

ԱՐՅԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐՅԱԽԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՐՅԱԽԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ 2 (2)

ՍԵՓԱՆԱԿԵՐՏ - 2019

ԱՐՅԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

*Նվիրվում է Արցախի պետական համալսարանի
հիմնադրման 50-ամյակին*

ԱՐՅԱԽԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ 2(2)

*Աշխատասիրությամբ և ընդհանուր խմբագրությամբ ք.գ.թ., դրցենտ,
ԼՂՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Ա. Յու. Մարգարյանի*

ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ
2019

***Տպագրվում է Արցախի պետական համալսարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ***

Խմբագրական խորհուրդ - Սարգսյան Ա. Յու. (նախագահ),
Առուստամյան Ն. Է., Հովհաննիսյան Լ. Լ., Ղազարյան Հ. Ս.,
Սարգարյան Լ. Գ., Մինասյան Շ. Մ., Շահնազարյան Ն. Ռ.,
Սաֆարյան Վ. Ա.

Հատորի պատասխանատուներ - Սարգարյան Լ. Գ.
Ղազարյան Հ. Ս.

Արցախի ժողովրդագիտությունը. Ազգագրություն. Հատոր 2(2), Ստեփանակերտ:
Արցախի պետական համալսարան, 2019, 754 էջ:

*Մատենաշարը ներառում է Արցախի ժողովրդագիտության երեք
բնագավառներին՝ ազգագրությանը, բանահյուսությանն ու բարբառին
վերաբերող և առնչվող այն հիմնական նյութերը, որոնք գրառվել ու
հրատարակվել են 19-րդ դարի կեսերից առ այսօր:*

*Երկրորդ՝ սույն հատորում ընդգրկված են խորհրդային շրջանում
կատարված՝ Արցախի ազգագրությանը վերաբերող ուսումնասիրու-
թյունները:*

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

«Արցախի ժողովրդագիտությունը» մատենաշարը, որը հիմնադրվել է Արցախի պետական համալսարանի գիտխորհրդի որոշմամբ և նվիրվում է մայր բուհի հիմնադրման 50-ամյակին, ընդգրկում է Արցախի ժողովրդագիտության երեք բնագավառներին՝ ազգագրությանը, բանահյուսությանն ու բարբառին վերաբերող և առնչվող այն հիմնական ուսումնասիրությունները, աշխատությունները, ժողովածուները, հոդվածները, գիտական զեկուցումները, ճանապարհորդական նոթերը, հուշագրությունները և այլ նյութերը, որոնք գրառվել ու հրատարակվել են հայ և օտարազգի տարբեր ազգագրագետների, բանագետների ու բանահավաքների, բարբառագետների, այլ բնագավառների գիտնականների, հասարակական ու եկեղեցական գործիչների, ճանապարհորդների, գրողների, Շուշի քաղաքի և որոշ գյուղերի ուսումնական հաստատությունների ուսուցիչների ու տեսուչների կողմից 19-րդ դարի կեսերից առ այսօր:

Յուրաքանչյուր բնագավառին վերաբերող առաջին հատորի առաջաբանում տրվում է տվյալ բնագավառի ուսումնասիրության պատմությունը, իսկ եզրափակող հատորի վերջում՝ ամբողջական մատենագիտական ցանկը՝ ամփոփ նկարագրություններով:

Նյութերը ներկայացվում են որոշակի խմբագրությամբ և սրբագրությամբ (բացառությամբ բարբառով գրառված նյութերի)՝ ընդհանուր առմամբ համապատասխանեցնելով ուղղագրության ու տառադարձության արդի սկզբունքներին: Բնօրինակներում ընդգրկված լուսանկարները, գծագրերը, քարտեզները և այլ բնույթի պատկերները, վերջում տրված ծանոթագրությունները, անձնանունների ու տեղանունների ցանկերը հատորաշարում հիմնականում չեն ներառվում:

Մատենաշարի երկրորդ՝ սույն հատորում ընդգրկված են խորհրդային շրջանում կատարված՝ Արցախի ազգագրությանը վերաբերող հետևյալ ուսումնասիրությունները.

1. Լիսիցյան Ստ., *Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (Ազգագրական ակնարկ)*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1981, էջ 9-84:

2. Лисициан С., *К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам)*, «Известия Кавказского историко-археологического института», Тифлис, 1925, т. III. с. 97-108.

3. Кочарян Г., *Нагорный Карабах*, Баку, 1925, 68 с..
4. Петрушевский И., *О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха*, «Известия АЗГНИИ. Историко-этнографическое и археологическое отделение», том 1, вып. 5, Баку, 1930, 43с..
5. Петров В., *Этноботаника Нагорного Карабаха*, Баку, 1940, 167 с..
6. Սէյրան Գ., *Ղարաբաղի տնտեսական կյանքը և նրա հեռանկարները (Տնտեսական աշխարհագրություն)*, Թիֆլիս, 1928, 80 էջ:
7. Բարսե Ս., *Լեռնային Ղարաբաղ (Երկրագիտական համառոտ ձեռնարկ)*, Բարու, 1963, 84 էջ:
8. Տեր-Գասպարյան Ռ., *Շուշի քաղաքը*, Երևան, 1993, 128 էջ:
9. Կիսիբեկյան Ա., *Հուշեր*, հ.1, Երևան, 2011 («Հայրենի տունը» (էջ 15-78), «Հայրենի գյուղը» (էջ 79-109), «Շուշի» (էջ 285-309), «Լեռնային Ղարաբաղ» (էջ 310-315) բաժինները):

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՅԵՐԸ (ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

«Լեռնային Ղարաբաղի հայերը» սույն ազգագրական ակնարկը կազմված է իմ կողմից 1924թ. ամռանը՝ Անդրկովկասի ԿԳԿ-ին առընթեր Անդրկովկասյան գիտական ասոցիացիայի կազմակերպած գիտարշավի ժամանակ, որի նպատակն էր Լեռնային Ղարաբաղի, Լեռնային Քրդստանի (այժմյան Լաչինի և Քյալբաջարի շրջանները) և Զանգեզուրի տնտեսական, ազգագրական ու հնագիտական ուսումնասիրությունը: Բացի ինձնից, արշավախմբի մեջ մտնում էին ազգագրագետներ Գ.Ֆ.Չուրսինը, Լազոն, հնագետներ Ե.Գ.Պչեկինան, Ս.Վ. Տեր-Ավետիսյանը և տնտեսագետներ Գ.Ա. Քոչարյանն ու Թ.Ն. Աթաբեկովը: Արշավախումբը բաժանված էր երկու խմբի, որոնցից մեկը (Գ.Ա. Քոչարյանը, Ս.Վ. Տեր-Ավետիսյանն ու ես) պետք է զբաղվեր Լեռնային Ղարաբաղի, իսկ մյուսը (մնացած ընկերները, ինչպես նաև Ս.Վ. Տեր-Ավետիսյանը)՝ Լեռնային Քրդստանի և Զանգեզուրի ուսումնասիրությամբ:

Ստեփանակերտում մենք հանգամանորեն խորհրդակցեցինք մարզի ղեկավարության հետ, որի ընթացքում մանրամասն երթուղիներ մշակեցինք, ընդ որում, նաև հատուկ երթուղի ազգագրական ուսումնասիրության համար, որի նպատակն էր ընդգրկել բոլոր այն կետերը, ուր ամենից ավելի ցայտուն են արտահայտվում մարզի կենցաղային յուրահատկությունները: Այդ պլանին հետևելով՝ ես մարզային կենտրոն Ստեփանակերտից Ավետարանոց (Չանախչի), Թաղավարդ, Թաղլար և Տոդ գյուղերով ուղևորվեցի Հադրութ գյուղը, որտեղից անցա ամենահարավային՝ Առաքյուլի գավառակի Ծամձոր գյուղը: Վերադարձին վերստին այցելեցի Հադրութ գյուղը, իսկ այնուհետև՝ Ջրակուս, Սոս, Գյունե Ճարտար, Գիշի, Ննգի (Ջամիաթ) և Դաշուշեն գյուղերը: Այս ճանապարհին անցա մենակ: Հետագայում՝ Ստեփանակերտ վերադառնալուց հետո, իմ և Գ.Քոչարյանի վերադառնալուց հետո, իմ և Գ.Քոչարյանի երթուղիները համընկան, և ուղերթը շարունակեցինք երկուսով՝ անցնելով Վանք (Գանձասարի վանքի մոտ), Վաղուհաս, Հաթերք, Մաղավուզ, Երից-Մանկունք, Մեծ շեն, Կուսապատ և

Մարտակերտ գյուղերով՝ այնտեղից ելնելով Աղդամ: Այսպիսով, ինձ հաջողվեց հատել ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղը՝ սկզբում հարավային, այնուհետև հյուսիսային ուղղությամբ, և այցելել ինչպես կենտրոնական, այնպես էլ ամենահարավային և ամենահյուսիսային մասերը՝ հավաքելով բազմակողմանի հարուստ նյութ:

Երկրամասի պատմական շրջաններից միայն Վարանդան էր (այժմյան Մարտունու շրջանը և Ստեփանակերտի շրջանի մի մասը) մինչ այդ ազգագրորեն հետազոտված Ե.Լալայանի կողմից: Նրա երկասիրությունը հրատարակված է «Ազգագրական հանդես»-ում և այնուհետև լույս է ընծայվել առանձին գրքով՝ «Վարանդա» խորագրով¹: Լեռնային Ղարաբաղի առանձին վայրեր նկարագրվել են ուսուցիչների կողմից, նրանց աշխատանքները տարբեր ժամանակներում տպագրվել են Կովկասի ուսումնական օկրուգի հրատարակած «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» (СМОМПК)-ի մեջ, այսպես՝ Հադրութը՝ 6-րդ պրակում, Կուսապատը՝ 13-ում, Դաշ Ալթին՝ 15-ում, իսկ 11-րդ պրակը վերաբերում է Շուշու, Տողի ու Մուխրենեսի արհեստագործական զբաղմունքներին:

Իմ շրջագայության ժամանակ այդ նյութերը ստուգվեցին, տարածապես ընդլայնվեցին և զգալիորեն լրացվեցին: Ես հաստուկ ուշադրություն էի դարձնում առանձնապես հետհեղափոխական ժամանակաշրջանում (մինչև 1924թ.) տնտեսական և սոցիալական վերափոխումների հետևանքով ժողովրդի կենցաղում տեղի ունեցած փոփոխություններին:

Մեր ուսումնասիրությունից, առանձնապես զանգվածաբար տնտեսության կուլեկտիվ ձևերին անցնելուց հետո, այդ փոփոխություններն ավելի խորացան և առավել չափով շոշափեցին տեղական կյանքի բոլոր կողմերը: Թե՛ գիտական, թե՛ գործնական առումով վերին աստիճանի արժեքավոր կլինեք, անշուշտ, նշել նաև կենցաղի նոր առաջացող ձևերի բնորոշ գծերը:

Դրանց մի կողմի քննարկմանն է նվիրված Ի. Պետրուշևսկու «Լեռնային Ղարաբաղի գյուղացիների մինչքրիստոնեական հավատալիքների մասին» աշխատանքը², որը հիմնված է 1928թ., այսինքն՝ այն ժամանակվա նյութերի վրա, երբ դեռ ամբողջ թափով չէր ծավալվել կոլտնտեսային շարժումը:

¹ Տե՛ս Ե. Լալայան, *Վարանդա*, «Ազգագրական հանդես», Բ գիրք, Թիֆլիս, 1898: Դրանից երեք տարի առաջ՝ 1895 թ., Բաքվում լույս է տեսել Մակար Բարխուդարյանի «Արցախ» տեղագրական և մասամբ աշխարհագրական բնութի գիրքը. գրքի մեծ մասը նվիրված է Լեռնային Ղարաբաղին

² Տե՛ս Ի. Պետրուշևսկի, *О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха*, Баку, 1930

Բայց հին սովորությունները, որոնք մի քանի տասնամյակ առաջ տակավին պահպանվում էին ժողովրդի մեջ, արդեն այն ժամանակ՝ մեր ուղևորությունից չորս տարի անց, ավելի կցկտուր էին դարձել, շատ դեպքերում էլ լրիվ վերացել: Ներկայումս հետազոտողը հանդիպում է դատարկության այնտեղ, ուր 1924 և 1928թթ. մենք, համենայն դեպս, հանդիպում էինք ծերունիների հիշողության մեջ պահպանված և կորստից փրկված սովորությունների վերապրուկների, որոնք՝ որպես աղբյուր, այնքան կարևոր են հասարակական զարգացման վաղուց անցած փուլերի ըմբռնման համար:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Սահմանները: Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը, որն այժմ մտնում է Ադրբեջանական Հանրապետության կազմի մեջ, ընդգրկում է նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի Ջիվանշիրի, Շուշու և Կարյազհնոյի գավառների լեռնային ու աննշան չափով՝ ցածրադիր շրջանները: Մի ժամանակ այդ ամբողջ երկրամասը մտնում էր Արցախի ավելի ընդարձակ հայ-աղվանական երկրամասի մեջ: Ռուսաստանի հետ միավորվելուց (սկզբում՝ 1805թ., իսկ վերջնականապես, Գյուլիստանի պայմանագրով՝ 1813թ.) ոչ շատ առաջ այն տրոհված էր չորս ավատատիրական իշխանությունների՝ Ջրաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի և Դիզակի, որոնք «մելիքություն» էին կոչվում ու հարակից Գյուլիստանի մելիքության և Ջանգեզուրի հետ միասին XVIII դարում Մերձկուրյան իջվածքի մի մասի հետ միավորված էին մեկ՝ Ղարաբաղի խանության մեջ: Այսպիսով, այժմյան Լեռնային Ղարաբաղը կազմում է նախկին Ղարաբաղի խանության (որի սահմանները տարածվում էին հեռու՝ հյուսիսային, հարավային, մասամբ էլ արևելյան ուղղությամբ) միայն մի մասը:

Լեռնային Ղարաբաղը զբաղեցնում է Ղարաբաղի տարածքի ամբողջ հյուսիսարևելյան լանջը և Թարթառի (Տրտու) ճկահարթի (դեպրեսիա)¹ մի մասը, որոնք առաջացել են երկրաբանական երրորդական ժամանակաշրջանում երկրակեղևի ճեղքվածքների միջև, որոնք անցնում էին մի կողմից՝ Ղարաբաղի այժմյան լեռնաշղթայի գծով մինչև Արաքս գետի ճեղքվածքը, մյուս կողմից՝ այդ գծի երկու ծայրերով, նրան գրեթե ուղղահայաց և ուղղված դեպի Կուր գետը: Լեռնային Ղարաբաղի արևմտյան սահմանը հանդիսացող բուն Ղարաբաղի լեռնաշղթան ձևացնում է ծովի մակերևույթից 1800-2100մ. բարձ. մակաշերտի եզր, որի վրա պահպանվել են ավելի վաղ գոյացման ծալքեր, այդ լեռնաբեկորի հյուսիսարևելյան ծայրը իջնում է դեպի Կուր գետը: Այդ լեռնաշղթայի սրածայր կատարը, որի վրա շարված են Ալադայա (2597մ), Ղզղալա (2845մ), Մարի-Բաբա (2311մ), Մեծ Քիրս (2742մ) և, վերջապես, Դիզափայտ (2497մ) գագաթները, Լեռնային Ղարաբաղը բաժանում է Լաչինի և Ղուբաթլիի շրջաններից:

¹ *Տե՛ս Օր. Օսվալդի կազմած երկրաբանական քարտեզը (նրա „К описанию тектонического развития Армянского нагорья“ (Թիֆլիս, 1916, I) գրքում*

Լեռնային Ղարաբաղն ընդգրկում է նաև Թարթառի ճկահարթի գերակշռող մասը՝ երկրակեղևի իջվածքներ Գյանջայի (Գանձակ, այժմ՝ Կիրովաբադ) և Ղարաբաղի բարձրացած լեռնային մասերի միջև: Այստեղ Լեռնային Ղարաբաղի արևմտյան սահմանը հատում է ճկահարթը մինչև Մռավ լեռնագագաթը (3633մ), որը գտնվում է լեռնաբեկորի Գյանջայի հատվածի հարավային ճեղքվածքի ելուստ Մռավի հրաբխային լեռնաշղթայի վրա: Մռավ լեռան բարձրագույն կետը Գյամիշ գագաթն է (3740մ):

Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի հյուսիսային սահմանն անցնում է Մռավ լեռան արևելյան մասով, այնուհետև թեքվում հյուսիսարևելք: Մարզը Ղարաբաղի իջվածքից հատում է խիստ աննշան մի շերտ, քանի որ նրա արևելյան սահմանը մոտ է նախալեռների ստորոտին, որոնցից այն իջվածքում կամ դրա ծայրամասերում հեռանում է 3-10կմ՝ մի կողմ թողնելով Թարթառ, Աղդաշ, Կարյագինո, Ջեբրայիլ և այլ բնակավայրերը: Հարավային սահմանն անցնում է անտառազուրկ ու չոր դարավանդներից մեկով, որոնցով Ղարաբաղի լեռնաշղթան Դիզափայտից իջնում է դեպի Արաքս գետը:

Ռելիեֆը: Լեռնային Ղարաբաղի տարբեր կետեր ընկած են ծովի մակերևույթից 0-2000մ բարձրությամբ, ընդ որում, ռելիեֆը բնութագրվում է ոչ այնքան ցածրություններով, որքան նախալեռներով ու լեռնային տեղամասերով: Երկրամասի բաժանումը շրջանների հնում, ինչպես և ներկայում որոշվել է հենց գլխավոր լեռնաշղթաների ուղղություններով: Այս տեսակետից երկրամասը կարելի է բաժանել երկու մասի. գրեթե լրիվ Թարթառի ճկահարթում ընկած հյուսիսային կեսում այդ շղթաներն ունեն կանոնավոր հյուսիս-արևելյան ուղղություն, իսկ հարավային մասում գերակշռում է հարավարևելյան ուղղությունը: Հյուսիսային կեսում Թարթառ գետի հովիտը հարավից գոտևորում է մի բավականին բարձր լեռնաբազուկ, որն սկսվում է Չիլգյաս գագաթից, և որը հայերն անվանում են Արծաթահանքի գագաթ: Այն ձգվում է Մռավի լեռնաշղթային գրեթե զուգահեռ, և դրա գագաթները զարմանալի օրինաչափությամբ ցածրանում են հյուսիս-արևմուտքից արևելք՝ Խոջա-Ուրթը՝ 2302մ, Հաքեգանը՝ 1759 մ, Սենգեռը՝ 1475մ, Կուսապատը՝ 1374մ: Լեռնագլխին ավարտվում է Թարթառ լեռից ոչ հեռու՝ 300մ մոտ բարձրություններով: Արծաթահանքի շղթայից քիչ ցած, նույն՝ հյուսիսարևելյան ուղղությամբ անցնում է Ղարաբաղի լեռնաշղթայի ճյուղավորություն կազմող երկրորդ լեռնապարը: Այն բաժանվում է Ղզղալա գագաթից (նրա առանձին գագաթներ բարձր են՝ Գաչաղայը՝

1889մ, Սաքսագանը՝ 1721մ, Թեշ-դարասարան՝ 1303մ, Ճալի-դաղը՝ 905մ, և ավարտվում է Բաղեշլու գագաթով (706մ) Լեռնային Ղարաբաղի սահմանին մոտ՝ Շահբուլաղի հորդաբուխ աղբյուրից վեր:

Շատ ավելի բարդ է Մեծ Քիրսի երրորդ ճյուղավորության համակարգը, այն նույնպես Չախմախի ճյուղավորություն անվամբ անջատվում է Ղարաբաղի լեռնաշղթայից՝ Մեծ Քիրսից, և ձախ կողմում թողնելով Գարգառ գետի կիրճը՝ Փոքր Քիրս (2239մ), Չախմախ (1567մ), Բողուր-խանի գանգված (1624մ), Խաչի-Խուրթ (1539մ) գագաթներով հասնում է Վարազաբուն (Արանգամին) գյուղը՝ Աղդամից վեր ավարտվելով Գուրջու-Խուրթ (472մ) գագաթով: Այս լեռնաճյուղից էլ հենց հարավային կեսում գնում են հարավարևելյան ուղղություն ունեցող ճյուղավորությունները: Դրանցից երեքը (որոնցից ամենահարավայինը կոչվում է Խազազի) հովհարաձև բաժանվում են գանգվածային հանգույց Բողուրխանից, ընդ որում, մեջտեղին իր հերթին տրոհվում է երկու ճյուղի: Ղարաբաղի լեռնաշղթայի ծայր հարավային վերջավորությունից՝ Դիզափայտ գագաթից, դեպի Արաքս է իջնում երեք ճյուղավորություն: Ինչպես Չախմախի, այնպես էլ Դիզափայտի ճյուղավորությունները տարածվում են Ղարաբաղի լեռնաբեկորի ընդարձակ սանդղավանդակով՝ գոյացնելով շատ թե քիչ լայն հովիտներ, որոնցով հոսում են Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններից դուրս գտնվող տափաստաններն իջնող արագահոս գետակները:

Գետերը: Այնտեղ՝ Չախմախի լեռնաճյուղի Վարազաբնի շարունակության և եռանդամ Բողուրխանի համակարգի հյուսիսային ճյուղավորման միջև, աղբյուրներով հարուստ այդ շրջանից սկիզբ է առնում և դեպի Աղդամի մերձակայքը հոսում շուրջ չորս գետակ: Բողուրխանի հյուսիսային և միջին ճյուղավորությունների միջև հոսում է Հոնաշեն գետը: Միջին լեռնապարի ճեղքվածքից դեպի Մուղանի տափաստանն է հոսում Ղզլչայ գետը: Բողուրխանի համակարգի միջին և հարավային լեռնապարերի միջև գտնվող հովիտից այդ նույն տափաստանն է ելնում նաև Կորուս գետը, որը թափվում է հարավային Բողուրխան և Փոքր Քիրս ճյուղավորությունների միջև գտնվող հովտից իր ջրերը հավաքող Կենդիլան գետը: Ավելի հարավ՝ Փոքր Քիրսի լեռնաճյուղի ու Դիզափայտի միջև, այդ բոլոր ջրերը միավորվում են Ղուրու-սու («Ցամաք») գետում (Տողի հովիտ) և դուրս են գալիս դեպի Կարյագինո: Հաղբուրթի հովտում՝ Դիզափայտի համակարգի հյուսիսային և հարավային ճյուղավորումների միջև, գոյանում է Կոզլու

(«Ընկույզի») գետը, և, վերջապես, Արաքյուլի հովտում, միջին և հարավային ճյուղավորումների միջև՝ Ջեբրայիլ հոսող Ծամձոր գետակը:

Չախմախի լեռնաճյուղից հարավ ընկած շրջաններից հոսող այս բոլոր գետակները չափերով, երկարությամբ և ջրառատությամբ զգալիորեն զիջում են հյուսիսային կեսի գետերին՝ Գարգառին, Խաչենին ու Թարթառին, որոնց հովիտները միաժամանակ հաղորդակցության կարևոր ուղիներ են Մերձկասպյան տափաստանների և Հայկական ՍՍՀ-ի միջև: Դա բացատրվում է ոչ միայն Թարթառի ճկահարթի մթնոլորտային տեղումների առատությամբ, որը, ի միջի այլոց, Մռավի լեռնաշղթայի կողմից Կասպից ծովի գոլորշիների շարժումը կասեցնելու արդյունք է, այլ նաև այն տարածությունների մեծ մակերեսով, որոնց հոսքն են այդ գետերը: Այդ գետերից ամենամեծը Թարթառն է, միակը, որ հասնում է Կուր գետին, մյուսները՝ Խաչենն ու Գարգառը, ցածրավայրի բնակիչների կողմից ջրանցքների են տրոհվում և հարավային կեսի գետերի նման չեն հասնում Կուր գետին: Միայն Խաչենն է, որ որոշ տարիներ, երբ շատ վարար է լինում, իր լայն հունով հասնում է Կուրին: Ընդհանրապես, որքան Արաքսին ավելի մոտ, այնքան մթնոլորտային տեղումները քչանում են և ավելի շատ է զգացվում խոնավության ու հոսքային ջրերի պակասը, լեռների լանջերն այդ ուղղությամբ ավելի ու ավելի են մերկանում անտառածածկույթից¹:

Անտառները: Վերջին հարյուրամյակի ընթացքում հարավային մասի անտառները խիստ նոսրացել են: Տեղ-տեղ դարավոր անտառներից միայն հուշ է մնացել՝ առանձին ցցված ծառերի կամ մոշի ու գլիու թփուտների տեսքով:

Անտառածածկույթն այժմ լեռնաշխարհի ստորոտից բարձրացել է վեր՝ դեպի Ղարաբաղի լեռնաշղթայի գագաթային մասը: Այն դեռ պահպանում է իր փառահեղ-կուսական բնույթը ամենահյուսիսային մասում, լեռնահովիտների և Խաչեն ու հատկապես Թարթառ գետերի վերին հոսանքների կիրճերի լանջերին, որտեղից տնտեսական, հասարակական ու քաղաքական բուռն կյանքը XVIII դարում տարածվեց Գարգառի հովիտը, իսկ ավելի կոնկրետ, Ղարաբաղի խանության հաստատումից հետո՝ Շուշի մայրաքաղաք:

¹ Լեռնային Ղարաբաղում, ինչպես և Անդրկովկասի այլ վայրերում, ջրի պաշարների մեծացման հարցն ավելի ու ավելի սուր է դրվում: Հաղորդում են մասնակցեցի խորը ենթահողային շերտերից ջրերի արհեստական դուրսբերմանը՝ քյահրիզների կառուցմանը նվիրված խորհրդակցությանը

Գարգառ գետի ափերի երկայնքով լեռնալանջերն այժմ անտառներից գրեթե զրկված են: Ժամանակին լեռնալանջերը ծածկող խիտ անտառները կիրճերի հետ միասին տեղական բնակչության համար ռազմական վտանգի դեպքում լավագույն թաքստոցներ են եղել: Անտառները միաժամանակ լրացնում էին արոտավայրերի ու խոտհարքների պակասը, բնակչությունն ամռանն ու ձմռանը անասուններն արածեցնելիս օգտվել է դրանցից: Չնայած արգելիչ միջոցառումներին՝ բնակչությունը դժվարությամբ է հրաժարվում անասուններն ամռանը անտառ քշելու և անտառի խոտով, կանաչ տերևներով ու մատղաշ շյուղերով կերակրելու հին տնտեսական սովորությունից՝ դրանով իսկ հսկայական վնաս հասցնելով մատղաշ ծառերին ու հողի տակից նոր ելնող շիվերին: Անտառին մոտ լինելն անցյալում, ասես, թուլացնում էր անասունները բարձր լեռնային արոտավայրեր քշելու անհրաժեշտությունը: Ձմռանը, չոր խոտի պաշարների սահմանափակության հետևանքով, բնակիչները ջանում էին անասունները քշել անտառ, որտեղ տավարածը կտրտում էր ծառերի մատղաշ ճյուղերը և մի մասը տալիս սոված անասուններին, իսկ մյուս մասը, շալակած կամ գրաստներին բարձած, հասցնում գյուղ (այժմ ձմռանն անասունների կերը լրիվ ապահովելու միջոցներ են ձեռք առնված): Ղարաբաղի սարահարթի բարձրալպիական արոտավայրերից (Ղարաբաղի լեռնաշղթայից այն կողմ) Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը համեմատաբար ավելի քիչ էր օգտվում, քան Մերձկասպյան տափաստանների կամ Զանգեզուրի ցածրավայրերի բնակիչները:

Երկրի անտառային բնույթը լեռնային բնության հետ միասին ոչ միայն օգնում էր տափաստանի դեմ մղած պայքարին, այլև խոր կնիք էր դրել բնակչության ամբողջ տնտեսական գործունեության ու կենցաղային յուրահատկությունների, բնակավայրերի ու բնակարանների, ապրելակերպի, հավատալիքների ու արվեստի ձևերի վրա:

Բայց անտառային տնտեսությունն արագ անկում էր ապրում: Փայտե առարկաներ՝ տաշտեր, գդալներ, կժեր, թիեր և այլն շինելու արհեստը հեղափոխությունից առաջ արդեն դադարել էր համաժողովրդական գործ լինելուց և մեկուսացել առանձին գյուղերում (Տումի, Շիրումե, Մուխրենես): Երկրի տնտեսության մեջ մինչ այդ ամենևին էլ ոչ երկրորդական դեր խաղացած անասնապահությունը (բարձրադիր վայրերում) և հացամշակությունն ու այգեգործությունը (ցածրադիր գոտում) դարձան գերակշռող ձևեր: Հավանաբար, այգեգործությունն ավելի վաղ դարձավ այդ մարզին

բնորոշ և տարբերեց նրան հարևան մարզերից՝ հանդիսանալով նրա «Ղարաբաղ» («Սև այգի») անվանվելու պատճառը: Այս անվանն իր նախասկզբնական՝ հայկական («Սև այգի») ձևով հանդիպում ենք XII դ. պատմիչ Սամվել Անեցու մոտ, իսկ թուրքական «Ղարաբաղ» ձևն առաջին անգամ գրառված է 1388թ¹:

Այգիների համար հարմար են մարզի համեմատաբար ցածրադիր շրջանները, ավելի բարձրերում չեն հասունանում ո՛չ խաղողը, ո՛չ թուրթը: Ռուսական և արտասահմանյան շուկաներում հում մետաքսի պահանջարկի մեծացման հետևանքով թթի տնկարաններն սկսեցին ավելի ու ավելի դուրս մղել մրգատուներին, և, չնայած քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ կատարված հատումներին, դրանց տարածությունը (1500հա) 1924թ. քիչ էր զիջում մրգատուների տարածությանը (1800հա): Դիզակում, Վարանդայում և Խաչենում թթի տնկարանները մասնատված են բազմաթիվ ցածրադիր բնակավայրերով, գյուղի ցանկապարսպին առընթեր՝ գետի կամ ոռոգիչ առվի մոտ, կանոնավոր շախմատաձև կարգով: Տեղական գինին և օղին հազիվ էր բավարարում տեղի պահանջը: Այդ մթերքները չնչին քանակությամբ էին հասնում Բաքվի շուկա, բայց Շուշու թթի սպիրտն ու մետաքսն արտածման հիմնական առարկաներն էին, որոնցով մինչև հեղափոխությունն ապահովվել է շատ գյուղերի բարեկեցությունը: Ընդհուպ մինչև օգոստոսի վերջը Ղարաբաղի նախալեռնային գյուղերում օդում կանգնած էր լինում թորվող թթի օդու հոտը: Օղին կենցաղում բացառիկ տեղ էր գրավում. դրանով էր գյուղացին սկսում իր աշխատանքային օրն ու դրանով առաջին հերթին պատվում տուն մտած հյուրին:

Բայց և այնպես առավել բարձրադիր շրջաններում ոչ թե թթի տնկարանները, այլ առավելապես հացահատիկների արտերն էին ձգտում անտառից հող խլել:

Մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը անտառները ենթարկվում էին դաժան ոչնչացման և, ի հաշիվ դրանց՝ արագ թափով մեծացվում էին հերկվող տարածությունները, սակայն մերկացած հողն անձրևահոսքերով

¹ Թովմա Մեծփեցի, *Պատմություն Լանկ Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց*, Փարիզ, 1860, էջ 20: «Սամուելի քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, յաղագս Գիւտի ժամանակաց մինչև ի ներկայիս ծայրաքաղ արարեալ», Վաղարշապատ, 1893, էջ 193

Սկաղենիկոս Գր. Ղափանցյանն իր „Хайаса-колыбель армян“, աշխատության մեջ Ղարա-Բաղ տերմինը կապում է արդի Զանգեզուր և Ադրբեջան հին բայիների շարժման, Bala-Karan ցեղի, այլ ոչ թե թուրքական դարա-սև, բաղ-այգի բառերի հետ (ծանոթ. խմբ.)

և ձյան հալոցքաջրերով մի քանի տարում արագ տեղատարվում էր: Արդյունքը եղավ այն, որ ամբողջ գավառներ, օրինակ՝ Հաղրութի գավառը, գրկվեցին փափուկ հողածածկույթից: Այդ պատճառով բնակչությունն ստիպված էր լինում վերակառուցել իր տնտեսական կյանքը, փոխել սովորույթներն ու յուրացնել նոր հմտություններ:

Բաժանումը շրջանների: Լեռնային Ղարաբաղը ամենախայտաբղետ ձևեր ունեցող շատ թե քիչ լայնահուն և բացազատ լեռնագոգերին ու հովիտներին հաջորդող անձուկ ու անդնդախոր կիրճերի մեկուսի երկրամաս է: Շրջանների բաժանելիս այստեղ նշանակություն են ունեցել ոչ այնքան գետերի կիրճերը, որքան լեռնաշղթաները, որոնցում սովորաբար չկան անցուղիներ: Համբերատար ու դիմացկուն ավանակը կամ ջորին, ինչպես նաև դարաբաղյան ցեղի հաստատաքայլ ձին մարդուն կամ ծանր բեռը բարձրացնում էին գառիթափ ճանապարհներով, որոնք երբեմն անցնում էին լեռների ուղղաբերձ լանջերով կամ իջնում դրանց կատարներից ստորոտը՝ դեպի խոր կիրճում աղմկող վտակի հատակը:

Գետերի առանձին ավազաններ և հովիտներ ապրում էին գրեթե մեկուսի կյանքով՝ հնարավորություն տալով անմիջականորեն կենտրոնական շահական իշխանությանը ենթարկվող առանձին ավատատիրական իշխանություններին՝ մեկիքություններին, առանձնանալու:

Պատմական Դիզակն ընդգրկում է Առաքյուլի, Հաղրութի և Կուրու-Չայ գետի հովիտները: Սա Փոքր Քիրսից ձգվող լեռնաճյուղով բաժանվում էր հարևան Վարանդայից, և այստեղ իշխում էր Տոդի դոյակում նստած (XVIII դ. կեսին մի մասը մահմեդականությունն ընդունած) Ավանյանների կամ Եզանյանների մեկիքական տունը: Ավետարանոց (Չանախչի) գյուղում նստավայր ունեցող Շահնագարյան մեկիքների տիրույթ Վարանդան ընդգրկում էր մնացած Կենդալան, Կըղզլ-Չայ և Խոնաշեն գետերի հարավային հովիտներն ու մինչև Վարազաբնի լեռնաճյուղն ընկած մանր հովիտները: Ժամանակ առ ժամանակ դրա սահմանները տարածվում էին Չախմախի լեռնաճյուղի հյուսիսային կողմը՝ իջնելով դեպի Գարգառ գետը, որից դեպի հյուսիս՝ մինչև Արծաթահանքի լեռնաշղթան, Գարգառ ու Խաչեն գետերի ձախակողմյան վտակների ավազաններում տարածվում էր Խաչենի գավառը: Խաչենը պատկանում էր ամենահին մեկիքական տոհմերից մեկին՝ Հասան-Ջալալյանների տանը, որոնց դոյակի ավերակներն առկա են Դարպասներ (Դըբսնի) վայրում, Վանք գյուղից ոչ հեռու, Գանձասարի վանքից ներքև: Ավելի հյուսիս՝ Արծաթահանքի լեռնաճյուղից այն կողմ՝ Թարթառի

հովտում, իրենց տիրույթները մինչև Մոսկվի լեռնաշղթան էին ուզում ամբողջացնել Ջրաբերդի Իսրայելյան մելիքները, որոնց նստավայրը Ջրաբերդի անառիկ ամրոցի հովանու տակ գտնվող Մայրաքաղաք դոյակն էր կամ «Ինը-մաս» մենաստանի մոտի դոյակը:

XVIII դարի կեսերին դաշտային Ղարաբաղից՝ Ջիվանշիրից, գաղթած Փանահ խանը¹, օգտվելով մելիքների միջտոհմային գծադաշտայնության, Վարանդայի մելիք Շահնազարի օգնությամբ հաջողացրեց անցնել մելիքների թիկունքը և պինդ նստել ամրացված Շուշիում՝ Գարգառ գետի վերին հոսանքում բարձրացող սարահարթում: Նա հարկադրեց Ղարաբաղի տիրողներին ընդունել իր իշխանությունն ու հրաժարվել Իրանական կենտրոնական կառավարությանն անմիջական ենթարկումից: Իր խանության սահմանները Փանահ խանը ընդարձակեց Ղարաբաղի լեռնաշղթայից այն կողմ՝ ընդհուպ մինչև Արաքս՝ իրեն ենթարկելով Զանգեզուրի և Մեղրու շրջանները: Շահի կառավարության նկատմամբ նա իրեն պահում էր բավականաչափ ինքնուրույն և անկախ: Սակայն նրա որդի Իբրահիմ խանը Վրաստանը Ռուսաստանի հետ միավորվելուց հետո՝ 1805թ., հարկադրված էր ներկայանալ Վրաստանի կառավարիչ իշխան Ցիցիանովի բանակատեղի, որը, զորքերով հանդերձ, գտնվում էր խանության սահմանի մոտ՝ Քյուրուկ-չայ գետի ափին, և խնդրել՝ Ղարաբաղի խանությունն ընդունելու Ռուսաստանի հովանավորության ներքո: Այստեղ կնքված պայմանագրի համաձայն՝ Իբրահիմ խանը, հրաժարվելով Իրանի վասալը լինելուց, պարտավորվում էր Ռուսաստանին վճարել ութ հազար ոսկի: Շուշի մտցվեց ռուսական կայազոր, խանին կցվեցին ռուս դիտորդներ ու խորհրդատուներ, խանին թողնվեց միայն ներքին գործերի կառավարումը: Իբրահիմ խանի սպանությունից հետո, որը Ռուսաստանի գերագույն իշխանությունն ընդունելուց մեկ տարի անց ձգտում էր խախտել այդ դաշինքը և վերադառնալ շահի իշխանության տակ, ռուսական կայսեր անունից խանի հետնորդ հայտարարվեց նրա ավագ որդի Մեհտի-Ղուլի խանը, որի օրոք Ռուսաստանի կուսակիցներից սահմանված գավառային դատարանը վավերացրեց խանի կարգադրությունների մի մասը, հատկապես հողային հարցերին վերաբերող կարգադրությունները²:

¹ Ջիվանշիրի ավագներից մեկը՝ Շահնազարը, որը թշնամի էր Արցախի մելիքներ Աղամին և Հովսեփին, դաշինքի մեջ մտավ Փանահ խանի հետ և նրան իրավունք տվեց իր տիրույթներում կառուցելու Շուշու ամուր բերդը (ծանոթ. խմբ.)

² „Обозрение российских владений за Кавказом, , այլուհետև՝ ՕՐՅԿ, Կ. III, ՏԻ 6, էջ 304

Իրանը միայն 1813թ. Գյուլիստանի պայմանագրով Ղարաբաղի խանությունը պաշտոնապես հանձնեց Ռուսաստանին՝ առանձնացնելով, սակայն, Ուխչի (կամ Չավդուր, կամ Ղափան) ու Արաքս գետերի միջև ընկած շրջանը, այսինքն՝ ամբողջ այժմյան Մեղրու շրջանը:

1822թ. Մեհտի-Ղուլի խանի և նրա մերձավորների՝ Պարսկաստան փախչելուց հետո Ղարաբաղի խանությունը վերակազմվեց «Ղարաբաղի մարզի», որն անմիջականորեն կառավարվում էր ռուսական կառավարչության կողմից: Թուրքմենչայի պայմանագրի (1828թ.) համաձայն, ըստ որի ռուս-իրանական սահման ճանաչվեց Արաքս գետը, այդ մարզի կազմի մեջ նոր հողեր մտան (Ուխչու և Արաքսի միջագետքից): «Մարզում» դեռ երկար ժամանակ պահպանվում էր հին բաժանումը մահալների: Հետագայում այն միացվեց Ելիզավետպոլի նահանգին և բաժանվեց գավառների, որոնց սահմանները շատ անգամներ վերաձևվեցին:

Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը կազմվել է Շուշու, Ջիվանշիրի, Կարյազիճույի գավառներից և Կուրաթլիի գավառի մի քանի գյուղերից:

Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում, հիմնված պատմական բաժանման վրա, կազմվեց չորս շրջան՝ Դիզակի, Վարանդայի, Խաչենի և Ջրաբերդի: Սակայն դրանց սահմաններն արդեն լիովին չէին համընկնում պատմական սահմաններին (որոնք, ի միջի այլոց, մելիքների ժամանակ փոփոխվում էին՝ կախված այս կամ այն իշխանական տան գորանալուց): Ավելի ուշ այդ սահմանները որոշ փոփոխության ենթարկվեցին շրջանների հին անվանումների պահպանմամբ¹:

¹ Ներկայումս ԼՂԻՄ-ը կազմված է հետևյալ վարչաբնաստարածքային շրջաններից՝ Հաղրութի, Մարտակերտի, Մարտունու, Ասկերանի (մինչև 1978-ը՝ Ստեփանակերտի, որից հետո վերջինս ստացել է քաղաքային միավորի իրավասություն) և Շուշու՝ որպես հետևանք համապատասխան տեղավայրերի վերանվանման և շրջանների սահմանների ներքին որոշ փոփոխման (ծանոթ. խմբ.):

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Էթնիկ կազմը: Լեռնային Ղարաբաղը հայկական այն եզակի մարզերից է, որոնց բնակչությունը, առաջանալով պատմական վաղ ժամանակաշրջանում, հետագայում՝ շատ դարերի ընթացքում, զանգվածաբար պահպանել է իր էթնիկ կազմը, որը, սակայն, այստեղ արդեն չի կրում այն ամբողջական բնույթը, որը նրան հատուկ էր մինչև XVIIդ. և XVIIIդ. կեսերը: Այն դեպքում, երբ այլ մարզերի մեծ մասը կամ լրիվ գրկվել է իր բուն հայկական բնակչությունից (թուրքական պետության սահմաններում), կամ ուրիշ մարզերից այնքան օտար տարրեր է ընդգրկել իր մեջ (օրինակ՝ Արարատյան ու Շիրակի հարթավայրերում), որ բոլորովին կորցրել է նախասկզբնական թե՛ լեզվական և թե՛ կենցաղային կերպարանքը, Լեռնային Ղարաբաղը պահպանել է համեմատաբար ավելի շատ էթնիկ ժառանգություն:

Հայ բնակչությունը մինչև XVIIIդ. կեսերը Լեռնային Ղարաբաղում բավականին համախումբ էր, և չնայած հայկական գյուղերի կողքին հանդիպում էլ էին ադրբեջանական բնակավայրերի առանձին մանր օազիսներ, բայց և այնպես, մարզում դեռ երկար ժամանակ ամուր չէր հաստատվում մահմեդական ազնվականությունը, ու այդ բնակավայրերն էլ ենթարկվում էին տեղական իշխանների՝ մելիքների կառավարմանը: Մինչդեռ, ամռան չորային ամիսներին անասուններին բավականաչափ կեր չապահովող մերձկասպյան տափաստանների անասնապահության պայմանները հարթավայրերի անասնապահ բնակչությանն ավելի հրամայաբար էին մղում ամրացնելու իրենց դիրքերը Ղարաբաղի լեռնաշղթայից այն կողմ՝ մինչև Գորիս իջնող դարավանդները տարածվող Ղարաբաղի հրաբխային սարահարթի կանաչախիտ ալպիական մարգագետիններում: Միայն դրանով պետք է բացատրել ինչպես Շահբուլաղի աղբյուրների, այնպես էլ Գարգառի հովտի մուտք Ասկերանի՝ այդ ճանապարհների մատույցները գրավելու կիսավաչկատուն անասնապահական ցեղերից մեկի ներկայացուցիչ ջիվանշիրցի Փանահ խանի կրկնակի փորձերը: Նրան վերջապես հաջողվեց սողոսկել ավելի՝ բուն լեռնաշխարհի սիրտը, և ամրանալ Գարգառի ճանապարհի ոչ միայն սկզբի, այլ նաև գլխավոր կետի՝ գրեթե հենց Ղարաբաղի լեռնաշղթայի լեռնանցքի մոտ, բարձր լեռնային արոտավայրերում: Այստեղ նա հաստատվեց 1752թ. իր վերահիմնած և ամրաց-

րած Շուշիում: Շրջակա տեղանքի վրա վերից իջխող և երեք կողմից Գարգառ գետի և նրա աջ վտակի վրա ուղղաբերձ անդունդներով ընդհատվող այս ելուստից Փանահ խանը, իսկ այնուհետև նաև նրա ժառանգորդ Իբրահիմ-խանը ոչ միայն տափաստաններից լեռնային ալպիական արոտավայրերը տանող գլխավոր ուղին էին հսկում, որից օգտվում էին Թավրիզից Շամախի (այն Կովկասյան լեռնաշղթայի վրայով կապված էր ռուսական շուկայի հետ) գնացող ապրանքներով բեռնված կարավանները, այլ նաև հնազանդության մեջ էին պահում ասես վասալներ դարձած տեղական իշխաններին: «Ղարաբաղի խանության» կազմավորման հետ ադրբեջանցի էթնիկ տարրերը սկսեցին հիմնվել ոչ միայն Ասկերանի մոտ (Խոջալիի հովիտ), այլ նաև Շուշիում և էլ ավելի վեր, ինչպես նաև այլ վայրերում, այն դեպքում, երբ որոշ մելիքական տոհմեր իրենց գյուղացիների մի մասի հետ միասին սկսեցին հեռանալ Շամախի, Շամշադին, Ղազախ, Բորչալու, դեպի այն մարզերը, որոնք Վրաստանի միջոցով ուղղակի կամ անուղղակի կերպով գտնվում էին Ռուսաստանի ազդեցության տակ: Նրանց գնալուն զուգընթաց՝ ազատված վայրերը մեծ մասամբ զբաղեցվում էին հարթավայրերից եկած ադրբեջանցիներով: Ռուսական իշխանության հաստատումից հետո հայ գաղթականներից ոմանք վերադարձան ետ և մասամբ վերադարձրին իրենց հին հողերը, մասամբ էլ հիմնադրեցին նոր գյուղեր: Սակայն վերադարձողները քիչ էին, և ստորին գոտում հայ բնակչության նախկին խտությունն առանձնապես չվերականգնվեց: Այդ պատճառով, երբ 1828թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով պարսկահայերը գրավված ռուսական հողերը տեղափոխվելու ազատ իրավունք ստացան, պարսկական Ղարաբաղի մարզի հայերի մի մասը, Արաքսն անցնելով, կարող էր տեղավորվել ինչպես Զանգեզուրում, այնպես էլ Լեռնային Ղարաբաղում: Այսպես, առանձին գյուղերում (օրինակ՝ Հադրութի (Դիզակի) շրջանի Մելիքջանլու գյուղում) կամ ընդհանուր գյուղերում (օր.՝ Ծակուռի գյուղում) տեղաբնիկ հայ բնակչության կողքին հայտնվեցին եկվոր հայեր: Այնուամենայնիվ, այդ հանգամանքը տեղաբնիկների բարբառային և ազգագրական յուրահատկություններում նկատելի փոփոխություններ չառաջացրեց մասամբ այն պատճառով, որ, ըստ իմ հաշվումների, այդ տարրերը հազիվ ամբողջ բնակչության 10%-ն են կազմում, մասամբ էլ այն պատճառով, որ Ղարաբաղի ու Ղարադաղի միջև վաղուց ի վեր գոյություն ունեին կենցաղային տեսակետից նրանց մերձեցնող սոստեսական ու մշակութային կապեր:

Մեր հետազոտության ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը կազմում էր շուրջ 130 հազար մարդ, որից 120 հազ. հայեր, 10 հազ. ադրբեջանցիներ, որից միայն 5 հազարը բաժին էր ընկնում Շուշիին:

Փանահ խանն ու նրա ժառանգորդ Իբրահիմ խանն ամեն կերպ աշխատում էին Լեռնային Ղարաբաղում ամրացնել ու ամրապնդել իրենց մերձավորների հողատիրությունը: Իրենց մերձավորներին հաճախ ձիապանի կամ սպասավորի աստիճանից բարձրացնում էին բեկի աստիճանի՝ նրանց որպես սեփականություն շոայլորեն նվիրելով ընդարձակ հողատարածություններ, որի հետևանքով Մեհտի-Ղուլի խանի ժամանակ արդեն ադրբեջանական հողատերերն այնտեղ քանակապես բավական ուժեղ էին ներկայացված, բայց նրանց հողերն առավելապես տեղադրված էին դաշտային Ղարաբաղում և ունեին հիմնականում ադրբեջանական բնակչություն, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի նրանց կալվածքներում հայերը զգալիորեն գերակշռում էին ադրբեջանցիներին: Այնուամենայնիվ, երկարատև հարևանությունը դաշտավայրերի (Ղարաբաղի և Մուղանի) և սարահարթերի ադրբեջանցիների հետ, դարավոր քաղաքական ենթակայությունը պարսկական շահերի գերագույն իշխանությանը, տևական հարաբերությունները մահմեդական ցեղային ավագանու հետ (ընդ որում, հազվադեպ չէին ամուսնական միությունների հաստատումը նրանց և մելիքական տների միջև) առաջացնում էին ադրբեջանափրանական ազդեցության լայն ներթափանցում ոչ միայն տեղի ավատատերերի, այլև Ղարաբաղի հայկական բնակչության այլ խավերի մեջ ադրբեջաներենի իմացության (առանձնապես տղամարդկանց կողմից), երեխաներին մահմեդական անուններ տալու, արևելյան երաժշտության յուրացման, կանանց անհաղորդ և ստորացված վիճակի, բազմակնության ձևերի (Շահնագարյան մելիքների ընտանիքում), առաջին՝ չբեր կնոջ դեպքում, երկրորդ՝ արտամուսնական կին պահելու և այլ ձևերով: Ցավոք, հայկական և ադրբեջանական մշակույթների փոխհարաբերության կարևոր հարցն ուսումնասիրված չէ և, ընդհանրապես, գիտականորեն քիչ է պարզաբանված:

Սոցիալական խմբավորումը: Ռուսական գերիշխանության ժամանակաշրջանում Լեռնային Ղարաբաղում դասային հարաբերություններն արմատապես կերպարանափոխվեցին: Տնտեսական և քաղաքական կյանքի նոր պայմաններում պարսկական հասարակական դասային խմբավորումները բոլորովին անհարիր դուրս եկան և սկսեցին արագ քայքայվել՝ տեղը զիջելով նոր ձևերին: Այս պրոցեսն առաջին հերթին շոշափեց տիրող

մելիքների անմիջական հետևորդներին՝ տեղի հողատեր կալվածատիրության արտոնյալ խավին: Ըստ ռուսական հիմնարկությունների տվյալների՝ ինչպես խաները, այնպես էլ մելիքները զրկվեցին իրենց հրապարակային-իրավական արտոնություններից, որոնք անցան նոր աստիճանավորությանն ու զինվորական իշխանությանը, և նրանք իջեցվեցին կալվածատերերի աստիճանի, ընդ որում, որպես մասնավոր սեփականություն նրանց ամրացվեցին ընդարձակ հողային տարածություններ, իսկ գյուղական բնակչությունը դրվեց նրանցից տնտեսական ավելի մեծ կախվածության մեջ, քան մինչ այդ էր, մի մասն էլ ճորտ հայտարարվեց: Բայց ցարական իշխանությունը ճարպկորեն օգտագործեց այդ դասի ժառանգած ձգտումը դեպի ռազմավարչական գործունեությունը և, հովանավորելով նրա փառասիրությունը, սերունդ առ սերունդ նրանց ներքաշեց իր զորքերի շարքերը, Բայց զգալիորեն ավելի քիչ՝ կառավարության մեջ: Ազնվականական ռազմական ուսումնարանների ու կադետային կորպուսի դռները լայնորեն բացված էին մելիքական ընտանիքների երեխաների առջև, որոնք հաճախ այնտեղ էին ընկնում ամենապատանի տարիքում, այնուհետև ծառայելով հասնում էին բանակի ամենաբարձր աստիճանների՝ մեծ մասամբ մնալով արտակովկասյան զորքերում, ուր նրանց գերադասում էր ուղարկել ցարական քաղաքականությունը: Ավագ սերունդը, իրեն ապահովելով թոշակներով և ուրիշ եկամուտներով, դեռևս վերադառնում էր իր կալվածքներն ու այնտեղ անցկացնում կյանքի մնացած օրերը: Սովորաբար նրանք իրենց գեներալական հարկաբաժինները կառուցում էին կտուրի անցքից լուսավորվող ընդարձակ բնակարաններ՝ գլխատներ («դարադամ») ներկայացնող հին պալատներին («ամարաթ») կից: Այդ հարկաբաժինները պահպանվել են մինչև այժմ Ավետարանոց (Մելիք-Շահնազարյաններ) գյուղում և հին տեղական և ներմուծված եվրոպական ձևերի խառնուրդ են, այն է՝ գորգերով ծածկված ավանդական հողե հատակ, բարձր՝ առաստաղի տակ պատում բացված լուսամուտներ, պարսկական ոճով բուխարիկ: Սովորության իրավունքի ամուր չափանիշներով կառուցված և ներքին տոհմային միաբանությունը մինչուսական ժամանակներում երաշխավորող ազգակցական կապերի ամբողջ համակարգն արագ խարխլվում էր: «Մելիքի»՝ տոհմային ավագի հեղինակությունն ընկնում էր կրտսեր անդամների՝ «բեկերի» աչքում, առավել ևս, որ առաջնությունը նոր պայմաններում որոշվում էր ոչ թե ծագմամբ, այլ առանձնապես ձեռք բերված ծառայողական փաստական դիրքով: Դեպքեր էին լինում, երբ

շատ հեռավոր ազգականներ (գեներալ Մադաթովը), որոնց արենակցական կապի աստիճանը տոհմում արժանի էր ավելի համեստ տեղի, շնորհիվ ձեռք բերած պաշտոնի ու ծառայողական ազդեցության, գրավում էին տոհմական կալվածքների լավագույն տեղամասերը՝ խուլ բողոք առաջացնելով տոհմակիցների մեջ: Գեներալ Մադաթովի մասին Մելիք-Շահնազարյանների տոհմում, որոնցից նա, բնակվելով Ավետարանոց դղյակում, բռնի ուժով խլեց ամենակամտաբեր գյուղերից 15-ը, դեռ մինչև հիմա էլ զայրույթով են հիշում:

Ազնվականական հողերի մասնատումը, որը ռուսական ժառանգորդության օրենքի արդյունք էր, ավելի մեծ չափով էր հասցնում ներտոհմային իրավական չափանիշների խախտմանը: Մելիքական տոհմերից, ինչպես նաև նրանց երբեմնի հպատակներից շատերը՝ արդեն սակավահող ազնվականներ, այլևս չէին կարող գյուղում մնալ և լքում էին այն, քանի որ քաղաքացիական հաշտության հաստատումը մելիքական տոհմերի բազմացումը չէր չափավորվում ավատատիրական դարաշրջանի արյունահեղ երկպառակությունների պարբերական կորուստներով: Անդաստաններն այնքան էին մանրատվել, որ ազնվականների մի մասը պետք է փնտրեր եկամտի այլ տեսակ և իր փրկությունը տեսնում էր ռուսերեն լեզվի և ռուսական կրթության լավ յուրացման մեջ, քանի որ այդ դեպքում կառավարչության մեջ, դատարանում, զորքում ծառայելու մուտք էր բացվում: Գյուղերի լքման և քաղաքներ հեռանալու այս պրոցեսն արագացավ՝ գյուղացիներին ազատություն շնորհելով, որի պատճառով ազնվականության եկամուտները զգալիորեն կրճատվեցին, և գյուղատնտեսությունը սեփական օգտագործման արտադրությունից շուկայականի վերածելով:

Նորելուկ բուրժուազիան ավելի հարմարված գտնվեց ապրանքային արտադրության այդ առավելություններից օգտվելու գործում, քան դարավոր տնտեսական ավանդույթներում կարծրացած ազնվականությունը: Երբ արդեն XIXդ. 70-ական թվականներից սկսվեց տեղական կառավարչության, դատարանի ու զորամասերի մեկուսացումը տեղաբնիկ, հատկապես հայ տարրերի ներթափանցումից, ազնվականների հոսանքն ուղղվեց փաստաբանների, բժիշկների, ինժեներների, գյուղատնտեսների և այլ ազատ մասնագիտությունների կողմը և միայն XIXդ. վերջերին ներգրավվեց երկրամասի առևտրաարդյունաբերական կյանքի մեջ, որի աշխուժացումը սերտորեն կապված էր Բաքու և Թիֆլիս քաղաքների նշանակության մեծացման հետ:

Այսպիսով, Ղարաբաղի հայ ազնվականությունը գնաց քաղաք՝ լրացնելով սպայության, աստիճանավորների, ազատ մասնագիտության տեր անձանց ու արդյունաբերողների շարքերը, իր հողամասերը սովորութապես իրավունքի պայմաններով վարձակալությամբ փոխանցելով գյուղացիներին: Տեղում մնացած մելիքական և ազնվականական այլ տոհմերի ժառանգները հողի ծայրահեղ մասնատման պայմաններում հաճախ ձուլվում էին արդեն կուլակային-գյուղացիական տարրերի հետ ու թե՛ իրենց կրթությամբ և թե՛ հասարակական միտումներով ոչնչով նրանցից չէին տարբերվում: Հեղափոխությունը Լեռնային Ղարաբաղի հարազատ գյուղերում նստած և իրենց լավ կարգավորված տնտեսությունները վարող խոշոր, տնտեսապես ուժեղ կալվածատերեր չգտավ, եթե 3-4 բացառությունները հաշվի չառնենք: Որպես դասակարգ՝ ազնվականության հասարակական դերն այստեղ շատ ավելի թույլ էր, քան Թիֆլիսի ու Քուրթայիսի նահանգներում, որտեղ այն ուներ իր դասային կազմակերպությունները՝ դպրոցներ, բանկեր և այլ հիմնարկներ: Այդ էր պատճառը, որ մասնավոր-տիրութային կալվածատիրական հողերի ազգայնացումը Լեռնային Ղարաբաղում չուղեկցվեց գյուղի աշխատավոր տարրերի հակաազնվական ցասման այնպիսի բռնկումներով, ինչպիսիք էին դաստակերտների հրդեհումները, կալվածքների ավերումները, կալվածատերերի սպանությունները, ինչպես, օրինակ, Վրաստանում: Եթե ինչ-որ տեղ առկա են եղել կալվածատիրական դաստակերտների ավերումներ (ինչպես բժիշկ Մովսես Աթաբեկյանի կալվածքինը՝ Խանքենդ գյուղի մոտ կամ Ավան Յուզբաշունը՝ Մարագ գյուղի մոտ), ապա դրանք տեղի են ունեցել ոչ թե հեղափոխական բռնկումների, այլ բացառապես ազգամիջյան գժտությունների հետևանքով, որոնք Լեռնային Ղարաբաղում սոսկալի ավերածություններ են պատճառել:

Դասային քայքայմանը և գյուղից քաղաք տեղափոխվելուն զուգահեռ պրոցես էր տեղի ունենում նաև մի այլ՝ ռուսական գերիշխանության ժամանակաշրջանում շատ ուժեղ դասի՝ հոգևորականության մեջ, որն այստեղ ուներ որոշ չափով այլ ավանդույթներ, քան Հայաստանի մյուս մարզերում: Այստեղ կար սեփական «լուսավորիչը»՝ Հայաստանի Գրիգոր «լուսավորչի» թողը, Գրիգորիսը, որը, ինչպես ավանդությունն է ասում, տանջանքների է ենթարկվել Վաթնի դաշտում: Կան նաև պատմական տեղեկություններ, որ Աղվանքի կառավարչի հրամանով նա կապվել է ձիու պոչից և քարշ տրվել տափաստանով: «Աղվանքի առաջին կաթո-

ղիկոս» Գրիգորիսի գերեզմանը դարաբաղցիները պաշտում էին Վարան-դայի սարավանդից Քենդիլան գետով դեպի տափաստան տանող ելքի մոտ գտնվող Ամարասի վանքում:

Արցախը (Լեռնային Ղարաբաղը) ենթարկվել է աղվանական կաթողիկոսների իրավասությանը, որոնք ապրում էին պատմական Աղվանքի տարբեր վանքերում և հետագայում հաստատվեցին Գանձասարի վանքում՝ Խաչեն գետի հովտում, Խաչենի մելիքներ Հասան-Ջալալյանների պաշտպանության ներքո, որոնց տոհմից էլ մեծ մասամբ ընտրվում էին կաթողիկոսները: 1829թ. Էջմիածնի համայն հայերի կաթողիկոսին հաջողվեց ցարական կառավարության օժանդակությամբ (որը արտասահմանյան հայերի կյանքը նրա միջոցով դեկավարելու նպատակով ձգտում էր Էջմիածնի կաթողիկոսի հեղինակությունը բարձրացնել) հասնել ինքնուրույն «աղվանական» կաթողիկոսարանի վերացման և այն սովորական թեմ դարձնելուն՝ սկզբում մետրոպոլիտի, իսկ այնուհետև եպիսկոպոսի իշխանությամբ հոգևոր կառավարումը տեղափոխելով վարչական կենտրոն Շուշի:

Եկեղեցական ինքնավարության բազմադարյան գոյության (այն թույլ էր տալիս լիովին կենտրոնանալ միայն զուտ տեղական շահերի վրա) ընթացքում Լեռնային Ղարաբաղի հոգևորականությունը բազմիցս խառնվել է տեղի սոցիալական ու քաղաքական հարցերի լուծմանը: Այն մելիքների հետ մեկտեղ դիմադրություն է կազմակերպել կիսավաչկատուն տափաստանային տարրերի դեմ: Այսպես, XVIIIդ. երկրորդ կեսին մեկ անգամ չէ, որ Եղիշե ճգնավորի վանքի իր խուցը լքել ու իր պիսակավոր ձին հեծնելով՝ տափաստանցիների դեմ կռիվների ամենախորքն է նետվել Հայր Ավագը, որն իր խելահեղ քաջության պատճառով անվանվել է Դալի Մահրասա (խենթ վանական)¹: Երբ ծագեց Անդրկովկասում ռուսական իշխանությունը տարածելու միտքը, հոգևորականությունն առաջինը պաշտպանեց այն, Գանձասարի Եսայի Հասան-Ջալալյան² կաթողիկոսը, որը Ռուսաստանի հետ բանակցությունների (Պետրոս I-ի հետ հարաբերությունների մեջ մտնելու) ներշնչողն էր, առաջինը միացավ Կովկաս-

¹ Ռաֆֆի, *Խամսայի մելիքությունները*, Թիֆլիս, 1822, էջ 88

² «Պատմություն... Աղուանից»-ի (Շուշի, 1839) հեղինակ Եսայի Հասան-Ջալալյանը, այն հասցնելով մինչև 1723 թիվը և լինելով Իսրայել Օրու ծրագրի կողմնակիցը, լեզգիների արշավանքի դեմ կազմակերպել է տաս հազ. մարդուց բաղկացած հայկական բանակ ու պաշտպանել երկիրը (ծանոթ. խմբ.)

յան լեռնաշղթայից այս կողմ Պետրոս Մեծի հայտնվելուն Գանձակի (Գյանջա) մոտ 1722թ. վրացական զորքերի հետ սպասող մելիքական զորքերին:

Վանքերն իրենց ձեռքն էին կենտրոնացրել ընդարձակ բնակելի անդաստաններ, որոնցում, որոշ տվյալներից դատելով, նրանք գյուղացիների հետ ունեցած իրենց հարաբերություններում ղեկավարվում էին սովորութական իրավունքի այն չափանիշներով, որոնք ձևավորվել էին մելիքական հողերում: Տնտեսական այդ ընդհանրությունը դասակարգային շահերի միասնության հողի վրա հանգեցրեց ազդեցիկ սև, իսկ այնուհետև նաև սպիտակ հոգևորականության լիակատար մերձեցմանը հողատեր ազնվականության դասին:

Ռուսական իշխանությունը Լեռնային Ղարաբաղում գտավ բավականին թվով վանական միաբանություններ, որոնց վանքերին ամրացրեց նրանց հողային սեփականությունը: Սակայն ինչպես կալվածատերերը, այնպես էլ պետական գյուղացիների համայնքները սահմանները որոշելիս ամեն կերպ ջանում էին ընդարձակել իրենց հողերն ի հաշիվ վանքապատկան հողերի, և այդ իսկ պատճառով հոգևորականության հողատիրություններն զգալիորեն կրճատվեցին, ուստի և նվազեցին նրա եկամուտները:

Նոր պայմաններում տնտեսություն վարելու անձարակությունը ճորտատիրական հարաբերությունների վերացումից հետո, եկամուտների կրճատումը, բարեպաշտական նվիրատվությունների սահմանափակումն ու այլ պատճառներ անհնարին դարձրին բազմաթիվ միաբանությունների պահպանումը, որն արդյունք եղավ «աշխարհից մեկուսանալ» ցանկացողների թվի անհավանական արագ անկմանը, առավել ևս, որ նոր մշակութային պահանջները հարցախույզ մտքերը տանում էին արդեն ոչ թե վանական դպրոցներ, այլ բարձրահարգ ուսումնական հաստատություններ: Շատ վանքերում, բացի ավագ երեցից, XIX դարի վերջում արդեն չկար ոչ մի արեղա, օրինակ՝ մի այնպիսի երբեմնի փառաբանված վանքում, ինչպիսին է Գտիչ վանքը Դիզափայտ լեռան լանջին: Քաղաքացիական պատերազմի նախօրեին մենաստանների մեծ մասում վանականներին փոխարինում էին կրոնավոր վանահայրերը, նույնիսկ աշխարհիկ մարդիկ, իսկ ամայացած պատերը հսկելու համար թողնվում էին ծերուկ սպասավորներ: Հեղափոխությունը միայն եզրափակեց այդ պրոցեսը: Մեր շրջագայության ժամանակ Ղարաբաղի կաթողիկոսների նստավայր Գանձասարի վանքը պահպանում էր մի այրի իր ընտանիքով, իսկ Ջրաբերդի շրջանի Երից Մանկունք մենաստանը՝ մի միայնակ պառավ:

Փոքր-ինչ դանդաղ էր ընթանում սպիտակ հոգևորականության թե՛ քանակական և թե՛ որակական քայքայումը: Ռուսական գերիշխանության հաստատմամբ հոգևորականներն արագորեն ազատագրվեցին ազնվականներից ունեցած կախվածությունից:

Արդեն XIX դ. քառասնական թվականներին, ինչպես ադրբեջանցի, այնպես էլ հայ կալվածատերերի դեմ գյուղացիական ելույթները հաճախ գլխավորում էին գյուղական հոգևորականները, որոնք «անկարգություններին» և «խռովություններին» ունեցած մասնակցության համար կալվածատերերին պաշտպանող և Անդրկովկասում Ռուսաստանի ճորտատիրական կարգերը³ տարածած ռուսական կառավարչության պնդմամբ թեմական ղեկավարության կողմից ենթարկվում էին կարգապահական տույժի:

Քանի որ հոգևորական դասին պատկանելն ազատում էր ճորտական վիճակի ենթարկվելուց, հոգևորականների զավակները դարձան այն շարժուն տարրը, որը հակված էր ազատվելու գյուղից ունեցած տնտեսական կախվածությունից: Նրանք ձգտում էին առավել եկամտաբեր և պատվաբեր զբաղմունքների, քան եկեղեցական արարողությունների կատարումն էր՝ իրենց համար պարտադիր չհամարելով այն հաստատված կարգը, ըստ որի՝ որդին ժառանգում էր հոր հոգևորական կոչումը: Մասամբ ընդունվելով մոտակա քաղաքների՝ Շուշու և Ելիզավետպոլի այն նույն կառավարական ուսումնական հաստատությունները, ուր ընդունվում էին և ազնվականների որդիներ, իսկ ամենից ավելի հաճախ լրացնելով 1838թ. հիմնված Շուշու հայ հոգևոր ճեմարանի ուսանողների շարքերը, ուր ազնվականությունը դժկամությամբ էր գնում, հոգևորականների զավակները հազվադեպ էին վերադառնում իրենց դասը և գերադասում էին ծառայությունը կառավարական հիմնարկներում, ավելի հազվադեպ՝ բանակում, իսկ առավել ընդունակները կամ էլ ապահովվածները ձգտում էին բարձրագույն կրթության և այնուհետև նվիրվում էին ազատ մասնագիտությունների: Հոգևորականի ընտանիքի (որը մինչ այդ մի շարք սերունդների ընթացքում տվել էր եկեղեցու իր ներկայացուցիչները) բոլոր զավակների՝ թե՛ տղաների և թե՛ աղջիկների նույնիսկ ոչ լրիվ միջնակարգ, առավել ևս բարձրագույն կրթություն ստանալուց հետո իրենց դասի հետ ամեն տեսակի կապերը խզելու այս երևույթը Լեոնային Ղարաբաղում բոլորովին էլ նոր չէր: Առավել ընդունակ ուժերի՝ քաղաքային մտավորականության

³ Տե՛ս Լեո, *Պատմություն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի*, Թիֆլիս, 1915, էջ 77–84

շարքերն անցնելու և մասամբ նրանցով նոր ծնվող առևտրաարդյունաբերական բուրժուազիան համալրելու հետ միասին, սպիտակ հոգևորականության նուսրացած շարքերը սկսեցին սողոսկել պատահական, ավելի հաճախ՝ այլ ասպարեզներում անհաջողություն կրած տարրեր՝ ամեն տեսակ կիսագրագետ գործակատարներ, հեծելապահակներ, նպարավաճառներ կամ էլ սնանկացած վաճառականներ: Լավագույն դեպքում նրանք իրենց սուղ ապրուստը եկեղեցական պատարագների կատարումից ստացվող կողմնակի միջոցներով լրացնել ջանացող գյուղական ուսուցիչներ էին, որոնք, ի միջի այլոց, նույնպես անգոր էին կասեցնելու հոգևորականության հեղինակության անկումը, առավել ևս, որ հազվադեպ էր նրանցից որևէ մեկն իսկապես համակված լինում ճշմարիտ ու խոր կրոնական զգացումով: Այնինչ քաղաքներ վաստակի գնացած երիտասարդները գյուղ վերադառնալուց հետո եկեղեցական ավանդույթներին մոտենում էին թունոտ քննադատությամբ, որին հոգևորականները պատասխան չէին գտնում: Սպիտակ հոգևորականության հեղինակությունն ընկել էր հեղափոխությունից դեռ շատ առաջ, և այդ պատճառով էլ զարմանալի չէ, որ խորհրդային կարգերի հաստատման հենց առաջին տարիներին շատերը շտապեցին հանել փարաջան (Գյունե-Ճարտար գ.) կամ, պաշտոնաթող լինելով, հրաժարվել պատարագ կատարելուց (Գիշի, Ջրակուս, Վանք, Հորաթաղ գյուղեր): Հարկ է նշել այն փաստը, որ Ղարաբաղի հոգևորականների զավակների միջավայրից կոմունիստական կուսակցության շատ նշանավոր գործիչներ են դուրս եկել: Նոր իրավակարգի կառուցման գործում նրանց մեծապես օգնում էր հայկական իրականության լավ իմացությունը, որի հետ իրենց ծագման բերումով ունեցած շատ սերտ կապը նրանք պահպանում էին տակավին դպրոցական և ուսանողական տարիներից:

Սպիտակ հոգևորականությունից էլ շուտ գյուղից սկսեցին հեռանալ գյուղացի տնայնագործ արհեստավորները, դարբինները, գդակակարները, թամբագործները և այլք:

1823թ. խանական իշխանության վերացումից անմիջապես հետո լույս տեսած «*Ղարաբաղի մարզի նկարագրության մեջ*» Շուշու բնակիչների թվում նշված են զանազան արհեստավորներ, որոնցից շատերը դեռ համարվում էին այս կամ այն մեղիքի, մանր խանի կամ բեկի⁴ «մարդիկ», սա-

⁴ „Описание Карабахской провинции, , произведенное д.с.с. *Могилевским* и полковником *Ермоловым* 2-ым, Тифлис, 1823

կայն արհեստը նրանց բավականաչափ անկախացրեց վերջիններից: Հետագայում արհեստավորների թիվը Շուշիում ավելի մեծացավ, նրանց բավականին ընդարձակ ցուցակը բերված է տասը տարի անց Զուբարևի կողմից կազմված գրամատյանում⁵: Նրանցից շատերին ձգում էին Գյանջան, Նուխին, Շամախին և այլ քաղաքներ, ավելի ուշ՝ հաճախ նաև Բաքուն, իսկ Միջին Ասիան միավորելուց ի վեր՝ Մերձկասպյան մարզը: Պահպանելով վաղուց Դաղստանով Ռուսաստանի հետ հաստատված հարաբերությունները՝ Շամախին զգալի դեր էր կատարում Արևելյան Անդրկովկասի տնտեսական կյանքում: Գյուղացիների ազատագրումից հետո արհեստավորներին հետևեցին նաև որակավորում չունեցող գյուղական տարրերը: Դուրսը վաստակ փնտրող դարաբաղցիների մեծ խմբերի կարելի էր հանդիպել ավելի հեռու քաղաքներում՝ Բաքվում, Լենքորանում, Պետրովսկում, Գրոգնիում, համեմատաբար ուշ՝ նաև Թիֆլիսում:

Հին սոցիալական խմբավորումների քայքայմանը զուգահեռ սկսեց գոյանալ հասարակական նոր խավ՝ մանր և խոշոր առևտրականների, գնորդների, ձեռնարկատերերի խավը: Այդ ենթաշերտը Լեռնային Ղարաբաղում վերջին խանի փախուստի ժամանակներում դեռ թույլ էր: Առանձին բնակավայրերի բնակիչների գործունեության մասին տեղեկություններ տվող «Ղարաբաղի մարզի նկարագրությունում» (1823թ.) չեն հիշվում գյուղերում առևտրով զբաղվող անձնավորություններ, միայն Շուշիում է գրանցված մի քանի խոջայի, այսինքն վաճառականի առկայություն «սառաֆների»՝ դրամափոխների կողքին: Նրանց եկամտի աղբյուրն ու շուրջը համախմբված անձերի սոցիալական վիճակն ինչպես Լեռնային Ղարաբաղում, այնպես էլ ամբողջ Անդրկովկասում ռուսական իշխանության հաստատումից հետո կրում էր ստեղծվածից բոլորովին այլ տնտեսական իրադրության դրոշմը, քան մինչ այդ էր⁶: Դրա մասին բնորոշ մանրամասնություններ է հայտնում Էջմիածնի միաբանության կրտսեր անդամ Մեսրոպ Թաղիաղյանը, որը 1821թ. Եփրեմ կաթողիկոսի հետ այցելել էր Շուշի: Իր «Ճանապարհորդությունն ի Հայս»⁷ երկում նա երկու խոշոր առևտրական տուն է հիշատակում,

⁵ Տե՛ս *u* OPBK, հ. III, էջ 309: «Բուլդ ծեծող՝ 6, կաշեգործ՝ 9, բյազ գործող՝ 28, արծաթագործ՝ 12, դարբին՝ 25, պղնձագործ՝ 6, կլայեկչի՝ 44, ձեռնոցագործ՝ 4, ատաղձագործ՝ 4, համետագործ՝ 10, թաղքաղիք՝ 2, տապճագործ՝ 1, պարանագործ՝ 2, հրացանի փական սարքող՝ 6, հրացանի խզակոթ սարքող՝ 6, թրագործ-դաշտունագործ՝ 10, վարսավիր՝ 3, հացթուխ՝ 6, բոկոտիկակար՝ 2 հոգի»

⁶ «Անդրկովկասյան մարզերը ոչ առանց հիմքի կարող են կոչվել մեր գաղութը, որը «հարավային կլիմաների» արտադրանքներով պետությանը պետք է տա հույժ կարևոր օգուտներ» կոմս Գանկրինի գրառումը 1827թ. ապրիլին: Տե՛ս *u* OPBK, հ. I, էջ 12

⁷ Մեսրոպ Թաղիաղյան, *Ճանապարհորդությունն ի Հայս*, Գալկաթա, 1848, էջ 289-290

որոնցից մեկը՝ Հախումյանների տունը, իր գործառնություններով կապված էր Պարսկաստանի, Ռուսաստանի, Սիբիրի և եվրոպական շուկաների հետ ու խոշոր դրամագլուխներ էր պահում ռուսական բանկերում, իսկ մյուսը՝ Թառումյանների տունը, օգտվում էր Կասպից ծովում ձկան որսի ու նավային տուրքի գանձման միանձնյա իրավունքից և կապալային եկամտի այլ աղբյուրներից: Գտնվելով Շուշիում՝ երկու տներն էլ Շամախու միջոցով կապ էին պահպանում Ռուսաստանի ու մերձկասպյան մարզերի հետ՝ մի կողմից, և Թավրիզի ու Հյուսիս-արևմտյան Իրանի հետ՝ մյուս կողմից, ինչպես նաև տոկոսներով վարկ էին տրամադրում տիրակալներին, հիմնարկություններին և առանձին մարդկանց (այսպես՝ Էջմիածնի վանքը Թառումյաններին մուրհակներով պարտք էր 4 հազ. ոսկի տասանոց): Իրենց գործառնությունների և առևտրի համար նրանք կազմակերպել էին գործակատարների ընդարձակ գործակալություն՝ միմյանց հետ մրցակցելով ոչ միայն թվով, այլ նաև այն ապահովվածությամբ ու արտաքին փայլով, որ նրանք տրամադրում էին իրենց գործակիցներին: Այդ գործակատարներից կամ «ճրագներից» (ինչպես մինչև վերջերս անվանում էին գործակատարներին Լեռնային Ղարաբաղում) շատերը միաժամանակ առևտրական տան բերովի ապրանքների տնօրինողները և տեղական արտադրության այն ապրանքները (մետաքս, դարաբաղյան ձիեր) հավաքողներ էին, որոնք, այն ժամանակվա ճանապարհների ու հաղորդակցության միջոցների պայմաններում հեշտությամբ կարելի էր հասցնել այլ երկրներ: «Ճրագները» ընտանիքներով սերտորեն համախմբված էին առևտրական տան շուրջը և նրա «պատիվն» էին պահում նույնիսկ այն ժամանակ, երբ որպես իրենց գործերն ինքնուրույն վարող միավորներ առանձնանում էին նրանից:

Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումից (1828թ.) շատ չանցած՝ պարսկական սահմանը փակվեց ռուսական տիրույթներով կատարվող տարանցիկ առևտրի համար, ընկավ Շամախի-Շուշի-Թավրիզ ուղու նշանակությունը, իսկ մինչ այդ արդեն վերացվել էր փրկագնային համակարգը: Շուշու այն առևտրական տները, որոնք չհասցրին իրենց դրամագլուխները տեղափոխել տեղական կամ ռուսական շուկաների այլ ձեռնարկություններ, սկսեցին հյուծվել: Նրանց ճրագները հեռանում էին իրենցից և ճանապարհների անվտանգ դառնալուց ի վեր իրենք էին գործարքի մեջ մտնում ռուսաստանյան ֆաբրիկաների ու գործարանների հետ, իսկ տեղական հումքը հավաքողների ու գյուղերում մանուֆակտուրան տնօրինողների դերը սկսեցին կատարել գյուղական միջավայրից առանձնացող խոշոր տնտե-

սությունները: Շատ հազվադեպ այս դերում հանդես էին գալիս ազնվական ընտանիքների առանձին անդամներ, իսկ հիմնականում դրանք բացառապես իրենց հողով, բանող ու մթերատու անասուններով ապահովված և ազատ դրամամիջոցներ ունեցող գյուղացիներ էին: Գյուղատնտեսությունը վաղ սկսեց մասնագիտանալ մետաքսի, սպիրտի, բրդի ու գորգեղենի արտադրությունում և սպառողականից անցնել առավել շատ դրամամիջոցների կիրառում պահանջող ապրանքային արտադրության:

Տնտեսական վերելքին և գյուղական դրամատերերի խավի զատմանն օժանդակեց ագրոտեխնիկայի հին ձևերի պայմաններում բնակչության արագ աճի, ինչպես նաև տարիներ շարունակ միևնույն տեղամասում ցանք կատարելուց հողի ուժասպառվելու պատճառով առաջացած սակավահողության արդյունք հանդիսացող գյուղի բնակիչների գերակշռող մեծամասնության աղքատացումը, որը նաև խոշոր, բազմազույգ նահապետական ընտանիքների փոքրանալու, մեծ մասամբ միագույգ դառնալու դեպքում կենդանի և անկենդան գույքի մասնատման, արհեստագործական իրերը գործարանային արտադրանքով փոխարինվելու, փոխատվական ծանր պայմանների և մի շարք այլ հանգամանքների արդյունք էր: Աղքատացած գյուղացիները ստիպված էին կամ մեծ քաղաքներում կողմնակի վաստակներով իրենց բյուջեն լրացնելու աղբյուրներ որոնել, կամ էլ իրենց տնտեսությունը կախման մեջ դնել տնտեսապես ավելի ուժեղներից, ինչպիսիք էին ոչ միայն հենց տեղում՝ գյուղում, ինչ-որ դրամագլուխ կուտակածները, այլ նաև արդյունաբերական կենտրոններում ազատ դրամամիջոցներ ձեռք բերած ու թթի տնկարաններն ընդարձակելու նպատակով նոր հողեր գնելու և հատկապես վաշխառության տրամադրելու համար հարազատ գյուղ փոխադրված համագյուղացիների ազգականները: Վաշխառուն ճանապարհ էր հարթում առևտրականի համար:

XIX դ. վերջին Ղարաբաղի գյուղերում միանգամայն հստակ ձևավորվել էր այդ նոր շերտավորումը, մի կողմից՝ զուտ գյուղատնտեսական աշխատանքից հեռացած և իրենց գյուղական տնտեսության մեջ բատրակների կամ պարտատերերի աշխատանքից օգտվող կուլակ-վաշխառուների, գնորդների և առևտրականների, մյուս կողմից՝ նրանցից կախման մեջ գտնվող հողագործ աշխատավոր զանգվածների խավը: 1924թ. մեր հետազոտության ժամանակ դժվար էր դատել նախահեղափոխական գյուղում եղած կախման տարբեր աստիճանների ու ձևերի մասին, քանի որ ազգամիջյան ընդհարումներն ու դրանց հաջորդած քաղաքացիական կռիվ-

ները քայքայել էին ոչ միայն չքավոր, այլ նաև կուլակային տնտեսությունները, իսկ խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո հողային հավասարական բարենորոգումն ավելի էր հարթել երկու շերտերի գույքային անհավասարությունը, առավել ևս, որ նոր կյանքի պայմաններում թե՛ ապրանքների բաշխումը տեղում, թե՛ արդյունաբերական ու սպառողական շուկայում իրացնելու համար գյուղացիական արտադրանքի ավելցուկի հավաքումը մասնավոր անձերից անցել էր պետական կազմակերպություններին:

Փակվել էին շահագործման բոլոր ուղիները: Սակայն հիմք կա պնդելու, որ վարելահողերի լավագույն տեղամասերը, թթի տնկարանների զգալի տարածությունները, ջրաղացները (որոնց թիվը 300-ի էր հասնում), առևտրական հիմնարկությունները (որոնք գործառնություններ էին վարում ինչպես իրենց գյուղում, այնպես էլ ոչ մեծ այլ բնակավայրերում, որոշ օրերի էլ՝ շրջանային շուկաներում), օղեթորումը, սպիրտի, բժժօժի, բրդի, գորգերի և այլնի հավաքումը նախկինում կենտրոնացած է եղել կուլակների, ավելի հազվադեպ՝ միջակների ձեռքում:

Օղեթորումն ու շերամապահությունը մեծ դրամագլխի ներդրում չէին պահանջում: Այդպիսի դրամագլխի կարիքը խիստ զգացվում էր մետաքսահանման ու բժժօժից թել քաշելու գործում, որոնք այդ իսկ պատճառով անցան ռուսական ֆաբրիկաների համար աշխատող խոշոր կապիտալիստների ձեռքը: Մետաքսաթելաքաշման և մետաքսամանման ոչ մեծ գործարանների այդ սեփականատերերը քաղաքային բուրժուազիայի մեջ հատուկ նկատելի խումբ չէին կազմում և իրենց շահերով սերտորեն հարում էին Շուշու միջնորդ ու առևտրական այն շրջաններին, որոնք գյուղերում տեղի առևտրականների ու գործակալների միջոցով հավաքած հումքի փոքր հակերից ավելի մեծերն էին կազմում ռուսական, որոշ դեպքերում՝ նաև արտասասանմանյան արդյունաբերական կենտրոնները տեղափոխելու համար, և կամ էլ մեծածախ առևտուր էին անում՝ գյուղական խանութպաններին մատակարարելով կտորեղեն, նավթ, թեյ, ամանեղեն, գործարանային մետաղե և այլ արտադրանք:

Տեղական՝ դարաբաղյան շուկայից խոշոր սպառողական կենտրոններ, ֆաբրիկաներ ու գործարաններ, դրանցից էլ դեպի դարաբաղյան շուկա ապրանքային հոսքի առաջխաղացման գործում քաղաքի արդյունաբերությունն ու առևտրական բուրժուազիան աշխատում էին գյուղականի հետ ձեռք-ձեռքի տված:

Երբ իր հարստությունը որոշակի չափի հասցրած գյուղական դրամատերն իր գյուղի սահմանները սեփական դրամակուտակման համար նեղ էր համարում, չվում էր քաղաք՝ ամենից առաջ իր կենտրոն՝ Շուշի, կամ էլ հարևան կենտրոն՝ Ելիզավետպոլ:

Բայց և քաղաքի կապիտալիստ-ձեռնարկատերն իր դրամակուտակման որոշակի աստիճանում արդեն չէր մնում՝ գավառային քաղաքում, գնում էր Բաքու և այլ նավթային կենտրոններ, Մոսկվա, Անդրկասպիա՝ ամբողջապես ձուլվելով տեղական բուրժուազիային, իր դրամագլխով հանդերձ բոլորովին կտրվելով հայրենիքից:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվելու նախօրեին քաղաքի և գյուղի միավորված բուրժուազիան, տեղական ազնվականությանն ու հոգևորականությանը վերջնականապես դուրս վանելով, դարձել էր մի ուժ, որը վճռականորեն խառնվում էր տեղական տնտեսական ու մշակութային հարցերին ուղղություն տալուն ու լուծմանը: Այդ միջնորդաառևտրական բուրժուազիայի կողքին տեղական ձեռնարկություններում այդ ժամանակ դեռ չէին կազմավորվել բանվորական կադրերը: Տեղական հանքային ու մետաղական հարստությունների (գերազանցապես պղնձի) և քարերի (երկանաքարերի) մշակումը դեռևս պահպանում էր արհեստավորական բնույթը: Միակ արդյունաբերական ձեռնարկություններն էին մետաքսաթելաքաշման և մետաքսամանման մանր գործարանները (դրանք շուրջ 5-6 տասնյակ էին): Երկրամասի գյուղատնտեսական ընդհանուր իրադրության մեջ տեղ-տեղ իբրև պիսակ մտած այդ գործարանների բանվորները, ձեռնարկությունները հաղորդակցության միջոցներով միմյանց միացած և ծայրաստիճան ցրված լինելու և մյուս կողմից՝ տարվա մեջ շուրջ երկու ամիս տևող և հիմնական՝ զուտ գյուղացիական զբաղմունքներից չկտրված աշխատանքի խիստ սեզոնային բնույթի պատճառով չէին հասցրել գատվել ու միաբանվել: Քանակապես էլ (որը լավագույն տարիներին հազիվ անցնում էր հազար մարդուց) ուժեղ չէին, առավել ևս, որ նրանց 90%-ը կանայք էին, որոնք հին դարաբաղյան կենցաղի պայմաններում շատ դժվար էին ենթարկվում նոր կյանքի պայմանների ազդեցությանը: Քաղաքացիական պատերազմի ու խորհրդային իշխանության հաստատման տարիներին հասարակական կյանքում դեր խաղացին ոչ այնքան տեղական գործարանների այդ բանվորները, որքան այն գյուղացիները, որոնց վաստակի որոնումները նետել էին Բաքու, Գրոզնի և այլ գործարանային

կենտրոններ, որտեղից վերադառնում էին որոշակի հեղափոխական-այրու-
լետարական տրամադրություններով:

Ծայրաստիճան սահմանափակ էր ամեն տիպի ուսումնական հաստա-
տությունների թիվը: Քաղաքացիական պատերազմի նախօրեին Լեոնային
Ղարաբաղում այն չէր հասնում 50-ի⁸, ընդ որում, միջնակարգները միայն
երկուսն էին ու գտնվում էին Շուշիում՝ հայկական ճեմարանը (1838 թվից)
ու պետական ռեալական ուսումնարանը (1881 թվից): Դա չէր բավարարում
երիտասարդության կարիքները, և նա դուրս էր գալիս Ղարաբաղի սահ-
մաններից, գնում Ելիզավետպոլի ու Բաքվի ոչ միայն միջնակարգ, այլ նաև
տարրական դպրոցները՝ հանգրվանելով ազգականների մոտ, որոնք մինչ
այդ արդեն հասցրել էին մշտական աշխատանք գտնել ու հաստատվել
այնտեղ: Եթե արհեստավորներից ու գյուղացիներից ոմանց տարրական
դպրոց ավարտած զավակները վերադառնում էին ծնողների զբաղմունքին,
ապա չի կարելի նույնն ասել միջնակարգ դպրոցն ավարտածների կամ էլ
բարձր դասարաններից եկածների մասին: Նրանք գրեթե բոլորն էլ ջանում
էին տեղավորվել պետական տարբեր հիմնարկություններում, քաղաքի
մասնավոր ձեռնարկություններում կամ էլ ընտրում էին ազատ մասնագի-
տություն: Ինչպես ազնվականության ու հոգևորականության, այնպես էլ
քաղաքային ու գյուղական բուրժուազիայի և արհեստավորության միջա-
վայրերից շատերն էին բարձրագույն կրթություն ստանում: Հայկական
որևէ այլ մարզ ռուսական ու արտասահմանյան համալսարաններին և այլ
բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների հազիվ թե մատակա-
րարել է սովորողների այդպիսի մեծ քանակակազմ, ինչպես Ղարաբաղը, և
հազիվ թե մտավորական ուժերի վերարտադրությունը որևէ այլ հայկական
մարզում դրսևորվել է այնքան վաղ, որքան այստեղ: Այդ բժիշկների, իրա-
վաբանների, ճարտարապետների, ինժեներների, ուսուցիչների մեծ մասը,
հայրենիքում աշխատանք չգտնելով, ցրվում էր Անդրկովկասի, Անդր-
կասպիայի և Ռուսաստանի այլ մասերի քաղաքներով մեկ՝ զբաղմունքի
մեջ ստանալով տապան ետ չվերադարձողի «Նոյի ագռավ» մականունը:
Այնտեղ նրանք ներգրավվում էին տեղի արդյունաբերական ու մշակութա-
յին կյանքում, բայց միմյանց և համերկրացի՝ դարաբաղի կապիտալիստ-
ների հետ սերտ կապ պահպանում և հաճախ նոր ապրելավայրում (օր.
Թիֆլիսում) իրենց սեփական «կուսակցությունը» կազմում: Նրանք արդեն

⁸ 1833թ. Ղարաբաղի մարզում, ծխական մանր վարժարանները չհաշված, եղել է յոթ դպրոց (Տե՛ս ՕՐԲԿ, հ. III, էջ 280)

գրեթե ոչ մի կերպ չէին մասնակցում հարազատ երկրամասի տնտեսական ու մշակութային կյանքի զարգացմանը: Հայրենիքում մնացած տարբեր սոցիալական ծագում ունեցող մտավորականության մի մասն ամբողջ հաջորդ դարի ընթացքում շատ մեծ դեր խաղաց երկրամասի կյանքում: Այն իր պատվավոր տեղն ուներ ընդհանրապես Անդրկովկասի, մասնավորապես հայերի մշակութային զարգացման գործում և այժի էր ընկնում բացառիկ միաբանությամբ, ներքին համագործակցվածությամբ և բուրժուազիայի դեմ մղած պայքարում իր ունեցած ինքնուրույնությամբ: Շնորհիվ Բաքվի մոտիկ լինելուն, որտեղ զարգացած էր բանվորական շարժումը, Շուշու մտավորական երիտասարդության շրջանում շատ շուտ արձագանք գտան սոցիալիստական գաղափարները, և այդ էր պատճառը, որ Հոկտեմբերյան հեղափոխության ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղում առկա էին մեծաքանակ մտավորական ուժեր, մի հանգամանք, որը հեշտացրեց խորհրդային շինարարության խնդիրների իրագործումը:

Այսպիսով, ռուսական գերիշխանություն հաստատվելուց ի վեր՝ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցան արմատական փոփոխություններ ինչպես ամբողջ տնտեսական կառուցվածքում, այնպես էլ սոցիալական բոլոր փոխհարաբերություններում: Լիովին պարզ է, որ դրա հետ մեկտեղ տեղի բնակչության կենցաղում էլ արագ վերանում էին այն բնորոշ առանձնահատկությունները, որոնք մինչ այդ ավանդորեն ու սրբությամբ, դարեդար, սերնդեսերունդ պահպանվել էին որպես հասարակական զարգացման նախորդ աստիճանների ցայտուն մնացուկներ: Կերպարանափոխվում էին բնակավայրերի ու բնակարանների, հագուստի ու տնային կահույքի ձևերը, նյութական իրողության բոլոր մանրամասները, ընտանիքի և հասարակության անդամների փոխհարաբերությունները և վերջապես՝ ամբողջ աշխարհըմբռնումը:

Հայերն ու հարևանները: Ռուսական տիրապետության հարյուր տարվա ընթացքում Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության մեջ տեղի ունեցած հասարակական ուժերի տեղաշարժն անդրադարձավ նաև հայերի ու հարևան աղբրեջանցիների (որոնց մինչև հեղափոխությունը պաշտոնապես անվանում էին թաթարներ) փոխհարաբերությունների վրա: Անդրկովկասի բնատարածքում թուրք-մոնղոլական ցեղերի հաստատվելուց ի վեր այստեղ առաջացած պետություններում տարվում էր բնակչության հին՝ տեղաբնիկ, և նոր՝ եկվոր, միմյանցից ինչպես տնտեսական հմտություններով և հասարակական զարգացմամբ, այնպես էլ մշակութային հակում-

ներով տարբերվող երկու մասերի մերձեցմանը քիչ նպաստող քաղաքականություն: Տնտեսական ու հասարակական-կենցաղային երկպառակությունը խորանում էր այս կամ այն էթնիկ խմբի տարբեր՝ փոխադարձ թշնամի կրոնական համակարգերի պատկանելով: Նույնիսկ նոր պարսկական Սեֆյան պետությունում, որտեղ հին իրանական ավանդույթների որոշ վերածնունդ էր տեղի ունենում, բնակչության մահմեդական ու քրիստոնյա մասերի մեկուսացման և նրանց իրավական ու հասարակական անհավասարության վերացման համար պայմաններ չէին ստեղծված: Մեկի և մյուսի վիճակների տարբերությունը բավական սուր կերպով դրսևորվում էր նաև Ղարաբաղի խանությունում դրա վերացման նախօրեին:

Քաղաքական գործերում ու ներքին կառավարման մեջ ազդեցիկ էին բացառապես աղալարները, մանր խաները, բեկերը և տարբեր տիտղոսներ ունեցող այլ «թաթար» ազնվականները: Միայն նրանցից ոմանք, ինչպես և մելիքները առանձին մահալների և այլ բնատարածքային ստորաբաժանումների կառավարիչներ, իսկ նրանցից շատերը փաստորեն իրավական կամ ենթադրյալ ցեղային ազգակցությամբ խմբավորված շատ թե քիչ խոշոր կիսավաչկատուն անասնապահական ցեղային կառավարիչներ էին: Մուլլաներն ու մահմեդական հոգևորականության այլ՝ բավական մեծաքանակ ներկայացուցիչները հենարան էին աղալարների ու բեկերի հեղինակությանը՝ ժողովրդին կույր հնազանդության մեջ պահելու համար: Դատարանը հոգևորականության մենաշնորհն էր և ղեկավարվում էր հոգևոր օրենսդրությամբ՝ *շարիատ*-ով: Ժամանակի գրավոր աղբյուրներում Ղազախի ու Շամշադինի վերաբերյալ վկայվող այն երևույթը, որ «թաթարները տիրում են լավագույն և ամենաընդարձակ հողերին, իսկ հայերը մեծ մասամբ ապրում են վարելատեղերով աղքատ լեռներում⁹», բնորոշ է նաև Լեռնային Ղարաբաղին, ուր ամբողջ ցածր, հարթավայրային, ոռոգիչ միջոցներով հարուստ շրջանը բնակեցված էր աղբյուրեջանցիներով, իսկ հայերը հողեր էին պահպանել միայն այժմյան Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը կազմող լեռնոտ մասում:

Ռուսական կառավարումը որոշ իրավահավասարում մտցրեց Անդրկովկասի տարբեր ազգությունների մեջ: Աղալարները, բեկերը, խաները և մելիքները բավական վաղ գրկվեցին հասարակական իրավունքներից ու ավատատիրական շատ արտոնություններից: Կրճատվեց մահմեդական

⁹ *Տե՛ս՝ ՕՊԲԿ, հ. III, էջ 225, 258*

հոգևորականության միջամտությունը դատական հարցերի լուծմանը: Անցկացվում էր անասունների հաշվառում, ճշգրտվում էին հերկովի ու ընդարձակ արոտային հանդամասերի սահմանները: Միջոցներ էին ձեռք առնվում, որպեսզի կանխվեին անասունները ցածրավայրերի ձմեռային արոտներից ամառային՝ լեռնային արոտներ և հակառակը քշելիս կատարվող ավերումները: Այս բոլոր միջոցառումները ոտնահարում էին ազնվականության ու հոգևորականության արտոնությունները և սահմանափակում կիսավաչկատուն անասնապահության ազատությունը: Թաթար ազնվականները, հոգևորականներն ու անասնապահները հեշտ չէին հաշտվում նոր կարգերի հետ, որոնց հաստատման «մեղքը» գցում էին հարևանների՝ այդ հողերը Ռուսաստանին միացնելը նախաձեռնող հայերի վրա:

Ղարաբաղի մելիքներն ու կաթողիկոսը դեռ Պետրոս I-ի օրոք ռազմական ուժեր էին նախապատրաստում ռուսական զորքերին բացահայտ միանալու համար, որոնց նրանք սպասում էին մերձկուրյան հարթավայրում Կասպից ծովի արևմտյան ծովափը նրա կողմից գրավվելուց հետո: Ռուսական կայսրի իշխանությունը ճանաչելու այդ փորձը կրկնվեց կես հարյուրամյակ անց՝ Եկատերինա II-ի օրոք, երբ Գանձասարի վանքում որոշ մելիքներ ստորագրեցին հավատարմության երդում կայսրուհուն: Այն ժամանակ խանությունը կառավարող Իբրահիմը՝ Փանահ խանի որդին, թունավորեց Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին (1787թ.) և թալանի մատնեց «դավաճանած» մելիքների տիրույթները: Բայց, հավանաբար հաշվի առնելով հայ կառավարիչների ու բարձրագույն հոգևորականության տրամադրությունները, Իբրահիմ խանն ինքը շտապեց 1805թ. կնքել Քյուրաք-չայի հաշտությունը և իրեն ճանաչել Ռուսաստանին հարկատու: Շահի ժառանգորդ Աբաս-Միրզայի հրամանատարությամբ 1826թ. պարսկական զորքերի Ղարաբաղ ներխուժելու ժամանակ Շուշու հայերն ամեն կերպ օգնեցին տեղի սակավաթիվ ռուսական կայազորին՝ համառ դիմադրություն ցույց տալու: Քաղաքը դիմացավ և չգրավվեց¹⁰:

Հայերի նվիրվածությունը ռուսներին չէր կարող նրանց դեմ չգրգռել «թաթարական» համայնքի այն խավերին, որոնք խանական կառավարման ժամանակ իշխող էին: Սպառողականից առևտրական արտադրությանն անցնելու տնտեսական հարաբերությունների հետագա վերակառուցման

¹⁰ Ռուսական զորքերին հսկայական ծառայություններ մատուցեցին Հարություն Յուզբաշի (հարյուրապետ), Աթաբեկյանի որդիներ Մելիք Վանին ու Հակոբ Յուզբաշին: Տե՛ս В.Потто, *Первые добровольцы Карабах в эпоху водворения русского владычества*, Тифлис, 1922 (Վ.Պոտտո, *Ղարաբաղի առաջին կամավորները*, Երևան, 1974): Օսնոթ. խմբ.

Ժամանակ ինչպես կենտրոնական (Թիֆլիս), այնպես էլ արևելյան Անդրկովկասում նոր կացության օգուտներից լայնորեն օգտվում էին հայ գնորդները, առևտրականներն ու արդյունաբերողները: Լեռնային Ղարաբաղի հայ հարուստները (ինչպես գյուղի, այնպես էլ քաղաքի) իրենց շահագործողական գործառնությունները ծավալում էին ոչ միայն հայ, այլև ադրբեջանցի բնակչության մեջ, ոչ միայն նախալեռներում, այլ նաև հեռու ցածրավայրերում, որտեղ երկրագործական ու անասնապահական տնտեսությունները շահատակելու գործում մրցակցության մեջ էին մտնում տեղի ադրբեջանական նոր ծնունդ առնող բուրժուազիայի հետ: Այստեղ ու այնտեղ ադրբեջանցի բեկերի հողամասերը սկսեցին հայ դրամատեր բուրժուազիայի ձեռքն անցնել: Հետզհետե ավելի ու ավելի էր աճում Բաքվի նավթարդյունաբերության մեջ ծավալված ադրբեջանական ու հայկական դրամագլուխների մրցակցությամբ էլ ավելի ուժեղացող ադրբեջանցի հողատերերի, իսկ նրանց հետ միասին՝ գյուղի կուլակների թշնամանքը հայ կապիտալիստների նկատմամբ: Արդեն XIX դ. երկրորդ կեսից Անդրկովկասի գերագույն իշխանությունը սկսեց օգտվել այդ տրամադրություններից, որպեսզի անդրկովկասյան ազգությունների աշխատավոր զանգվածներին շեղի ցարական ինքնակալության և երկրամասը ռուսականացնելու ու ռուսական կապիտալի հովանավորությանը ենթարկելու իր վարած քաղաքականության դեմ նրանց միացյալ ելույթից: Կենտրոնական կառավարության հովանավորությամբ և աջակցությամբ այդ ազգամիջյան թշնամական տրամադրությունները տեղական իշխանության կողմից ոչ միայն չէին կասեցվում, այլև ամեն կերպ բորբոքվում էին: Հայաստյաց քաղաքականությունը սանձարձակության ծայրագույն աստիճանի հասցվեց XX դ. սկզբին և 1905թ. հանգեցրեց հայ-ադրբեջանական արյունալի ընդհարումների: Զինված ընդհարումներն ընդլայնվեցին նաև Ղարաբաղով մեկ, Շուշիում հրկիզվեցին և կործանվեցին հայկական ու ադրբեջանական մասերի միջև ընկած առևտրական ու արհեստավորական կրպակաշարքերը:

Առաջին պատերազմի ժամանակ Անդրկովկասի ազգությունների բոլոր խավերի ուշադրությունը շեղված էր ռազմաճակատի իրադարձություններով: Բայց, երբ Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ռուսական զորքերը սկսեցին թողնել ռազմաճակատի գիծն ու հեռանալ Անդրկովկասից, բեկերն ու մոլլաներն օգտվեցին դրանից՝ զինելով գյուղացիական զանգվածներին: Երկաթուղու շատ կետերում արագությամբ փորված խրա-

մատներից հանկարծ երևում էին զինված մարդիկ ու պահանջում հանձնել զենքն ու զինվորական զնացքները: Այդ հողի վրա՝ Շամխոթ կայարանի մոտ, որտեղ փոխադրագնացքները հրաժարվեցին կատարել իրենց շարժումը կասեցրած ամբոխի պահանջներն ու դիմեցին զինված դիմադրության, արյունալի ընդհարումներ բռնկվեցին: Թնդանոթների ու գնդացիների կրակով ավերվեցին գծի երկայնքի մի քանի գյուղական բնակավայրեր: Պարզ էր, որ իշխանությունն Անդրկովկասում սասանվում էր, և որ գլուխ էին բարձրացնում մութ ուժերը: Նման պայմաններում, ինչպես ամբողջ երկրամասում, այնպես էլ հատկապես Ղարաբաղում, ուր Շուշին բացարձակապես կտրվեց Եվլախ երկաթուղային կայարանից, սկսեցին վախենալ 1905թ. իրադարձությունները կրկնվելու հնարավորությունից: Շուշիում իշխանությունն անցավ հայկական ու ադրբեջանական բուրժուական ազգային կոմիտեներին, ավելին, միջազգային կոմիտեին: Հար և նման կոմիտեներ առաջացան նաև գյուղական շրջաններում: Դրանց խնդիրն էր՝ միջոցներ ձեռք առնել կանխելու ամեն տեսակի ազգային տարաձայնությունները: Եվ իսկապես, կոմիտեներին հաջողվեց կարգ ու կանոն և ազգամիջյան հաշտություն պահպանել մինչև 1918թ. վերջը, երբ թուրքերը, Բաքուն գրավելով ու այնտեղ մուսավաթականների իշխանությունն ամրապնդելով, թուրքական զորքերը քաղաք ներս թողնելու կտրուկ պահանջ ներկայացրին Շուշուն: Կարճատև տատանումներից հետո ղեկավարող հայկական խումբը թուրքական հրամանատարության հետ համաձայնության եկավ, և սեպտեմբերի 30-ին մի քանի թուրքական վաշտ մտավ Շուշի:

Թուրքերը պահանջեցին հանձնել զենքը, իսկ հայ մտավորականության զգալի մասը կալանավորվեց: Մեկ ամիս մնալուց հետո, Վերսալի պայմանագրի կնքման հետ կապված, թուրքական զորամասերը պետք է հեռանային Ղարաբաղից և ընդհանրապես Ադրբեջանից, Բաքու մտան անգլիական զորքերը: Մուսավաթական կառավարությունը, անգլիական զորքերի հետ համաձայնեցված, որպես զեներալ-նահանգապետ ուղարկեց դոկտոր Խոսրով-բեկ Սուլթանովին, բայց նրա իշխանությունն ընդունվեց միայն քաղաքի ադրբեջանական մասի կողմից, իսկ հայկական բնակչությունը հրաժարվեց նրան ենթարկվելուց: Հայկական բնակչությանը վախեցնելու համար 1919թ. հունիսի 8-10-ը նա անգլիացիների համաձայնությամբ և թողտվությամբ կոտորած կազմակերպեց Շուշուց քիչ ներքև գտնվող հայկական

Քայրալիքենդ գյուղում: Շատ չանցած՝ ադրբեջանական վաշտերի կողմից գրավվեցին հայկական մասի գորանոցները:

Այդ ընթացքում գյուղերում տնօրինություն էին ծավալել դաշնակաները: Երևանից՝ դաշնակցականների կառավարած Հայկական «Դեմոկրատական» Հանրապետությունից, մարդիկ և զինամթերք ստանալով՝ գյուղական կոմիտեներն ապստամբություն էին նախապատրաստում, որի նպատակն էր Ղարաբաղը միացնել Հայկական Հանրապետությանը: Դավադիրների զինված ջոկատը, առանց նախազգուշացնելու տեղի հասարակական աշխատողներին, թափանցեց Շուշի և 1920թ. մարտի 20-ի ուշ գիշերը հարձակվեց գորանոցների վրա, որպեսզի զինաթափի մուսավաթական վաշտը, որի կողմից համառ դիմադրության հանդիպեց: Քաղաքի ադրբեջանական մասի բնակիչները, կրակոցներից վրդովված, շտապեցին պաշարվածներին օգնության: Սկսվեց հայկական թաղամասերի հրկիզումն ու կոտորածը: Ուվքեր կարող էին, թողնելով ամեն ինչ, ընտանիքներով փախչելով, փորձում էին փրկվել: Փախչում էին դեպի ժայռերը, որպեսզի զառիվայր արահետներով իջնեն խոր կիրճն ու այնտեղից անցնեն Վարանդա: Մառախուղը քողարկում էր նրանց փախուստը: Այդ ահավոր գիշերը կրակից ու զենքից զոհվեց ավելի քան հինգ հազար հայ: Նույն ժամանակ դավադիրները շրջապատել էին և Խանքենդիի գորանոցները, բայց մուսավաթական վաշտին հաջողվեց ճեղքել նրանց օղակը՝ Գարգառի հովտով նահանջելիս ավերելով մի քանի հայկական գյուղ: Նմանօրինակ ընդհարումներ բռնկվեցին և Խաչեն գետի հովտում:

Մեկ ամիս անց՝ 1920թ. ապրիլի 28-ին, կարմիր բանակի օժանդակությամբ Բաքվի բանվորները Բաքվում խորհրդային իշխանություն հռչակեցին: Մայիսի 20-ին կարմիր բանակը մտավ Շուշի՝ վերջ դնելով բոլոր ազգամիջյան երկպառակություններին նաև Լեռնային Ղարաբաղում և բերելով խաղաղ գոյակցություն ու բոլոր ազգությունների աշխատավորների համագործակցություն:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՔԱՂԱՔԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԸ

Շուշի: Դեռ մինչև ռուսական տիրապետությունը Լեռնային Ղարաբաղում միայն մի բնակավայր էր վերածվել քաղաք-ամրոցի՝ Շուշին: Բայց այն հատուկ տիպի քաղաք էր: Միաժամանակ հարավային ծայրում սկսեց զարգանալ Հադրութ (Վանք) շտաբակայանը, որտեղ արդեն առաջացել էին բավական ընդարձակ առևտրական ու արհեստավորական կրպակաշարքեր, որոնք սպասարկում էին ոչ միայն այստեղ բնակավորված զորամասերին, այլ նաև Դիզակի ամբողջ խտաբնակ շրջանին¹: Սակայն հեղափոխության նախօրեին Հադրութը ոչ թե քաղաքային բնակավայր, այլ ավելի շուտ մեծ գյուղ էր, որի բնակիչների գլխավոր զբաղմունքն այգեգործությունն ու հացամշակությունն էր: Շուշին բնակիչների համար մինչև այժմ էլ, ինչպես հիմնադրման ժամանակ, մնում է բերդ՝ *դալա*, իսկ շուշեցիներն էլ իրենց կոչում են ոչ այլ կերպ, քան *դըլըցե*՝ բերդի բնակիչներ: Ռուսական իշխանությունը Լեռնային Ղարաբաղում հաստատվելիս այս բնակավայրն օգտագործել է ամենից առաջ որպես ստրատեգիական կետ և այն վերածել շտաբակայանի: Սակայն շտաբակայանը Խանքենդ գյուղ (ներկայումս՝ Ստեփանակերտ՝ Շուշուց ներքև) տեղափոխելու պատճառով, որտեղ կլիմայական պայմաններն ավելի բարենպաստ էին, Շուշու հետագա զարգացումը պայմանավորվել է այլ հանգամանքներով:

Որոշ դարաբաղի ծերունիներ, ոչ առանց հիմքի վկայակոչելով իրենց հայրերին, պնդում են, թե սարավանդի վրա, որտեղ ջիվանշիրցի Փանահխանը բերդակառույցներ է հիմնել, արդեն մինչ այդ գոյություն ուներ բնակավայր՝ արհեստանոցներով և առևտրական կրպակներով: Այդ բնակավայրի համար տնտեսական բազա էր ծառայել մերձկասպյան ցածրավայրերից Ղարաբաղի ալպիական արոտավայրերը շարժվելիս անասնապահների գլխավոր ուղու վրա գտնվելը, այն վայրում, ուր վեր բարձրացող անասնապահներն, առանց որևէ դժվարության տեղափոխությունների վրա շատ ժամանակ չծախսելով, կարող էին անասնապահական մթերքները՝ պանիրը, կարագը, բուրդը, կաշին փոխանակել իրենց պետքական արհեստավորական արտադրանքով (օրորոցներ, սնդուկներ, բահեր, փափախներ, սանդերքներ, սանրեր, տեղական շալեր, պայտեր, զամեր և մե-

¹ *Տե՛ս* Ի. Դավիդբեկով, *Գադրութ, ՏՄՈՄՊԿ, սյր. VI*

տաղե այլ մանրուք, երբեմն բերովի շաքար և համեմունքներ), նորոգել իրենց սայլերը, թամբերը և այլն²: Շուշու այդ տնտեսական նշանակությունը պահպանվում է այսօր էլ՝ ազգամիջյան ընդհարումների ժամանակ քաղաքի հրկիզումից հետո՝ չնայած վարչական կենտրոնը Ստեփանակերտ տեղափոխելուն: Այստեղի կրպակներում ու արհեստանոցներում այսօր էլ տեղի է ունենում մանուֆակտուրայի ու մշակված իրերի և վաչկատունների տնտեսական արտադրության մթերքների ապրանքափոխանակություն: Կյանքն այժմյան Շուշիում մարում է, հենց որ վաչկատուններն իրենց հոտերով սարերից իջնում են ձմեռային տափաստանային արոտավայրերը:

Շուշիով է անցնում Ղարաբաղի լեռնաշղթան հատող Շամախի-Թավրիզ ամենակարճ ճանապարհը: Այդ ուղու մեջտեղը՝ Քաչալսարի (Լիսոգոր) ամենահարմար լեռնանցի մոտ ամրացված աթոռանիստ-կենտրոնում, հյուսիսում՝ մինչև Կուրի, հարավում՝ Արաքսի գետանցները հասնող սահմաններ ունեցող Ղարաբաղի խանության առաջացումը XVIIIդ. կեսին նշանակում էր Շամախու և Թավրիզի միջև առևտրական կարավանների շարժման անվտանգության ապահովում: Շամախին Ռուսաստանից բերվող ապրանքների ելակետ էր, իսկ Թավրիզը՝ պարսկական, եվրոպական (Տրապիզոնով, Էրզրումով, Երևանով ու Նախիջևանով եկող) և վերջապես՝ Պարսկական ծոցի նավահանգիստներով թափանցած հնդկական ապրանքների հիմնական պահեստ: Այստեղ Փանահ խանի հաստատվելու հետ մեկտեղ Շուշի՝ « Ղալ», գերադասեցին վերաբնակվել Ագուլիսի բնակիչները, որոնք Թավրիզի հետ կապված էին առևտրական շահերով, հիմնել էին իրենց թաղը, որը մինչև վերջերս հենց այդպես էլ կոչվում էր՝ «Ագուլեցոց»: «*Ղարաբաղի մարզի նկարագրություն*»-ում (1823թ.) այս թաղն անվանված է «Ագլիալի»: Նույն աղբյուրում հիշատակվում են նաև Ղազանչալու թաղը (ներկայիս Նախիջևանի հանրապետությունում՝ Ալինջի չայ գետի ակունքների մոտ գտնվող Ղազանչի գյուղից վերաբնակեցվածներ), որոնք պղնձե (ղազան) ամանեղենի պատրաստման (որից էլ գյուղը ստացել է անունը) հմուտ վարպետներ էին, բայց դրա հետ մեկտեղ՝

² Թարթառ ու Խաչեն գետերի վերնահոսանքների արոտավայրերը բարձրացող անասնապահների համար մինչև վերջերս այդպիսի կետ էր ծառայում Գանձասար լեռան ստորոտում՝ Խաչենի ճանապարհին, գտնվող Վանք գյուղը: Այստեղ ամռանը վաչկատուններին սպասարկելու համար ճանապարհի երկու կողմում առևտրական կրպակներ ու արհեստանոցներ էին բացվում: Առաջ այդ կետը գտնվում էր ավելի ցած՝ Վաճառք (Բազարքենդ՝ անունն էլ ստացել է այստեղից) գյուղի մոտ, որտեղ Հասան-Ջալալյանների օրոք առևտրական քաղաք է եղել

նան Արաքսի Ջուֆայի անցման³ ու ստորին կուրյան շրջանների միջև ապրանքներ (հատկապես՝ Նախիջևանի քարաղ, որը գերադասում էին անասնապահները) տեղափոխող համարձակ վաճառականներ: Ագուլիսցիներն ու դազանչեցիները⁴ Շուշի բերեցին թե՛ իրենց արհեստավորական հմտությունները, թե՛ առևտրական փորձը՝ ակտիվորեն մասնակցելով տեղական ապրանքափոխանակությանն ու տարանցիկ առևտրին:

«Նկարագրություն»-ում նշվում է նաև Թավրիզին՝ որպես Շուշու թաղերից երրորդը՝ բացառապես մահմեդականներով բնակեցված թաղ, որի անունը ցույց է տալիս ինչպես բնակիչների ծագումը, այնպես էլ սերտ կապը Թավրիզի հետ⁵:

Մեհտի-Ղուլի խանի փախուստից և խանի տիրապետության վերացումից հետո Շուշին ռուսական տիրապետության օրոք վերածվեց ընդարձակ գավառի կենտրոնի՝ համապատասխան վարչական, դատական և այլ հիմնարկություններով: Այստեղ տեղափոխվեց և հայկական թեմի կենտրոնական վարչությունը: Դրա հետ մեկտեղ քսանական թվականներին արևելյան Անդրկովկասում դեռ այնքան մեծ էր քաղաքի տնտեսական նշանակությունը, որ Կովկասի հեթանոսների, մահմեդականների, հրեաների մեջ քրիստոնեություն, իսկ քրիստոնյաների մեջ՝ աստվածաշունչ տարածելու, Պետերբուրգում միջնորդությամբ թույլտվություն ստացած «Բազելի ավետարանական ընկերության» անդամներն իրենց գործունեության կենտրոն ընտրեցին հենց Շուշին, որտեղ 1823թ. ձեռնամուխ եղան տպարանի և դպրոցի շենքի շինարարությանը: Վերջինս 1827թ. բացելուց հետո ընդունվեցին 130 սովորող՝ համարյա բոլորն էլ ոչ ունևոր հայկական ընտանիքների զավակներ: Տպարանում գրքերը տպվում էին ոչ թե հին հայ գրական լեզվով, այլ նոր՝ կենդանի խոսվածքների վրա հիմնված, ռուսի և հանրամատչելի, նոր ձևավորվող լեզվով: Քանի որ քարոզիչների աշխատանքը միայն ընդհանուր լուսավորչական բնագավառով չէր սահմանափակվում, այլ նաև նկատի ուներ բողոքական ուսմունքի արմատա-

³ Այս անցումի մոտ էր գտնվում 1603 թ. Շահ-Աբասի ավերած հայկական հարուստ Ջուղա քաղաքը, որի բնակիչները գաղթեցվեցին Սյահան, որտեղ գետի մյուս ափին առանձին քաղաք հիմնեցին՝ Նոր Ջուղան, որը շարունակեց պահպանել առևտրական հին կապերը Հնդկաստանի, Պարսկաստանի նավահանգիստների և եվրոպական շուկաների հետ

⁴ Այս թաղերից յուրաքանչյուրը հայրենակցական սկզբունքով համախմբված էր իր եկեղեցու շուրջը և, ըստ ամենայնի, մինչև ռուսական քաղաքային կարգի հաստատումը կառավարվում էր իր թաղային կազմակերպությամբ: Հարկ է նշել, որ XIX դ. սկզբին նրանք կորցրել էին իրենց հարազատ բարբառները և խոսում էին տեղական բարբառով

⁵ Հետագայում հանդես եկավ նաև չորրորդ՝ Մեղրեցոց թաղն իր հայրենակցական եկեղեցիով: Սրանք գաղթել էին Մեղրուց, որն Արաքսի աջ վտակ Դիզակի հովտի անցման տարանցիկ առևտրական ուղու ճյուղավորությունում գտնվող առևտրական կետ էր: Մեղրեցիները գաղթել էին 1822 թ. հետո

վորում և այն էլ ոչ միայն մահմեդականների, հրեաների ու հեթանոսների, այլ ամենից առաջ հայերի մեջ, ապա այն հարուցեց հայ հոգևորականության թշնամանքը, և Կովկասի բարձրագույն իշխանության օժանդակությունը վայելող Էջմիածնի կաթողիկոսի համառ միջնորդությամբ մինիստրների կոմիտեն արգելեց Անդրկովկասում Բագելի քարոզիչների ինչպես մանկավարժական գործունեությունը, այնպես էլ գրքերի տպագրությունը (1831)⁶: Սույն հարցի նկատմամբ Կովկասի իշխանությունների բռնած դիրքը պայմանավորված էր նրա այն հայեցակետով, թե Կովկասում քրիստոնեության արմատավորումն ու քրիստոնեական մեկ դավանանքից մյուսին անցնելը պետք է ուղղափառ հոգևորականության մենաշնորհը լինի: Քարոզիչները պետք է թողնեին Շուշին⁷, բայց նրանց սկսած դպրոցական գործն այստեղ կառավարական գավառական ուսումնարան, իսկ 1838 թ. Հայկական թեմական դպրոց՝ առաջին և միակ լրիվ միջնակարգ ուսումնական հաստատություն, հիմնելու խթան հանդիսացավ: Վերջինս իր տեսակի մեջ միակն էր Լեռնային Ղարաբաղում մինչև 1881թ., երբ բացվեց ռեալական ուսումնարանը: XIXդ. երկրորդ կեսին հանդես եկան կանանց ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոցներ՝ մեկը հայ հոգևորականության գերատեսչական (1864թ), մյուսը՝ կառավարական: Այսպիսով, Շուշին վերածվում էր Անդրկովկասի հայերի նաև մշակութային նշանակալից կենտրոնի⁸: 1828թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները Ռուսաստանին միավորելուց շատ չանցած՝ պարսկական սահմանը փակվեց տարանցիկ առևտրի համար: Դա մեծ հարված էր Շուշու առևտրին, բայց այն շուտով կարողացավ կարգի ընկնել՝ ընդլայնելով միջնորդի իր դերը ռուսական ֆաբրիկաների ու տեղական գյուղատնտեսական արտադրության միջև, որի շնորհիվ Շուշին չհասավ առևտրական շրջանառության այն ծայրահեղ սահմանափակմանը, որին շատ արագ մեկ տասնամյակի ընթացքում հասան Երևանն ու Նախիջևանը: Վերջիններում արդեն անցյալ դարի երեսնական թվականների վերջերին ճանապարհորդները դատարկ և խարխլված գտան ընդարձակ իջևանատներն ու պահեստները, որոնք մինչև ռուսական տիրապետությունը դրսից բերված ապրանքներ էին մատակարարում կենտրոնական ու արևելյան Անդրկովկասին:

⁶ Տե՛ս „Акты Кавказской археологической комиссии., (այսուհետև՝ АКАК), т. VII, Թիֆլիս, 1878, էջ 308:

⁷ Մակայն նրանց քարոզչությունն անհետ չմնաց՝ Շուշիում և Շամախիում բողոքական համայնքներ առաջացան: Շուշիում նրանք ապրում էին «Լեւցի դարա», այսինքն՝ «Գերմանական ձոր» արվարձանում՝ իրենց աղոթատան մոտ

⁸ Լեո, *Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոցի*, էջ 82-97

1837թ. վերամիավորված մարզերը պաշտոնական գործերով այցելած Նեֆեդևը դժգոհում է, որ ռուսական արդյունաբերությունը չի հետաքրքրվում նոր շուկայով⁹:

Բոլորովին այլ էր Լեռնային Ղարաբաղում: 1833թ. գույքամատյան կազմողները հարկ են համարում նշել, որ Շուշու բնակիչներից շատերն առևտրով են զբաղված: Հենց միայն կարմիր ապրանքի առևտրականները 94-ն էին, դեղերինն ու ներկերինը՝ 30-ը: Այնժամ, երբ Երևանն ու Նախիջևանն ավելի ու ավելի էին վերածվում իրենց բարեկեցությունը այգեգործության ու խաղողագործության վրա խարսխած և անհետացող արհեստավորական արտադրություն ու աննշան առևտրական գործառնություններ ունեցող մեծ գյուղերի, Շուշիում արհեստներն ու առևտուրը շարունակում էին մնալ եկամտի միակ աղբյուրը: Նրա բնակիչները գրեթե չունեին այգիներ ու վարելահողեր: 1823թ. յոթ հազարից քաղաքի բնակչությունը աճել ու 1914 թ. հասել էր 25 հազարի¹⁰: Այն Անդրկովկասյան Հայաստանում բացարձակապես գյուղատնտեսական զբաղմունքներից կտրված գուտ քաղաքային տիպի միակ բնակավայրն էր:

Շուշիում մեծ թվով կառավարական հիմնարկների ու դպրոցների կենտրոնացումը նոր խթան դարձավ առևտրի և արդյունաբերության զարգացմանը: Մոսկվայի, Բաքվի և այլ կենտրոնների գործարանային պահեստներում ապառիկի մեծ իրավունք ունեցող Շուշու վաճառականները, առանց բանկային բորսայական գործիչների հետ ազգակցական և այլ կապերի օժանդակության, իրենց քաղաքում մեծածախ ու մանրածախ ընդարձակ առևտուր ծավալեցին՝ կապ հաստատելով ոչ միայն Շուշու և Զիվանշիրի, այլ նաև Զանգեզուրի և նույնիսկ Ելիզավետպոլի գավառների մանր մասնավոր առևտրական կետերի ցանցի հետ: Հենց Շուշիում կենտրոնացան տեղական հումքի գնման և ռուսական գործարանների ու ֆաբրիկաների առաքման գլխավոր գործակալությունները:

⁹ Н.Нефедьев, *Взгляд на Армянскую область*. СПб. 1839, էջ 50 և հաջորդները: Միայն 80-ական թվականներից սկսած՝ արտասահմանյան բամբակի մաքուր բարձրագնեյուց հետո ռուսական ֆաբրիկան սկսեց օժանդակել բամբակի ցանքատարածությունների ընդարձակմանը Արարատյան դաշտում: Նույն ժամանակ էլ տեղում առաջացան կոնյակի և պահածոների գործարանները

¹⁰ *Ըստ Մոզգիլսկու և Երմոլով Ի-ի՝ 1592 ընտանիք: Ըստ նրանց «Նկարագրության» (հ. III, էջ 308)՝ 1833թ. կար 5079 շունչ արական սեռի, այսինքն՝ երկու սեռերի 10 հազար բնակիչ: Երևանում մինչև 1886թ. գրեթե բոլորովին չի նկատվում բնակչության աճ (1828թ.՝ 11.430, 1886թ.՝ 14.420 շունչ), չնայած որ այն վերածվել էր ընդարձակ նահանգի վարչական կենտրոնի: Միայն 1886թ. հետո, կապված բամբակի, կոնյակի և պահածոների արտադրման զարգացման հետ, բնակչությունը սկսեց աճել և 1914թ. հասավ 29,766 շնչի: Նույնը և Նախիջևանում, որտեղ 1828թ. կար 5470 մարդ, իսկ 1914 թ. հասավ 10,246-ի*

Մայրաքաղաքի և արդյունաբերական կենտրոնների հետ կապը պահպանվում էր նաև յուրահատուկ պայմանների բերումով: Շուշին իր առողջ, լեռնային կլիմայի շնորհիվ դարձել էր առանձին քաղաքներում ոչ շատ վաղ մշտական բնակություն հաստատած և փոքր-ինչ կարողություն ետ գցած բոլոր դարաբաղցիների ամառանոցը: Այդ արտագաղթածների մեջ, որոնց հայրենի երկրամասի հետ էին կապում մանկության հուշերն ու դեռևս թարմ ընտանեկան ավանդույթները, պահպանվում էր անհատափոխարինչ ուժով դեպի հարազատ լեռնաշխարհը ձգող տեղական ուրույն գավառական հայրենասիրությունը: Նյութապես շատ թե քիչ ապահովված դարաբաղցիների մեծ մասն իր պարտքն էր համարում գյուղում, իսկ ավելի հաճախ Շուշիում կառուցել հարմարավետ, որոշ դեպքերում բավական մեծ այգի ունեցող, լավ կահավորված առանձնատներ, որպեսզի ամռանը ընտանյոք հանդերձ կարողանային «ամառանոց» գնալ:

Անդրկովկասյան երկաթուղու Բաքվի տեղամասի անցկացման և Եվլախ կայարանից մինչև Շուշի խճուղի գցելու շնորհիվ ավելի ուժեղացավ հովեկների այցելությունը Շուշի՝ ամառային ամիսներին աշխուժացնելով քաղաքը, նույնիսկ ամբողջ Ղարաբաղը: Շուշի-Եվլախ փոստային ուղեմասն ուժեղ թափով նախապատրաստվում էր այդ «հավաքին»՝ մեծացնելով փոխադրամիջոցների քանակը: Թարթառից, Ելիզավետպոլից, նույնիսկ Բաքվից այստեղ էին տեղափոխվում բազմաթիվ մասնավոր ձիաբեռնասայլեր ու ձիակառքեր: Շուշիում կյանքը ստացել էր զանգվածային զվարճության դրոշմը, բուռն ալիքով ծավալվելով ծառուղիներում, հասարակական այգում, ժայռերի ու քաղաքի վրա կախված ուղղաբերձ քարափների վրա՝ Պելի-Աղպուրի (Քարին-տակ՝ Դաշալթիի մոտի աղբյուրները) ու Քաչալսարի աղբյուրների զբոսախնջույքների, Սարիբեկի սրբավայր ուխտագնացության, մոտակա գյուղեր հեծյալ զբոսանքների և այլ խմբական միջոցառումների ձևով տարածվում էր հեռավոր արվարձաններ: Ջբոսնող ու զվարճացող-հանգստացողների այդ ամբողջ զանգվածը տեղում մեծացնում էր մթերքների ու մանուֆակտուրայի պահանջարկը: Ղարաբաղցիների ամառային «հավաքը» Շուշիում և շրջակայքում տեղի տնտեսության վրա կենարարորեն ազդող բավական խոշոր դրամական միջոցներ էր թողնում, որոնք էլ, ի միջի այլոց, նեցուկ էին լինում տեղական կյանքի հուզող հարցերի նկատմամբ

արտագաղթածների մեջ հետաքրքրություն պահելուն, որը պահպանվում էր նաև մշտական բնակավայրեր վերադառնալուց հետո¹¹:

Կենցաղային նոր մրցման առումով Լեռնային Ղարաբաղում բավական մեծ էր եկվոր հովեկների ազդեցությունը երկրամասի մշակութային նկարագրի վրա: Իհարկե, երկհարկանի, երբեմն նաև եռահարկ քաղաքատիպ տները, հովեկների զգեստները, նրանց միջավայրում տղամարդկանց և կանանց անկաշկանդ փոխհարաբերությունները, երգն ու նվագը, ինչպես նաև գեղարվեստական ճաշակն ու զվարճալի ժամանցները չէին կարող չհեղափոխել ոչ միայն «բերդի», այլ նաև շրջակա մոտիկ գյուղերի արտաքին կեցվածքն ու կենցաղը և, անտարակույս, օժանդակեցին տեղում բազմաթիվ հնավանդ սովորույթների և ավանդութային հավատալիքների անհետանալուն: Մյուս կողմից ուսյալ, առանձնապես համալսարանական երիտասարդության մեծ հավաքը նոր գաղափարների ներհոսքով թարմացնում էր տեղի մտավորականությանը: Հովեկներն ամառային ամիսներին Շուշուն տալիս էին մեծ քաղաքի տեսք, որը չունեին հարավային Անդրկովկասի առավել մարդաշատ քաղաքները՝ Երևանը, Ալեքսանդրապոլը (Լենինական):

Գյուղը և արտագնացությունը: Ընդհանուր առմամբ, գյուղի կենցաղի վրա ազդում էր ոչ այնքան Շուշու, որքան Լեռնային Ղարաբաղից դուրս գտնվող քաղաքների՝ առաջին հերթին Բաքվի և Գրոզնու քաղաքային կյանքը: Այդ ազդեցության տարածողները մեծ քաղաքներ վաստակի մեկնած գյուղական աշխատավոր տարրերն էին, որոնց տեղաշարժերն ունեին բոլորովին այլ բնույթ, քան հովեկների խմբերի տեղաշարժերը: Վերջինների տունը, ընտանեկան օջախը դուրս էր Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններից, իսկ նրանց քաղաքային տպավորությունները բուրժուական միջավայրի արդյունք էին՝ ի տարբերություն արտագնացների, որոնք դեռ կապված էին տեղի տնտեսական ու հասարակական կյանքին, իսկ նրանց քաղաքային տպավորությունները արդյունք էին գործարանային բնակչության աշխատավոր խավերի հետ ունեցած շփման: Մի շարք պատճառներ դարաբաղցի գյուղացուն ստիպում էին շատ թե քիչ երկար ժամանակով հեռանալ գյուղից: Այդ պատճառներից առաջինը կարելի է համարել սակավահողությունը, որը հողի ուժասպառության պայմաններում պարարտացման և ոռոգման միջոցներն

¹¹ Հովեկների այցելությունը Շուշի այժմ կրճատվել է: Այդ դերը զգալապես անցել է վարչական նոր կենտրոն Ստեփանակերտին, որն ունի ամառանոցավայրի, նույնիսկ ձմեռային առողջարանի վերածվելու նպաստավոր պայմաններ. տարվա բոլոր եղանակներին այցի է ընկնում հիանալի բարեխառը կլիմայով և գերծ է Շուշին շատ հաճախ պարուրող թանձր մշուշից

ավելացնելու համար մեծ կապիտալ ներդրումներ էր պահանջում: Այդ անբարենպաստ պայմաններն ավելի խիստ էին արտահայտված Լեռնային Ղարաբաղի հարավային մասում, որի բնակչությունը շատ քիչ տարիներ ստիպված չէր լինում դիմելու կողմնակի վաստակի: Արտագնացության հավանաբար շատ հին ծագում ունեցող ձևերից մեկը գյուղի աշխատավորների մեկնումն էր դաշտային Ղարաբաղ և Մուղանի տափաստան հերկի և բերքահավաքի ժամանակ, քանի որ մինչև ռուսական իշխանության հաստատվելն այդ ցածրույթների երկրագործական աշխատանքների մեծ մասը կատարում էին լեռնցիները, ընդ որում, բարձրադիր վայրերում զարնան ուշ գալը նրանց վաղուց ի վեր հնարավորություն էր տվել մինչև իրենց մոտ երկրագործական աշխատանքների սկսվելը վաստակի մեկնելու ցածրադիր վայրեր¹²:

Ռուսական տիրապետությունը, արագացնելով տափաստանի բնակիչների՝ անասնապահությունից երկրագործությանն անցնելու պրոցեսը, նպաստեց վարելահողերի տարածքի մեծացմանը ցածրույթներում՝ դրանով իսկ մեծացնելով աշխատավոր ձեռքերի պահանջը: Վերը նկարագրված պայմաններում սեզոնային-ժամկետային դաշտային աշխատանքի համար լեռնային դարաբաղցիների տափաստան իջնելը մշտական բնույթ կրող երևույթի էր վերածվել: Սույն վիճակն առավել հրամայական պահանջ մնաց ռոտզման ցանցի ընդարձակմանը զուգընթաց, որով մեծ տարածություն հատկացվեց ինտենսիվ մշակույթներին:

Հայերի և ադրբեջանցիների այդ հարաբերություններն, իհարկե, նաև մշակութային փոխներգործություն էին առաջացնում՝ խթան հանդիսանալով հայ տղամարդկանց ադրբեջաներեն իմանալուն և արևելյան երգերաժշտության նկատմամբ ունեցած հակմանը:

Վճռական վերափոխիչ դերը, սակայն, հատկապես վերջին ժամանակներում, պատկանում էր մեծ քաղաքներում պանդիստության մեջ գտնվող և քաղաքային պրոլետարիատի կյանքի հետ անմիջականորեն շփվող ու ֆաբրիկագործարանային բանվորների միջավայրում շատ թե քիչ երկար ժամանակ մնացող արտագնացներիին: Արտագնացությունը նոր պայմաններում վերսկսվեց միայն խորհրդային իշխանության հաստատումից և մանավանդ Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի կազմավորումից հետո, որը երկրամասը միավորեց որպես մեկ տնտեսամշակութային ամբողջություն:

¹² Այդ աշխատանքների համար բնավթերքով վճարելու չափերը կայուն կերպով սահմանված էին սովորույթով և մինչև վերջերս պահպանվում էին

Այսպես, 1924 թ. ամռան վերջին Մոս, Գյունե Ճարտար, Ննգի ու այլ գյուղերում առկա էր Բաքու և այլ քաղաքներ մեկնելու արտոնագրերի խիստ պահանջ: Սպասվում էր, որ, օրինակ, Ննգիում, որտեղ այդ տարի բերքը խիստ վատ էր, ձմռանը բոլոր տղամարդիկ կբացակայեն: Մեկնում էին ոչ թե անհատներ, այլ ամբողջ խմբեր, քանի որ սովորաբար ամեն գյուղ մի կարգի բանվոր էր մատակարարում, և տեղում էլ հեշտ էր լինում աշխատանք գտնելն ու համախումբ բնակատեղում ապրելը¹³:

Քաղաքներում մնալը միշտ չէ, որ տևում էր մեկ ձմեռ՝ մինչև դաշտային աշխատանքների նոր սեզոնը: Նրանք, ովքեր աշխատանքի էին տեղավորվում ոչ թե գործարաններում, ֆաբրիկաներում կամ շինարարությունում, այլ հիմնարկներում, գրասենյակներում, խանութներում կամ գտնվում էին մասնավոր ծառայության մեջ և ապահովված էին լինում լավ տեղով, երկար մնալով ու աստիճանաբար ընտելանալով նոր կյանքի պայմաններին՝ հաճախ ձգտում էին լրիվ հիմնավորվել այնտեղ, և եթե վերադառնում էլ էին, ապա միայն ամուսնանալու կամ էլ հարազատներին տեսակցելու նպատակով: Ամուսնությունը հաճախ ընտանիքից առանձնանալու և գյուղում մնալով՝ սեփական, ինքնուրույն տնտեսություն վարելու պատճառ էր դառնում: Սակայն արտագնացների մեծ մասը (հատկապես Բաքու և այլ մեծ քաղաքներ մեկնածները) գարնանը սովորաբար շտապում էին տուն՝ սկսելու դաշտային աշխատանքները, համենայն դեպս, ընդհանուր տնտեսություն վարող եղբայրներից որևէ մեկն անպայման վերադառնում էր: Դեպքեր էին լինում նաև, երբ արտագնացներն ավելի շահավետ էին համարում չթողնել քաղաքային աշխատանքը, իսկ գյուղի դաշտային աշխատանքները կատարել կիրարային կամ վարձակալական այլ սկզբունքներով աշխատուժ վարձելով: Դժբախտաբար, հաշվառված չէ, թե ով որքան հաճախակի ու երկարատև էր արտագնացության մեկնում քաղաքներ, որտեղ ով և ինչպես էր տեղավորվում և որքան էր վաստակում: Դատելով հարցման տվյալներից՝ քաղաքում մնալն ընդհանուր առմամբ բավական տևական էր լինում և ընդգրկում էր առավել երիտասարդ այն տղամարդկանց, որոնք առանձնապես ընկալունակ էին արտաքին ներգործության հանդեպ:

Արտագնաց գյուղացիները քաղաքային սովորություններ էին մտցնում դարաբաղյան գյուղ: Փոփոխությունն ամենից առաջ արտաքին, կենցաղա-

¹³ Հաղորդին ու Թաղարը տալիս էին որմնադիրներ, Նորաշենը՝ ձուլողներ, Տումին ու Մոխրենեսը՝ հյուսներ և այլն

յին էր: Արտագնացության ամենից ավելի տարածված շրջաններում՝ Դիզակում և Վարանդայում, մասամբ նաև ներքին Խաչենում գյուղերն արդեն փոխել էին իրենց պատկերը, հագուստի, կահ-կարասու մեջ նկատվում էին ռուսական նորամուծություններ, իսկ զվարճանքներում հստակորեն երևում էր քաղաքային ճաշակը՝ ավելի ցայտուն դարձնելով հին աշխարհընկալման քայքայումը: Սակայն տնտեսական կյանքում այդ ազդեցությունը գրեթե չէր արտահայտվում. ո՛չ հացամշակությունը, ո՛չ այգեգործությունը, ո՛չ անասնապահությունը և ո՛չ էլ կաթնատնտեսությունը նոր ձևեր չէին յուրացնում: Եվ դա լրիվ հասկանալի է. տարագնացները քաղաքում բացառապես տեղավորվում էին առևտրաարդյունաբերական կամ զուտ քաղաքային ձեռնարկություններում, ուստի և բոլորովին չէին հարստացնում իրենց գյուղատնտեսական փորձը:

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՆՈՐ ՏԱՐԴԻ ԱՌԱՋ ԳԱԼԸ

Շուշու հրդեհից հետո նոր կենցաղի առաջացման համար տեղի քաղաքային տարրի նշանակությունը ծայրաստիճան նվազեց: Վարչական նոր կենտրոն Ստեփանակերտը (1927թ. հազիվ 3 հազարից ավել բնակչությամբ) նոր էր կառուցվում և ուներ բավական մեծ և մաքուր ավանի տեսք: Բայց այն առայժմ չունեւ իր տնտեսական բազան, գոնե այնպիսին, ինչպիսին տակավին ուներ Շուշին: Այդ բազան կստեղծվեր միայն այն դեպքում, եթե ցածրությունը Ղարաբաղի արտավայրերին միացնող գլխավոր ուղին Շուշու փոխարեն անցներ Ստեփանակերտով և դեպի վեր՝ Շուշի, տանող զառիվայր խճուղին փոխարինվեր Ստեփանակերտ տանող նոր, բարեկարգ ճանապարհով: Իսկ մինչ այդ գոյություն ունեցող հաղորդակցության ուղիների և ցածրադիր շրջաններում արտադրողական ուժերի բուռն զարգացման նոր պայմաններում Շուշու փոխարեն (որի բնակչությունը նվազել, 1902թ. 27 հազարից հասել էր 7 հազարի, ընդ որում՝ հետագա անկման միտումով) սկսեցին երևան գալ առևտրաարդյունաբերական նոր կենտրոններ: Նման կենտրոններ են երևան գալիս Ղարաբաղի լեռնաշղթայի ծայրագավառում՝ ցածրություններ տանող գետահովիտների ելքերում: Դրանցից մի քանիսը գտնվում են Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններում, մյուսները, որոնք ավելի նշանակալից դեր են կատարում, այդ սահմաններից դուրս, որոշ դեպքերում, մի քանի կիլոմետր հեռավորությամբ միայն: Առաջիններից են Թարթառ և Խաչեն գետերի ավազանները սահուն անցումներով միացնող Օհան-Յաթաղ գետակի՝ Ղարաբաղի ցածրավայրերի ելքին հարող Մարտակերտ գյուղը (Զրաբերդի շրջան) և Հոնա-

շեն գետի՝ Մուղանի տափաստանի ելքին հարող Հոնաշեն գյուղը Վարանդայում: Այս երկուսն էլ արդեն շրջանային կենտրոններ էին դարձել: Երկրորդների թվին են պատկանում համանուն գետի տափաստան տանող ելքի մոտ ընկած Թարթառ, բայց հատկապես Աղղամ գյուղերը և վերջապես Թաղլարից արևելք գտնվող Կարյազինո գյուղը¹⁴: Աղղամն իր կողմն էր գրավում Շուշու ամբողջ առևտրաարդյունաբերական կյանքը, իսկ Կարյազինոն, որը վաղուց ետին պլան էր մղել Ջիբրայիլը՝ համանուն գավառի նախկին կենտրոնը, իր կողմն էր գրավում այն շրջանի ամբողջ առևտրաարդյունաբերական կյանքը, որտեղ Հաղրութն արդեն կորցրել էր գլխավոր շուկայի իր նշանակությունը: Նէպի տարիներին Աղղամից ու Կարյազինոյից լեռնաշխարհ էին դուրս բերվում գործվածքեղեն և այլ ապրանքներ, որոնց առևտրականներն իշխող էին ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղում այս ու այնտեղ որոշակի օրերի (օրինակ, Տողում՝ ուրբաթ օրը) կազմակերպվող շաբաթական տոնավաճառներում, այլ նաև Շուշիում, որտեղ գլխավոր մասնավոր կրպակները պատկանում էին աղղամցիներին: Քաղաքների և քաղաքատիպ բնակավայրերի առաջացման խիստ բնորոշ պրոցեսը ծայրագավառում՝ այնտեղ, որտեղ լեռնաշխարհը սահմանակցվում է տափաստանին, բնականաբար, բացատրվում է հենց լեռների ու գետահովիտների ուղղությամբ, որտեղ հաղորդակցության բնական ճանապարհները հարում են գետերին: Հովիտները դուրսացնում են վերից վար և վարից վեր շարժվելը, իսկ դրանց միմյանցից բաժանող լեռնաշղթաներն իրենց շեշտակի լեռնանցներով դժվարացնում են լայնակի հաղորդակցությունը և անցումը մեկ գետահովտից մյուսը: Լեռնային Ղարաբաղում առկա հարմարավետ անվտուղիները Ստեփանակերտից Վարանդա, Դիզակ կամ Ջրաբերդ են տանում՝ սկզբում իջնելով ցած՝ դեպի Աղղամ, իսկ այնուհետև տափաստանների հենց եզրով ու լեռնաշղթայի ստորոտով հարավ՝ դեպի Հոնաշեն կամ Հաղրութ ու Թաղլար (Կարյազինոյով), և հյուսիս՝ դեպի Մարտակերտ: Տափաստանների տնտեսական աշխուժացման և բնակչության առավելապես տնտեսության նստակյաց ձևին անցնելուն զուգընթաց՝ նոր առևտրաարդյունաբերական կենտրոնները հսկայական ազդեցություն կունենան Լեռնային Ղարաբաղի ոչ միայն տնտեսական, այլև կենցաղային կյանքի վրա, և դրանցում ավելի բազմակողմանի ու խորը կկատարվի երկու լեռնային ու տափաստանային մշակույթների խաչասերումը:

¹⁴ Անվանված է ի պատիվ Կովկասյան պատերազմի պատմության մեջ հայտնի ռուս գնդապետ Պավել Միխայլովիչ Կարյազինի: Հետագայում այն վերանվանվեց Ֆիզուլի (ծանոթ. խմբ.)

ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐՆ ՈՒ ՏՆԵՐԸ

Գյուղերը: Լեռնային Ղարաբաղում բնակավայրի գերակշռող տիպը գյուղն է (շեն)¹⁵: Այն սովորաբար փակչած է հովիտների ու կիրճերի բարձրաբերձ լանջերին, ուղղաձիգ ժայռերի մոտ և հենց լեռների գագաթների տակ, որոնք մի ժամանակ վտանգի դեպքում բնական ամրություններ են ծառայել: Ցցուն ու զառիթափ այդ ժայռերն այստեղ կրում են *քերժ* հատուկ անունը: Բացի պաշտպանական նպատակահարմարությունից, այլ հանգամանքներ էլ էին բնակչությանը ստիպում բնակվել հենց ժայռերի տակ, օրինակ՝ քարերի տակից բխող աղբյուրների մերձավորությունը: Տները ցրված են անկանոն զանգվածներով, չունեն որևէ հատուկ հատակագիծ, բայց կրում են հին ազգատոհմային խմբավորումների հետքերը: Մի ժամանակ ամեն մեկն իրեն զգուշաբար պահում էր ազգատոհմային թաղի մոտ, բայց աճած ազգատոհմն արդեն, չտեղավորվելով թաղի անձուկ շրջանակներում, ազատ հողամաս էր որոնում մեծ մասամբ գյուղի ծայրամասերում՝ արդեն այնքան էլ հաշվի չառնելով ազգակցական կապերը, բայց, համեմայն դեպս, այնքան էլ չէին հեռանում բուն բնակավայրից: Հատկանշական է, որ ունևոր գյուղացին հազվադեպ էր գյուղի սահմաններից դուրս գալիս և մեկուսանում, նախընտրում էր հիմնավորվել իր տոհմային թաղում՝ տան և բակի տարածությունն ընդարձակելով ի հաշիվ հարևանների, ձգտելով նրանց ամեն կերպ հարկադրել զիջելու իրենց հողակտորները: Այս վերջին հանգամանքը դյուրացնում էր նրա անմիջական ազդեցությունն ազգականների վրա, մյուս կողմից էլ հարուստ այլ ընտանիքների մրցակցությունում ապահովում էր նրանց օժանդակությունը¹⁶:

Լանջերով վեր մագլցող ծուռումուռ փողոցները հաճախ վերածվում են գրեթե անմշակ քարերով շարված սանդուղքների: Հաճախ մի տան կտուրը բակ է ծառայում մյուսին, որը գտնվում է փոքր-ինչ վեր: Ամբողջ աղբը, հաճախ նաև թրիքը փողոց է թափվում, ուր մեկուսի անկյունները բնական պետքերը հոգալու վայր են ծառայում: Այդ աղբն ու կեղտը լվացվում, տարվում էր հորդահոս անձրևաջրերի միջոցով, որոնցից հետո օդը մաքրվում էր զարշահոտությունից:

¹⁵ Լեռնային Ղարաբաղի գյուղերը մեծ մասամբ երկու անուն ունեն՝ հայկական և աղբբեջանական: Կովկասի ռազմական շտաբի քարտեզներում նախապատվությունը տրված է աղբբեջանական անվանումներին

¹⁶ Խորհրդային իշխանության հաստատումից և հատկապես կոլեկտիվ տնտեսավարման հաղթանակից հետո կոլտնտեսության անդամներ, արագ թափով ձեռնամուխ լինելով կառուցապատմանը, նոր տները շինում են հին գյուղի հին տարածքից դուրս

Այժմ գյուղերում հսկողություն է սահմանված փողոցներն ու բակերը մաքուր պահելու համար:

Տնեք: Որպես հնաձև տուն՝ ամենուր հանդես է գալիս ետին պատով գետնում ներփորված *դարադամը*՝ «սև տունը»: Մա քարե հիմքերի վրա ազատ կանգնած, չորս հաստ ուղղահայաց սյուներին հենված, հորիզոնական շարվածքի կաղնե հաստ գերաններով շինված տանիք ունեցող քառակուսի քարե շենք է: Տանիքի գերանները զցվում են հորիզոնական՝ ամենուր խիստ որոշակի կարգով, աստիճանաբար փոքրացող քառակուսիներով¹⁷ հասնելով առաստաղի նույնպես քառակուսի երդիկին: Միակ դուռը ծածկված պատշգամբ է ելնում, ուր ընտանիքն անցկացնում է ամբողջ ամառը: Ե՛վ տունը, և՛ պատշգամբը ծածկված են մեկ ընդհանուր հողե կտուրով: Տան նման տիպը տարածված էր նույնիսկ մելիքական պալատներում՝ «ամարաթներում»: Սենյակի մեջտեղը՝ երդիկի տակ (որը նաև որպես ծխնելույզ էր ծառայում), կրակի մրից սևացած հիշյալ կառույցները Խաչենում, Վարանդայում և Դիզակում արդեն լքվում են կամ էլ բնակարան են ծառայում աղքատների ու որբացած ընտանիքների համար միայն: Դրանք հաճախ օգտագործվում են որպես շտեմարան, գոմ կամ տնտեսական այլ նպատակներով, բայց շատ դեպքերում ուղղակի քանդվում են, որպեսզի իրենց տեղը զիջեն նոր, կողային պատերին լուսամուտներ ունեցող երկթեք կտուրով վերգետնյա կառույցներին:

Ղարադամներն առավելապես պահպանվել են հյուսիսային շրջաններում, հատկապես հեռավոր Հաթերք գավառում, որի Վաղուհաս գյուղում բոլոր տներն այդ տիպի գետնափորներ են: Նոր, հաճախ երկհարկ տները մեկ կողմից ունեն նաև ընդարձակ պատշգամբ: Ստորին հարկը սովորաբար տնտեսական նպատակների է ծառայում, իսկ վերինը բնակելի է: Ըստ որում, ամռանը բնակիչները գերադասում են ապրել ստորին հարկում, որտեղ ավելի զով է: Տանիքները ծածկված են այստեղ նախընտրելի կարմիր ներկված թիթեղով կամ էլ հարթ կղմինդրներով (այն վայրերում, ուր զարգացած է կղմինդրի արտադրությունը): Մարագը, գոմը և տնտեսական այլ կառույցներ շինվում էին քիչ հեռու և ծածկվում ծղոտով կամ եղեգով: Բակերը դեռ փոքր էին և անցանկապատ ու հաճախ ծառայում էին

¹⁷ Տե՛ս իմ *„К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам)„* հոդվածը, գետնելված *„Известия Кавказского археологического института„* պարբերականի III հատորում (Թիֆլիս, 1925): Այս տիպի տունը հայ ժողովրդական տան՝ **գլխատան** մի տարբերակն է, որը դարաբաղցիները կոչում են նաև **կրորդնձ**, որպիսի անվանումն ավելի հին է, քան դարադամը (ծանոթ. խմբ.):

հարևանների ընդհանուր օգտագործմանը: Որոշ տեղերում, հատկապես այնտեղ, ուր տերն ամռանը հովեկ եկած դարաբաղցի էր, տներին կից այգիներ էին տնկված: Սակայն ամենուր զգացվում էր արձակ տարածք ելնելու ձգտումը, և որոշ բնակիչներ տներ էին կառուցում գյուղի սահմաններից դուրս, առավել ընդարձակ տեղամասերում՝ տները շրջապատելով համեմատաբար մեծ այգիներով:

Ագարակները: Անտառների հաշվին ցանքատարածքի ընդարձակման և վարելահողերը բնակավայրերից հեռացնելու հետ միասին առաջացավ բնակավայրի նոր տիպ: Գյուղացիներն իրենց աշխատաժամանակի մեծ մասն անց էին կացնում տնից հեռու՝ դաշտում, և այդ է պատճառը, որ այնտեղ կալ էր սարքվում ու ժամանակավոր բնակատեղեր էին կառուցվում, որոնք հետագայում մշտականի էին վերածվում, քանի որ հեռավորությունը դժվարություններ էր ստեղծում մթերք դաշտ ուղարկելիս և հոգնեցուցիչ էր անասուններին գյուղ քշելը: Այսպես ագարակներ առաջացան Գյունե Ճարտար, Սոս, Թաղավարդ հին գյուղերի մոտ: Դրանցից շատերը դեռ չունեին իրենց հատուկ անունները և հայտնի են **կալեր** ընդհանուր անվամբ: Սովորաբար կալերը գտնվում են նախնական բնակավայրերից զգալիորեն ներքև՝ առավել ընդարձակ վայրերում, հաճախ թթի տնկաբանների ու այգիների մոտ: Ագարակներ գոյանում էին նաև քամիներից պաշտպանված այն վայրերում, ուր շինված գոմերում (**կնում**) վաղուց ի վեր նույնպես ձմռանն անասուն էր պահվում: Այսպես, Վաղուհասից անջատվեց Հարությունակնումերը, Առաջաձորից՝ Պողոսակնումերն ու Վըրսըկնումերը: Համայնքային հողից համապատասխան հողաբաժին հատկացնելու միջոցով հին գյուղերի կազմից նոր գյուղակների անջատման պրոցեսը հատկապես ցայտուն է արտահայտված Հորաթաղի գավառակում, ուր Կուսապատ (Կասապետ) գյուղից անջատվել են Դամրլուն, Հորաթաղը և Մարտակերտը՝ դուրս մղելով իրենց մայր շենին, կամ Կալադարասու գավառակում, ուր Կալադարասուից անջատվել են Նոր Կալադարասին, Խրիսանը, Կորագերքը, Կանաչ Թալան և Չորան Գոնեն:

Դեռ մելիքների օրոք կիրառվում էր չափից ավելի բազմանդամ ընտանիքներին գոմերում վերաբնակեցնելը: Այսպես, Ավետարանոց (Չանախչի) գյուղից անջատվեցին Ալամանց-կնումերը, Մրգամանց-կնումերը, Պլկանանց կնումերը և Հասանանց կնումերը, որոնցից մի քանիսն այժմ էլ կան¹⁸:

¹⁸ Կ. Կ. Մելիք-Շահնագարյանի ցուցմունքը (Ավետարանոց գյուղում)

Ազարակները շատ դեպքերում կրում են կամ տոհմային, կամ էլ ընտանիքների գլխավորների անուններ:

Տեղանունների առաջացումը պարզելու համար նյութ կարող է ծառայել *թաղ* արմատի հաճախակի կրկնությունը գյուղերի անվանումներում¹⁹:

ՏԱՆ ԿԱՀԱՎՈՐՈՒՄԸ

Տան կահավորումը: Քառասուն տարի առաջ Հաղբութի ուսումնարանի ուսուցիչ Դավիթբեկովը տվել է դարադամի ներքին կահավորման պատկերավոր նկարագիրը: «Ղարադամ մտնելիս առաջին հերթին աչքի է զարնում օջախը, ուր կրակ է բոցկլտում և որի շուրջը, սովորաբար, գորգերին կամ կարպետներին ծալապատիկ նստում են ընտանիքի բոլոր անդամները»: Հայրը, որպես ընտանիքի ավագագույն անդամ և տան գլխավոր, պատվավոր տեղ է գրավում հենց օջախի մոտ: Տնարար տանտիկնոջ բնակարանի անկյուններից մեկում տեղավորված են թթու կամ աղ դրած բանջարեղենով լի տարբեր չափի պուլիկներ: Այստեղ կարելի է գտնել կաղամբ, բոխի, վարունգ, լոլիկ, պղպեղ և այլն: Մի այլ անկյունում է գտնվում *պռոզ* կոչվող կլոր և տափակ թարմ թխված հացերով լի փայտե տաշտը: Երրորդ անկյունում գտնվում են ոչխարի բրդից գործված պարկերը կամ, ինչպես այստեղ կոչվում են, *ջվալները*՝ լի այլուրով և հացահատիկներով: Չորրորդ անկյունում հավանոցն է, վերևը կախված են երկրագործական գործիքները, մորթած կամ տարբեր հիվանդություններից սատկած ընտանի կենդանիների մորթիների ու կաշիների կտորները: Պատերից մեկի դիմաց՝ դրա երկայնքով, փայտե թախտ է սարքված, որն ունի մեկ արշին բարձրություն և 10 արշին երկարություն, որի վրա դարսվում են անկողինն ու այլ տնային իրեր, իսկ տակը պահվում է ամանեղենը: Մյուս պատին հենած՝ դրված են օղիով լի կարասները: Պատերից կախկախված են չորացած բանջարեղեն, պարաններ, ընկույզով և այլ չոր մրգերով լի փոքրիկ պարկեր: Բնակարանը լուսավորվում է սև նավթի մեկ կավե կանթեղով, որի պատրույզը պատրաստվում է հին, մաշված բամբակե գործվածքների մնացորդներից: Ամեն տեսակի տաք ուտեստները կանայք են պատրաստում կրականոցում, իսկ հացը շաբաթը երկու անգամ թխում են թոնրի մեջ»²⁰:

¹⁹ Թաղասեն, Թաղուտ, Թաղյար, Ճանկաթաղ, Հոռաթաղ, Գյուլաթաղ, Մոխրաթաղ, Վարնկաթաղ և այլն

²⁰ И. Давидбеков, Гадрыт, СМОМПК, упр. VI, էջ 181

Ներկայիս նոր սովորություններն²¹ ու տեխնիկական հարմարությունները բացարձակապես կերպարանափոխել են այդ պատկերը: Ղարադամ են թափանցել ճենապակե ափսեներն ու արծնագոծ գավաթները, դանակներն ու պատառաքաղները և վիեննական ճկաթոռը, սակայն հին կահավորումը գերակշռում է: Այն չկա նոր տներում: Սենյակները տաքացվում են բուխարիկներով կամ թիթեղե վառարաններով, շատ գյուղերում կարելի է տեսնել եթե ոչ երկաթե մահճակալներ, ապա լայն փայտե թախտեր, աթոռակներ, նստարաններ ու աթոռներ, սեղաններ, կոմոդներ, պահարաններ, մի խոսքով, ամեն տեսակի քաղաքային կահույք: Պատերին կախված են Անդրկովկասի ու Ռուսաստանի քաղաքներում ցրված հեռու և մոտ ազգականների լուսանկարների մի ամբողջ հավաքածու, ինչպես նաև գրողների, կոմունիստական կուսակցության առաջնորդների դիմանկարներ, ամեն տեսակի պատկերազարդ պլակատներ, նաև կեղտոտ շրջանակներով գռեհկաճաշակ նկարներ: Անկյուններից մեկում վեր է խոյանում ներքնակների, բարձերի և վերմակների գորգածածկ կուտակը: Դեռ հեշտ չի արմատավորվում պատրաստի անկողին ունենալու սովորությունը, այն ամեն գիշեր գցվում է, ընդ որում, գերադասելի է հատակին: Պատերից մեկը և բոլոր թախտերը գորգերով են ծածկվում, որոնք մեծ մասամբ տնայնագործական են, և, ընդհանրապես, ամեն ինչից երևում է, որ կահավորման ամենագնահատելի մասը կրկին կազմում են գորգերն ու անկողինը:

Ամանեղենը: Խոհանոցային ամանեղենը մեծ մասամբ հաստ պղնձից է. գերակշռում են կոնաձև կաթսաները, երկար բռնակով խոր թավաները, տեղական ձև ունեցող ծանր քամիչները, որոնք Անդրկովկասի հայ բնակչության մեջ ամենուր շատ տարածված են:

Ուտեստը: Ուտեստի մեջ նույնպես առաջնակարգ տեղ են գրավում բանջարեղենով (լոբի, սիսեռ), դաշտային ու տնամերձում աճեցրած խոտերով պատրաստված հին ճաշատեսակները, ինչպես նաև փլավը, ձվածեղը, կոլոլակը կամ ծեծած մսի *քյուֆթան*, խաղողի, կաղամբի և բազուկի տերևներով փաթաթած տոլման: Կաղամբը Լեռնային Ղարաբաղում վաղուց է կլիմայավարժվել: Համեմատաբար վերջերս է հայտնվել կարտոֆիլը, իսկ շատ ավելի ուշ՝ լոլիկը, որի օգտագործումը, սակայն, հատկապես հարավային շրջաններում գրեթե համատարած է դարձել: Հսկայական

²¹ Հեղինակը նկատի ունի 1924թ. և դրանից հետո (ծանոթ. խմբ.)

քանակությամբ սոխ ու շաղգամ է ստացվում: Ինձ ոչ մի տեղ բախտ չվիճակվեց սմբուկ տեսնելու: Գյուղերում միս դժվար է ճարվում: Այն նախկինում առատ էր լինում մատաղի օրերին (ոչխարի միս), իսկ որպես կերակուր՝ օգտագործվում է եփած, խաշած կամ խորոված վիճակում: Միսը ընդունված է նաև տապակել յուղով: Շատ են հավերը, իսկ սագեր ու բադեր իսպառ չկան:

Խմորեղենի մեջ բացակայում է ռուսական կարկանդակը: Հյուրասիրում են կաթնահունց (առանց խորիզի կամ քաղցր ալրախորիզով), գաթա և բարակ քաղցր բլիթներ:

Նախկինում գերակշռում էր կաթնեղեն սնունդը, բայց մեր շրջագայության ժամանակ անասնապահության խիստ կրճատման հետևանքով արդեն ամենուր զգացվում էր պանրի, կարագի, մածնի պակասը: Կովերի փոխարեն շատերը միայն այժմ էին պահում:

Լեռնային Ղարաբաղում հացն այնպես չի թխվում, ինչպես Հայաստանի անտառագուրկ շրջաններում: Մի քանի ամսվա համար թխվող բարակ ու երկար լավաշների փոխարեն այստեղ թխվում են ավելի հաստ ու կլոր հացեր՝ *պոռոզներ*՝ երկու-երեք օրը մի անգամ (շնորհիվ փայտի առատության): Լավաշ սովորաբար թխվում է մատաղի ժամանակ, քանի որ նրանով հեշտ է եփած միս փաթաթելը և աղքատներին ու հարևաններին ուղարկելը:

ԱՐՏԱՔԻՆՆ ՈՒ ՀԱԳՈՒՍՏԸ

Արտաքինը: Խոսելով ղարաբաղցի հայի արտաքինի մասին՝ ստիպված ենք հիմնվել ոչ թե ճշգրիտ մարդաչափական տվյալների, այլ դիտումներով ստուգված անձնական տպավորությունների վրա:

Ղարաբաղցի հայի կերպարը նշանակալիորեն տարբերվում է ստորին չորային շրջանների, հատկապես մերձարաքսյան, Հարքի, Սշո շրջանների հայերի կերպարից: Այստեղ գերակշռում են բարձր հասակը, համեմատաբար ավելի սպիտակ մաշկն²² ու բաց գույնի մազերը (մուգ սևից մինչև մուգ շիկահեր), բավական հաճախ են հանդիպում բաց գույնի աչքեր: Խարոյաշ մազեր ու երկնագույն աչքեր առանձնապես հաճախ են հանդիպում մի այնպիսի մեկուսացած անկյունում, ինչպիսին է Հոնաշեն գետի ակունքների մոտ՝ Բողիբխանի զանգվածի լանջերի տակ, գտնվող Ննգի գյուղը, որտեղ կարող էին պահպանվել նաև մերձկասպյան տափաստաններից

²² Այն գյուղերում, որոնց տղամարդիկ ցածրավայր են իջնում արտագնաց դաշտային աշխատանքների, հաճախ է հանդիպում դողերոցքոտ դեմքի դեղնավուն նրբերանգը

ելած էթնիկ ալիքի ֆիզիկական առանձնահատկությունները: Ղարաբաղցի կինն էլ, տղամարդն էլ կանգնում են ուղիղ՝ ուղղահայաց ձգված մեջքով: Կորացածությունն ու դուրս ցցված փորը խիստ հազվագյուտ երևույթներ են²³: Նույնիսկ ծերունիներն ու պառավներն ուղիղ են քայլում, առանց կռանալու: Ջրով լի մեծ սափորի ծանրությունն էլ չի խանգարում, որպեսզի աղջիկը վայելչակազմ ու լարի պես ձգված բարձրանա լեռնային արահետով: Այս սովորությունն արմատացել է սարերի լանջերով անընդհատ բարձրանալու ու իջնելու, քարից քար թռչելու և ձիավարության շնորհիվ: Լեռնային Ղարաբաղում մինչև այժմ էլ փոխադրամիջոց են ծառայում ձին կամ ջորին: Ղարաբաղցու շարժումներն արագ են ու վճռական, քայլվածքը՝ թեթև ու արագ, խոսքն արագ է՝ համեմատած սարահարթային (մերձարաքսյան, Էրզրումի, Ալաշկերտի և այլն) հայերի խոսքի հետ:

Սանրվածքը: Հնում ընդունված էր տղամարդկանց գլուխը սափրել՝ գազաթին թողնելով *քաքուկ*, իսկ երեխաների մազերը կարճ էին կտրում՝ ճակատի մեջտեղը թողնելով *թել*: Այս սովորությունը վաղուց է վերացել, իսկ կանանց սանրվածքն ավելի պահպանողական է: Աղջիկները մինչև հիմա էլ չորս հյուս են անում, որոնցից երկուսը ետ են գցում՝ մեջքին, իսկ երկուսը՝ կրծքին: Այսպիսի սանրվածք ունեն նաև ամուսնացած կանայք, միայն այս դեպքում գլխաշորի փոխարեն շատ բարդ պաճուճանք է պահանջվում, որի տակից պետք է երևան միայն առջևի հյուսերի ծայրերը:

Հագուստը: Լեռնային Ղարաբաղը պետք է դասել այն մանածագործական մարզերի կարգը, որը կարելի է կոչել *բրդի*՝ ի տարբերություն *վուշի* մարզի, որտեղ տեղական ավանդույթով վաղագույն դարերից ի վեր գործվածքները վուշի թելից են գործվում: Հնում Ղարաբաղում ինչպես տղամարդու, այնպես էլ կանացի հագուստների կտորները գործվում էին բրդից, իսկ վուշը մինչև այժմ էլ մշակվում է յուղ, այլ ոչ թե թել ստանալու նպատակով: Մինչև այժմ էլ պարանները բրդից են հյուսվում և կոչվում են *չվան*, իսկ հացահատիկի բրդե պարկերը՝ *ջվալ* ու *խարար*: Բրդից են նաև կարպետները, գորգերը, *մափրաշ*-ները (ճամփորդական պարկերը), խուրջիները, գուլպաները, շալերը, հագուստն ու սփռոցները²⁴: Բամբակե գործվածքներն ուշ են հանդես եկել, իսկ ավելի ուշ՝ մետաքսը: Բամբակն աստիճանաբար դուրս է մղում բրդին, ինչ վերաբերում է մետաքսին, ապա, չնայած տեղում

²³ Մրարատյան դաշտի և Երևանի համար այնքան բնորոշ գիրակազմության ու յուղափայլ երեսների տոկոսն այստեղ խիստ աննշան է

²⁴ Ձուլիակազմության մասին տե՛ս *Промысловые занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья*, А.Елисаветпольская губ., СМОМПК, цпр. XI, էջ 113-114

շերամապահության արդյունաբերական նշանակությանը, գյուղացիությունը, այնուամենայնիվ, այն այնքան էլ հոժարական չի օգտագործում գործվածքներում, քանի որ տեղի ջուլիակային տեխնիկան մետաքսե նուրբ գործվածքներ չի տալիս: Մետաքսից մեծ մասամբ բարձի երես, վերմակի ու ներքնակի ծածկոց, ջեջիմ կամ շապիկի *ալըղըս* (կարմիր կտոր) են անում, իսկ ամենից հաճախ մետաքսի թելերը պահվում են տարբեր հագուստներ կարելու համար: Բամբակը ձեռք է բերվում ցածրավայրերի բնակիչներից, իսկ բուրդը՝ սար բարձրացող անասնապահներից: Մեփական անասնապահության անկմանը զուգընթաց՝ դարաբաղցին ավելի ու ավելի սուր է զգում բրդի պակասը:

Քաղաքային մշակույթի ազդեցությամբ բնակչությունը հետզհետե հրաժարվում է հնաձև հագուստներից: Ավելի շուտ սկսեց նահանջել տղամարդու, ավելի ուշ՝ նաև կանանց տեղական տարազը: Առաջներում տղամարդիկ *արխալուղ* էին հագնում, իսկ վրայից՝ *չուխա*, քուղերով (խոնջան) կապվող տաբատ, որը նաև ետ ու առաջ կարելի էր հագնել: Ոտքերին թելակապ կարճ *կոլըս* ու կիսամշակ կաշվե տրեխ էին հագնում: Գլխին դնում էին ոչխարի մորթուց պատրաստված լայն կոնաձև փափախ: Ձմռանը հագնում էին երկար, դարձյալ ոչխարի մուշտակ՝ *քուլք*: Այժմենակաճը (յափնջին) մուտք է գործել վերջերս՝ Դադստանից²⁵: Տրեխների փոխարեն ծերունիները գերադասում էին ծայրը ծածկված ու վեր թեքված և ետևը բաց կրնկավոր կիսակոշիկներ՝ *քոշեր* հագնել: Նորամուծության ամենից ավելի ենթարկվել են գլխանոցն ու ոտնամանը. փափախին փոխարինել է փոքր հովարով կլոր գլխարկը, իսկ քոշերին՝ երբեմն շատ բարձր ճտքեր ունեցող երկարաձիտ կոշիկները: Տրեխները մինչև այժմ էլ պահպանվում են, սակայն հիմա էլ գյուղերում ինչպես տղամարդիկ, այնպես էլ կանայք ունեն բոկոտն քայլելու սովորություն: Տեղական չղխան սկզբում փոխարինվեց լեռնավիրական չուխայով, իսկ այնուհետև ուղղակի արխալուղի վրայից նեղ, կոճակներով կոճկվող տաբատի հետ հագնվող պիջակով, և վերջ ի վերջո այս ու այնտեղ արխալուղի փոխարեն երևան եկավ բաճկոնը: Այս կերպարանափոխությունն ավելի արագ տեղի ունեցավ նրանց հետ, ովքեր մեծ քաղաքում ծառայել էին որպես դռնապան, գրասենյակի պահակ կամ խանութի գործակատար ու գործարանի բանվոր, իսկ ավելի դանդաղ՝ այն անձանց, ովքեր շինարարությունում էին աշխատել: Որպես վերջին տարի-

²⁵ Ծանձնոք գյուղի ծերունիների ցուցումները

ների երևույթ՝ պետք է նշել, որ երիտասարդներից նրանք, ովքեր առանձնապես ուզում էին ցուցադրել իրենց կորովիությունը, սկսեցին ցածր՝ 10-12 սմ-անոց ուղիղ փափախներ դնել՝ կարված ոչխարի շիկավուն մորթուց, գազաթամասը՝ մուգ գույնի կտորից:

Կանացի գլխանոցի մի վիճակից մյուսին անցնելու պրոցեսն այլ կերպ է ընթացել: Հին զգեստը կազմված էր գրեթե մինչև կրունկները հասնող թևավոր երկար ներքնաշապկից, որը կարվում էր մուգ ու կարմիր մետաքսե կամ բամբակե կտորից և հագնվում մերկ մարմնին, նույնպես կարմիր գույն ունեցող ու *խնջանով* ամրացվող վարտիքի վրա (որը ևս էտ ու առաջ կարելի էր հագնել): Շապկի վրայից հագնվում էր մետաքսե կամ բամբակաթավճե, կողքերին երկար բացվածքներ ունեցող (որոնց պատճառով ծնկներից զգալիորեն ցած փեշերը երեք քղանցք ունեին) բաց կրծքով արխալուղը: Արխալուղը գոտևորվում էր լայն ու երկար (2,5-4 մ) մետաքսե լայն գոտիով: Տոն օրերին նաև մուշտակ՝ *քույք* էին հագնում, որը սովորաբար վառ կարմիր գույնի թավշից էր լինում: Քույքի կրծքի վրա լայն բացվող օձիքը, ինչպես նաև առջևի բացվածքը՝ վերից վար, ու քղանցքի ծայրերը եզերված էին լինում կզաքիսի կամ վայրի կատվի մորթու նեղ շերտով: Կուրծքն ու թևքերը զարդարվում էին կռճակներով ու ամեն տեսակի գնդիկներով: Գլխի ծածկոցն ուղղակի ճնշում էր իր ծանրությամբ և բարդությամբ: Այն բազմաթիվ գլխաշորերով գլխին ամրացված կարճ ու կանգուն մի օղագոտ էր, իսկ գլխաշորերից մեկը ծածկում էր երեսի ներքևի մասը մինչև քիթը և լրացնում քառանկյան շրջանակը, որտեղ երևում էին կողքերից պինդ ձգված հյուսերի մի մասը, աչքերն ու ճակատի կեսը և քիթն ու այտերը: Ճակատին օղագոտից ոսկե կամ ոսկեջրած դրամներ էին կախված: Գլխի այս ծածկոցն ամեն օր հանել-դնելը դժվար էր, ուստի այն մի քանի օր չէր հանվում (նույնիսկ գիշերը): Տնից դուրս գալիս սև շալ էր գցվում գլխին, իսկ ոտքերին՝ նախշավոր գուլպաներ և *չմոշկ*-ներ կամ *քոշ*-եր (կանայք տրեխ չէին հագնում):

Նոր կյանքը կանանց սովորեցրեց գունավոր շապկի տակից հագնել ներքնաշապիկ, իսկ գունավոր վարտիքը փոխարինել սպիտակով: Զմուշկները (քոշերը) փոխարինվեցին եվրոպական կրնկավոր ճտքակոշիկներով, բայց գլխանոցն ու դրա հետ նաև ամբողջ զգեստը համառորեն պահպանվում էին՝ փոխելով միայն կտորներն ու գույները, չնայած, այնուամենայնիվ, գերադասելի էր մնում կարմիր գույնը: Ղարաբաղցի կանացի զգեստի բոլոր մասերը ոճական տեսակետից սերտորեն կապված էին միմյանց և

ամենից առաջ գլխանոցի հետ: Դժվար էր համարձակվել հանել գլխի կապերն ու ծամկալները, ազատել կզակն ու երևալ մարդկանց՝ դեմքի ամբողջ գեղեցկությամբ: Դա չէր համապատասխանում համեստություն ու ամոթխածություն հասկացություններին: Առաջին և ամենահամարձակ քայլը քաղաքներում (և այն էլ առաջինը Լեռնային Ղարաբաղում) այն էր, որ տեղի գլխանոցը փոխարինվեց *վրացնակով*²⁶, իսկ այնուհետև՝ արդեն եվրոպական բոլորագլխարկով: Իսկ գյուղերում կանայք նաև ամուսնանալուց հետո շարունակում էին օրիորդների նման հագնել նեղ գոտիով, գոտկատեղում քիչ ձգված ազատ շոր, իսկ գլխին գցում էին գունավոր գլխաշոր, միայն այն տարբերությամբ, որ գլխաշորն այնպես էր կապվում, որ ծածկեր երեսի ներքևի մասը՝ բերանն ու վերին շրթունքը, հյուսերն ազատ ընկած էին լինում կրծքին ու մեջքին: Նույնիսկ գյուղերում այժմ հազվադեպ են հին տարազը կրում, եթե հագնում էլ են, ապա միայն պառավներն ու հիսունն անց կանայք: Ավելի երիտասարդներն արդեն ազատվել են դրանցից:

²⁶ Փաստորեն, այսպես կոչված, վրացական գլխանոցն ու թիֆլիսյան կանանց ամբողջ զգեստը 1828թ. հայերին Անդրկովկաս վերաբնակեցնելիս հայուհիներն են բերել Պարսկաստանից (ծանոթ. խմբ.)

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Բաժանիք: Լեոնային Ղարաբաղի շատ սովորույթներում մինչև վերջերս էլ պահպանվել էին տոհմային կենցաղի որոշ մնացուկներ, որոնք, սակայն, որևէ էական նշանակություն չունեին: Արդեն XIX դարից շատ առաջ հազվագյուտ էին երեք չափահաս սերունդներից կազմված բազմանդամ ընտանիքները: Հարյուրամյա ծերունիները պնդում են, որ չեն հիշում այդքան մեծ ընտանիքներ, նրանց երիտասարդ տարիներին շատ վաղ էին տեղի ունենում ընտանեկան բաժանքները: Թաղլար գյուղում, որպես բացառություն, հիշվում էր մի ընտանիք, որում հոր հետ ապրում էին ութ հասուն ամուսնացած որդիները:

Հոր մահից հետո, սովորաբար, ամուսնացած որդիները բաժանվում և իրենց տնտեսությունն են հիմնում, սակայն բաժանման դեպքեր լինում են նաև հոր կենդանության օրոք: Երբեմն նույնիսկ միակ որդին, չհաշտվելով հոր հետ, եթե մանավանդ վերջինս մայրացու (խորթ մայր) է տուն բերել, հեռանում է նրանից:

Բաժանքի ժամանակ նախ չամուսնացած եղբայրների ու քույրերի համար առանձնացվում է շարժական գույքի մի մասը: Քույրերը ստանում են այն ամբողջը, ինչ նրանց հասնում է օժիտով՝ սպիտակեղեն, հագուստեղեն, անկողին՝ խարջ, չամուսնացած եղբայրները՝ գերազանցապես անկողնային սպիտակեղեն՝ ազապ հախիք, և այն, ինչ պետք է ծախսվի նրանց հարսանիքին, մոտավորապես այնքան, որքան ծախսվել է մյուս եղբայրների հարսանիքին: Որոշակի գումար է նախատեսվում նաև այրի մորը, որը հաճախ մնում է ավագ որդու մոտ, որի կնոջ հետ երկար ապրելով՝ ավելի է համակերպվել և որի առաջնեկ երեխաների հետ ավելի է կապված: Բայց նա երբեմն տեղափոխվում է նաև կրտսերի մոտ, որպեսզի օգնի նրա անփորձ կնոջը: Մնացած ամբողջ ունեցվածքը հավասար բաժանվում է եղբայրների միջև, ընդ որում, եթե հայրը ողջ է, նրա բաժինը չի գերազանցում որդիների բաժինը: Տունը բաշխվում է կա՛մ վիճակ գցելով, ընդ որում, վիճակը հանում է որևէ փոքր տղա, կա՛մ բոլորովին անծանոթ հասուն անձնավորություն, կա՛մ էլ, որ ավելի հաճախ է պատահում, ըստ փոխադարձ համաձայնության: Բաժանքին գործուն մասնակցություն են ունենում ազգականները, բարեկամներն ու հարևանները, իսկ տարաձայնությունների դեպքում՝ նաև գյուղի *քոխվան*, որը դիտվում է որպես ընտանիքին մոտ

մարդ (հուշ հեռավոր անցյալից, երբ ամբողջ գյուղը ներկայացնում էր մի տոհմային համայնք, իսկ տոհմավազ էր նախահայրը):

Գերաճած ընտանիքի տրոհմանը նպաստեցին բնատնտեսությունից ապրանքայինի անցնելու հետ կապված նոր տնտեսական հարաբերությունները: Արտագնացության բուռն զարգացումը խիստ զատում էր որոշ անդամների մասնակցության բաժինը ընտանիքի ընդհանուր եկամտում: Ամենից հաճախ դժգոհության առիթ էին տալիս այն հաշիվները, որոնք վերաբերում էին անձամբ կողմնակի վաստակով ձեռք բերված և ընդհանուր ունեցվածքին միացրած բաժնին: Նույնիսկ կանայք հաշվում էին ոչ միայն իրենց բերած օժիտը, այլև անձնական եկամուտը, օրինակ՝ ստացված գորգագործությունից:

Չնայած այսպիսի տրոհմանն անհատական ընտանիքների՝ մի ամբողջ շարք սովորույթներով պահպանվում էր և այժմ էլ շարունակում է որոշ չափով պահպանվել ազգակցական կապն առանձին ընտանիքների միջև, որի շարունակումը խորհրդանշվում է նրանով, որ նոր բաժանված ընտանիքի օջախի կրակը վառվում է հայրական օջախից, որը բերում է կամ հայրը, կամ էլ ընտանիքի ավագ անդամներից որևէ մեկը: Ճիշտ է, տնտեսական գործունեության մեջ (դաշտային և այլ աշխատանքների ժամանակ) պարտադիր չէր ազգականների փոխադարձ օգնությունը, սակայն դեռևս համատարած է այն երևույթը, ըստ որի՝ աղջիկ ամուսնացնելիս կամ հարսնացու ընտրելիս ընտանեկան խորհրդի էին հրավիրվում նաև ազգականները: Նրանք մասնակցում էին թե՛ հարսանեկան ծախքերին, թե՛ ամուսնացողներին նվերներ մատուցելուն: Ազգականներից որևէ մեկի մահվան դեպքում, մինչև հանգուցյալին հողին հանձնելը, նրանք պարտավոր էին խուսափել դաշտում, այգում կամ կալում որևէ աշխատանք կատարելուց և ներկա գտնվել թաղմանը, իսկ այնուհետև նաև հիշատակի բոլոր մեծարումներին տարվա ընթացքում: Մեռնողի զառանցանքը բացատրվում էր մեռած ազգականների հոգիների հետ զրույցի բռնվելով, որոնք սպասում են նրան այն աշխարհում, և որոնք պետք է մեծարեն նրան համապատասխան այն հարգանքի, որ մեռնողը մատուցել է նրանց հիշատակին երկրի վրա: Այս բոլորն անցած-գնացած տոհմային կարգերի և գաղափարախոսության վերապրուկներ էին:

Մինչև հեղափոխությունը նույնիսկ բաժանված անհատական ընտանիքում ներքին փոխհարաբերությունները որոշվում էին հոր և մոր հնավանդ հեղինակությամբ, կրտսեր անդամների անձի լրիվ ճնշմամբ, ինչպես նաև

կնոջ ստորադրյալ վիճակով: Տնտեսարնտանեկան խմբի գլուխ էր կանգնած հայրը. նա իր հայեցողությամբ բոլոր աշխատանքները բաշխում էր խմբի ներսում՝ տնօրինելով ամբողջ ունեցվածքը (ինչքի փոխանակումը, վաճառքը, ժամանակավոր օգտագործման տալը և այլն): Նա լիազոր-ներկայացուցիչ էր հավաքություններում, ժողովներում, հարսանիքներում, թաղման և այլ միջոցառումներում: Հոր ներկայությամբ որդիներից, առավել ևս կանանցից ոչ մեկը չէր համարձակվի նստել առանց նրա թույլտվության, թեկուզ լիներ հիսունն անց: Նրա մոտենալուն պես երիտասարդները պարտավոր էին վեր կենալ: Ճիշտ է, տանը հոր իշխանությունն ինչ-որ չափով նսեմանում էր նրա տանտիրուհի կնոջ իշխանության հանդեպ, քանի որ տնային տնտեսությունը նա չէր տնօրինում՝ ստորացուցիչ էր կանացի գործերի մեջ խառնվելը: Բայց նրա տուն մտնելու պահից դադարում էին բարձրաձայն խոսակցությունները և ծիծաղը, բոլորն աշխատում էին անաղմուկ քայլել, տիրում էր համատարած անդորր: Միայն զառամյալությունն ու տնտեսություն վարելու բացարձակ անկարողությունն էին հորը զրկում իշխանությունից: Այնժամ նրան փոխարինում էր ավագ որդին, իսկ հայրը դառնում էր բացարձակապես ավելորդ անդամ, ընդ որում, բավական կոպտորեն զգացնել էին տալիս, որ նրանից ձանձրացել են:

Տանը լիիրավ իշխանությունը պատկանում էր տանտիրուհի մորը, որն առանց վերահսկողության տնօրինում էր բոլոր պաշարները, կանանց մեջ բաշխում էր տնային բազմաթիվ աշխատանքները, հետևում ընտանիքի ամեն մի անդամի վարք ու բարքին:

Մինչև հեղափոխությունը հոր և մոր երկակի կառավարման ներքո ընտանիքն իր ինքնուրույնությունն ու անկախությունը նախանձախնդրաբար պահպանող և ինչպես հարևանների, այնպես էլ ամբողջ համայնքի կողմից որևէ միջամտություն չհանդուրժող ինքնամփոփ տնտեսական միավոր էր:

Համերաշխությունն ընտանիքի բոլոր անդամների վրա եղբոր և հոր արյան վրեժի պատասխանատվություն էր դնում, չնայած որ այդ պատասխանատվությունը չէր տարածվում տվյալ ընտանիքի կողմից դուրս այլ ազգականների վրա: Հեղափոխության նախօրեին այդ հողի վրա մերթ այս, մերթ այն գյուղում արյունալի կռիվներ էին տեղի ունենում, որոնք, սակայն, գնալով ավելի ու ավելի հազվադեպ էին դառնում: Ընտանեկան միաբանության ուժն արտահայտվում էր, ի դեպ, այն աջակցությամբ, որ միմյանց ցույց էր տրվում ընտանիքի անդամներին նրանցից որևէ մեկի օտարության

մեջ հաջող հաստատվելու դեպքում, քանի որ այդ մեկը հայրական օջախին աջակցություն ցույց տալուց բացի, նաև իր ետևից ձգում էր ընտանիքի կրտսեր անդամներին: Բավական է մեկը բարձրագույն կրթություն ստանար ու իր համար ինչ-որ տեղ ապահովեր, նա արդեն իր ետևից էր տանում բոլոր քույրերին ու եղբայրներին՝ միջնակարգ և բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ ընդունվելու հնարավորություն ստեղծելով նրանց համար: Հենց այս երևույթին էլ պետք է վերագրել մարզի մտավորական ուժերի արագ աճը:

Նույն երևույթն էր նկատվում նաև առևտրին ու արդյունաբերությանը նվիրված անձանց շրջանում: Հենց որ նրանցից որևէ մեկը բավականին ընդարձակում էր իր գործառնություններն ու կողմնակի օգնության կարիք էր զգում, լիներ դա հարազատ գյուղում կամ քաղաքում, թե օտարության մեջ, առաջին հերթին ներգրավում էր իր եղբայրներին, փեսաներին, եղբոր կամ քրոջ որդիներին:

Հասարակական գործերի, ընտրությունների, հարկերի բաշխման վրա և այլ դեպքերում ներգործուն պայքար մղելու համար խմբակցություններ կազմելիս դեռ երկար ժամանակ դրսևորվում էր ոչ միայն մոտ, այլ նաև հեռու ազգականների փոխադարձ օժանդակությունը: Այդ խմբավորումները հաճախ նույնիսկ տոհմերի անուններ էին կրում:

Տնտեսության պահպանողական ձևերով ուղեկցվող ընտանեկան համախմբվածությունը, բնական է, հանգեցնում էր երիտասարդության ազատության ու նախաձեռնության կաշկանդվածության: Սակայն, սկսած արդեն 1880-ական թվականներից, հասարակական կյանքում ավելի հաճախակի դարձան ավագների և ամենից առաջ սեփական տոհմի կուլակների հեղինակության դեմ երիտասարդ սերնդի ըմբոստանալու դեպքերը:

Հոր և մոր ամենակալ իշխանությունից բացի, Լեոնային Ղարաբաղի մինչհեղափոխական ընտանիքում խիստ ընդգծվում էր ընդհանրապես արկան սեռի գերազանցությունը: Տղայի ծնունդը դիմավորվում էր համընդհանուր շնորհավորանքներով, իսկ աղջկա ծնունդը գրեթե դժբախտություն էր համարվում: Միայն կամ մեծ մասամբ աղջիկներ ծնած կինն ընտանիքում հարգանք չէր վայելում, և ոչ միայն այն պատճառով, որ աղջկան ամուսնացնելիս ընտանիքը չափազանց մեծ ծախսեր էր կրում, այլև այն, որ ընտանիքի անդամների ավելացումը դիտվում էր սեփական հաստատուն աշխատուժի ավելացման կամ նվազման տեսանկյունից, իսկ աղջիկն այնպիսի աշխատուժ էր, որը հետագայում պետք է օգտագործվեր ոչ թե

հարագատ, այլ օտար ընտանիքի կողմից, ուստի այդ աշխատուժի նախապատրաստման ու աճեցման բոլոր ծախսերը կորած էին համարվում:

Ընտանիքը ծայրաստիճան մտահոգված էր իր տնտեսությունը հետագայում աշխատավոր ձեռքերով ապահովելուն, և եթե կինը անպտուղ էր լինում, հասարակությունը չէր դատապարտում ամուսնուն, եթե նա ուրիշ կին էր տուն բերում, որպեսզի ժառանգներ ունենար նրանից: Ինքը՝ առաջին կինը, դա համարում էր ամուսնու բնական իրավունքը: Նույնիսկ հոգևորականներն էին այդպես վարվում: Կինն ամենից առաջ դիտվում էր որպես աշխատուժ վերարտադրող: Այնինչ տնային աշխատանքների ամբողջ ծանրությունն ընկած էր կնոջ վրա: Նա էր բերում ջուրը, ճաշ պատրաստում, տունը մաքուր պահում, կովերը և այծերը կթում, հացահատիկը մաքրում, մրգերը չորացնում, բրդե կտոր, շալ, բյազ և գորգ ու գուլպա գործում, տան անդամներին լողացնում: Նաև օգնում էր տղամարդկանց դաշտային աշխատանքների ժամանակ (բացի վարից), հատկապես կալը կալսելիս հաճախ հենց ինքն էր հացահատիկը էշով ջրաղաց տանում: Կլոր տարի կնոջ ամբողջ օրն աշխատանքին էր նվիրված, և ոչ միայն ամռանը, այլ նաև ձմռանը, երբ տղամարդը հանգստանում էր: Ժողովրդական առածն ասում է. «*Կինը ձի է, սանձը բերանը դնելով, միաժամանակ պետք է թամբն էլ մեջքին դնել*»:

Չնայած տնտեսավարման մեջ ունեցած կնոջ այդքան ակտիվ դերին՝ մինչև հեղափոխությունը սովորութեական իրավունքը կաշկանդում էր նրա սանձը: Տղամարդկանց հետ ընդհանուր սեղանի մոտ նստող տանտիրուհի կնոջից բացի, մնացած բոլոր կանայք ճաշում էին առանձին՝ նրանցից հետո: Կանացի ամոթխածության և պատվի վերաբերյալ գոյություն ունեցող հասկացությունը՝ նամուսը, ամուսնացած կնոջը թույլ չէր տալիս բաց երեսով երևալ տղամարդկանց, հատկապես սկեսրայրի աչքին: Փողոցում կամ դաշտում տղամարդու հանդիպելիս կինը մի կողմ էր քաշվում, շրջվում էր և ավելի էր վեր բարձրացնում երեսին քաշած գլխի ծածկոցի ծայրերը: Քավորի և սկեսրայրի հետ նա չէր խոսում մինչև մահ, սկեսրոջ հետ՝ մինչև առաջին երեխայի ծնվելը, իսկ տեգրոջ հետ՝ տասը տարի: Մի ամբողջ շաբթ արգելքներ նրան լռության էին դատապարտում: Եթե հարկ էր լինում տնեցիներից որևէ մեկին մի բան ասել, նա իր ասելիքը փոխանցում էր երեխաների կամ չամուսնացած աղջկա միջոցով, իսկ եթե նրանք սենյակում չէին, ապա մի կողմ նայելով և ասես կողմնակի ինչ-որ մեկին դիմելով կիսաձայն ասում էր. «*Ասա՛ այսինչը կանչում է քեզ*» կամ՝

«Այսինչն ասաց՝ այսօր արի մեզ մոտ», կամ թե չէ խուլ «ի, ի»-ով իր վրա ուշադրություն հրավիրելով՝ միտքն արտահայտում էր իմաստավոր շարժումներով, որոնց լեզուն այստեղ մշակվել էր դարերով: Թե դեռևս որքան ամուր էին կանանց նկատմամբ նախապաշարմունքները, երևում է թեկուզ հետևյալ փաստից: Բաքվի գիմնագիայում մինչև IV դասարան սովորած աղջիկը Բաքվի ազգային ընդհարումների ժամանակ հայրական գյուղ՝ Գյունե Ճարտար ընկնելով, ամուսնացել էր մի մարդու հետ, որը տևական ժամանակով տարբեր առիթներով ապրել էր քաղաքում: Երեխային օրորելով՝ նա մինչև ավագ տեգրոջ գալը ազատ խոսում էր ինձ հետ, բայց հենց որ լավեցին տեգրոջ քայլերը, նա, շտապով ավելի վեր քաշելով բերանակալը, ինձ նշաններով հասկացրեց, որ իրեն արգելվում է խոսեր: Մեկ այլ՝ Հացի գյուղում ծագմամբ լեհուհի և միջնակարգ կրթություն ունեցող կինը, որի ամուսինը հայ էր, ճաշում էր տղամարդկանցից առանձին՝ կանանց հետ և ենթարկվում էր չխոսկանության պահանջներին, առանձնապես աղբյուրը ջրի գնալիս: Նման իրադրության պայմաններում, բնական է, չէր կարող զարգանալ կանացի երգը: Մարդկանց ներկայությամբ նույնիսկ ամուսնու հետ կինը չէր կարող ազատ խոսել և նրան դիմել անունով: Ամուսնու հետ փողոցով կամ գյուղից գյուղ գնալիս նա փոքր-ինչ ետևից էր քայլում: Ջահել հարսն ու աղջիկը եկեղեցի էին գնում տարին միայն երկու անգամ՝ Ծաղկազարդի կիրակի և Ավագ Չարչարանաց ուրբաթ օրերին: Թաղման ժամանակ կանանց ներկայությունը գերեզմանոցում արգելվում էր: Լեռնային Ղարաբաղի գյուղերում այժմ էլ չեք լսի կանանց թաղերաղ փոխկանչը, որ այնքան բնորոշ է, օրինակ՝ վրացական գյուղին:

Կնոջ ընտանեկան կյանքը միշտ չէ, որ խաղաղ էր. սկեսուրը ոչ միայն նախատում էր, այլև դիմում էր բռունցքների, եթե հարսը կամ աղջիկը ճիշտ չէին կատարում նրա կարգադրությունները և կամ էլ համարձակվում էին հակաճառել: Ընտանեկան տարաձայնություններն ավելի ու ավելի հաճախակի էին դառնում հատկապես վաղ ամուսնությունների արգելումից հետո: Մինչև հեղափոխությունը սովորաբար աղջիկն ամուսնանում էր 12-14 տարեկան հասակում: Նոր ընտանիք ոտք դնելով՝ նա, դեռևս բոլորովին չկազմակերպված և չզարգացած էակ, հեշտությամբ համակերպվում էր նոր իրադրության և նոր մարդկանց հետ: 16 տարին որպես կանանց ամուսնական նվազագույն տարիք սահմանելուց ի վեր, շնորհիվ հայրական տանն աղջիկների համեմատաբար ավելի մեծ ազատության՝ մինչև ամուսնությունը նրանցում սկսում էր զարգանալ խառնվածքի և հակումների որո-

շակի ինքնուրույնություն: Ավելի ու ավելի էր դժվարանում հանդուրժել սկեսրոջ կամ տագերկանանց բռնակալությունը: Ընդհանրապես, ինչպես Հայաստանի այլ վայրերում, այնպես էլ Լեռնային Ղարաբաղում սկեսուրն ու հարսը հակադիր բևեռներ էին, ինչպես ռուսական ընտանիքում՝ զոքանչն ու փեսան:

Առաջներում շատ հազվադեպ էր հարսը համարձակվում թողնել ամուսնու տունը և գնալ ծնողների մոտ, եթե նրա կյանքը թեկուզև շատ ծանր էր լինում: Դա մեծ խայտառակություն էր համարվում, որին հասարակությունն այժմ բավական հանդուրժողաբար է վերաբերվում և որոշակի ճնշում է գործադրում այն ընտանիքի վրա, որից հարսը հեռացել է: Նման դեպքերը սովորաբար սկսել են ավարտվել նրանով, որ կնոջից հետո բաժանման պահանջ դնելով՝ ամուսինն էլ է հեռանում հայրական տնից: Ծեծն ընտանիքում հաճախակի էր. որդիները պատժվում էին հոր, աղջիկներն ու հարսները՝ մոր կողմից: Տղամարդը կնոջ վրա հազվադեպ էր ձեռք բարձրացնում, այն էլ միայն հայրն աղջկա կամ եղբայրը քրոջ, կամ էլ (շատ հազվադեպ) ամուսինը կնոջ վրա: Ընտանիքի ներքին կյանքին հարևանների միջամտությունն անթույլատրելի էր: Բայց այդտեղ էլ վերջին ժամանակներս հատկանշական վերափոխություններ են տեղի ունեցել: Մինչև հեղափոխությունը Մոսկու գյուղում իր կնոջ հետ համագյուղացու կոպիտ վարմունքից և նրա տնից մշտական ճիչեր լսվելուց վրդովված հարևաններն ամուսնուն պատասխանատվության էին ենթարկել, և գյուղական դատարանը նրան մի քանի օրով կալանքի էր վերցրել, որի դեմ կինը խիստ բողոքել էր՝ պատճառաբանելով, որ ոչ-ոք իրավասու չէ իր ընտանեկան գործերին միջամտելու: Ներկայումս նույն Մոսկուում եղել են դեպքեր, երբ կինն ամուսնու ծեծին ծեծով է պատասխանել կամ էլ բողոքել է դատարանին, որ ամուսինն իր նկատմամբ կոպիտ է՝ պահանջելով պատժել նրան:

Մինչև հեղափոխությունը, երբ աղջկան ամուսնացնում էին 12-14 տարեկան հասակում¹, նա հաճախ ընդդիմանում էր ծնողների կամքին, երբեմն էլ, վերջիններիս անհամաձայնության դեպքում, ամեն ինչ ավարտվում էր նրանով, որ նրան փախցնում էին, և փաստը ձևակերպվում էր եկեղեցական պսակադրությամբ (եթե աղջիկը համաձայնություն էր հայտնում):

¹ Այդ սովորույթն այժմ էլ որոշ վայրերում պահպանվում է, և ծնողներն աղջկան նոր ընտանիքին են հանձնում դեռևս օրենքով սահմանված տարիքին չհասած, իսկ ԶԱԳՄ-ում ամուսնությունը գրանցում են արդեն 16 տարին լրանալուց հետո

1913թ. տիրող կարգերի դեմ իր բողոքը յուրովի արտահայտեց վաղուհասցի մի աղջիկ: Միրած մարդու հետ տնից փախչելով՝ նա այնուհետև ոչ մի կերպ չցանկացավ պսակվել եկեղեցով և կնքել տալ իր երեխային: Հեղափոխությունն ազատորեն կյանքի ուղեկից ընտրելու հնարավորություն ստեղծեց աղջկա համար, որի հակումները բավականին որոշակիանում են արդեն 17-ին մոտ տարիքում, և ծնողներն ուղղակի ստիպված են դրանք հաշվի առնել:

Ավագներն ու կրտսերները: Նոր կարգերը փոխեցին ոչ միայն կնոջ վիճակը հոր և ամուսնու տանը, այլ նաև ավագների ու կրտսերների փոխհարաբերությունները, չնայած ներկայումս էլ, երբ փոքրը խառնվում է մեծերի խոսակցությանը, հայրը կամ ավագ եղբայրը նրան սաստում են: Սակայն երիտասարդներն ավելի ու ավելի ակտիվորեն են միջամտում ընտանեկան և այլ հարցերի լուծմանը հատկապես Լեռնային Ղարաբաղի այն շրջաններում, ուր լայնորեն աշխատանք են ծավալել կուսակցական և կոմերիտական բջիջները: 1924թ. կոմերիտական շարժումն արդեն խիստ ծավալվել էր Ստեփանակերտի շրջակա գյուղերում և Սոս-Ճարտար-Գիշի խիտ բնակեցված անկյունում: Այստեղ, ինչպես նաև Շուշիքենդ-Ավետարանոց-Թաղլար-Տող գծում հետազոտություններ կատարելիս կոմերիտականներն ինձ գործուն օժանդակություն էին ցույց տալիս, և տուն մտնելիս համոզվում էի, որ այստեղ նրանց հետ հաշվի են նստում: Հասարակության մեջ երիտասարդների տեսակարար կշռի բարձրացումն անդրադարձավ դեռևս մինչև հեղափոխությունն սկսված ընտանեկան շրջանակներում դարավոր ավանդույթների քայքայման պրոցեսի արագացման վրա: Մի կողմից՝ ընտանիքից երիտասարդ գույզերի անջատվելը՝ որպես ինքնուրույն տնտեսական միավորների, մյուս կողմից՝ տարեցտարի սեփական ուժերի նկատմամբ երիտասարդ մարդկանց մեծացող հավատը ոչ միայն ընտանիքին, այլև ամբողջ գյուղին, իսկ դրա հետ միասին ամբողջ երկրին նոր բնույթ են տալիս՝ կյանքի նոր ձևերի որոնման ոլորտը հագեցնելով լավատեսությամբ:

Բարոյականությունը: Ղարաբաղյան գյուղում հին կենցաղային պայմանների օրոք խիստ հազվադեպ ամուսնական հավատարմության խախտման դեպքերն ու ընդհանրապես կողմնակի սիրային կապերը, տնտեսական համակարգի փոփոխմանը զուգընթաց, ավելի ու ավելի հաճախացան: Հիմնական պատճառներն էին (և են)՝ արտագնաց ամուսինների սևական բացակայությունները, անապահով վիճակ ստեղծող այրիու-

թյունը, ամուսնու երկարատև զինվորական ծառայությունը, վաղ, հաճախ բռնի ամուսնությունը (մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը): Նման դեպքերը բացահայտվելիս արժանանում էին հասարակության խիստ կշտամբանքին: Այն շրջաններում, որտեղ տղամարդիկ քաղաքներ էին մեկնում վաստակի, գաղտնի սիրային կապերն առավել հաճախակի երևոյթ էին դառնում, որին քիչ չէին նպաստում նաև քաղաքում սեռական սանձարձակության վարժված տղամարդիկ: Մյուս կողմից, հենց այս շրջաններում էին կենտրոնացած բոժոժից թելքաշման և մետաքսամանման գործարանները, որոնցում համատեղ աշխատում էին տղամարդիկ ու կանայք: Մակայն սիրային կապերն այլասերված բնույթ չէին կրում, այլ միայն մտերմիկ կապ էին կնոջ և որոշակի տղամարդու միջև: Ընդհանրապես, ուրիշ ոչ մի բնագավառում հետազոտությունը չի հանդիպում այնպիսի խոչընդոտների, ինչպես սեռական բարոյականությունն ուսումնասիրելիս, երբ ավելի ես ենթակա հանգելու գուտ սուբյեկտիվ եզրակացությունների: Բայց հատկանշականն այն է, որ այն հարցին, թե ինչպես են նոր կարգերն անդրադարձել կնոջ բարոյականության վրա, թե՛ ծերունիները, թե՛ երիտասարդներն ամենուր պատասխանում էին՝ «*Ի՞նչ, ո՞վ է այժմ հարկադրում չսիրած մարդու հետ ապրել: Բաժանվելը հեշտ է, և կարելի է բացահայտորեն գնալ նրա մոտ, ում սիրում ես*»:

Հյուրասիրությունը: Օտարականին տուն ընդունելը, պատիվ տալն ու նրա ձիուն կերակրելը և հյուրասիրության դրսևորման այլ ձևերը, որոնք ամենուր հատուկ են հասարակական զարգացման որոշակի փուլի և որոնք Լեոնային Ղարաբաղի տնտեսության հին, ներփակ ձևերի օրոք սրբազորված էին սովորույթով, նոր արտադրահարաբերությունների երևան գալու հետ պետք է կերպարանափոխվեին: Լեոնային Ղարաբաղում այժմ էլ ասում են. «*Հյուրն աստծունն է*»: Մինչև այժմ էլ հեռու և մոտիկ գյուղերի հայտնի ընտանիքներ շարունակում են մերձավորագույն կապեր պահպանել՝ հավատարիմ մնալով հաճախ մի քանի սերնդի վաղեմություն ունեցող փոխադարձ հյուրընկալական կապին: Մակայն երիտասարդ ընտանիքների միջև նման մնայուն կապեր շատ դժվարությամբ են հաստատվում, չնայած որ ճանապարհների վիճակը, տեղաշարժման պայմանները և գյուղերում հյուրանոցներ ու իջևանատներ չլինելը վերջնականապես չեն վերացրել մասնավոր անձանց մոտ ապաստան, սնունդ և ուղեկցող գտնելու անհրաժեշտությունը:

Եթե դուք պաշտոնական գործով եք ժամանել, գյուղխորհրդի նախագահին ինքը ձեզ կտեղավորի որևէ տան, իսկ եթե բախեք գյուղացու դուռն իբրև մասնավոր անձ՝ խնդրելով ապաստան, մերժում չեք ստանա: Սովորույթը պատվիրում է ընդունել հյուրին՝ ամենայն հոգատարություն ցուցաբերելով նրա նկատմամբ: Սակայն ամենուր չէ, որ տանտերն առաջվա սիրալիրությունն է ցուցաբերում, զգացվում է, որ նա ճնշված է զգում իրեն, կուզենար պատշաճ ձևով ընդունել ձեզ, եթե չխանգարեր տնտեսության քայքայվածությունը: Հնում հյուրի ժամանման դեպքում հաց, պանիր, կարագ, ձու կամ գարի չլինելիս ամոթ չէր հարևանին դիմելը: Այժմ արդեն այդ հնարավոր չէ, ամեն ինչի համար պետք է կամ վճարել, կամ էլ պարտքով վերցնել:

Եթե հյուրն ինքը փորձի իր համար մթերք գնել, դա խիստ կվիրավորի տանտիրոջը, ինչպես կվիրավորի և այն, եթե նրան դրամ առաջարկեք ապաստան տալու դիմաց: Տանտերն այժմ դրամ վերցնում է միայն ձեր ձիու համար գնած գարու դիմաց: Նվերներ ընդունում է հաճույքով, հետևաբար, նա, ով չի ցանկանում մնալ պարտքի տակ, պետք է իր հետ վերցնի շաքարի, թեյի, կոնֆետի, օճառի, գլխաշորերի, փոքրիկ սփռոցների և այլնի պաշար, որպեսզի վարձահատույց լինի հյուրընկալության դիմաց:

ՀԱՐԵՎԱՆՆԵՐԸ

Փոխօգնությունը: Գյուղական համայնքի կազմի մեջ մտնելով՝ ընտանիքը հարևանների և առհասարակ համագյուղացիների հետ հարաբերությունների որոշակի չափանիշներ էր մշակում, որոնք էլնում էին ոչ այնքան ազգակցական կապերից, որքան զուտ տնտեսական նախապայմաններից: Ստեղծվել էր բարիդրացիական ուրույն բարոյագիտություն, որը փոխադարձորեն պարտավորեցնում էր չմիջամտել միմյանց ներքին գործերին և, ըստ ամենայնի, օգնել մեկմեկու: Փոխ էին առնում ոչ միայն տնային ամանեղեն ու պաշարներ, այլև գործիքներ (նաև գյուղատնտեսական) և բանող անասուններ՝ աշխատելով պահպանել փոխօգնությունների հավասարաժեքությունը: Որոշ սնահավատություններ սահմանափակում էին հիշյալ փոխհարաբերությունները: Այսպես, մայրամուտից հետո կշեռք, մաղ, աղ և կրակ փոխ տալն արգելվում էր, իսկ երկուշաբթի ընդհանրապես հրաժարվում էին որևէ բան փոխ տալ («չարից», «դժբախտությունից», «կորստից» խուսափելով), և եթե տալիս էին, ապա հարևանը դրա փոխարեն պետք է տնից որևէ բան բերեր և ժամանակավորապես թողներ, թեկուզ մինչև

հաջորդ օրը: Չէին տալիս կաթի տակի կրակը՝ վախենալով, որ կաթը կկտրվի, և որպեսզի դրա առաջն առնեին, կաթով լի կաթասայի կափարիչին կանաչ տերև էին դնում: Ընդհանրապես, դժկամությամբ էին միմյանց կաթ տալիս՝ չլինի թե կովը դրանից հիվանդանա կամ դադարի կաթ տալուց, իսկ եթե տալիս էին էլ, ապա նախօրոք մեջն ածխի կտոր գցելուց հետո միայն:

Անթույլատրելի էր համարվում գողունի հետևել, թե ինչ է կատարվում հարևանի տանը, և կամ տեղեկություններ տալ նրա, նրա անասունների թվի, հացի ու պտղի ստացած բերքի և, ընդհանրապես, կարողության վերաբերյալ, չնայած որ բոլորն էլ հրաշալի գիտեին այդ մասին: Կանայք սիրում են բամբասել, բայց բարիդրացիական հարաբերությունները պահանջում էին բարձր պահել հարևանների պատիվը: Մի շարք սովորույթներ հավակնում էին ստեղծել ոչ միայն մոտ հարևանների, այլ նաև ընդհանրապես համագյուղացիների խաղաղ համաբնակություն (որն ինքնին անխուսափելի էր տների կուտակվածության պատճառով): Մեծ պասն սկսվելուն պես գծոված համագյուղացիներին հաշտեցնելու միջոցներ էին ձեռք առնվում: Մատաղ անողը պարտավոր էր մատաղի միս ուղարկել նաև իր թշնամուն, որն իր հերթին պարտավոր էր ընդունել այն: Դրանով վերջանում էր ամեն տեսակի թշնամանք, և վերականգնվում էր նախկին բարեկամությունը: Ընդհանրապես, հնում թույլ չէին տալիս, որ թշնամությունը շարունակվի մեկ տարուց ավելի: 1924թ. բոլոր գյուղերում հողաշինարարություն սկսվեց: Հողի բաշխումն առանձին տնտեսությունների միջև իրագործում էին գյուղերից ընտրված կոմիտեները, որոնք անհրաժեշտ տեղեկություններ ստանում էին ինչպես տանտերերից, այնպես էլ հարևաններից, որոնք, իհարկե, շահագրգռված էին, որ հողային ֆոնդը հավասարաչափ բաշխվի: Ծայրահեղ սակավահողությամբ էր առավելապես պայմանավորված բնական այն գրգռումը, որը հարուցում էր հողաբաժանումը: Դրա հետ մեկտեղ միասնական գյուղատնտեսական հարկի չափը որոշելու տվյալներ հայթայթելիս դարձյալ ստիպված էին դիմելու հարևանների օգնությանը: Շատ վայրերում (օրինակ՝ Թաղավարդ գյուղում) նշված պայմաններում հարևանների միջև առկա էին բացահայտ թշնամական հարաբերություններ, առանձնապես չարացած էին առավել ունևոր՝ կուլակային տարրերը:

Սակայն, չնայած վերջին ժամանակներս բարիդրացիական հարաբերությունների որոշ սրմանը, երբեք այնքան խիստ չէր զգացվել գյուղի կենդանի

արտադրողական ուժերի առավել համախմբման անհրաժեշտությունը, ինչպես հեղափոխությունից հետո: Դեռևս մինչև 1917թ. կրճատված բանող անասունների քանակությունն ավելի քչացավ՝ ավելի ստիպելով մենատնտես գյուղացիներին միավորվել հերկի ժամանակ: Հետագայում՝ մինչև կոոպերատիվ նոր ձևերի լրիվ յուրացումը, նրանք ավելի հաճախ էին դիմում դարերով ժառանգած ձևերի, որոնց մեջ *հրաքաշ*-ն առաջին տեղն էր գրավում:

Հրաքաշը գյուղատնտեսական աշխատանքներում կենդանի (եզների) և անկենդան (գութանի) գույքի և աշխատավոր ձեռքերի միավորումն է, ընդամին, ամբողջ հաշիվն արվում է եզներն ընդունելով որպես միավոր: Աշխատողն ընդունվում է որպես մեկ եզ, գութանը՝ երկու (այն գյուղերում, որտեղ գութանները շատ կատարելագործված են՝ որպես մեկ): Որոշ դեպքերում միավորումը սահմանափակվում է մեկ հերկով, որից հետո միացյալ ուժերով մշակված ամբողջ տեղամասը՝ *հըրքըշվե ցիլը* (հրաքաշի ցելը) *քանդիրի*՝ պարանի օգնությամբ, ըստ եզնահաշվի, բաժանվում է մասնակիցների միջև: Այնուհետև ամեն մեկը ցանում է իր դաշտն ու հավաքում բերքը: Հրաքաշի մեկ այլ հաշվարկի դեպքում եզնամիավորի հաշիվը փոխանցվում է օրերի հաշվի, և ամեն մասնակցի դաշտը վարվում է առանձին՝ նրան հասանելիք օրերի հաշվով: Եթե կողմերից մեկը լրիվ չէր օգտագործում իրեն հասանելիք օրերը, միացած ժամանակը կարող էր վաճառել մյուսին, իսկ եթե վարը նախատեսվածից ավելի շատ ժամանակ էր խլել, դրա դիմաց դրամ էր մուծում ամբողջ միավորմանը կամ էլ որևէ մեկից գնում էր նրա ավել օրերը: Սակայն նաև ավելի երկարատև միավորումներ էին լինում, որոնց դեպքում ամեն անգամ ցանքի համար սերմացու էր բերում իր եզների թվի հաշվով: Հերկված ընդհանուր դաշտի ցանքն ու բերքահավաքը կատարվում էր միացյալ ուժերով: Նույն կերպ էր կատարվում նաև կալսումը, իսկ այնուհետև ամբողջ բերքը բաժանվում էր համաձայն եզնամիավորի հաշվի:

Միջի: Փոխօգնության մեկ այլ՝ *միջի* ձևը ոչ թե կոոպերացիայի, այլ սովորական ծառայության բնույթ էր կրում և ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ դաշտային, այգեգործական կամ տնային գործերում միմյանց անձնական աշխատանքով կամ գործիքներով օգնելու ձև, որն առկա էր ինչպես հարևանների և բարեկամների, այնպես էլ համայնքի բոլոր անդամների միջև: Սովորաբար որևէ մեկը շրջում էր հարևանների, բարեկամների ու ազգականների մեջ՝ հայտարարելով, որ այսինչ ժամանակ, այսինչ տեղում, այսինչի

միջին է, և ամեն ազատ տղամարդ (կամ կին) իր պարտքն էր համարում արձագանքել այդ կանչին: Բայց երբեմն էլ ամբողջ գյուղն էր հրավիրվում: *Գզիրը՝* գյուղի մունետիկն ու ցրիչը, կանչում էր գյուղով մեկ. *«Էքուց էս հինչ մարթու բաղը կամ արտը միջի ա: Հուվ վեր սիրում ա, թող կա քծմագ անէ»:* Երբեմն այդ մասին գյուղում հայտնվում էր հարևանից հարևան: Ցանկացողները հավաքվում էին գերանդիներով, մանգաղներով, մկրատներով, զամբյուղներով ու այլնով և կատակելով ու սրամտելով համերաշխ գործի էին անցնում: Հրավիրողը պարտավոր էր օրվա ընթացքում (*միջին* մեկ օրից ավելի երբեք չէր տևում) երեք անգամ նրանց կերակրել և առատորեն հյուրասիրել օղիով ու գինիով: Նման դեպքերում սովորաբար ոչխար էր մորթվում:

Ավատատիրական կարգերի օրոք այդ աշխարհիկ միջինները բեկերն էին կազմակերպում, ընդ որում ամեն ծխից մեկ մարդու ներկայությունը պարտադիր էր: Մինչև վերջին ժամանակներս ամեն ծխից մեկ մարդ էր ուղարկվում՝ գյուղի ավագանու բերքահավաքին մասնակցելու: Միջինն մասնակցելը հրավիրվողներին պարտավորեցնում էր գնալ նրանց միջինն, ովքեր եկել են իրենցին: Միջինները ընդունված էին հատկապես տնային աշխատանքներում, մեծ մասամբ բուրդ գզելու ժամանակ. գալիս էին կանայք թակիչներով, իլիկներով, ճախարակներով, սկսվում էր երգերով ու նույնիսկ պարերով ուղեկցվող աղմկոտ աշխատանքը: Բողից տիկնիկ էր սարքվում և գլխիվայր կախվում: Բոլորը կանչում էին. *«Տա՛նտեր, քո սիրելի տղային կախել են, արագ քաղցրացրու մեր բերանները՝ պըրըննէս հըմըղրու»*, և մինչև պտուղ, չոր միրգ, բլիթ կամ մի որևէ այլ քաղցրեղեն չէին մատուցում, աղմուկը չէր դադարում:

Վերջերս ավելի ու ավելի հազվադեպ էին այգեմիջինների ու դաշտամիջինների հրավիրվում, իսկ տնայինը՝ համեմատաբար հաճախ: Միջինները բազմազանությունն և զվարճանք են մտցնում կանանց միալար ու լռակյաց կյանքում:

Օգնություն աղքատներին: Ընդհանրապես մինչև վերջերս էլ աղքատներին օգնելը բարոյական պարտք էր: Ժողովը նրանց ազատում էր ամեն տեսակ հարկերից, և ամեն մեկը պտուղների և խաղողի իր բերքից որոշ բան տալիս էր նրանց: Բերքահավաքից հետո դաշտում մնացած հասկերը աղքատներին էին պատկանում՝ *փօնջ ըն անըս:* Կալից նրանց համար հացահատիկ էր առանձնացվում (եթե խնդրում էին): Ամեն հաց թխելիս աղքատ հարևաններին բաժին էր ուղարկվում: Սովորաբար այրիներն ու

աղքատ կանայք ամեն կերպ աշխատում էին տնտեսավարման մեջ օգնել ունևոր հարևաններին՝ դրա դիմաց ստանալով մթերք կամ հագուստ: Նախօրոք որոշված չափով դրամական պարզև գոյություն չունեք, այն երևան եկավ միայն մետաքսամանման և բոժոժից թելաքաշման գործարաններ հիմնվելուց հետո: Հողի նոր վերաբաժանումը և խորհրդային իշխանության քաղաքականությունը հենց սկզբից զգալիորեն բարելավեցին աղքատների տնտեսական վիճակը, բայց աշխատանքի գործիքների սակավությունն արգելակում էր տնտեսության վերականգնումը: Արտադրական կոռպերացիան և սիստեմատիկ փոխօգնությունն ավելի ու ավելի էին թափանցում գյուղ և ավելի խորն էին ընդգրկում գյուղական բնակչությանը դեռ մինչև կոլտնտեսային զանգվածային շարժման սկիզբը, սակայն կենցաղի վրա դրանց ազդեցությունն իմ հետազոտության տարին համեմատաբար թույլ էր արտահայտվում:

ՀԱՐՄԱՆԻՔ

Մինչև վերջերս էլ ամուսնությունների ժամանակ ծնողները շատ քիչ էին հաշվի նստում զավակների, հատկապես աղջիկների զգացմունքների հետ, որոնց վաղ հասակում էին ամուսնացնում (հաճախ մինչև 12-13 տարեկանը, 15-ամյա աղջիկն արդեն «պառաված» էր համարվում). լուրջ մտերմական կապի կամ համակրանքի մասին հազիվ թե խոսք կարող էր լինել: Ի միջի այլոց, որդիներն էլ շատ հազվադեպ էին համարձակվում հակաճանել ծնողների ընտրության դեմ, չնայած որ առավել հասուն տարիքում էին ամուսնանում (18-25 տարեկան): Հարսնացուին դեռ օրորոցում նշան դնելու հին սովորույթն անցյալ դարի վերջում էր դադարել գոյություն ունենալուց: *Նշանդրեքը* տեղի էր ունենում երկու կողմերի տղամարդ ազգականների ներկայությամբ և քահանայի մասնակցությամբ, ընդ որում, փեսացուն ինքն էր մատանին հարսնացուի մատին դնում, իսկ եթե նա բացակայում էր, աղջկա մայրը շալ էր զցում դստեր գլխին և դնում նշանի մատանին: Եթե փեսացուն գյուղից բացակայում էր, փոխարինում էր նրա «փափախը» (գլխարկ) կամ զենքը:

Նշանդրեքից հետո հարսի և փեսայի ընտանիքների միջև պարտադիր ազգակցաբարեկամական հարաբերություններ էին հաստատվում: Միմյանց օգնում էին տնտեսական գործերում (հատկապես՝ հարսի հարազատները) և մեծ տոներին նվերներ էին փոխանակում: Սովորության իրավունքը ճշգրիտ սահմանում էր այդ նվիրաբերումների չափն ու բնույթը,

որոնք գլխավորապես համընկնում էին Նավասարդի (հեթանոսական Ամանորի), Ջրօրհների, Ջատկի և Վարդավառի օրերին:

Նշանդրեք: Հարսանիքից մի քանի օր առաջ աղջկա հոր տանը նշանդրեք էր նշանակվում, որի նպատակն էր պարզել ամուսնության նյութական պայմանները և հաստատ որոշել հարսանիքի օրը: Բանակցությունները վարվում էին երկու կողմերի ամենամոտ ազգականների մասնակցությամբ և գյուղի տանուտիրոջ, հոգևորականի ու քավորի ներկայությամբ: Դա կոչվում էր *հըղե կտրիլ*, այսինքն՝ ճամփա ընկնել: Ընդ որում, նախ որոշվում էր, թե փեսացուն որքան դրամ պետք է տա աղջկա հորը, որքան կտորեղեն՝ աղջկան, նրա մորն ու ազգականներին և որքան մթերք (եգ, ոչխար, գինի, օղի)՝ հարսանիքի ծախքերը հոգալու համար: Այնուհետև կազմվում էր այն իրերի մանրամասն ցուցակը, որոնք աղջկա հայրը պետք է տար որպես օժիտ: Օժիտի մեջ մտնում էին վերին և ներքին հագուստեղենը, անկողնու բոլոր պարագաները, գորգեր, խոհանոցային պարագաներ և, որպես վերադիր՝ սնդուկն ու *մափրաշը* (գորգագործ պարկ անկողնու համար): Վերջին ժամանակներս օժիտն աճել է ի հաշիվ հարսնացուի ընտանիքի օգտին կատարվող մուծումների: Շատ բուռն տեսարաններ առաջացնող բանակցությունները հաճախ ձգձգվում էին մի քանի օր:

Հարսանիք: Հարսանիքների շրջանն աշնանն ու ձմռանն էր, հատկապես Բարեկենդանի ժամանակ, երբ ավարտվում էին դաշտային աշխատանքները: Հանդիսությունները սովորաբար շարունակվում էին երեք օր, իսկ երբեմն փեսայի ընկերների կերուխումը ձգվում էր մինչև մեկ շաբաթ: Սկիզբը հարմարեցվում էր երկուշաբթի, չորեքշաբթի կամ ուրբաթ օրերին, երեկոյան, այն հաշվով, որ եկեղեցական արարողության կատարումն ընկներ երեքշաբթի, հինգշաբթի կամ շաբաթ: Գերադասվում էր սկսել ուրբաթ օրը, որպեսզի հարսանեկան ծախքերին հյուրերին հրավիրելու վերջին օրն ընկնի կիրակի, երբ գյուղացիներն ավելի ազատ են և առավել մեծ կազմով կարող են խնջույքին մասնակցել:

Հարսանիքի օրը հարսի և փեսի տներում իրարանցում էր սկսվում, որին ակտիվորեն մասնակցում էին ազգականները: Տղամարդիկ հակերով փայտ էին բերում, կանայք հաց և խորիզով գաթա էին թխում, պասուց և ուտիսվա ճաշեր էին եփում և այլն: Առաջներում ազգականները հավաքվում էին հարսի ու փեսայի ծիսական լոգանքի առիթով, իսկ այժմ այդ նախաամուսնական ծեսը կատարվում է առանց հատուկ հանդիսավորության՝ սովորական կարգով: Նախորդ կամ հենց ամուսնության օրը փեսան հարսի

տուն էր ուղարկում եզ, ոչխար և այն բոլորը, ինչ նրա ծնողներին խոստացված էր հարսանիքի համար: Ըստ որում, անասունի եղջյուրները ներկում էին, վրան խնձոր շարած թելեր գցում և գուռնադիով² ուղեկցությամբ տանում հարսի տուն՝ մորթելու: Փեսայի տանն էլ հարսանիքի անասունը մորթվում էր հատուկ արարողությամբ: Մարտակերտ գյուղում փեսան ոտքը դնում էր գետնին գցված եզան կամ ոչխարի վզին այնպես, որ դանակն անասունին էր մոտեցվում հենց նրա ոտքերի տակ: Դուրս հորդող արյան տակ էին պահում արորի խոփը և այնուհետև այն գցում կրակի մեջ, որով պետք է եփվեր հարսանիքի միսը: Արյուն էին քսում ծալովի դանակին և տան բանալիներին: Դանակը դնում էին փեսայի գրպանը, իսկ բանալիներն՝ ուղարկում հարսին: Նույն կերպ արնոտում էին նաև այն շորի մի ծայրը, որով գոտևորում էին փեսային կամ որը կապում էին նրա կրծքին (ուսի վրայով):

Հնում հենց սկսում էին գուռնադիով նախ փեսայի, իսկ այնուհետև՝ հարսի տան մոտ հարսանեկան ծանոթ մեղեդին նվագել, ամեն մի համագյուղացի (սովորաբար տան մեծը), չսպասելով հատուկ հրավերի, հարսանիքին «հյուր» էր գնում: Սակայն «ամբողջ համայնքի» հրավերը (որը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ այն ժամանակների վերապրուկ, երբ ամբողջ համայնքը ներկայացնում էր մոտ ազգականների մի խումբ) աստիճանաբար տեղը զիջեց անվանական հրավերին: Հաղորդ գյուղում հարսանիքի օրվա առավոտը փեսայի մերձավոր ազգականներից որևէ մեկը տնետուն բաժանում էր հարսանիքին հրավիրված հյուրերի անուններն ու ազգանունները կրող թղթերը: Նույն կերպ էին վարվում նաև հարսի ծնողները: Մյուս գյուղերում փեսան էր իր ընկերների հետ միասին տնետուն շրջում՝ հյուրերին հրավիրելու: Վերջին ժամանակներս սկսել են ավելի ու ավելի կրճատել հրավիրյալների թիվը և սահմանափակվել մերձավոր ազգականներով: Քավորին առանձնապես հանդիսավոր էին հրավիրում՝ փեսայի հոր կամ եղբոր միջոցով նրան մատուցելով նվերներ: Նա ընտրվում էր փեսայի տան հետ քավորության հին կապերով կապված որոշակի ընտանիքից: Երեկոյան փեսայի հրավիրյալները հավաքվում էին նրա տանը: Դռան մոտ նրանց դիմավորում էին թասով, պղնձե սափորով և սրբիչով պատանիներ, աղջնակներ՝ պատրաստ ջուրը լցնելու հյուրերի ձեռքին, որպեսզի լվացվեն: Որոշ գյուղերում այդ ձեռնավան կատարվում էր հենց դարադամում, այն

² Օտերը համապատասխան ծխային մեղեդիներով ուղեկցելու սովորույթն իր արմատներով գնում է խոր հնություն և ունի պաշտամունքային բնույթ (ձանոթ. խմբ.)

բանից հետո, երբ հյուրերը նստոտում էին օջախի շուրջը: Այստեղ գուռնայի նվագի տակ սկսվում էր հարսանեկան սկզբնական խնջույքը (ուրբաթ և չորեքշաբթի՝ պասուց կերակուրներ) զինու և օդու առատ գինարբուքով, որը ղեկավարում էր ամենամոտ ազգականներից ընտրվող հարսանիքի տնօրենը՝ *թօյբաշին* կամ *թամադան* (որը սովորաբար փեսացուի փեսան կամ հորեղբոր տղան էր լինում): Այնուհետև բոլոր տղամարդկանց ներկայությամբ տեղի էր ունենում հարսանիքի գլխավոր մասնակիցների՝ փեսայի ու նրա ընկերների սափրումը: Ամենուր չէ, որ սույն արարողությունն սկսում էին փեսայից: Սովորաբար սափրիչը սկզբում ընկերներին՝ «մակարների» շքախմբին, այնուհետև քավորին և վերջապես փեսային էր սափրում: Փեսային սափրելիս սափրիչը նրա մորուքի մի փոքր մասը (հաճախ՝ փոքրիկ խաչի ձևով) չէր սափրում և հրաժարվում էր շարունակել սափրումը, մինչև սափրվածներից ամեն մեկը և ներկա գտնվողներից շատերն իր օգտին մի քանի մետաղադրամ դնեին հատուկ այդ նպատակով պատրաստված թաշկինակի կամ փեսայի բռնած հայելու վրա: Նախքան փողը դնելն ամեն մեկը համբուրվում էր փեսայի հետ, որից ստանալով իր հասանելիքը՝ սափրիչն ավարտում էր սափրումը:

Այնուհետև ձեռնամուխ էին լինում փեսայի հագուստի օծմանը: Քահանան մաշտոցով օծում էր նրա «չոխան» և գդակը, ինչպես նաև մի գույզ գունավոր թաշկինակ: Փեսան ու քավորը կանգնում էին՝ ձեռքերին բռնած վառվող մոմեր: Օծման ընթացքում թաշկինակի մի ծայրը կապում էին փեսայի գոտու կողքից, մյուսը՝ քավորի գոտուց:

Այդ ընթացքում փեսայի տնից պսակազգեստը հարսի տուն էր ուղարկված լինում, որտեղ նույնպես բարեկամներ և հյուրեր էին հավաքվում, հագցնում հարսին և սկսում խնջույքը: Փեսայի մերձավոր ընկերներից քավորի նշանակած *մակարբաշին* (մակարների գլխավորը) արդեն հասցրած էր լինում երիտասարդների իր ջոկատը՝ *մակարների* շքախումբը հավաքել, որի պարտականությունների մեջ էր մտնում հարսին և փեսային թշնամական հարձակումներից և ամեն տեսակի հոգեկան ու ֆիզիկական վտանգներից պաշտպանելը³, ինչպես նաև, որպես երդվյալ վկաներ, եկեղեցում կատարվող պսակադրությանը մասնակցելը: Ամեն մի մակար զինվում էր դաշույնով, թրով կամ հրազենով և մի մոմ էր ստանում: Հավատում էին, որ եկեղեցու ճանապարհին վառվող մոմերի օղակով երիտասարդները

³ *Լինում էին դեպքեր, երբ նույն աղջկա նկատմամբ հավակնություն էր ունենում նաև մեկ այլ տղա: Նա եկեղեցու ճանապարհին իր ընկերների հետ հարձակվում էր փեսայի վրա՝ ձգտելով խլել հարսնացուին*

կպաշտպանվեն չար ոգիների հարձակումից: Հարսի տնից խնձորը ձեռքին տղա էին ուղարկում՝ փեսային հրավիրելու: Տարեց հյուրերի մեծ մասը ցրվում էր, մնացածները ճամփա էին ընկնում հարսնառ՝ հարսին վերցնելու: Առջևից գնում էր ճանապարհային պարեղանակներ նվագող գունասյիների խումբը, որոնց ետևից՝ քավորը՝ փեսայի ձեռքը բռնած, շրջապատված օդում կրակող, գոռգոռացող, պարող ու երգին ձայնակցող, վառվող մոմեր բռնած մականերով: Թափորն ավարտվում էր հյուրերի և ազգականների աղմկոտ ամբոխով: Փեսայի ծնողները տանն էին մնում: Եթե հարսնացուն ուրիշ գյուղում էր ապրում, ավելի վաղ՝ նախորդ կամ պսակադրության օրը, արևածագին էին մեկնում նրան բերելու: Ճանապարհին՝ նորից նույն կրակոցները, բացականչություններն ու աղմուկը: Հաճախ փեսան ու քավորը գնում էին ձիով՝ հեծյալ կամ հետիոտն մականների օղակում:

Հարսի հայրական տան դարադամի մուտքի մոտ թափորը դիմավորում էին հարսի հայրն ու մայրը: Մայրն առաջ էր գալիս, համբուրում փեսայի և քավորի ճակատներն ու հրավիրում տուն, որտեղ մի անկյունում՝ *պուճախում*, վարագույրի *գարդակի* ետևում, նստած էր լինում հարսը: Մականները նստոտում էին վարագույրի դիմաց, իսկ նրանց կողքին կանգնում էին փեսան և քավորը⁴: Մոմերը շարունակում էին վառվել: Սկսվում էր նվերների հանձնում փեսային ու նրա ընկերներին: Հանդես էր գալիս տան ամենաավագն ու փեսային նվիրում գոտի կամ որևէ այլ բան՝ համոզելով նրան նստել: Բայց հենց որ հարսի ազգականներից որևէ մեկը շնորհավորանքով և նվերով մոտենում էր, փեսան տեղից էլնում ու համբուրում էր նրա ձեռքը, իսկ ազգականուհիները համբուրում էին փեսայի և քավորի երեսը: Ընդհանրապես փեսան իրեն շատ ամոթխած էր պահում, ուտում էր քիչ և չէր խոսում, միայն հարցերին էր պատասխանում: Հավաքվում էին նաև հարսի ընկերուհիներն ու սկսում մենապարերը: Կոլեկտիվ շուրջպարեր ընդհանրապես նախկինում էլ քիչ էին Լեռնային Ղարաբաղում, իսկ այժմ բոլորովին չկան: Մովորաբար կեսգիշերից հետո դուրս էին հանում *լնու-ը*՝ մետաղե մեծ կլոր սկուտեղը՝ *մեժմահի*-ն, որը լի էր լինում տանձով, խնձորով և ամեն տեսակի քաղցրեղեններով, մեջտեղը շշով կամ սափորով օղի կամ գինի, իսկ եզրերին կամ շշի ու սափորի վրա՝ վառվող մոմեր: Դուրս էին հանում նաև տապակած կամ եփած հավերով, ձվերով, չամչե փլավով, գինիով ու օղիով և այլնով լի փայտե սկուտեղները՝ *խոնչաները*: Նման

⁴ Երբեմն այն գորգի տակ, որի վրա պետք է կանգնեք փեսան, գետնին որևէ տեղ գարի էին շաղ տալիս. եթե փեսան կանգնեք գարու վրա, հիմար մարդ էր համարվում

ուտեստներն ու սկուտեղները մի քանիսն էին՝ տարբեր ազգականներից, որոնցից ամենամերձավորները *ծառ* էին մատուցում՝ ճյուղանման սարքած շիվերից կախված խնձորներ, տանձեր, նռներ, կոնֆետներ, նաև՝ գունավոր լաթեր, սովորաբար կարմիր ու կանաչ թելեր, որոնց վրա քաղցր սիսեռահատեր ու չամիչ էր լինում շարած: *Ծառի* վրա էլ մի քանի մոմ էր վառվում: Ներս բերելով՝ ողջունում էին. *պարի լիւս: Ասձէն պարի*, - պատասխանում էին մակարները, որոնց համար էլ նախատեսված էին բոլոր այդ նվերները: Սկզբում այդ ամենը շարում էին փեսայի դիմաց, այնուհետև, *մակարբաշու* հրամանով նրա օգնականներն ընդունում և տեսակավորում էին բոլոր ընծաները (գինին ու օղին լցնում էին մեծ ամանների մեջ), և այդ ամենը մասամբ հենց տեղում ծախսվում էր ընդհանուր հյուրասիրության ժամանակ, մասամբ էլ պահվում՝ հարսանիքից երեք օր անցնելուց հետո խնջույքը շարունակելու, կամ ուղղակի բաժանվում էր մակարներին: Խնջույքը շարունակվում էր մինչև առավոտ կամ էլ ուշ գիշեր, և ապա, բոլորը, բացի փեսայից, քավորից և մի քանի մակարից, ցրվում էին: Առավոտյան՝ գուռնայի առաջին իսկ ձայնը լսելուն պես, բոլորը կրկին հավաքվում էին հարսի պսակազգեստի օժմանը՝ *քրթէթ օրհնէքին*: Քահանան օծում էր փեսայի՝ հարսին ուղարկած պսակազգեստն ու դրա հետ մեկտեղ նաև աներոջ՝ փեսային մատուցած նվերը՝ գոտի կամ փեսացուի զգեստի որևէ մաս, որոնք դարսվում էին *սինու* մեջ: Հնում հարսը վարագույրի ետևը՝ *պուճախում* էր մնում, սակայն վերջին ժամանակներս նրան սկսել են դուրս բերել ու կանգնեցնել փեսայի կողքին: Նրանցից ամեն մեկին մեկ վառվող մոմ էին տալիս: Եթե նշանադրության ժամանակ հարսին մատանի չէին տվել, ապա տալիս էին հիմա: Այնուհետև հարսը նորից վարագույրի ետևն էր անցնում, ուր նրան հազցնում էին օծված պսակազգեստը և գլուխը կապում էին՝ *կըլօխը կապել*, այսինքն՝ հասարակ աղջկական գլխաշորը հանում և ամուսնացած կնոջ գլխաշոր էին կապում: Նրա գոտին քավորն էր կապում և մեջքին խփելով՝ բարենաղթում էր, որ աստված նրան քաջ որդի պարգևի:

Այնուհետև հարսն ու փեսան ուղևորվում էին եկեղեցի: Թափորն առաջնորդում էին *գուննայիներն* ու *տեփչիները*, հետո, բարձր *ծածանելով դրոշակը* (երկար ճիպոտի ծայրին կապված գույնզգույն թաշկինակ), գալիս էր *թոյրաշին* (թամադա): *Թագավորն* ու *թագուհին* կողք-կողքի էին քայլում, առաջինը՝ ձախից, երկրորդը՝ աջից: Քավորը փեսայի կողքով էր քայլում, իսկ *հարսնաքիրը*՝ հարսի: Նրանք շրջապատված էին լինում մակարների օղակով, որոնցից ոմանք վառվող մոմերով ծառեր էին տանում: Հյուրերն

այդ օղակին էին հետևում: Շուրջը բացականչություններ էին, աղմուկ, կրակոցներ: Եկեղեցու մոտ մակարների պահակախումբ էր կանգնեցվում, որպեսզի ոչ-ոք չհամարձակվեր կտուրը քար նետել և դրանով հարսին անպտուղ դարձնել: Եկեղեցում նույն նկատառումով հարսին կիպ շրջապատում էին *ընկերուհիները*, չլիներ թե կանանցից որևէ մեկը թել կարեր նրա զգեստին: Թոյբաշին քահանային էր հանձնում գյուղի տանուտիրոջ տերոդորյան, վկայությունն այն բանի, որ նա էլ է համաձայն պսակադրությանը: Եթե գյուղում մի քանի հարսանիք միաժամանակ էր կատարվում, ապա զույգերից ամեն մեկն աշխատում էր առաջինը հասնել եկեղեցի: Եթե երկու թափոր ճանապարհին հանդիպում էին, ձգտում էին գնալ կողք-կողքի և միասին մտնել եկեղեցի, այլապես առաջինը մտնող զույգը կյանքում «դժբախտ» կլիներ: Խուսափում էին պսակադրության արարողությունը եկեղեցում անելուց, եթե այնտեղ ննջեցյալ կար: Նման դեպքերում, ինչպես նաև այն դեպքում, երբ գյուղում եկեղեցի չկար, պսակադրությունը տանը՝ *թուէնդիրի (թծնդ՛նր, թծրուն, թուրուն)* մոտ էր կատարվում: Թուրունի եզրերին ամրացնում էին վառվող մոմեր: Քահանան, պսակադրվողներին մի քանի անգամ թուրունի շուրջը պտտեցնելով, ծես էր կատարում, որի ժամանակ նարոտ կամ ինչպես տեղում են ասում՝ *կընընչ-կնրմ՛նր*⁵ էր կապում փեսայի վզին և հարսի աջ ձեռքի դաստակից քիչ վեր՝ քուղի ծայրերը միացնելով մոմով և խաչով դրոշմելով: Քուղը քահանան հանում էր միայն հաջորդ օրը՝ երեկոյան՝ սահմանված աղոթքը կարդալիս, որից հետո միայն նորապսակներին թույլատրվում էր ամուսնական մահիճ մտնել: Լեռնային Ղարաբաղի հյուսիսային շրջանում՝ Ջրաբերդում (Վաղուհաս, Մարտակերտ գյուղեր), հարսի և փեսայի գլխներին պսակներ՝ ցած իջնող մետաքսե ծոպերով, ծայրից արծաթե զինդեր կախված, նեղ, ոսկեկար մետաքսե ակնախույրեր էին դնում: Հարավում՝ Դիզակում, նման թագով պսակում էին միայն հարսին՝ դրանով ցանկանալով նրան տարբերել մյուս կանանցից, իսկ փեսային բոլորը ճանաչում էին կուրծքը խաչաձև գոտևորող գույնզգույն կտորով՝ *նարոտով*: Վարանդայում (Ճարտար գյուղ) պսակներ չկային, այստեղ *նարոտն* էր կամ *կընընչ-կնրմ՛նր*-ը: Եկեղեցական ծիսակատարությունից հետո՝ եկեղեցուց ելնելիս, քավորը դռան վերևը՝ դրսի կողմից, բռնած պահում էր մերկացրած թուրը: Երիտասարդներին անցկացնում էին թրի տակով, որպեսզի ոչ մի չար ուժ չհամար-

⁵ *Հրուսված կանաչ և կարմիր թելեր՝ կընընչկնրմ՛նր, նաև ծիածան է կոչվում: Արտասանությունն ըստ շրջանների տարբեր է*

ձակվեր մոտենալ նրանց: Այսպես էր Վարանդայում, իսկ այլ շրջաններում նույնն անում էր մակարներից մեկը՝ եկեղեցուց հարսի հոր տուն վերադառնալիս մերկացրած թրով դարադամի մուտքի մոտ կանգնելով:

Եկեղեցուց ամբողջ թափորն ուղղություն էր վերցնում դեպի *սուրբ օջախները*, ուր երիտասարդները ծնկի գալով մոմ էին վառում, խունկ ծխում կամ սրբությունները համբուրում, որից հետո դանդաղ վերադառնում էին հարսի ծնողների տուն: Ճանապարհին *թըքնվերի*, *թըքուհու* ու քավորի բարեկամները ընդառաջ էին գնում քաղցրեղենով, չոր մրգերով, թխվածքաբլիթներով, տարբեր ուտեստներով (փլավ, ձվածեղ, տապակած հավ) լի սկուտեղներով և հյուրասիրում նորապսակներին, իսկ մակարներին ու հյուրերին՝ օղիով ու գինիով: Երգ ու պարով և ամեն տեսակի կատակներով ուղեկցվող կարճատև խնջույք էր սկսվում, հենց տեղում էլ հարսին *լաչակ* (գլխաշոր) կամ *չարդաթ* (գլխի շալ) էին նվիրում, իսկ փեսային՝ թաշկինակ կամ ուսագոտի (*կընընչ-կննրմորին* հազգված ծակ արծաթադրամ): Ուշանում էին՝ նայած հյուրասիրության առատությանը և տանտերերի սիրալիրությանը, որոնք երբեմն բոլորին հրավիրում էին տուն, որտեղ սեղաններ էին զգված լինում, և այդ դեպքում արդեն հնարավոր չէր շատ դուրս գալ:

Վերջապես ամբողջ խումբը հարսի տուն էր հասնում: Ծնողները, որոնք ներկա չէին լինում եկեղեցական պսակադրությանը, նրանց *տըխտաճաշ* կամ *թըխտաճաշ* էին հյուրասիրում (բառացի՝ թախտի ճաշ կամ գահաճաշ):

Թարուհին նորից վարագույրի ետևն էր անցնում, *թըքնվերը* կանգնում էր վարագույրի դիմաց, իսկ մի քիչ հեռու կանգնում էին քավորն ու փեսայի խաչեղբայրը:

Փեսան՝ *թըքնվերը*, սեղան չէր նստում և ոչինչ չէր ուտում մինչև հարսի ազգականները նրան չընծայեին գդակ և մի քանի գույգ գուլպա: Նախ տղամարդիկ էին ճաշում, ապա՝ կանայք: Հեռավոր բարեկամները երեկոյան ցրվում էին: Մինչև հարսին փեսայի տուն տանելը հայրը կամ տան ավագներից որևէ մեկը բերում էր օժիտն ու ցույց տալիս ամեն իր առանձին-առանձին, որի ժամանակ *տըմբլաչին*, գլխից վեր բարձրացնելով ամեն մի իր, համընդհանուր ուշադրությունը հրավիրում էր դրա վրա: «*Խնամը է այսինչը իր աղջկան տվել է այսինչ իրը (երկու փոխնորդ սպիտակեղեն), որն արժե ամենաքիչը ռուբլի*»: Մակարներն ու ողջ ժողովուրդը գոռում էին. «*Շեն կենա, շեն*», որից հետո բոլոր նվերները ձիուն էին

բարձում, վրան մի տղա (սովորաբար հարսի եղբորը) նստեցնում և ուղարկում փեսային: Այստեղ տղան չէր իջնում ձիուց, մինչև նրան նվեր կամ դրամ չտային: Մինչև հայրական տունն ընդամիշտ թողնելը հարսն ու փեսան ծնկի էին գալիս և համբուրում հայրենի օջախն այնպես, որ երկուսի քթերն էլ մրոտվեին (Մարտակերտ գյուղ): Իսկ Վարանդայի գյուղերում փեսան մի պտղունց մոխիր էր վերցնում իրեն: Հարսը փեսայի տուն էր գնում նույն կարգով, ինչպես եկեղեցուց գալիս. քայլում էր ոչ թե փեսայի կողքով, այլ նրանից քիչ ետ՝ բռնելով նրա գոտուն կապված թաշկինակի ծայրից: Վարագույրը՝ *գնորդակ*-ը, հապճեպորեն ուղարկվում էր փեսայի տուն, ուր նորից պուճախ էր առանձնացվում հարսի համար: Հնում մինչև նորապսակների բակ մտնելը աքլոր կամ ոչխար էին մորթում հարսի ոտքերի մոտ (Ծամձորում և Վաղուհասում՝ հավ): Նորապսակներին պարելով դիմավորում էին փեսայի ծնողները, գլխավորապես մայրը (հարսի ծնողներն աղջկան չէին ուղեկցում): Այնուհետև սկեսուրը, գլխից վեր բռնելով մի քանի հացի վրա ծխացող խնկով կլոր պղնձե սկուտեղը՝ *մեծմահին*, երեք անգամ պար գալով, աջից ձախ շրջանցում էր նորապսակներին ու քավորին⁶ և համբուրում հարսի ճակատը: Սկուտեղի հացը տեղնուտեղը բաժանվում էր երեխաներին և աղքատներին: Այդ նույն ժամանակ, հաճախ մինչև սկուտեղով արարողությունը, բարեկամներից որևէ մեկը կտուրից ընկույզի, շագանակի, խնձորի և մանր արծաթադրամների անձրև էր տեղում նորապսակների, առանձնապես հարսի վրա: Երեխաներն ու մակարներն աղմկելով նետվում էին՝ հավաքելու այդ ամենը: Տնից դուրս էին բերում *օշնակը*՝ կովի կարագով լի կճուճը, ու տալիս հարսին, որը կարագի մեջ մի քանի մետաղադրամ էր գցում և ապա կարագ քսում մուտքի դռան կշտանոցի վերևն ու սկեսորոջ մազերին և անցնում շեմից ներս: Ընդ որում, շեմին ոտքով ավսե էր կոտրում, որից հետո փեսան նրան տանում էր օջախի մոտ: Հարսը խունկ էր գցում կրակը, և տան ավագն օրհնում էր երիտասարդ զույգին: Հարսն անմիջապես մեկուսանում էր վարագույրի ետևը՝ զգուշանալով, որ հանկարծ գորգի տակ թաքցրած էջի թամբին չնստի և չմատնի իր հիմարությունը (սույնը կիրառվում էր ոչ բոլոր գյուղերում): Եվ սկեսուրը, շտապ վերցնելով որևէ փոքրիկ տղայի, հարսի գիրկն էր տալիս՝ ասելով. «*Դու էլ ի երջանկություն մեզ, տղա ծնես*»: Խնջույքը շարունակվում էր մինչև ուշ գիշեր: Հիմա արդեն փեսայի բարեկամներն էին

⁶ Ըստ ճարտարգիների բացատրության՝ ասես իրենց զոհաբերում էին որդուն, ինչպես դա արվում է եկեղեցու մոտ ոչխար զոհաբերելիս, որին նախօրոք երեք անգամ պտտեցնում էին սրբավայրի շուրջը

լիև և ծառեր բերում (ոչ բոլոր գյուղերում, օրինակ՝ Ծամձորում այդպիսի սովորույթ չկար): Երբ հյուրերը ցրվում էին, հարսի հետ գիշերելու էր մնում կրտսեր եղբայրը կամ մանկահասակ բարեկամներից որևէ մեկը, որպեսզի փեսան հանկարծ գաղտագողի չմոտենա նրան: Գիշերը փեսայի հետ մնում էր մականներից որևէ մեկը կամ էլ ինքը՝ քավորը:

Հաջորդ օրը տեղի էր ունենում մեծարման հանդեսը՝ մեծարքը (մեծարանք)⁷: Փեսայի տանը հավաքված բարեկամներին ու գյուղական համայնքի պատվավոր անդամներին, նախ տղամարդկանց, այնուհետև նաև կանանց ճաշ էին պատվում, և երբ օդու ու գինու առատ հեղույնը առանձնապես խանդավառում էր բոլորին, սկսվում էր *կանչը*: Դեռ չին տանուտիրոջ առջև էր դնում *տեփ*-ը՝ սեղանակերպ թմբուկը (մինչև վերջերս Հայաստանում, Լեռնային Ղարաբաղում ճաշում էին գորգերին նստած, իսկ սեղանները համեմատաբար նորերս են տարածում գտել), այն ծածկում էր մետաքսե կարմիր շալով և *թըքնավերի* օգտին բոլոր ներկաներից դրամի հանգանակություն էր տեղի ունենում: Ամեն մի մուծում ուղեկցվում էր տրմբլաչու հայտարարությամբ: «Այսինչը *թըքնավերի սիրուն այսքան դրամ է բերել, աստված նրան ավելին տա*»: Ներկաները կրկնում էին. «Աստված նրան ավելին տա»: Ընդ որում, հետևում էին, որ ընծաներն ավելի պակաս չլինեն, քան *թըքնավերի* ծնողներն են տվել հրավիրյալների որդիների հարսանիքներին: Հիշյալ ձևով երբեմն ավելի մեծ գումար էր հավաքվում, քան հարսանեկան ծախսերն էին: *Մեծարքից* հետո, երբ բոլորը ցրվում էին, տերտերը քավորի ներկայությամբ փեսայի ու հարսի վրայից հանում էր *կընընչկնրմորը*: Երբեմն այդ արարողությունը մեծարքից կամ հաջորդ օրը տեղի ունեցող մականների խնջույքից՝ *մըկըրկօչեքից* հետո էր կատարվում, որի ժամանակ ուտվում և խմվում էր այն ամենը, ինչ մականները հավաքել էին հարսանիքի օրերին, մնացածը բաժանվում էր նրանց միջև: Եթե մականների այդ խնջույքը տեղի էր ունենում ցերեկը, ապա ավարտվում էր նրանով, որ *թըքնավերն* իր ծնողների ու մականների հետ գնում էր գերեզմանաց՝ հարազատների գերեզմաններն օրհնելու:

Ամուսնական մահիճը փեսայի ազգականուհիներն են պատրաստում: Տնեցիներից ոչ ոք այդ գիշեր չպետք է տանը մնար: Գիշերում էին բարեկամների ու հարևանների մոտ: Մահճի մոտ՝ պղնձե սկուտեղի վրա, գինի,

⁷ Պետք է հասկանալ որպես *թըքնավերի* մեծարում, այլ ոչ թե «մեծերի» պատվին կատարվող արարողություն (տե՛ս «Վարանդա», էջ 141): Ոչ միայն տղամարդիկ էին հրավիրվում, այլև կանայք (տե՛ս Ի. Դաօսձեօեօ, Գաճրյոտ, ՏՄՕՄՊԿ, պր. VI, էջ 187)

մեղր և տարբեր քաղցրավենիքներ էին դրված լինում: Վաղ առավոտյան՝ աքլորի կանչելուն պես, երիտասարդ ամուսինը մերձավորներից որևէ մեկի տուն էր աճապարում, իսկ մինչ այդ ոչ ոք իրավունք չունեիր տուն մտնելու: Ամուսնու ընտանիքի կանայք և քավորը ստուգում էին հարսի անարատությունը: Ապացույցը՝ ամուսնական սավանը, շնորհավորանքներով ուղարկվում էր հարսի ծնողներին: Բոլորը շնորհավորում էին հարսին և արծաթադրամներ ընծայում: Երեկոյան բարեկամները գումնայի նվագով երիտասարդ ամուսնուն ուղեկցում էին տուն:

Մեկ շաբաթ անց հարսի մայրը՝ մենակ կամ մոտ բարեկամների հետ, գալիս էր դստերը լողացնելու՝ *կըլխըլվա* (գլխավա)՝ հետը բերելով օձառ, սանր, թելեր, հելուններ, փոխնորդ սպիտակեղեն և այլն:

Քառասունք: Քառասուն օր՝ *քըռասունք*, թե՛ ամուսինը, թե՛ կինը անմաքուր էին համարվում: Կինն արևի երես չէր տեսնում ու ջրի էր գնում գիշերը, այնպես որ ճանապարհին ոչ մեկի չհանդիպեր: Իսկ ամուսինն այդ ժամանակաընթացքում իրավունք չունեիր հարսանիք գնալու, ծննդկանի տուն մտնելու և նույնիսկ՝ կտուրով անցնելու. չլինի թե հանկարծ դժբախտություն բերեր, չար ոգին «վրա տար»: Չէր կարող գոմ՝ անասունների մոտ գնալ: Եթե բակում կամ փողոցում անասունի հանդիպեր, պետք է ինքը գնար դեմ հանդիման, եթե անասունը նրա դեմ գնար, *կըկոխվեր*՝ չար ոգին նրան ոտնատակ կտար: *Քըռասունքի* ընթացքում հարսը թաքնվում էր բուլորից և ճաշում էր *պուճախում*, որտեղից դուրս էր գալիս միայն հատուկ հրավերով և այն էլ՝ մետաղադրամ ընծա ստանալուց հետո միայն: Երիտասարդ ամուսինն ամենուր տարեց մարդու հանդիպելիս պետք է մոտենար և հպվեր նրա ձեռքին: Մինչև մի տարի անցնելը կամ առաջին երեխայի ծնվելը հարսը պետք է ման գար ոչ այլ կերպ, քան երեսը ծածկած:

ԾՆՈՒՆԴՆ ՈՒ ԿՆՈՒՆՔԸ

Անպտուղ մնալը Ղարաբաղի հայուհու ամենամեծ դժբախտությունն էր, և այդ էր պատճառը, որ դրա վերաբերյալ կասկածներ առաջանալուն պես հարսը հեքիմներին, կախարդներին, վիուկներին և աղոթքներին ու հեռու և մոտ տեղերում գտնվող ուխտավայրերին էր ապավինում:

Օնունդ: Հենց որ սկսվում էր ծնունդը, բոլոր տղամարդկանց տնից դուրս էին հանում: Տատմոր հետ մնում էին պառավներն ու մերձավոր ազգականուհիները: Ենթադրվում էր, որ ծննդի ժամանակ տանն ու տան շուրջը, ծննդկանի մոտ չար ոգիներ՝ *քաշկեր* են բնակվում, և տարբեր ծեսերով

ձգտում էին վնասագերծել դրանց: Եթե ծնունդը ձգձգվում էր, ապա ազգականուհիներից որևէ մեկը բարձրանում էր կտուրը, հավի նման նստում երդիկին ու կանչում. «*Ծնում ես, ծնիր, թե չէ ես եմ ծնում (աժնում)*», ու երդիկից ցած էր գցում իբրև թե իր աժած ձուն: Իսկ երբ ծննդկանը կորցնում էր գիտակցությունը, ի նշան այն բանի, որ չար ոգին է տիրել նրան, կանայք, սենյակից դուրս թափվելով, աղմուկ-աղաղակ էին բարձրացնում *քաշկերին* վախեցնելու համար և ծննդկանի գլխին քավորի գդակն էին դնում, որպեսզի չար ոգիները նրան տղամարդու տեղ դնեին: Վերջ ի վերջո հենց իրեն՝ քավորին էին կանչում, որը սաստանաներին ծննդկանից դուրս վանելու համար հարհարում էր նրան: Նրա բարձի տակ սուսեր, դաշույն, իլիկ կամ որևէ այլ սուր պողպատե իր, ինչպես նաև հմայագիր կամ ավետարան, իսկ շեմքին ծանր երկաթե շղթա էին դնում:

Եթե տղա էր ծնվում, տատմերը աչքալուսանքով (*մըշտըլըղ*) հոր մոտ էր գնում ու կատակով գդակը նրա գլխից խլելով՝ գետնով էր տալիս և նվեր (դրամ, թաշկինակ, թել և այլն) պահանջում: Իսկ եթե աղջիկ էր ծնվում՝ տանը լռություն էր տիրում:

Որոշ գյուղերում (Թաղլար, Մարտակերտ) տատմերը ծննդից անմիջապես հետո երեխային լողացնում էր ու վրան աղ ցանում, ապա տանում կտուրն ու, երեսը արևելք դարձնելով, ասում. «*Աստծձ, էս ըրէխան հորը-մորը բախշի*»:

Վաղուհասում (Ջրաբերդի շրջան) հոր՝ առաջին անգամ տուն մտնելուն պես տատմերը երեխային տնից դուրս էր բերում և հոր ետևից տուն մտնելով՝ տալիս հոր ձեռքը: Հայրը, երեխային վերցնելով, դրանով իրեն ծնող էր ճանաչում: Այլ վայրերում (Գյունե Ճարտար գյուղ) տատմերն այդ արարողությունը կատարում էր հորից նվեր ստանալու համար միայն: Ընտանիքի նոր անդամի ծնվելու մասին անմիջապես տեղեկացնում էին բարեկամներին ու մերձավորներին, ամենից առաջ՝ քավորին, որոնք իրենց ուրախությունն արտահայտում էին՝ ձվածեղ, փլավ և այլ ուտեստներ ուղարկելով, իսկ կանայք անձնական շնորհավորանքներով էին ներկայանում. «*Աչկըտ լիւս*»: Շատ չանցած՝ նաև տերտեր էին հրավիրում՝ տնից ու ամբողջ ամանեղենից չարքերի հետքերը մաքրելու. ընդամին, ծննդկանն առայժմ համարվում էր չարքերով համակված և մինչև կնունքը հատուկ ամանով էր կերակրվում: Նա իրավունք չուներ կար ու ձև անելու և ընդհանրապես որևէ բանի, նույնիսկ իր երեխային կաշելու, որին այդ ընթացքում տատմերը կամ, նրա բացակայության դեպքում՝ տան պառավներից որևէ մեկն

էր լողացնում: Հիշյալ ժամանակահատվածում ծննդկանին պղպեղով համեմված հատուկ ուտեստներով ու քաղցրեղենով էին կերակրում և ջրի փոխարեն հին գինի էին խմեցնում:

Կնունք: Կնունքը սովորաբար եկեղեցում, հազվագյուտ դեպքերում տանը՝ թոնրի շուրջն էր կատարվում՝ ծննդից մեկ շաբաթ անց: Տատմերը, մինչև երեխային մորը կտար, շտապում էր ծննդկանի ձեռքերը լվանալու համար կնքավազանից օծված ջուր բերելու, որպեսզի նա կարողանար «մաքուր ձեռքերով» ընդունել երեխային: Մայրը նախ քավորի ձեռքն էր համբուրում, որի կինը նրան շաքարով ու մեղրով ձվածեղ էր տալիս: Տերտերը երեխային անուն էր տալիս, որն ընտրվում էր կա՛մ ծնողների ցանկությամբ կա՛մ էլ՝ ըստ օրացույցով այդ օրը ծնված սրբի անվամբ: Կենդանի պապի կամ տատի օրոք նրանց անունները երեխաներին չէին տրվում, իսկ եթե տրվում էին էլ, ապա չէին հորջորջվում, այլ փոխարինվում էին քնքշացնող, աղճատված, պայմանական ձևերով: Ընդունված էր որևէ հերոսի կամ անվանի գործչի անուն՝ այն հավատով, որ երեխան նրա անվան հետ նաև հատկությունները կյուրացնի:

Քառասունք: Նույնիսկ անկողնուց ելնելուց հետո էլ (սովորաբար 10-րդ օրը) ծննդկանն անմաքուր էր համարվում. նա չէր կարող կերակուր եփել ու խմոր հունցել, այլապես *կըհըրըմըցներ*, չպետք է բոբիկ ոտքերով (*վըննըպէպէզ*) պղծեր հողը, եղունգները՝ *դէյները* կտրեր, լվացվեր ու լողանար, թե չէ մարմնից թափվող մասնիկներով կպղծեր շրջապատը: Իրավունք չունէր հայտնվելու բակում արևածագից հետո և արևամուտից առաջ, արևամուտից հետո իրավունք չունէր որևէ մեկին, նույնիսկ իր երեխային լողացնելու: Իսկ եթե այդ խիստ անհրաժեշտ էր, ապա նա պետք է ջրի մեջ գցեր պողպատե առարկա: Մայրամուտից հետո ծննդկանը չպետք է տաք ջուրը թափեր գետնին, կարող էր միայն մեկ այլ ամանի մեջ լցնել: Հիշյալ արգելքների մի մասը, անտարակույս, հիգիենիկ նշանակություն ուներ և կնոջն ազատում էր բազմաթիվ ծանր աշխատանքներից, որոնցով նա զբաղված էր լինում ընդհուպ մինչև ծննդաբերելը:

Քառասունքի ընթացքում երեխան ավելի էր ենթակա չար բժժանքների: Եթե տուն էր մտնում հայրը կամ նույնիսկ օտար տղամարդ (որի տանը քառասունքը չանցած ծննդկան կար), կամ եթե միս էին բերում տուն, ապա, նախ անհրաժեշտ էր երեխային շեմքից դուրս բերել, ներս թողնել հորը (կամ տղամարդու) կամ միսը բերողին և ապա նոր ներս բերել երեխային, եթե ոչ՝ չարքը «կըկոխեր» նրան: Համանման պատճառով քառա-

սունքի մեջ գտնվող նորապսակներին արգելվում էր ծննդկանին այցելել: Եթե հանգուցյալ էին տանում, պետք է երեխային գրկեին:

Եթե երեխան սկսում էր սկարանալ ու հիվանդանալ, նշանակում է չարքը «կոխել» էր նրան, նման դեպքում այն մարդուն էին հրավիրում, որը դրա պատճառն էր եղել, ու երեխային նրա ոտքերի վրա լողացնում էին: Իսկ եթե դա երեխայի հայրն էր, ապա դրանից բացի, երեխային դուրս էին բերում կտուրը, մինչև որ հայրը տնից դուրս գար: Իսկ եթե պատճառը հնարավոր չէր լինում պարզել, ապա երեխային շան լակոտի վրա էին լողացնում (որն, ըստ Վաղուհասի ասացողների հավաստիացումների, սատկում էր) կամ էլ լողացնում էին դաշտում գտնված սատկած շան կամ մարդու գանգի վրա: Երբեմն երեխայի ոտքերը սպանված մարդու գերեզմանի վրա լվանալուց ու գլխի շուրջը նույն գերեզմանից վերցրած քարերով շրջափակելուց հետո նույն գերեզմանի մոտ ձու և մեխ էին թաղում՝ վստահ լինելով, որ դրանով «թաղեցին» հիվանդությունը կամ կախարդանքը:

Ընդհանրապես նաև հետագայում՝ քառասուն օրն անցնելուց հետո, երեխան ենթակա էր նման արհավիրքների, և նրան աչքով տալուց պաշտպանելու համար սև գնդիկներ կամ սպիտակաչ խորանարդիկներ և աչքահուլունք (*ըշկըհոլունք*) էին օրորոցից կախում կամ շորին կարում: Որպեսզի ապահովագրված լինեին աչքով տալուց, երեխաները մինչև պատանի դառնալը փոքրիկ պողպատե հրահանից նշանաքուղ կամ նման այլ բան էին կրում:

Քառասունքն անց ծննդկանին լողացնում էին ծղոտի վրա և ծղոտն այրում: Այնուհետև օրորոցը, երեխային և վերջապես մորը արևին էին դուրս բերում: Երեկոյան հավաքվում էին բարեկամուհիները, որպեսզի մորն ու մանկանն ուղեկցեին եկեղեցի, ուր տերտերն աղոթքով կատարում էր վերջնական սրբազործումը:

ԹԱՂՈՒՄՆ ՈՒ ՀՈԳԵՀԱՑԸ

Վատ նշան էր համարվում, եթե որևէ մեկը երագում տեսնում էր հանգուցյալ բարեկամին, ասել է թե՛ նրա մահը մոտ է: Մահամերձի գառանցանքը զրույց էր հանգուցյալ բարեկամների հոգիների հետ: Հոգին մարմնից հեռանալիս ճիշ է արձակում, որը կարող են տեսնել միայն բարեպաշտները:

Մահվանից անմիջապես հետո բոլոր բարեկամներն ու ազգականները շտապում էին մխիթարելու հարազատներին ու հանգուցյալին՝ ցանկալու անդրշիրիմյան լուսավոր կյանք: Տերտեր էր հրավիրվում օրհնելու պատանն ու այն ջուրը, որով պետք է լողացնեին հանգուցյալին: Ընդ որում, լողացնում էին նույն սեռին պատկանող բարեկամները կամ հարևանները՝ տղամարդուն՝ տղամարդիկ, կնոջը՝ կանայք: Գերեզմանը նույնպես բարեկամները կամ մոտ հարևաններն էին փորում: Մինչև թաղումը հանգուցյալի բարեկամները լվացք չէին անում, երբեմն նաև դաշտում, այգում կամ կալում կատարվող աշխատանքներն էին դադարեցվում, քանի որ «հրեշտակը» դեռ գյուղում էր: Ընդ որում, միայն սրբակյաց հոգիների ետևից էր հրեշտակը գալիս, որոնք վարդի (*գիլի*) նման էին վախճանվում, իսկ մեղավորների ետևից գալիս էին չար ոգիները, որոնց հոգին դժվարությամբ էր հեռանում՝ այլակերպ գազանի տեսքով (Ծամձոր գյուղ, Դիզակի շրջան):

Հանգուցյալին լողացնելուց հետո նրան պատանում էին, փաթաթում կարպետի մեջ և ապա դնում հյուսած պատգարակի՝ *նածի* վրա, որը եկեղեցում էր պահվում (դագաղները, որոնց մեջ հանգուցյալին դնում էին պատանում փաթաթված, միայն համեմատաբար վերջերս են տարածում գտել): Ձեռքերը կրծքին էին խաչում: Մանուկների ու վաղամեռիկների ձեռքը մոտ էին դնում, որ, երբ նրանց ծնողները մեռնեն, ընդառաջ գան և լուսավորեն վերջիններիս ճանապարհը:

Հնում լողացնելուն պես հանգուցյալին եկեղեցի էին տեղափոխում, իսկ այժմ հաճախ նույնիսկ մի քանի օր (նայած եղանակին) տանն են թողնում:

Հուղարկավորությունից առաջ բարեկամուհիները, հարևանուհիներն ու հատուկ հրավիրված եղերամայրերը նստում էին դիակի շուրջբոլորը և սկսում ողբը: Մայրը կամ ավագ քույրը կամ թե պառավներից որևէ մեկը՝ ամենաշնորհքովը, որն իր բառերին որոշակի ուժ էր կարողանում տալ, սգերգում, թվարկում էր հանգուցյալի բոլոր արժանիքները, մանավանդ դեպքեր ու խոսքեր հիշում նրա կյանքից, նշում նրա վերաբերմունքը ընտանիքի անդամների ու հարևանների նկատմամբ՝ գովաբանական ամեն նախադասություն ավարտելով բարձրաձայն ողբով, որը երկարաձիգ խմբերգով շարունակում էին մյուս կանայք:

Դագաղը տնից հանելիս Դիզակում և Ջրաբերդում սենյակի դուռը փակում էին պատգարակով կամ դագաղի ծայրով դռանը խփում երեք անգամ՝ ասես ցանկանալով այն ջարդել⁸: Վարանդայում այս սովորույթը չկար:

Եկեղեցական արարողությունից հետո կանայք պետք է տուն վերադառնային. ննջեցյալին գերեզմանոց էին ուղեկցում միայն տղամարդիկ: Նախքան հրաժեշտը եկեղեցում ողբ էր սկսվում, կանայք ինքնամոռացության մեջ երբեմն դեն էին գցում գլխների հարդարանքը, ծեծում գլուխներն ու ճանկոտում երեսները, մազերը փետում և նույնիսկ ուշագնաց լինում: Նույն լացն ու վայնասունն այնուհետև շարունակվում էր տանը՝ հանգուցյալի հագուստի վրա, ինչպես եկեղեցուց գալուց հետո, այնպես էլ մեկ շաբաթ շարունակ, ամեն անգամ, երբ բարեկամներն ու հարևանները հավաքվում էին մխիթարելու հանգուցյալի ընտանիքին:

Տերտերը փողոցում ննջեցյալի առջևից գնալիս պետք է այս ու այն կողմ նայեր, այլապես նույն ընտանիքից անպայման որևէ մեկը կմահանար:

Թաղման արարողությունը կատարվում էր համաձայն եկեղեցական ավանդույթի: Ննջեցյալը գերեզման էր իջեցվում պատանած կամ դագաղի մեջ դրված: Մերձավոր բարեկամներից որևէ մեկն առաջինն էր, նախօրոք տերտերին խաչով օրհնել տալով, մի բուռ հող նետում փոսը, որից հետո մնացյալները նույնն էին անում. «*Բարի ճանապարհ, բարևիր մեր ննջեցյալներին*»: Տան ավազը թաղման բոլոր մասնակիցներին *ժըմահացի* (եկեղեցական ճաշ) էր հրավիրում, ուր բոլորին ոչխարի կամ տավարի մսի հետ եփած *կուրկուտ*՝ ցորենի ձավար, և առատորեն գինի ու օղի էին տալիս: Ճաշկերույթին հանգուցյալի մասին հիշողություններ էին պատմում: Հաջորդ օրը կանայք էին գերեզմանին այցելում՝ հետները տանելով թխվածքեղեն, գինի և օղի: Հավաքվում էին նաև ամենամոտ տղամարդիկ: Տերտերն օրհնում էր գերեզմանը, իսկ կանայք կրկնում էին ողբը՝ գրկելով ու համբուրելով գերեզմանաթումբը, գեթ փոքր-ինչ մխիթարվելու համար կրծքներին («սրտին») քսելով գերեզմանի հողը, երբեմն այն ծոծրակից շապկի տակ լցնելով, որպեսզի գերծ մնան ամեն տեսակի վախից: Այնուհետև ուտում և խմում էին այն բոլորը, ինչ բերել էին՝ մի մասը գերեզմանի վրա թողնելով կամ բաժանելով աղքատներին: Տուն վերադառնալով՝ հոգեհացի էին նստում:

⁸ Ջրաղաշտականների մեջ գոյություն ունեցած սովորույթի վերապրուկն է, երբ ննջեցյալին ոչ թե դրնով, այլ պատի մեջ հանած անցքով էին դուրս բերում

Յոթի (*օխնը*) նախօրեին բարեկամուհիներն ու հարևանուհիները ննջեցյալի տուն էին հավաքվում՝ կանանց *սգից հանելու*: Լվանում էին գլուխները, ընծա էին բերում բլիթներ, եփած հավ, գինի, օղի և այլն: Յոթին գերեզմանի վրա հոգեհանգիստ էր կատարվում, որի ժամանակ կրկնվում էր սուգ ու շիվանն, ու նորից արվում հիշատակման ծեսը:

Տարին նշելիս հոգեհանգստից հետո գյուղի ամբողջ բնակչությունը հրավիրվում էր գերեզմանոց՝ հիշատակման ծեսի: Ուտում և խմում էին հանգուցյալի և նրա բոլոր մեռած բարեկամների հոգու հանգստության կենսացր: Ոմանք սուգ պահում էին նաև «հանելուց» հետո ու մի ամբողջ տարի տնից դուրս չէին գալիս, հյուր չէին գնում և հաճախ այցելում էին գերեզմանոց: Միայն վերջերս է սև հագնելն ընդունվել որպես սգի նշան:

Եթե որևէ մեկի մահվանից հետո տնեցիներից մեկը հիվանդանում էր, հավատում էին, որ հանգուցյալը դեռ ողջ է և կարոտում է ողջերին: Նման դեպքերում գարի էին լցնում գերեզմանին ու ձի մոտեցնում: Եթե ձին սկսում էր հանգիստ ուտել, նշանակում է հանգուցյալն իսկապես մեռած էր, իսկ եթե չէր ուտում՝ կնշանակեր, թե հանգուցյալը ողջ է: Այդ դեպքում փորում էին գերեզմանը և երկար մեխ կամ թուր խրում հանգուցյալի սիրտը կամ էլ պատռում կուրծքը, հանում սիրտն ու երկու կես անելով՝ լվանում և նորից տեղը դնում: Երբեմն (Վարանդայում) սրտի մի կտոր էին բերում, լվանում ջրով և այդ ջուրը խմեցնում հիվանդին (Գյունե Ճարտար, Վաղուհաս, Ծամձոր գյուղեր): Պարսկական տիրապետության օրոք թաղման գիշերը գերեզմանի մոտ պահակ էին կանգնեցնում՝ չլինի թե մեկը (մահմեդական) գերեզմանը փորի և ննջեցյալի գլուխը կտրի, որպեսզի պարզև ստանալու ակնկալիքով սպանված քրիստոնյայի գլխի փոխարեն խանին տանի:

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԸ

Արդի գիտելիքների պայմաններում դարաբաղցի հայի հավատալիքների բարդ համակցությունը կարելի է ծագումնաբանական տարրերի բաժանել ամենարնդհանուր գծերով միայն: Բոլորովին պատահական չէր, որ հին Արցախը հարեց քրիստոնեությանը: Նաև չի կարող խոր արմատներ չունենալ այն հանգամանքը, որ Ղարաբաղի հայ գյուղացիական աշխատավոր զանգվածները դարեր շարունակ հետևել են իրենց հոգևորականությանն ու հողատեր մելիքներին՝ որպես օտար տիրապետողներին դիմագրավելու միջոց հանդես գալով ի պաշտպանություն քրիստոնեական դավանանքի: Քրիստոնեական եկեղեցին իր կրոնական աշխարհայեցողությամբ երանգավորել է դարաբաղցի հայի բոլոր հավատալիքները: Մակայն այստեղ զարմանալիորեն փոքր է զուտ քրիստոնեական սրբերի պաշտամունքի տարածումը: Ուխտատեղերի գերակշռող մեծամասնությունը կամ բոլորովին չունի որոշակի անձանց հետ առնչվող անուններ կամ էլ զուտ տեղական բնույթի սրբերի անուն է կրում՝ Ղոնդիկ (Ավետարանոց գյուղի մոտ), Սարիբեկ (Դաշուշեն գյուղի մոտ), Յեղիշա կուս (Սոս և Գյունե ճարտար գյուղերի միջև) և այլն: Հայ սրբերի ընդհանուր պաշտամունքն առավել ակնառու հանդես է գալիս մարզի հյուսիսային մասում՝ Խաչեն և Թարթառ գետերի հովիտներում, ուր, շնորհիվ ներքին հայկական գավառների, հատկապես Սևանա լճի ավազանի ու Վայոց ձորի գոգահովտի հետ առավել մերձավոր հաղորդակցության, եկեղեցիների շինարարությունն ավելի ամբողջական է յուրացրել հայ ճարտարապետության առավել կատարյալ ձևերը: Հիշյալ հովիտներում են կառուցված մարզի լավագույն վանքերը՝ Գանձասարի, ս. Հակոբի (Քոլատակ գյուղից ոչ հեռու), ս. Գևորգ Փոլոքու (Ուլուբաբ-Ուլուֆափա գյուղի մոտ), Խաթրա-վանքը, Խաթա (կամ Դատի), Եղիշե առաքյալի վանքերը և այլն: Գյուղական եկեղեցիներից միայն մեկն է (Խերխան գյուղ) Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված, մեկը՝ Հոփսիսիմեին (Կարմիր գյուղ) երկուսը՝ Մեսրոպի աշակերտներին՝ առաջին թարգմանիչներին (Կղարծի ու Արվի) և վերջապես մեկը՝ Գրիգոր Նարեկացուն (նոր Դրախտիկ): Այլ կերպ ասած, դատելով Լեռնային Ղարաբաղի ժամանակակից վանքերի անուններից, զուտ հայկական եկեղեցական գործիչների գործունեությունն այստեղ թույլ է արտահայտվել:

Մյուս կողմից, ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ Լեոնային Ղարաբաղի 104 վանքից 59-ը աստվածամոր անունն են կրում: Ակամայից հարց է ծագում՝ արդյո՞ք դա մինչքրիստոնեական ժամանակներից ժառանգած կանացի սկզբունքի երկրպագման հակում և սույն վայրում նախապատմական դարաշրջանում կնոջ պաշտամունքի տարածման ապացույց չէ, ինչպես հարավեվրոպական և միջերկրածովյան այն վայրերում, ուր մինչև այժմ էլ ամուր պահպանվում է Մադոննայի պաշտամունքը: Գերազանցապես տիրամորը երկրպագելուն զուգահեռ, դատելով Լեոնային Ղարաբաղի վանքերից, այլ գավառների հայ բնակչության մեջ հույժ տարածված և հայ ժողովրդին բնորոշ համարվող ս. Սարգսի երկրպագություն չի նկատվում, որի պատճառը հավանաբար այն է, որ սույն մարգում նախկինում տիրապետող հեթանոսական տրամադրություններում առկա չէին անհրաժեշտ նպաստավոր նախադրյալներ:

Համենայն դեպս, Լեոնային Ղարաբաղում քրիստոնեական թաղանթի ներքո ավելի ցցուն են աչքի զարնում պատմական զարգացման բոլոր փուլերի հեթանոսական կորիզի առանձին տարրեր: Իմ հետազոտության ընթացքում ես, ի դեպ, մտածելակերպում, սովորույթներում և նյութական երևույթներում փնտրում էի զրադաշտականության ազդեցության ժամանակների ազգագրական մնացուկներ, որին մեծ դեր է վերագրվում արևելահայ գավառների, Մեծ և Փոքր Սյունիքի (որի կազմում էր հնում նաև Լեոնային Ղարաբաղը) մշակույթի զարգացման մեջ:

«Ատրուշաններ», սուրբ կրակակիզման աշտարակներ և «դահմեր»՝ դիակների զետեղարաններ, գտնելու ակնկալիքով ես բարձրացել եմ այն բոլոր ժայռերը, որոնց վրա, ըստ տեղի բնակիչների հավաստիացումների, ինչ-որ տարօրինակ աշտարակներ ու շինություններ կան: Պարզվում էր, որ այդ բոլոր ավերակները բերդերի մասեր և առանձին առաջապահ ամրություններ՝ դիտակետեր են եղել: Տնային օջախին երկրպագելը, թոնրի մոտ հարսանեկան և մկրտության ծեսերի կատարումը, լեռնագագաթներ, առանձին ժայռեր, պուրակներ, ծառեր, աղբյուրներ ու գերեզմաններ և այլ բնույթի սրբավայրեր երկրպագելը, որոնցով այնքան հարուստ է Ղարաբաղյան գյուղերի շրջակայքը, հազիվ թե կարելի է ավեստային հավատալիքների վերապրուկների շարքը դասել: Դրանց ծագումն, ըստ երևույթին, առնչվում է այլ սկզբնաղբյուրների հետ:

Սակայն ննջեցյալին դուրս բերելիս դուռը ծածկելու և դագաղի կամ պատգարակի ծայրով ծեծելու սովորույթը¹, ինչպես նաև քառասունքի շրջանում ծննդկանի կողմից բոկոտն ու «անմաքուր մարմնի» մասերով (կտրված եղունգներով, մարմնից լվացված կեղտով) հողի պղծման արգելքը գրադաշտականին մոտ ավանդույթներից եկող կարելի է համարել: Չէր կարելի պղծել ջուրն ու կրակը, մեղք էր կրակի ու ջրի մեջ թփելը, կրակը փչելով հանգցնելը: Մումի կամ լամպի բոցը մատներով սեղմելով կամ մետաղե ասեղով էին հանգցնում, կամ կրակի վրա մոխիր էին լցնում: Այս ամենը շատ է հիշեցնում գրադաշտական մոգերի արգելքները: Նույն կերպ էլ մինչև քթի ծայրը բերանակալ կապելու ամուսնացած կանանց սովորույթը կարելի է համարել կրակապաշտ հոգևորականների սովորույթի հետ ընդհանուր աղբյուրից ծագած, որոնք ժամերգության ժամանակ հար և նման բերանակալով կրակը պաշտպանում էին իրենց անմաքուր շնչառությունից: Հիշենք, որ ամուսնացած կինը ժամանակի մեծ մասն անց է կացնում կրակի մոտ: Ընդհանրապես, կնոջ տարազի տեսակետից ամբողջ Հայաստանը (և Վրաստանը) կարելի է բաժանել երկու մարզի, ըստ որում, մեկում գերակշռում է կզակն ու բերանը բաց պահելու սովորույթը, իսկ մյուսում ընդունված է դրանք ծածկել բերանակալով: Վերջինիս էլ (որն ընդգրկում է գրեթե ամբողջ արևելյան Անդրկովկասը՝ մինչև Վանա լճի ավազանը և ավելի հարավ) հենց պատկանում է Լեոնային Ղարաբաղը: Հին Պարսկաստանի կրոնին մոտ լինելն են վկայում նաև մի ամբողջ շարք արտահայտություններ, որոնցում լույսը նույնացվում է բարու ու երջանկության հետ՝ «*Աշկըտ լիւս*» (լծս), «*Աստուած հօքին լիւսավորի*», «*Լիւս ինի նրա հօքին*»: Այս արտահայտություններն ընդունված են հայկական բոլոր գավառներում: Դեռ 40 տարի սրանից առաջ, երբ Ե. Լալայանը նյութեր էր հավաքում Վարանդայի ազգագրության վերաբերյալ² այստեղ կարելի էր հանդիպել լույսի աղբյուրները՝ Արևն ու Լուսինը, երկրպագող ծերունիների ու պառավների: Այժմ այդ արարողությունները վերացել են, իսկ այն ժամանակ հաճախ էին ծերունիները, ծնկի գալով ծագող արևի և դուրս եկող լուսնի առջև, ասում. «*Օ՛, փայլդ աստծուց ստացած արև*», կամ «*Օ՛, մոր ծոցից հենց նոր ծնված լուսին, երեսս ոտիդ տակ, պահպանիր երեխաներիս*» և նման բաներ: Սակայն վերապրուկները մնացել են: Մինչև

¹ Ընդ որում, շատ ժողովուրդների մեջ տարածված այս սովորույթը բացատրվում է հանգուցյալի հոգու վերադարձից կամ մահից տունը պաշտպանելու ձգտումով և կարող էր առաջանալ նաև առանց գրադաշտականության ազդեցության

² «Վարանդա», էջ 26

այժմ էլ երդվում են՝ «*Էս ըրիքնակը, էս լնւսընկան, էս կըրակը, էս ճիրաքը*», ձևակերպումներ՝ կապված լույսի և նրա աղբյուրների պաշտամունքի հետ: Վաղուհաս գյուղից ոչ հեռու՝ Թարթառ գետի հովտում, Խոջա-Քուրդ (հին Գայլ) լեռան գագաթին, Վահի անունը կրող երկու զանգակատուն կա, որ-պիսի անվանումը հար և նման է ծագող արևի հայկական աստծու՝ Վահագնի անվանը (նույն ինքը ամպրոպի և կայծակի աստվածը): Ասում էին, որ եթե երաշտի ժամանակ նրանցից մեկը ջրեին, անձրև կգար, իսկ եթե մյուսի վրա անձրևի ժամանակ կրակ վառեին, կծագեր արևը: Կասկածից վեր է, որ այդ բարձունքը (2402 մ) նվիրված է եղել արևի պաշտամունքին³:

Լեռնային Ղարաբաղում արևին և լույսին երկրպագելու վերը նշված ձևերի կողքին ժողովրդի մեջ առավել կենսունակ էր վախը արևի մայր մտնելուց հետո վրա հասնող խավարի ու գիշերվա նկատմամբ, երբ ամեն տեղից դուրս էին սողոսկում *քաշկերը*՝ չար ոգիները: Այս վախն էր դրդել արգելելու մայրամուտից հետո կատարվող որոշ աշխատանքներ: Ինչպես է այս ամենը պարսկական մոգերի կրոնի հետ համադրվելու կարիք զգում: Մակայն անմիջական փոխառության մասին եզրակացություն անելը վաղ է, քանի դեռ չեն պարզված հենց իր՝ Զրադաշտի ուսմունքի ծագման շատ հարցեր: Մագդեգականությունն ու Լեռնային Ղարաբաղում այժմ առկա հայեցակետերը նույն ակունքները կարող են ունենալ առավել հեռավոր տեղական և հեռու արևելքում ու արևմուտքում տարածված մինչմագդեգական հավատալիքներում:

Ընդհանուր առմամբ, բնորոշ հավատալիքներից շատերը և Լեռնային Ղարաբաղի՝ նրանց հետ կապված սովորույթները, մանրամասներով համընկնելով լեռնայինների հետ, այդուհանդերձ, նշմարվում է դրանց տեղական ծագումը, մյուսները՝ Վարթեվուրի (Պայծառակերպության) տոնը, տանում են դեպի իսթական, երրորդներն էլ՝ Միջերկրական ակունքները: Առկա նյութերն առայժմ այնքան թերի են, որ համեմատական ազգագրության շատ հարցեր տակավին կարելի է միայն նշել, բայց ոչ ամենևին վերջնական լուծում տալ:

³ «Արցախ», էջ 193

ՈՒԽՏԱՎԱՅՐԵՐԸ

Լեռնագագաթներ: Լեռնային Ղարաբաղի նման մի երկրում, ուր լեռնային ռելիեֆը չի ընդմիջվում հարթավայրային բնույթի շատ թե քիչ նշանակալից տարածությամբ, և ամբողջ կյանքը ընթանում է լեռնակուտակումների մեջ, լեռնագագաթների երկրպագումը, բնականաբար, առաջնակարգ տեղ է գրավում: Չկա շատ թե քիչ բարձր մի լեռ, որի կատարին *սո՛ւրփ* (*սծրփ*) կամ *խաչ* (այս բառը Լեռնային Ղարաբաղում հազվադեպ է օգտագործվում) չլինի: *Մծրփ* (*սո՛ւրփ*) բառացի՝ մաքուր, փոխաբերական իմաստով՝ սուրբ: *Խաչ* չնայած եկեղեցական լեզվով նշանակում է հենց խաչ, բայց ժողովրդի պատկերացման մեջ ունի մի վայրի նշանակություն, ուր գերբնական ուժերն առանձնապես բարյացակամությամբ են լսում և կատարում մարդու խնդրանքը: Նման բարձունքներից են ամենից առաջ Մռավ լեռը՝ հյուսիսում, Դիզափայտը՝ հարավում և գույգ Քիրսերը (Մեծը և Փոքրը)՝ կենտրոնական մասում, որոնք աստվածապաշտներին դեպի իրենց էին ձգում Ղարաբաղի ամենահեռավոր մասերից: Մռավ լեռնագագաթը (3422 մ) բարձրանում է նույնանուն լեռնաշղթայի վրա՝ Ջրաբերդի և Գյուլիստանի միջև: Ձմռանը, ամբողջովին ծածկված լինելով սպիտակ սավանով, այն առանձնապես ցայտունորեն է ուրվագծվում տարբեր ուղղություններով ձգվող լեռնազանգվածների մեջ: Մռավից մի դյուրիչ տեսարան է բացվում հարավում՝ մինչև Արաքս և ավելի հեռու՝ Սավալան (Պարսկական Ադրբեջանում), հյուսիսում՝ Մեծ Կովկասի վիթխարի պատին հենված տափաստանները, արևելքում՝ հարթ ցածրավայրերը, մինչև Կասպից ծով, և արևմուտքում՝ դեպի Կուր ձգվող Փոքր Կովկասի ճյուղավորությունները: Ուխտավորները երկու վտանգավոր ու զառիթափ գալարապտույտ արահետներով, հոտավետ խոտ ու ծաղկի միջով հասնում էին բարձունքում ցցված լերկ ժայռերին, որպեսզի հպվեն ընկնելուց մարդկանց պաշտպանող մեծ քարերով ցանկապատված փոքր հարթակում դրված սպիտակ փոքր խաչքարին: Հարթակի ելքերից մեկի մոտ՝ ոչ խոր ջրհորում, ամռան ամենաշոգ օրն էլ նրանք սառը ջուր և ձյուն էին գտնում⁴:

Այսպես էլ հարավում շրջապատի գագաթներին իշխում է Դիզափայտ (Զիարաթ՝ 2496 մ) լեռը, որից էլ նույնպիսի վեհասքանչ տեսարան է բացվում: Այս գագաթը նույնպես պսակված է շեշտակի դուրս ցցված լերկ ժայռերով, որոնցից ամենաբարձրի վրայի հարթակին կանգնած է փոքրիկ

⁴ Հմմտ. «Արցախ», էջ 233

զանգակատուն, ուր հեռավոր գյուղերից ամռանը՝ *Վըրթեվորի* (Վարդավառ) օրը ուխտի էին գալիս ոչ միայն հայերը, այլ նաև աղբբեջանցիները: Այստեղ ուխտի էին գալիս նաև ուշ աշնանն ու վաղ գարնանը: Պաշտամունքի առարկան համեմատաբար ոչ վաղուց կառուցված զանգակատունը չէր, այլ անհայտ ճգնավորների գերեզմանները կամ, ավելի ճիշտ, նրանց գերեզմանի մեծ քարը, որի տակից սնահավատ կանայք բռերով հող էին փորփորում, հանում և մեջը ցորենի կամ գարու հատիկներ փնտրում: Եթե ցորեն էին գտնում՝ ուրեմն տղա կունենային, եթե գարի՝ աղջիկ⁵: Տեղի Հայսմավուրքում գրանցված ավանդությունը վկայում է, որ երբ հոների առաջավոր ջոկատներն Արցախը գրավեցին, գերեվարեցին հայ տառերի ստեղծող Մեսրոպի աշակերտներից շատերին, նրանց հետ նաև Թագուհի անվամբ անվանի տիկնոջը, որի գեղեցկությամբ շլացած՝ հոների առաջնորդն ուզեց նրան ուժով իր կինը դարձնել: Սակայն տիկինն ըմբոստացավ նրա տոփանքին և որպես պատիժ՝ բզկտվեց: Գիշերը նրա արյան հետքերն ու դաշտում ցրված մարմնի մասերը սկսեցին պայծառ լույս արձակել: Հրաշքով հմայված զորավարն իր երկու որդիների ու մարտիկների հետ միասին քրիստոնեություն ընդունեց: Այդ իմանալով՝ հոների արքան հրամայեց գլխատել նրանց, սակայն զորավարի որդիներին՝ Մովսեսին և Երանոսին, հաջողվեց փախչել: Արքայի զինվորները լեռան գագաթին հասան նրանց և, սրախողխող անելով, դիերը փայտերի նման ցորենի և գարու դեզերի վրա դրեցին ու այրեցին: Ահա այստեղից էլ գալիս են լեռան Դիզափայտ և գավառի Դիզակ անունները: Այնտեղ, ուր այրվել են Մովսեսն ու Երանոսը, հողում մինչ այժմ պահպանվում են ցորենի ու գարու հասկերից թափված հատիկները⁶:

Լեռան կատարին ջուր չլինելու պատճառով ուխտավորներն իջնում էին ստորոտի աղբյուրների մոտ⁷, ոչխարը մատաղ անում, եփում կամ խորովում և ուտում՝ հետը առատորեն զինի ու օղի խմելով: Խնջույքի ընթացքում երգում էին, պարում, զուռնա ու թմբլա նվագում, խաղում և այլն: Ժողովրդի մեջ ամուր էր այն համոզմունքը, որ *սորիկի* մոտ պետք է ինքնամոռաց և անզուսպ խրախճանք սարքել: Մոավից ու Դիզափայտից բացի, աստվածացվում էին Քիրսի գագաթները, որոնց վրա էլ մի քանի ուխտավայր կա:

⁵ Պարզվեց, որ սրբի միակ հետևողը՝ մուղղուսին, տոնի նախօրյակին քարի տակի հողին ցորեն և գարի էր խառնում

⁶ Ա. Բարսիլանյան, *Ուխտավորի հիշատակարանը*, Շուշի, 1885, էջ 56: И. Давидбеков, *Гадрут, СМОМИК*, սյր. VI, էջ 157

⁷ Մատաղի տեղն ամենից ավելի է ցույց տալիս, որ լեռն է երկրպագվում

Խերխան գյուղի մոտ հեռվից երևում է երեխային կուրծք սովող կնոջ նմանվող մի քար: Դա չար սկեսրոջ մոտ վերադառնալ չցանկացող տարաբախտ մայրն է, որի աղերսանքով Քիրսը նրան քար է դարձրել: Մեկ այլ անգամ Քիրսը քար է դարձնում ավազակների հարձակումից պաշտպանություն հայցող երեխամորը: Այս քարը մինչև այժմ էլ կանգնած է Աշան գյուղից ոչ հեռու⁸:

Պուրակներ: Ընդհանրապես Լեոնային Ղարաբաղում չկա մի գագաթ, ուր սուրբ չլինի: Այստեղ հազվադեպ կարելի է մատուռի հանդիպել, որոնք սովորաբար, երբեմն շատ թե քիչ զարդաքանդակված խաչքարեր ունեցող քարակույտեր են և ալպյան արոտավայրերի գոտուց ներքև գտնվելու պարագայում անպայման շրջապատված են տարբեր ծառատեսակներից կազմված պուրակով: Այդ պուրակները համարվում էին սուրբ և անձեռնմխելի: Ծառերի ճյուղերից կախված էին ուխտավորների շորերի կտորներ, որոնք հույս ունեին այդ կտորների հետ միասին սուրբի մոտ թողնել նաև իրենց հիվանդություններն ու դժբախտությունները⁹: Երբեմն ծառին *կընընչկըմհուր* էին փաթաթում: Այստեղ լեոնագագաթների և ծառերի երկրպագումը սերտորեն միահյուսվում էր միմյանց: Այժմ, երբ Լեոնային Ղարաբաղի լեոները հատկապես մեծ գյուղերի մոտ զրկված են նախկին ճոխ անտառածածկույթից, այս ու այնտեղ՝ բարձր լեոնների գագաթներին, հստակորեն գծագրվում են դարավոր ծառերի պուրակների ուրվապատկերները, և դժվար չէ եզրակացնել, որ այնտեղ սուրբ կա: Նման բազմաթիվ մեկուսի պուրակներ առկա են նաև ցածրադիր վայրերում՝ դաշտերի միջի բլրակներին և աղբյուրների մոտ: Այսպես՝ Գյունե Ճարտար գյուղի արտերի միջև գտնվող բլուրներից մեկը պսակված է Կոհակ կոչվող պուրակով, ուր Համբարձման օրն ուղևորվում էին ուխտավորների բազմաթիվ խմբեր: Նրանք մոմեր էին վառում որևէ սրբի քարերի մոտ, իսկ երբեմն էլ ոչխար էին մատաղ անում: Այս պուրակը բերրիություն էր պարգևում շրջապատի դաշտերին, պաշտպանում երաշտից, կարկտահարությունից, հեղեղից, մորեխից և այլ արհավիրքներից: Ծառերի միջև գանգակատան ավերակ է երևում: Կոհակը չի հանդուրժում ո՛չ վանք, ո՛չ էլ եկեղեցի: Քանի ցանկացել են այստեղ վանք կառուցել, ամեն անգամ բլուրը ծանր պատերը նետել է իր վրայից: Սուրբ պուրակի մոտով անցնելիս Ղարաբաղցին բարեպաշտորեն հանում է գլխարկն ու խաչակնքում, իսկ

⁸ «Վարանդա», էջ 139, 198

⁹ «Վարանդա», էջ 198, 193

որոշակի օրեր ժողովուրդն այստեղ ուխտի է գալիս: Առաջներում ոչ ոք չէր համարձակվում այստեղից տերև պոկել, ճյուղ կտրել կամ տանել ծառից թափված ոստերը: Հավատում էին, թե նման սրբապիղծը կա՛մ մարմնի որևէ մասի կաթված է ստանում, կա՛մ անհաջողակ դառնում ընտանեկան և այլ գործերում: Պատմում են, որ Սարիբեկի սրբավայրի (Շուշու մոտ՝ Դաշքենդ գյուղից ներքև) մոտի ծառերից ճյուղ պոկած ոմն հանդուգն քառասուն տարի գամված է եղել անկողնուն:

Պուրակներից բացի, կան նաև մեկուսի *սծրի* ծառեր՝ հսկաներ. Հաղբութ գյուղից ոչ հեռու, Խոր Աղբյուրի մոտ չորս սաժեն շրջագծով հսկա սուրբ չինարի կա, որից թափված ճյուղերն ու ոստերը տակն էին մնում, և ոչ ոք դրանց ձեռք չէր տալիս: Փտած ճյուղերի փոշին շատ հիվանդություններ էր «բուժում»: Քսան մետր շրջագիծ ունեցող մեկ այլ բազմադարյան չինարի էլ երկրպագվում էր Սխտորաշեն գյուղի մոտ, որի բնի վրա ու փչակում աղետների դեպքում մարդիկ մոմ էին վառում և աղոթում:

Աղբյուրներ: Ժողովրդական սնահավատության շնորհիվ շատ աղբյուրներ փրկվեցին չորանալուց, քանի որ սուրբ պուրակները շատ դեպքերում ստվերապատում էին այն վայրերը, ուր գետնի տակից ջուր էր բխում: Թքելով կամ այլ կերպ ջուրը պղծելն արգելելու մղող ջրի պաշտամունքը հիրավի վերածվեց նրա երկրպագման: Կային մի շարք աղբյուրներ, որոնց վերագրվում էր տարբեր ցավեր «բուժելու» հրաշագործ հասկություն, և որոնք ուխտավայրերի էին վերածվել: Դրանցից մի քանիսը «բուժում» էին քոսը (ձյունոտ գյուղի մոտ), մյուսները՝ դողերոցքն ու թրմորը (Ավետարանոց գյուղի մոտ, «Ոսկե խաչ» աղբյուրը Գիշի գյուղի մոտ), աչքացավը («Յեղին Ախպուրը» Կուսապատի մոտ), Գյունե ճարտար գյուղից վեր՝ Ժայռի ճեղքից, արևի կիզիչ ճառագայթներից սաղարթախիտ ծառերով պաշտպանված մի աղբյուր է բխում, ուր կարմրախտից բուժվելու են գալիս Շուշուց, Շամախուց, Նուխուց և հեռավոր այլ վայրերից: Այն կոչվում է Ուխտածաղիկ կամ Դավաչիչագ: Հարկ էր աղոթել աղբյուրի մոտ, մոմ վառել, հողում թաղել զույգ ձու և մեխ, այնուհետև ջրով լվանալ հիվանդ տեղը կամ լողանալ ավազանում: Կարելի էր նաև ջուր տանել հիվանդի համար, բայց չէր կարելի մինչև տեղ հասցնելը ամանը դնել գետնին և շուրջը նայել, հակառակ դեպքում ջուրը «կորցնում» էր բուժիչ ուժը:

Որոշ աղբյուրների հետ պատմություններ կան կապված նրանց հրաշքով առաջանալու մասին: Այսպես, Եղիշե Առաքյալի վանքի մոտ՝ Թարթառ գետի ձախ ափին, ըստ ավանդության, սուրբ աղբյուրը բխում է նույն այն

տեղում, ուր թագավորությունից հեռացած Վաչագան արքայի որդին հանդիպեց վանք կառուցելու համար հեռվից ջուր կրող հորը: Որդին, ցանկանալով օգնել հորը, ուզեց նրա ձեռքից վերցնել մաղախը (թուլուխը՝ ջուր կրելու կաշվե աման), սակայն հայրը թույլ չտվեց: Մաղախը պատռվեց, և ջրի թափված տեղում՝ հենց կառույցի մոտ, սկսեց աղբյուր բխել: Մեկ այլ վայրում՝ Խաչմաչ գյուղի մոտ, ըստ ավանդության, աղբյուր հորդեց զանգակատանը, որտեղ երեխան ջուր էր խնդրում՝ հանգիստ չտալով մորը, և նա, չցանկանալով ընդհատել ջերմ աղոթքը, աստծուն դիմեց՝ խնդրելով հագեցնել երեխայի ծարավը, և իսկույնսեթ աղբյուր բխեց նույն տեղում:

Սովորաբար ուխտավորները կանգ էին առնում Դիզափայտ լեռան լանջին գտնվող Արջի ախպուրի մոտ, որի պատմությունը հետևյալն է: Իբրև թե շոգ օրերից մի օր արջը դուրս է եկել հարևան անտառից և ուժեղ ծարավից ուժասպառ՝ սկսել է բարձրանալ սարն ի վեր, բայց ուժաթափ լինելով՝ ընկել է գետնին ու շիկացած քարերը լիզելով՝ ոռնոցով օգնություն է հայցել երկնքից: Երկինքը խղճացել է նրան, և նույն տեղում շատրվանել է Արջախպուրը: Մակայն մինչև արջը հասել է սուրբ լեռանը, կայծակը խոցել է նրան: Արջի գերեզմանը, ըստ ուխտավորների, գտնվում է գագաթի ժայռի ներքևի քարայրի մոտ, և նրանք ուխտատեղից իջնելիս կանգնում ու աղոթք էին անում այնտեղ, կրակ վառում, ոչխար մորթում և մատաղի խնջույքն անում¹⁰:

Նահատակներ: Բոլոր այդ լեռնագագաթները, սուրբ քարերը (իսկ դրանք նույնպես Լեռնային Ղարաբաղում շատ են), պուրակները, մեկուսի ծառերը և աղբյուրները ժողովուրդը համանման ձևով *սծրի, սճւրփի*, ավելի հազվադեպ՝ *խաչ* էր կոչում: Այն հարցին, թե ինչով են նշանավոր հիշյալ վայրերը, մեծ մասամբ տրվում էր հետևյալ պատասխանը. «*Դեհ, սուրբ վայր է, էլի*», ընդ որում, պատասխանը երբեմն զուգորդվում էր որևէ կցկտուր ավանդությանը, որոշ դեպքերում էլ ուղղակի ավելացնում էին. «*Նըհատակի տէղ ա*»: Օրինակ՝ Կրզրկալա գյուղի մոտ՝ *Մեծ և Փոքր*, Փիր-Ջամալ գյուղի մոտ՝ *Կսրե*, հարևան Նախիջևանիկ գյուղի մոտ՝ *Ճզնավորուհու* նըհատակները: Նախավերջին գյուղի մոտ հանուն հավաստի նահատակվել են Փիր և Ջամալ եղբայրները, իսկ վերջին գյուղի մոտ՝ նրանց քույրը: Նոր Քյաթուկ գյուղի մոտ՝ *Սպիտակ հծլը* (սպիտակ ուլ) և *Զինավորը*, Դըրնավարգ գյուղի մոտ՝ *Աղին նըհատակը*, Շուշու հին գերեզմանոցում՝ *Թիֆլիսեցի նըհատակ Ան-*

¹⁰ Ա.Բաբախանյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 83

տոնը, իսկ աղբբեջանական մասում՝ հողացավի *Քամու խաչը*, Դահրավ գյուղի մոտ՝ *Քրչիք նրհատակը*, Պտրեցիկ (Բադարա) գյուղի մոտ՝ *Օերա նրհատակը*, Վանք գյուղի մոտ՝ *Հրկեչենը*, Հաթերքի մոտ՝ *Աստղաբլուրը*, Հորաթաղի մոտ՝ ուղղակի Երհատակը և այլն:

Նրհատակը հանուն հավատի կամ կովի ժամանակ առանց հաղորդության գոհված (Կոհակում, Մեծշենում, այլ կերպ՝ *Հըրթըպըտծկը* Նախիջևանիկ գյուղում) կամ էլ կայծակից խոցված մարդն է: Այսպես՝ Հաղորութ գյուղի մոտ հանուն հավատի նահատակվել են քույր ու եղբայր՝ Մինան և Խորենը, Կուսափայտ (Կուսապատ) գյուղի մոտ՝ այնտեղ, ուր կաղնու տակ մեծ քարակույտ կա, և քարերից մեկի վրա պատկերված է անմշակ խաչ, թաղված է հետապնդումից փախչող ինչ-որ քրիստոնյա օտարական. դա կոչվում է *Պանդուխտի Խաչ (Ղարբի խաչ)*: Լեռան կատարին՝ Ավետարանոց, Սարգսաշեն և Վերին Թաղավարդ գյուղերի միջև գտնվող պուրակում, թաղված են հեթանոսների սպանած ճգնավորներ սուրբ Ղևոնդն ու նրա քույր Աննան: Այստեղից էլ հենց վայրի անունը՝ *Ղոնդիք*: Սուս, Քերթ և Գյունե ճարտար գյուղերի միջև գտնվող լեռան կատարի անտառում թաղված կույս Եղիշե ճգնավորուհու մասին էլ ժողովրդի մեջ ուրույն ավանդություն կա¹¹: Կայծակը հրեշտակների թուրն էր համարվում, որով խոցում էին չար ոգիներին, ուստի և այն վայրերը, ուր կայծակ էր խփում, լեռնագագաթները, բարձր ծառերը (Խաչմաչ և Արավ գյուղերի մոտ), նույնիսկ կայծակի խփած մարդը մաքրված էին լինում ամենայն պղծանքից:

Ղոնդիքի ու Կուս Եղիշեի մոտ փոքր մենաստաններ՝ *Անապատներ* են կառուցված, որտեղ մի ժամանակ ճգնավորներ են ապրել, սակայն սծրփերի և խաչերի մեծ մասը կամ բոլորովին չեն կրում քրիստոնեությանը պատկանելու նշաններ, կամ դա արտահայտվում է քարի վրա խաչի անողորկ պատկերմամբ, որոշ դեպքերում էլ՝ փոքր *բեմերի* առկայությամբ: Համեմատաբար վերջերս կառուցված, բայց ընդունված ճարտարապետական ոճին հավատարիմ նման մի բեմ է վեր խոյանում Ցորի բերդից Հաղորութին մոտիկ Թաղ և Վանք գյուղերի մոտ՝ դեպի Վաղուհաս գետակն իջնող դարալանջի կարկառին, որը կոչվում է *Անգաճի խաչ*, քանի որ այստեղ աղոթելու էին գալիս ականջի հիվանդները: Այն 1,5 մ-1,75մ հիմք և 2,3մ բարձրություն ունեցող, ծայրը խաչակիր բրգով ավարտվող քառանկյուն հաստվածակողմ

¹¹ Միայն մեկ արձանագրության մեջ է Եղիշեն կուս (կույս) անվանված, իսկ ժողովուրդը նրան Առաքել (Առաքյալ) է կոչում

է: Արևելյան կողմը՝ միջին բարձրությունում, 0,30մ խորությամբ, գրեթե քառակուսի որմնախորշ կա, որում ոչ սրբապատկեր, ոչ էլ նույնիսկ փոքր խաչքար կա: Հիվանդներն այստեղ մարդու կամ նրա մարմնի հիվանդացած մասերի երկաթե որևէ արձանիկ չէին թողնում (ինչպես այդ արվում էր Վրաստանում կամ Լոռիում): Պատարագ նույնպես չէր կատարվում, ուխտավորները մոմ վառելով և ոչխար մատաղ անելով էին գոհանում: Բեմի կողքին սուրբ ծառն է, որից այժմ էլ լաթեր և անպայման *կրճերնչկանրմուր* են կախկխում: Լեռնային Ղարաբաղում շուրջ կես հարյուրակ նման բեմեր են հիշատակվում: Որոշ *նրհատակներին* կից բավական մեծ վանքեր են գոյացել, որոնց թվին կարելի է դասել, օրինակ, չորս ճգնավորների գերեզմանների վրա կառուցված Մավա վանքը (համանուն գյուղի մոտ) կամ Կուսափայտ գյուղի մոտի բարձունքի կատարին կանգնած Ինը-մաս վանքը: Ըստ ավանդության՝ այստեղ են թաղված հեթանոսների սպանած ինը եղբայրները, ընդ որում, հավատացնում էին, որ նրանք երագում հայտնվում են աղոթող կանանց՝ բոլորը նույն զգեստը հագած և սպիտակ ձիեր հեծած: Նման վայրերից մեկի ճգնավորների գերեզմաններին է վերագրված բաբելոնցի երեք պատանիներին վերաբերող հնադարյան պատմությունը: Թարթառ գետի ձախակողմյան վտակ Թրգիի դժվարամատչելի կիրճերում՝ Ջրաբերդի ամրոցի ավերակներից քիչ վեր, Մռավի լեռնաշղթայից իջնող դարալանջի կատարի նեղ հարթակի վրա է գտնվում այն վանքը, ուր պահված են այդ պատանիների՝ Բաղդադից բերված աճյունները, որոնք բերող ուղտը, հասնելով այդ վայրերից քիչ ներքև, ծնկի է իջել, որը դիտվել է որպես ցուցում ի վերուստ, և այդտեղ սկսել են վանք կառուցել: Մակայն ծիծեռնակների երամը վրա է տվել կառուցման համար պատրաստված կրի շաղախին, տարել այն և բներ սարքել քիչ ավելի վերը: Մա արդեն դիտվել է որպես աստվածային նոր ցնցում՝ կառույցը տեղափոխել ծիծեռնակների մատնանշված վայրը, իսկ այն վայրում, ուր ուղտն է կանգնել, փոքրիկ եկեղեցի են կառուցել¹²: Ջատիկին և օգոստոսի վերջին ուխտավորների խմբերը Մռավի լեռնաշղթայի գույզ լանջերի անտառային թեք արահետներով դանդաղ շարժվում էին դեպի երեք պատանյակների վանքը:

Գերեզմաններ: Լեռնային Ղարաբաղում ամենուր տարածված է գերեզմանների պաշտամունքը: Հավատում էին, որ առանց հաղորդության հանկարծամահ եղածների (գնդակից, թրից, կայծակից) գերեզմաններն ունեն

¹² Տե՛ս Բարայելովի հոդվածը Կուսափայտի մասին, Г.Израелов, *Село Казанер, СМОМПК, սյր. XIII*

բուժիչ հասկոթյուններ: Վախեցածներին կռացնում էին նման գերեզմանի վրա ու ծոծրակին ջուր լցնում կամ ստիպում ջուր խմել տապանաքարի վրայի թասաձև փոսիկից և կամ գերեզմանի հողից քսում էին ծոծրակին: Հավատում էին, որ նման զորություն ունեն նաև հերոսների և հրաշագործների գերեզմանները, ինչպիսին է օրիորդ Գայանեի գերեզմանը (Մելիք-Շահնազարյանների տոհմից): Նա սպանել էր 1733թ. Վարանդան իր հրոսակներով գրաված և իր ձեռքը պահանջող թուրք գորավար Սուլեյման բեկին: Գայանեն ձևացրել է, թե համաձայն է ամուսնանալու բեկի հետ և կանխամտածված կերպով տարբեր պատրվակներով հարսանիքը հետաձգել է մինչև այն օրը, երբ, ընդհանուր պայմանավորվածության համաձայն, ողջ Ղարաբաղի ժողովուրդը հարձակվել է թուրքական կայագործների վրա և սկսել թուրքերի ջարդը, որի ժամանակ Մելիք-Շահնազարյանների տանն ապաստան փնտրող Սուլեյման բեկն էլ հենց տան շենին խոցվում է Գայանեի թրով: Այնուհետև Գայանեն մտել է կուսանոց: Տապանաքարին պատկերված է ինքը՝ Գայանեն, ոտքերի մոտ ընկած բեկի գլուխը սրախողխող անելիս, ընդ որում, թուրն էլ իբրև թե ծաղկել է: Տապանաքարի պատկերում նրա ոտքերի մոտ փոսիկ է արած, որից ջուր էին խմեցնում նրանց, ովքեր վախեցած էին լինում ինչ-որ բանից: Համանման թասիկ փորված է նաև 1864թ. 97-ամյա հասակում մեռած քահանա Կարապետ Տեր-Պետրոսյանի՝ Ննգի գյուղում գտնվող տապանաքարին: Հավատում էին, որ նրա տոհմը սերնդեսերունդ բուժում է թոժչանքն ու վախը: Նրա տապանը՝ Դերի գերեզման էին այցելում ոչ միայն մոտակա գյուղերից, այլև Շուշուց և Բաքվից¹³:

Կենդանիների պաշտամունք: Ոչ միայն մարդկանց, այլև որոշ կենդանիների գերեզմաններն էլ էին երկրպագվում: Վերը նշվեց այն վայրը սրբացնելը, ուր կայծակը շանթել էր Դիզափայտ լեռան գագաթը բարձրացող արջին: Հուզիչ ավանդություն է պահպանվել մեկ այլ արջի մասին, որի գերեզմանը մեծարում էին Պտղեսերքում գտնվող սուրբ Գրիգորի վանքում: Վանքի հիմնադիրներից մեկն անտառում հանդիպում է մի արջի, որի թաթը փուշ էր մտել և ուռել: Կրոնավորը հանում է փուշը և լվանում ու

¹³ Գերեզմանների հրաշագործ ուժի նկատմամբ տածած հավատը սերտորեն կապված է տեղական այլ սովորույթների հետ: Վախեցածին երեք անգամ անց էին կացնում ննջեցյալի դագաղի կամ պատգարակի տակով: Նույն կերպ էլ նորածնին էին երեք անգամ անցկացնում մահացած մոր դագաղի կամ պատգարակի տակով: Հավատում էին, որ դա նրան կյանքում կպաշտպանի ամեն տեսակ փորձանքից: Նույն կարգի էր նաև չար ուժերի կողմից «կոխված» երեխային մարդու գանգի վրա լողացնելու սովորույթը

փաթաթում թաթը, որից հետո արջը նրա ետևից գնում է վանք և մեջքով ծանր քարեր կրում քարհանքից՝ օգնելով իր փրկչին: Կառուցումն ավարտվելուց հետո նա մնում է վանքում ու տարբեր հանձնարարություններ կատարում: Մեկ անգամ էլ, վերադառնալով հեռավոր թափառումներից, արջն իր բարերարին մեռած է գտնում: Արջը վշտից սկսում է գլուխը խփել հանգուցյալի տապանաքարին և շուտով սասկում է: Նրան թաղում են վանքի արևելյան պատի մոտ, և նրա տապանաքարը վանք այցելած ուխտավորների ամենամեծ սրբությունն է դառնում¹⁴: Արջերի գերեզմանների երկրպագումը երբևիցե այստեղ գոյություն ունեցած կենդանիների պաշտամունքի թույլ հետքերից է: Կարելի է նշել այդ պաշտամունքի նաև այլ հետք: Աչքացավ ունեցողները բուժվելու էին գնում նշանավոր *«Եղին ախպնը»* (Կուսափայտ գյուղից արևելք): Պատմում են, որ ինչ-որ ժամանակ ամեն տարի եղնիկ էր հայտնվում այնտեղ, որը ջուր էր խմում և տեղնուտեղը պառկում՝ իրեն կամավոր զոհաբերելով մարդկանց: Մեկ անգամ էլ սովորականի նման եղնիկը հայտնվում է աղբյուրի մոտ, մարդիկ թույլ չեն տալիս, որ նա պառկի, և նետվում են նրա վրա: Կենդանին փախչում է անտառ, սակայն մարդիկ հետևից հասնում են և նետերով սպանում, որից հետո, փոխանակ միաբնակից որպես մատաղ համագյուղացիներին բաժանելու, յուրացնում են: Այն ժամանակից ի վեր աստված այլևս եղնիկ չի ուղարկում այդ վայրը, այդուհանդերձ, աղբյուրը պահպանում է իր բուժիչ ուժը: Այնտեղ մոմ էին վառում և ոչխար մատաղ անում:

Օջախները: Երկրպագվող վայրերի թվին են պատկանում նաև օջախները: Գրեթե ամեն գյուղում կար կիսավեր «սև տուն»՝ դարադամ, որի միայն պատերն էին պահպանված լինում, կամ էլ բնակելի դարադամ, որտեղ գտնվում էր ոչ միայն տվյալ գյուղի, այլև հարևան գյուղերի համար սրբազան օջախը: Երբեմն գյուղում մի քանի նման օջախ էր լինում: Ի տարբերություն *խաչերի* ու *սծրփերի*՝ օջախները կրում են տոհմային անվանումներ. Կուսապատում՝ Էրիցանց ու Վեդանց օջախները, Գյունե Ճարտարում՝ Միրզաբեկանցը, Տոդոնցը և Խոջանցը, Վաղուհասում՝ Դըլկանցը, Ավետարանոցում՝ Մելիքանցը, Ծովատեղում՝ Բգերանցը, Խըրխերում՝ Չալունցը, Սարուշենում՝ Քյոզանցը, Նընգիում՝ Դերանցը և այլն: Նշված բոլոր դեպքերում ազգատոհմային անուններն օգտագործված են սեռական հոլովով և հոգնակի թվով՝ Էրիցյանների, Վեդյանների և այլն: Դրանք գյուղերի հիմ-

¹⁴ Տե՛ս *«Արցախ»*, էջ 163, ևեռ, *Հինգ օր*, «Մուրճ», 1889, N2, էջ 263: *Խաչեն գետի աջ ափին Առջաձոր գյուղի մոտ (սխալ ձևով արտասանում են Առաջաձոր) է գտնվում Պտղեքերք վանքը*

նադիրների ազգանուններ են (Էրիցանք և Վեդանք՝ Կուսապատ գյուղի հիմնադիր տասներկու տոհմերից երկուսը) կամ այստեղ հետագայում բնակված, սակայն իրենց բարեկեցությամբ և հարստությամբ աչքի ընկած տոհմանուններ (Մեղրով գյուղի Միրզաբեկյանները, Տոդ գյուղի Տոդեցյանները, Գանձասարի Խոջյանները), կամ էլ հին ծագմամբ ու երևելիությամբ գովված տոհմանուններ (Խոջյանները՝ Հասան-Ջալալյան մելիքական տոհմից, Բդերյանները՝ Մելիք-Փարսաղանյանների տոհմից, Մելիքյանները՝ Շահնազարյանների տոհմից), և կամ էլ սերնդեսերունդ տանուտերերի (Քոխյաններ) և հոգևորականների (Դերյաններ) ընտանիքներին տրված անվանումներ են: Ընդհանուր առմամբ, դրանք երբեմնի հզոր և կուռ տոհմերի օջախներ են, որոնց որոշ ժառանգներ հետագայում սնանկացել էին և մեծ հարգանք չէին վայելում, չնայած չէին էլ կորցրել իրենց պայանական օջախների բարեգութ համբավը:

Լեռնային Ղարաբաղում էլ, ինչպես շատ այլ վայրերում, օջախը համարվում էր ընտանեկան միաբանության խորհրդանիշ: Այստեղ էլ «*Օջախը հանգչի*» արտահայտությունը տոհմն ընդհատման դատապարտող ծանրագույն անեծք էր, քանզի ամեն տան օջախն ընտանիքի կյանքի կենտրոնն էր: Պատվավոր հյուրը օջախի մոտ էր նստում: Հաճախ այստեղ էին տեղի ունենում կնունքի և նշանդրեքի արարողությունները: Օջախին և տան բարի ոգուն էր ընդմիջտ հրաժեշտ տալիս նորահարսը ամուսնու տուն գնալիս, որտեղ պետք է խոնարհվեր նոր օջախին: Օջախով էին երդվում. «*Էն օջախը վկա*» արտահայտությունը խոսքի հավաստիության երաշխիք էր: Ցանկանալով ընդգծել, որ այսինչ ընտանիքը բարի ավանդույթների պահպանող և բարոյապես կայուն է, ասում էին՝ «*Օջախ ա, է*», իսկ լավագույն գովասանքն աղջկա համար «*Օջախի աղջիկ ա*» բառերն էին: Դիրքը հասարակության մեջ, երևելիությունը և հարգանքն ու բարօրությունն օջախի կամ, ավելի ճիշտ, դրանում գտնվող բարի ոգու միջոցով էին ձեռք բերվում: Եվ, ինչպես կարելի էր նրա բարեհուսությունը հայրական տնից կրակի միջոցով տանել բաժանված որդու տուն, այնպես էլ կարելի էր գյուղի օջախի գորությունը տեղափոխել մեկ այլ գյուղ: Այսպես, Վաղուհասում Դիլականց ընտանեկան օջախի գորությունը ստացվել էր Պապի օջախից, իսկ այն Հաթերք էր անցել Գետաշենից (Չայքենդ՝ Գյանջայի շրջան):

Սուրբ օջախները ոչնչով չէին տարբերվում սովորական օջախներից, և վերջիններիս նման դրանցից նույնպես օգտվում էին տնային տնտեսության մեջ: Սակայն այստեղ միշտ մոմակալներ էին դրած լինում՝ հարկավոր

դեպքում մոմը վառելու համար: Հազվագյուտ դեպքերում «սուրբ օճախ»-ի մոտ նաև եկեղեցական իրեր՝ մետաղե խաչ, Ավետարան, արծաթե կամ ոսկեգօծ աջի տեսքով նշխարների տուփիկ և այլ առարկաներ էին լինում դրված, որոնք, սակայն, գրեթե ամենուր չքացել են արդեն, դրանք, անկասկած, ավելի ուշ ծագած պիտույքներ էին:

Մոմերով և մատաղի աքլորով օջախ էին գալիս աղոթելու ինչպես հիվանդների հարազատները (կանայք), այնպես էլ հիվանդներն ու կոխվածները: Աքլորի գլուխը թողնվում էր մատաղի վայրում, իսկ միսը սովորաբար տանն էր եփվում և ուտվում: Սակայն Ննգիում Դերանց (Տերտերանց) *օջախից* ապաքինում հայցող *կոխված*-ները (որոնք հաճախ այնքան շատ էին լինում, որ հերթ էր գոյանում) դիմում էին հեքիմ-հոգևորականների օժանդակությանը, ուր մինչև վերջերս հմտություններն իր նախնիներից ժառանգած տերտեր Կարապետն էր: Հեքիմը ջրով լի բաժակ էր դնում հիվանդի ծոծրակին և աղոթք ասելով՝ մեջը լցնում էր *սուրբ կրակի* վրա հալեցված մոմախառն կապար: Եռալու ուժից իմացվում էր, թե հիվանդը որքան ուժեղ է *կոխված* չար ուժերի կողմից: Արարողությունը կրկնվում էր երեք անգամ: Բուն օջախը մինչև այժմ էլ գտնվում է բակում՝ բաց երկնքի տակ՝ փոքրիկ սենյակի ավերակներում, որն այժմ արդեն ազատված է փլվող կտուրից:

ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԻ ՁԵՎԵՐԸ

Սծրփերի և նման այլ վայրերի հաճախումը, որոնց մարդկանց գործերի ընթացքի վրա ազդելու հատկություն էր վերագրվում, ուղեկցվում էր այդ վայրերում գերբնական ուժերի բարեհաճությունն ապահովելու միտում ունեցող ծեսերով: Առաջնակարգ տեղ էր գրավում երկրպագման ամենատարածված ձևը՝ մոմ վառելը, որն ուղեկցվում էր խունկ ծխելով (իհարկե, ոչ միշտ): Վերջինս առանձնապես ընդունված էր հարազատների գերեզմանների այցելության և հոգեհացի (քելեխ) ժամանակ: Սակայն ոգիների և երկնային ուժերի բարյացակամությանն արժանանալու ամենախսկական միջոցն, այնուամենայնիվ, մատաղն ու հասարակական ճաշերն էին համարվում: Հոգեհացին գերեզմանոց բերված ուտելիքներից ննջեցյալների գերեզմաններին հոգեբաժին (*հծքեբաժին*) էր դրվում: Մեկ տարվա ընթացքում ննջեցյալի տանը տրվող ամեն տեսակի հոգեհացերը (*ժըմահաց*) նրա հոգու կերակրման քողարկված ձևերն էին, նվազ քողարկված էր ընկալվում

մատաղների իսկական իմաստը, որոնք ուշ ժամանակներում ինչ-որ բարեգործության բնույթ էին կրում:

Մատաղի միսը հենց տեղում էլ լրիվ ուտվում էր և մատուցվում պատահական անցորդների կամ ուղարկվում հարևաններին, ընդ որում՝ աղքատներին: Չէր կարելի մատաղը ուխտատեղից տուն տանել:

Մատաղներ: Մատաղները՝ զոհաբերությունները, լինում էին հասարակական և մասնավոր: Առաջիններն արվում էին մեծ՝ Ջատկի, Վարդավառի, Վերափոխման, Խաչվերաց և այլ տոներին: Ընտրյալ անձանց մի խումբ գյուղի բնակիչներից դրամ էր հավաքում և գնում մի եգ, իսկ ավելի հաճախ՝ մի քանի ոչխար և լավաշ: Անասունը տոնի օրն էր մորթվում, սովորաբար եկեղեցու մոտ, առանց որևէ եկեղեցական ծիսակատարության, միսը եփվում էր մեծ կաթսաներում ու բաժանվում գյուղացիներին՝ լավաշի մեջ փաթաթված կտորներով: Մատաղ արվում էր նաև երաշտի և այլ հասարակական աղետների ժամանակ:

Մասնավոր մատաղները սովորաբար արվում էին աղոթատեղիի մոտ, որոշ դեպքերում էլ՝ գյուղում, օրինակ՝ ծանր հիվանդի առողջացման կամ ուխտի առիթով¹⁵:

Տերտերի ներկայությունը պարտադիր չէր: Շատ դեպքերում «սուրբ» աղ (որի պաշարը *դէրէրը*՝ տերտերները, թողնում էին *սծրփէրի* կամ եկեղեցիների մոտ) կամ *սծրփէրի* հող էին վերցնում ու անասունին լիզել տալիս և հետո միայն մորթում՝ նախօրոք երեք անգամ պտտեցնելով սրբատեղիի շուրջը: Մորթին ու առջևի ազդրերից մեկը պատկանում էին *դէրին*: Չոհաբերության համար միշտ արու անասուն էր ընտրվում՝ ցուլ, խոյ կամ աքլոր (վերջինս մեծ մասամբ զոհաբերվում էր *սուրբ օջախների* մոտ): Միսը հազվադեպ էր բաժանվում հում վիճակում: Սովորաբար մասնավոր մատաղն էլ էր եփվում և կտոր-կտոր փաթաթվում լավաշի մեջ: Նշանավոր տոներին ընդունված էր ավանդական կերակուրներ եփել (օրինակ, խաշիլ՝ սուրբ Սարգսի տոնին): Սրբի մեծարման նույնպիսի ցանկությամբ են բացատրում սրբավայրի պատերն ու քարերը համբուրելը, ծնրադրումը, ապաշխարումը, պասերը՝ ընդհուպ մինչև կերակուրից լրիվ հրաժարվելը):

Մոզական հնարներ: Ղարաբաղցին առավելապես հավատում էր մոզական հնարների ազդեցությանը: Նա սրբավայրի հող, ջուր կամ թեփ էր քսում կրծքին և հիվանդ տեղին կամ մեջը սուրբ հող ու փոշի լուծած ջուր

¹⁵ Հիվանդի շուրջը ոչխար կամ աքլոր էին շուրջանակի պտտեցնում: Եթե հիվանդը լավանում էր, այդ ոչխարը կամ աքլորը զոհաբերվում էր

խմում: Իր հիվանդությունը զգեստի կտորների հետ «կախում էր» կամ թելով «կապում» սուրբ ծառի ճյուղերից, աղբյուրի քարին, եթե ծառ չկար, կամ էլ հենց տաճարից: Անասունների համաճարակի ժամանակ Կուսապատ և շրջակա գյուղերի հովիվներն անասուններին քշում էին Տավարախաչ սրբավայրի մոտ ու երեք անգամ պտտեցնում «սուրբ ծառի» շուրջը: Հովիվներն այստեղ ջարդում էին իրենց ցուպերն ու կտորները կախում ծառից: Նախրապանները նույն կերպ վարվում էին նաև խոշոր անասունների հետ՝ Դըրնավազ գյուղի մոտ և Շոշքի եկեղեցում¹⁶:

Կարելի էր, սակայն, հիվանդությունը նաև գամել *սծրփին*: Սարգսաշենում հիվանդները մեխեր էին խփում «սուրբ ծառին» և այդպիսով, ըստ իրենց, բուժվում հազից: Շատ սուրբ ծառերի վրա կարելի էր տեսնել այդպիսի մեխերի գլխիկներ, ինչպես նաև պայտեր (Ծամձոր և Հանդուցբերք գյուղերի մոտ): Ծառին կամ փեսայի վզին ու հարսի թևին *կընընչկնրմնր* կապելով՝ կարծում էին, թե դրանով շրջանակի մեջ են առնում բոլոր չար ուժերին: Ծիածանը, որը դարաբաղերեն կոչվում է *կընընչկնրմնր*, հավանաբար ուներ մոգական նշանակություն: Հավատում էին, թե ամպրոպից հետո (որը խորհրդանշում էր բարի և չար ուժերի գոտեմարտը *քաշքերի* հետ) վերջին երկուսը «կապվում» էին: Շրջանակը չպետք է անպայման նյութական լիներ, այլ կարող էր արվել գործողությամբ, ընդ որում՝ եռակի: Չար ուժերի կողմից «կոխված» երեխայի գլխավերևը ձեռքով երեք անգամ շրջագիծ շարժում էին անում՝ ձեռքին ունենալով ձու և մեխ, որոնք այնուհետև թաղում էին սպանվածի գերեզմանում: Թխսին ձվերի վրա նստեցնելիս մեկ ձու ձեռքում երեք անգամ շրջագիծ շարժում էին անում ձվերի գամբյուղի շուրջը, հետո այդ ձուն դնում մյուս ձվերի մեջտեղը և նոր միայն նստեցնում թխսին¹⁷:

Սծրփ այցելելիս նախ երեք անգամ աջից ձախ, հաճախ ծնկաչոք պտտվում էին դրա շուրջը: Նորապսակ գույզը տուն մտնելիս նույնպիսի եռաշրջան էր անում փեսայի մայրը, որով ասես զոհաբերում էր իրեն, ինչպես մատաղի ոչխարը կամ եգն են զոհաբերում՝ ստիպելով *սծրփի* շուրջը եռաշրջան անել: Այդպես էր մեկնաբանում ժողովուրդը: Պետք է ենթադրել, որ շրջան անելու ձեսի նպատակն էր գույզին ու քավորին ավելի ամուր կա-

¹⁶ Տե՛ս Գ.Израелов, *Село Касапет, СМОМПК, սյր. XIII, էջ 49, «Վարանդա», էջ 202*

¹⁷ «Վարանդա», էջ 243

պել միայնաց, նրանց հարաբերությունները պահպանել չար ուժերի ներխուժումից¹⁸:

Հավատում էին, թե շրջանի մեջ առնելը «կապում» է, իսկ շրջանից ելնելը «արձակում», «ազատում»: Նման գործողություն էին վերագրում ճեղքով անցնելուն: Սարիբեկի *սծրիհի* մոտ, Պոդեսաբերք վանքում (Հավանտուքում) քարեր կան, որոնցում ճեղքեր են արված: Այդ ճեղքերով սողալով անցնում էին չբեր կանայք, որպեսզի ազատվեն անպտղությունից: Ծամձորում սուրբ ծառի հին արմատի ճեղքն էին խցկում բկացավով տառապող երեխաներին, Շմոնեքում (Գյունե Ճարտար գյուղի մոտ) ժայռն ու երեք մեծ քար հորատանցման ինչ-որ բան են կազմում, որով անցկացնում էին այն կովերին, որոնք պահում էին կաթը՝ թույլ չտալով, որ հորթը ծծի, կամ կթեն: Գիզաթ ուխտատեղիի մոտ (Հին Քյաթուկից ոչ հեռու) երաշտի ժամանակ ժայռի ճեղքը ջուր էին լցնում: Իբր «երկնային ջրերն ազատվում» էին, և հորդ անձրև էր գալիս: Նորաշեն գյուղում տկար երեխաներին սուրբ ծառի փչակն էին խցկում: Ճեղքով անցնելը մարդուն ու անասունին ոչ միայն «մաքրում» էր ամեն չար կախարդանքից, այլև ընդհանրապես արմատապես «փոխում» էր մարդուն: Գուցե հենց դրանով է պայմանավորված դարաբաղցիների հավաստիացումը, թե ծիածանի տակով անցնողների սեռը փոխվում է. տղամարդը կին է դառնում, կինը՝ տղամարդ:

Լեռնային Ղարաբաղում լայնորեն տարածված էր համանման գործողությանը ցանկալի գործողության դրդելը: Վերը նկարագրված է, թե ինչպես ծննդաբերությանն օգնելու համար առողջ կինը թխսի նման նստում էր երդիկի տակ՝ նմանակելով ձու ածելը՝ «*Ես արդեն ածեցի, դու էլ արագ ծնիր*»: Եթե տղա էր ծնվում, տատմերը պորտալարի մի մասը գցում էր երևացող տեղ, «որ մեծանալուց հետո տղան չամաչի մեծ հասարակությունից և որոշակի դեր խաղա այնտեղ»: Իսկ եթե աղջիկ էր ծնվում, պորտալարը գցում էին հեռավոր մի անկյուն: Հավատում էին, որ այդ դեպքում աղջիկը կլինի համեստ և ամոթխած տնակյաց տնտեսուհի: Թաղումից հետո կանայք մաքուր լվանում էին ննջեցյալի սպիտակեղենը, որպեսզի նրա հոգին մաքուր վիճակում ներկայանար այն աշխարհ: Շատ հնուց են գալիս այն սովորույթները, որոնք կապված են երաշտի ժամանակ անձրև և հակառակը՝ տևական հորդ անձրևների ժամանակ արև կանչելու հետ: Եզների

¹⁸ Համանման ձևով Նովգորոդի նահանգում հովիվները գարնանը՝ մինչև հոտը դաշտ դուրս բերելը, երեք անգամ շրջանցում էին այն, որպեսզի համախմբեն և թույլ չտան ցրվելու, որ գազանները դաշտում չհարձակվեն նրա վրա: Տե՛ս Ғеноменов, *Современная деревня*, I, М., 1925, էջ 106

(կըռեքի) փոխարեն արորին լծվում էր մի քանի կին, իսկ մի քանիսն էլ քշում էին նրանց՝ շարունակ ջուր լցնելով գլխներին և հայհոյելով ամենավերջին փողոցային բառերով: *Կըռեքը* շորերով մտնում էին առուն կամ աղբյուրի *նովոր* և արորով մի քանի ակոս անում ջրում, իսկ կանանց խումբն աղերսում էր երկնքից՝ ի վերուստ անձրև առաքել: Այնուհետև՝ եկեղեցում աղոթելուց ու տանը պատրաստած *լծյուեքը*՝ եռածայր մումերը, վառելուց հետո, հասարակական մատաղ էին անում (Վաղուհաս, Հաթերք, Ծամձոր):

Ցանքսերի ծլելու համար վտանգավոր տեսական և հորդ անձրևները դադարեցնելու նպատակով արև էին կանչում, որը, ըստ դարաբաղցիների, իգական սեռի էակ է: Կանայք հավաքվում էին եկեղեցու գավթում և փոքր (8-10 տարեկան) աղջիկներին օգնում խաչաձև կապված փայտիկներից տիկնիկ պատրաստել, որին կնոջ շորեր էին հագցնում: Այնուհետև աղջիկները տիկնիկը՝ *Չոլին*, տանում էին բակից բակ՝ երգելով՝ «*Չոլի, Չոլի, Չոլի չկա: Մենք խավիժ ենք ուզում սարքել, յուղ չկա: Չոլին ծովն է ընկեր հանող չկա, ձու տվեք՝ ձեռք դնենք, յուղ տվեք՝ մազերին քսենք*» և այլն¹⁹: Հավաքում էին յուղ, ձու, այլուր, բրինձ, հաց և այդ ամենը տանում եկեղեցու գավթի, որտեղ հատուկ խաշիլ էր եփվում և հենց տեղում տիկնիկի ներկայությամբ այն ուտում էին գյուղի կանայք:

Ինչպես անձրև, այնպես էլ արև «կանչելու» դեպքում տղամարդիկ միայն հանդիսատեսի դերում էին լինում, մասնակցում էին բացառապես կանայք՝ վերապրուկներ այն ժամանակների, երբ հողի մշակությունը բացառապես կնոջ գործ է եղել: Կարկուտը դադարեցնելու, եղանակը «շրջելու», չար ոգիներին քշելու համար ժողովուրդը, բացի բոլոր զանգերը տալուց և ամեն կերպ աղմուկ բարձրացնելուց, նաև շուռ էր տալիս՝ *պրանում էր* քարեր, կանայք եռոտանիները՝ *թաղանները*, շրջված դուրս էին գցում բակ՝ անձրևի տակ, իսկ որպեսզի խոշոր կարկուտը մանր դարձնեն, սկսում էին կարկտահատիկը դանակով կամ կացնով կիսել: Կինը, որպեսզի հղիանար՝ *ծընրանար*, ծոծրակին ծանր քար բռնած, ծնկաչոք եռաշրջան էր անում եկեղեցու շուրջը, որից հետո տերտերը (կամ վանականը), նրան իր փարաջայի *քեղի* (փեշի) տակ առնելով, աղոթք էր կարդում: Կինը քարը հետը տուն էր տանում:

¹⁹ *Հմնտ. գետաշենցիների (չալբենդցիների) նոսյնայիսի սովորույթի հետ*, Փ.Джейранов, *Село Чайкенд, СМОМПК*, սր. XXV

Եթե անասուն էր կորչում, և չէին կարողանում գտնել, որպեսզի այն անտառում կամ դաշտում գայլի բաժին չդառնար, վերջինիս երախը հատուկ ձևով «կապում» էին, որը կոչվում էր *կնիկկապ*: Քուր կամ պարան էին վերցնում և դրանով իբր թե այն վայրի վերևում, որտեղ, ըստ ենթադրության, պետք է լիներ կորած անասունը, օդում երեք անգամ շրջան էին անում՝ ասելով. «*Գայլ եմ բռնում, գայլ եմ կապում*» և այլն: Այդպիսով՝ անասունին ասես վերցնում էին շրջանի մեջ, ուր չէր կարող սողոսկել գայլը, այնուհետև քուղը (կամ պարանը) եռահանգույց կապում էին դանակի կամ դաշույնի սայրին: Կար նաև մեկ այլ տարբերակ. կացնով օդում նույնանման շարժում անելով՝ այն խփում էին բրդի սանդերքի ատամների մեջ և այնպիսի տեղ թաքցնում, որ ոչ-ոք չկարողանար ձեռք տալ: Հավատացնում էին, որ իբր թե հովիվները հաճախ հաջորդ օրը կամ մի քանի օր անց գտնում էին անասունին անտառում կամ դաշտում հանգիստ արածելիս, իսկ նրա կողքին գայլ էր լինում, որն ի վիճակի չէր լինում բացելու երախը²⁰:

Ըստ ժողովրդական հավատալիքների՝ ոչ միայն գործողությունն ուներ մոգական ազդեցություն, այլ նաև բառում ամփոփված միտքը և նույնիսկ բառը: Հավատում էին, թե օրհնանքը կամ անեծքը մարդուն կարող է դարձնել երջանիկ կամ դժբախտ: Փորձված պառավները, հեքիմները և կախարդները՝ *չօփչիները*, աղոթքների, անեծքների, հմայությունների և այլնի մի ամբողջ պաշար ունեին, որոնց երբեմն արդեն իմաստը կորցրած (վաղուց մոռացված լեզուներից մեզ հասած) բառերի «հրաշագործ ուժով» միայն իբր թե ցանկացած արդյունքի էին հասնում: Սույն մոգական բանաձևումները չէին հայտնում կողմնակի մարդկանց՝ վախենալով, որ դրանք կկորցնեն իրենց ուժը (ավելի շուտ՝ վախենալով, որ կկորցնեն իրենց եկամուտը), և գաղտնի իրենց տոհմի ներսում փոխանցում էին սերնդեսերունդ: Հավատում էին, թե բառն այնժամ է պահպանում մոգական ուժը, երբ գրված է: Փորձված հեքիմները եռածալ թղթերի վրա գաղտնի աղոթքներ էին գրում, որոնք հիվանդի զգեստին էին կարվում, դրվում բարձի տակ կամ էլ թաղվում դռան շեմի հողի մեջ: Երբեմն այդ թղթերը 3-4 մետրանոց թղթազլանի տեսք ունեին. հավատում էին, որ նման թղթազլաններն ունեն մշտական ուժ, այն դեպքում, երբ եռածալ թղթերն իրենց ուժը պահպանում են միայն որոշակի դեպքում և որոշակի ժամանակ:

²⁰ *Հմնմ. օւերի համանման սովորույթի հետ: Տե՛ս Գ.Փ.Չուրսին, «Օսեցիներ. Եթնոգրափիցական օճերկ. Թիփլիս, 1925 (Օղժ. օղժ. իզ. „Կրօւոյ Զակաւկասկօյ Ասօցիացիոյ, „ սեր. 1, Կոյո-Օսեցի)*

Կարծում էին, որ մարդ ամենից ավելի տուժում է չարակնումից (աչքով տալուց), ընդ որում, այդ վտանգին ենթակա է ոչ միայն մարդը, այլև ընտանի անասունն ու թռչունը և նույնիսկ մեղուն ու շերամի որդը: «Չարակնումից» ազատվում էին տարբեր հմայիլներով, ամենից առաջ՝ *աշկը հելննքներով*, որոնք ճերմակապուտ աչիկների տեսքով սև խորանարդիկներ էին և կախվում էին օրորոցներից, երեխաների ուսաժապավեններից, անասունների վզից: Կենդանացած շերամի սերմը չարակնումից պահպանում էին՝ կողքին ձու դնելով: Լեոնային Ղարաբաղում առանձնապես հավատում էին երկաթածառի՝ *բռշնու*, ինչպես և նրանից շինված ամեն տեսակի իրերի պահպանական ուժին: Վստահ էին, որ բռշնու լուծը եզներին անպայման փրկում է չարակնումից²¹: Վերջապես, կարելի էր չարակնումն էլ, ինչպես ամեն մի այլ հիվանդություն, «վերացնել», «մեխել», ինչպես այդ անում էին Օամձորում՝ սուրբ ծառի բնին մեխեր խփելով և կրկնելով՝ «Չար աշկ, չար մէխ»: Վախենալով չարակնումից՝ դարաբաղցին վախենում էր համրել իր ունեցածը: Նա, իհարկե, հիանալի գիտեր, թե քանի եզ, կով, ձի, էջ, ոչխար, հավ ունի կամ թե քանի ջվալ²² բերք է հավաքել: Մակայն նա երբեք բարձրաձայն չէր հաշվում և նույնիսկ երեխաներին հաճախ չէր հայտնում իր ունեցվածքի ու եկամտի չափը՝ ասես վախենալով, որ իր խոսքերը ծածուկ կլսեն չար ոգիները՝ *քաշկերը* (քաջք), որոնք, իհարկե, կաշխատեն ամեն կերպ «փչացնել» նրա ունեցվածքը: Համրանքի նկատմամբ այդ վախն է, որ այժմ էլ երբեմն հանդիսանում է այն բանի պատճառներից մեկը, որ դարաբաղցին մեծ դժվարությամբ է իր ունեցվածքի մասին պաշտոնական տեղեկություններ տալիս՝ դրանով դժվարացնելով նոր հետհեղափոխական կարգերում իր իսկ տնտեսական կյանքի ռացիոնալ կազմակերպման համար այնքան անհրաժեշտ վիճակագրական հետազոտությունները: Համրանքի «դժբախտ հետևանքից» դարաբաղցին իրեն պաշտպանում է նույն գործելաձևերով, ինչ որ չարակնումից:

ՄԱՏԱՆԱՆԵՐ՝ ՔԱՇԿԵՐ

Բնության խորհրդավոր թվացող երևույթների գիտական բացատրությունները դեռ այնքան քիչ են թափանցել Լեոնային Ղարաբաղի գյուղացիական զանգվածների միջավայրը, որ մինչև վերջերս էլ այնտեղ առկա էր վախն այդ երևույթներին իշխող ուժերի նկատմամբ: Այդ վախն առանձնա-

²¹ «Վարանդա», էջ 240

²² Մեկ ջվալը կամ 10 լաքը = 7,5 փթի, մեկ լաքը՝ 30 ֆունտի

պէս ուժեղ էր քաղաքային նոր մշակույթի հետ քիչ առնչվող կին բնակչության շրջանում:

Ըստ դարաբաղցիների պատկերացման՝ բնությունը լի է չար ոգիներով՝ *քաշկերով*: Հավատում էին, թե նրանք են ուղարկում հիվանդությունները, բարոյական ծանր ապրումները, մահը, ընտանեկան դժբախտությունները և գործերի անհաջողությունը, որ նրանք ամենուր են՝ ջրում, օդում, ժայռերի մեջ, հատկապէս մութ անձավներում ու ժայռածերպերում, լքված ջրաղացներում ու ավերակներում: Ավետարանոց գյուղում մեղիքական դարադամներից վեր բարձրացող մուտքը տանում է քարանձավ՝ *քաշկատձն*: Թաղլար և Ագոխ գյուղերի միջև գտնվող, ինչ-որ ժամանակ խիտ անտառներով ստվերամած անձավները մինչև այժմ էլ կոչվում են *Քաշկածժր*: Այդ վայրերում դարաբաղցին այժմ էլ վախենում է շրջել գիշերը: Ղարաբաղցիների երևակայական *քաշկերը* կարող էին լինել տղամարդ կամ կին, ծեր, երիտասարդ, երեխա: Ումանց կարծիքով նրանք անմահ են (Մոս, Ճարտար, Հաթերք), իսկ ծամձորցիների կարծիքով՝ մահկանացու, ընդ որում, նրանց կայծակն է սպանում, որից նրանք աշխատում են պատսպարվել բարձր ծառերի վրա և քարերի տակ: Այդ է պատճառը, որ հրեշտակների թուրը՝ կայծակը, ամենից ավելի հաճախ հենց այդ վայրերին է խփում: *Քաշկերը* սիրում են գուռնով հարսանիքներ սարքել, որը, սակայն, անցորդին կատակով (*տնազ*) գրավելու միջոց է, որպէս նրանց գործելաձևերից մեկը: Պատմում էին, որ մի անգամ *քաշկերը* սուսեցի Ջհանգիրին հրապուրել են իրենց երաժշտությամբ, տարել հասցրել ժայռի կատարը և առաջարկել, որ ցած թռչի: Ջհանգիրը խաչակնքել է, երաժշտությունը դադարել է, բոլոր *քաշկերն* անհետացել են՝ նրան թողնելով մենակ: Ասում էին, որ իբր *քաշկերն* են ջուրը գցում ափին քնած մարդուն կամ դարիվայր գլորում լեռներում քնածին: Իբր *քաշկերը* սողոսկում են ախոռ, հեծնում ձիերին, բաշերը հյուսում և չարչարում մինչև քրտնեցնելը: Մի անգամ տերը ձյութ է քսում ձիու մեջքին, իսկ առավոտյան այդ ձյութին կպած *քաշկ* է բռնում: *Քաշկերը* մոլութուն ունեն՝ նոր զգեստներ գողանալ տներից, պճնվել և ամբողջ գիշերը պարել: Հաջորդ օրը տանտիրուհին գտնում է այդ զգեստներն իրենց տեղում, բայց ճմրթված և բծերով ծածկված:

Գիշերը *քաշկերը* գյուղերն են սողոսկում և քնած երեխաներին խեղդում օրորոցներում: Լուսադեմին մայրը երեխային գտնում է մեռած: Ճիշտ է, նա չի ցանկանում խոստովանել, որ երեխային կերակրելիս քնել է և խեղդել իր կրծքով: Ամեն ինչում մեղավոր են *քաշկերը*:

Պատմում էին, որ *քաշկերը* կարող են ընդունել ցանկացած կերպարանք, օրինակ այժի ու նույնիսկ ճանճի, և վնասել, որ նրանք երբեմն կախարդում են մարդու (սովորաբար կանանց) ու գայլ՝ *մըրթակըն* դարձնում, որը գիշերը գայլի ռեինակների հետ է թափառում, իսկ ցերեկը մարդկային կերպարանք ընդունում և վերադառնում մարդկային հասարակություն, որ *մըրթակըն* է քնած մայրերից փախցնում օրորոցի երեխաներին, որոնց ոսկորները հետո գտնում են գյուղի ծայրամասում, որ այդ նա է քանդում թարմ գերեզմաններն ու դիերը խժռում: Բայց եթե գտնեին և այրեին *մըրթակըն* մորթին, կախարդանքը կանցներ ու մարդն էլ կդադարեր գիշերը *մըրթակըն* վերածվելուց:

Պատմում էին, որ *քաշկը* սիրում է մարդու բնակարանի մոտերքը, ամենից հաճախ շենքի մոտ նստել՝ ի հակադրություն տան բարի ոգու, որը բազմում է օջախի մոտ: Ըստ դարաբաղցիների հին հավատալիքների՝ հարսանիքի թե ծննդի դեպքում, կերակուր եփելիս կամ կաթ եռացնելիս քաշկը ներկա է լինում, ավելին՝ աշխատում է շուռ տալ՝ *թըրսըցնել*, չարով խափանել ամեն ինչ: Իզուր չէ, որ նրա ոտքի թաթերն էլ են շուռ տված՝ կրունկներն առաջ, մատները ետ: *Քաշկն* ամեն ինչ թարս ու հակառակ է անում: Մի անգամ Հակոբ ապորը (Գյունե Ճարտար) հաջողվում է մի *քաշկ* բռնել, որը չէր նկատել, թե ինչպես են իր զգեստի մեջ պողպատե ասեղ խրում: Սատանան ծառայում է Հակոբ ապորն այնքան, մինչև չի խոստանում, որ չի վնասի նրան: *Քաշկն* ամեն ինչ անում էր պահանջվածին հակառակ: Այսպես, եթե պետք էր նրան ջրի ուղարկել, ապա «*ջուր բեր*» ասելու փոխարեն պետք էր ասել՝ «*կուժը վերցրու ու ջարդի*»:

Պատմում էին, որ *քաշկերն* ամենուր հայտնվում են արևի մայր մտնելուց հետո՝ մութն ընկնելուն պես: Զգուշացնում էին, որ գիշերը ոչ ոք չկռանա և ջուր չխմի ամվից կամ աղբյուրից՝ չլինի թե *քաշկը* քաշի, զցի ջուրը և խեղդի, այդ է պատճառը, որ կոանալուց առաջ պետք էր խաչակնքել (Մոս գյուղ): Չէր կարելի արևամուտից հետո փոխարինաբար մաղ, կշեռք, կրակ տալ, այլապես դրանց հետ կապ ունեցող առարկաներն ու պաշարները կկորցնեին իրենց բարիքը (*բարաբյաթը*) և արագ կսպառվեին, *քաշկը* դրանք կթոցներ տնից:

Զգուշացնում էին, որ մայրամուտից հետո չի կարելի տունն ավելել, թե չէ հանկարծ կղիպչեին սատանային: Եթե խիստ անհրաժեշտ էր ավելել, ապա պետք էր ավելից ծղոտ կոտրել ու զցել կրակը: Նույն պատճառով չէր կարելի տաք ջուրը թափել գետնին, այլ պետք էր մեկ այլ ամանի մեջ լցնել

(Թաղլար գյուղ): Չէր կարելի աղբը շեմքի մոտ թափել, քանի որ այնտեղ *քաշկերն* են նստած լինում:

Մթնշաղն ընկնելուն պես կանայք դադարում էին գործն ու կար ու ձևը և ընդհանրապես ամեն տեսակի ձեռագործ անելը: Մա առանաձնապես պարտադիր էր Խաչելիությունից և Ջատկից հետո ութ օրվա ընթացքում՝ մինչև Համբարձում²³, թե չէ հավկուրություն՝ *հավքծր* կարելի էր ստանալ: Ըստ երևույթին, եթե ծննդկանին արգելվում էր արևի տակ ելնել կամ նորահարսին՝ քառասունքի ընթացքում ցերեկը ջրի գնալ (կարելի էր միայն մինչև արևածագը), ապա տրամաբանորեն դա բխում էր այն պատկերացումից, թե կինն այդ ժամանակ «անմաքուր» (պիղծ) է, ասես գտնվում է մուր ռուժերի իշխանության ներքո և իր երևալով կարող էր «պղծել» արևի ճառագայթները:

Քաշկերի չար արարքները խափանելու նպատակով աղմուկ էին բարձրացնում: Նման իմաստ ունեին ծննդի ժամանակ տանը տիրող աղմուկը, հարսի ու փեսայի շուրջը փողոցում մակարների արձակած կրակոցներն ու ճիչերը, կարկուտի դեպքում՝ բոլոր զանգերի դողանջը, Նավասարդի գիշերվա կրակոցները: Մակայն սատանաներին քշել կարելի էր և խաչակնքելով ու Քրիստոսի, Աստվածամոր կամ ընդհանրապես սրբերի անունը շնջալով: *Քաշկերն* ամենից ավելի վախենում էին պողպատե իրերից: Դա, հավանաբար, կապ ուներ այն համոզման հետ, թե պողպատը (հրահանը) ազգակից է կայծակին, քանի որ քարից կայծ է հանում ծննդի ժամանակ ծննդկանի բարձի տակ պողպատե և երկաթե իրեր՝ իլիկ, դանակ, մկրատ, դաշույն, կողպեք էին դնում, իսկ շեմքին, որտեղ *քաշկերն* էին նստած, շղթա էին զցում: Նույնպիսի պողպատե առարկաներ էին դնում և երեխայի բարձի տակ: Հարսանեկան արջառի (կամ ոչխարի) արյան մեջ թաթախված խոփը, դանակը և բանալին էլ համանման նշանակություն ունեին: Ավագ չարչարանաց շաբաթի ուրբաթ օրը դարբինները պողպատե օղեր էին կռում, որոնք աղջիկները դնում էին մատներին *քաշկերից* պաշտպանվելու համար (Հադրութ, Թաղլար և այլ գյուղեր): Երեխաների ուսածապավեններին պողպատե փոքրիկ հրահան²⁴ էին կարում, որը նրանց պաշտպանում էր չար ոգուց ու կայծակից: Հավատում էին, որ հենց այդտեղ (թիկունքում) է թաքնվում սատանան:

²³ *Ջատկից հետո մինչև Համբարձում, ուրբաթ օրերը, գյուղացիները չէին շրջում՝ «տնորնր չըն տան» հողը, այսինքն՝ չէին վարում և կամ փորում այգին ու բանջարանոցը*

²⁴ *Այդ օղակաձև հրահանները դարբինները կռում էին Ավագ չարչարանաց ուրբաթ օրը, որը և կոչում էին ծրփաթարնր: Այդպես էին կոչվում նաև այդ օրը ուսածապավեններին կապվող փոքրիկ խաչերը*

Ընդհանրապես, հավատում էին, թե ոչ միայն շնչավոր, այլ նաև անշունչ առարկաները *քաշկերից* պաշտպանելու համար պետք է դրանց զգեստի գործվածքի մեջ ասեղ խրել կամ լայնագլուխ մեխեր և կամ պայտ խփել դրանը: Կարծում էին, որ չարակնման պատճառը սովորաբար *քաշկերն* են և որ նրանց չարագուշակ շունչը (*ննփննք*) պատում է այն առարկաները, որոնք մեկին դուր են գալիս: Այդ է պատճառը, որ դրանց նկատմամբ էլ գործի են դրվում այն բոլոր հնարները, որոնք բացառում են չարակնումը: «Աշկավ տննլ», «աշկը նի տալ» արտահայտությունը հավասարազոր է «ննփննս նի կննլ»՝ շնչով ներթափանցելուն²⁵:

Ըստ ժողովրդական հավատալիքների՝ պետք էր վախենալ ոչ միայն չար ոգիներից՝ *քաշկերից*: Հավատացնում էին, որ իբր տարբեր սրբավայրերում բնակվող բարի ոգիներն էլ կարող են վնասել մարդուն, եթե նա պատշաճ մեծարանք չցուցաբերի իրենց նկատմամբ՝ գդակը չհանի, չխոնարհվի, ակնածանքով չհպվի, մոմ չվառի և այլն: Ասում էին, որ նրանք իբր շատ ռիսակալ են և որ ցամառն պահին *քաշկերից* առավել վտանգավոր են: Այդ պատճառով էլ որևէ դժբախտության դեպքում նախ անհրաժեշտ էր իմանալ, թե դրանցից որն էր պատճառը, և ինչպես կարելի է սիրաշահել ու ցասումը ողորմաձությամբ փոխարինել: Ահա թե ինչու էր ժողովուրդը դիմում հեքիմներին, կախարդներին ու գուշակներին, որոնց թիվը շատ էր Լեռնային Ղարաբաղում:

ՄՐԲԵՐԻ ԾԱՌԱՆԵՐԸ

Լեռնային Ղարաբաղում, ինչպես նաև հայկական այլ գավառներում, մինչև վերջին ժամանակները եկեղեցական տոներին շատ սրբերի պատկերի մոտ կարելի էր ականատես լինել հետևյալ տեսարանին. տաճարի մուտքի մոտ, զետնատարած թավալվելով, ջղաձգումներից ցնցվում ու մուլուցքից գիտակցությունը կորցրած՝ անկապ բառեր էր արտաբերում որևէ տղամարդ կամ կին (կամ մի քանի հոգի): Հավատում էին, թե նրանց հետ այդ պահին ինքը՝ սուրբն է խոսում²⁶: Այդ «սրբերի ծառաներին» (*«սծրփի դուլ»* կամ ընկնավոր) ամբողջ բարեհաճությամբ էր ընդունում: Պատմելով իրենց տեսիլքների մասին՝ նրանք իբր թե հաղորդում էին սրբի կամքը, որը մեծ մասամբ հանգում էր հնազանդվելու, աղոթելու և սրբին առատաձեռն

²⁵ Ծննդի ժամանակ ծննդկանին անունով չէին դիմում՝ վախենալով, որ սատանան կարող է լսել և, օգտվելով դրանից, գլխահան անել ու հափշտակել նրան: Ահա թե ինչու մեծերն իրար հազվադեպ էին անունով դիմում՝ արտահայտվելով այսպես՝ իմ ամուսինը, քո տղան, ավագ հարսը, ամուսնու հայրը, այսինչի աղջիկը կամ տղան և այլն, իսկ երեխաների անունները աղավաղում էին

²⁶ Դիզակայտի ուխտավայրի մոտ նման մի տեսարան է նկարագրել Ա.Բաբայանյանը: Տե՛ս նրա «Ուխտավորի հիշատակարանը», էջ 73

ընծաներ տալը չմոռանալու կոչին, որոնք, անշուշտ, հետագայում բաժին էին դառնում այդ նույն «սրբերի ծառաներին»: Ժողովրդական սնահավատության այդ կոպիտ շահագործմանը վերջ տրվեց միայն հեղափոխությունից հետո, համենայն դեպս, այն վայրերում, ուր ես եղա, այդ «սրբերի» մասին խոսում էին որպես բոլորովին անհետացած երևույթի:

ԵՐԴՈՒՄ

Իր խոսքի ճշմարտացիությունը հավաստելիս դարաբաղցին սովոր էր երդվել այն ամենով, ինչը սուրբ էր նրա համար: Սակայն տակավին վերջերս՝ դատական հետաքննության ժամանակ, ճշմարտությունը պարզելու համար դիմում էին յուրատեսակ «Աստծու դատաստանին», որի եղանակները կրում էին հինավուրցության հստակ հետքեր: Երբ չէին բավարարում ուղղակի հանցանշանները, և դատավորները չէին կարողանում կողմնորոշվել գործի մեջ, հարցը պարզվում էր հասարակական երդմամբ: Մեղադրյալին տանում էին եկեղեցի, ուր հոգևորականը նրան նախ ստիպում էր, խաչին և Ավետարանին խոնարհվելով, երդվել անմեղությունը, ապա բերում էին բեմում վառվող մոմերի մոտ: Եթե նրան հաջողվում էր մի փչելով հերթով մարել մոմերը, անմեղ էր ճանաչվում: Այլապես պատասխանատվության էր ենթարկվում:

Առավել պարզունակ միջոց էր երդվեցնելը ոչ թե եկեղեցում, այլ հեթանոսական դիցաբանության մնացուկի՝ սրբի մոտ: Այստեղ ևս մոմեր էին վառում, և նույնպես պահանջվում էր մի շնչով հերթով մարել դրանք: Բայց ներկաներից ամեն մեկը նախապես մի քար էր վերցնում և վեր շարտում՝ ասելով. «*Աստուծ, մեղավորին քարը տու թող անիս*», «*Աստուծ, դու մեղավորին պատժիս*» (Ծամձոր գյուղ): Այդ բանաձևում, ըստ երևույթին, պահպանվել էր վաղնջագույն ժամանակների՝ «աստծու դատարանով» մեղավոր ճանաչվածներին տեղնուտեղը քարկոծելու վերհուշը:

Լեռնային Ղարաբաղում այդ հասարակական երդումը շատ ճնշող տեսարան էր համարվում: Սովորաբար շատ քչերն էին իրենց ենթարկում նման երդման և գերադասում էին տուգանք վճարել և առհասարակ դրամական տույժ կրել, քան արժանանալ ստորացման: Հարկ է նշել, որ նույնիսկ այն դեպքում, երբ եկեղեցում կամ սրբի մոտ մոմեր մարելով՝ պարզվում էր մարդու անմեղությունը, այնուամենայնիվ, հասարակական կարծիքի մեջ միշտ կասկածանքի որոշ ստվեր էր մնում նրա վրա:

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐ

Պատմում էին, թե մի ժամանակ երկինքն այնքան ցածր է եղել, որ քավել է երկրին, և Աստված շրջել է երկրում ու գրուցել մարդկանց հետ: Այն ժամանակ հացահատիկը երկար հասկերով, առանց ցողունի՝ երկրից ուղիղ երկնքին է հասել: Մակայն մի անգամ մի պառավ, երեխան գրկին, անցնելիս է լինում արտի միջով, երեխան արտում կեղտոտում է: Պառավը մի քանի հասկ է պոկում (այլ՝ Ծամձորի վարկածով՝ լավաշ է հանում) և սրբում երեխայի հետույքն ու կեղտոտված հասկերը անզգուշորեն այնպես է դնն նետում, որ խփում է երկնքին: Գոռում է ամպրոպը, և երկինքը ճայթյունով վեր է բարձրանում: Լսվում է աստծու գայրացկոտ ձայնը. *«Այսուհետ, բարեպաշտներից բացի, ոչ մի մարդ ինձ չի տեսնի»*:

Երկնքից էլ դենը վեր ձգվեցին նաև հասկերը, բայց շները սկսեցին խղճալի ոռնալ: Աստված խղճաց նրանց և մի-մի փոքրիկ հասկ թողեց՝ վեր ձգված ցողունների ծայրերին: Այդ օրվանից աստծուն տեսնել կարող են սուսկ բարեպաշտները, այն էլ այն դեպքում միայն, երբ երկինքը բացվում է, իսկ երկինքը բացվում է մեծ տոների (օրինակ՝ Համբարձման տոնի) նախօրեին կամ ուժգին ամպրոպի ժամանակ, երբ որոտի խլացուցիչ դողդույնների հաջորդում են թուր-կայծակները (Սոս)²⁷: Եվ եթե մեկի բախտը բերի ու կարողանա այդ բուրբուն նայել երկնքի ներսը ու որևէ ցանկություն հայտնի, այն անպայման կկատարվի:

Արևն ու լուսինը հարազատ քույր ու եղբայր են: Քույր-արևը տրտնջում էր, որ վախենում է գիշերը դուրս գնալ, իսկ ցերեկն էլ ամաչում է. բոլորն իրեն են նայում: Մայրն ասաց այնժամ. *«Լուսի՛ն, որդի՛ս, դու ման արի գիշերը, իսկ դու, Արևի՛կ, ման կգաս ցերեկը: Իսկ որպեսզի ոչ-ոք քեզ չնայի, ահա վերցրու այս մի ասեղը և ծակիր բոլոր նրանց աչքերը, ով քեզ կհամարձակվեն քեզ նայել»*: Եվ ահա քույր-արևը, առյուծին նստած, ցերեկը ճանապարհ է ընկնում երկնքով և իր ասեղ-ճառագայթներով ոչ ոքի չի թողնում նայելու իրեն, իսկ առյուծը նրան պահպանում է չար ոգիների՝ *քաշկերի* հարձակումներից (Սոս, Ծամձոր, Վանք):

Թե՛ արևը, թե՛ լուսինը հերթով գնում են մոր գիրկը և հերթով էլ այնտեղից ծագում: Արշալույսին ու վերջալույսին երկինքն այրվում է վառ կարմիր ու մանուշակագույն փայլով, քանի որ լուսաստուններից մեկը՝ մայր մտնողը,

²⁷ Հմմտ. դաշայթեցիների (Քարին-տակ) հավատալիքները, Գ.Осипов, *Село Даш-Алты, СМОМПК, ար. XXV, էջ 134*

վաղօրոք հրճվում է մոր փաղաքշանքի սպասումից, իսկ մյուսը՝ ծագողը, հենց նոր է դուրս եկել նրա ջերմ գրկից (Օամձոր):

Երբ մարդ է ծնվում, երկնքում մի նոր աստղ է հայտնվում և լույս է տալիս նրան մինչև կյանքի վերջն ու ընկնում է, հենց որ նա մեռնում է: Խոշոր աստղերը պատկանում են հզոր, փոքրերը՝ հասարակ մարդկանց: Առավել պայծառ լույսով վառվում են առաքինի մարդկանց, փայլատ լույսով՝ արատավոր մարդկանց աստղերը:

Արևի ու լուսնի խավարումները տեղի են ունենում այն պատճառով, որ չար ոգիները՝ *քաշկերը*, ջանում են տիրանալ դրանց: Այդ ժամանակ երկրի վրա կանայք վայնասուն են բարձրացնում, տղամարդիկ հրացան արձակում, զանգ հնչեցնում, խփում են պղնձե ամաններին, որպեսզի վախեցնեն սատանաներին և ազատեն արևը կամ լուսինը (Սոս, Վաղահաս):

Հարդագողի ճանապարհը կոչվում է *Տերմանուկօղի ճրնապար*: Գյուղացու եզների (մեկ այլ՝ Մարտակերտի վարկածով՝ ուղտերի) հարդը վերջանում է, և ոչ ոք չի ցանկանում նրան պարտքով հարդ տալ: Գյուղացին գողանում է հարևանից, բայց երբ տուն տանելիս է լինում պարկերով, փոթորիկ է բարձրանում ու նրան երկինք քշում, հարդն էլ շաղ է տալիս ճանապարհին. այդ նրա հետքն է մինչև հիմա երևում երկնքում (Հաթերք)²⁸: Նման բացատրություն են տալիս Խաչենի ու Ջրաբերդի շրջաններում, իսկ Վարանդայի ու Դիզակի շրջաններում պատմությունները շատ կցկտուր են և թեպետ այստեղ Հարդագողի ճանապարհն անվանվում է *Տերմանի հրդի*, սակայն ինչ-որ մեկի հարդ գողանալու ու ճանապարհին շաղ տալու պատմության հետ մեկտեղ պատմվում է նաև Հերայի ու Հերակլի ավանդությունը հիշեցնող մի գրույց: Դարձվոր կինը, որը գիշերը գայլ էր դառնում, մի անգամ հյուրի ոտքերը լվանալիս նկատում է, որ դրանք շատ գեր են, գիշերը, երբ բոլորը քնում են, նա մտնում է հյուրի սենյակը, որ խժռի նրան, բայց հյուրը պաշտպանվելով դաշույնով խփում է նրա կրծքին, կրծքից կաթ է ցայտում. հետքը մինչև այժմ երևում է երկնքում (Սոս)²⁹:

Որոտը՝ *ըրօտուց*, լինում է այն պատճառով, որ մի պառավ քարով լի պարկը գլորում է երկնքով, իսկ կայծակը *կէծակ* աստծու (հրեշտակների) ձեռքի թուրն է (զավազանը), որով նրանք հետապնդում են և ոչնչացնում *քաշկերին*: Այդ թրի հարվածներից դները աշխատում են թաքնվել գետնի կամ բարձր ժայռերի ու ծառերի տակ:

²⁸ Հմմտ. Մովսես Խորենացու՝ Վահագնին վերաբերող ավանդությունը

²⁹ Հմմտ. «Վարանդա», էջ 219

Մի այլ վարկածով (Ննգի գյուղ) կա յոթ երկինք: Յոթերորդ երկնքում գտնվում է աստվածը, նրա կողքին տարածված է ծովը: Երբ ծովը փոթորկվում է, պեկոծությունից՝ *ըըկոծնը*, լսվում է որոտ ու դղրոյուն (ամպրոպի որոտը): Կայծակը փոթորկի պահին այս ու այն կողմ նետվող ձկների փայլատակող շողն է: Երբ աստված փեշը ջուր է լցնում ու շաղ տալիս կամ խփում է ծովին ու պատռում այն, անձրև է գալիս:

Առաջին ամպրոպի ժամանակ գյուղացիները երկաթ էին կրծում և քարերով խփում իրենց գլխին՝ ասելով՝ *կըրը կըլօխ, ըրկըթը-կէռիկ*: Այդպես էին անում, որ այդ տարի կարկուտ չլինի:

Ծիածանը՝ *կընընչկնրմոր*, աստծու գոտին է: Դրանով նա կաշկանդում է մարդկանց թշնամի ոգիներին (չարքերին): Ծիածանի յուրաքանչյուր գույնը նշանակում է այս կամ այն ժողովուրդը: Ամենավառ գույները հայերն են: Ծիածանի շերտերի լայնքով ու պայծառությամբ գուշակում են ապագան. եթե դեղին գույնը լայնաշերտ է, հիվանդություն կլինի, եթե կարմիրն է, գինին առատ կլինի, եթե կանաչն է, ցորենի բերքն առատ կլինի (Ծամձոր):

Երկրաշարժերը՝ *շարժ, ժաժք*, լինում են այն ժամանակ, երբ գետնի տակ ապրող ցուլը թափահարում է պոչը ու խփում մեջքին կամ ցնցում է ականջները (Ծամձոր, Հաթերք): Վարանդայում ավելացնում են, թե երկրաշարժ լինում է, երբ պեկոծությունը թափանցում է ստորգետնյա օվկիանոս և փոթորկում նրա ալիքները:

ՏՈՆԵՐԸ

Ինչպես հայկական մյուս մարզերում, այնպես էլ Լեռնային Ղարաբաղում հեթանոսական տոների ժառանգորդ քրիստոնեական տոները սերտորեն ձուլվել են հենց հեթանոսական ծեսերի հետ: Ժողովրդի գիտակցության մեջ վերջիններս հաճախ շատ ավելի ցայտուն ու ընդգծված են հանդես գալիս, քան եկեղեցական քրիստոնեական բարեպաշտության այս կամ այն կողմերը: Տարբեր տարիքի մարդկանց լայն մասնակցությունը տոներին արտահայտվում էր ոչ թե հոգևորականների մասնակցությամբ կատարվող եկեղեցական պատարագներով ու թափոռներով, այլ ժողովրդական զվարճանքների ձևով: Թերևս բոլորովին պատահական չէ, որ քրիստոնեական խորհրդանիշ խաչն ու սրբապատկերը մասնավոր տներում չէին դրվում: Լեռնային Ղարաբաղում ոչ մի տեղ բնակելի տան մեջ դրանք չէիր գտնի, բացի սուրբ օջախներից, այն էլ շատ հազվադեպ: Այստեղ ոչ այնքան եկեղեցին էր ներխուժում համաժողովրդական անձնական կյանքի մեջ, որքան

ավելի շուտ վերջինս՝ եկեղեցու մեջ: Նույնիսկ գոհակենդանու մորթելը միշտ չէ, որ պահանջում էր հոգևորականի ներկայություն: Կային տոներ, որոնք ամենևին չէին նշվում եկեղեցու կողմից: Այդպիսին էր *Նավասարդը*՝ հին հայկական նոր տարվա տոնը³⁰, որը դարեր առաջ հանդիսավոր ու շքեղ տոնում էին հայ թագավորները ողջ ժողովրդի մասնակցությամբ: Այն մինչև վերջին ժամանակներս կայունությամբ պահպանվում էր Լեռնային Ղարաբաղի բոլոր գյուղերում: Ճիշտ է, Շուշի քաղաքում այն մոռացության էր տրվել և փոխարինվել հունվարի 1-ի տոնակատարությամբ՝ փոխադարձ այցելություններով ու շնորհավորանքներով: Սակայն գյուղական բնակչության շրջանում Նավասարդի նախօրեին շարունակում էին թխել զանազան թխվածքներ (կաթնահունց, քաղցր, խորիզով ականջիկներ), եփում էին ոչխարի մսով ու ցորենի ձավարով կորկոտ (*կորկոտ*, *կուրկուտ*, *կարկատ*, *կորկուտ*), տան բոլոր անդամների, հատկապես երեխաների համար գնում էին նոր շոր ու կոշիկ, մայրը երեխաներին չիր ու քաղցրավենիք էր բաժանում, փեսան ու իր հարազատները հարսին նվերներ՝ գլխաշոր, գուլպա, զգեստի կտոր, միրգ ու քաղցրավենիք էին տանում: Երբեմն այդ նվերները նախորդ գիշերը, շորի մեջ փաթաթած, աննկատելիորեն տուն էին իջեցնում երդիկից: Այդպիսի նվերներ էին փոխանակում նաև հարևաններն ու բարեկամները: Հատկանշական է, որ այդ օրը տանտերերը հատուկ շնորհավորում էին գյուղի տանուտերին և քահանային ու նվերներ (խնձոր ու զինի) տանում նրանց: Այդ օրը բակում ծառերից կարմիր գույնի շոր ու զանազան կարմիր լաթի կտորներ էին կախում (Սոս)³¹:

Թեպետ գյուղ թափանցող քաղաքային սովորույթները բավականաչափ թուլացրել էին Նավասարդի տոնակատարությունը, սակայն դրա փոխարեն դեռևս կենցաղ չէր մտել հունվարի 1-ի տոնը, որը գյուղերում աննկատ էր անցնում:

Քաղաքացիական տարվա սկզբին համընկնում են Ծննդյան և Մկրտության տոները, որոնք, ըստ հայ եկեղեցու ավանդության, տոնվում են միաժամանակ՝ մեկը մյուսից հետո, հունվարի 5-ի երեկոյից մինչև հունվարի 6-ի երեկոն:

Այս տոնն ամենից քիչ է ենթարկվել հեթանոսության տեղական երանգավորումներին: Նախորդ օրը թխում էին անալի կարկանդակ՝ *կըրկենի*՝

³⁰ Լեռնային Ղարաբաղում այն տոնվում էր ոչ թե օգոստոսի 11-ին, ինչպես նշվում է եկեղեցական օրացույցում, այլ նոյեմբերին, աշնանը, ինչպես եղել է հնում

³¹ Հմմտ. «Վարանդա», էջ 155, Դ.Осипов, *Село Даш-Алты*, СМОМПК, պր. XXV, էջ 124

ձեռով, այլուրով ու ընկույզով, որի մեջ նախօրոք խառնում էին սիսեռ կամ լոբի, մանր արծաթադրամ՝ ի նշան *ղօվաթի* (ունևորության): Այս կրկենին հանդիսավոր, ողջ ընտանիքի ներկայությամբ կտրում էին, ընդ որում, բաժին էին հանում նաև ոչ միայն ընտանիքի բացակա անդամներին, այլև կենդանիներին, նույնիսկ շանը, չէր մոռացվում նաև տան օջախը: Ում բաժին ընկներ *ղօվաթը*, այդ տարվա ողջ ընթացքում նրա վրա էլ պետք է հիմնվեր ընտանիքի բարօրությունը: Հատկապես լավ նշան էր, եթե սիսեռահատիկը հայտնաբերեին տան օջախի պատառի մեջ: Ապագան կանխագուշակելու այս եղանակի կիրառությունը, սակայն, ոչ բոլոր գյուղերում էր արվում Ծննդյան տոնի նախօրեին: Ուրիշ վայրերում (Վաղուհաս) կրկենին կտրտում և բաժանում էին Նավասարդի նախօրյակին (շատ տրամաբանական է, քանի որ նոր տարին սկսվում էր Նավասարդին)³²:

Մեծ պասից երկու շաբաթ առաջ տոնում էին սուրբ Սարգսի օրը: Այս պաս օրերին արգելվում էր գլուխը լվանալ և լվացք անել (այս պասը ընդունված չէր հայ եկեղեցու օրացույցով), իսկ աղջիկները հինգ օր հրաժարվում էին սովորական կերակրից՝ գոհանալով չոր հացով, որն ուտում էին արևմուտից հետո: Միայն նման ժուժկալությամբ կարելի էր արժանանալ սրբի բարեգթությանն ու աջակցությանը, որպեսզի հարսանիքին պարզ եղանակ լիներ և ոչ թե ամպ, ձյուն ու բուք: Ուրբաթ օրը բոված ցորենը երկանքով աղում էին, ստացվում էր փոխինձ, որը խառնելով շաքարաջրով, մեղրով կամ քաղցր խաղողի հյութով՝ գնդիկներ էին պատրաստում և բաժանում ընտանիքի բոլոր անդամներին: Մեծ տղաներն ու աղջիկները մի կտոր կծելով գնդիկից, մնացածը նորից փոքր գնդիկ էին դարձնում, որպեսզի հաջորդ օրը՝ առավոտյան, զցեն կտուրը և տեսնեն, թե թոչնակն ուր կտանի այն: Եթե տաներ ուրիշի կտուրը և սկսեր կտցել, ուրեմն այնտեղից էլ հարս կամ փեսա կլիներ, եթե սկսեր կտցել հենց իրենց կտուրին, ուրեմն այդ տարի հարսանիք չէր լինի³³:

Այդ նույն շաբաթ օրվա երեկոյան, երբ բոլորը քնում էին, տանտիրուհին դրան ետևը կամ կտուրին (Վաղուհաս) պղնձե սկուտեղով չոր փոխինձ (*փծխենձ*, *փնխինձ*, *փծխինձ*) էր դնում: Գիշերը սուրբ Սարգիսը, սպիտակ

³² Հմմտ. *Չայրենդի (Գյանջա)՝ Լեռնային Ղարաբաղից գաղթած բնակիչների սովորույթը*, Ф.Джейранов, *Село Чагкенд, СМОМПК*, պր. XXV, էջ 99: Կրկենի բառը Հր. Աճառյանի «Չայրեն գավառական բառարան»-ում («Էմիլյան ազգագրական ժողովածու», հ. IX Թիֆլիս, 1913) համադրվում է կրակենի բառի հետ (կրակ բառից), որը խոյի բարբառում նշանակում է ջրաղացում թարմ այլուրից թխվող առաջին անալի հացը

³³ «Վարանդա», էջ 246

ձին նստած շրջում էր բոլոր տները և այնտեղ, ուր գոհ էր տնեցիներից ու նրանց նվիրաբերումից, նրա ձին փոխինձի վրա թողնում էր ետին ոտքի սմբակի հետքը: Տանտիրուհին այդ փոխինձից *խաշիլ* էր եփում և լցնում ափսեները կամ թասերը, խաշիլի մեջտեղը գդալով փոսիկ էին անում, մեջը հալած յուղ, իսկ կողքերին շիճուկ էին լցնում: Գդալով մի քիչ խաշիլ վերցնելով՝ թաթախում էին յուղի ու շիճուկի մեջ և ուտում:

Հայ ժողովրդական հավատալիքների հետազոտող Մ. Աբեղյանը Հայաստանի տարբեր գավառներում սուրբ Սարգսի տոնակատարությանը վերաբերող նյութերի հիման վրա գալիս է այն եզրակացության, որ այստեղ առկա են քամու և ձյունաբքի աստվածության հեթանոսական պաշտամունքի վերապրուկներ: Սրբին փոխինձ նվիրաբերելը նա իրավամբ դիտում է որպես քամիների ոգու ողորմածությունը շարժելու հնագույն սովորույթի մնացուկ, սովորույթ, որը տարածված էր հնդեվրոպական շատ ժողովուրդների մեջ³⁴:

Բարեկենդանը գյուղի ամենաուրախ ժամանակն էր:

Չնայած ամենուր դեռ ձյուն էր նստած, տարբեր տարիքի մարդիկ անձնատուր էին լինում զվարճությունների՝ հատկապես հինգշաբթիից սկսած, երբ թե՛ կանայք, թե՛ տղամարդիկ դադարում էին աշխատելուց և երեխաների նման զվարճանում, զանազան խաղեր էին խաղում: Ծերունիները չէին քաշվում այս կամ այն խմբին՝ *դաստահին*, միանալու և *թօփ* (գնդակ) խաղալու: Գնդակը կարում էին լաթի կտորներից և մեջը բուրդ կամ մազ լցնում: Խաղացողների մի խումբը աշխատում էր փայտերի հարվածներով գնդակը զցել հեռու, մյուսը՝ դարձյալ փայտերով ետ բերել այն:

Մյուսները՝ *սուրմագիլի*, երիտասարդները մուլեզին *չիլինգի* կամ *կունդի* էին խաղում՝ 0,70-1,00մ երկարությամբ փայտով աշխուժորեն խփելով ու հեռու շպրտելով երկու ծայրը սրած 10-15 սմ փայտիկը, կամ երկու խմբի բաժանվելով և յուրաքանչյուրի համար *մէր* ընտրելով՝ սկսում էին *շրմփուր-շրմփուրի* խաղալ: Մի խմբի խաղացողներն, իրար բռնած և գլուխները խոնարհած, իշուկ էին կազմում, իսկ մյուսները հերթով վազքով թռչում էին այդ իշուկի վրայով: Եթե ներքևի խմբից որևէ մեկը չէր դիմանում ծանրությանը և կքվում էր, տարվում էր ներքևի խումբը, իսկ եթե թռչողներից մեկը սահեր ընկներ իշուկի վրայից, տարվում էր վերևի խումբը, և ինքն էր իշուկ դառնում: Աղջիկներն առանձին խումբ էին կազմում, *ճլորթի*

³⁴ Manuk Abegian, *Der Armenische Volksglaube*, *Լայպցիգ*, 1889, էջ 96: (Մանուկ Աբեղյան, *Հայ ժողովրդական հավատքը, Երկեր*, Երևան, 1975, հ. Է, էջ 81: (Օանոթ. խմբ.)

ընկնում՝ *ճինջէիս ասծել, ճինջի կըցել* (Սոս, Ճարտար): Այս բոլոր խաղերը զուգորդվում էին ինքնատիպ զբոսախնջույքների *փսօններով* (ավելցուկներով), քանի որ յուրաքանչյուր ընտանիք այդ օրերին աշխատում էր՝ որքան կարելի է, շատ ուտելիք պատրաստել, իսկ հասակակիցները խնջույքի էին գնում իրենց ուտելիքներով:

Առաջներում երիտասարդները կիրակի օրերին մի ամբողջ ներկայացում էին ցուցադրում: Ընկերներից մեկին հազցնում էին իրենց ձեռքով ոչխարենուց կարած զգեստ՝ բուրդը դեպի դուրս, վրան կախում էին ոսկորներ և զանազան հին զենքեր՝ թուր, դաշույն, ասորճանակ, հրացան, գլուխն էին խցկում մի քրքրված գլխարկ՝ ետևը դեպի առաջ, երեսին մուր էին քսում և նստեցնում մատակ էշին՝ դեմքը դեպի գավակը, ու էշի ազին ձեռքը դնելով՝ ողջ խմբով զուռնաչիների ու թմբկահարի առաջնորդությամբ բակից բակ էին գնում՝ գոռալով. «*Ճամփա իշի պարօնին*» կամ «*Անբեղն է գալիս, ճանապարհ*» («*քօսա գալղի*»): Երիտասարդները սրամտում էին, ծաղրում, տնազ անում պարոնին ու բոլոր հանդիպողներին, ընծաներ պահանջում: Բոլոր տներից բերում էին ձու, յուղ, պյուր, ցորեն, ուտելիք, դրամ: Երեկոյան ջահել տղաների ողջ խումբը խնջույք էր կազմակերպում (Սոս և Գյունե Ճարտար)³⁵:

Լեռնային Ղարաբաղի որոշ շրջաններում պարոնների կողմից ընծաներ (հարկ) հավաքելու այս բեմականացումը կրում էր ավելի բարդ բնույթ՝ հիշեցնելով Թիֆլիսի *քեղենքան*: Տղաներից (ջահելներից) մեկը հազցնում էր *խանի* շորեր՝ թարս մուշտակ ու շավար, մեջքին կապում գունավոր կտորից լայն գոտի, որից պարանով կախված էր անպատյան թուրը, գլխին դնում էր քրքրված գլխարկ, ներկում դեմքը, այծի մազից բեղեր էր կպցնում և ձեռքը վերցնելով փայտ-գայիսունը՝ նստում էր գահին՝ գլխիվայր շրջած կողովի վրա: Նրա կողքին կանգնում էր *վեզիրը* սովորական հագուստով, փայտը ձեռքին: Երրորդը՝ գրագետներից, կատարում էր միրգայի և քարտուղարի դերը: Հնաճ էր չորրորդի՝ *քյոսայի* զգեստը. նրան հազցնում էին ոչխարի քուրք՝ թարս, նեղ շավար, որի փողքերը պինդ ձգում էին թաթերից մինչև սրունքները, որպեսզի ավելի նմանվեին այծի ոտքերի, գլխին դնում էին թաղիքե գդակ՝ այծեղջուրներով: Այն ծածկում էր դեմքն ու վիզը, այնպես որ ստացվում էր բերանի ու աչքերի տեղն անցքեր ունեցող յուրատեսակ դիմակ: Դիմակին կպցնում էին այծի միրուք: Որպես գոտի՝

³⁵ Հմմտ. «*Վարանդա*», էջ 248

ծառայում էր պարանը, որից կախում էին փայտե երկար սուրը: *Քյոսայի* մի ձեռին փայտե դաշույն էր, մյուսին՝ մի կարճ փայտ: Գահից ոչ հեռու կախադան էին պատրաստում՝ պարանե օղակով, որի տակ կանգնում էր երկու *Ֆենաշ*՝ դահիճ: Զուռնա-թմբլան ժողովրդին հրավիրում էր ներկայացմանը:

Երբ ժողովուրդը հավաքվում էր, *խանը վեզիրի* ականջին ինչ-որ բան էր փսփսում: Վերջինս հրամայում էր իր մոտ քարշ տալ այսինչին (հավաքվածներից, նույնիսկ տնից): *Քյոսան* վազում էր հրամանը կատարելու: Սկսվում էր ձերբակալվածի հարցաքննությունը: Հարցաքննողը վեզիրն էր. «*Ղու ինչպե՞ս էիր համարձակվում խանին հարկ չտալ*»: Հարցաքննվողը խոստանում էր վճարել, և սկսվում էր սակարկությունը, թե որքան պետք է վճարի, արդյոք ցորե՞ն պետք է տա, թե՞ դրամ: Ներկայացվում էր հին խանական ժամանակներում հարկ հավաքելու տեսարանը՝ մեղադրվողների հազար ու մի ներողություններով և խանի մարդկանց՝ կախադան հանելու, խարազանելու և այլ սպառնալիքներով:

Եթե մեկը չէր կարողանում հարկն անմիջապես վճարել, *խանը* հրամայում էր *միրզային* գրել նրա անվան դիմաց, որպեսզի հաջորդ օրը ամբողջը հավաքեն, ցորենը վաճառեն և ստացված դրամով խնջույք սարքեն, մնացածն էլ բաժանեն իրենց մեջ:

Խանը, հարկերը հավաքելով, նստում էր էշին՝ դեմքով դեպի ետ և պոչը սանձի փոխարեն բռնած, իր շքախմբով ընկերների ու երեխաների ուրախ կատակների և զուռնա-թմբլայի հնչյունների ուղեկցությամբ գյուղով մեկ ճամփա էր ընկնում տուն: *Քյոսան*, տակտով պարելով ու թռչկոտելով, գնում էր բոլորի առջևից՝ ծամածռություններ անելով ու իր պոզերով վախեցնելով հանդիպողներին³⁶:

Մեծ պասի նախորդ երեկոն բարեկամներն ու հարազատները միասին էին անցկացնում, յուրաքանչյուրն իր հետ ուտելիք էր բերում, կուշտ ուտում էին և մի լավ խմում, քանի որ առջևում յոթ շաբաթյա Պասն էր: Ամենավերջում ուտում էին մի-մի ձու՝ բերանը «կողպելու» համար, որպեսզի Զատիկին դարձյալ ձվով «բանան բերանը»: Ի դեպ, երիտասարդները խուսափում էին դա անել այդ գիշեր, քանի որ դեռ պետք է հաջորդ օրը՝ երկուշաբթի, ուտելին-վերջացնելին այն ամենը, ինչ մնացել էր Բարեկեն-

³⁶ Հմմտ. Փ. Джейранов, *Село Чайкенд, СМОМПК, упр. XXV, էջ 48, 125*

դանի *ուտիսի* կերակուրներից: Բոլոր տներից անընդմեջ հրացանային համազարկեր էին լսվում:

Հաղորութ գյուղում երեխաներն ընթրիքից հետո սկուտեղով իրենց հորը մատուցում էին զանազան մրգեր, պարան ու մտրակ: Այս ընծայի դիմաց հայրը նրանց նվիրում էր մի քանի կոպեկ³⁷:

Ժողովրդական մեկնաբանությամբ դա պետք է նշանակեր, որ եթե հայրը հրաժարվի վարձատրությունից, զավակները կըմբոստանան, կկապեն նրա ձեռքերն ու ոտքերը և մտրակով կծեծեն:

Մեծ պասի առաջին օրը համարվում էր ամենակարևոր տոներից մեկը: Դա հաշտությունն ու համերաշխությունն սահմանելու օր էր: Եթե կային գժովածներ ու թշնամիներ, անպատճառ պետք է հաշտվեին, ընդ որում, ի-հարկե, միջնորդների օգնությամբ: Այս սովորույթից հրաժարվողները զրկվում էին սուրբ Խորհրդին հաղորդվելու իրավունքից: Բոլորն այցելում և շնորհավորում էին միմյանց: Առաջին հերթին հարևաններին ու բարեկամներին այցի էին գնում տղաները: Նրանք պետք է լուռ բացեին դուռը, մոտենային ընտանիքի ավագ, ապա կրտսեր անդամներին, համբուրեին նրանց ձեռքը և տային մեկական տանձ, խնձոր, սերկևիլ, նուռ: Մեծահասակները (տանտերերը) այցելում էին նաև գյուղի տանուտերին, քահանային և պատվավոր մարդկանց՝ որպես նվեր տանելով, մրգերից բացի, մի շիշ գինի կամ օղի:

Կեսօրին՝ խնջույքից հետո, ջահելները զուռնա-թմբլայի հնչյունների տակ սկսում էին ձիախաղերը կամ լախտին՝ *ջրզրլախտին*:

Բարեկենդանի այս բոլոր ներկայացումների, զվարճությունների ու խաղերի մեջ դժվար չէ նկատել այն բոլոր տարրերը, որոնցից Արևմուտքում, հատկապես Միջերկրականի շրջանում, կազմավորվել են հունափոքրասիական թատերական ներկայացումների միանգամայն նույն ձևերը՝ դիոնիսյան ամենաբազմազան դիմակահանդեսները և արդի կառնավալը: Հայաստանի մյուս գավառներում դիոնիսյան տոների այս տարրերը մինչև վերջերս պահպանվել էին ոչ նվազ չափով, տեղ-տեղ նույնիսկ առավել ցայտունորեն:

Հովհ. Թումանյանը պատմում էր, թե ինչպես իրենց գյուղում (Դսեղ), բացի այն զվարճալիքներից, որտեղ գլխավոր դեմքն այժի կերպարանքով մարդն էր, կանայք լաթի կտորներից երկար ֆալոսներ էին պատրաստում՝

³⁷ И. Давидбеков, *Гадрут, СМОМПК, учр. VI, էջ 191*

մեջը լցնելով բուրդ կամ մագ, դրանցով տարբեր խաղեր էին խաղում և միմյանց հարվածում:

Ակամայից հիշում ես հունական կատակերգության դերասաններին, որոնք ելույթ էին ունենում՝ առջևից՝ գոտու տակ, կախելով արհեստական ֆալտսներ:

Լեոնային Ղարաբաղի եթե ոչ Միջերկրականի, ապա, համենայն դեպս, նրա արևելյան մասի՝ Հունաստանի հետ ունեցած մշակութային ներքին ընդհանրությունն են վկայում պարբերականորեն օջախի կրակը նորոգելու վերապրուկները, որոնք պահպանվել են մարզի գյուղերում:

Տեառնընդառաջի նախօրեին՝ փետրվարի 13-ին, նորապսակները եկեղեցու գավիթն էին բերում մեկական խուրձ գիհի և մեծ խարույկ անում, ընդ որում, հիմքում ճյուղերը դրվում էին խաչաձև, իսկ վերևը՝ քառանկյունի: Երեկոյան ժամերգությունից հետո դուրս գալով եկեղեցուց՝ քահանան աղոթք էր կարդում, թեպետ պաշտոնապես հայ եկեղեցին չէր էլ ընդունում կրակի սրբագործման այդ ծեսը: Նորապսակները բոլոր կողմերից խարույկին էին մոտեցնում եկեղեցուց բերած մոմերը և վառում խարույկը, ծերունիներն ու պառավները բարեպաշտորեն աղոթում էին, և բոլորը հետևում էին ծխի ուղղությանը. այն որ կողմ գնար, այնտեղ էլ առատ բերք կլիներ:

Սովորաբար խարույկի վրայով ոչ-ոք չէր թռչում, դա շատ սակավաթիվ գյուղերում միայն (Վաղուհաս) անում էին տղաները, ավելի հազվադեպ՝ աղջիկներն ու չբեր կանայք: Չսպասելով մինչև կրակը լրիվ հանգչեր՝ ներկաները մի-մի վառվող խանձող կամ խարույկից կպցրած այրվող մոմ էին տանում իրենց հետ: Կրակը ձեռքին՝ շտապով տուն էին գնում, որպեսզի վառեն օջախը և թարմ գարնանային կաթ եփեն, որպեսզի այն առատ լինի: Կրակի մոխիրը ցանում էին այգու ծառերի տակ, որպեսզի մրգի առատ բերք լինի:

Այս տոնը, ինչպես և հենց խարույկը Լեոնային Ղարաբաղի հարավային շրջաններում անվանում են *դրոնդոսանջ*, իսկ հյուսիսայինում՝ *դոնդոսոնջ*³⁸: Այս բառն ընդունված է համարել եկեղեցական Տեառնընդառաջ՝ «տիրոջն ընդառաջ» (ինչպես նշվում է եկեղեցական օրացույցում), տոնի անվանման աղավաղում: Այս կարծիքը, սակայն, պետք է վիճելի համարել: Ամենայն հավանականությամբ, այստեղ ևս գործ ունենք եկեղեցական անվանումը հին հեթանոսական ժողովրդական անվանմանը հարմարեցնելու հետ,

³⁸ Հայկական այլ գավառներում՝ դրրընդեզ, տանդառեջ

ճիշտ այնպես, ինչպես հենց քրիստոնեական տոները զուգադիպեցնում էին հին հեթանոսական տոներին:

Ծաղկագարդի կիրակին կոչվում է *Ջրրըզարթար*, որ նույնպես տարբերվում է եկեղեցական անվանումից, որը նշանակում է «ծաղիկներով զարդարված»³⁹: Տոնը և դրա հետ առնչված հեթանոսական ծեսերը անկասկած վկայում են, որ դրանք ծագել են քրիստոնեության մուտքից առաջ:

Ղարձյալ հարց է ծագում՝ արդյոք ժողովրդակա՞նն է օրացուցային անվանման աղավաղումը, թե՞ օրացուցայինն է հարմարվել հին հայկականին և հարմար բառը վերցրել ըստ եկեղեցական ավանդության: Լեոնային Ղարաբաղում մինչև վերջին ժամանակներս պահպանվում էին այս ծեսերը գիշերահավասարի հետ արթնացող բնության բուսաճական ուժի պաշտամունքի վերապրուկների ձևով արտահայտվող շատ բնորոշ մանրամասներով:

Ջրրըզարթարը դարձյալ նախ և առաջ երիտասարդների տոն է: Այդ օրն աղջիկներն ու տղաները հագնում էին իրենց ամենագեղեցիկ ու թանկարժեք զգեստները, իսկ աղջիկները նաև եղունգները հինա էին դնում: Հնում միայն նշանված տղաները (ավելի ուշ՝ նաև չնշանվածները) արմատախիլ էին անում մատղաշ ուռենին և ճյուղերը զարդարում գույնզգույն լաթի կտորներով, թելի վրա շարված չամչահատիկներով, մրգերով և եռասայր՝ *իրէք ճըղնանի* մոմերով⁴⁰:

Մինչև կեսգիշեր փոքր-ինչ քնելուց հետո երիտասարդները շտապում էին եկեղեցի: Առաջինը տեղ հասնողը խփում էր զանգը, մյուսները գնում էին՝ քահանային արթնացնելու: Նշանված տղաները ծառերի հետ կանգնում էին իրենց հարսնացուների առաջ: Մկսվում էր մոմերի վառումը: Մերձավոր կանանցից մեկը ծառի վրա մի եռասայր մոմ էր վառում և ընծաներ տալիս նշանվածներին: Նախ ընծաներ էր տալիս հարսի կամ փեսայի մայրը, ընդ որում, հարսի կողմը ընծայում էր փեսային, իսկ փեսայի կողմը՝ հարսին: Փեսայի մայրը կամ քույրը հարսի գլխին գլխաշոր էր գցում, իսկ ընկերուհիներին՝ քաղցրավենիք բաժանում⁴¹:

Ժամերգությունը ձգվում էր գրեթե մինչև լուսաբաց՝ խլանալով *ճըռճըռանների* ու *չըխչըխկանների* աղմուկով, որ երեխաները պատրաստում էին

³⁹ Ալաշկերտցիների մեջ ծառզարթար՝ ծառի զարդարում

⁴⁰ Ընտանիքի երիտասարդ անդամների համար դա պատրաստում էին պատավները՝ մի բարակ մոմ խաչաձև ամրացնելով ավելի հաստին և ծայրերը վեր թեքելով

⁴¹ Այդ գիշեր հաճախ նախնական համաձայնությամբ նոր գույգերի նշանադրություն էր կատարվում: Տղայի մայրը կամ մոտ ազգականուհին ընտրած աղջկա մատին մատանի էր դնում ու գլխին գլխաշոր գցում

հասկապես այդ օրվա համար: Առավոտյան կողմ՝ ծառերն օրհնելուց հետո, ժողովուրդը՝ գերազանցապես երիտասարդներ, ծառերից մեկական ճյուղ պոկելով, տուն էին տանում, որտեղ այն տնկում էին հողի մեջ, որ արմատ տա կամ կախում էին կավե կամ փայտե *խնոցուց*, ճյուղով ստուգում էին, թե կարագը հարվել է խնոցում: Վերջապես այն գցվում էր կրակը, որի վրա կաթ էին եռացնում, որպեսզի կաթը չմակարդվեր (Ավետարանոց): Որոշ գյուղերում կանայք մումերով գնում էին գերեզմանատուն և այրվող մումերն ամրացնում իրենց հանգուցյալների գերեզմանաքարերին: Ողջ գերեզմանոցը կրակներից փայլվում էր⁴²:

Ավագ շաբաթը և Ջատիկը անց էին կացվում եկեղեցական ավանդույթների ուժեղ ազդեցության տակ⁴³:

Ջատիկի օրը երբեմն հասարակական մատաղ էր արվում, իսկ հաջորդ օրը՝ երկուշաբթի, բոլոր ընտանիքները գնում էին գերեզմանոց՝ հարազատների գերեզմաններն օրհնել տալու: Մոմ էին վառում, խունկ ծխում, հանգուցյալների հիշատակին օղի ու գինի խմում, ուտում տնից բերած ուտելիքները, ինչ մնում էր, դնում էին գերեզմանի մոտ՝ որպես *հոքեքածին*:

Համբարձման օրը բոլոր տներում կաթով կերակուր էին եփում և բաժանում որպես մատաղ: Շատերը կաթնապուրը եփում էին ոչ թե տանը, այլ իրենց արտերի միջնակներում և դրանով ցայում էին ցանած հողամասերի շուրջը, որպեսզի նպաստեն բերքի աճմանը՝ «կերակրեն բերքը մանկան նման», և ցանքերը պահպանեն մորելից, կարկուտից, երաշտից ու այլ աղետներից: Այդ օրը գուշակություններ չէին արվում, ինչպես Հայաստանի այլ գավառներում, և առհասարակ տոնը բավական անգույն էր անցնում:

Գուշակություններ չկային և մյուս տոնի՝ Պայծառակերպության օրը, որը Լեռնային Ղարաբաղում կոչվում է *վըրթեվժը* կամ *վըրթեվնը*: Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում այդ օրը, որը նվիրված է ջրի ու ծաղիկների պաշտամունքին, աղջիկները յոթն աղբյուրից գաղտնի բերած ջրով լիքը սափորից վիճակ էին հանում և աշխատում էին այդ ընթացքում, երգվող երգերի բովանդակությունից ելնելով, թափանցել ապագայի խորքն ու իմանալ, թե ով է իրենց փեսացուն, և արդյոք երջանիկ կլինեն իրենք:

Վարդևորը ընկնում է հուլիսին՝ կիրակի օր (շարժական տոն է) և մոտավորապես համընկնում է ամառային արևադարձին: Լեռնային Ղարաբա-

⁴² Հմմտ. «Վարանդա», էջ 251

⁴³ Տե՛ս «Վարանդա», էջ 251-254

դում որքան ավելի հարավ՝ դեպի Դիզակ ենք գնում, այնքան պարզեցվում են Վարդևորի տոնակատարության ձևերը:

Այս տաք, չոր օրերին բնակչությունը գերադասում էր ուխտ գնալ ամենանվիրական սրբավայրերը, երբեմն շատ հեռու: Սայլերով, ձիերով, հաճախ էլ հետիոտն կատարվող այդ ուխտագնացություններն իրենց բազմազանությամբ գրավում էին մեծ թվով մարդկանց: Գյուղերում շատ քիչ ջահելներ էին մնում, և տեղում տոն չէր արվում: Վարդևորն առհասարակ բացառապես չամուսնացածների, առավելապես աղջիկների և մասնակիորեն նաև տղաների տոն էր: Դեռ նախորդ՝ շաբաթ օրը, աղջիկները գնում էին ծաղիկ քաղելու: Լեռնային Ղարաբաղում գրեթե ամենուրեք քաղում էին դաշտի կարմիր մեխակ, որը Ավետարանոց գյուղում այդպես էլ կոչվում է՝ *վըրթելվուր*, իսկ մյուս գյուղերում՝ *գուլումհայ*: Մեծ փնջեր կապած՝ աղջիկները հավաքվում էին որևէ տեղ՝ այգում, բացատում, ծառերի տակ կամ եկեղեցու գավթում և շրջան կազմած՝ նստում: Նրանց օրինակին էին հետևում ամուրի տղաները, որոնք մի փոքր հեռու նույնպես նստում էին շրջանաձև: Սկսվում էր երգի մրցում: Երգում էին բացառապես յոթավանկ տողերից կազմված քառյակներ, որի յուրաքանչյուր կենս տողից հետո երգվում էր կրկներգը. «*Ջան գուլում, ջան, ջան*», իսկ զույգ տողից հետո՝ «*Ջան ծաղիկ, ջան, ջան*»: Քառյակների բովանդակությունը բացառապես սիրային է⁴⁴:

Խմբերից յուրաքանչյուրն աշխատում էր որքան կարելի է շատ քառյակ հիշել, դրանց մի մասը երգվում էր աղբբեջաներեն, չնայած աղբբեջանցիներն այդ տոնը չունեն: Քառյակներում փոխադարձ սրամտությունները միահյուսվում էին միմյանց: Պարտված էր համարվում այն խումբը, որի երգի պաշարը վերջանում էր: Այդ մրցությունը երբեմն շարունակվում էր մինչև առավոտ: Հաղթողները ստանում էին ծաղկեփունջ: Իսկ պարտվող կողմը պարտավոր էր հաջորդ օրվա խնջույքի համար ուտելիք բերել: Աղջիկներին ուղարկում էին քաղցրավենիք, իսկ տղաներին՝ ակրատ ու գինի:

Բայց հաճախ վեճն այլ կերպ էր լուծվում: Աղջիկները խմբով գնում էին հեռավոր մի աղբյուրի մոտ, որպեսզի ծաղկեփունջը թրջեն ու միմյանց վրա ջուր ցայեն: Ճանապարհին թաքնվում էին տղաները, և եթե վերադարձին նրանց հաջողվում էր ծաղկեփունջը խլել աղջիկներից, հաղթանակն

⁴⁴ Հայ գրականության մեջ շատ են հրատարակվել նման երգեր: Ղարաբաղից գաղթած Չայքենդ գյուղից հավաքված է շուրջ 122 քառյակ, որոնք տպագրված են. А.Калашев, *Вардавар (Село Чайкенд Елисаветпольской губ.)*, СМОМПК, упр. XVIII, էջ 1-36

իրենցն էր. նրանք էին ստանում հյուրասիրությունը, այլապես իրենք էին հյուրասիրում աղջիկներին⁴⁵:

Կիրակի առավոտյան (գիշերն աղջիկները ոչինչ չէին ուտում՝ *ձօւ* կամ *ձոււ* պահել) աղջիկներն ընտրում էին ամենակրտսեր և լավ հագնված աղջնակներին, որոնք, մեջները ծաղիկ (*գյուլուհայ*) խրած թարմ մրգերով լի փայտե կամ պղնձե սկուտեղները բռնած, բակից բակ էին գնում ու քառյակներ երգում, ծաղիկներով մրգերը կամ ծաղկեփնջերը նվիրում տանտերերին՝ փոխարենը հավաքելով բազմազան մթերքներ՝ այլուր, յուղ, ձու, մրգեր, երբեմն նաև գինի: Այս ամենը հավաքելով՝ ինչ որ պակասում էր՝ տնից բերելով, երբեմն իրենց մեջ հավաքած դրամով բրինձ, կոնֆետներ գնելով, նրանք բացօթյա՝ ծառերի ստվերում, բացատում կամ այգում, խնջույք էին սարքում (Սոս գյուղում աղջիկներն առանձնանում էին որևէ դարադամում):

Տղաներն իրենց հերթին մի փոքր այն կողմ նույնպես խնջույք էին անում: Դարձյալ հերթով *գյուլուհայ* էին երգում: Տղաների սեղանից աղջիկների սեղանին տղեկների միջոցով ուտելիք ու քաղցրավենիք էին ուղարկում հատուկ հասցեով՝ որոշակի անձնավորության, որը և կիսում էր դրանք ընկերների հետ: Այս սիրո ինքնատիպ բացատրություն էր: Զբոսանքը վերջանում էր *ճլորթի* (ճոճ) ընկնելով: Բարձր ծառից ճոճ էին կապում, և աղջիկները հերթով ճոճվում էին, ընդ որում, ընկերուհիներն աշխատում էին որքան կարելի է բարձր զցել ճլորթին, խփում էին ճոճվողի ոտքերին ու պահանջում ասել մտքինի անունը: Տղաները հեռվից դիտում էին, թե ով է ավելի ճարպիկ ու բարձր ճոճվում:

Ընդ որում, ճլորթիով ճոճվելը ընդունված էր միայն Լեռնային Ղարաբաղի հյուսիսային շրջաններում: Իսկ հարավում՝ Վարանդայում և Դիզակում, այդ բանը չկար: Այստեղ այդ զվարճությունը կազմակերպվում էր Բարեկենդանին, իսկ Վարդևորի կիրակնօրյա զբոսանքին տղաները չէին մասնակցում: Սա պատահական տարբերություն չէ. հյուսիսում՝ Թարթար և Խաչեն գետերի հովտում, ավելի ուժեղ էին ներքին Հայաստանի հետ եղած անմիջական կապերը, որտեղ արևադարձի օրերին ջրի կենսատու ուժի երկրպագության հետքերը և ծաղկի տոնը սիրո դիցուհու պաշտամունքի հետ մեկտեղ առավել հնագույն ձևով են պահպանվել: Դեռևս չի հաջողվում

⁴⁵ Այդպես էր Ավետարանոց գյուղում, որտեղ այս նկարագրության համար նյութ են տվել ծերունի Գալուստ Հայրապետյանը և տեղացի ուսուցչուհի Մարո Բաղդասարյանը: Սոս գյուղում աղբյուրի մոտ տանում էին ոչ թե ծաղկեփունջ, այլ խնձոր, տանձ, վարունգ, ուրիշ թարմ մրգեր, որոնց մեջ ծաղիկներ էին խրում, աղբյուրում դրանք թրջում էին և իրար ջրում

պարզել, թե այս վերապրուկներն ինչ հարաբերության մեջ են գտնվում այն խեթական հավատալիքների հետ, որոնք արտացոլված են ծաղիկների տոնը ներկայացնող նշանավոր Բողազքոյի Բարձրաքանդակներում, ինչպես նաև Փոքր Ասիայում տարածված Մեծ Մոր պաշտամունքի հետ: Կարելի է հուսալ, որ խեթական մշակույթի տարածման բնատարածքում վերջին ժամանակներս հավաքած բոլոր նյութերի հրատարակությունը հնարավորություն կտա վերջնականապես որոշելու այդ հարաբերության բնույթը:

Իսկ առայժմ միայն կարելի է ասել, որ ինչքան մոտենում ենք «հայերեն խոսքի» արևելյան եզրին, այնքան ավելի անպաճույճ է Վարդևորի տոնակատարությունը:

Օգոստոսի կեսերին՝ 15-ին կամ 16-ին, Վերափոխման օրը, կատարվում էր խաղողի (երբեմն նաև այլ մրգերի) ու ցորենի օրհնումը եկեղեցում: Հենց տեղում խաղողը բաժանում էին ժողովրդին, իսկ ցորենը բերում էին տուն և շտեմարանում խառնում նոր բերքի այն մասին, որն առանձնացված էր՝ որպես սերմացու: Դա, ըստ ժողովրդական հավատալիքի, խիստ բարձրացնում էր բերքատվությունը (Վաղուհաս):

Ես գիտակցորեն փոքր-ինչ հանգամանալից կանգ առա տոների նկարագրության վրա: Դրանցում ավելի ցայտունորեն է դրսևորվում ժողովրդական հավատալիքների հանուր ամբողջությունը, և ավելի հստակ են ուրվագծվում դրանց վերապրուկների հիմնական տարրերը:

ՀԻՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ

Լեռնային Ղարաբաղում դեռ խորհրդային շինարարությունն սկսվելուց շատ առաջ, կապված տնտեսական ու մշակութային պայմանների փոփոխության հետ, սկսել էին մոռացվել և այլափոխվել հին, նախնիներից ժառանգած հավատալիքները: Մոցիալական հին փոխհարաբերությունների քայքայմանը զուգընթաց, որոշ դեպքերում նաև ավելի վաղ, քայքայվում էր կրոնական հայացքների աշխարհը: Տակավին 30 տարի առաջ, երբ Ե. Լալայանը հավաքում էր Վարանդային վերաբերող նյութեր, ինչպես ծերունիների, այնպես էլ երիտասարդների մեծ մասի հիշողության մեջ բավական կենդանի էին այս հայացքներից ու սովորություններից շատերը: Իսկ մեր հետազոտության ժամանակ ստիպված էինք լինում դիմել գրեթե բացառապես ծերունիներին, քանի որ երիտասարդությունը չգիտեր տեղի անցյալի շատ սովորություններ կամ էլ գիտեր կցկտուր՝ միայն լսածի հիման վրա:

XX դ. սկզբի իրադարձություններն արագացրին սև հոգևորականության վերացման և սպիտակ հոգևորականության մտավոր ու բարոյական այլասերման պրոցեսը, ինչպես նաև ուժեղացրին քաղաքային մշակույթի ազդեցությունն ինչպես Շուշիի տնտեսական ու մշակութային դերի բարձրացման, այնպես էլ գյուղացիական զանգվածների ակտիվ տարրերի՝ Բաքվի և այլ արդյունաբերական ու առևտրական կենտրոնների կյանքին շփվելու միջոցով: Կազմավորվեցին նոր սոցիալական խավեր՝ որակապես նոր մտավորականությամբ: Նոր ազդեցությունն արտահայտվեց նախ և առաջ արտաքին պարագաներում՝ բնակարանի, կահ-կարասու, տարազի մեջ: Դրա հետ, ճիշտ է, ոչ այդչափ արագ, վերափոխվում էին դասային ու դասակարգային պատկերացումները և կրոնական հայացքները:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության ծնած նոր գաղափարների ալիքը վճռական նշանակություն ունեցավ ավանդությանին աշխարհայեցողության քայքայման համար: Այն ներգրավեց էթե ոչ ողջ երիտասարդությանը, ապա, համենայն դեպս, նրա առավել ընդունակ և գործունյա մասը, որն առանձին դեպքերում շատ աշխուժորեն էր հանդես գալիս հնի վերապրուկների դեմ⁴⁶, բայց որը, անկասկած, այդ ճնշման ուժի շնորհիվ անմիջապես ողջ սրությամբ դրեց հին սովորույթների, եկեղեցական ավանդույթների ու ծեսերի կապանքներից շուտափույթ ազատվելու անհետաձգելի պահանջի հարցը: Դրան նախորդած տնտեսական քայքայումը մինչ այդ արդեն պարզեցրել էր ոչ միայն կանացի բարդ տարազը, այլև թաղման և բոլոր տեսակի թանկ նստող ծեսերը: Նոր հոսանքը ոչ միայն առաջ տարավ այդ արտաքին պարզեցումը՝ շատ դեպքերում հրաժարվելով եկեղեցու միջամտությանը դիմելու անհրաժեշտությունից, այլ նաև նպաստեց ողջ կրոնական աշխարհայեցողության ավելի խորը քայքայմանը: Շատ գյուղերում եկեղեցական ժամերգությունները բոլորովին դադարեցվեցին, մյուսներում եկեղեցին դարձավ սոսկ ծերերի այցելության վայրը: Քանի որ վերջին տարիներին չէր կատարվել եկեղեցական պսակի, կնունքի ու թաղման ճշգրիտ հաշվառում, ստիպված էինք տվյալներ հավաքել հարցումների միջոցով: Շատ գյուղերում 1924 թ. արդեն եղել էր երկուսից-հինգ (Սոս, Վանք, Հաղրութ), ամենաշատը 10 կնունք: ԶԱԳՍ-ում գրանցելուց հետո բնակչությունը կնունքը հետաձգում էր երկար ժամանակով, հետո էլ բոլորովին չէր կատարում: Ամուսնություններն

⁴⁶ Այսպես, Գանձասարի վանքի բարձունքին խարույկ էին վառել պաշտամունքի առարկա հանդիսացող խաչքարի տակ, որից այն ճաքել ու փլվել էր: Վանք գյուղից Վաղուհաս տանող ճանապարհին ցրել ու ջարդել էին արվեստի հոյակապ գործ խաչքարերի խումբը

ավելի հաճախ էին կատարվում առանց քահանայի մասնակցության: Սովորաբար եկեղեցական արարողություն պահանջողը հարսնացուն էր: Այդ տարի դեռևս շատ հազվադեպ էին թաղումը կատարում առանց քահանայի: Նույնիսկ կոմերիտմիության անդամներին ծնողների պահանջով թաղում էին եկեղեցական ծիսակատարությամբ: Բայց եկեղեցական ծեսերի հետ կապված ծախսերը բոլոր դեպքերում հասցվել էին նվազագույնի⁴⁷:

Անշուշտ, գիտարշավային շտապ հետազոտման պայմաններում դժվար է թափանցել ժողովրդի հոգեբանության մեջ կատարվող փոփոխությունների էության խորքերը: Դրա համար անհրաժեշտ է երկար ժամանակ մնալ բնակչության տարբեր խավերի շրջանում: Այնուամենայնիվ, պարզորոշ զգացվում էր կրոնական բոլոր հայացքների հիմքերի լրիվ քայքայում: Քրիստոսի և սրբերի մասին եղած պատմություններն արդեն առասպել ու առակ են դարձել ոչ միայն երիտասարդության, այլև տարեց բնակչության շրջանում: Նրանց համար Ծննդյան, Զատիկի, Համբարձման տոնակատարությունը կորցրել է կրոնական իմաստն ու բնույթը: Դա ավելի ուժգնորեն է դրսևորվում այն գյուղերում, որտեղ դարադամները փոխարինվել են վերգետնյա տներով, և որտեղ արդեն հասցրել են բույն դնել քաղաքային մշակույթի սովորությունների նոր պայմաններում ծնված նոր հայացքները:

Սակայն ժողովրդական հավատալիքներում տեղի ունեցող բեկումը բնութագրելու համար ավելորդ չէր լինի մեջ բերել այն հարցը, որ հարցազրույցի ընթացքում մեզ (ինձ և Գ. Ա. Քոչարյանին) տվեց 60-70 տարեկան միջակ տնտեսատեր մի գյուղացի.

«Այժմ ես կուզենայի ձեզ մի կարևոր հարց տալ: Իհարկե, եթե մեր կնանիք վազում են հեքիմների ու գրքացների մոտ կամ գնում են սուրփերի ու նահատակների մոտ, հիմարություն է: Հիվանդին ոչ մտնը կօզնի, ոչ ոչխարը: Տերտերի մի քանի աղոթք մրմնջալուց եկեղեցական պսակը ոչ ոքի երջանիկ չի դարձրել, իսկ եկեղեցական թաղումն էլ՝ բարեպաշտ: Եվ ինչու պետք է այն աշխարհում ներվեն այն մարդու մեղքերը, ում համար մենք տերտերի հետ այստեղ աղոթում կամ ժրմահաց ենք ուտում: Տերտերի աղոթքով ու խունկ ծխելով էլ հացը միս չի դառնա, ոչ էլ գինին՝ արյուն: Ո՞վ է հիմա հավատում այն ամենին, ինչ անում է դերը (տերտեր): Բայց ահա թե ինչ կուզենայի, որ ինձ ասեիք: Այժմ ամեն մեկն իր հողն ունի, և հաստատ գիտես, որ ոչ ոք այն չի խլի քեզնից: Խուլ անտառով գնում ես քեզ համար,

⁴⁷1937 թ. արդեն եկեղեցական տոնակատարությունները, եկեղեցու մասնակցությունն ամուսնությանը կամ թաղմանը Լեռնային Ղարաբաղում գրեթե լիովին և ամենուր վերացել էր

ոչ որ քեզ չի նեղացնում: Ձին դաշտում թողնում ես, ոչ որ չի փախցնում, ոչ որ թամբը չի թոցնում: Ամենուր կարգ ու կանոն է, օրենք: Իսկ ինչո՞ւ: Որովհետև կա խորհրդային իշխանություն: Նա էլ պահպանում է այդ կարգ ու կանոնը: Բայց ահա տեսեք՝ հիմա ամառ է, ու գիտես, որ ամռանը կհաջորդի աշունը, հետո էլ կգա ձմեռը: Հիմա արևը բարձրում կանգնած է, գիտես որ երեկոյան մայր կմտնի, առավոտյան նորից դուրս կգա և պայծառ կլուսավորի, որ հետո նորից մայր մտնի: Սերմ ես ցանում, ջրում, արևը տաքացնում է, գիտես, որ այն կծլի ու ծառ կդառնա, պտուղ կտա, որից դարձյալ ծառեր կաճեն, իսկ ինքը կմեռնի, տեղը կտա նոր սերնդին, ինչպես մենք ենք ապրել, երեխաներ ու թոռներ ունեցել, իսկ ինքներս կգնանք, նրանք էլ կգնան՝ թողնելով իրենց երեխաներին: Կարո՞ղ եք ասել, այս կարգը մի՞թե իր իշխանությունը չունի: Մի՞թե այս կարգի թիկունքում չի կանգնած իր խորհրդային իշխանությունը»:

Նման հարց տվել էր դրանից երկու շաբաթ առաջ Գյունե Ճարտար ուղեկցող, Բաքվի գործարանում աշխատող 35-ամյա փականագործը:

Պատահում էր, իհարկե, խոսում էինք բնության կյանքի, այն դեկավարող օրենքների մասին, ողջ շրջապատող բնության գաղտնիքներն ավելի ու ավելի բացահայտող գիտության ուժի և այլնի մասին, մեզ ուղղված հարցն ինքին, սակայն, ցույց էր տալիս որոշակի տանջալից որոնումների առկայությունը, որոնց շտապ կերպով պետք է ընդառաջ գնալ գիտական գիտելիքների լայն տարածման միջոցով:

Այս որոնումների և ավելի ու ավելի աճող կրոնական սկեպտիցիզմի, արթիզմի հետ մեկտեղ շարունակում են իրենց գոյությունը պահպանել հեթանոսական բնույթի ամենագոեհիկ սովորույթները: Ես տեսել եմ, թե ինչպես ուխտավորները սայլերով, ձիով ու ոտքով ձգվում էին դեպի սուրբ Շահախ՝ Ծամձոր ու Սարգինշեն գյուղերի միջև: Այստեղ կային ամեն տարիքի մարդիկ: Երիտասարդ միլիցիոներները հաջորդ օրն ինձ պատմում էին, թե որքան հետաքրքիր ժամանակ էին անց կացրել այնտեղ: Ինձ պատմեցին, թե Ղոնդիկի մոտ *Վարթեկվծրիի* օրը որքան ժողովուրդ կար: Ամենուր *սծրվի* ու *նրհատակներում* տեսա նոր վառած մումեր: Տարբեր շրջաններում ու գյուղերում ճամփորդելիս ավելի ու ավելի էի համոզվում, որ այն տարրերից, որոնք դարերի ընթացքում կարծես օրգանապես միաձուլվել են, Լեոնային Ղարաբաղի հայերի նահանջող կրոնական գիտակցության մեջ քրիստոնեական տարրը եղավ նվազ կայունը սոցիալիստական հեղաշրջող հարձակման հետ բախվելիս, քան ավելի հնագույնը՝ հեթանոսականը:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԼԵԶՈՒՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏ

Լեզու: Չնայած Ղարաբաղի հայերի բարբառով հրատարակվել են մի շարք ժողովրդական հեքիաթներ ու արձակ պատմվածքներ, սակայն մինչև այժմ դեռևս չի հավաքված ողջ լեզվական նյութը, և փորձեր չեն արված որոշելու բարբառի լեզվակազմը՝ դրանում պահպանված էթնիկական շերտավորումների բացահայտման նպատակով¹: Այս բարբառի բավական մեծ թվով բառեր տեղ են գտել Հր. Աճառյանի «*Հայերեն գավառական բառարան*»-ում: Նա էլ կազմել է այս բարբառի համառոտ քերականությունը, որը լույս է տեսել առանձին գրքույկով: Հեղինակը մտադիր էր արմատապես վերանայել վերջին հետազոտությունը: Ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ աշխատանքում, սակայն, չեն զբաղվել այն տարրերի հետազոտության հարցով, որոնցից կազմվել է այդ բարբառը:

Համենայն դեպս, կասկածից վեր է, որ այն պետք է դասել հայ բարբառների արևելյան խմբին, որը ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները կազմում է ներկա դերբայի և օժանդակ բայի համապատասխան ձևերի օգնությամբ: Այդ դերբայը Դիզակի շրջանի Առաքյուլի տեղամասում ունի *խս*, *աս* (կրիմ իս), իսկ բոլոր հյուսիսային շրջաններում՝ *-ըմ* (տըսնաս ըմ) վերջավորությունը, սակայն, ի տարբերություն այդ խմբի բարբառների մեծ մասի, Ղարաբաղի բարբառում բացառական հոլովը կազմվում է ոչ թե *ից*, այլ *ան* (հօրան, մօրան, փոխանակ՝ հօրից, մօրից) վերջավորությամբ:

Կարևոր հնչյունային առանձնահատկություններից նշենք բառասկզբի հնչեղ բաղաձայնների խլացումը՝ *կըրել*, *կինի*, *կըլծիս*, *տո՛ւ*, *ծի*, փոխանակ՝ *գրել*, *գինի*, *գուիս*, *դու*, *ձի*, ինչպես նաև *ու* ձայնավորը *օ*-ով փոխարինելու միտումը՝ *օնի*, փոխանակ՝ *ունի*, թօր, փոխանակ՝ *թուր*, *շօռ*, փոխանակ՝ *շուռ*, *տօն*, փոխանակ՝ *տուն*: Չի կարելի չնշել, վերջապես, բաց ձայնավորը լարված արտաբերելու ընդհանուր միտումը, որը հիշեցնում է գերմաներեն Umlaut-ը: Այսպես, *ա*, *ու*, *օ*, *ո* ձայնավորները հաճախ հնչվում են Umlaut-ով՝ *ււ*, *ո՛ւ*, *օ՛*: Օրինակ՝ *կււս*, *լււլ*, *հօլ*, փոխանակ՝ *գաս*, *լավ*, *ուլ*, կամ էլ դրանք խլացնելու միտումը, որը հանգեցնում է *ը* հնչյունի՝ *ասիսըմ*, *ըս*, *ընք*,

¹ Այս բացը մասամբ լրացվել է Կ.Ս.Դավթյանի «Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը» (Երևան, 1966) աշխատության, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի հեքիաթների (տե՛ս «*Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*», V-VII, Երևան, 1966-1979) և «Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը» ((կազմող՝ Մ.Գրիգորյան), Երևան, 1971) աշխատության հրատարակությամբ (ծանոթ. խմբ.):

*հրռանալ*²: Ղարաբաղի բարբառի հնչյունական որոշ երևույթներ երբեմն վերագրվում են թուրքական լեզուների ազդեցությանը, սակայն մեծաթիվ արձանագրություններում պահպանված տեղական բարբառի հին ձևերի մնացորդները հետազոտված չլինելու պատճառով դեռևս դժվար է լիակատար վճռականությամբ խոսել այդ ազդեցության մասին, առավել ևս, որ այդ բարբառը ներթափանցել են զգալիորեն ավելի քիչ թվով բառեր ու դարձվածքներ, քան, ասենք, Երևանի խմբի Քանաքեռի բարբառը, ինչպես այն ներկայացված է Խ. Աբովյանի «*Վերք Հայաստանի*» վեպում, որտեղ թուրքերենից փոխառյալ բառերի այդ առատությունն ամենևին հաշվի չի նստում հայերեն բառերի հնչյունային առանձնահատկությունների փոփոխման հետ: Կան բազմաթիվ տվյալներ, որոնք վկայում են, որ տակավին V-VI դդ. Հայաստանի արևելյան գավառներում խոսել են գրական գրաբարից զգալիորեն տարբերվող տեղական բարբառներով³:

Երաժշտություն: Լեռնային Ղարաբաղի հայ ժողովրդական պոեզիան աչքի չի ընկնում հարստությամբ: Գյուղերում կան շատ գուսաններ (աշուղներ), որոնք համախմբված են գործում և կազմում են արհեստավորական միություններ հիշեցնող խմբավորումներ, որոնք ունեն միմյանց շահերը (այրիներին, որբերին) պաշտպանելու բարոյական պարտականություններ: Այսպես, Թաղլար գյուղում գուսան Ռուստամը, Սարգիս Ղզղալեցին, Գրիգոր Գալոյանը, Գլանցը և ուրիշները կարծես մի ընտանիք էին կազմում, նրանք «եղբայրներ» էին միմյանց համար, միասին էին ոտանավորներ հորինում և միմյանց օգնում էին ոչ միայն բարոյապես, այլև նյութապես: Գուսանների թիվը հետզհետե նվազում է: Մահացածների փոխարեն նորերը հանդես չեն գալիս: Լեռնային Ղարաբաղ երգիչներ են գալիս հարևան Չանգեզուրից, հատկապես Խնձորեսկ գյուղից, որը գուսաններ է մատակարարում ոչ միայն Ղարաբաղին, այլև Գյանջային, Նոր Բայազետին և նույնիսկ Երևանին:

Կատարվում է նաև որակական ձևափոխություն: Ավելի ու ավելի քիչ են հանդիպում վարպետ-գուսաններ, որոնք տոն օրերին գյուղերում հրապարակային ելույթներ էին ունենում, առավելապես դաշտային աշխատանքներից առաջ և հետո: Երբեմն այստեղ անց է կացվում երկու գուսանների մրցություն, որոնք պետք է ցուցադրեն հանպատրաստից ստեղծագործելու

² Առաքյուլի խոսվածքում անձնական դերանվան հոգնակի թվի առաջին դեմքն է՝ մուք, իսկ հյուսիսային շրջաններում՝ մունք: Առաքյուլի խոսվածքն ավելի մոտ է Չանգեզուրի բարբառին

³ *St* u T. Marquart, *Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci*, Berlin, 1901, էջ 121

երգելու և նվագելու հմտություն: Ներկայումս գերակշռում են «աղքատ» գուսանները, որոնք, գյուղից գյուղ շրջելով, երգում են բակերում, իսկ կալոցի ժամանակ՝ նաև կալերում: Ամռանը նրանք նաև սար են գնում՝ յուղ ու պանիր հավաքելու: Ընդհանրապես գուսանները վարձատրվում են մթերքներով՝ ցորեն, ալյուր, պանիր, յուղ:

Նրանք մինչև այժմ շարունակում են երգել առավելապես աղբբեջաններին: Բացի փոքր քառյակներից, չորս լարանի սազի նվագակցությամբ հեքիաթներ են պատմում և պոեմներ երգում Քոռուսողու, Քյարամի, Աշուղ Ղարիբի մասին՝ պատմությունն ընդմիջարկելով պարեղանակներով ու պարերով: Առաջներում ունկնդիրների հետաքրքրությունը շարժում էին Աստվածաշնչի ավանդազրույցները, որոնք հաճախ երգվում էին հայերեն, սակայն այժմ դրանց սիրահարները գրեթե վերացել են: Մինչդեռ Շիրակում (Լենինական) անցյալ դարի կեսերին գուսաններն անցել են հայերենի, Լեռնային Ղարաբաղում այդ անցումը նոր է կատարվում: Բնորոշ է նաև մեկ այլ տարբերություն: Շիրակում լայն բանաստեղծական ստեղծագործություն գոյություն ունի գուսաններից անկախ, հենց ժողովրդի մեջ: Այստեղ հորինողները հաճախ անհայտ մարդիկ են: Համաժողովրդական զանգվածային ստեղծագործության նման դրսևորում Լեռնային Ղարաբաղում գրեթե չկա: Ապշեցուցիչ փաստ է, որ չկա տեղական հերոսավեպ, չկա տեղի հերոսների գովերգում, թեպետ դարաբաղցու կյանքն անց է կացել մշտական համառ, կազմակերպված պայքարի պայմաններում, որը հերոսներ է ծնել ոչ միայն մելիքների, այլև ժողովրդական զանգվածների միջավայրից: «*Ձինված հայրենասիրության*» վերջին տասնամյակների իրադարձությունները, որոնք մյուս գավառներում երգերի հոսք առաջացրին Անդրանիկի, խանասարցիների, սասունցիների, զեյթունցիների և ուրիշների մասին (այս երգերը հայտնի են «*Արյան երգեր*» անվանմամբ), նույնպես չեն արտացոլվել Ղարաբաղի երգում:

Այստեղ թույլ է արտահայտված եղել նաև հայերեն զուտ քնարական ստեղծագործությունը՝ սիրահարական և ընտանեկան բնույթի երգերի տեսքով: Երկար ու ձիգ երեկոներին ու գիշերները Ղարաբաղի գյուղը լուռ է: Ոչ մի տեղ, ոչ մի բակից, այգուց կամ փողոցից չի լսվում ոչ միայնակ, ոչ խմբական երգ: «*Կնոջ ձայնը չպետք է լսվի*» նահապետական այս սկզբունքը պինդ փականք է դրել դարաբաղցի կնոջ բերանին:

Նա չի երգել ոչ սիրելիս, ոչ օրորոցի, ոչ ճախարակի մոտ, ավելի շուտ ինչ-որ եղանակ է մոմռացել՝ առանց բառերի: Ամուսնու՝ քաղաք գնալուց

հետո երբեմն, երկար ժամանակ մնալով մենակ, նա իր թախիժն ու տրտունջը երգով չի արտահայտել: Ընտանիքում ճնշված՝ իր վշտի մասին նա չի երգել ո՛չ տանը, ո՛չ ընկերուհու, ո՛չ էլ աղբյուրի մոտ: Ոչ մի տեղ չես հանդիպի դաշտից երգով տուն դարձող տղաների ու աղջիկների խմբերի:

Լեոնային Ղարաբաղում երգում է ոչ թե կինը, այլ տղամարդը, այն էլ ոչ թե գյուղում, այլ գյուղից դուրս՝ դաշտում կամ որևէ բլրի վրա, ընդ որում, ոչ թե հայկական, այլ թուրքական երգ՝ բայաթի, որը թուրքերը փոխ են առել պարսիկներից ու արաբներից (բեյթ):

Նրան հայերեն երգելիս կտեսնես արորի հետևից գնալիս կամ շատ սակավ՝ կալում: Հարսանիքներում նույնպես իշխում է դարձյալ հաճախ պարսկական կամ արաբական ծագում ունեցող թուրքերեն մեներգը: Խմբերգ չկա (չկա նաև ոչ մի ժողովրդական սեղանի երգ)⁴: Հայոց լեզվով հայկական ժողովրդական երգի այս բացակայությամբ չպետք է արդյոք բացատրել այն, որ անցյալում Լեոնային Ղարաբաղը չի տվել ոչ մի նշանավոր երգչի, ինչպիսին Մայաթ Նովան է⁵:

Ղարաբաղի ժողովրդական արձակ խոսքն աչքի է ընկնում գունեղությամբ, դիպուկությամբ, պայծառությամբ: Իգուր չէ, որ այնտեղ զարգացել է անեկդոտը, որի ծաղկումը կապվում է հայտնի զվարճախոս Պրլը-Պուղու անվան հետ:

Դրա փոխարեն դարաբաղցին կարծես ամբողջովին գտնվում է սազի, իսկ այժմ էլ բազմադի թառի իշխանության ներքո, որը գրեթե վերջնականապես դուրս է մղել սազին: Ղարաբաղցու տանը միշտ զենքի կողքին կախված է եղել սազը կամ թառը: Որոշ ընտանիքներ (Նոր Շենում՝ Մայի բեկի ընտանիքը) հայտնի են նրանով, որ սերնդից սերունդ փոխանցում են սազ նվագելու վարպետությունը: Նվագն այստեղ սրբագործությունն է: Գերակշռում են պարսկական մեղեդիները, երաժշտության գիտակները հավաստում են, որ Ղարաբաղի մեկնաբանությունն ունի բնորոշ առանձնահատկություններ, որոնք որոշակիորեն տարբերվում են պարսկականից ու թուրքականից: Լեոնային Ղարաբաղում երիտասարդության ռիթմի զգացումը զարգանում է ոչ այնքան բանաստեղծական երգի, մասնավորապես

⁴ Դպրոցի միջոցով և դրսից սկսել են տարածվել հայկական նոր երգեր, բայց դրանք դեռևս թույլ են թափանցում ժողովրդի մեջ

⁵ Հեղինակի գրեթե ժխտողական վերաբերմունքը Ղարաբաղցիների ժողովրդական բանաստեղծության նկատմամբ այնքան էլ արդարացի չէ: Վերջին տասնամյակներում բանագիտական մանրագնին պրպտումներով հայտնաբերվել են բավականաչափ քնարական, աշխատանքային և այլ բնույթի երգեր, որոնց մի մասն արդեն հրապարակվել է բանահյուսական ժողովածուներում (ծանոթ. խմբ.)

հայկականի, չափի, որքան երաժշտության տակտի բարդ ամանակի հիման վրա:

Ներկայումս Բաքվում, Թիֆլիսում, Երևանում և ողջ Անդրկովկասում տեղական կովկասյան երաժշտության և հատկապես թառի հանդեպ հետաքրքրությունն ուժեղանալու հետ մեկտեղ Լեռնային Ղարաբաղում ևս ավելի ու ավելի են հրապուրվում թառով: Բայց նոր հոսանքը ստիպված է պայքարել Արևելքի հետևողական-դասական երաժշտության մեջ ներխուժող օպերետային ու փողոցային մեղեդիների գոեհիկ ազդեցության դեմ:

Զուռնա-թմբալ-թմբուկը հիրավի կատարյալ ժողովրդական նվագախումբ է. հարսանիքներում, խնջույքներում, ժողովրդական զվարճություններին, սրբավայրում, ամենուր տարածվում են նրա հնչյունները: Բայց գուռնայի մեղեդիներն ու թմբալի երկու փայտիկների հարվածների ռիթմը մինչև օրս քիչ են ուսումնասիրված, և չի պարզված մի կողմից՝ թե ինչ հարաբերության մեջ են գտնվում Հայաստանի տարբեր շրջանների գուռնայի մեղեդիների և, մյուս կողմից՝ թե ինչպիսին է Հայաստանի գուռնա-թմբալի և հարևան երկրների համանման գործիքների ու մեղեդիների փոխհարաբերությունը: Սակայն գուռնա-թմբալն ևս գայթակղվում է եվրոպական պոլկաներով, վալսերով, մագուրկաներով, հեռանում են դարերով ժառանգաբար անցած ավանդույթներից:

Ծերերը պատմում են, որ երիտասարդ տարիքում վայելել են իրենց ընկերներից շատերի հմուտ շվի նվագելու հաճույքը: Շվին արդեն անհետանում է:

Պարեքը: Մինչդեռ մյուս հայկական շրջաններում ու վրացական գյուղերում մշտապես կարելի է տեսնել կտուրներին, բակերում և այլուր պարող երեխաների, տղաների ու աղջիկների խմբեր, Լեռնային Ղարաբաղում նման բան չի եղել: Այստեղ պարում են միայն իրենց բակում, կարծես գաղտնի, երեխաները մեծանալով ավելի զուսպ են դառնում և պարում են միայն հարսանիքներին ու ընտանեկան տոներին, սրբավայրում, հատկապես Վարդևորի տոնի ժամանակ:

Ծամձորի բնակիչների վկայությամբ՝ հնում իրենք ունեցել են խմբական շուրջպարեր՝ առանց երգի, գործիքային երաժշտության նվագակցությամբ: Այժմ դրանք համատարած կերպով վերացել են, պարում են մենակ կամ երկուսով, վերջին դեպքում կինը պարում է իրեն քիչ թե շատ մոտ մարդու հետ: Պարերը դանդաղ են՝ ձեռքերի, ուսերի, գլխի ու մարմնի այլ մասերի բարդ շարժումներով: Տղամարդիկ պագուկի չեն պարում, չկան թռիչքներ ու

բացականչություններ: Ընդհանրապես ընդունված է, որ պարի կինը, ոչ թե տղամարդը, ընդ որում, համեմատաբար երիտասարդ, չամուսնացած կինը. 30-35 տարեկան կինն ամաչում է պարելուց:

Քաղաքի ազդեցությունը զգալի է նաև այստեղ. քաղաքից վերադարձող աշակերտն ու աշակերտուհին, ուսանողն ու ուսանողուհին, երիտասարդ բանվորներն ու արհեստավորները զուռնա-թմբլայի հնչյունների տակ պարում են պուլկա, վալս կամ մագուրկա: Իսկ տեղի գեղջկուհին հավատարիմ է մնում իր հին պարերին:

Լեռնային Ղարաբաղում մեր գիտարշավի կատարած հետազոտությունից անցել է տասնամյակից մի փոքր ավելի: Այն ժամանակ դեռ թարմ էին մարզի տնտեսական ու մշակութային կյանքին ազգամիջյան թշնամանքի հասցրած վերքերը, թշնամանք, որ վերջին հարյուրամյակի ընթացքում հրահրում էր ցարական իշխանությունը ցարիզմի դեմ հայ ու ադրբեջանցի աշխատավորների միացյալ ելույթները կանխելու նպատակով: Այն դաժանորեն օգտագործվեց համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ու փետրվարյան հեղափոխությունից հետո կալվածատիրական ու կապիտալիստական խավերի կողմից հայ դաշնակցական ու ադրբեջանցի մուսավաթական կուսակցությունների միջոցով՝ ժողովրդական զանգվածներին շահագործելու նրանց մրցակցության մեջ: 1920-ական թվականների կեսերին ամեն գյուղում կային քանդված կտուրներով, դուրս ընկած դռներով ու պատուհաններով տներ, իսկ նախկին վարչական կենտրոն Շուշի քաղաքում, որտեղ առաջվա 25 հազարանոց բնակչության փոխարեն փոխադարձ ջարդից հետո մնացել էր հազիվ մի հինգ հազար մարդ, անցորդի քայլերն արձագանք էին տալիս ամայի փողոցներում ու կմախք-տների հրդեհից սևացած պատերի մեջ, որոնց պատուհան-աչքերից ներս էին սահում մայր մտնող արևի շեղակի ճառագայթները: Ամեն ընտանիքում, լինե՞ր ադրբեջանցու, թե հայի, տակավին կենդանի էր որևէ անդամի՝ եղբայրական երկու ժողովուրդների զինված ընդհարումների զոհերի կորստի վիշտը: Բնակչության մեկ հինգերորդից ավելին զոհվել էր գնդակներից, հրդեհներից, քաղցից ու հիվանդություններից: Գյուղերի մոտերքի անմատչելի լեռնային կարկառներում դեռ պահպանվել են դիրքերն ամրացնելու համար այստեղ հապճեպ փորված խրամատներն ու քարակույտերը: Երկրամասի գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, մշակույթի բոլոր բնագավառ-

ներում խորհրդային շինարարության ֆոնի վրա դեռ ցայտուն հակադրություն էին կազմում այդ տարիների ավերածությունների հետքերը:

Առաջինը, ինչով նշանավորվեց 1920թ. մայիսին կարմիր բանակի մուտքը Լեռնային Ղարաբաղ, եղավ տեղի բոլոր ազգությունների միջև եղբայրական փոխհարաբերությունների և ընդհանուր անվտանգության ու խաղաղության հաստատումը: Կարճ ժամանակում հաղթահարվեցին ազգամիջյան երկպառակության ծանր ապրումները, և աշխատավոր հայերն ու աղբբեջանցիները միահամուռ ջանքերով, բարձր ոգևորությամբ ձեռնամուխ եղան նոր կյանքի կառուցմանը: Վերջ տրվեցին ոչ միայն ազգային թշնամանքի առանձին արտահայտություններին, այլև ելուզակության այն հաճախակի դեպքերին, որոնց դեմ ցարական կառավարչությունն անօգուտ պայքարում էր ռուսական իշխանության հաստատման օրից՝ ի վիճակի չլինելով ելուզակների հրոսակախմբերի հարձակումներից պաշտպանելու նույնիսկ ամենակարևոր՝ Շուշի-Եվլախ մայրուղին:

Երկրամասի բոլոր անկյուններում մեր գիտարշավի ժամանակ արդեն բնակչությունը հպարտությամբ և գոհունակությամբ էր խոսում մինչ այդ երբեք չտեսնված խաղաղ օրերի և լիակատար անվտանգության վերջնական հաստատման մասին:

Կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ խորհուրդները ներգրավվեցին Հոկտեմբերյան հեղափոխության մեծագույն սկզբունքների ակտիվ իրագործման մեջ: Այս աշխատանքը ծավալվում էր տեղի բնական ռեսուրսների ուսումնասիրության հետ սերտ կապի պայմաններում:

Մարզի բնակչության թիվը 1937թ. կեսերին արդեն կազմում էր ավելի քան 149 հազար մարդ (89% հայեր, 10,1% աղբբեջանցիներ, 0,9% ռուսներ, հույներ և այլք): Բնակչությունը տեղաբնակված էր հինգ շրջանում՝ Ստեփանակերտի, Շուշիի, Մարտակերտի (նախկին Ջրաբերդի), Մարտունու (նախկին Վարանդայի) և Հաղբուրթի (նախկին Դիզակի): Գյուղական բնակչության խտությամբ (մեկ քառ. կմ. ավելի քան 36 մարդ) Լեռնային Ղարաբաղին Աղբբեջանում պետք է առաջին տեղը հատկացնել: Սակայն հողով ապահովված լինելու առումով մարզը հանրապետությունում գրավում է վերջին տեղերից մեկը, քանի որ 4456 քառ. կմ ընդհանուր տարածությունից վարելահողերը կազմում են հազիվ 1/4 մասը: Իսկ տարածության մնացած 3/4-ը պատված է սարերով ու անտառներով: «Մակավահողությամբ կաշկանդված գյուղացին օգտագործում է հողի յուրաքանչյուր կտորը՝ հերկած դաշտերն այստեղ կուչ են գալիս լեռների լանջին, սահում բլուրներն ի վար,

թաքնվում քարաշարքերում, որտեղ գեթ մի փոքր հող կա և այլն»⁶: Նման պայմաններում հողի մշակումը շատ ավելի մեծ աշխատանք է պահանջում՝ որոշ դժվարամատչելի վայրերում ստիպված են հողը փորել ոչ թե ծանր արորով, այլ պարզապես բահով: Խորհրդային իշխանության տարիներին, հատկապես կոլտնտեսային շարժման ծավալումից ու մանր տնտեսությունները խոշորների մեջ միավորելուց հետո գյուղացուն օգնության հասավ գյուղատնտեսական մեքենան⁷: Մեքենայացումն ընդգրկել էր գյուղացիական աշխատանքի 20 տոկոսը, իսկ երրորդ հնգամյակի վերջին այդ ընդգրկումը կհասցվի 60 տոկոսի: Միաժամանակ քայլեր են արվում ջրովի հողերի մակերեսի մեծացման ուղղությամբ, որոնք 1924թ. 11000 հեկտարից հասցվել են 14000-ի: Կառուցվող Թարթարգետի և մյուս գետերի ջրերի էներգիայի օգտագործման միջոցով այդ մակերեսը կրկնակի կմեծանա: 1913թ. 36 հազ. հեկտարից այժմ ողջ ցանքատարածությունը հասել է 79,9 հազարի, իսկ երրորդ հնգամյակի վերջին այն կհասցվի 85000 հեկտարի: Ներդրվում է գիտական ագրոտեխնիկա, բարելավվում է սերմացու ցորենի որակը և հողի մշակման տեխնիկան, որի հետևանքով բերքատվությունը բարձրացել է մեկուկես-երկու անգամ: Ցածրադիր վայրերում ընդլայնվել է բամբակի դաշտերի մակերեսը (Մարտակերտի շրջան, որտեղ կան և կառուցուկատու բույսեր), կերային մշակույթներինը՝ բարձրադիր գոտում: Բարենպաստ կերային բազա է ստեղծվել անասնապահության զարգացման համար, որը լայնատարած արոտավայրերի առկայության շնորհիվ համարվում է մարզի գյուղատնտեսության զարգացման առաջատար ճյուղը: Արգելվում է ձմռանը և վաղ գարնանն անասունների արածեցումն անտառում շիվերով ու մատղաշ ճյուղերով: Անասուններն արդեն գրեթե լիովին ապահովվում են տեղական կերի պաշարով: Անասունների ընդհանուր գլխաքանակն ավելացել է երկու, իսկ որոշ տեսակներինը (ձիեր)՝ երեք և նույնիսկ 12 անգամ (խոզեր): Նոր գոմերի շինարարության շնորհիվ բարելավվել է մսուրային խնամքը: Լավանում է անասունների ցեղատեսակը: Կա յուղի ու պանրի արտադրության մոտ տասը ոչ մեծ գործարան: Այժմ մարզում կա 157 կաթնապրանքային, 97 խոզաբուծական, 94 ոչխարաբուծական, 54 ձիաբուծական և 2 ջորեբուծական ֆերմա:

⁶ Գ. Ա. Քոչարյան, *Լենային Ղարաբաղ, Բաքու, 1925*

⁷ Կոլտնտեսությունների մեջ ընդգրկվել է գյուղացիական տնտեսությունների 88 տոկոսը: Շատ գյուղերում կատարվել է համատարած կոլեկտիվացում

Քաղաքական ավերածության շրջանում գործարանային կենտրոններից կտրված լինելու և մետաքսի ու սպիրտի արտահանումը գրեթե լիովին դադարեցնելու հետևանքով պողատու և խաղողի այգիներն ու թթաստանները հիմնականում թողնվել էին անխնամ, երբեմն դրանք կտրում էին ու հատկացնում հացահատիկային մշակույթների ու բանջարանոցների: Դրանց վերականգնումը, որը խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին տարիներին համեմատաբար դանդաղ էր ընթանում, վերջին տարիներին կուսակցության ու կառավարության ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ զգալիորեն արագացել է: 1937թ. փետրվարին հրավիրված առաջավոր այգեգործների խորհրդակցությունն ամփոփեց այդ ուղղությամբ տարվող բոլոր աշխատանքները և նշեց հետագա զարգացման ուղիները: Այսպիսով, ամրապնդվում է տեղական արդյունաբերության արդեն գոյություն ունեցող կարևոր ճյուղերի՝ օդերորման և մետաքսի հումքի բազան, որոնք առավել կարևոր են մարզի համար, քանի որ տարածված են խիստ սակավահող շրջաններում և նեցուկ են երկրագործությանը: Թե՛ մեկ, թե՛ մյուս բնագավառը հսկայական վնաս է կրել համաշխարհային և հատկապես քաղաքացիական պատերազմի տարիներին: Օդերորումը, որը գրեթե բացառապես կատարվում էր թթից և ոչ մեծ քանակությամբ՝ խաղողահյութը հեռացնելուց հետո գոյացած խաղողի կնձեռից, այժմ էլ հիմնականում տնայնագործական բնույթ է կրում՝ թթաստան կամ այգի ունեցող յուրաքանչյուր տնտեսատեր (որոնց թիվը 1924թ. հասնում էր 300-500) այժմ էլ երբեմն իր թույթը և կնձեռն ինքն է թորում: Կուլտնտեսություններում արդեն կատարվում է համատեղ օդերորում, և ստեղծվել է երկու կրկնագուման և մեկ գինե-օդե-լիմոնադի գործարան, որոնք միավորված են Ղարաբաղի սովխոզտրեստի ցանցում, որը նպատակ ունի բարձրացնելու ինչպես արտադրանքի որակն ու ավելացնելու քանակը, այնպես էլ վերացնելու այս արտադրաճյուղում աշխատավորների վաստակն իջեցնող բոլոր պայմանները⁸:

1936թ. մարգում, բացի 590 հազ. լիտր գինուց, 900 հազ. լիտր մաքուր օդուց, 55 հազ. լիտր կոնյակից, արտադրվել է 210,6 հազ. լիտր բացարձակ աստիճանի կոնյակի սպիրտ, 3607 հազ. լիտր բացարձակ աստիճանի թթի

⁸ Պատերազմից առաջ բնակչությունն օդու մեծ մասը ծանր պայմաններով վաճառում էր գնորդներին: Ղարաբաղի սովխոզտրեստը գինու և սպիրտի արդյունաբերության կայուն հումքի բազա ստեղծելու նպատակով միավորում է երկու խաղողագործական, մեկ մեղվաբուծական և երեք կումբինացված սովխոզ՝ 5898 հա ընդհանուր տարածությամբ

կրկնաթոր սպիրտ⁹ 1924 թվականի երեք միլ. լիտր աստիճանի ընդհանուր օդու դիմաց:

Մեծ նվաճումներ կան նաև շերամապահության և մետաքսի արտադրության բնագավառներում: Շերամապահներն ապահովվում են լավագույն շերամի սերմով: Բարելավվել է որդերի խնամքն ու կերակրումը: Շարք են մտնում շերամի խեղդման հատուկ կայաններ ու հարմարանքներ: Այս ուղղությամբ ևս շատ բան արվում է կոլտնտեսությունների միջոցով: Ստացվում է թե՛ քանակով, թե՛ որակով զգալիորեն ավելի բարձր արտադրանք: Մեկ տուփ շերամի սերմից ստացվող բոժոժի քանակը հասցվել է 46,6 կգ՝ նախապատերազմյան 18կգ փոխարեն, 1936թ. ստացվել է մեկ միլ. 113 հազ. ռուբլու արժողությամբ 128 հազ. կգ բոժոժ: 1936թ. փետրվարին տեղի ունեցած համագումարում շերամապահները մրցության հրավիրեցին հարևան Ադրամի շրջանին: Վերականգնվել են նախապատերազմյան շրջանի մետաքսամշակման և մետաքսամանման լավագույն ֆաբրիկաները, որոնց թիվն այն ժամանակ հասնում էր 30-ի, ինչպես և մանր, վատ կահավորվածները: Վերջիններիս սարքավորումը նորոգված է: Ներկայումս կա վեց մետաքսամշակման (դրանցից Ստեփանակերտինը, որը կառուցվել է խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո, ունի օրինակելի սարքավորում), մեկ մետաքսամանման և մեկ մանածագործական ֆաբրիկա:

Մեծացվում են ոռոգման և էներգետիկ ռեսուրսները: Արդեն ավարտվում է 140 հազ. ձիաուժ ունեցող Թարթարգեաի շինարարությունը: Կայանը հնարավորություն կտա ոռոգելու 9000 հա նոր հողեր: Ընդլայնվում է նաև մյուս գետերի ջրային հարստությունների շահագործումը ինչպես ոռոգման, այնպես էլ էներգետիկ նպատակներով¹⁰: Նախագծվել է խոշոր ջրամբարտակի կառուցումը Շուշիին մոտ Քարին տակ գետի վրա, որտեղ պետք է ստեղծվի խոշոր ջրամբար՝ դաշտերի ոռոգման և էներգիա ստանալու համար: Մաքրված են հին, թվով 80 քյահրիզներ (լեռնային խոր շերտերից ջրի արտաբերման խորշեր): Առաջիկա եռամսյակում նախագծված է տասը նոր քյահրիզի շինարարություն:

Անտառային զանգվածների զբաղեցրած տարածությունը և ծառատեսակների բնույթը ճշտորեն որոշելուց հետո ուժեղացվել է անտառահան-

⁹ Арт. Аракелян, *Нагорный Карабах, „Советское краеведение, „ 1936, N10*

¹⁰ *Գարկար (Գարգար) գետը սնում է Ստեփանակերտի հիդրոէլեկտրակայանը: Յուրաքանչյուր շրջկենտրոնում կա ջերմաէլեկտրակայան*

դակների պահպանությունը, որոնք գրավում են մարզի ողջ տարածքի մեկ երրորդը, սկսվել է դրանց ռացիոնալ օգտագործումը: Դրան, անկասկած, խանգարում է անտառային ճանապարհների վատ վիճակը, իսկ երբեմն էլ՝ նույնիսկ լիակատար բացակայությունը: Անհրաժեշտ փայտանյութի մի զգալի մասը դեռևս ներմուծվում է դրսից՝ Միության հյուսիսային շրջաններից: Փայտամշակման արդյունագործությունը և հյուսածո իրերի արտադրությունը (տնային կահ-կարասի, թիեր, եղաններ, կամեր, սայլեր և այլն, զամբյուղներ, հացի ամբարներ, քթոցներ) կրում է դեռևս տնայնագործական բնույթ և շատ քիչ չափերով է շուկա հանվում՝ այն էլ տեղում կամ ցածրադիր անտառագուրկ վայրերում իրացվելու համար:

Չնայած Լեռնային Ղարաբաղում երկրաբանական-հետազոտական աշխատանքների համեմատաբար թույլ ծավալմանը՝ խորհրդային իշխանության հաստատումից առաջ և հետո այստեղ գրանցված է ավելի քան 850 հանքավայր, որոնցից շատերն ունեն պղնձի պարունակության բարձր տոկոս (դրանցից պետք է նշել Հասանրիսի հանքերը): Դրանց մի մասը գյուղացիները մշակել ու մշակում են տնայնագործական եղանակով: Դրանցից ոչ մեկը, նույնիսկ ամենախոշոր պոլիմետաղային խումբը՝ Մեհմանայի հանքավայրը, մինչև օրս ցույց չի տվել խոշոր արդյունաբերության կազմակերպմանը բավարարող պաշարներ: Հնարավոր է, որ ավելի մանրակրկիտ հետազոտությունն ի հայտ բերի այնպիսի հանքավայրեր, որոնց շահագործումը կարող է շահավետ լինել:

Խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո ստեղծվել է կրի, աղյուսի, կղմինդրի, անտառանյութերի (Բադարի փայտաստղոցարան) և այլնի արտադրությամբ զբաղվող մանր գործարանների մի ամբողջ ցանց:

Մեծաքանակ հումքով հարուստ (բրդի, մետաքսի, կավի, փայտի, ծղոտի և այլն) Լեռնային Ղարաբաղում հնուց ի վեր զարգացած են եղել տնայնագործության զանազան ճյուղեր, որոնք շատ կենսունակ են մարզը խոշոր արդյունաբերական կենտրոններից հեռու գտնվելու և հաղորդակցման ուղիների բացակայության պատճառով: Գեղեցկությամբ ու դիմացկունությամբ հայտնի են առավելապես Ղարաբաղի գորգերը, ջեջիմները, խուրջիները, մափրաշները (անկողնակ) և այլն: XIX դարի երկրորդ կեսից այս արտադրանքը դարձավ լայն արտահանման առարկա: Խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո ինչպես գորգագործության, այնպես էլ բրուտության, աստղձագործության և տնայնագործության մյուս ճյուղերում

տնայնագործ-մենատնտեսները սկսեցին միավորվել արդյունագործական արտելների մեջ, որոնք ընդգրկում են շուրջ 600 մարդ:

Այսպիսով, Լեռնային Ղարաբաղի ողջ տնտեսական կյանքում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո ընկած ժամանակաշրջանում արմատական տեղաշարժեր են կատարվել ոչ միայն արտադրության տեխնիկական կողմի, այլ նաև կազմակերպական կառուցվածքի մեջ, որը դրվել է սոցիալիստական հիմքերի վրա: Ընդ որում, խորհրդային շինարարությունը կենարար ներգործություն է ունեցել մարզի կյանքի ամենից ետ մնացող բնագավառներից մեկի՝ ճանապարհաշինության բարելավման վրա: Մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը մարզի միակ խճուղին Եվլախ-Շուշի-Գորիս ճանապարհն էր: Այն ժամանակ դեռ ավարտված չէր Զրաբերդի շրջանից Կիրովաբադ տանող խճուղին: Գյուղերը միմյանց հետ կապված էին սայլուղիներով, Լեռնային արահետներով, որոնցով դժվարությամբ էին անցնում ձիերն ու ջորիները: Գյուղխորհուրդների և հատկապես կոլտնտեսությունների միջոցով բնակչությանը ցույց տրվող աշխատանքային օգնության շնորհիվ համեմատաբար սահմանափակ բյուջետային հատկացումներով կառուցվում են շրջաններն ու գյուղերը միմյանց կապող հարմար ճանապարհներ: Սակայն մարզի խիստ Լեռնային ռելիեֆը դյուրությամբ չի ենթարկվում ճանապարհաշինության վրա թափած ջանքերին: Մինչև օրս մարզային կենտրոնի՝ Ստեփանակերտի հաղորդակցումը շրջանների հետ դեռևս կատարվում է շրջանցիկ ուղիով՝ Աղդամի ցածրավայրի խճուղով: Այս հանգամանքն ազդում է հենց կենտրոնի զարգացման տեմպերի վրա: Ստեփանակերտն ավելի շատ վարչական ու մշակութային կենտրոն է և դժվարությամբ է դառնում առևտրական ու արդյունաբերական կենտրոն: Բնակչությունը, Աղդամի հետ համեմատած, դանդաղ է աճում. 19 տարվա ընթացքում այն հասել է միայն 7,5 հազ. մարդու: Ուղիղ Ստեփանակերտ տանող կարճ ու հարմար ճանապարհների բացակայության պատճառով շրջանները ձգտում են դեպի Աղդամ, քանի որ դեպի այնտեղ են ձգվում նրանց գետահովիտները:

Վերափոխվել է մարզի ողջ մշակութային դեմքը: Ստեփանակերտը հոյակապ պլանավորված, ասֆալտապատ, կանաչապատ, էլեկտրիֆիկացված քաղաք է: Գյուղերում բնակչությունը շտապում է դուրս գալ ազատ, ընդարձակ տարածություն, և առաջվա ծխից սևացած, լույսի ու ծխի համար առաստաղում բացած անցքերով գետնափորի ու *դարադամների* փոխարեն տենդորեն կառուցում են երկհարկանի տներ՝ կողային պատերում բացված

պատուհաններով (Խանաբադում, օրինակ, մի տարվա ընթացքում կոլտնտեսականները կառուցել են 11 տուն):

Գյուղխորհրդի բաժինները տարեցտարի հասնում են այն բանին, որ փողոցները պլանավորվեն ուղիղ և պահվեն մաքուր վիճակում: Գյուղերից դուրս է բերված դարավոր աղբը: Կառուցվել են բաղնիքներ: Ոչ միայն հիմնական կենտրոնները, այլև շատ գյուղեր ունեն հեռախոսային կապ: Շրջկենտրոնից շատ հեռու տեղադրված գյուղերում մարդիկ լսում են ռադիոհաղորդումներ: 35 գյուղում արդեն վառվում են «*Բյլիչի լամպերը*»: Ստեփանակերտում գործում են Մ. Գորկու անվան դրամատիկական թատրոնն ու երկու կինոթատրոն: Բոլոր շրջկենտրոններում կան կինոներ, թատրոն, տարբեր վայրեր սպասարկվում են շրջիկ կինոխցիկով, որոնցից երկուսը հնչյունային են: Փոստային ցանցը ընդգրկել է ամենահեռավոր անկյունները: Կազմակերպվել է 24 ակումբ, 26 ընթերցարան, 10 մասսայական գրադարան: Ապշեցուցիչ են դպրոցական գործի հաջողությունները. 49 մանր վարժարանի փոխարեն, որոնցից 1914թ. միայն երկուսն էր միջնակարգ, 1937թ. կար 186 դպրոց, որից 17-ը՝ լրիվ միջնակարգ, 106-ը՝ թերի միջնակարգ: 1914թ. սովորողների թիվը հասնում էր 3010-ի, ուսուցիչների՝ 79-ի, իսկ 1937թ. կար 34599 սովորող և 1223 ուսուցիչ և, բացի այդ, մեծահասակների, անգրագետների ու կիսագրագետների դպրոցներում ընդգրկված էր 16191 մարդ: Ցարական իշխանության օրոք գրագետները կազմում էին բնակչության չորս տոկոսը, իսկ 1937թ. անգրագետները վեց տոկոս էին, ընդ որում, համառ պայքար էր մղվում անգրագիտության լիակատար վերացման համար: Կուսակցության մարզկոմի և մարզգործկոմի տպագիր օրգան «*Խորհրդային Ղարաբաղ*» թերթը հատուկ բաժին էր բացել անգրագիտության վերացմանը վերաբերող ինֆորմացիայի ու հոդվածների համար և աշակուրջ հսկում էր կենտրոնում ու շրջաններում այդ պայքարի ընթացքին: Երրորդ հնգամյակի պլանը կազմված էր այնպես, որ ապահովվեր ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոցն ավարտողների 80 տոկոսի անցումը լրիվ միջնակարգի: Գոյություն ունեւ հինգ տեխնիկում, 69 մանկապարտեզում ընդգրկված էր 25.692 նախադպրոցական երեխա: Կար մեկ մանկատուն: Բարեկրթական նպատակների համար 1923-24թթ. 138 հազ. դիմաց այս տարի բաց է թողնված 14.357 հազ. ռուբլի, այսինքն՝ երկրամասի ողջ բյուջեի 57,7 տոկոսը:

Բնակչության բոլոր խավերի շրջանում մեծացել է հետաքրքրությունը գիտության ու գրականության նկատմամբ: Ամենուր ընտանիքներում

ստեղծվել են սիրած գրքերի գրադարաններ: Տեղում հիմնադրվել է գրական բջիջ: Աճում է ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական մշակույթը:

Կուսակցության անդամներն ու կոմերիտականները կատարում են քաղլուսաշխատանքներ, տանում են հակակրոնական պրոպագանդա (օրինակ, փոքր Սարդարաշենում աշխատում է 40 հոգուց բաղկացած անաստվածների խումբ): Գյուղերի ողջ ակտիվը մոբիլիզացվեց հոգևորականության մնացուկների որոշ մասի ելույթները խափանելու համար, որը փորձում էր նոր Սահմանադրությունն օգտագործել բնակչության վրա իր ազդեցությունը վերականգնելու համար: Դեռ որոշ տեղերում զգացվում է հին, հեթանոսական տրամադրությունների ուժը. պատահում են տենդով երեխաներին լարախաղացի լարի տակով անցկացնելու (Քերթ և Քարահունջ գյուղեր), երեխա ունենալու նպատակով գիշերը կնոջը խուլ, կախարդված քարայրում թողնելու (Մեծ Թաղլար գյուղ) կամ էլ ծեր հեքիմի, գրբացի, *չուիչի* աղոթքին դիմելու (Եմիշճան գյուղ) դեպքեր: Այս ամենը, սակայն, կրոնական թմբիրի վերջին առկայծումներն են: Դպրոցի, կոմերիտիության, կարմիր բանակի լայն պրոպագանդայի միջոցով, կենդանի և տպագիր խոսքով գիտական աշխարհայեցությունն ավելի ու ավելի խորն է թափանցում բնակչության մեջ: Դա արտահայտվում է ամենուր՝ ինչպես տնտեսության, այնպես էլ կենցաղի մեջ:

Վերափոխվում են ինչպես ընտանիքում, այնպես էլ սեռերի միջև եղած բոլոր հարաբերությունները: Ոչ հեռավոր անցյալում մի քանի սերնդից բաղկացած մեծ, խոշոր գերդաստանները գրեթե ամենուր մասնատվում են փոքր զուգարնտանիքների, որոնք անմիջականորեն մտնում են սոցիալտնտեսական նոր խոշոր միավորումների՝ կոլտնտեսությունների մեջ: Կինը՝ արդեն գրագետ, իր սեփական աշխօրերի բաժինն ունեցող անձնավորություն, իրեն զգում է ընտանիքի ինքնուրույն և հավասար անդամ: Վերացել է նրա նախկին ինքնամոտությունն ու ընկճվածությունը: Նա գնալով ավելի հաճախակի է հանդես գալիս ամուսնու վարքի ազատ քննադատությամբ և որպես ղեկավար՝ տեղի կյանքի որևէ բնագավառում: Նա ազատվել է տատմոր ծառայություններից և լիակատար վստահությամբ դիմում է մանկաբարձի օգնությանը: Հեշտացել է մանկան խնամքը. օգնության են եկել կոնսուլտացիաները, մշտական ու սեզոնային մանկամսուրները, մանկապարտեզները: Սանիտարաբուժական գործի կազմակերպումը զգալիորեն նվազեցրել է ընդհանուր հիվանդություններն ու մահա-

ցությունը: Աշխատանքի արտադրողականությունն ու կենցաղային պայմանների բարելավումը զգալիորեն բարելավել են բնակչության կենսամակարդակը և առողջական վիճակը:

Տնտեսապես և կուլտուրապես հետամնաց, ցարական իշխանության օրոք աչքաթող արված, դաշնակցականների ու մուսավաթականների տիրապետության օրոք ազգամիջյան երկպառակություններից քայքայված ծայրամասը բարգավաճող մարզ դարձնելու համար պահանջվեց նյութական խոշոր միջոցների ներդրում: Այդ ծախսերը դեռևս լրիվ չեն ծածկվում տեղի արագ աճող եկամուտներով, որոնք 1936թ. կազմեցին 4400 հազ., իսկ 1937թ.՝ 7.648 հազ. ռուբլի. աճը 180 տոկոս է: Զգալիորեն ավելի արագ են աճում ծախսումները, որոնք 1925-26թթ. 198,4 հազարից 1936թ. հասել են 19.263 հազ., 1937թ.՝ 24577 հազ. ռուբլու: Մշակված պլանի կենսագործման համար բյուջեի անհրաժեշտ լրացումը կատարվում է Ադրբեջանի հանրապետական միջոցների հատկացումների հաշվին: 1936թ. դոտացիան կազմել է 12285 հազ., իսկ ընթացիկ՝ 1937թ., հասել է 16.930 հազ. ռուբլու:

Փոխվել է գյուղացու և քաղաքացու կյանքի ողջ պատկերը: Փոխվել են թե՛ աշխատաժամանակի բաշխման, թե՛ ժամանցի ձևերը: Անցյալի գիրկն անցնող հին Լեռնային Ղարաբաղի ավերակների վրա կառուցվում է նոր սոցիալիստական Լեռնային Ղարաբաղը, որտեղ բոլոր ազգերի աշխատավորները կոմունիստական կուսակցության և խորհրդային իշխանության ղեկավարությամբ կառուցում են երջանիկ ու ունևոր կյանք:

К ИЗУЧЕНИЮ АРМЯНСКИХ КРЕСТЬЯНСКИХ ЖИЛИЩ¹ (КАРАБАХСКИЙ КАРАДАМ).

За сравнительно короткий срок - столетие или чуть более того - даже в самых отдаленных уголках нашего края совершилось коренное видоизменение бытовых особенностей, сохранявшихся с изумительной устойчивостью в течение не одного десятка веков. Этот процесс, с каждым поколением расширяясь и углубляясь в быстром темпе своего развития, коснулся не только внешних, чисто материальных сторон быта, но и, не в меньшей мере, всего психического уклада населения. Будучи вполне естественным и по своему существу бесспорно прогрессивным явлением, он повелительно выдвинул перед наукой неотложность спешного зафиксирования тех, не успевших еще исчезнуть, пережитков старины, которые могут облегчить нам понимание основного направления и отклонений в поступательном ходе прошлой культурной жизни местных народов. Между прочим, сохранившийся этнографический материал помог бы разобраться и в проблемах местного искусства, в частности в вопросе о происхождении тех своеобразных черт армянской церковной архитектуры, которые отмечены новейшими исследователями строительного искусства, хотя бы в одной из последних работ венского профессора Иосифа Стриговского: «Die Baukunst der Armenier und Europa» (1918 г.). Как бы ни были основательны доводы, приводимые в подтверждение мысли о заимствовании многих элементов армянских церковных построек извне, из прилегающих стран, тем не менее, едва ли возможно отрицать тот факт, что на армянской почве эти заимствования не только получили новое сочетание, но и приобрели значительные наслоения, придавшие им оригинальный характер. Эти, чисто локальные особенности, несомненно, были подсказаны местными строительными навыками, зародившимися и окрепшими под непосредственным воздействием определенных географических условий. Вопросы о форме купола, о технике его возведения, об основных чертах храмового плана, о конструкции т. н. «*жаматун*»-ов и «*гавит*»-ов-храмовых пристроек и пр., по-видимому, получают удовлетворительное объяснение лишь в связи с изучением форм и элементов армянской народной архитектуры, как они выявлялись на т.н. «простонародных», крестьянских постройках.

К сожалению, далеко еще не собран и не систематизирован весь материал,

¹ Из доклада, прочитанного на собрании ученых членов КИАИ 29/1, 1925 г. Изв. КИАИ т. III

необходимый для выяснения основных черт этой отрасли армянской архитектуры. Правда, в изданиях Е. Лалаяна при этнографическом описании той или иной провинции упоминается и о крестьянских домах этих местностей, однако у него дело не идет дальше общего, очень беглого и нередко смутного, перечисления некоторых частей здания, без снабжения какими-либо планами и чертежами¹. Попытку дать сравнительный обзор планов армянского крестьянского жилья сделал еще в 1892 г. Парсадан (ныне архиепископ Месроп) Тер-Мовсисян в работе: «Das armenische Bauernhaus. Ein Beitrag zur Cuiturgeschichte der Armenien (Wien)»². Мысль об этом исследовании автору подали изыскания Meringer-а и Herning-а о немецком крестьянском доме в связи с выяснением сходства этого дома с первоначальным индо-европейским домом, причем его поразило то обстоятельство, что «армянский крестьянин» и теперь все еще строит свой дом по образцу индо-европейского прототипа, «особенно его греческой разновидности». Автор писал свою работу в Вене по дачным воспоминаниям детства и отрочества, проведенных в пределах б. Елисаветпольской губ. (преимущественно в Зангезуре и Карабахе), и по данным, собранным со слов армян-эмигрантов, переселившихся в столицу б. австрийской империи из разных частей Армении, главным образом, турецкой. Неудивительно, что описания и планы его не касаются самых существенных частей здания (напр. конструкции потолка) и потому дают очень мало исходных положений для дальнейших выводов. А между тем, детальные материалы могли бы нас обогатить данными не только для выяснения местных архитектурных традиций, но и для установления древних культурных связей, для раскрытия тех этнических элементов, которые вошли в состав отдельных провинциальных групп, охватываемых теперь общим понятием «армянской» народности, и т. д.

Собирание этих материалов в настоящее время затруднено несколькими обстоятельствами. Прежде всего, ввиду почти полного исчезновения армянского населения в пределах Турции, мы лишены уже возможности изучать на месте народную архитектуру западных и южных областей «Армянского Нагорья»: ее возможно восстановить лишь со слов беженцев и на основании построек, возведенных и возводимых ими на местах нового поселения, на территории Советской Армении, конечно, постольку, поскольку они сами здесь не подчинились влиянию местных форм. С другой стороны, и в северной и северо-восточной Армении сохранилось очень мало древних крестьянских построек, так как со времени установления русского владычества почти все

¹ Кроме основного плана сисаканского (в Зангезуре) дома

² См. армянский перевод этой работы: Парсадан Тер-Мовсисян, Հայ գիւղական տունը, пер. с немецкого («Սոցիալիս Մատենադարան» XIII) Вена 1894. Кстати, немецкая редакция впервые была напечатана в «Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien» XXII Band, 1892, стр. 125-172, а армянская (в переводе с немецкой) – в «Հանդէս Ամսրեկայ» за 1893 год

деревни подверглись сплошной перестройке и, под влиянием новой городской архитектуры старые здания заменены новыми; все население вышло из своеобразных подземных жилищ, так картинно описанных еще Ксенофонтom в 400 г. до Р. Х., и устраивается в высоких домах, с окнами в боковых стенах, с покатыми крышами, крытыми железом или черепицей. Это можно сказать и относительно Нагорного Карабаха, где, при объезде с экспедицией ЗНА при ЗакЦИК-е летом 1924 г., мне удалось лишь в очень немногих деревнях, и то обычно расположенных вдали от больших проезжих дорог, обнаружить крестьянские постройки древнейшей конструкции, ранее, до установления русского владычества, доминировавшей в крае. Некоторые из них и возведены до этого времени. Только местами таковые постройки служат и до сих пор еще жильем; большей же частью они превращены в амбары, в склады для хранения домашнего хлама, в помещения для скота, в особенности телят, или же просто-напросто заброшены. Все они почти не ремонтируются и после каждого ливня или весеннего таяния снегов постепенно разваливаются. Население уже повсеместно отвыкло от того образа жизни, к которому были приспособлены старые дома, и потому едва ли можно сомневаться, что если не взяться теперь же за описание уцелевших немногих памятников народной архитектуры, то через несколько лет сделать это уже будет невыносимо.

В настоящей статье я намереваюсь предложить описание карабахского армянского крестьянского дома, на месте называемого татарским именем «карадам», что означает *черный дом*, хотя он не имеет решительно никакой связи с татаро-монгольскими жилыми помещениями. Правда, и в некоторых татарских селениях можно встретить карадам, напр. в окрестностях Гадрута, иногда очень обширные, прочно и аккуратно возведенные, однако, они везде построены армянами - мастерами в бывших зимовьях, где население от кочевого или полукочевого скотоводческого хозяйства сравнительно недавно стало переходить или перешло к культуре садовой или зерновой.

Карадам обыкновенно стоит на склоне горы, так что три его стены почти целиком уходят в землю и только передняя с дверью и навесом, обращенным чаще всего на юг, стоит выше двора. Поэтому, нередко, лишь по возвышающемуся над поверхностью земли широкому усеченному конусу возможно бывает догадаться о наличии здесь постройки. Во многих местах крыша одного карадама служит двором для другого. Землянки эти со своими дворами стоят достаточно обособленно друг от друга и как-то держатся изолированно со своим внутренним миром. Даже в случае выделения кого-либо из взрослых сыновей в особую семью практиковалось возведение для него карадама не в непосредственной близости или стена к стене со старым, а всегда в некотором

отдалении, по-видимому, с полным хозяйственным обособлением. Этому должна была способствовать крайняя скученность старых построек, вследствие чего приходилось выбирать место для новых зданий на окраине деревни. Есть, однако, основание думать, что в древности, как это и теперь замечается даже в самых глухих районах Нагорного Карабаха, здесь не любили селиться вместе обширными, разросшимися семействами, охватывающими несколько поколений, и очень рано взрослые женатые сыновья или братья откалывались от основного очага в самостоятельную хозяйственную единицу и обзаводились своим отдельным домом. По крайней мере, все опросы относительно последних 3-4 поколений указывают на установившийся издавна обычай такого раннего выделения взрослых сыновей и братьев. При этом очень характерным является тот факт, что при переходе в новое помещение обособившаяся семья не имела обыкновения (как это делалось в других провинциях) брать с собою огонь из родительского очага для разведения первого огня у себя.

Карадам в основании всегда выдерживает строго квадратную форму, стороны которой обычно не превышают 12 арш. Стены возводились толщиной в 1½ арш., причем лишь передняя выкладывалась более или менее тщательно, из обтесанных снаружи камней на извести, а остальные три, сидящие в земле, складывались из рваного камня довольнотаки небрежно, иногда прямо примыкая к скале. Внутри они покрывались штукатуркой из глины или гажей. Боковые стены, выдвигаясь вперед аршина на три, образуют здесь справа и слева окаймление навеса.

Внутри помещения в стенах оставляются ниши («патрхан» - *պատրիանի*), начинающиеся чаще всего от пола или на высоте 1½ арш. от него. Ниши эти служат открытыми шкапами для помещения посуды, платья, постели. Иногда для последней цели к некоторым карадамам пристраивается в земле маленькое четырехугольное темное помещение, сообщающееся с главным через невысокую дверь, заменяемую иногда цветной занавесью. Этот чулан носит характерное название «к ы һ о л» (*կրհոլ*), т. е. *пещеры*, выдолбленной прямо в скале и не обложенной стенами.

Самой характерной частью карадама является перекрытие основного квадрата. Потолок поддерживается четырьмя дубовыми столбами - колоннами - «сюн» (*սյն*), установленными на каменных четырехугольных постаментах по углам на расстоянии 1½ - 1¾ - 2 арш. от каждой стены. Они представляют довольно тщательно оструганные стволы деревьев в 8-9 вершк. в диаметре, водруженные в углублениях постаментов корневищем вверх, причем корневищу придается форма приплюснутой с двух боков воронки с ложбиной «пыро» (*պրո*), наверху, для установки балок. Эти капители «сынаклох» (*սընակլոխ*) голова колонны в большинстве случаев, но не всегда, грубо орна-

ментированы геометрическими линиями: нигде мне не попадались растительные орнаменты.

Во всех виденных мною карадах, без исключения, бревна, образующие потолок, чередуются в одном и том же порядке, освященном веками и никем не нарушаемом.

На верхних ложбинах - «пыро», установленных приплюснутыми сторонами капителей параллельно к задней и передней стенам, кладется параллельно к боковым стенам по одному бревну «керан» (*қытпшы*), на которых, от колонны к колонне, справа налево, укладывается уже *по паре* бревен «чохтак» (*дпшпшы*) *парные*. Таким образом, *получается* квадратная рама, параллельная к квадрату стен. На этих парных балках, отступя во внутрь около 1½ арш. от нижних *одиночных балок*, перекидывается по одной балке «керанхпер» *қытпшышпшытп*) *брат керана*. а на них уже, опять на том же расстоянии уже *от* «чохтаков», кладется справа налево по паре бревен «лелак» [*тпш*]). Лелак'и вместе с керанхперами составляют второй квадрат, параллельный первому. Лелак-и служат подпоркой для двух деревянных дуг «кырап'ат» (*пырпшышп*) или «хюрт'укыр» (*пшпшпшпшп*) *локти хюрт-а*, соединенные двумя перемычками «чарчыра» (*шпшшп*): чарчыры вместе с кырап'атами образуют ужи третий параллельный квадрат со сторонами около 1 аршина; это - рамка окна «хюрт» (*пшпшп*) в потолке. Для того, чтобы кто либо из детей или случайно проходящих по крыше не провалился в это отверстие, середины сторон 3-го квадрата соединены тонкими, но крепкими брусьями из дерева (впоследствии они заменены железными), называемыми «хычап'ат» (*пшшшшпшп*) *крест-брусья*.

Весь этот скелет потолка плотно покрывается тесными рядами довольно толстых тесов, топором отколотых досок - «тылакоч'и» (*пшшшпшпшп*), которые затем постилаются камышом или соломой и засыпаются толстым слоем глины. Крыша снаружи получает форму очень широко сидящего на квадрате усеченного конуса.

Под ч'ухтаками (*двойными балками*), от колонны к колонне, на высоте человеческого роста, протянуто по шесту, концы которого всажены в углубления, продолбленные в колоннах. Архитектурное значение этих шестов, называемых татарским словом «салб» (*шпш*) или «сылбаг'ач» (*пшшшшпшпшп*) местные жители не могли определить. Указывалось лишь их хозяйственное назначение - для вешания ковров, платья, воронок, хозяйственных предметов...

В помещение ведет лишь одна низкая дверь, оставляемая в передней стене, обыкновенно совершенно вплотную к правому углу. Через нее приходится входить несколько согнувшись. Снаружи дверной просвет отделан тщательнее

других частей здания. Края идут с откосами, снабженными нередко ложными колоннами; верх перехвачен сводом, под которым вся перемычка заложена цельным камнем, украшенным надписью с упоминанием имени хозяина или строителя, а чаще всего орнаментированным. Так, в Гадруте на одном таком камне изображены две птицы (голуби?), клюющие цветок, который помещен посередине.

Сама дверь, всегда одностворчатая и толстая, открывается во внутрь, в сторону перегородки, идущей от края двери мимо [правой] передней колонны до середины комнаты. Эта перегородка «дрбызи» (*դրբիզի*) - не выше человеческого роста - защищает от внешнего холодного воздуха и от первых взоров входящего в отделение, находящееся у внутренней стороны передней стены, где обыкновенно отдыхают домашние: здесь в некоторых карадах помещаются широкие и длинные нары - «тахта» (*թախթա*), покрытая ковром; чаще же всего прямо пол покрывается циновкой и ковром.

В середине карадама, под самым отверстием в потолке, устроено едва заметное углубление для разведения костра, окруженное несколькими тесаными камнями для сидения и др. надобностей. В Нагорном Карабахе нигде не встречается «кюرسی» (*կյուրսի*), неглубокий «тондир» (*թոնդիր*), т.е. цилиндрическое углубление в земле, обложенное обожженной глиной, для печения хлеба и варки пищи,- который покрывается низким столиком и поверх большим одеялом под которым вся семья спит зимою в тех районах «Армянского Нагорья» где мало леса. Склоны Карабахских гор были покрыты густым лесом, и население не нуждалось в дровах. Зимой день и ночь поддерживался в доме обильный огонь, вся семья и гости располагались тут же возле костра. Иногда дым становился до того густым, что приходилось или выходить из помещения или ложиться на землю, пока он не выходил через открытую дверь или отверстие в крыше. Неудивительно, что вся глиняная штукатурка стен и потолок чернела от блестящей, маслянистой сажи. Отсюда и название «карадам», т. е. *черный дом*.

Напротив двери, под задней стеной, выложена из камня стойка - дюкан (*դյուկան*), вышиной в 1½ арш., занимающая около ⅓ длины стены. На ней укладываются посуда, мешки с мукой¹ или солью, горшки с медом и вообще предметы, которые могут пострадать при поливке земляного пола. Спереди над стойкой оставлены 2-3 маленькие ниши, служащие для помещения разной мелочи и домашних припасов, а также заготавливаемых на зиму солений, маринадов, сушений и т. п.

Карадам служит, собственно, зимним помещением. С ранней весны и до

¹ Для зерна в одном из свободных углов карадама стоит большой высокий деревянный сундук на ножках - «амбар» (*ամբար*)

поздней осени вся семья живет более на открытых балконах - «сыһар» (սըհար). Сыһар обрамлен передней стеной и выступами боковых стен карадама. а спереди открыт: тут 5-7 столбов «сют'юн» (սիւրբիւն) отделяют его от двора и поддерживают спереди крышу, составляющую продолжение крыши карадама и засыпанную также толстым слоем глины. Тут всегда в боковой стене, не прилегающей к входной двери, в полунише устраивается камин - очаг¹ для изготовления летом пищи. Нередко вся половина, примыкающая к этому камину, вдоль столбов отгораживалась на высоте в 1½ арш. дощатой или плетеной из прутьев перегородкой, чтоб избежать любопытных глаз соседей и проходящих. Здесь, на этом балконе и во дворе, часто служащем крышей для нижележащего карадама, сосредоточивалась вся семейная жизнь карабахского армянина в летнюю пору.

Общим правилом в Нагорном Карабахе является устройство совершенно обособленного от карадама помещения для домашнего скота, а также птицы, чего не находим в безлесных районах Армении, где зимою люди пользуются теплотой дыхания животных и селятся под одним кровом с ними. Это - «гёмы» (գէմ) значительно удлиненные, узкие и низкие постройки из камня, грубо крытые и засыпанные глиною; свет в них проникает только через дверь и еще через маленькое отверстие в стене, оставляемое для выкидывания навоза «ахпц'акор» (ախպճակոր). В местностях, где почва достаточна суха (напр. в районе Аракела, около Гадрута, сел. Дзамцор), гемы устраиваются в искусственных пещерах, иногда глубоко уходящих в скалу «кыһол», почти совсем лишенные вентиляции.

До установления русского владычества карадам был единственным типом крестьянского жилья. Впрочем, и меликские дворцы - «амараты» (ամարիթ) - мало чем отличались от них. По всей вероятности, переход от деревянного потолка к каменному в этих постройках феодалов совершился сравнительно поздно; по крайней мере, в области Варанды и Дизака очень древних амаратов мы не встречаем. Тут, напр., в родовом имении Мелик-Шахназарянов в сел. Аветараноц (или Чанахчи) самые древние «дворцы» относятся к XVII в.: они принадлежат мелику Баги. Сохранились только два карадама и ясно видны следы еще трех из общего числа, по преданию, тридцати, тянувшихся в ряд в направлении с юга на север. В северном конце этого ряда стоит еще группа из трех карадамов мелика Сеира, жившего позже мелика Баги. Этот ряд покоев задней (западной) стеной вкопался в крутой скат скалы, а передней (восточной) выходит на обширный двор, устланный тесаными плитами; по крыше свободно можно гулять, спустившись с дороги, тянущейся выше по склону той

¹ Нигде, ни в одном из посещенных мной карадамов, внутри здания не встречал я тондира для выпечки хлеба: по свидетельству стариков, он всегда устраивался отдельно, под особым навесом, вне карадама

же скалы. Фасад выведен из серого, гладко обтесанного камня. Все сохранившиеся меликские карадамы повторяют правильную форму квадрата и сообщаются друг с другом низкими дверьми. Каждый карадам имеет такую же низкую выходную дверь во двор¹. Внутри, в стенах,- обычные ниши, из которых одна широкой трубой выходит в крышу: видимо, огонь разводился здесь как бы в камине, а не посреди комнаты; потолок представляет крестовый свод, поднимающийся на квадрате стен и заканчивающийся наверху отверстием (һюрт): никаких колонн ни в Аветараноце, ни в др. местах (напр. в сел. Нынги) в каменных карадамах нет. Свод выведен из неправильных, сравнительно небольших рваных камней, спаянных крепким известковым раствором. Снаружи крыша была покрыта желобчатой черепицей, остатки которой теперь ясно видны лишь у самого оконного отверстия.

Был ли и меликский карадам снабжен со двора навесом, трудно судить: прямых следов не сохранилось. Если он и существовал, то, по всей вероятности, возведен был из дерева и притом не перед всеми карадамами. Только в одной местности, у самого подножья Карабахского Нагорья, в с. Шахбулаге, в том месте, где из-под скалы выбивает обильный родник, целая речка, и начинает затем течь по равнине, мне пришлось встретить красивый каменный карадам с каменной же галереей впереди: галерея тут образуется двумя колоннами, соединенными между собой и с выступами боковых стен маленькими арками.

Карадамы в Нагорном Карабахе давно уже перестали строиться: мужчины, уходящие на заработки в Баку, Ленкорань, Грозный и в Закаспийскую область, возвращаются с новыми привычками, которым уже не отвечают дымные, зимою плохо отапливаемые темные и сырые подземные жилища предков. Обилие стекла, жести и др. строительных материалов давало возможность уже оставлять оконные просветы не в крышах, а в стенах, тем более, что умение выкладывать каменные печи или возможность ставить железные печи разрешало проблему отопления, не прибегая к открытому очагу посреди комнаты или в широких нишах-каминах. Дома нового городского типа выросли победоносно во всех селениях, вытеснив карадамы. При всем разнообразии в планах этих новых построек, кое-какие особенности карадама все же в них повторяются. Это, обыкновенно, двухэтажные здания флигельного типа с двухэтажным же балконом с одной стороны. Нижний этаж и теперь обыкновенно сидит задней стеной в земле склона горы, боковые стены в обоих этажах и теперь обыкновенно выдвигаются вперед, образуя края балконов, причем и теперь как в том, так и в другом этажах в них оставляются ниши - очаги для приготовления пищи. Нижний этаж отводится под склад домашних запасов, в крайне редких случаях для помещения лошади или коровы. Обычно и теперь помещение для

¹ Камень от двери главного карадама мелика Баги снят и вделан в стену нового школьного здания и заштукатурен

скота устраивается отдельно. Верхний этаж предназначается для жилья и приема гостей и до последнего времени представлял одну обширную комнату, без нар (тахт) и др. мебели; постели на ночь раскладывались на коврах на полу, а днем собирались в углу, по старому обычаю, в четырехугольные башенки. Однако, и теперь летом все предпочитают спасаться от зноя в нижнем этаже, тем более, что балкон в верхнем этаже часто остекляется и потому днем до крайности накаляется (считается особым шиком иметь стеклянную галерею; впрочем, тут сказывается все еще не исчезающая старая привычка скрываться от любопытных взоров соседей и проходящих): внизу и прохладнее, и приятнее спать прямо на земле, на разостланных коврах, по-старинному.

Окна в настоящее время проделываются в боковых стенах, обыкновенно в сторону балкона. Население очень боязливо переходит к этому новшеству: окна везде снабжаются железными решетками, нередко с очень оригинальными узорами. Этот страх перед боковыми окнами характерно отмечается в пристройках меликов Шахназарян. После установления русского владычества, как известно, меликские мальчики получали воспитание на казенный счет в кадетских корпусах и других военных училищах и затем поступали в офицеры. Уже полковниками или генералами они возвращались на покой, в свое родовое имение, в Аветараноц, и здесь, конечно, не могли жить в карадах и возводили для себя новые помещения. Такие, очень ранние «генеральские» покои сохранились у амаратов мелика Сеира. Тут по одной комнате прямо пристроено спереди к первому и третьему карадаму (из ряда в три карадама); они перекрыты продольным сводом во всю длину комнаты; большая часть земляного пола на шесть вершков приподнята: здесь работал и спал генерал. Окна оставлены в боковых стенах очень высоко и смотрят во двор своими узенькими отверстиями, широко раздвигающимися во внутрь: снаружи окна имеют 1½ арш. вышины и едва 6-7 вершк. ширины, а внутри более сажени вышины и 1½, арш. ширины¹.

От конусообразных крыш карадамов в Н. Карабахе новые постройки перешли не к плоским, глинобитным крышам (как на Эриванской, Ширакской или Эрзерумской сухих равнинах), а к крышам покатым, крытым жестью и кое-где только черепицей: сравнительное обилие атмосферных осадков имело в этом случае решающее значение.

Заканчивая описание карабахского карадама и его пережитков в новых постройках, я воздерживаюсь пока от сравнения его с крестьянскими домами других частей «Армянского Нагорья», где, по имеющимся данным, не встречается *свободно* стоящих внутренних колонн и потолочное перекрытие

¹ Отопление этих генеральских покоев производилось при помощи изящного камана в персидском стиле

производится постоянно суживающимися квадратами, идущими не параллельно к квадрату стен, а пересекая углы друг друга, иногда давая в результате восьмиугольники: здесь колонны устанавливаются по паре у самых стен, на равном расстоянии от углов, служа подпоркой для пересекающихся углы бревен. Для подобных сопоставлений необходимо иметь под рукою подробные и проверенные материалы по крестьянской архитектуре областей Эрзерума, Эрзинджана, Харпута, Муша, Хныса, Вана, Эривани, Лори, Казаха и др. местностей. Однако, изучение уже одного карабахского карадама дает полное основание ставить в непосредственную связь с его планом план жаматунов, хотя бы тех из них, тип которых повторяется в монастырях Гошаванка (церковь Иоанна), Кечариса-Дарачичага, Санаина в др.¹. Пристройки эти возникли очень поздно, в XI в., на армянской почве и. служа в большинстве случаев родовыми усыпальницами и не имея ничего общего с храмовыми пристройками соседних христианских стран, придерживаются традиций не церковных зданий, а скорее частных жилищ. Ближайшее определение этой связи плана карадама с жаматуном, как и выяснение вопроса о технике возведения купола, станут возможными лишь после сводки всего материала, касающегося конструкции крестьянских домов в других районах Армении.

Эривань, 1925г.

¹ См. Т.Тораманян, *Գտնիք և ժամանակն հայոց հնազանն եկեղեցիներն սեջ «Ազգագրական հանդես»,* кн. XXI (1912), стр. 5-33 / Strykowski, *Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, S.236,820* н.з.

НАГОРНЫЙ КАРАБАХ

ПРЕДИСЛОВИЕ

Настоящая работа представляет собой предварительный доклад, прочитанный на Первом Азербайджанском Краеведческом Съезде 22-го сентября 1924 г. Летом того же года автор, выполняя командировку О-ва обследования и изучения Азербайджана, объездил Нагорный Карабах, собирая материалы для изучения кустарной промышленности, распространенной в Крае. Полное отсутствие каких-либо материалов, характеризующих вновь образовавшуюся Автономную Область, побудили автора прочесть на съезде доклад об „Экономике Нагорного Карабаха“. Доклад вызвал к себе интерес, и автору предложено было опубликовать работу со всеми приложениями.

Таково происхождение работы.

Будучи исследованием общего характера, работа дает лишь ориентировочный материал для дальнейших углубленных изысканий. Целый ряд вопросов, намеченных в работе, нуждается в дальнейших детальных обследованиях.

Просматривая «Итоги сельско-хоз. переписи 1921 г. по Нагорному Карабаху» (издание АзЦСУ), автор обнаружил в них целый ряд пробелов, следствием, чего явилась необходимость дать в конце книги, в виде приложения, выправленный статистический материал.

Приношу свою глубокую благодарность О-ву обследования и изучения Азербайджана, отпустившему, средства для напечатания этой работы, а также всем учреждениям и лицам, содействовавшим мне в получении материалов, необходимых для работы.

30 сентября 1924 г.

Нагорный Карабах, как показывает само название, представляет собою гористую страну, прорезанную по всем направлениям многочисленными ущельями. Самые значительные из них идут параллельно друг другу, по направлению от юго-запада к северо-востоку к Карабахской низменности, куда обращен общий наклон всей Области.

С севера Нагорный Карабах замыкает Муровдагский хребет с вершиной Муров-даг (3366м.). Западную границу области составляет лесистый

Карабахский хребет, примыкающий к Муровдагскому хребту у вершины Гямыш. Карабахский хребет тянется в юго-восточном направлении через всю область и уже за пределами Нагорного Карабаха, разветвляясь на множество безлесных отрогов, спускается террасами к реке Араксу. В восточном и северо-восточном направлении уровень поверхности понижается и местами переходит в низменность еще в пределах Нагорного Карабаха. Все это обуславливает большое разнообразие как в смысле рельефа страны, так и в смысле почвы, климата, растительности и т.п. Нагорный Карабах, занимающий сравнительно небольшое пространство (3656, кв. верст), включает в несколько районов, сильно отличающихся друг от друга по своим естественно-историческим условиям. Так, например, Хаченский район представляет собою в целом сплошной массив, разделенный только Хаченским ущельем. По дну ущелья протекает река Хачен, которая теряется в песках, не доходя до р. Куры, уже за пределами Нагорного Карабаха.

Хаченский район следует отнести к нагорным районам: две трети всех селений Хачена лежат на высоте 1000-2000 метр., и только четвертая часть селений находится в предгорной полосе на высоте 250-1000 метров. Климат Хачена умеренно-холодный; такие культуры, как виноград и тута, распространены слабо и не везде успевают.

В Джрабердском районе ущелья, раздавшись, образуют большую котловину, долину реки Тертера, удобную для земледелия. Восточная часть Джрабердского района переходит в низменность, открывая простор для возделывания таких технических культур, как хлопок, чалтык и т.п.

Западная часть Джрамерда окаймлена высокими горными цепями, покрытыми лесами и горными пастбищами. Свыше половины всех населенных пунктов Джраберда расположены в нагорной части, до $\frac{1}{4}$ в предгорной и около 18 % в низменной, густо населенной полосе. Климат Джраберда сухой и мягкий для низменных частей, умеренно холодный для нагорных; в гористой полосе выпадает много осадков. В Джраберде сильно распространены фены-теплые, сухие, нисходящие ветры. Повторяются они довольно часто и, сопровождаясь резкими колебаниями температуры, губительно влияют на молодую растительность. Чаще всего фены наблюдаются в долине реки Тертера, Держатся здесь фены обычно не более суток.

Варандинский район не имеет ни широких речных долин, ни глубоких ущелий, как Джраберд: он весь расположен на невысоком холмообразном

плоскогории. Варанду следует отнести к низменным районам: большая часть ее селений, до 60% расположены на высоте 0-250 метров, почти треть в предгорной полосе, и только незначительная часть находится в нагорной полосе. Климат Варанды теплый, ровный; вся она обращена к югу и защищена от холодных ветров. Здесь хорошо успевают не только виноград и тута, но и такие культуры как хлопок.

Большая часть Дизакского района – Гадрут с прилегающими селениями находится в котловине, в Гадрутском ущельи, со всех сторон закрытым горами. Дизак имеет уже наклон в сторону юго-востока; реки, берущие здесь свое начало, впадают уже не в Куру, а в Аракс. Влияние речной долины Аракса сказывается на климате Дизака: лето здесь бывает жаркое, зима мягкая.

*Леса*¹⁾. В смысле растительности Нагорный Карабах можно разделить на восточную и западную части. Восточная часть, примыкающая к низменности, в общем лишена растительности. Горы и холмы здесь покрыты кустарником и выгоревшей травой; лишь кое где попадаются леса. Однако, леса эти крайне незначительны и представляют собой скорее заросли кустарника, так мало в них больших деревьев. Площадь их с каждым годом сокращается: малоземелье и отсутствие выгонов способствуют исчезновению их. По мере удаления к западу растительный покров изменяется. Карабахский хребет покрыт уже густо лесами. Здесь встречаются дремучие леса со столетними дубами, куда редко ступает человеческая нога. К сожалению, площадь Карабахских лесов совершенно не приведена в известность (впрочем, в таком же положении находится все леса Закавказья: они еще до сих пор не обследованы). Можно полагать, по приблизительным подсчетам, что в Нагорном Карабахе под лесами находится площадь в 140 тыс. десятин.

Леса Карабаха изобилуют ценными породами, хотя и сильно уступают в этом отношении лесам Западного Закавказья. Здесь распространены бук, кавказский дуб, орех, липа, клен, кавказский можжевельник и др.

Хвойных пород в лесах Карабаха нет. Благодаря сухости и умеренности климата, нет и пород, распространенных в западной части Закавказья. За время войны и революции леса Карабаха сильно поредели. Население, не находя дополнительных заработков на стороне (заработков, которые в бюджете крестьянина Нагорного Карабаха играли большую роль), не имея возможности вследствие острого малоземелья прокормиться на своей земле,

интенсивно стало расширять площадь посевов за счет лесов. Этому в значительной степени благоприятствовало еще и полное отсутствие какого либо надзора за лесами в то время. В результате такого неразумного истребления лесов, во многих местах Нагорного Карабаха наблюдаются обмеление рек и усыхание родников.

Леса Нагорного Карабаха имеют большое значение; они способствуют сохранению влаги о почве и укреплению пластов. Значение их тем более велико, что в Нагорном Карабахе получают начало целый ряд горных потоков и родников, которые, сливаясь вместе в реки, орошают затем и низменный Карабах.

Альпийские луга. Собственно альпийских лугов в районе Нагорного Карабаха мало. Альпийские луга находятся, главным образом, на Карабахском плоскогорье, уже за пределами Нагорного Карабаха. Только в некоторых возвышенных пунктах альпийские луга встречаются и в Н. Карабахе; таковы луга, находящиеся на Муровдагском хребте, на Большом и Малом Кирсе, на Дизапайте и др. Область альпийских лугов характеризуется полным отсутствием лесной растительности: поверхность их покрыта густой травой, достигающей местами значительной высоты; по всему их пространству щедрой рукой рассыпано множество пышных ярких цветов, по красоте своей далеко оставляющих за собою садовые цветы.

Альпийские луга Н.Карабаха совершенно не изучены: у нас не имеется даже их описания. Только в 1924 г.Общество Обследования и Изучения Азербайджана, приступив к систематическому изучению Азербайджана, послало научную экспедицию в Нагорный Карабах, в задачу которой входило, между прочим, и изучение флоры Н. Карабаха.

Реки. Нагорный Карабах изобилует родниками, горными потоками, мелкими речушками. Из более крупных рек наиболее важное значение имеет многоводная река Тертер, воды которой орошают низменность. Кроме Тертера, можно указать еще на р.р. Хачен, Гаргар, Инчха-чай и др.

Эти реки являются типичными кавказскими реками; обычно они мелководны, легко пересыхают в жаркое время и вследствие своей незначительности почти не используются крестьянами, но во время дождей и ливней, которые здесь часты, они делаются неузнаваемыми. Маленькая речка, через которую еще вчера можно было перешагнуть, разрастается, вздувается и в яростном гневном своем размыкает поля и пашни, вырывает с корнями

столетние дубы, сносит с лица земли целые селения. Проходит после дождя час другой и река снова входит в свои берега. Таковы Карабахские реки.

Фауна Нагорного Карабаха. Леса и горы Нагорного Карабаха дают приют многочисленным зверям и птицам. Здесь встречаются кавказские олени, козули, безоаровые козлы, медведи, волки, шакалы, лисицы, барсуки, ласки, зайцы и т.п. Из птиц распространены фазан, горная индейка, курочка и др.

Административное деление Автономной Области Нагорного Карабаха.

Автономная Область Нагорного Карабаха составилась из частей Шушинского, Джеванширского, Карягинского и Кубатлинского уездов.

Из бывшего Шушинского уезда в нее вошли до 120 селений с городом Шушой, расположенные в нагорной части уезда; из Джеванширского уезда – западная его часть в составе 55 селений; из Карягинского – 31 селение с Гадрутом во главе, и несколько селений из Кубатлинского уезда.

С севера и с северо-запада Нагорный Карабах граничит с Ганджинским уездом, от которого отделяет его цепь армяно-ганджинских гор. С запада Нагорный Карабах примыкает к Курдистану; с юго-востока Нагорный Карабах граничит с Джебраильским уездом. Наконец, с востока к Нагорному Карабаху примыкает Агдамский уезд.

В административном отношении Нагорный Карабах разделен на четыре района: 1) Дизакский. 2) Варандинский. 3) Хаченский и 4) Джрабердский.

Дизак. В состав Дизакского района вошли части Карягинского уезда (быв. Джебраильский) и Шушинского (Туг с окруж. селениями). Административным центром района является селение Гадрут. Волостей в Дизакском районе пять: 1) Гадрутская, 2) Тугская, 3) Хозабютская, 4) Аракюльская и 5) Эдиллинская. Всех селений насчитывается около 48.

Варанда. (Быв. Шушинск. у.). Центром Варанды является селение Хонашен. Волостей в Варанде пять. 1) Тагавертская, 2) Сусская, 3) Чартасская, 4) Норшенская и 5) Хонашенская. Всех селений 46.

Хачен. (Быв. Шуш. у.). Хачен состоит из пяти волостей: 1) Дашбулагская, 2) Малибеклинская, 3) Аскеранская, 4) Красносельская и 5) Каладарасинская. Кроме того, в состав Хачена входят два города Нагорного Карабаха: г. Шуша и г. Степанакерт. Последний является центром Нагорного Карабаха. Всех селений насчитывается в Хачене 65.

Джраберд. (Быв. Джеваншир. у.). Районным центром Джраберда является Агдара. Всех волостей четыре: 1)Маргушеванская, 2)Оратагская, 3)Довшалинская и 4)Атеркская. Всего 63 селения.

Население

Нагорный Карабах был выделен из Азербайджана в Автономную Область по признаку национального большинства: 94,4% жителей его составляют армяне, 5,6% турки. Всех жителей Нагорного Карабаха, без города Шуши, насчитывалось в 1921году, согласно сельско-хозяйственной переписи, 126.368 чел. По районам это количество распределялось следующим образом:

<i>Джраберд.....</i>	<i>31.390</i>
<i>Хачен.....</i>	<i>34.759</i>
<i>Варанда.....</i>	<i>30.104</i>
<i>Дизак.....</i>	<i>30.115</i>
<i>Итого по Области....</i>	<i>126.368</i>

Если к этому качеству сельских жителей прибавить еще и население города Шуши, сократившееся после событий двадцатого года до 9.223 (в 1921г.): получили цифру 135.591ч.

После 1921 года, как известно, переписи населения не производилось, однако, различные ведомства время от времени, для своих целей, производили учет населения. Из материалов, полученных таким путем, заслуживают внимания материалы, собранные Наркомфином для налоговых целей. Данные Наркомфина обнаруживают значительную убыль населения Нагорного Карабаха.

Население Нагорного Карабаха (по данным Н.К.Ф. за 1924год)

<i>Джраберд.....</i>	<i>28.860</i>
<i>Хачен.....</i>	<i>30.358</i>
<i>Варанда.....</i>	<i>30.358</i>
<i>Дизак.....</i>	<i>24.528</i>
<i>Итого по Области.....</i>	<i>114.290</i>

Население Н.К., как видно из таблицы, уменьшилось на 12 тысяч человек. Трудно указать причину такого значительного сокращения населения (почти на 10%).

Несомненно прежде всего, что перепись 21-го года производилась тогда, когда еще происходили процессы передвижения среди населения. В Н. Карабахе в это время находились жители некоторых армянских селений, расположенных на низменности (Агдамский у.), которые после 21 года вернулись в свои селения; кроме того возможно, что убыль населения произошла и за счет жителей разрушенного города Шуши, которые находились еще в пределах Нагорного Карабаха в момент производства переписи.

Наконец, не исключена и возможность ошибок со стороны как АзЦСУ так и НКФниа. Перепись 21 года производилась, как известно, в исключительно тяжелых условиях: целый ряд селений не был переписан счетчиками, ибо эти селения были брошены крестьянами; самое производство переписи было сопряжено с опасностями, и именно в Нагорном Карабахе погибло от рук разбойников два ответственных руководителя переписи. Еще в большей степени эти соображения относятся к материалам, добытым Наркомфинном, в прямую обязанность которого не входит производство переписей.

Народное образование

По грамотности сельское население Нагорного Карабаха, как видно из таблицы, помещенной ниже, занимает второе место в Республике.

Грамотность сельского населения АССР в процентах

	<i>муж.</i>	<i>жен..</i>	<i>об. пола</i>
<i>Ганджинский.....</i>	<i>17.17</i>	<i>5.04</i>	<i>11.17</i>
<i>Нагорный Карабах.....</i>	<i>14.35</i>	<i>3.23</i>	<i>8.93</i>
<i>Бакинский у.....</i>	<i>8.60</i>	<i>1.40</i>	<i>5.20</i>
<i>Шамхорский.....</i>	<i>7.60</i>	<i>2.24</i>	<i>4.94</i>
<i>Джебраильский у.....</i>	<i>5.06</i>	<i>0.31</i>	<i>2.37</i>
<i>Кубинский.....</i>	<i>3.90</i>	<i>0.60</i>	<i>2.30</i>
<i>Агдамский у.....</i>	<i>3.35</i>	<i>0.37</i>	<i>1.84</i>
<i>Курдинстанский у.....</i>	<i>1.44</i>	<i>0.04</i>	<i>0.68</i>

По отдельным районам Нагорного Карабаха грамотность выражается следующими цифрами:

Грамотность сельского селения Нагорного Карабаха

<i>Районы</i>	<i>Лица обоего пола</i>	<i>грамотн.</i>	<i>% отношение</i>
<i>Джраберд</i>	<i>41.390</i>	<i>2.553</i>	<i>8.13</i>
<i>Хачен</i>	<i>34.759</i>	<i>2.865</i>	<i>8.24</i>
<i>Варанда</i>	<i>30.413</i>	<i>3.186</i>	<i>10.56</i>
<i>Дизак</i>	<i>30.115</i>	<i>3.164</i>	<i>10.50</i>
<i>Итого по всей области</i>	<i>126.677</i>	<i>11.468</i>	<i>9.30</i>

Как видим из таблицы, районы по преимуществу нагорные, как Джраберд и Хачен, дают, меньший процент грамотных. Если мы возьмем отдельные сельские общества, то здесь отклонения от средней будут уж более значительными; например, в районе Джраберда есть Гасанризское сельское общество, насчитывающее 4771 жителей об. пола, из которых только сорок человек грамотных, т.е. грамотность выражается 0.83%. В том же районе находится Маргалинское сельское общество с грамотностью 3.64%. Селения, входящие в эти общества, лежат в нагорных частях, имеют чрезвычайно плохое сообщение с культурными центрами района. Население их сильно отличается от прочих крестьян Нагорного Карабаха как по виду, так и по привычкам и образу жизни. Самый внешний вид этих селений представляет разительный контраст с селениями Варанды и Дизака. В то время как там крестьяне живут сплошь и рядом в каменных двухэтажных домах с крышей, покрытой кровельным железом, крестьяне Гасанризского, Маргалинского обществ живут еще сплошь в «карадамах», т.е. в помещениях, имеющих только одно отверстие для дыма. Здесь не только женщины, но даже и девушки закрывают свои лица от посторонних. Женщины почти поголовно безграмотны (напр. в Гасанризском обществе на 2260 женщин насчитывалось 4 грамотных).

В противовес Гасанризскому и Маргалинскому сельским обществам, можно в том же Джрабердском районе отметить Кусапатское сельское общество (включающее в себе районный центр Агдару-Мардакерт), процент грамотных в котором выражается 17.73. Такие же резкие колебания мы видим в других районах: грамотность, например, Гадрутского сельского

общества (Дизак) выражается 18.40%; грамотность Каладарасинского общества (Хачен) - 0.97% и т.д.

Таким образом, наиболее грамотными районами Нагорного Карабаха являются Дизак и Варанда, расположенные в восточной части области, население которых более тесно связано с культурными центрами Азербайджана; что же касается отдельных сельских обществ, то здесь процент грамотности сильно колеблется, заметно падая в зависимости от расстояния отдельных селений от районных центров, а также и в зависимости от их национального состава. В сельских обществах с преобладанием тюркского населения процент грамотности ниже.

Все эти данные, приведенные нами, относятся к 1921 году. К моменту образования Автономной Области работа по народному образованию характеризовалась следующими цифрами: в 1922-23 году в Области насчитывалось 79 школ первой ступени с 4750 учащимися. Школ второй ступени не было совершенно. Никакой другой просветительной работы не велось, если не считать одной школы по ликвидации неграмотности, открытой в Шуше.

В школах не было совершенно учебников, не было и принадлежностей для письма; никакой методической работы среди учителей не велось. Жалованье педагогическому персоналу выплачивалось крайне неаккуратно, вследствие чего большая часть учительства (наиболее деятельная) отошла от работ, оставшиеся же формально относились к своим обязанностям. Крестьянство и сельские власти в общем довольно безучастно относились к школе.

В таком положении было дело народного образования, когда провозглашена была автономия Области. В течении короткого времени новому правительству, при деятельной поддержке азербайджанской центральной власти, удалось несколько расширить и развить сеть культурно-просветительных учреждений. В 1923-24 учебном году в Нагорном Карабахе насчитывалось уже сто две школы первой ступени, с общим количеством учащихся 7940 человек. при 212 учителях, в том числе тюркских школ было 16 с 1166 учениками при 39 преподавателях.

За этот же год были открыты 3 школы второй ступени: одна школа в Гадруте, сельско-хозяйственный техникум в Степанакерте и тюркская школа в Шуше. Кроме того, намечается к открытию школа второй ступени в Мардакерте.

Большое движение наблюдается и в области методической: устраиваются учительские съезды, курсы по подготовке преподавателей, разрабатываются программы и т.п. Всколыхнулось и крестьянство: под влиянием агитации оно стало восстанавливать разрушенные школьные здания, отводить для школ участки земли, производить отчисления в пользу школы.

В области дошкольного образования больших достижений нет, ибо совершенно отсутствуют какие либо средства. Здесь можно отметить только слияние трех детских домов в один и некоторое улучшение положения детей, содержащихся в этом доме.

Борьба с неграмотностью не может развернуться вследствие почти полного отсутствия средств. С большим трудом удалось открыть 65 школ по ликвидации неграмотности, в которых учатся 1872 человека. Помимо этого, в Области проводится много различных курсов и отдельных лекций.

В Степанакерте открыта библиотека.

Из всех этих начинаний наибольший интерес представляет сельскохозяйственный техникум, открытый в Степанакерте; программа техникума составлена оригинально, применительно к особенностям Карабахской жизни. При техникуме имеется опытное поле, огород, оранжерея, насаждается фруктовый сад, есть небольшая пасека и т.п. Все работы производятся силами учеников и обязательны по учебному плану; учащиеся, собравшиеся со всех районов Карабаха, живут при техникуме - в интернате; в 1923-24 учебном году их было только 43 человека.

Несмотря на значительный сдвиг, который можно констатировать в области народного образования, все же приходится признать, что еще очень много существует пробелов и недочетов в этой области. Прежде всего необходимо подчеркнуть тяжелую материальную обстановку, в которой находятся школы в Области. Из 102 школ только тридцать три имеют собственные помещения (из тридцати трех помещений только двадцать три можно признать удовлетворительными), остальные помещаются в случайных зданиях (частных домах), совершенно непригодных для школьных целей. В районах (без Шуши и Степанакерта), где насчитывается 6100 учеников, имеется всего 1580 парт, большей частью старых и неисправных; на 225 отделений имеется всего 170 классных досок. Сельско-хозяйственный техникум в Степанакерте не имеет ни физического кабинета, ни лаборатории. Существующие школы обслуживают только тридцать процентов

всех детей школьного возраста (от 8-ми до 15-ти), остальные 70% остаются без всякого образования. Как показывает нижеследующая таблица, большая часть школ (62 процента) имеет только два первых отделения, в которых учатся 87 % всех учеников.

<i>Количество школ с одним отд.</i>	<i>9</i>	<i>Количество учащихся на 1 отд.</i>	<i>3494</i>
<i>Количество школ с дв. отд.</i>	<i>48</i>	<i>Количество учащихся на 2 отд.</i>	<i>1659</i>
<i>Количество школ с тр. отд.</i>	<i>23</i>	<i>Количество учащихся на 3 отд.</i>	<i>697</i>
<i>Количество школ с чет. отд.</i>	<i>12</i>	<i>Количество учащихся на 4 отд.</i>	<i>157</i>
<i>Количество школ с пят. отд.</i>	<i>1</i>	<i>Количество учащихся на 5 отд.</i>	<i>18</i>
<i>Итого</i>	<i>93 школы</i>	<i>624</i>	<i>6024 уч.</i>

Таким образом, школы Нагорного Карабаха 9/10 своих воспитанников обучают только грамоте, не имея возможности давать какие либо другие сведения.

Что касается учительства, то оно характеризуется следующими данными: среднее образование из них имеет 40%; 11% являются лицами окончившими учительскую семинарию или сдавшими экзамен на звание учителя. В тюркских школах насчитывается всего шесть процентов преподавателей со средним образованием и 15% с семинарским и сдавшим экзамен. 46% армянских учителей имеют армянское образование. Тюрк-учителей с тюркским образованием нет. Большая часть учительства имеет солидный стаж, свыше трехлетнего, но это обстоятельство, ввиду исключительно тяжелых условий последних лет, прекративших почти всю школьную работу, большого значения не имеет. По признанию Наркомпроса Автономной Области, только 51% армянского учительства и 21% тюркского более или менее соответствуют своему званию; на переподготовку остальной части учительства, без которой нельзя обойтись, должно быть обращено большое внимание.

Перспективы в области народного образования нужно признать весьма туманными. Нагорный Карабах 40% своего бюджета затрачивает на просветительские цели, но эти суммы нельзя признать достаточными, ввиду незначительных размеров самого бюджета.

Местные финансы на которые теперь в значительной степени упадут расходы по народному образованию, представляются чрезвычайно незначительными, и можно опасаться того, что, несмотря на все свое тяготение к образованию, которое составляет характерную черту карабахского крестьянина, последний не будет в состоянии уделить делу образования столько средств из своего крайне скудного бюджета, сколько необходимо, чтобы поставить его на должную высоту.

Сельское хозяйство

Земледелие является основным занятием жителей Нагорного Карабаха, Остальные промысла или очень слабо распространены в области и не играют большой роли, или же является подсобными занятиями к земледелию.

Нигде земледелие так скудно не вознаграждается, как в Нагорном Карабахе, и это несмотря на колоссальный труд, который крестьянин вкладывает в обработку земли.

Малоземелье. Основное зло, которое тяготеет над хлебопашцем Н. Карабаха – это острое малоземелье. В этом смысле Нагорный Карабах занимает первое место в республике. Вообще нужно отметить, что эта Область является самой густо населенной областью в АССР.

<i>Плотность сельского населения АССР. (по сельско-хоз. переписи 1921 года)</i>	
	<i>На кв. версту (число душ по об. пола)</i>
<i>Нагорный Карабах</i>	<i>36.1</i>
<i>Кубинский уезд</i>	<i>25.6</i>
<i>Агдамский</i>	<i>33.0</i>
<i>Джебраильский</i>	<i>19.1</i>
<i>Ганджинский</i>	<i>19.1</i>
<i>Шамхорский</i>	<i>19.0</i>
<i>Бакинский</i>	<i>17.2</i>
<i>Курдистанский</i>	<i>11.3</i>

Являясь с одной стороны, густо населенной областью, Нагорный Карабах в то же время, благодаря гористой поверхности, имеет очень мало удобной земли для возделывания. Стесненный малоземельем крестьянин стремится использовать каждый клочек земли; пашни здесь лепятся на скатах гор, сползают на холмы, прячутся между каменистыми грядами, куда слегка нанесло земли и т.п. Только в немногих местах (как, например, восточная часть Джраберда) имеются удобные земли для хлебопашества.

В смысле обеспечения земли Нагорный Карабах, как мы уже отметили, занимает последнее место в Республике. Вот таблица, характеризующая обеспеченность пахотными землями каждого уезда Республики.

<i>На сто хозяйств пахотной земли приходится (по данным АзЦСУ)</i>	
<i>В Кубинском уезде</i>	<i>336.85 десятин</i>
<i>В Агдамском уезде</i>	<i>331.00</i>
<i>В Бакинском уезде</i>	<i>308.40</i>
<i>В Ганджинском уезде</i>	<i>238.14</i>
<i>В Джебраильском уезде</i>	<i>238.14</i>
<i>В Шамхорском уезде</i>	<i>201.52</i>
<i>В Курдистанском уезде</i>	<i>134.55</i>
<i>В Нагорном Карабахе</i>	<i>113.73</i>

Население Нагорного Карабаха, как видно из таблицы, в два-три раза слабее обеспечено пахотными землями, чем население других уездов АССР. Если возьмем площадь всей земли, находящейся под усадьбами, садами, посевами, сенокосами, паром и т.п., то получим следующую картину распределения земли по отдельным районам Нагорного Карабаха.

<i>Всего дес. земли</i>	<i>Приходится на душу населения</i>
<i>Джраберд.....20.615.48</i>	<i>0.65</i>
<i>Хачен.....44.115.02</i>	<i>0.40</i>
<i>Варанда.....15.543.02</i>	<i>0.51</i>
<i>Дизак.....11.365.48</i>	<i>0.37</i>
<i>Итого по области.....62.201</i>	<i>0.54</i>

Если даже сделать в этих таблицах небольшие исправления, отбросить городское население и часть сельского, как не занимающихся земледелием,

учесть возможность некоторых неточностей, сознательной утайки обрабатываемой площади и тому подобное, то и в этом случае общая картина не изменится: Нагорный Карабах - область с резко выраженным малоземельем.

В виду чрезвычайной важности вопроса, приведу еще один любопытный документ Наркомфина. Нижеследующая таблица составлена Наркомфином для взимания единого сельскохозяйственного налога по Нагорному Карабаху. Здесь вся площадь обрабатываемой земли плюс все количество скота переведены на пашню. Напомню расчет, по которому совершался перевод в Нагорном Карабахе (согласно декрета ЗакЦИК`а и ЗакСНК о едином сельскохозяйственном налоге 24 апреля 1924 года):

<i>Десятина сенокоса в переводе на пашню равняется 0.5 дес. паш</i>	
<i>„огородов и бахчей.....”</i>	<i>2.0</i>
<i>„чалтыка.....”</i>	<i>4.0</i>
<i>„плодового сада.....”</i>	<i>1.5</i>
<i>„виноградника.....”</i>	<i>2.0</i>
<i>„хлопка.....”</i>	<i>3.0</i>
<i>„тутовых насаждений.....”</i>	<i>1.5</i>
<i>Голова крупн. рог. скота, лошадь или мул</i>	<i>0.4</i>
<i>Осел.....</i>	<i>0.2</i>
<i>Баран. овца, козел, коза.....</i>	<i>0.08</i>
<i>Свинья.....</i>	<i>0.13</i>

При рассмотрении этой таблицы нужно принять во внимание, что сюда вошли те хозяйства, которые подлежали обложению; хозяйство же маломощные, освобожденные от налогов, в таблицу не попали.

ТАБЛИЦА НАРКОМФИНА

Распределение плательщиков единого сельскохозяйственного налога 1924-25 г. по группам, после перевода всего облагаемого имущества на пашню

РАЙОНЫ	Число хозяйств	Число едоков	Общее колич. облагаемой пашни (после перевода) в десятинах	Общее число облагаемых единиц распределяется по группам хозяйств, по землеобеспеченности на едока след образом:								
				1 группа ¼ дес.	2 группа ¼-1/2 дес.	3 группа ½-3/4 дес.	4 группа ¾-1 дес.	5 группа 1-1 ¼ дес.	6 группа 1 ¼-1 ½ д.	7 группа 1 ½-1 ¾ д.	8 группа 1 ¾-2 дес.	9 группа свыш. 2 д.
Дизак	4.166	20.946	15.859 ⁰¹	23 ⁵⁷	1.865 ³³	4.777 ⁴¹	4.471 ⁵⁹	2.307 ⁰¹	1.254 ⁴⁸	511 ⁷⁷	197 ¹⁶	450 ⁴⁹
Варанда	5.716	28.659	27.419 ⁷⁵	19 ⁴²	1.409 ⁹⁴	4.827 ⁸⁸	6.219 ⁸⁹	5.045 ⁴³	3.706 ⁴⁴	2.348 ⁷⁴	1.424 ⁹⁸	2.417 ⁰³
Хачен	5.373	27.903	23.165 ³⁵	99 ⁵¹	2.434 ⁶⁷	5.420 ⁹⁰	5.019 ⁴⁷	3.751 ⁷⁹	2.209	1.272 ⁶⁹	885 ¹³	2.072 ¹⁹
Джраберд	4.553	25.038	28.482 ⁹⁹	58 ⁴⁹	1.276 ⁰⁸	3.109 ⁵⁹	4.158 ⁶³	3.850 ⁷⁰	3.590 ⁸⁴	3.181 ²⁸	2.587 ⁶⁴	6.665 ⁷⁴
По всей области	19.808	102.546	94.927 ¹⁰	200 ⁹⁹	6.986 ²²	18.135 ⁷⁸	19.869 ⁵⁸	14.954 ⁰³	10.760 ⁷⁶	7.314 ⁴⁸	5.094 ⁹¹	11.609 ⁴⁵

В среднем, как видно из таблицы, на одного едока приходится менее одной десятины. Несколько выделяется Джрабердский район, где на 25.038 едоков приходится 28.482 десятины.

Если рассматривать отдельные районы по группам хозяйств, подлежащих обложению, то в Дизакском районе две трети всего количества земли приходятся на группы хозяйств, имеющих от одной четверти до одной десятины земли, в Варандинском и Хаченском районах преобладают группы, имеющие от ½ до 1 ¼ десятины.

В Джрабердском районе довольно равномерно представлены группы, имеющие от ½ до 2 десятин. По всему же Нагорному Карабаху приходится на группы хозяйств, располагающих от ½ до 1 ½ десятин пашни, свыше двух третей всей земли.

Вся эта таблица еще раз свидетельствует об остром малоземельи, присутствующем хозяйству крестьянина Н. Карабаха.

Вопросы орошения. Ведение зернового хозяйства, как мы уже подчеркивали выше, является занятием чрезвычайно неблагоприятным в Нагорном Карабахе. Имея небольшой клочок земли, затрачивая на него колоссальный

труд (ибо обработка земли в нагорной полосе требует больше трудовых затрат, чем на низменности), крестьянин Н. Карабаха не всегда уверен в том, что получит что либо с этого клочка. Различные неблагоприятные атмосферные явления, столь присущие этому краю, ставят очень часто урожаи под угрозу гибели. Градобитие составляет обычное явление в Нагорном Карабахе. Каждый год в той или другой части области выпадет град, уничтожающий посевы. Никаких мер борьбы с этим распространенным бедствием не принимается. Помимо этого, очень часто посевы пропадают у крестьян или от обильных дождей, выпадающих преимущественно в возвышенных частях области, или от засухи. Нагорный Карабах, как это ни вяжется с общераспространенным мнением, можно охарактеризовать скорее как засушливый район. Климат Нагорного Карабаха сухой континентальный. За исключением некоторых местностей, почва здесь, вследствие сухости воздуха, нуждается в искусственном орошении; между тем в этом отношении далеко не все благополучно обстоит в Нагорном Карабахе.

Недостаток воды составляет второе после малоземелья большое зло Нагорного Карабаха. Если возьмем всю площадь обрабатываемой земли, получим следующую таблицу для Нагорного Карабаха:

	<i>В десятинах</i>		<i>В процентах</i>	
	<i>Поливная</i>	<i>Неполивная</i>	<i>Поливная</i>	<i>Неполивная</i>
<i>Джраберд</i>	<i>7.842.68</i>	<i>12.771.80</i>	<i>38.05</i>	<i>61.95</i>
<i>Хачен</i>	<i>1.409.82</i>	<i>12.705.26</i>	<i>9.98</i>	<i>90.02</i>
<i>Варанда</i>	<i>435.08</i>	<i>15.107.94</i>	<i>2.80</i>	<i>97.20</i>
<i>Дизак</i>	<i>888.49</i>	<i>10.476.99</i>	<i>7.80</i>	<i>92.19</i>
		<i>51.061.99</i>	<i>17.16</i>	<i>82.84</i>

Таким образом из всех районов Нагорного Карабаха в сравнительно благоприятном положении находится Джрабердский район. Плохо обстоит дело в Варанде и Дизаке. Варанда является самым засушливым районом. Уже один вид холмов ее с редкой растительностью, выжженной солнцем, свидетельствует об этом. Сады здесь тянутся по дну ущелий и оврагов, вытягиваясь в длинную узкую ленту, поближе к спасительной влаге, протекающей внизу.

В Варанде есть селения, которые с большим трудом добывают себе даже питьевую воду. Проведение родника в этом краю почиталось делом высо-

кого благочестия и совершалось обычно в память усопших или в виде жертвы. Об этом свидетельствуют многочисленные надписи, сохранившиеся на каменных сводах родников.

Может показаться странным, что Н. Карабах, откуда стекает столько вод, орошающих низменность, где берет свое начало целый ряд рек, страдает сам от безводья; однако, это так. Гористый характер страны затрудняет добывание воды: вода протекает вниз, меж тем, как пашни расположены высоко, каменистая почва препятствует проведению подземных туннелей для отвода воды. Орошаются, главным образом, только земли, расположенные в восточной части, в районе Агдары, Мараги и т.д., вследствие своего местоположения допускающие в широких размерах применение орошения.

В настоящее время правительством разрабатываются меры орошения Н. Карабаха. Главное внимание обращено на Джрабердский район, который изобилует водами и в котором имеется около тридцати тысяч десятин, пригодных для орошения. Здесь намечены к проведению три канала:

Узунталинский канал возьмет начало из реки Тертера, протяжением сорок верст. Стоимость работы определена в сумме 235.592 рубля.

Талышский канал из реки Инджи, протяжением четырнадцать верст стоимостью 115.794 руб.

Мадагисский канал из Тертера, протяжением девять верст, стоимостью 19.370 руб.

Стоимость всех трех каналов выражается в сумме 370.756 руб.

Помимо Джрабердского района намечены еще к проведению двух каналов в Варанде.

Пирджамальский (Ленинский) канал из реки Гаргар-чая у местечка Ханские Сады, протяжением сорок верст.

Балуджинский канал из р. Балуджинки (приток Гаргарчая) длиной две с половиной версты; стоимость этих двух каналов выясняется.

Опасения, которые высказываются многими, что с проведением этих каналов не станет хватать воды для орошения земель Низменного Карабаха, неосновательны. Дело в том, что на низменности недостаток воды уже и теперь ощущается остро. Система орошения в том виде, в каком она теперь существует, очевидно, неудовлетворительна; между тем водные богатства Н. Карабаха очень велики и их нужно только умело использовать. Нужно изучить Н. Карабах с гидротехнической стороны и наметить места для

постройки обширных водохранилищ и водоемов; там будет накапливаться то колоссальное количество воды, которое во время таяния снегов, во время ливней, низвергаясь с гор, с шумом и ревом заполняет собой все долины и ущелья, размывает горы и сносит целые селения. Запертые в каменные амбары эти воды могут питать Нагорный и Низменный Карабах в течение всего лета. Сильно усеченный характер местности, наличие глубоких ущелий и оврагов делают вполне осуществимым устройство таких водохранилищ.

Обработка земли. Обработка земли в Нагорном Карабахе требует гораздо больше труда, чем где либо в другом месте Азербайджана (за исключением Курдистана). В плуг обычно впрягается от 4-8 пар быков или 4-6 пар буйволов, для сохи достаточно бывает и двух пар. Одна десятина вспахивается плугом от 4 до 7 дней. Вообще, нужно отметить, что обработка земли требует большого приложения труда в гористых местностях, по мере же приближения к низменности уменьшается как число упряжных животных, так и время, потребное для обработки почвы.

Редкий крестьянин имеет здесь более одной пары быков или буйволов; поэтому крестьяне обычно соединяются вместе для запашки полей. На десятину обычно высевается: пшеницы 7 пудов, ячменя 7-7 ½ пудов, проса 1-1 ½ пуда. В нагорных частях приходится высевать больше. Обработка земли совершается самыми примитивными орудиями: по переписи 1921 года зарегистрировано было во всей области 7.193 сохи, 1.088 плугов. Борьба происходит при помощи хворостяных волокуток. Молотьба совершается неизменно с участием знаменитой доски, представляющей собой деревянный треугольник, усеянный с внутренней стороны острыми камнями. Семена обычно не просеиваются и не отбираются. В результате такой примитивной обработки почвы хлеб получается крайне засоренный, особенно сильно наблюдается это в гористой части примыкающей к Курдистану, где и обработка земли хуже и к тому же совершенно не применяются удобрения. Здесь крестьянину приходится два раза в течение сезона со всей семьей выпалывать свою пашню, иначе сорная трава совершенно заглушит хлебные злаки. Севооборота крестьянин Нагорного Карабаха не знает; из года в год на одной и той же земле сеется пшеница или ячмень, и только время от времени земле дают передохнуть. Небольшой размер наделов, слабая связь с рынком и полная необеспеченность крестьянина делают

его мало восприимчивым как к улучшению способов обработки земли, так и к переходу к более ценным культурам.

При наличности самых благоприятных условий десятина дает 40-45 пудов пшеницы, до 35-40 п. ячменя и до 60 пудов проса. Обычно же с десятины получается 20-25 пудов пшеницы, 25 пудов ячменя, 30-35 пудов проса.

По площади посевов первое место занимает озимая пшеница, затем озимый ячмень. Из остальных злаков, несколько выделяется просо. Под влиянием русских поселенцев здесь до войны начала было прививаться также и культура льна: крестьяне сеяли лен исключительно для получения масла.

Из технических культур нужно отметить хлопок, распространенный в районе Джраберда (Марага). В 1924 году под хлопком находилось до 475 десятин. Повидимому, эта культура при условии орошения может значительно расширяться. Помимо хлопка, в том же Джрабердском районе по 100 десятин земли находилось под чалтыком.

Согласно данным с.хоз. переписи 1921 года, сельскохозяйственные культуры распределялись следующим образом в Нагорном Карабахе:

<i>В процентах</i>	
<i>Пшеница озимая</i>	<i>54.4</i>
<i>Ячмень озимый</i>	<i>23.3</i>
<i>Пшеница яровая</i>	<i>7.3</i>
<i>Ячмень</i>	<i>6.1</i>
<i>Просо</i>	<i>5.1</i>
<i>Чалтык</i>	<i>0.5</i>
<i>Полба</i>	<i>0.2</i>
<i>Овес</i>	<i>0.2</i>
<i>Картифель</i>	<i>1.5</i>
<i>Горох</i>	<i>0.1</i>
<i>Лен</i>	<i>0.2</i>
<i>Бобы и фасоль</i>	<i>1.1</i>
<i>Итого</i>	<i>100</i>

Нагорный Карабах, как видно из прилагаемой таблицы – область озимых хлебов (77.7%) с резко выраженным пшенично-ячменным хозяйством.

Огородничество. Огородничество распространено слабо. По переписи 1921 года площадь земли под огородами в Н. Карабахе до 550 десятин (по

данным НКФ за 1924 год – 582 десятины). Такое слабое распространение объясняется главным образом перечисленными выше причинами: отсутствием воды и малоземельем. Деревни в Н. Карабахе обычно расположены высоко в горах, постройки сильно скучены, дворы маленькие. Под огород, если таковой имеется, отводится обычно небольшой клочок земли. Доставка воды сопряжена с большими трудностями. Огородничество в крае имеет исключительно потребительный характер, разнообразия скудное питание крестьянина в летние месяцы; лишь кое-где в Хачене имеются огороды промышленного характера. Излюбленным огородным растением является фасоль и бобы, кроме того сеется горох, капуста, тыква; картофель не везде хорошо родится; баштанов совершенно нет.

Плодоводство. Плодоводство в Н. Карабахе распространено очень слабо и имеет узко потребительский характер. Площадь всех садов, за исключением виноградников и тутовых насаждений, доходит до 5200 дес. Между тем условия здесь как климатические, так и почвенные, благоприятны для плодоводства. Отсутствие рынка в связи с недостатком поливной земли препятствует разведению садов; они в большом количестве встречаются только в некоторых селениях, обильных водою (Кагардза, Таг, Тагаверт и др.)

Виноградарство и виноделие. Под виноградниками в области находится до 1800 десятин. Виноградники распространены здесь главным образом в Варанде и Дизаке. Из винограда население prepares вино, которое на месте же и потребляется. Вина получаются невысокого качества, очень непрочные, что следует объяснить, с одной стороны, примитивными способами их приготовления, с другой стороны, тем, что винограду обычно не дают дозреть, убирают его очень рано. Только в некоторых селениях Варанды виноделие поставлено хорошо и носит промышленный характер. Отменными качествами отличаются вина, изготавливаемые в селениях Гиши, Гзгала, Ашан, Нор-Шен, Чартар и др., особенно в первых двух. Они славятся по всему Карабаху и имеют хороший сбыт даже в Баку, но количество вывозимого вина представляется незначительным.

Винокурение. В противоположность виноделию, винокурение распространено в Н. Карабахе и имеет большое промышленное значение. Винокурение здесь производится почти исключительно из туты и в самом небольшом количестве из виноградных выжимок, остающихся в давильнях после получения сусла.

Тутовые насаждения занимают в Н. Карабахе до 1500 дес. Распределяются они по районам и десятинам так:

	<i>Сельскохоз. пер. 1921г.</i>	<i>Данные налогового учета НКФ 1924 г.</i>
<i>Дизак</i>	<i>334.2</i>	<i>483</i>
<i>Варанда</i>	<i>671.5</i>	<i>581</i>
<i>Хачен</i>	<i>373.6</i>	<i>385</i>
<i>Джраберд</i>	<i>36.6</i>	<i>12</i>
<i>Итого по области</i>	<i>1515.9</i>	<i>1462</i>

Как видно из таблицы, тутовые насаждения распространены по всему Н. Карабаху, винокурение же сосредоточено главным образом в районе Варанды. Лучшими водочными районами считаются: 1) Нор-Шенский, 2) Гишинский, 3) Дашбулагский и 4) Туго-Тагский.

В 1923 году по всей области было выкурено 2.500.000 градусов, в 1924 году 3.000.000 градусов (по данным Наркомфина).

К сожалению, мы совершенно не имеем данных для определения того, насколько винокурение было распространено до войны. Нужно думать, что количество выкуренного спирта намного превышало теперешнее. Вообще за время войны винокурение понесло ущерб; особенно же тяжело отразилась на этой отрасли отрезанность Н. Карабаха от крупных потребительских центров Азербайджана во время гражданской войны. Не имея возможности сбыть свой продукт, стесненные малоземельем, крестьяне стали интенсивно вырубать тутовые насаждения и разводить вместо них хлебные злаки. Какие размеры приняло это движение и в каких цифрах оно выразилось, сказать трудно, во всяком случае эта эпоха оставила заметные следы на винокуренной промышленности.

Значение винокуренной промышленности представляется тем более важным для населения Н. Карабаха, что оно распространено в районах остро малоземельных и является подспорьем к земледелию. Однако, нужно заметить, что как до войны, так и в настоящее время доходы от этой важнейшей отрасли народного хозяйства попадают не в руки непосредственных производителей-крестьян, а в руки посторонних лиц. Крестьяне, будучи экономически маломощными, не в состоянии ни организовать сами продажу

продукта, ни выжидать лучших цен. До войны крестьянам приходилось большую часть водки передавать скупщикам в виде уплаты за взятые в кредит предметы или же продавать туто более богатым крестьянам для выкурки. В настоящее время положение не улучшилось.

Несмотря на то, что не существует монополии на спирт, фактическое положение таково, что единственными покупателями в области являются органы Карабахско-Агдамского Паевого Товарищества вместе с агентами Азвина. В этом году указанными организациями цена ведра водки была установлена в 5 руб. (цена довоенного времени). Сделки, совершавшиеся по более высоким ценам, аннулировались. Вывоз водки из края для продажи обставляется такими формальностями и поборами, которые равносильны были прямому запрету вывозить. Цену 5 руб. нужно признать чрезвычайно низкой. Цена эта была установлена бюрократически, без участия заинтересованных крестьян и без всяких попыток определения себестоимости продукта. Чтобы не быть голословным, а также ввиду того, что эта отрасль имеет чрезвычайно важное значение для края, позволю себе произвести небольшой анализ для выяснения себестоимости продуктов.

Все затраты, которые производятся в винокуренной промышленности я делю на четыре категории: 1) капитальные затраты, 2) затраты на поддержание тутового сада, 3) затраты на материалы, 4) затраты на рабочую силу.

1) Под капитальными затратами я разумею затраты на посадку тутового сада. По указанию специалистов, тутовый сад начинает давать доход только спустя шесть лет после посадки деревьев; полного же расцвета сад достигает только с десятилетнего возраста. Таким образом, крестьянин, насадивший тутовый сад и производящий ежегодные затраты для поддержания его, лишь через 6-10 лет начинает пользоваться плодами своих рук. Следовательно, эти его капитальные затраты должны быть учтены, и цена получаемого продукта должна соразмерно повыситься.

2) Затраты на поддержание сада представляется, пожалуй, самыми незначительными из всех затрат. Сюда относятся главным образом подбивка и перекопка сада, разрыхление земли под деревьями и устройство углублений для поливки, восстановление канавы вокруг сада для пуска воды, устройство заборов и т.п. Сюда же нужно отнести и расходы по орошению сада, плату за воду, плату за ремонт и проведение кягривов и т. д.

3) Главнейшие материалы для процесса производства следующие: а) бязь (в бязь собирают туту: под деревом становится четыре человека, которые держат материю за концы, пятый стряхивает с дерева туту на материю), б) посуда (боченки) для хранения водки, в) топливо для выкурки, г) медный куб для выкурки.

4) В процессе винокурения принимают участие следующие группы рабочих: а) четыре рабочих, поддерживающих материю, на которую ссыпают туту, б) один рабочий, стряхивающий туту с дерева, в) рабочий, перетаскивающий (или перевозящий) собранную туту на место, г) винокуры (специалисты) в количестве четырех человек, д) сторож, охраняющий сад.

Вот, примерно, все те важнейшие затраты, которые падают на винокуренное производство. Посмотрим теперь, во что выльются эти расходы в переводе на цифры.

Возьмем десятину, засаженную тутовым садом. В среднем десятина имеет сто тутовых деревьев; каждое взрослое дерево дает в среднем 0.75 ведер водки, следовательно, десятина дает 75 ведер водки.

Для иллюстрации приведу пример, взятый из действительности.

Себестоимость продукта, полученного с десятины тутовых насаждений.

Затраты на поддержание сада:

1. Подбивка и перекопка сада.....	4 руб.
2. Разрыхление земли под деревьями и устройство углублений для поливки.....	20 руб.
3. Восстановление канавы вокруг сада.....	16 руб.
4. Устройство изгороди (в некоторых важ. местах).....	12 руб.
5. Плата за поливку сада (12 суток в течение года..).....	12 руб.
6. За ремонт кягризов ежегодно.....	12 руб.
Итого.....	96 руб.

Затраты на материалы:

1. 80 аршин бязи для сбора туты изнашиваются в течении двух лет; следовательно, на сезон нужно класть 40 аршин, стоящие четыре ведра водки (10 аршин бязи равняется ведру водки).....	20 руб.
2. 20 боченков емкостью каждой 0.5 ведра	50 руб.
3. 3 сажени дров для выкурки всего количества водки.....	50 руб.
4. Плата за пользование кубом для выкурки.....	20 руб.
Итого	140 руб.

Затраты на рабочую силу:

1. Содержание 4 рабочих (со столом), собирающих туту, обходится в 6 ведер водки.....	30 руб.
2. Рабочему, стряхивающему туту – 3.5 вед. водки.....	17 руб. 50 коп.
3. Рабочему, перевозящему туту – 4 ведра водки	20 руб.
4. 4 винокурам.....	32 руб. 50 коп.
5. Сторожу за охрану сада с начала мая по конец сентября.....	22 руб.
Итого.....	122 руб.

Итого за поддержание сада, за материалы и за рабочую силу.....358 руб.

Доход с десятины, согласно твердой цене (5 руб. ведро), равняется 375 руб. Следовательно, мы получаем чистый доход с десятины в сумме 17 рублей.

Повторяю, что эти расчеты взяты непосредственно из жизни. Эти расходы производились очень толковым хозяином, прекрасно ведущим свое хозяйство, и, что особенно важно было для нас, аккуратно ведущим записи своих расходов и доходов по хозяйству.

Здесь в этих расчетах совершенно не принято во внимание и не оценен весь тот труд, который вложил в производство сам хозяин и члены его семьи. Вообще крестьянин, при определении своих расходов, считается только с денежными затратами, которые они производят, не принимая во внимание как свой собственный труд, так и труд членов своей семьи. А между тем эта работа очень значительна и она, конечно, должна найти свое цифровое выражение. Учитывая все это, мы превратим прибыль уже в чистый убыток.

Теперь прибавим сюда еще налог, падающий на площадь земли, занятую под тутовыми насаждениями. Согласно декрета 1924 года о едином сельско-хоз. налоге, десятина тутовых насаждений приравнивается 1.5 дес. пашен, и таким образом наличность тутовых насаждений повышает налоговое обложение.

Наконец, кроме того, существуют еще и капитальные затраты: ведь тутовый сад не появился на свет божий, как Венера из пены морской. Он

стоил шести или десятилетнего труда. Как нужно оценить эти капитальные затраты? Вопрос этот чрезвычайно сложный, и я не решаюсь делать каких либо предположений на этот счет. Во всяком случае одно несомненно, капитальные затраты должны быть учтены, и цена должна строиться на основании изучения всех факторов.

Правда, бывает иногда такое положение, что приходится продавать продукт ниже себестоимости. За примером ходить недалеко. В том же Н. Карабахе за пуд сырых коконов крестьянин получает 18 руб. – плата, которую нельзя признать высокой, но объективные экономические условия таковы, что большей платы нельзя дать; здесь имеет влияние как высокая себестоимость готовой пряжи, так и неблагоприятная конъюнктура на мировом рынке и целый ряд других обстоятельств. Если бы что либо подобное наблюдалось в водочной промышленности, можно было бы согласиться с ценою 5 рублей за ведро. Однако, ничего такого неблагоприятного не наблюдается: Азвин, который скупает у крестьян водку по пяти рублей ведро, тут же на месте продает это ведро «Конкордии» за 8 руб. 50 коп., зарабатывая, таким образом, 3 руб. 50 коп. на ведре. По нашему глубочайшему убеждению, правильная политика в области винокуренной промышленности должна быть направлена к тому, чтобы эти деньги в значительной части попадали в руки крестьян, а не посторонних лиц. Этого можно достигнуть, объединив разрозненных крестьян в кооперативные союзы.

Большим препятствием к объединению крестьян является сама техника выкурки, связанная с организацией акцизного надзора.

Выкурка производится самым примитивным способом. Туту собирают в большие бочки и дают ей там побродить некоторое время. После первого брожения начинается самый процесс выкурки. Крестьянин или „заводчик“, как его именуют официальные органы, приглашает к себе акцизного, который, определив, емкость куба и ежедневную норму его, запечатывает куб. В течение всего процесса выкурки крестьянин озабочен тем, чтобы успеть в течение суток выкурить норму и если можно превзойти ее, так как перекур не облагается акцизом.

Такая постановка имеет целый ряд отрицательных сторон. Прежде всего повышает себестоимость продукта и, кроме того, ухудшает его качество. Крестьянин предпочитает пользоваться маленькими кубами емкостью в несколько ведер, с которыми легче выполнить норму. Затем в погоне за нор-

мой плохо используется продукт: отбросы, получающиеся после выкурки содержат в себе обычно еще значительное количество спирта, но более тщательная переработка их займет больше времени, может задержать выработку нормы и крестьянин предпочитает выбросить их.

Наконец, нужно отметить и то, что при такой системе работа производится круглые сутки. Следовательно, неизбежна ночная работа, сильно понижающая производительность труда и являющаяся причиной целого ряда несчастных случаев (ожоги, ушибы и т.п.).

Такая организация акциза, являясь более удобной для мелких предприятий, затрудняет объединение крестьянства в крупные союзы. Это нужно признать самым большим злом водочной промышленности. Трудно указать меры борьбы с этим. Изучение этого вопроса привело пишущего эти строки к мысли, что техника акциза в Н. Карабахе должна быть изменена.

Дело в том, что почти все количество водки продается крестьянами на сторону, для личного же потребления остается незначительное количество. Географические условия и экономическая обстановка таковы, что из Н. Карабаха и одного ведра нельзя вывезти контрабандно.

Надзор над вывозом, который существует в настоящее время, полное отсутствие тайного винокурения вполне поддерживают это. Каков же смысл существования в области сложного акцизного аппарата? Ведь организация одиннадцати акцизных округов с контролерами ложится тяжелым бременем на казну. Для водочной же промышленности упрощение техники акцизного надзора внутри области имело бы благотворные результаты: с одной стороны, увеличился бы сам акциз, ввиду вышеуказанных причин, вместе с тем понизилась бы себестоимость продукта, вследствие укрупнения предприятий.

Винокурная промышленность требует к себе более внимательного отношения, чем то, которое уделялось ей до сих пор. Винокурение имеет в области очень большое значение, его нужно детально изучить. Я не претендую на непогрешимость своих выводов, слишком мало я мог уделить внимания этому вопросу, но высказывая свои соображения по этому поводу, я хотел бы обратить внимание заинтересованных лиц на некоторые ненормальности наблюдающиеся в этой области.

Скотоводство. Скотоводство в Нагорном Карабахе, несмотря на наличие целого ряда благоприятных природных условий, не получило долж-

ного развития и имеет подсобное к земледелию значение; даже в селениях, расположенных в нагорных частях, недалеко от эйгалов, исключительно скотоводством заняты единицы, крестьянство же в целом занимается земледелием. Здесь богатыми считаются крестьяне, имеющие до 10-15 голов скота всех видов. Лица, имеющие 100 и больше голов скота, весьма редки.

Скольконибудь заметной торговли скотом в области не наблюдается. Скот даже прикупается со стороны из Агдамского уезда. По статистическим данным, которыми мы располагаем, скота всех видов в Н. Карабахе было:

Сельскохоз. перепись 1921г.	Данные НКФ 1924г
Джраберд.....32.039	43.982
Хачен.....20.546	35.907
Варанда.....21.423	29.508
Дизак.....26.703	26.431
Итого по Области.....100.703	135.828

Если принять во внимание, что в этой таблице учтен скот всех видов и возрастов, нужно признать количество скота незначительным.

Таким образом, природные богатства Н. Карабаха, эйлаги с их роскошной растительностью, прозрачными горными родниками; мягким климатом предгорной полосы совершенно не использованы для скотоводства. Ежегодно через Н.Карабах проходят многотысячные стада с низменностей, направляющиеся на эйлаги, жители же Н.Карабаха присоединяют к этим стадам только незначительное количество своего скота. Очень многообразны и сложны причины, препятствующие развитию здесь скотоводства. Прежде всего, несомненно, что образ жизни, присущий скотоводческому населению Азербайджана, несвойствен крестьянину Н. Карабаха; он привык к оседлой жизни и считает себя прежде всего земледельцем; даже и в тех случаях, когда крестьянин имеет много скота, он не сам отправляется на эйлаги, а поручает свои стада соседям тюркам.

Недостаток корма зимою является тоже серьезным препятствием к расширению скотоводства. В то время как кочевники, спускаясь на низменность, находят зимою обильный корм своим стадам в теплых речных долинах Аракса и Куры, крестьянин Н. Карабаха, остающийся на месте, должен

заботиться еще с весны о кормах. Между тем, вследствие малоземелья все сколько нибудь удобные земли отведены под пашню.

Сенокосов почти нет. Травосеяние совершенно не практикуется; зимою крестьянин озабочен только прокормлением своего рабочего скота и лошади, если таковая имеется. Мелкому скоту обычно приходится самому находить себе пищу, срывая зеленеющие побеги кавказского можжевельника и некоторых других растений. Очень распространен в лесистых местностях такой способ кормления скота зимой: подпасок взбирается на дерево и рубит ветви деревьев, внизу скучивается стадо, которое подбирает и ест срубленные ветви.

Вопрос о прокормлении скота приобретает остроту не только зимою, но и в летние и весенние месяцы для тех хозяйств, которые не в состоянии посылать свои стада на эйлаги. Нужно принять во внимание, что лишь меньшая часть крестьянства посылает на эйлаги свои стада, большая же часть держит при себе скот как вследствие малочисленности его, так и вследствие того, что пользуется им летом для работ. Ввиду острого малоземелья, почти полного отсутствия выпасов, скот пускается на жнивье, или на пар, или, наконец, бродит по каменистым холмам, выщипывая тощую выгоревшую траву. В архивах сельских исполкомов Варанды и Дизака пишущему эти строки приходилось находить постановления сельских сходов, воспрещавших крестьянам держать мелкий скот в селениях, ибо содержание его, вследствие отсутствия выгонов, шло в ущерб крупному рабочему скоту. Но и такие героические меры не приносят существенных результатов. Редкий крестьянин имеет запас корма на всю зиму, обычно последние месяцы скот голодает. О качестве корма говорить не приходится; сено и саман-основной корм скота, сочных кормов нет и в помине.

Неудивительно, что при таком уходе скот Н. Карабаха невысокого качества: он малопродуктивен и мелок. Корова здесь дает в среднем 5-10 фунтов молока в день, зимою она обычно не доится, в среднем в год от одной коровы можно получить не более 20 ф. масла. Живой вес крупного скота достигает 8-10 пудов, мясо весит 5-6 пудов.

По сельскохозяйственной переписи 1921 года крупного рогатого скота всех возрастов по области было 58.970 голов. Что касается мелкого скота, овец и коз, то те же источники дают нам следующие цифры: перепись 1921

года - 37.873, данные налогового учета 1924 года - 58.000. Не менее половины указанного количества приходится на коз. Крестьянин предпочитает козу за ее выносливость и неприхотливость, к тому же гористый характер местности как нельзя более соответствует нравам этого животного.

Эпизодические заболевания среди крупного рогатого скота представляет собой явление обычное в Н. Карабахе. Источником заразы являются стада, проходящие ежегодно через Нагорный Карабах. В этих стадах, идущих с низов, вследствие почти полного отсутствия ветеринарного надзора, такие болезни, как чума, ящур и др., не переводятся никогда.

Свиноводство. Свиноводство в крае развито только в некоторых местностях. Эта отрасль животноводства несомненно имеет все данные для успешного развития: леса Карабаха дают обильную пищу, а при быстрой размножаемости в течение небольшого времени можно было бы добиться ощутительных результатов. Наркомземом Карабаха обращается большое внимание на эту отрасль: во вновь открывшемся аграрном пункте (в Степанакерте) в первую очередь были приобретены ценные породы свиней.

Коневодство. Карабах всегда славился своими лошадьми. Здесь уже давно от скрещивания местных пород с арабскими образовалась новая порода очень легких, быстрых и выносливых лошадей, обратившая на себя в последнее время внимание иностранцев. Лошади эти предназначались исключительно для верховой езды, ибо здесь, как и везде в Закавказье, сельскохозяйственные работы совершались при помощи быков или буйволов.

В настоящее время положение, в котором находится коневодство в крае, нужно признать очень тяжелым. Война и особенно гражданская борьба, осложненная здесь еще межнациональными столкновениями, имели чрезвычайно губительное влияние на коневодство. Огромное количество лучших лошадей погибло во время бесчисленных реквизиций, мобилизаций, налетов, обложений и т.п. По сведениям сельскохоз. переписи в 1921 году во всей области насчитывалось 2.043 лошадей всех возрастов, т. е. в среднем до десяти лошадей на селение. По переписи 1924 года, произведенной Наркомфином для налоговых целей, в области оказалось 2.515 лошадей. Количество лошадей по нашим наблюдениям немного ниже, чем это явствует из материала Наркомфина, кроме того, оно и дальше продолжает сокращаться. Причиной этому является конская повинность, которую мест-

ная администрация полагает на крестьян. Постоянно нуждаясь в передвижных средствах для различных служебных поездок, не имея их в своем распоряжении, администрация широко пользуется лошадьми крестьян. Собственник хорошей лошади торопится продать ее, ибо боится, что ее могут взять у него, искалечить и вернуть назад негодной. Уже и теперь в селениях Н. Карабаха даже за большие деньги не всегда можно достать лошадей. Если не принять самых энергичных мер, не поставить коневодство в особо покровительствуемое положение, то эта отрасль народного хозяйства, некогда столь славная, окончательно захиреет и отойдет в область преданий.

Между тем коневодство могло бы играть в крае большую роль. При тех средствах сообщения, при том бездорожье, которым отличается Н.Карабах, лошадь является здесь почти единственным средством связи между отдельными частями области. Природные условия края, наличность хороших горных пастбищ, блестящие испытанные качества карабахской лошади открывают широкие перспективы для развития этой отрасли. Крестьянину гораздо выгоднее и легче было бы взрастить у себя в своем хозяйстве одну лошадь, чем 4-5 пар крупного рогатого скота. Продавая ежегодно одну лошадь среднего достоинства, крестьянин мог бы обеспечить себя зерном на целый год. Следовало бы попробовать организовать кооперативные коневодные товарищества, которые так хорошо прививаются в Центральной России.

Ослы и мулы. Количество ослов в Н. Карабахе числится 7359. Осел является незаменимым помощником крестьянина. Будучи чрезвычайно выносливым, крайне неприхотливым, довольствуясь очень скудной и грубой пищей, осел выполняет ряд очень тяжелых работ, помогая крестьянину в переноске тяжестей по таким дорогам, по которым не в состоянии проехать арба. Осел стоит намного дешевле лошади и почти не требует за собой ухода. Что касается до мулов, то их почти нет в крае; сельскохоз. перепись 1921 года зарегистрировала 147 мулов, главным образом в районе Дизака. Между тем, мулы как нельзя более соответствуют гористому характеру края.

Сравним в заключение степень обеспеченности скотом Н.Карабаха с остальными уездами Азербайджана.

На 100 хозяйств приходится (по данным АзЦСУ):	
Раб. лош.	Раб. круп. рог. ск.: буйволы, буйв-цы.
В Кубинском уезде.....34.8	119.0
В Шамхорском уезде.....44.2	100.3
В Ганджинском.....34.3	88.1
В Курдистанском уезде....18.4	82.5
В Агдамском уезде.....25.4	70.1
В Нагорном Карабахе.....6.8	79.2
В Джебраилском уезде....20.3	59.1
В Бакинском уезде.....28.4	14.0

Молочного и мелкого скота на каждые сто хозяйств приходится:	
Молочн. скот: коровы и буйв-цы	Мелкого скота: баранов и коз.
Шамхорский уезд.....124.9	346.2
Ганджинский уезд.....113.5	314.1
Агдамский уезд.....112.5	400.0
Курдистанский уезд.....108.2	231.2
Кубинский уезд.....89.1	397.9
Джебраильский уезд.....58.4	340.3
Нагорный Карабах.....54.3	151.3

Таким образом, Нагорный Карабах занимает последнее место в АССР в смысле обеспеченности лошадьми, мелким и молочным скотом, в отношении же крупного рогатого скота занимает пятое место в республике, превосходя Агдамский, Джебраильский и Бакинский уезды.

Пчеловодство. Пчеловодство в области слабо распространено и не имеет промышленного значения. По сведениям сельскохозяйственной переписи 1921 года, в области было всего 208 рамочных ульев и 935 колодных. Между тем Нагорный Карабах представляет собою исключительно благоприятную обстановку для развития пчеловодства. Чрезвычайно богатая и разнообразная флора нагорной полосы, представленная на небольшом протяжении всеми видами растений - от роскошных цветов альпийских лугов до лесных и

полевых растений предгорной полосы, способствует образованию продукта высшего качества: мед здесь отличается белизною, прозрачностью и ароматом. Кавказская горная пчела, по признанию специалистов, считается самой трудолюбивой и производительной из всех существующих пород. Особенность ее строения - необыкновенно длинный хоботок, дает ей возможность собирать нектар с таких растений, которые недоступны обыкновенным пчелам. Между прочим эта ее особенность привлекла к себе внимание не только пчеловодов всех стран, но и полеводов, которые начинают использовать в своих хозяйствах кавказскую пчелу для опыления некоторых растений, недоступных другим пчелам.

Таким образом пчеловодство в Нагорном Карабахе, при надлежащей организации имеет все шансы занять видное место в хозяйстве крестьянина.

Современное состояние пчеловодства оставляет желать намного лучшего. Большая часть ульев колодные, дающие в год не больше двадцати фунтов меда, рамочные ульи распространены слабо. В области не наблюдается никаких попыток к объединению крестьян в пчеловодные организации. Медоносная флора края совершенно не изучена. На пчеловодство необходимо обратить самое серьезное внимание. Это одна из рентабельных отраслей народного хозяйства, а природные условия Н.Карабаха в связи с качеством самой пчелы является исключительно благоприятным.

Птицеводство. Птицеводство в крае не имеет промышленного характера и ведется в хозяйстве „между прочим”, как и везде в Союзе. Птица здесь очень мелка, малоноска. Водных птиц почти совершенно нет; довольно распространены индейки. Птицеводство имеет потребительское значение, украшая стол крестьянина во время каких либо торжеств. Селения, расположенные вблизи от районных центров, продают в летние месяцы на рынках яйца, цыплят, пух и т.п., но большого значения эти продажи не имеют.

Шелководство. Шелководство в области было сильно распространено до войны. Редкий крестьянин здесь не держал шелковичных червей, грена обычно раздавалась крестьянам владельцами шелкомотальных заведений, распространенных в области. Большая часть коконов поступала в эти же предприятия, но некоторое количество перерабатывалось кустарным способом в крестьянском же хозяйстве (см. куст. промысла).

Шелководство в области носило примитивный характер: червей держали обычно в том же помещении, где и сами жили; уход за ними, их кормление

не стояли на должной высоте, не было специальных морилен, сушили, вследствие чего продукт и по количеству, и по качеству получался невысокий. Крестьянство совершенно не было объединено в товарищества.

Война и революция разрушили этот промысел. Крестьянство стало интенсивно вырубать шелковичные насаждения, отводя земли под огороды и зерновые культуры.

В настоящее время шелководство в области начинает возрождаться. Снова заработали шелкомотальные фабрики. Азшелк организовал раздачу грены крестьянам; кроме того в марте прошлого года в Гадруте (Дизак) открылась гренажная станция итальянской фирмы Чиче, распространяющая среди населения грену. Насколько широко может развиваться шелководство, сказать трудно. Общие условия сейчас мало благоприятны для этой отрасли. Потребление шелка сильно упало в Союзе, цена же его сравнительно не так повысилась, как цена шерстяных и бумажных изделий. Мировая конъюнктура шелковой промышленности сейчас не совсем благоприятна, а между тем большая часть нашей продукции, за сокращением внутреннего потребления, должна идти за границу. В текущем хозяйственном году твердая цена за пуд сырых коконов была установлена в 18 руб. , по каковой цене крестьянство и сдавало кокны.

Эту цену нельзя признать высокой, ибо каждый крестьянин в среднем мог достать от 1-2 пудов коконов, но при современном положении шелковой промышленности рассчитывать на большее не приходится.

В текущем операционном году Азшелком было роздано грены: Джрабердскому району 300 коробок, Варандинскому 500 коробок, Дизакскому 1243 коробки. Кроме того, итальянская гренажная станция раздала населению Дизака 300 коробок.

Торговля и промышленность

Торговля. Торговая деятельность, в силу специфических условий, в которых находится край (отторванность от центров, бездорожье, полунатуральный характер хозяйства), слабо развита в области. Более или менее правильное снабжение населения предметами первой необходимости наблюдается только в Шуше, Степанакерте, Гадруте и в некоторых других пунктах.

Город Шуша в этом отношении выдается. По сведениям Наркомфина, в нем насчитывается 212 торгово-промышленных заведений, между тем, как во всей остальной области их имеется только 84. Большая часть этих

торгово-промышленных заведений - мелкие лавочки, с небольшим запасом товаров; многие из них работают только в летние месяцы. В некоторых селениях (напр., с. Ванк Хаченского района) торговля ведется исключительно с кочевниками, проходящими со своими стадами через Н. Карабах. Когда кочевники сходят с гор, лавки, расположенные обычно на больших дорогах, в стороне от села, заколачивают до следующей весны.

Во всем остальном Нагорном Карабахе торговля происходит на базарах, устраиваемых в определенные дни в крупных селениях. На этих еженедельных базарах крестьяне приобретают все, что им необходимо, и сбывают продукцию своего хозяйства. Сюда сходятся не только крестьяне окрестных селений, но даже и торговцы с низменности. В свою очередь крестьяне Н.Карабаха спускаются на низменность, чтобы принять участие в базарах Агдама, Карягина, Тертера и др. Особенно большое значение имеет Агдамский базар; благодаря своему счастливому расположению, Агдам является наиболее удобным пунктом для всего Н. Карабаха, все ущелья которого расположены таким образом, что выходят к Агдаму. На воскресных Агдамских базарах можно встретить крестьян со всех районов Н. Карабаха.

Главнейшие предметы продажи и обмена на этих базарах: зерно, мануфактура, сахар, чай, мед, глиняная посуда, шерсть и т.п.; кооперация еще слабо развита, продажа таких предметов, как мануфактура, сахар, чай, находится в руках частных торговцев.

Помимо этих базаров, снабжение населения продуктами производится еще и кочующими торговцами, разъезжающими по селениям.

Таким образом, например, доставляется керосин, мануфактура, сахар и т. п. Эти продукты обмениваются на пшеницу, которая в некоторых местностях Н.Карабаха получается особенно высокого качества, на мед, фрукты, ремесленные изделия и т.п. В небольших селениях Н. Карабаха совершенно нет торговых заведений.

Потребительская кооперация еще только пускает слабые ростки и пока не играет никакой роли. Население, неоднократно в прежние годы терявшее свои паевые взносы и обманутое в своих ожиданиях, ныне очень сдержанно относится к кооперации.

Промышленность. В Нагорном Карабахе нет сколько нибудь развитой промышленности: ни добывающей, ни обрабатывающей. Несмотря на многочисленные следы минералов и металлов, обнаруживающихся повсюду, в

Н. Карабахе нет, по видимому, таких богатств, разработка которых могла бы представить большой интерес. Правда и то, что специального обследования Карабаха в этом смысле не производилось. Из ископаемых, обративших на себя внимание, нужно отметить Гасанрисские медные рудники. Здесь первоначальные разведки были произведены в 1909 году, приступлено было даже к работе по добыванию медной руды. Этими рудниками заинтересовалась французская компания, но с началом войны все работы приостановились; в таком положении дело находится и теперь.

Там же в окрестностях селений Ванк и Базаракента добывают камни для жерновов. Эта отрасль промышленности носит сезонный характер и дает заработок нескольким десяткам рабочих. Наконец, в районе Лысогорска до войны добывался азбест, в районе Дагдагача-охра. Вот приблизительно вся добывающая промышленность Н. Карабаха. Вне всякого сомнения, что при специальном обследовании будут обнаружены всевозможные металлы и минералы, но насколько выгодна будет их разработка, сказать трудно: Одно несомненно: больших надежд на эту отрасль промышленности возлагать не приходится, особенно в ближайшие годы.

Обрабатывающая промышленность. Что касается до обрабатывающей промышленности, то она большого развития здесь не имеет. Здесь на первый план можно поставить винокурение. Это единственная отрасль промышленности, которая имеет серьезное значение для края. По данным Наркомфина, в Н.Карабахе насчитывается до 320 винокуренных заводов. Однако, нужно заметить, что слово завод нужно понимать не в буквальном смысле слова. Каждый крестьянин, имеющий тутовые насаждения и перекуривающий туту, именуется заводчиком, а медный куб с змеевиком, который в течение 2-2 ½ месяцев путешествует от одного „заводчика” к другому, регистрируется каждый раз как отдельный завод. Все эти 320 заводов (по другим сведениям 500) работают только во время сезона, длящегося от 2 до 2 ½ месяцев. И затем мирно почивают.

И все же, как мы отмечали выше, эта промышленность имеет солидную продукцию-три миллиона градусов в год и является чрезвычайно важным подспорьем для малоземельного крестьянина.

После винокуренной промышленности можно отметить и шелковую: до войны в одном только бывшем Шушинском уезде насчитывалось до 30 шелкоткальных и шелкокрутильных фабрик, которые перерабатывали почти

исключительно местное сырье. Во время войны и революции фабрики эти остановились; часть их была разрушена, другие стали приходить в ветхость проваливались крыши, ржавели машины, терялось оборудование.

Только с 1922-23 года начинается возрождение шелковой промышленности. Более или менее сохранившиеся фабрики приводятся в порядок, принимаются меры к снабжению населения греней. Однако, недостаток сырья не дает возможности фабрикам долго работать. В 1922 г. работало всего 5 фабрик во всей области и все они вместе работали 158 дней.

Колич. фабрик	Колич. прораб. дней	Всего дней
2	12	24
1	18	18
1	26	26
1	90	90
Итого.....5		158

В 1923 г. работало уже 11 фабрик, сделавших 542 дня в общей сложности.

Число фабрик	Число дней	Всего
1	14	14
1	15	15
1	18	18
2	30	60
3	60	180
1	75	75
2	90	180
Итого....11		542

В среднем, как видно из таблицы, в 1922 г. каждая фабрика работала 32 дня, в 1923 г. уже 50 дней. В истекшем 1924 г. всего работало 7 фабрик: 6 шелкомотальных и 1 шелкокрутильная. На этих фабриках сырье должно было кончиться к 1 октябрю истекшего года. В виду хорошего урожая шелка в Азербайджане, предполагалось, что сырье, необходимое для работы, будет переброшено из Нухи.

Что касается состояния этих фабрик и их продукции, то все они довольно устаревшего типа, к тому же сильно изношены и нуждаются в капитальном

ремонте. Размер их обычно незначительный: На самой большой фабрике число работниц достигает до ста.

Число работниц на фабриках, сданных в аренду Коммунхозам.			
фабрики	женщины	мужчины	всего
Дашалтынская (шелкокрут.)			
Дашбулагская	38	2	40
Кишлагкендская	80	2	82
Хндзристанская N 2	62	2	64
Хндзристанская N1	51	2	53
Итого	250	12	262

Кроме того, на государственной фабрике, находящейся в Гадруте, работают 104 работницы, а в Тагасырской фабрике (Дизак), - 48 работниц.

Работа на фабрике тяжелая, требует большого опыта, оплачивается 12-20 руб. в месяц.

Кроме винокуренных и шелкомотальных предприятий, можно отметить еще около 300 водяных мельниц и целый ряд ремесленных заведений. Вот вся промышленность Н. Карабаха. Разумеется, она не в состоянии дать заработка малоземельному крестьянину. Лишь очень незначительная часть населения может найти себе занятие в пределах Н.Карабаха. Об этом красноречиво свидетельствует число членов профессиональных союзов.

На 1-ое октября 1924 года числилось: членов союза рабземлес 130 плюс 754 батраков. Количество батраков в деревне в действительности намного больше, но они еще не объединены в союз.

После рабземлеса идет союз текстильщиков, насчитывающий 419 членов. Здесь нужно оговориться, что члены этого союза большую часть года лишены заработка. Далее следуют союзы совработников – 405 членов, работников просвещения – 320 членов, и, наконец, строителей -130 человек.

Эти незначительные цифры лишний раз свидетельствуют о слабом развитии торгово-промышленной жизни в Нагорном Карабахе.

Кустарная промышленность. Отдаленность Нагорного Карабаха от крупных промышленных центров, отсутствие удобных путей сообщения создают благоприятную обстановку для развития здесь кустарной промышленности. Край обладает большими сырьевыми ресурсами в виде шерсти, шелка,

глины, дерева, соломы и т.д.; сельскохозяйственная же деятельность, ввиду климатических условий и малоземелья, оставляет много свободного времени, особенно зимою. Все это обуславливает широкое распространение кустарной промышленности, ее живучесть и разнообразие.

Из распространенных в крае промыслов не все виды имеют одинаковое значение: одни из них носят чисто местный характер, не выходя за пределы селений или дома, другие отрасли производят на местный рынок; наконец третьи широко известны и имеют сбыт за пределами области.

Обратимся к рассмотрению некоторых видов кустарной промышленности, распространенных в Н. Карабахе.

Шерсть и ее обработка. На первом плане по своему распространению стоит шерстяной промысел. Из шерсти крестьянка приготовляет для домашнего употребления ткани, чулки, носки, головные уборы; из шерсти ткются паласы, ковры и войлоки, украшающие дома; каждый крестьянин имеет дома приготовленный хурджин для дороги, сыпает зерно в чумалы своего приготовления. Из шерсти приготовляются также мафраши, джеджимы, попоны с художественными рисунками.

Нужно отметить, что шерстяные изделия в настоящее время приготовляются исключительно для домашних потребностей. На еженедельных базарах, столь распространенных в Н. Карабахе, почти невозможно достать такие предметы, как хурджины, джеджимы, мафраши. Производство этих высоко художественных изделий заметно отмирает. Точно также умирает ковровое производство, составлявшее некогда гордость Карабаха. Ковры, изготовляемые в Нагорном Карабахе, по красоте рисунка, по окраске занимали первое место среди кавказских ковров; они широко распространялись за пределами области и вывозились даже за границу. Однако, с течением времени этот промысел стал падать. Сильный удар ему был нанесен распространением дешевых анилиновых красок. Кустари стали применять их в широких размерах для окрашивания шерсти и старые способы получения красок из различных растений стали забываться постепенно. Ковры, окрашенные при помощи анилиновых красок, быстро выцветали, портились, в то время как при прежних приемах окрашивания они сохранялись в течение десятков лет, иногда больше ста лет. В связи с этим сильно упали цены на ковры, и этот промысел, требующий большого труда, стал невыгодным. Последние годы перед войной ковровое производство было сосредоточено

главным образом в городе Шуше, где приготавливались лучшие виды ковров: ковры бархатные (ковры с ворсом), безворсные, как то «зылы», «шада», «верны» и др. События последних лет и особенно разрушение города Шуши подорвали ковровый промысел. Возрождение его дело трудное, требующее сложной организации и детального изучения всех стадий производства.

Шелкоткацкий промысел. Шелкоткацкий промысел менее распространен в области. Он сосредоточен главным образом в районе Гадрут (Дизак) и некоторых других пунктах. Здесь раньше приготавливали шелковые ковры, джеджимы, цветные ткани и т.п. Но уже до войны промысел этот начинает клониться к упадку, а во время войны и революции совсем замирает. В настоящее время, в связи с возрождением шелководства, и шелкоткацкий промысел начинает оживать. Трудно судить какое место он займет в будущем; одно несомненно, что этот промысел не имеет большого потребительского значения, производя предметы роскоши, и вряд ли можно ожидать большого его развития.

Гончарное производство. Гончарный промысел – один из древнейших, распространенных в Н. Карабахе. На рынках Н. Карабаха всегда можно встретить крестьян, продающих глиняную посуду: кувшины, тарелки, миски, сосуды для хранения вина и т.п. Изделия эти примитивны, отличаются слабым, обжигом, глазурью не покрыты, в художественном отношении интереса не представляют. Несмотря на большую распространенность гончарного производства, в Н. Карабахе совершенно не производятся такие предметы из глины, как черепица и кирпичи.

Крыши домов обычно покрыты жостью, которая привозится издалека стоит очень дорого, страшно накаливается летом и пропускает холод зимой.

Глины Нагорного Карабаха совершенно не исследованы.

Деревообрабатывающий промысел. В деревнях, примыкающих к лесным районам, сильно распространен деревообрабатывающий промысел. Крестьяне готовят из леса арбы, вилы, лопаты, колеса, прялки, в большом количестве клепку, разнообразную домашнюю утварь и т.п. Почти все это производится для домашнего употребления. Однако, некоторое распространение имеет и работа на рынок. Крестьянин часто несет свои изделия на окрестный базар или спускается на низменность, где и меняет свои изделия на другие продукты. При наличии ценных древесных пород этот промысел, при надлежащем руководстве, имеет все шансы на развитие.

Производство плетенных изделий. Производство плетенных изделий также является одним из самых распространенных промыслов. В каждом крестьянском хозяйстве можно найти целый ряд предметов, полученных при помощи плетения; здесь и корзины, в которых хранится и перевозится кладь, различные хозяйственные постройки (саманники, курятники), приготовленные из плетения, заборы, различные решетки и др. Во многих селениях (например, Цоватех) население плетет из соломы шляпы и различные безделушки. Большим художественным вкусом эти предметы не отличаются.

Вот важнейшие виды кустарной промышленности, распространенной в Н. Карабахе. Рыночного значения она не имеет и работает почти исключительно для собственного потребления. При надлежащем руководстве кустарная промышленность могла бы занять видное место в Области; для этого есть все данные и, прежде всего, большой художественный вкус у населения.

Отхожая промысла

Острое малоземелье, слабая урожайность, связанная с отсутствием орошения, с примитивной обработкой почвы и периодически повторяющимися стихийными бедствиями, почти полное отсутствие добывающей и обрабатывающей промышленности, побуждает крестьянина Н.Карабаха искать дополнительный заработок на стороне в виде отхожих промыслов.

Отхожие промысла играют чрезвычайно важную роль в бюджете крестьянина; только они дают ему возможность сводить концы с концами. Почти нет дома в Н. Карабахе, который не посылал бы хоть одного своего члена на заработки.

Отхожие промысла бывают здесь двух видов: отход на низменности и отход в города. Отход на низменности наблюдается повсюду; заключается он в том, что крестьяне летом группами спускаются на низменность, где нанимаются для выполнения различных полевых работ (преимущественно уборки, жатвы) на тюркских землях. Проработав несколько недель они снова спешат к себе в горы, где начинают уже созревать их хлеба.

Таким образом, отход на низменности основывается, во-первых, на различии вегетационных периодов, дающих возможность крестьянину Н. Карабаха убрать хлеб на низменности до созревания своих хлебов, и во-вторых,

на наличности больших земельных участков, расположенных на низменности, для обработки которых периодически требуется большое количество рабочих рук.

Каких-либо статистических материалов, характеризующих этот отход на низменности, не имеется, ибо никто не интересовался этим вопросом. Приходится только констатировать широкое распространение в области этого явления, имеющего существенное значение для крестьянина Н.Карабаха.

Обычная плата за уборку жатвы составляет 15% со всего количества или, как здесь принято считать, три снопа из двадцати. Такая же оплата наблюдалась и до войны.

Работа на низменности чрезвычайно тяжела, вследствие различия в климатических условиях низменности и нагорных частей. Крестьянин Н. Карабаха, спустившийся с прохладных высот на знойную низменность, легко заболевает. Малярия ежегодно уносит большое количество жертв из числа лиц, спускающихся на низменность.

Отход и города. Отход в города на заработки носит уже более длительный характер, оказывает большое влияние на экономику края и не одинаково распространен по всей области. Его нет почти в Джрабердском районе, который в смысле обеспеченности землей находится в относительно лучшем положении. Остальные районы ежегодно поставляют городу большое количество мужского населения. Число лиц, ищущих заработка в городах, сильно увеличивается в случае каких либо неблагоприятных условий как, например, засуха, градобитие, уничтожение посевов вредителями и т.п., и падает в случае хорошего урожая. Большая часть населения уходит в Баку. Здесь крестьяне находят себе работу в нефтяной промышленности, составляют артели каменотесов, плотников, столяров, нанимаются в дворники, таскают тяжести и т. п. В Варанде есть селения, которые поставляют городу лиц определенной специальности: например, жители селения Нор-Шен славятся как хорошие литейщики, жители Кагардзов, как каменщики и плотники, и т.д. С течением времени часть населения оседает в городах, теряет связь с деревней, превращаются в городских жителей. Таким путем образовалась большая армянская колония в городе Баку. Почти все армянское население Закаспийской области и Туркестана является выходцами из Н. Карабаха. Значительная часть персидских армян считает своей родиной Н.Карабах. Помимо этого, выходцев из Н. Карабаха можно встретить по

всему СССР. В настоящее время число выходцев из Н.Карабаха в несколько раз превышает число коренных его жителей. Из года в год происходит отбор населения: наиболее энергичные, деятельные члены покидают свою родину, которая не в состоянии прокормить их.

Отхожие промыслы оказывают большое влияние на экономику страны: помимо того, что из города притекают средства, дающие крестьянину возможность прикупить недостающий инвентарь или скот, город прививает деревне ряд культурных привычек, заметно меняет бытовую обстановку. Уже один внешний вид селений Варанды и Дизака, поставляющих много народу, и Джраберда, откуда нет тяги в город, подтверждает вышесказанное. В Джраберде, как мы уже указывали, жители многих селений живут еще в землянках, в так называемых карадамах, не привыкли к кроватям, стульям и другой мебели. Жители же селений Варанды живут в каменных двухэтажных домах, имеющих несколько комнат. Влияние города сказывается в книгах, в стенных часах, фотографических карточках и т. п.; влияние города чувствуется также и в одежде, разговорах, в новых потребностях. Летом в деревнях можно встретить много лиц, с высшим образованием, много студентов, приезжающих к себе в деревню отдохнуть.

Впрочем, должен отметить, что культурное влияние, которое оказывает город на деревню, не идет дальше отмеченного и не вносит каких либо изменений в хозяйство крестьянина. Правда он живет в каменном двухэтажном доме, построенном на деньги, заработанные в городе, на эти же деньги прикупает недостающее ему зерно или скот, но продолжает вести хозяйство также примитивно, как раньше, не делая никаких попыток перейти от старых форм к новым. Вся эта городская культура не проникает внутрь, как то механически уживается со старыми формами хозяйства.

Нам думается, что причина этого глубоко интересного явления заключается в том, что экономическая обстановка Карабахской деревни не дает возможности крестьянину применить в ней все то, что он вынес из города. Он, если только не порывает связи с деревней, является в ней только гостем, приезжающим отдохнуть, блеснуть перед своими односельчанами своими богатствами, отдать дань тем воспоминаниям детства, которые влекут его из душного города в привольный Карабах. Если же необходимость заставляет его жить в деревне, то он в силу объективных экономических причин ведет

свое хозяйство таким же примитивным способом, каким оно ведется прочими крестьянами.

То же самое наблюдается и в городе Шуше; это был прекрасный благоустроенный город, населенный главным образом богатыми армянами-карабахцами: многие из них в течение десятков лет не приезжали сюда, но считали своим долгом построить здесь дом. В этом городе, соединенном с железнодорожной станцией стовой шоссейной дорогой, чрезвычайно неудобной и небезопасной для проезда, в этом городе, не имеющем данных ни для промышленности, ни для торговли, их энергия и капиталы не могли найти никакого применения. Край не мог предоставить им никаких выгод. Сюда они приезжали только для отдыха и развлечений.

И деревня и город являлись местом, где можно было истратить средства, возвести постройки, развести сады и т.п., но где не было места для производительного применения капитала. Поэтому все эти каменные двухэтажные дома Варанды и Дизака создают лишь видимость благополучия: они не выросли на основе карабахской экономики, они построены на деньги, заработанные за пределами Карабаха, и поэтому с каменными домами так прекрасно уживаются и плетенная волокушка, при помощи которой происходил бороньба, и вель, т. е. доска с вбитыми острыми камнями, употребляемая при молотье, и тяжелая допотопная соха, вызывавшая большой интерес к себе на Всероссийской выставке, где она была гвоздем Азербайджанского павильона.

Пути сообщения. Селения нагорного Карабаха связаны друг с другом грунтовыми дорогами и горными тропами. Единственной шоссейной дорогой является дорога Евлах-Шуша-Герюсы. Кроме этой дороги, в Джрабердском районе есть еще незаконченная шоссейная дорога, которая должна была соединять Джрабердский район с Ганджой. За исключением этих дорог, все остальные должны быть признаны крайне неудовлетворительными. Благодаря сильно усеченной гористой местности, сообщение по этим грунтовым дорогам крайне затруднительно. Крутые подъемы чередуются со спусками, местами дорогу пересекает русло высохшей речушки, которая во время ливней может надолго прервать сообщение; сплошь и рядом широкая грунтовая дорога переходит в узкую горную тропу, высеченную в скалах, по которой с трудом передвигается лошадь. По этим дорогам разъезжают только верхом, да еще на многострадальной туземной арбе. О других средствах сообщения

здесь и речи не может быть. Сообщение с районными центрами-Гадрутом, Хонашеном и Агдарой-на автомобиле или экипаже совершается обходной дорогой через низменность (Агдамское шоссе).

Неисчислимы те жертвы, которые крестьянин несет из-за плохих дорог. Он теряет массу времени на их преодоление, калечит свой скот, портит лошадей, ломает арбы и т. п. Плохие дороги ослабляют связь крестьянина с рынком и сильно повышают накладные расходы на перевозимые продукты. Ближайшей железнодорожной станцией для Н. Карабаха является станция Евлах, отстоящая на расстоянии почти ста верст от Степанакерта. Ныне строящаяся Джульфинская железная дорога подойдет к Н. Карабаху с южной стороны (Дизак) на расстоянии 60-80 верст.

До войны был разрешен в положительном смысле вопрос о постройке железнодорожной ветки Евлах-Шуша и было приступлено к ее постройке: во время войны работы были приостановлены, а материалы переброшены на фронт. В настоящее время снова на очереди вопрос о постройке железнодорожной ветки Евлах-Степанакерт. Проведение этой ветки откроет новые возможности для края и послужит сильным толчком к перестройке крестьянского хозяйства на новых, более рациональных началах.

Местные финансы. Изучение местных финансов Н. Карабаха представляет большой интерес, так как дает представление об экономике данной области, подобно тому, как изучение бюджета отдельного лица дает представление о его благополучии. В нашем распоряжении имеются материалы, характеризующие местные финансы Автономной Области Нагорного Карабаха за январь-сентябрь 1924 г. Посмотрим сначала, из чего слагались местные доходы за отчетный период.

В доходной части местного бюджета первое место занимают те отчисления, которые производились от единого сельскохозяйственного налога: они составляют 25.100 руб. Затем следует арендная плата с жилых помещений, составляющая 11 тысяч рублей. Прочие доходы представляются уже незначительными и в массе составляют отчисления от того или другого государственного налога. Если составить таблицу поступления местных доходов Авт. Обл. Нагорного Карабаха, получим следующую картину.

Доходная смета районных исполкомов А.О.Н.К за январь-сентябрь 1924 г.					
Названия доходов	Хаченский район	Варанд. район	Дизак. район	Джраб. район	Итого по всей обл.
1. отчисление от единого сель. хоз. налога	6000	9000	2600	7500	25100
2. арендная плата с жилых помещений	11000	-	-	-	11000
3. отчисления от дополнительного промналога	2100	320	218	140	2840
4. процентные надбавки к основн. промналогу	2000	320	280	140	2740
5. процентные надбавки к дополнительному	2100	320	280	140	2840
6. аренд. плата с земель и своб. оброчн. стат.	-	600	420	1000	2020
7. налог со строений в городск. поселен.	1800	-	-	-	1800
8. отчисления от подоходного налога	1500	-	8	-	1508
9. сбор за пользов. обществен. весами	900	-	222	-	1344
10. сбор с пригоняемого на рынок скота	540	-	200	-	740
11. Прочие сборы и отчис.	5050	602	1015	1285	7932
Итого	32990	11162	5083	10185	59864

Таким образом общая сумма доходов районных исполкомов А.О.Н.К. равняется почти 60.000 р., составляясь, главным образом, из отчислений от различных государственных налогов. Из доходов неналогового характера видное место занимает арендная плата за жилые помещения; прочие доходы поражают своей незначительностью и лишней раз подчеркивают скудость и отсталость этого богатого природными данными края. Особенно это бросается в глаза при рассмотрении доходов отдельных исполкомов. Прежде всего бросается в глаза, что в смысле доходов в относительно лучшем поло-

жении находится Хаченский район. Отдельные районы в процентном отношении ко всему доходу занимают следующее место:

Хачен	32990	55.5%
Варанда	11162	18.7%
Джраберд	10185	17.2%
Дизак	5083	8.6%
Итого	59420	100

Сравнительно благоприятное положение, которое занимает Хаченский район, объясняется исключительно тем, что в пределах этого района находятся два единственных города Н. Карабаха – Шуша и Степанакерт. В то время как другие районы получают средства, главным образом, от отчислений от единого сельскохозяйственного налога, для Хаченского района эти отчисления не играют такой роли. Нижеследующая таблица выявляет роль отчислений от единого сельскохозяйственного налога для бюджета районных исполкомов.

Хачен	6000р.	18.2%
Варанда	9000р.	80.6%
Дизак	2600р.	51.2%
Джраберд	7500р.	73.6%
Для всей области	25100р.	42.2%

Как видно из этой таблицы, отчисления от единого сельско-хозяйственного налога являются тем фундаментом, на котором построен бюджет Варанды, Джраберда и Дизака. Хаченский район только 1/5 своего бюджета покрывает отчислениями от единого сельскохозяйственного налога, что касается остальных 4/5, они покрываются поступлениями уже, если можно так выразиться, городского характера. Сюда относится арендная плата за жилые помещения, которая составляет 1/3 всего бюджета, затем отчисления от основного промналога, от дополнительного, процентные надбавки к основному и дополнительному промналогу, налоги со строений в городских поселениях, налоги на право продажи напитков, табака, сбор за пользование общественными весами и т.п.

В Джрабердском районе некоторую роль в местном бюджете играют отчисления от пастбищного сбора и лесного дохода, составляющие сумму

1000 рублей, а также арендная плата, поступающая с земель и свободных оброчных статей: она составляет также 1000 р.; эти доходы, вместе взятые, составляют почти 20% всего местного бюджета Джрабердского района

В Варандинском районе, местный бюджет которого на 80,6% составляется отчислениями от единого сельскохозяйственного налога, остальные 19.4% падают, главным образом, на отчисления от процентных надбавок к промналогу и на арендную плату с земель и оброчных статей. Таково же и строение местного бюджета Дизака, с той только разницей, что здесь некоторую роль (очень незначительную) играет плата за предприятия, сданные в аренду дизакским исполкомом.

Крайне скудные поступления, характеризующие приходную часть местного бюджета А.О.Н.К., едва доходящие до 60 тыс. руб., очевидно совершенно недостаточны для того, чтобы удовлетворить местные потребности. Как известно, жесткая финансовая политика, твердо проводимая Н.К.Ф. С.С.С.Р. в целях упорядочения нашей валюты привела к расширению расходной части местного бюджета. Целый ряд учреждений, находящихся на госснабжении, должен был перейти на местные средства. Это обстоятельство неблагоприятно отражается на А.О.Н.К. ибо ни в какой мере не компенсируется каким либо другими поступлениями.

На местные средства в настоящее время отнесены: 1) расходы по содержанию районных, волостных и сельских исполкомов, 2) расходы органов коммунального хозяйства, 3) расходы по народному образованию, 4) расходы по народному здравью и 5) расходы по содержанию мест заключения.

Посмотрим, в какой мере принимали участие в этих расходах районные исполкомы А.О.Н.К. за истекшие январь-сентябрь 1924 г.

Расходная смета районных исполкомов Автономной Области Нагорного Карабаха

Районы	Содержание		Расходы			Содержание мест заключения	Долги	ИТОГИ
	Районных исполкомов	Участ. вол. и сель. исполкомов	Органов коммунал. хозяйства	По народному образованию	По народному здравью			
Хачен	5.517	7.260	1.109	11.229	2.430	-	3.513	31.058
Варанда	5.086	7.135	5.824	9.531	14.251	214	2.194	44.235
Дизак	4.792	6.251	4.955	9.216	18.838	183	5.075	49.310

Джраберд	4.617	8.698	3.244	9.466	14.516	183	6.710	47.161
Итого по всей области	20.212	29.344	15.132	39.442	50.035	580	17.522	172.067
Ко всему расходу в %%	11.6	17.1	8.8	22.9	29.0	0.4	10	100

Из рассмотрения этой таблицы видно, что 52% всех расходов падает на народное здравоохранение и народное образование и 30% расходуется на содержание районных, волостных и сельских исполкомов.

Ближайшее рассмотрение каждой расходной статьи в отдельности показывает, что значительную часть везде в расходах составляет заработная плата.

Нижеследующая таблица показывает какую роль играет заработная плата в каждой расходной статье:

Название расходов	Сумма	Зарплата	% отношение зар. платы к общ. расх.
Содержание райисполкомов...	20.212	13.651	67.5
Содержание участковых, волостных и сельских исполкомов.....	29.344	23.281	79.0
Расходы органов коммун. хоз.	15.132	22.16	44.6
Расходы по народному образованию.....	39.442	17.706	44.8
Расходы по народному здравоохранению.....	50.035	11.600	23.2
	135.165	68354	44.3

Расходы на заработную плату составляют около трех-четвертей в общем бюджете районных и сельских исполкомов. Хозяйственные расходы представляются крайне незначительными и едва составляют 10% всех расходов районных исполкомов и 5% расходов сельских исполкомов. Остальные расходы районных и сельских исполкомов составляют разъездные, отчисления на соцстрахование, расходы по организации съездов советов и т.п.

В расходах органов коммунального хозяйства заработная плата составляет всего 14.6%; главная же масса расходов - 82.7% падает на установку и содержание телефонных пунктов (12.521р.).

В расходах по народному образованию, после заработной платы, видимое место занимают хозяйственные расходы, выражающиеся в сумме 15.165 р., что составляет 38.4% всех расходов по народному образованию; остальные расходы падают на канцелярские, почтовые и др.

В ряду расходов на здравоохранение первое место занимает расход на приобретение медицинских инструментов (хирургических) и перевязочных средств. Эти расходы выражаются в сумме 21.994р., что составляет 43.9% всех расходов по народному здравоохранению. Остальные расходы, как то: хозяйственные расходы в тесном смысле слова, приобретение и ремонт инвентаря, продовольствие больных, выражаются в сумме 14.843 р., составляя 29.6 % всех расходов.

Выяснив приходную и расходную сметы районных исполкомов А.О.Н.К. сопоставим их вместе.

Хачен	32.990	31.058	+1.932
Варанда	11.162	44.235	-33.073
Дизак	5.083	49.310	-44.227
Джраберд	10.185	47.464	-37.279
Итого по всей области	59.420	172.067	-121.647

Как видим, районные исполкомы (за исключением Хаченского) сводят свои бюджеты с большими дефицитами. Таким образом, удовлетворение местных потребностей, и без того сильно урезанных, своими средствами представляется невозможным, и вся работа ставится в зависимость от дотации со стороны Республики.

Налоги и натуральные повинности

В ряду многочисленных налогов и различного рода натуральных повинностей, которые лежат на крестьянине Н. Карабаха, первое место по своей тяжести занимает единый сельскохозяйственный налог. Он исчислен был в истекшем сельскохоз. году в сумме 309.280 руб. 73 к. (вместе с 10%-ной надбавкой на дорожное строительство). Эту сумму в общем нельзя признать высокой, и крестьянин легко справился бы с единым сельско-хозяйственным налогом, если бы только этот налог был действительно *единым*. К сожалению, этого утверждать нельзя. В Н. Карабахе, как впрочем и во всем Азербайджане, существуют еще чрезвычайно много налогов и различного вида натуральных повинностей, которые еще не изжиты.

Помимо единого сельскохозяйственного налога, на крестьян ложится пастбищный сбор (12.615 руб. 80коп.). Как указывалось в главе, посвященной скотоводству, последнее является в крае подсобным занятием к земледелию и пастбищами пользуются, главным образом, крестьяне селений, расположенных по близости от эйлагов. Пастбищный сбор падает на них всей тяжестью своей. С пастбищным сбором связаны так называемые «чубух-пули», т. е. сбор за право застройки на пастбищной земле. Довольно тяжело ложится также на крестьян и лесной сбор, выражающийся в сумме 45.166 руб. Эта сумма в большей своей части уплачивается крестьянами.

В некоторых селениях попадаются виды обложения, представляющие анахронизм; таковы, например, «одун-пули» и «баш-пули», соответствующие подушному налогу и др.

Но все это представляется незначительным по сравнению с натуральными повинностями. Несмотря на прямое предписание декрета о едином сельскохозяйственном налоге, упразднившем для крестьянского населения все прочие виды налогов, натуральные повинности все еще занимают видное место в практике Н.Карабаха. Более чем скромные местные средства, не дающие возможности сколько-нибудь удовлетворить местные потребности вынуждают очень часто районные исполкомы выходить за пределы дозволенного и облагать крестьян целым рядом дополнительных поборов. Укажем на важнейшие из них.

В целом ряде случаев крестьян обязывают доставлять в район фураж для лошадей, дрова для отопления присутственных мест, подвозить своими средствами материалы для постройки школ.

Подводная и гужевая повинность, казалось бы сданные в архив, оживают в той или другой форме и имеют широкое применение. Крестьян то и дело вызывают, чаще всего во время полевых работ, с арбами и рабочим скотом выполнять те или другие задания. Так, например, все работы, связанные с телефонизацией области, в истекшем году были проведены таким способом. Саранчевая опасность, нависшая над республикой, потребовало нового напряжения сил. В истекшем сельскохозяйственном году для борьбы с саранчой Дизаком и Варандой были выставлены 318 подвод и 910 рабочих. Хачен выставил 28 арб с рабочими (по Джрабердскому району сведений не имеется). Как широко развернулась практика коневой повинности, я уже

писал выше. Коневодство стоит перед угрозой полного исчезновения, если не будут приняты решительны меры.

Помимо всего этого, различные должностные лица, приезжающие в деревню, останавливаются у крестьян, которые должны приютить их и позаботиться о корме лошадей.

Вот важнейшие виды натуральных повинностей, распространенных в области. Я подробно не останавливаюсь на этом вопросе, ибо он известен всякому, кто соприкасался с деревней. Винить здесь, разумеется, никого не приходится: слишком велика нужда и так мало сил для удовлетворения неотложных потребностей. Но все таки надо несколько упорядочить налоговую систему, установившуюся в наших деревнях. Все эти налоги и повинности, вместе взятые, составляют уже бремя, которое не дает возможности крестьянину поднять свое хозяйство.

Заключение

Война и революция ураганом пронесли над Н. Карабахом, оставив после себя груды развалин, множество могил. До сорока селений с городом Шушой были уничтожены в межнациональных столкновениях. Несколько раз волны авантюристских налетов перекатывались через Н. Карабах (авантюра Тевана и др.). Отрезанное от всего мира население жило в постоянном страхе, ожидая гибели от голода или от вражеской руки. Только с приходом советской власти воцарился мир в области. Бандитизм, пышным цветом распутившийся, с которым ничего не могло сделать и царское правительство, был искоренен советской властью. Никогда, ни в какое время крестьянин не чувствовал себя в такой безопасности, как теперь; только теперь открылась возможность мирного труда, только теперь можно было приступить к восстановлению разрушенного хозяйства.

Какие перспективы открываются перед крестьянством Н. Карабаха и в каком направлении должна вестись работа по восстановлению, укреплению и расширению крестьянского хозяйства?

Из предыдущего краткого очерка можно было видеть, что Н.Карабах не обладает такими возможностями, которые позволили бы в короткий срок поднять хозяйство. Область в настоящее время не имеет данных для развития добывающей или обрабатывающей промышленности. Во всяком случае на много лет еще вперед Карабах останется страной крестьянского хозяйства. Хозяйство это, как мы видели, ведется очень примитивно и не в сос-

тоянии удовлетворить всех потребностей крестьянина. Земледелие здесь является самым неблагоприятным занятием, какое можно только себе представить. Крестьянин тратит на него массу труда, содержит для него скот, за которым следит лучше, чем за собой и членами своей семьи, и все же занятие земледелием не в состоянии обеспечить крестьянина. Отхожие промысла, играющие важную роль в бюджете крестьянина, также не в состоянии обеспечить его; особенно теперь, при медленном росте нашей промышленности, когда в городе трудно найти заработок.

В каком же направлении должно развиваться крестьянское хозяйство, чтобы крестьянин вышел из того необеспеченного тяжелого состояния, в котором находится теперь?

Ответ может быть только один: требуется упорная и систематическая работа над поднятием культурного уровня населения. С хозяйственной точки зрения самой важной в Н. Карабахе нужно считать работу Комиссариата Народного Просвещения. Все силы должны быть устремлены в эту область. Нет никаких других, более быстро действующих средств. Параллельно с этим необходимо более тщательное отношение к таким отраслям, которые имеют важное значение для края, как, например, винокурение.

В области кооперации до сих пор вся энергия обычно устремлялась в потребительскую кооперацию, между тем как не менее важное значение имеет для края развитие различных производительных товариществ: по пчеловодству, коневодству, свиноводству, винокурению и др. Организация таких товариществ сейчас затруднена в силу несколько недоверчивого отношения крестьян к кооперации. Этот предрассудок, имевший основание в прошлом, нужно рассеять.

В области строительства вся энергия должна быть направлена к тому, чтобы ускорить проведение железной дороги Евтах-Степанакерт. Эта дорога может сильно изменить все хозяйственные перспективы и тогда уже можно говорить об интенсификации крестьянского хозяйства.

Крестьянское хозяйство - это сложный продукт большого опыта и знаний, накопленных в течение продолжительного времени. Только поняв закономерность развития крестьянского хозяйства, проникнув в сущность его выяснив рентабельность отдельных отраслей его, направление развития, только в этом случае можно придти на помощь крестьянству, приняться за переустройство его хозяйства. Нужно сперва поучиться у крестьянства,

прежде чем учить его. Кооперативно-агрономическая помощь крестьянскому хозяйству кономического изучения особенностей его - здание, построенное на песке. Эта истина усвоена только в сравнительно недавнее время, и русская агрономия стала на этот путь экономического изучения крестьянского хозяйства, при помощи бюджетных исследований. Необходимо провести такие же бюджетные обследования и по Н. Карабаху.

Наконец, необходимо в той или другой форме привлечь к строительству всех тех, кто временно живет в городах, где собралась большая колония выходцев из Н. Карабаха, не потерявших еще связей с родиной. Здесь есть, например, много молодежи в высших учебных заведениях, которые могли бы взять на себя заботу о культурном развитии тех селений, из которых они происходят. При дружной работе всех слоев советской общественности город может оказать большую поддержку деревне в ее стремлении восстановить и укрепить хозяйство.

Примечание

1. Наиболее значительные леса Нагорного Карабаха расположены в верхней части бассейнов рек Тертера и Хачена - Тертерское лесничество. Площадь их доходит до ста тысяч десятин. Здесь на первом плане нужно поставить Мадагисскую дачу (50,000 дес.), расположенную в горах, налево от реки Тертера. Это девственный лес с весьма ценными дубовыми запасами, но благодаря дикому, гористому характеру местности, эксплуатация его возможна только в частях, прилегающих к долинам. Состав Мадагисской дачи: 0,3 дуба, 0,2 граба, 0,2 бука, 0,2 липы, 0,1 ясень и клен. Следующая лесная дача - Чалдыранская (35,000 дес.) между реками Тертером и Хаченом; она уже сильно прорежена; дубовые насаждения молоды и в доступных частях портятся скотом. Бук и граб, по отзывам специалистов, плохого качества. Состав Чалдыранской дачи: 0,6 граба, 0,2 дуба, 0,2 бука.

Кроме того, в состав Нагорного Карабаха входит бывшее Шушинское лесничество и часть Джебраильского. Общая площадь лесных дач бывшего Шушинского лесничества достигает 54,000 дес. Лесничество имеет богатейшие дубовые насаждения - 15,000 дес. чистого дуба. С 1912 года по 1918 год здесь французская компания заготавливала и вывозила клепки. (Долгушин - «Леса Закавказья и их эксплуатация»).

2. Все районы Н. Карабаха имеют старинные армянские названия, но необходимо отметить, что границы их не совпадают с прежними границами районов. Например, в состав прежней Варанды входило селение Чанахчи и целый ряд других селений, которые теперь отнесены к Хачену.

3. Число селений в Н. Карабахе точно установить трудно. Каждое ведомство имеет свои цифры. Это объясняется, главным образом, тем, что целый ряд селений представляет собою отселки, которые одними исследователями принимались за самостоятельные селения, другими включались в состав главного селения. Кроме того, были и спорные селения, которые то включались в состав Н. Карабаха, то приписывались к другим уездам.

4. Город Шуша, (бывший уездный центр) ныне является только районным центром Хаченского района. Впрочем, уже теперь предполагается город Шушу вместе с Малибеклинской волостью выделить в Шушинский район; районный же центр будет перенесен в Степанакерт.

Населения города Шуши по переписи 1897 года было 37.591 чел., в 1909 году - 27.714 ч., в 1921 году после разрушения - 9.223 ч., в 1923 году - 6976 ч. В настоящее время можно считать, что население Шуши доходит до 6.000, причем цифра эта заметно повышается в летнее время.

5. Степанакерт-нынешняя столица Нагорного Карабаха (б. Ханкенди)-представлял собою раньше казачий поселок-стоянку Сунженского полка. Он весь состоял из нескольких корпусов казарменного типа, больницы, неперменной полковой церкви и нескольких домиков, в которых проживали семьи офицеров и немногочисленное население, состоявшее из армян и тюрков, поставлявших продукты войсковым частям. Когда была провозглашена Автономная Область, в разрушенный во время событий Степанакерт стянулись все деятели Н. Карабаха и принялись в невероятно трудных условиях за работу по воссозданию области. Перепись Степанакерта, состоявшего тогда буквально из нескольких полуразрушенных домов, обнаружила около 300 человек. Все население жило в страшной тесноте, по несколько семей в одной комнате, было лишено самых минимальных удобств и тем не менее упорно работало над переустройством края. В короткий срок Степанакерт стал неузнаваем. Дома стали восстанавливаться, мостовые исправляться, было проведено электричество, построена школа и т.п. Перепись города Степанакерта, проведенная через год после объявления автономии, обнаружила уже 2500 чел.

6. Необходимо отметить, что сельскохозяйственная перепись 1921 года не совсем точно определяла национальный состав населения. Все жители переписываемого селения учитывались, как армяне или как турки, в зависимости от того, какой элемент преобладал в селении. Между тем в Нагорном Карабахе имеются селения смешанного типа, с тюркским и армянским населением (с. Туг, Ханкенди, Ванк и др.)

7. Эта цифра не совпадает с итоговыми данными по Нагорному Карабаху, приводимыми во вновь вышедшем сборнике Азербайджанского Центрального Статистического Управления. АзЦСУ включило по недосмотру в состав Нагорного Карабаха Кабарда - Бой - Ахмедлинское сельское общество и целый ряд других, находящихся в пределах Н. Карабаха АзЦСУ относило к другим уездам.

8. Карадам обычно смешивают с землянкой. Это неправильно. Карадамом, построенный на земле; часть стены строится из песка и глины, затем идет дубовый сруб, постепенно суживающийся кверху. Наверху остается небольшое квадратное отверстие для дыма прямо под отверстием находится очаг. Все части постройки имеют особые названия, форму и расположены по определенному плану. Это-очень старая постройка, восходящая к глубокой древности. Внутри карадама мебели нет, все сидят обычно на земляном полу. Во всю длину карадама стоит, так называемый, амбар - большой деревянный ларь с отделениями для хранения зерна. Амбар также составляет непрременную принадлежность карадама.

9. Мне приходилось в Джраберде (близ. с. Ванк) видеть такие пашни, которые обрабатывались заступом, без помощи рабочего скота, ибо животные вследствие большой крутизны не могли удержаться на такой пашне.

10. Водный вопрос является одним из самых острых, после малоземеля Н. Карабаха. Достаточно посмотреть страницы карабахского органа «Хорурдаин Карабах», где богато представлен местный материал, как это бросается в глаза буквально нет нигде такого уголка, который не испытывал бы недостатка в воде. Все корреспонденты в один голос жалуются то на недостаток питьевой воды, то на отсутствие воды для орошения. В некоторых местах вода находится очень далеко от селений, в других образуются большие очереди для получения воды, в третьих разрушены старые кягризы и надо их починить и т.д. Очень способствует такому положению то обстоятельство, что селения Нагорного Карабаха расположены обычно на

возвышенных пунктах. Стратегические соображения побуждали крестьян искать защиты в горах и на вершинах холмов, а такое расположение селений затруднило, конечно, проведение кягризов.

11. Узунталинский канал пройдет по направлению к селениям: Улу Карабек, Кичин-Карибек, Касапет, Гюль-Ятаг, Джан-Ятаг, Дамурлу, Оратак, Агдаря, Чардахлу, Мингрельское и Люла-Саз.

12. Тальшский канал пройдет по очень рыхлой и ползучей почве. Около 50.000 руб. необходимо лишь на обивку трехверстного пути досками, почему и стоимость всего канала должна будет сильно возрасти.

13. Мадагисский канал должен будет орошать земли селений Мадагис, - Верхнее Чайлы и Гайрилар.

14. Пирджамальский «Ленинский канал» из местности Ханбаги должен орошать земли селений: Пирджамал, Нахчеваник, Аранзамин, Шеллу, Нор-Шен. Канал оросит от 2-3 тысяч дес.

15. Балуджинская канава может оросить всего лишь 300 дес. Длина канавы.

16. Летом текущего года в Варанде производились опыты с посадкой хлопка, которые дали блестящие результаты. При условии орошения хлопок здесь может хорошо развиваться (опытная станция в Испаганджуке).

17. В селении Агуас (Козлу) я сам наблюдал, как крестьянки поливали свои огороды кувшинами воды, приносимыми из родников. При таких условиях, обычных в Карабахе, приходится удивляться не слабому распространению огородов, а их существованию.

18. Англичане в бытность свою в Баку вывезли до 30 лошадей Карабахской породы.

19. Во всем Нагорном Карабахе в настоящее время нельзя насчитать и десяти чистокровных карабахок. Правительством приняты меры к поддержанию исчезающей породы. Заложено основание конскому заводу, где сейчас находятся несколько экземпляров лошадей Карабахской породы.

20. Батрачество представляет собой чрезвычайно распространенное явление в Нагорном Карабахе. Официально их зарегистрировано около 1500 чел., но на самом деле число их значительно выше. Батраки являются или беженцами, осевшими в селениях, или же чаще всего своими крестьянами, не имеющими инвентаря для обработки земли.

21. Наколько глубока экономическая связь между жителями нагорной части и низменной видно из того, что во время межнациональных столкновений из многих селений отход на низменности не прекращался. Тюрки приезжали в армянские селения, оставляли здесь свои заложников и брали партии рабочих. По окончании полевых работ эти лица вместе с зерном, полученным за работу, доставлялись обратно в свои селения. Не было ни одного случая нарушения заключенного условия.

22. Обследование народного питания в Н. Карабахе, производящееся Карабахским Статистическим Управлением, установило, что в исследуемых хозяйствах (для обследования были выбраны в равной доле зажит., средн. и бедные хозяйства, всего 23) всего хлеба ...

До 1/Х	24 года	2 хоз.	До 1/II	25 года	6 хоз.
До 1/ XI		3 хоз.	До 1/III		4 хоз.
До 1/XII		2 хоз.	До 1/IV		2 хоз.
До 1/I	25 года	2 хоз.	До 1/ V		3 хоз.

Таким образом, до нового урожая своего хлеба не хватало ни в одном хозяйстве. В большей части хозяйств, хлеб кончался с середины зимы.

Приложение 1.

Список селений Нагорного Карабаха,

с административным делением на районы и волости.

ДИЗАКСКИЙ РАЙОН.

I.

Гадрутская волость

1. Гадрут	7. Эдиша (Вартанашат)
2. Тагасыр	8. Мелик-Джанлу
3. Ванк	9. Кочбек
4. Так	10. Норашен
5. Сур (Цор)	11. Куцилар
6. Кемракуч	12. Шагах (Сариншен)

II.

Тугская волость

13. Туг	19. Мамедацор
14. Домы	20. Чиракуйс
15. Сусалых	21. Таг
16. Акаку	22. Азох
17. Атагут	23. Трахтик
18. Цакуры	24. Салакатин (не переписано в 1921г.)

III.

Хозабюртская волость

25. Хозабюрт	30. Спитакашен (не переписан)
26. Старый Таг	31. Петросашен (не переписан)
27. Доланлар	32. Тесхараб (не переписан)
28. Агаджакент (Асрик 6.)	33. Гарар (Гарал)
29. Арфа-Гядук (не переписано)	

IV.

Аракюльская волость

34. Аракюль	38. Замзур
35. Баназур	39. Дашбаши (Карачлих)
36. Джилан	40. Мюлькудара
37. Бинятлы	

V.

Эдиллинская волость

41. Эдиллу	45. Гога (арм.)
42. Ахиллу	46. Гога (мусульманск.)
43. Агбулаг	47. Хрманджук
44. Дудукчи (Куратаг)	48. Булутан

ВАРАНДИНСКИЙ РАЙОН

I

Тагавертская волость

1. Тагаверт (Нижний)	5. Сухторашен
2. Шехер	6. Билбиляк
3. Зарданашен (Тагаверт Верхию)	7. Мавас
4. Саркисашен (Джагадуз)	

II.

Сусская волость

8. Сус	13. Машадишен /Арбадуз9
9. Амарас (Аг-Оглы)	14. Мысмна (Агбулах)
10. Мешади-Калер	15. Хирхан
11. Караундж	16. Завадых (Цоватех)
12. Керт (Кузумкенд)	17 Гергер

III.

Чертагская волость

18. Гюней Чертаг	23. Гиши
19. Гюзей Чертаг	24. Мушкапат
20. Гюней Калер	25. Гавахан
21. Гюзей Калер	26. Кендхурд
22. Хунашинак (Испаганджук)	

IV.

Норшенская волость

27. Норшен (Енгикенд)	34. Ашан (Гешан)
28. Мюришен (Мирикенд)	35. Кагардза
29. Авдур (Такир)	36. Барбатум (Параватумб)
30. Гацы	37. Карадахлу (Варандалу)
31. Каракенд (Гызгала)	38. Нинги (Джамият)
32. Емища (Емиджа)	39. Нингиджан (Малый Джамиат)
33. Ахкенд (Спитакшен)	

V.

Хонашенская волость

(Вся волость по ошибке целиком отнесена АзЦСУ к Агдамскому уезду).	
40. Хонашен (Николаевка) (не переписано в 1921 г.)	43. Муганлы
41. Скобелевка (жит. переселились в Россию)	44. Ходжавенд (не переписано)
42 Котляревка	45. Амираллар
	46. Куропаткино (жит. переселились в Россию)

ШУШИНСКИЙ РАЙОН**1. Город Шуша**

II.

Малибеклинская волость

1. Малибеклу	7. Джангасан (пропущено при переписи)
2. Кушилар	8. Кесалар(пропущено при переписи)
3. Керпа Апатлы (жители кочевников во время переписи не застали)	9.Халифаллу
4. Фараджалу (возникли после 1921 г.)	10. Кейбалы (Кейбалыкенд) (жители живут в Степанакерте)
5. Даралагез	11. Киркиджан
6. Ходжалу (мус.)	12.Зарыслы

ХАЧЕНСКИЙ РАЙОН

I.

Дашбулагская волость

1. Степанакерт (с. Ханкенди)	11. Дашбулаг
2. Арменаван (возник после 21 г.)	12. Каракетук (Илис)
3. Пахлюль (жители живут в Степанакерте)	13. Хинзиристан с 3 хут.
4. Джамилли	14. Кишлагкенд с 2 хут. (Гишлах)
5. Ханазах	15. Сейдибеклу с хут. (Сейдишен)
6. Баллуджа	16. Шальва (Рев) с хут.
7. Мехтикенд	17. Урахач (Улубаб)
8. Каябаши (Дагряв) с 2 от.	18. Каракышлаг (Ходжалы русск.)
9. Бадара (Птрецек) с хут.	19. Исмаилбеклы
10. Сарукешиш (Хаск)	

II.

Аскеранская волость

20. Ханабад Верхний	27. Кличбаг Нижний
21. Ханабад Нижний	28. Пирджамал
22. Хорамурт	29. Нахчиваник с хут.
23. Дашбеши (Аравюс, Караглух)	30. Аранзамин с хут. (Варазапюн)
24. Кешишкенд (Норакюг)	31. Агбалаг (Мирушаллу)
25. Енгиджа (Сардарашен) с хут.	32. Даграз
26. Кличбаг Верхний	33. Кятук (Агдар)

III.

Красносельская волость

34. Красное село (Трнаваз)	44. Дашкенд (Дашушен)
35. Горов	45. Ленинакерт (Чанахчи)
36. Хачмач	46. Карабулах
37. Сизник Верхний	47. Мадаткенд
38. Сизник Нижний	48. Тухнакал
39. Дагдаган	49. Дамурчилар
40. Шушикенд	50. Кущи-Баба (Мош-Гмат)

41. Дашалты (Каринтак)	51. Сарушен
42. Мхитаракенд	52. Сягнах (Схнах)
43. Гюнот (Гюнот Дашалты)	

IV.

Каладарасинская волость

53. Каладараси с отселками:	в) Херхан
а) Каладараси Новое	г) Чобан Гоне
б) Канач Тала	д) Коризерк

ДЖРАБЕРДСКИЙ РАЙОН

I.

Маргушеванская волость

1. Маргушеван	9. Чайлу Нижний
2. Марага	10. Талыши
3. Гасан Гая (Брудж)	11. Мадагиз
4. Сейсулан	12. Дамирляр (Хорузлу)
5. Ярымджа	13. Танашен
6. Красное село (Кармираван) (образов. после переписи 1921 г.)	14. Дастагир
7. Маральян Саров	15. Тирус (Егекер)
8. Чайлу Верхний	16. Леонарх (в 1918г. пересел. из села Саров. Джеван. уезда)

II.

Оратагская волость.

17. Оратаг	25. Мец-Щен (Улу-Карабек)
18. Мардакерт (Агдара)	26. Магавуз (Чардахлу)
19. Дамирлу	27. Люлясаз (Енгиджа)
20. Касапет	28. Мингрельское
21. Гюлятаг	29. Мехмана (Грек)
22. Джанятаг	30. Геравенд (Аджи Геравенд)
23. Казанчи	31. Манык (Срхавенд)
24. Мухратаг (Кичик-Карабек)	

III.

Довшалинская волость

32. Довшанлу (Арчадзор) с хуторами: Погосакюмер, Гасарагач, Ахперахам, Врсыкюмер и Правенцор	38. Колатак
33. Ванк	39. Баллу-Кая (Кичан)
34. Базаракенд (Цмака-ог)	40. Аяд (Ахмахлы)
35. Шахмасур	41. Оратаг (Нижний отс. с. Ванк)
36. Горманлу (Кярнакар)	42. Айвалы (Тромбон)
37. Дагмаллу (Тыбуллу)	43. Нориштар (Коджа-Гурд)
	44. Яйджа (Коджагот)
	45. Срховенд (Гюней Фая)

IV.

Атерская волость

46. Арутюна-Гомер (Кизил-Кая)	52. Зардахач
47. Вагаас (Козлу)	53. Умутлу (Архана)
48. Чафар (Усаджик)	54. Заглик новый (Фиф)
49. Чаректар	55. Атерк (Гасан-Рис) с отселками: Джахен, Хламджур. Ветац-Ахпюр и Так-Джур.
50. Иммарат Герравенд	
21. Керамлу	

И Т О Г И

**Азербайджанской сельскохозяйственной переписи 1921 года по
Автономной Области Нагорного карабаха**

(Исправленные по данным Статистического Бюро Нагорного Карабаха)

Примечание:

Появление настоящих Итогов по Нагорному Карабаху было вызвано тем, что в Итогах АзЦСУ по Нагорному Карабаху были допущены значительные ошибки, без исправления которых пользование данными АзЦСУ не представляется возможным.

АзЦСУ включило с одной стороны в состав Нагорного Карабаха целый ряд селений и сельских обществ, которые относились к другим уездам Азербайджана, с другой стороны - исключило ряд селений из состава Н. Карабаха. Важнейшие из замеченных ошибок следующие:

Название селений, не вошедших в выборочные итоги АзЦСУ по Авт. Об. Наг. Карабаха.

Джрабердский район

1. Маральян-Саров (Маргушеванской волости)		
2. Гераенд (Аджи-Геравенд) (Оратагской волости)		
3. Ванк	(Довшалинской волости)	
4. Шахмасур	„	„
5. Кярнакар	„	„
6. Айвалы (Тромбон)	„	„
7. Нориштар (Коджа-Гурд)	„	„
8. Заглик Новый (Фиф.)		

Шушинский район

9. Малибеклу	(Малибеклинской вол.)	
10. Куцилар	„	„
11. Ходжаллу Мусульманское	„	„
12. Халифаллу	„	„
13. Зарыслы	„	„

Дизакский район

14. Гарар (Гарал) (Хозабюртской волости)		„

Варандинский район

15. Муганлы (Хонашенской волости)		

Кроме того, встречаются у АзЦСУ неточности, которые нами не отмечаются, ибо они касаются селений, в которых население во время переписи отсутствовало, почему эти ошибки и не имели цифрового выражения. К таковым ошибкам относятся, например, отнесение АзЦСУ целого ряда сел Хонашенской волости к Агдамскому у. или включение с. Орлово-Денисовки в состав Наг. Карабаха и т. п.

Названия селений, излишне включенных в выборочные Итоги АзЦСУ по Авт. Обл. Наг. Карабаха (с.-хоз. перепись 1921 г.).

Маргалинское о-во.

1. Тертер.

2. Бурудж. (Армянское население сел. Гасан-Кая жило во время переписи в тюркском селении Бурудж, почему в выборках и имеется название Гасан-Кая (Бурудж), - но тюркское население Буруджа бежало на низменность, где и было зарегистрировано там в 1921 г. АзЦСУ включило их теперь в свои Итоги по Наг. Карабаху, так что по Н.К. числится два Буруджа).

3. Дамирлы и Дамирляр (Хорузлу). То же самое можно сказать и относительно этих селений. Население Дамирлы (тюрки) в 1921 г. жило на низменности, а на их место переселились с низменности Хорузлинцы (армяне). АзЦСУ к хорузлинцам, зарегистрированным в 1921 г на территории Н. Карабаха, прибавило еще и дамирлинцев, переписанных на низменности. Таким образом в Итогах АзЦСУ фигурируют 2 селения вместе одного.

Кабарда-Бой-Ахмедлинское о-во

4. Кабарда-Бой-Ахмедлы

5. Шихавенд

6. Заллар

7. Кизилы-Кангерлы

8. Салахлу-Кангерлы

9. Паправенд

10. Карапирум

11. Али-Агалу

12. Калейчилар

13. Хачин-Дорбатлу

14. Джинлу-Дорбатлу

Тугское о-во

15. Шихимлы

16. Ковшатлу

Эдиллинское о-во

17. Кизил-Кишлаг

18. Кюгуллу

19. Чимап

Все указанные здесь селения не входят в пределы А.О.Н.К. и были ошибочно включены АзЦСУ в Итоги по Нагорному Карабаху.

NN по порядку	Итоги по районам и волостям	Число хозяйств	Преобладающая национальность	НАСЕЛЕНИЕ								
				НАЛИЧНОЕ								
				МУЖЧИН								
				8 Моложе лет	8-12 л.	13-15 л.	16-17 л.	18-25 л.	26-59 л.	60 и боль.	ИТОГО мужчин	Из них грамотн.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
	Всего по Наг. Кар.	26642	Арм.	17720	9182	4402	2377	7227	20703	5231	66842	9720
I	Дизакский район	5901	Арм.	3710	2289	1191	567	1548	4799	1314	15418	2548
1	Гадрутская волость	1557	„	926	568	341	137	438	1245	391	4026	1033
2	Тугская „	2119	„	1388	728	397	195	524	1643	411	5286	752
3	Хозабюрская „	545	„	377	305	139	42	129	525	155	1672	155
4	Аракюльская „	939	„	538	378	218	119	319	800	230	2602	431
5	Эдиллинская „	741	„	481	310	116	74	138	586	127	1802	177
II	Варандинский район	6369	„	3914	2130	1049	496	1891	5009	1371	15860	2717
6	Тагавертская волость	1095	„	711	387	166	91	330	835	213	2733	323
7	Сусская „	1207	„	753	384	194	86	306	964	234	2921	366
8	Чертазская „	1966	„	1290	617	343	150	608	1627	436	5071	901
9	Норшенская „	2035	„	1106	726	338	153	639	1527	472	4971	1120
10	Хонашенская „	66	„	54	16	8	6	8	56	16	164	7
III	Шушинский район	705	Т.а.	438	233	77	48	167	489	156	1608	83
11	Малибеклинская волость	705	Т.а.	438	233	77	48	167	489	156	1608	83
IV	Хаченский район	7614	Арм.	4779	2377	1090	697	1893	5509	1336	17681	2372
12	Дашбулагская волость	2548	Арм.	1785	747	342	205	594	1945	392	6010	863
13	Аскеранская „	1856	„	1214	511	591	226	445	1347	300	4334	843
14	Красносельская „	2698	„	1406	959	395	234	721	1901	590	6206	649
15	Каладарасинская „	512	Т.а.	374	160	62	32	133	316	54	1131	17
V	Джрабердский район	6053	Арм.	4879	2153	995	569	1728	4897	1054	16275	2000
16	Маргушеванская вол.	1598	„	1131	531	251	147	476	1311	215	4062	449
17	Оратагская вол.	2147	„	1734	786	368	195	667	1706	457	5913	1168
18	Довшалинская вол.	1478	„	1242	516	225	128	312	1135	248	3806	355
19	Атерская вол.	830	„	772	320	151	99	273	745	134	2494	28

НАСЕЛЕНИЕ										
НАЛИЧНОЕ									Отсутствующих	
ЖЕНЩИН							Итого лиц об. пола	Из них грамотн.	Всего отсутст. об. пола	Из них в Красной армии
Моложе 8 лет	8-12 л.	13-15 л.	16-54 л.	55 и бол.	Итого женщин	Из них грамотн.				
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
16105	7074	2916	28950	7383	62401	2081	129243	11801	8838	869
3327	1888	733	6909	1651	14508	612	29926	3160	3128	486
819	521	208	1801	466	3815	412	7841	1445	1363	193
1244	609	282	2364	557	5086	123	10372	875	545	175
358	198	54	670	168	1448	8	3120	163	168	-
495	346	111	1216	272	2440	57	5042	488	847	76
411	214	78	828	188	1719	12	3551	189	205	42
3496	1584	667	7217	1560	14553	469	30413	3186	2229	118
612	274	105	1207	247	2445	51	5178	374	269	32
674	283	116	1340	283	2696	56	5617	422	167	22
1137	425	197	2318	518	4595	105	9666	1006	846	45
1027	592	244	2270	529	4672	257	9643	1377	947	19
45	10	5	72	13	145	-	309	7	-	-
532	173	82	674	197	1658	9	3266	92	123	21
532	173	82	674	197	1658	9	3266	92	123	21
4380	1760	775	7735	2024	16674	482	34355	2854	3143	179
1686	563	257	2636	727	5769	222	11779	1085	459	65
1005	372	225	1853	474	3929	140	8263	983	1291	29
1425	738	239	2702	750	5854	115	12060	764	1393	85
364	87	54	544	73	1122	5	2253	22	-	-
4371	1642	659	6415	1921	15008	509	31283	2509	215	65
1136	380	152	1672	514	3854	49	7916	498	28	16
1482	640	225	2340	720	5371	411	11284	1579	125	24
1043	382	168	1490	412	3495	45	7301	400	50	23
710	276	114	913	275	2288	4	4782	32	12	2

II

NN по порядку	Итоги по районам и волостям	СКОТОВОДСТВО (голов скота)									
		ЛОШАДЕЙ				КР. РОГАТЫЙ СКОТ					
		В рабоч. воз. от 3 л.	Подростков старше года	Жеребят до 1 года	ИТОГО	Волов рабочих	Волов гумных и бугаев	Коров	Подростков старше года	Телят до 1 года	ИТОГО
		25	26	27	28	29	30	31	32	33	34
	Всего по Нар. Кар.	1941	159	277	2377	15576	1164	13049	2060	10845	42694
I	Дизакский район	215	20	20	255	3340	260	2221	471	1579	7871
1	Гадрутская волость	32	1	3	36	709	81	464	115	298	1667
2	Тугская	108	12	11	131	1029	61	801	137	513	2541
3	Хозабюрская	34	-	-	34	491	41	286	59	237	1114
4	Аракюльская	12	4	1	17	708	38	406	100	312	1564
5	Эдиллинская	29	3	5	37	403	39	264	60	219	985
II	Варандинский район	399	47	56	502	4156	266	3085	299	2746	10552
6	Тагавертская волость	95	12	9	116	713	68	446	46	396	1669
7	Сусская ,,	57	6	3	66	955	29	617	71	477	2149
8	Чертазская ,,	160	19	29	208	1126	85	969	122	877	3179
9	Норшенская ,,	64	9	9	82	1328	68	982	43	927	3348
10	Хонашенская ,,	21	1	6	30	34	16	71	17	69	207
III	Шушинский район	336	16	35	387	282	94	660	149	608	1793
11	Малибеглинская вол.	336	16	35	387	282	94	660	149	608	1793

IV	Хаченский район	424	20	41	485	3433	230	2632	370	2335	9000
12	Дашбулагская вол.	122	12	32	166	1437	85	1118	184	976	3800
13	Аскеранская „	44	-	-	44	594	12	423	58	379	1466
14	Красносельская „	155	8	7	170	1270	126	950	122	848	3316
15	Каладарасинская „	103	-	2	105	132	7	141	6	132	418
V	Джрабердский район	567	56	125	748	4365	314	4451	771	3577	13478
16	Маргушеванская вол.	154	8	53	215	758	39	1053	107	891	2848
17	Оратагская вол.	188	39	42	269	1931	183	1660	310	1404	5488
18	Довшалинская вол.	70	1	4	75	1050	62	1031	101	782	3026
19	Атерская вол.	155	8	26	189	626	30	707	253	500	2116

СКОВОДОДСТВО (голов скота)												
Б У Й В О Л Ы							О В Е Ц			К О З		
Буйволов рабочих	Бугаев	Буйволиц		Подростков старше года	Телят до одного года	ИТОГО	Овец и баранов взрос.	Ягнят	ИТОГО	Коз и козлов взросл.	Козлят	ИТОГО
		Рабочих	Молочных									
35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47
5050	121	193	1317	225	1116	8022	14489	4745	19234	13436	6753	20199
363	18	14	72	19	52	538	3900	1526	5426	5859	3004	8863
12	-	-	-	1	7	15	1241	456	1697	1323	548	1871
143	11	6	13	4	8	185	625	240	865	1383	703	2086
-	-	-	-	-	-	-	742	355	1097	844	513	1357
-	-	-	-	-	-	-	1044	361	1405	1499	810	2309
208	7	8	59	14	42	338	248	114	362	810	430	1240
1092	35	31	278	56	236	1728	2672	837	3509	1809	730	2539
148	3	1	74	6	65	297	329	137	466	351	205	556
278	8	16	70	8	51	431	588	166	754	522	160	682
306	15	11	77	23	62	494	782	225	1007	388	102	484
344	2	3	50	13	56	468	776	296	1072	552	263	815
16	7	-	7	6	2	38	197	13	210	3	-	2
32	10	9	75	16	77	219	514	260	774	339	239	578

32	10	9	75	16	77	219	514	260	774	339	239	578
915	21	23	240	54	250	1503	1950	700	2650	2430	1313	3743
507	9	16	110	38	136	816	469	159	628	915	530	1445
201	3	3	11	5	14	237	505	204	709	513	270	783
207	9	4	108	9	94	431	794	337	1131	879	486	1365
-	-	-	11	2	6	19	182	-	182	123	27	150
2648	37	116	652	80	501	4034	5453	1422	6875	2999	1477	4476
1006	5	87	295	21	248	1662	1513	208	1721	493	218	711
1120	20	22	193	34	161	1550	3187	947	4134	1738	913	2651
287	5	3	112	11	59	477	424	104	528	534	239	773
235	7	4	52	14	33	345	329	163	492	234	107	341

III

NN по порядку	Итоги по районам и волостям	СКОТОВОДСТВО (голов скота)							
		СВИНЕЙ				ВЕРБЛЮДОВ			
		Свиней и боровов старше года	Подсвинков старше 4 месяцев	Поросят моложе 4 месяцев	ИТОГО	Рабочих старше 3 лет	Подростков старше 1 года	Верблюжат до 1 года	ИТОГО
	Всего по Наг. Кар.	2690	1145	661	4496	5	13	-	18
I	Дизакский район	628	73	268	969	-	3	-	3
1	Гадрутская волость	17	3	14	34	-	-	-	-
2	Тугская ,,	562	50	198	810	-	3	-	3
3	Хозабюрская ,,	1	-	-	1	-	-	-	-
4	Аракольская ,,	3	-	-	3	-	-	-	-
5	Эдиллинская ,,	45	20	56	121	-	-	-	-
II	Варандинский район	312	186	73	571	-	-	-	-
6	Тагавертская волость	230	138	55	423	-	-	-	-
7	Сусская ,,	66	45	4	115	-	-	-	-
8	Чертазская ,,	13	3	14	30	-	-	-	-
9	Норшенская ,,	3	-	-	3	-	-	-	-
10	Хонашенская ,,	-	-	-	-	-	-	-	-
III	Шушинский район	5	-	-	5	-	-	-	-
11	Малибеглинская вол.	5	-	-	5	-	-	-	-

IV	Хаченский район	654	231	228	1113	5	10	-	15
12	Дашбулагская волость	525	203	215	943	1	-	-	-
13	Аскеранская ,,	93	28	9	130	5	10	-	15
14	Красносельская ,,	36	-	4	40	-	-	-	-
15	Каладарасинская вол.	-	-	-	-	-	-	-	-
V	Джрабердский район	1091	655	92	1838	-	-	-	-
16	Маргушеванская вол.	215	44	42	301	-	-	-	-
17	Оратагская вол.	246	138	5	389	-	-	-	-
18	Довшалинская вол.	362	124	10	496	-	-	-	-
19	Атеркская вол.	268	349	35	652	-	-	-	-

СКОТОВОДСТВО (голов скота)								ПТИЦЕВОДСТВО					ПЧЕЛИНЫХ УЛЬЕВ		
МУЛОВ			ОСЛОВ			Зебу	Всего скота	КОЛИЧЕСТВО ПТИЦ					Рамочных	Колодных	Итого
Рабочих	Не рабочих	ИТОГО	Взрослых	Ослят до 1 года	Итого			Индек	Кур	Гусей	Уток	ИТОГО			
56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71
156	11	171	6925	530	7455	-	104666	2506	129932	861	100	133399	241	1023	1264
96	11	107	2207	100	2307	-	26339	695	24126	48	-	24869	-	27	27
10	6	16	657	18	675	-	6011	160	6898	-	-	7058	-	-	-
27	5	32	660	57	717	-	7370	139	8084	35	-	8258	-	-	-
34	-	34	185	6	191	-	3828	11	1618	-	-	1629	-	9	9
24	-	24	485	12	497	-	5819	177	4323	-	-	4500	-	18	18
1	-	1	220	7	227	-	3311	208	3203	13	-	3424	-	-	-
11	1	12	1865	145	2010	-	21423	1041	40860	76	9	41986	83	438	521
1	-	1	178	20	198	-	3726	245	5841	4	-	6090	77	62	146
4	1	5	325	35	360	-	4562	112	6520	34	9	6675	-	16	16
5	-	5	761	61	822	-	6229	161	14006	4	-	14171	6	10	16
1	-	1	595	28	623	-	6412	523	14116	34	-	14673	-	343	343
-	-	-	6	1	7	-	496	-	377	-	-	377	-	-	-
9	-	9	128	1	129	-	3894	-	2104	-	11	2115	30	70	100

9	-	9	128	1	129	-	3894	-	23447	-	11	2115	30	70	100
35	3	38	1745	54	1709	-	20346	45	23447	460	9	23961	66	195	261
1	1	2	416	20	436	-	8236	20	8028	16	-	8064	66	62	128
10	1	11	387	17	404	-	3799	13	6374	441	-	6828	-	-	-
21	-	12	910	14	924	-	7398	12	9045	3	9	9069	-	133	133
3	1	4	32	3	35	-	913	-	-	-	-	-	-	-	-
5	-	5	980	230	1210	-	32664	775	39395	277	71	40468	62	293	355
-	-	-	66	8	74	-	7532	48	8912	25	-	8985	-	24	24
3	-	3	598	201	799	-	15283	588	17738	165	71	18562	22	75	97
1	-	1	202	6	208	-	5584	78	8701	21	-	8800	25	83	108
1	-	1	114	15	129	-	4265	11	4044	66	-	4121	15	111	126

IV

NN по порядку	Итоги по районам и волостям	ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЕ (в десятинах)							
		ПЛОЩАДЬ УСАДЕБНЫХ УГОДИЙ ПОД							
		Усадьбой		САДАМИ					
		Поливной	Неполивной	Плодовыми		Виноградн.		Смешанными	
				Пол.	Непол.	Пол.	Непол.	Пол.	Непол.
72	73	74	75	76	77	78	79		
	Всего по Наг. Кар.	90.44	1574.26	771.71	648.95	1084.86	654.64	245.70	202.63
I	Дизакский район	-	194.69	182.65	145.03	274.89	190.76	145.95	87.20
1	Гадрутская волость	-	38.69	60.10	73.10	112.04	100.23	-	-
2	Тугская „	-	61.30	94.30	41.84	62.42	29.03	136.65	71.10
3	Хозабюрская „	-	19.36	1.26.	-	-	-	-	-
4	Аракюльская „	-	29.79	26.74	15.36	100.20	20.26	-	-
5	Эдиллинская „	-	45.50	0.25	13.92	0.23	41.24	9.30	16.10
II	Варандинский район	-	692.40	195.45	485.00	111.31	450.07	10.62	114.87
6	Тагавертская волость	-	111.42	11.21	86.17	-	31.43	10.62	6.92
7	Сусская „	-	193.89	10.64	125.83	-	89.35	-	21.48
8	Чертазская „	-	168.27	2.48	160.93	-	266.13	-	86.47
9	Норшенская „	-	210.02	160.62	112.07	77.11	62.66	-	-
10	Хонашенская „	-	8.80	10.50	-	34.20	0.50	-	-

III	Шушинский район	-	50.09	7.00	1.27	-	-	-	-
11	Малибеглинская вол.	-	50.09	7.00	1.27	-	-	-	-
IV	Хаченский район	-	415.88	351.69	15.91	297.73	8.96	89.13	0.56
12	Дашбулагская волость	-	190.42	78.86	12.16	0.25	-	11.34	-
13	Аскеранская „	-	172.79	106.18	1.04	296.71	7.96	67.92	0.56
14	Красносельская „	-	47.17	166.65	2.71	0.77	-	9.87	-
15	Каладарасинская вол.	-	5.50	-	-	-	1.00	-	-
V	Джрабердский район	90.44	221.20	34.92	1.74	400.93	4.85	-	-
16	Маргушеванская вол.	80.17	31.12	3.56	-	215.65	0.25	-	-
17	Оратагская вол.	0.04	74.02	31.31	1.74	183.78	4.10	-	-
18	Довшалинская вол.	10.23	48.06	0.05	-	1.00	0.50	-	-
19	Атеркская вол.	-	68.00	-	-	0.50	-	-	-

ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЕ (в десятинах)													
ПЛОЩАДЬ УСАДЕБНЫХ УГОДИЙ ПОД				ПОД ПОСЕВАМИ ХЛЕБОВ И ПРОЧ. ПОЛЕВ. РАСТЕНИЙ									
Огородами		Всего под усадебой		Пшеницей озимой		Пшеницей яровой		Ячменем озимым		Ячменем яровым		Подбою	
Полив.	Неполив.	Полив.	Неполив.	Полив.	Неполив.	Полив.	Неполив.	Полив.	Неполив.	Полив.	Неполив.	Полив.	Неполив.
80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93
438.37	94.28	2631.08	3174.76	979.41	1198.55	14.54	1447.32	75.86	4196.92	7.46	1299.86	0.20	59.89
37.51	13.81	641.00	631.49	10.86	2928.98	2.35	108.25	3.13	846.56	1.20	436.15	-	3.90
7.45	0.78	179.59	213.61	0.63	656.43	-	7.00	-	149.38	-	126.96	-	-
14.19	11.49	307.56	214.76	6.55	971.96	2.25	57.81	1.70	237.91	0.80	150.88	-	3.65
8.47	-	9.73	19.36	-	172.25	-	-	-	55.58	-	15.21	-	-
1.46	0.46	128.40	65.87	0.75	696.79	-	2.05	-	208.27	-	92.55	-	-
5.94	1.08	15.72	117.89	2.93	431.55	0.10	41.39	1.43	195.42	0.40	50.55	-	0.25
84.33	50.68	401.71	1793.08	12.80	3291.58	-	334.96	2.00	2023.18	-	242.78	0.20	22.15
34.74	30.45	56.57	266.39	-	319.31	-	92.00	-	163.22	-	75.38	0.20	13.60
-	12.62	10.64	443.17	-	1120.42	-	27.83	-	661.80	-	106.40	-	8.55
7.76	2.37	10.24	684.17	2.00	1134.13	-	134.01	2.00	745.99	-	44.25	-	-
41.83	5.24	279.56	389.99	-	715.72	-	81.12	-	451.17	-	16.75	-	-
-	-	44.70	9.30	10.80	2.00	-	-	-	1.00	-*	-	-	-
1.52	0.01	8.52	51.37	2.50	70.18	-	24.63	-	30.44	0.50	31.41	-	1.05
1.52	0.01	8.52	51.37	2.50	70.18	-	24.63	-	30.44	0.50	31.41	-	1.05
230.63	27.86	969.18	469.17	8.09	866.41	1.00	441.83	2.12	590.24	0.75	313.28	-	30.87
77.77	1.59	167.72	204.17	4.09	290.19	0.75	130.57	1.62	207.46	0.75	80.21	-	9.87
16.17	0.50	486.98	182.85	4.00	140.10	0.25	76.37	0.50	171.55	-	42.30	-	-
137.19	3.77	314.48	53.65	-	380.62	-	232.19	-	197.03	-	190.77	-	21.00
-	22.00	-	28.50	-	55.50	-	2.70	-	14.20	-	-	-	-
84.38	1.92	610.67	229.71	945.16	2041.40	11.19	537.65	68.61	706.50	5.01	276.24	-	1.92
4.34	-	303.72	31.37	640.09	382.33	4.75	13.64	36.89	46.82	1.25	33.50	-	-
33.89	1.92	249.02	81.78	305.07	1214.84	6.44	213.38	31.72	409.90	3.76	122.98	-	1.17
33.40	-	44.68	48.56	-	273.80	-	128.13	-	147.85	-	64.92	-	0.50
12.75	-	13.25	68.00	-	170.43	-	182.50	-	101.93	-	54.84	-	0.25

NN по порядку	Итоги по районам и волостям	ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЕ (в десятинах)							
		ПОД ПОСЕВАМИ ХЛЕБОВ И ПРОЧИХ ПОЛЕВЫХ РАСТЕНИЙ							
		Рожью		Овсом		Просом		Горохом	
		Поливной	Неполивной	Пол.	Непол.	Пол.	Непол.	Пол.	Непол.
		94	95	96	97	98	99	100	101
	Всего по Наг. Кар.	-	18.35	0.75	51.39	82.87	911.32	2.05	20.85
I	Дизакский район	-	-	0.25	1.10	20.35	105.97	0.52	19.64
1	Гадрутская волость	-	-	-	-	-	3.02	0.08	3.24
2	Тугская „	-	-	0.25	0.47	1.70	71.27	0.33	0.39
3	Хозабюрская „	-	-	-	-	-	-	0.11	-
4	Аракульская „	-	-	-	-	-	1.21	-	-
5	Эдиллинская „	-	-	-	0.63	18.65	30.47	-	16.01
II	Варандинский район	-	0.20	-	14.50	-	139.39	-	-
6	Тагавертская волость	-	0.20	-	-	-	29.74	-	-
7	Сусская „	-	-	-	14.50	-	60.90	-	-
8	Чертазская „	-	-	-	-	-	47.75	-	-
9	Норшенская	-	-	-	-	-	1.00	-	-
10	Хонашенская „	-	-	-	-	-	-	-	-
III	Шушинский район	-	0.52	-	-	2.00	27.01	-	-
11	Малибеглинская „	-	0.52	-	-	2.00	27.01	-	-
IV	Хаченский район	-	14.96	0.25	13.48	6.34	330.12	1.53	0.25
12	Дашбулагская волость	-	2.42	0.25	8.98	2.97	237.00	1.53	0.25
13	Аскеранская „	-	0.50	-	1.75	3.37	38.00	-	-
14	Красносельская „	-	12.04	-	0.05	-	38.32	-	-
15	Каладарасинская „	-	-	-	12.70	-	16.80	-	-
V	Джрабердский район	-	2.67	0.25	12.31	54.18	308.83	-	0.96

16	Маргушеванская вол.	-	-	0.25	-	53.00	11.13	-	-
17	Оратагская „	-	0.17	-	8.56	1.18	55.15	-	0.96
18	Довшалинская „	-	2.50	-	3.75	-	216.30	-	-
19	Атеркская „	-	-	-	-	-	26.25	-	-

ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЕ (в десятинах)													
ПОД ПОСЕВАМИ ХЛЕБОВ И ПРОЧ. РАСТЕНИЙ													
Бобами и фасолью		Картофелем		Льном		Подсолнухом		Кукурузой		Табакот		Рисом (чалтык.)	
Полив.	Неполив.	Полив.	Неполив.	Полив.	Неполив.	Полив.	Неполив.	Полив.	Неполив.	Полив.	Неполив.	Полив.	Неполив.
102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115
184.14	35.51	109.41	188.33	4.92	51.60	0.04	0.80	0.72	5.33	0.62	0.08	106.15	-
30.24	4.13	57.79	19.77	0.06	-	0.02	-	0.52	0.20	-	-	-	-
4.21	0.24	8.86	1.67	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22.66	3.69	34.46	18.10	0.06	-	0.02	-	0.52	0.20	-	-	-	-
0.42	-	2.77	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.55	-	7.20	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
0.40	0.20	4.50	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.98	1.60	5.89	23.67	-	-	-	0.10	-	0.60	-	-	-	-
6.98	1.60	5.89	23.67	-	-	-	0.10	-	0.60	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
0.05	-	-	1.33	-	-	-	-	-	-	0.12	-	-	-
0.05	-	-	1.33	-	-	-	-	-	-	0.12	-	-	-
143.83	29.10	45.26	124.05	0.18	1.92	-	0.70	0.20	4.53	-	-	-	-
91.45	8.50	9.71	0.98	-	-	-	-	0.20	0.13	-	-	-	-

13.17	0.75	2.71	-	0.18	-	-	-	-	-	-	-	-	-
39.21	19.85	32.84	123.07	-	1.92	-	0.70	-	4.40	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.04	0.68	0.47	19.51	4.68	49.68	-	-	-	-	0.50	0.08	106.15	-
-	-	0.13	3.53	3.50	-	-	-	-	-	-	-	104.40	-
1.13	0.68	0.24	15.38	1.18	49.68	-	-	-	-	0.60	0.08	1.75	-
0.98	-	0.10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
0.93.	-	-	0.60	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

VI

NN по порядку	Итоги по районам и волостям	ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЕ (в десятинах)											
		ПОД ПОСЕВАМИ ХЛЕБОВ И ПРОЧИХ ПОЛЕВЫХ РАСТЕНИЙ											
		Хлопком		Кунжутом		Бостанами		ИТОГО под посевами					
		Поливной	Неполивной	Пол.	Непол.	Пол.	Непол.	Пол.	Непол.	Пол.	Непол.		
		116	117	118	119	120	121	122	123				
	Всего по Наг. Кар.	12.00	-	-	2.50	47.65	3.61	1628.79	17492.21				
I	Дизакский район	-	-	-	-	0.05	-	127.36	4474.65				
1	Гадрутская волость	-	-	-	-	-	-	13.78	947.94				
2	Тугская „	-	-	-	-	-	-	71.32	1516.33				
3	Хозабюрская „	-	-	-	-	-	-	3.35	243.04				
4	Аракюльская „	-	-	-	-	0.05	-	10.50	1000.87				
5	Эдиллинская „	-	-	-	-	-	-	28.41	766.47				
II	Варандинский район	-	-	-	-	-	-	27.87	6094.71				
6	Тагавертская волость	-	-	-	-	-	-	13.07	719.42				
7	Сусская „	-	-	-	-	-	-	-	2000.40				
8	Чертазская „	-	-	-	-	-	-	4.00	2106.13				

9	Норшенская ,,	-	-	-	-	-	-	-	1265.76
10	Хонашенская ,,	-	-	-	-	-	-	10.80	3.00
III	Шушинский район	-	-	-	-	-	-	5.17	186.57
11	Малибеглинская вол.	-	-	-	-	-	-	5.17	186.57
IV	Хаченский район	-	-	-	-	-	-	209.55	2771.74
12	Дашбулагская волость	-	-	-	-	-	-	113.32	976.56
13	Аскеранская ,,	-	-	-	-	-	-	24.18	471.32
14	Красносельская ,,	-	-	-	-	-	-	72.05	1221.96
15	Каладарасинская ,,	-	-	-	-	-	-	-	101.90
V	Джрабердский район	12.00	-	-	2.50	47.60	3.61	1258.84	3964.54
16	Маргуванская вол.	-	-	-	-	23.91	-	868.17	490.95
17	Оратагская вол.	12.00	-	-	2.50	23.69	3.61	386.66	2099.04
18	Довшалинская вол.	-	-	-	-	-	-	1.08	837.75
19	Атеркская вол.	-	-	-	-	-	-	0.93	536.80

ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЕ (в десятинах)									
ПОД ПОСЕВАМИ ХЛЕБОВ И ПРОЧ. ПОЛЕВ. РАСТЕНИЙ									
Несас. пашни, пар, перелог, залежь и пр.		В том числе кос. зал.		ВСЕГО пашни		Сенокоса		ВСЕГО десятин земли	
Полив.	Неполив.	Полив.	Неполив.	Полив.	Неполив.	Полив.	Неполив.	Полив.	Неполив.
124	125	126	127	128	129	130	131	132	133
6109.87	31429.26	91.96	2836.71	7738.66	18921.17	97.13	84.00	10466.87	52180.20
97.68	5225.22	-	4.79	225.04	9699.87	-	0.50	866.04	10331.86
3.38	923.57	-	-	17.46	1871.51	-	-	196.75	2085.12
31.59	1579.41	-	2.54	102.91	3095.74	-	0.50	210.47	3311.00
0.66	698.60	-	-	4.01	911.64	-	-	13.74	961.00
0.25	981.69	-	2.25	10.75	1982.56	-	-	139.15	2048.13
61.80	1041.25	-	-	90.21	1808.42	-	-	105.93	1926.31
5.50	7221.96	-	939.81	33.37	13316.67	-	-	435.08	15109.69
-	1106.50	-	88.50	13.08	1825.92	-	-	69.64	2092.31
-	1217.81	-	169.56	-	3218.21	-	-	10.64	3661.38
-	2718.23	-	447.00	4.00	4824.36	-	-	14.24	5508.53

-	2178.12	-	234.75	-	3443.88	-	-	279.56	3833.87
5.50	1.30	-	-	16.30	4.30	-	-	61.00	13.60
148.05	614.09	31.50	153.68	153.22	800.66	-	4.50	161.74	856.53
148.05	614.09	31.50	153.68	153.22	800.66	-	4.50	161.74	856.53
226.07	9281.65	31.80	1720.43	435.62	12053.39	-	50.86	1404.80	12573.42
35.59	2520.35	20.50	674.60	148.91	3496.91	-	0.86	316.63	3701.94
189.63	3168.05	11.00	724.90	213.81	3639.37	-	-	700.79	3822.22
0.85	2578.75	0.30	320.93	72.90	3800.71	-	-	387.38	3854.36
-	1014.50	-	-	-	1116.40	-	50.00	-	1194.90
5332.57	9086.34	28.66	18.00	6891.41	13050.88	97.13	0.86	7599.21	13308.76
3175.21	1440.99	28.66	11.00	4043.38	1931.94	97.13	-	4444.23	1963.31
2457.36	4176.66	-	4.50	2846.02	6275.70	-	7.00	3095.04	6364.48
-	1789.61	-	-	1.08	26.27.36	-	6.50	45.76	2682.42
-	1679.08	-	2.50	0.93	2215.88	-	14.64	14.18	2298.52

NN по порядку	Итоги по районам волостям	СЕЛЬСКО-ХОЗЯЙСТВЕННЫЙ ИНВЕНТАРЬ							
		С о х	П Л У Г О В			Борон железных	Фурунгов на железном ходу	Арб на железном ходу	Арб на дерев. ходу
			однолемешных	Двулемешных	Многолемешных				
		134	135	136	137	138	139	140	141
	Всего по Наг. Кар.	7219	1071	16	-	-	64	1208	2581
I	Дизакский район	1515	72	3	-	-	-	19	106
1	Гадрутская волость	346	3	-	-	-	-	2	-
2	Тугская „	437	26	3	-	-	-	2	37
3	Хозабюрская „	196	-	-	-	-	-	-	-
4	Аракюльская „	277	7	-	-	-	-	3	1
5	Эдиллинская „	259	36	-	-	-	-	12	68
II	Варандинский	1983	326	-	-	-	9	1019	197

	район								
6	Тагавертская волость	296	38	-	-	-	-	50	148
7	Сусская „	458	68	-	-	-	7	200	37
8	Чертазская „	558	106	-	-	-	1	328	-
9	Норшенская „	652	114	-	-	-	1	441	-
10	Хонашенская „	19	-	-	-	-	-	-	12
III	Шушинский район	118	2	-	-	-	53	3	19
11	Малибеглинская волость	118	2	-	-	-	53	3	19
IV	Хаченский район	1966	132	-	-	-	2	91	871
12	Дашбулагская волость	1082	80	-	-	-	2	56	643
13	Аскеранская „	430	13	-	-	-	-	-	137
14	Красносельская „	428	39	-	-	-	-	35	91
15	Каладарасинская „	26	-	-	-	-	-	-	-
V	Джрабердский район	1637	539	13	-	-	-	76	1388
16	Маргушеванская вол.	292	171	11	-	-	-	20	409
17	Оратагская вол.	727	273	-	-	-	-	56	642
18	Довшалинская вол.	442	54	-	-	-	-	-	201
19	Атеркская вол.	176	41	2	-	-	-	-	136

Приложение III

Город Степанакерт по переписи 1924 г. (декабрь)

Город Степанакерт-областной центр Нагорного Карабаха – в момент объявления автономии в 1923 г представлял полуразрушенное селение, в котором едва было до 10-15 уцелевших строений. Некоторые здания были совершенно разрушены, другие не имели окон, дверей, от некоторых зданий сохранились только четыре стены и т. п.

В невероятно тяжелых условиях, ютась по несколько семей в одной комнате, принялись деятели Нагорного Карабаха за восстановление разрушенного хозяйства и прежде всего за самый Степанакерт. В течение одного года Степанакерт стал неузнаваем: целый ряд зданий был восстановлен, многие были построены заново, улицы были замощены и выровнены, было проведено электричество, установлена телефонная связь с районами и т. п.

Одновременно с этим росло и число жителей Степанакерта. В момент объявления автономии в Степанакерте едва насчитывалось до 300 человек. Перепись населения, произведенная в декабре 1924 года обнаружила в Степанакерте 2467 человек. По полу они подразделяются: 1370 мужск. пола и 1097 женского. По возрасту: 565 человек до 10 лет. возраста и 1902 после 10л.

Рассмотрим состав населения по роду занятий и по социальному положению.

Прежде всего нужно отметить, что из всего населения Степанакерта к самостоятельному (т.е. экономически самостоятельному) населению нужно отнести 970 чел.: 831 мужского пола и 139 женского пола. Остальные принадлежат к малолетним (565 ч.), к подросткам от 10-14 л. (304 ч.) и только, собственно говоря, 529 чел. в возрасте от 15 и выше лет нужно отнести к несамодеятельному взрослому населению. Безработных зарегистрировано 36 человек, которых, как принято в статистике, следует прибавить к указанному выше числу самостоятельных.

Самодетельное мужское население по социальному положению и роду занятий.

Служащие	238ч.	Военные	13ч.
Хозяева	181ч.	Лица своб. проф.	1ч.
Рабочие	139ч.	Помог. чл. семьи	29ч.
Прислуга	29ч.	Проч. занятия	203ч.
		Безработные	36ч.
		ВСЕГО	864ч.

Рассматривая подробнее некоторые группы вышеприведенной таблицы, находим:

Служащие составляют 28,64 % всего самодельного мужского населения. Наиболее значительные группы здесь: высшая администрация и суд – 64ч.; канцелярские служащие – 56 ч.; учетно-контрольный персонал – 32 ч.; служащие по охране безопасности – 26 ч.; школьные работники – 23ч.; хозяйственники 14 ч.; служащие на связи 5ч. и т.п.

Хозяева составляют 21,07% всего самод. мужек. нас. Большая часть их ремесленники-80ч. Затем идут мелкие торговцы, в том числе и разносчики,- 47 ч. Сельские хозяева-44ч.

Рабочие составляют 16,72 % самод. мужек. нас. Первое место по численности занимают строители-28ч., затем сельско-хоз. рабочие-17ч., печатники 10ч. и т.д. Большой процент падает на поденных рабочих, не имеющих определенной специальности,-35ч.

Последняя группа „Прочие занятия”-составляет 24,42 % нас. Эта группа почти целиком состоит из учащихся, живущих на стипендии, в интернатах, в детдомах.

Самодельное женское население по роду занятий и соц.пол.

Служащие	40ч.	Лица свобод. проф.	4 ч.
Хозяева	29	Помог. члены семьи	2
Прислуга	28	Прочие занятия	35
Рабочие	1		
		Всего	139

Группа служащих самая значительная по таблице состоит. главным образом, из учительниц-13 ч.: машинисток-11 ч.: сестер милосердия и

сиделок-8ч. Последняя группа „Прочие занятия“–состоит исключительно из учащихся, находящихся в интернатах и на стипендии.

Обедняя группу служащих с рабочими, куда относим также прислугу (ибо большая часть лиц, обозначенных под этой категорией, является служащими в учреждениях-сторожами, курьерами, рассыльными и т.п.), мы находим, что 49,07% всего самодеятельного населения г. Степанакерта обоего пола, падает на эту группу служащих и рабочих (476ч.). Помимо них, значительный процент-24,53% составляют учащиеся обоего пола, находящиеся в интернате или получающие стипендию. Число их-235ч.

Следующая по численности группа-хозяева-21,65% (210ч.). Нужно подчеркнуть, что здесь главную массу составляют ремесленники, затем идут крестьяне и мелкие торговцы.

Таким образом население г. Степанакерта характеризуется преобладанием служащего элемента. Из остальной части населения выделяется значительная группа учащейся молодежи. Остальная часть падает на ремесленников, крестьян и мелких торговцев.

О ДОХРИСТИАНСКИХ ВЕРОВАНИЯХ КРЕСТЬЯН НАГОРНОГО КАРАБАХА

I.

Содержание настоящей работы сложилось из материала, собранного во время моей летней поездки (в июле-августе) 1928г. по заданию Общества обследования и изучения Азербайджана, в Нагорный Карабах и Зангезур, совместно с преподавателем Г.М. Тер-Саркисяном, уроженцем Дизакского района А.О.Н.К., имеющим значительный опыт партийной и общественной работы в области. В цели экспедиции входило ознакомиение с современными верованиями армян Нагорного Карабаха и с положением армяно-григорианской церкви в области. Была поставлена задача-выяснить, какое место занимают в религиозных верованиях карабахцев и в каком соотношении находятся христианские и дохристианские элементы в наши дни. В печати появились сведения о необычайно быстром разложении официального армяно-григорианства, о закрытии большинства церквей и массовом отходе крестьянства от церкви. Чтобы выяснить причины этого явления, нам казалось необходимым обратить внимание не только на положение официальной церкви, но и на народные верования в целом.

Нам удалось побывать в большей части Дизакского района Нагорного Карабаха, затем пройти мимо горы Зиарат (Дизапайт) севернее Тей-Дага и через долину реки Акеры в среднюю часть Зангезура (район Дыга, гор.Гориса, Алидзора, Татева), закончив поездку Хачинском районом (преимущественно восточной частью его) А.О.Н.К. От предполагаемой поездки в лесистый район Джраберта и, в частности, в Гандзасар пришлось отказаться. Значительная часть пути (до 200км) была проделана пешком по горным тропам. Разумеется, наша экспедиция не могла за столь короткий срок дать исчерпывающих результатов. На нее следует смотреть скорее, как на предварительную. Однако, и собранного материала оказалось достаточно для того, чтобы подтвердить правильность принятого нами подхода к исследуемым явлениям и сделать некоторые обобщения.

Говоря об основных методологических приемах изучения религиозных верований, нам с самого начала представлялось правильным изучать не столько официальные церковные верования, сколько дохристианские верования пробуждавшиеся в сознании крестьянства, искать подлинные верования народа в нижних этажах религиозной идеологии. Не ново говорить о наличии у армян, грузин, мусульманских народов Закавказья «языческих» - дохрис-

тианских и домусульманских пережитков. Однако, если отбросить традиции мхитаристов и всякого рода миссионеров, придется говорить не о пережитках, даже не о двоеверии,-придется отказаться от того, чтобы видеть в исламе или христианстве религию социальных низов закавказских народов. Ведь никем не оспаривается то обстоятельство, что хевсуры, пшавы, сваны, числившиеся до революции официально христианами, в действительности остались до наших дней «язычниками», заимствовавшими от христианства только некоторые обряды и отчасти терминологию. Но сделать такой же вывод по отношению, например, к земледельцам армянам и грузинам, находившаяся под церковными и буржуазно-националистическими влияниями историческая литература не могла. Видя в церкви и христианской культуре необходимое орудие в руках буржуазного национализма, она упорно называла то, что составляло основу религии армянского и грузинского крестьянина, лишь «народными обычаями», «поверьями», «бытовыми предрассудками», интересными для этнографа, но не для историка религии.

Для нашей науки такая точка зрения не может казаться приемлемой. Религия, как и все построения идеологического порядка, является продуктом творчества тех или иных социальных классов, в определенных условиях исторического развития. Исторические религии, как зароастризм, христианство, ислам, распространялись в Закавказье усилиями феодальной и кочевой аристократии и городской торговой буржуазии, тогда, как масса крестьянства лишь пассивно приняла навязанные ей религии господствующих классов; под тонким слоем христианской или мусульманской терминологий жили и развивались в течение веков и тысячелетий старые «языческие» верования, более соответствовавшие социальному и хозяйственному бытию крестьянина.

Следует считаться с тем, что верования крестьян тюрков и армян обнаруживают больше сходства и близости между собой, чем с верованиями мусульманских или христианских социальных верхов. Наблюдения за время нашей поездки вполне подтвердили правильность такого взгляда по отношению к карабахским и зангезурским тюркам и армянам. Таким образом, исследование должно отправляться именно от изучения «пережитков» в их стадильном развитии, пользуясь методом «религиозной палеонтологии». Палеонтологический метод поможет выявить подлинную структуру религий кавказских народов, происхождение отдельных элементов их верований и степень родства между ними и тем окажет немалую услугу изучению крестьянской идеологии. Яфетидология дала нам в этом отношении неопределимое оружие. Сейчас настало время применить ее методы и к изучению религиозных верований.

Далее, мы исходим из того, что религии (как и языки и все вообще идеологии) - явления синкретические и гибридные, впитавшие в себя разнообразные, перекрещивающиеся между собой религиозные влияния. Это относится и к религии армянского, и в частности карабахского, крестьянства. Невозможно свести ее к одной какой-либо первооснове, к какой-либо «пра религии»; это очень пестрое шитье, в которое вкраплены кусочки разных тканей и цветов. Было бы методологически неправильно искать здесь лишь влияния «исторических» религий – наряду с христианством и исламом – зороастризма, манихейства, древне армянской мифологии. Не забудем, что последняя, как мы ее знаем, например, по Моисею Хоренскому, была ведь тоже скорее религией господствующих классов, чем социальных низов дохристианской Армении. Если говорить о синкретизме, здесь надо считаться с трудно уловимыми влияниями нижних слоев верований яфетических, иранских и турецких народов Закавказья, близких по своему социально-хозяйственному укладу крестьянскому Карабаху. И здесь метод исследования оказывается аналогичным методам яфетидологии.

II.

При отмеченном нами подходе, судьба официального армяно-григорианства в Карабахе не поражает и не кажется неожиданной. Судьба эта, действительно, печальна для церкви. Остановимся несколько на наших впечатлениях о жизни официального христианства в Карабахе. В сущности, здесь даже нельзя говорить о какой – либо жизни. Не будет преувеличением охарактеризовать состояние церковной веры здесь, как состояние быстрого отмирания. Об этом, говорят, прежде всего, внешние факты. Данные, полученные нами в Карабахском обкоме А.Л.К.С.М., дают следующие цифры закрытых и незакрытых армянских церквей в А.О.Н.К.

№ п/п	Район	Число приходских церквей		
		1917г.	1928г.	% к 1917г.
1.	Шмавонский /Дизак/	26	7	26,9
2.	Мартунинский /Варанда/	28	4	13,9
3.	Джапаридзе /Джраберт/	29	11	37,9
4.	Степанакертский/Хачен/	24	5	20,8
5.	Шушинский	9	-	-
	Итого по А.О.Н.К.	116	27	23,3

Таким образом, с 1917г. до августа 1928г. закрылось 89 церквей или 76,7% всех церквей области. Приведенные выше цифры, повидимому, не вполне

точные, так как в Дизаке, например, мы видели церкви, числившиеся официально открытыми (в сел. Аhdжакенд, Замзур, Аракюль и др.), а на деле стоявшие пустыми и лишенными утвари; обратно, некоторые церкви, показанные закрытыми, в действительности функционировали (сел. Шаhах). В общем, действительная цифра открытых церквей в августе 1928г. была, вероятно, даже ниже официальной. Священников в области числилось 17, причем некоторые из них проживали в селениях, где церкви закрылись и занимались исключительно сельским хозяйством. Много священников официально сняло сан (некоторые из них сняли рясу, а затем вновь надели ее). В дальнейшем нами были получены сведения, что к лету 1929г. В А.О.Н.К. осталось не более трех незакрытых церквей, при 111.694 чел. армянского населения (по переписи 1926г.).

Из монастырей остался только один - Гандзасар, в котором до недавнего времени единственным обитателем был вардапет - епархиальный начальник (заместитель епископа).

Беседы с крестьянами выявляют картину почти полного равнодушия крестьянской массы к церкви. Повсюду закрытие церквей не вызывало никакого противодействия со стороны крестьян; нам удалось установить лишь один случай извращения в области религиозной политики и давления со стороны местного сельсовета (сел. Аракюль, в котором, кстати, много зажиточных крестьян-садоводов, виноделов и владельцев шелковичных плантаций). В некоторых селениях священники сами прекращали богослужение в опустевших и не приносящих доходов церквях, иногда тут же слагая с себя сан (селение Тагаверт Варандинск. района). Во многих церквях открылись клубы, причем были случаи мирного сожительства церкви и клуба в одном здании. Хороший клуб с большой любовью оборудован в бывшей церкви крестьянами горного селения Хоцаберт (западный Дизак).

В тех селениях, где церкви остались, посещаемость их незначительна: по 5-7-10 человек, да и то по большим праздникам; в обыкновенные воскресенья богослужение чаще всего и не совершается. Большинство населения не прибегает к помощи священников при совершении брака, рождении ребенка, похоронах. Зато народные обычаи при свадьбах частью сохраняются, в частности, известный обряд поклонения невесты, перед тем как покинуть дом отца, домашнему очагу-тандиру, о котором крестьяне говорят, что он выше и важнее церкви. Для религиозного крестьянина-армянина именно в поклонении тандиру, а не в церковном венчании заключается существо свадебного обряда. Такую свадьбу мы видели в сел. Карахундж (Зангезур) за время нашего пребывания там.

Крещение ребенка заменяется торжественным наречением имени на пирушке с приглашенными гостями, иногда в местном клубе. Церковные похороны совершаются чаще, но и их в общем бывает немного. В сел.Замзур (Дизак), где церковь закрыта, но имеется священник, к последнему обращаются за совершением треб, как удалось установить, меньше 10%селения. В селениях Хоцаберт и Арпагядук, по словам стариков-крестьян, за последние 3-4 года не было ни одного случая, когда крестьяне приглашали бы в село священника или совершали бы церковные обряды. В г.Степанакерте, где не осталось ни церкви, ни священника/ как и в Шуше, нам говорили о церковных похоронах с участием специально приглашенного издалека, священника, как об исключительно, единственном за последние годы случае. В некоторых селениях (Анджакенд, Арпагядук, Шушикенд, Кешишкенд) самые вопросы о том, совершают ли крестьяне обряды, есть ли в селении священник и т.д., вызывали удивление и даже смех, не только со стороны молодежи, но и стариков¹.

Сами священники держатся очень пассивно: не ведут пропаганды среди крестьян, не посещают тех селений, где своего священника нет, даже редко откликаются на вызовы. Так, верующие крестьяне сел.Аракюль (это кстати, единственное селение, в котором нам пришлось встретить значительное число церковнонастроенных крестьян, большей частью из зажиточных) жаловались нам, что священник соседнего сел. Даш-Баши (в 5км.) никогда не заглядывает в Аракюль, даже по приглашению. Чаще всего священники переходят к сельскому хозяйству и лишь изредка отправляют требы. Церковно-приходских советов нет нигде, как нет в области и совета при епархиальном начальнике. Некоторым влиянием Гандзасара, епархиального центра, можно объяснить относительно высокую цифру незакрытых церквей в Джрабертском районе (см.таблицу выше); в остальных районах области влияние Гандзасара ничем не проявляется.

В Зангезуре положение церкви нам характеризировали, как несколько более устойчивое. Однако, эта устойчивость весьма относительна; и здесь общая картина отличается от того, что мы видели в Карабахе, лишь немногим. Здесь, правда, большинство церквей открыто; по данным, сообщенным начальником сюнискской епархии, архимандритом (ныне епископом) Тер-Саркисом Шиояном, из 50 церквей до лета 1928г. было закрыто всего 6. В епархиальном совете в г.Горисе (Герюсы) нам сообщили другие цифры: 10 закрытых церквей из общего количества 106, это расхождение объясняется тем, что в последнем случае имелась ввиду вся территория прежнего (в дореволюционных

¹ В Арпагядуке два старика -85 и 98 лет заявили, что не видят никакой нужды в «тертере» и обрядах. При этом беседа носила совершенно неофициальный характер, за обедом

пределах) Зангезурского уезда, а не только сюникская епархия.¹ Однако, посещаемость церквей и здесь ничтожна. В церкви г.Гориса, насчитывающего около 3000 жителей, накануне крупнейшего армянского праздника - аствадзина (успение) на вечерне присутствовало только 13 человек. По словам уже упомянутого архимандрита Тер-Саркиса, весьма осведомленного в церковной жизни и беспристрастного, такое положение наблюдается во всем Зангезуре. Священники и здесь относятся к своим обязанностям пассивно, церковные советы существуют только на бумаге. Верующие также пассивны, обряды выполняют больше по традиции. Тер-Саркис прибавил, что не знает здесь ни одного лица, которое согласилось бы посвятиться в духовный сан.

Вообще, положение церкви в Зангезуре наш собеседник оценивал очень пессимистически, видя, однако, в том, что «народ так быстро отшатнулся от церкви», явление, обусловленное историческими причинами. О каком-либо давлении со стороны местных властей, по его же словам, не приходится говорить.

Самый образ жизни этого «князя церкви» весьма характерен для современного положения церкви. Резиденция епископа Сюника находится в историческом Татевском монастыре (Хв.), в котором он живет в полном одиночестве. Он сам присматривает за крепостными стенами и монастырскими зданиями, убирает двор, отпирает и запирает массивные крепостные ворота, готовит себе пищу, выполняет все обязанности по епархиальной канцелярии. Единственная жилая комната служит епархиальному начальнику и квартирой, и приемной, и канцелярией. Монастырь, впрочем, с его двумя храмами и гробницами Орбеянов, содержится в порядке. В Татеве нет ни монахов, ни наемных служителей. Ежедневно, утром и вечером, в главной церкви – Аракелоц (апостолов) - вардапетом совершается богослужение, на котором, за исключением очень больших праздников, не присутствует ни одного человека. Крестьяне соседнего селения Татев, расположенного в четверти километра от монастыря, приходят в монастырь почти ежедневно в немалом числе, но не на богослужение, а за лекарствами (в монастыре имеется порядочная аптечка) и почти никогда – за церковными требами. Наш вардапет настолько освоился с таким положением, что, по его словам, имеет обыкновение звонить в колокол (жаждущие лекарств приходят по звону колокола) после окончания богослужения, дабы его не отвлекали во время службы. В самом селении Татев есть еще одна старинная церковь, также посещаемая очень немногими.

Сравнивая положение армянской церкви в Наг.Карабахе и Зангезуре, приходится прийти к выводу, что в общем и там, и здесь масса крестьянского

¹ Не могу не отметить, что в Зангезурском уезде и в других советских учреждениях г.Гориса нам отказались сообщить какие бы то ни было официальные данные; отказ мотивировался незнанием, является ли Общество изучения Азербайджана мандаты которого были предъявлены, государственной или частной организацией

населения или порывает с церковью, или относится к ней пассивно, почти равнодушно, видя в церковной обрядности (о внутренней религиозной жизни говорить совершенно невозможно) старинную дедовскую традицию, с которой не хотят или не решаются расстаться, но которой и не слишком дорожат; эта традиция уже не занимает сколько – нибудь значительного места в быту, она потеряла уже всякую власть над умами молодежи. В Карабахе, однако, процесс отхода массы от церкви протекает быстрее, этот отход выражается в более активных проявлениях, в более резких формах. Массовое закрытие церквей, прекращение отправления богослужения и обрядов в целых районах – явление специфически карабахское (для 1928г.).

Означает ли разрыв крестьянства с церковью также разрыв с религией и религиозными верованиями вообще? Безрелигиозно ли крестьянство Карабаха и Зангезура уже сейчас? Большинство советских, партийных и комсомольских работников, с которыми нам приходилось встречаться и беседовать склонны были понимать происходящие в деревне процессы именно так, видеть, например, в закрытии церквей, торжество безбожия. Мы не можем присоединиться к этому взгляду. Здесь мы имеем дело в сущности все с тем же унаследованным от церковной и буржуазно-националистической традиции взглядом, по которому официальное, церковное григорианское-монофизитское христианство - подлинная и единственная религия «всего народа хайков», включая сюда и армянское крестьянство; разумеется, для стоящих на такой точке зрения разрыва с церковью равнозначущ разрыву с религией вообще; они не могут допустить мысли, что отойдя от церкви «народ» может сохранить свои «языческие» верования, что какие-то «народные поверья и предрассудки» могут оказаться более стойкими и живучими, чем верования полуторатысячелетней церкви с ее организованным аппаратом духовенства и епископальной культурой. А между тем это так, и для исследователя, располагающего оружием яфетидологии, это явление представляется вполне естественным и закономерным.

Несомненно, активные слои деревенских работников, в особенности молодежь, комсомольцы, настроены атеистически и притом активно атеистически. Безрелигиозны также карабахские крестьяне и, в особенности, их сыновья, которые уходили на заработки в Баку и другие города, работали там на промыслах, заводах и сезонных работах, пропитались идеями промышленного пролетариата. Эти сравнительно небольшие еще, кадры активистов проникнуты ненавистью к религии, как и ко всем проявлениям дореволюционного социального строя и бытового уклада, и ведут с ней борьбу. Во всем Нагорном Карабахе летом 1928г. насчитывалось 20 антирелигиозных кружков, в том числе 16 сельских (привожу данные карабахского обкома А.Л.К.С.М.): в г.Герюсах также было 3 кружка. Но всей этой работы было бы, разумеется,

недостаточно для того, чтобы сделать всю деревню безрелигиозной. Масса крестьянского населения Карабаха не только пока не затронута антирелигиозным движением, она, разорвав с церковной верой, сохранила свои старые дохристианские верования. Мы постараемся ниже подтвердить это положение фактами. Пока же отметим, что разрушение этой дохристианской религии, более соответствующей социальному и хозяйственному укладу деревни, чем церковное христианство, может последовать лишь в результате переустройства деревни на социалистических началах и связанных с ним глубоких социальных и культурных сдвигов. Такие сдвиги в 1928г. еще не были достаточно глубоки.

III.

Что касается корней отмеченного, нами процесса быстрого разложения и умирания армянской церкви в Карабахе, то выяснение их не представляет особых трудностей. Этот же процесс протекает, хотя, как кажется, не столь быстрым темпом, почти во всех районах Армении. Корни его упираются в историю армянской церкви, в ту социально-историческую роль, которую ей суждено было играть. В сущности, мы здесь и не видим явления совершенно чуждого всей предшествующей истории армянского народа. С самого времени своего возникновения, армянская национальная церковь была созданием определенных групп класса феодалов. Интересы этих групп нахараров и прочих землевладельцев побуждали их деятельно насаждать христианство в Армении, Грузии и Агвании и отстаивать его от конкуренции со стороны зороастризма, манихейства и других религий Ближнего Востока. С развитием в Армении торгового капитала и городской жизни, армянская церковь сумела приспособиться и к стремлениям и запросам торгово-ремесленного города и в эпохи Багратидов и Рубенидов приняла участие в процессе создания армянской культуры смешанного феодально-торгово-капиталистического типа. В Агвании церковь при этом служила орудием арменизации страны; эта ее роль становится особенно заметной с начала VIIIв., после низвержения халкедонитствующего агванского католикоса Нерсеса Бакура (в Партаве) армянским монофизитским католикосом Егией при содействии халифа и после подавления армянофилами монофизитами халкедонитского (православного, грекофильского и грузинофильского) движения в Агвании, отражавшего стремление части духовенства и князей отстоять независимость агванской церкви от армянской. Но никогда, ни в Армении, ни в Агвании, церковному монофизитскому христианству не удалось стать религией крестьянской массы, или хотя бы только приспособиться к ее религиозным воззрениям в форме вульгаризованного христианства, впитавшего в себя большинство черт восточно-эллинистических верований, как это было в Византии и Сирии.

Нельзя сказать, чтобы церковь не делала попыток в этом направлении. Церковное учение, насильственно насаждаемое в крестьянских массах господствующими классами, не останавливалось ни перед какими средствами для того, чтобы сокрушить верования социальных низов. Исторические источники дают очень скудные данные об этой борьбе, но этому удивляться не приходится. Вся средневековая армянская церковная литература (к ней приходится причислить и историческую литературу), на протяжении столетий развивала одну и ту же тенденцию – показать, что христианство в Армении и Агвании одержало быструю и легкую победу над «язычеством» и затем завладело всецело культурной жизнью народа. Эта литература старалась игнорировать все исторические явления в жизни народа, враждебные церкви или проходившие мимо ее влияния.

Акад. Н.Я.Марр в своей работе о сборниках притч Вардана Айгекского выясняет эту тенденцию армянской церковной литературы в ее отношении к народным сказкам.

«Если в древнеармянской литературе,- говорит Н.Я.Марр¹.- игнорировалось не только все восточное, не принявшее христианские формы, но и свое кровное родное, все истинно народное, то, очевидно, этого никак нельзя возводить к народу, объяснять его волей. В указанном неестественном явлении сказывается не народная черта армян..., а характер духовно-схоластической литературы цепко утвердившейся в Армении...». И дальше: «Армянская литература, посвятившая себя исключительно небесным вопросам и отвлеченным материям, в древности мало интересовалась вообще земным и реальным, а о таких низменных предметах, как народные сказки... она хранила гробовое молчание. Традиции церкви обязывали духовных писателей к такому отношению. К национальному богатству, находившему приют лишь в крестьянской среде, образованные армяне относились с равнодушием и презрением»².

Это утверждение Н.Я.Марра мы считаем правильным не только по отношению к народным сказкам и преданиям, но и по отношению ко всем формам крестьянской нехристианской идеологии, в частности религии.

Как ни скудны сообщения источников, однако, и они проговариваются. Моисей Каганкатвацци достаточно подробно распространяется о борьбе с язычеством в Агвании, о суровом преследовании сект «бесопочитателей» и «персторезов».

«Вот еще секты бесопочитания. Один бес испещрял, другой ослеплял тех, кто не соглашался служить злу. Те же терзания испещрения и ослепления они

¹ Н.Марр, *Сборники притч Вардана. Материалы для истории средневековой армянской литературы.* Ч.1 стр.517

² Там же, стр. 521

производили над теми, которые были предаваемы им чародейством злых духов»¹. Это особенно интересно для истории христианства в Карабахе, лежащем на территории древней Агвани. Приведем пункт десятый постановления собора, созванного агванским царем Вачаганом: «Тех, которые оплакивают домохозяина, т.е. домового, связать с плакальщиками и привести ко двору царскому и положить наказание. Семейство его отнюдь, чтоб не осмеливалось проливать слезы»².

Каталикос Нерсес Благодатный (Шнорһали) упоминает о «языческой» секте арев-ордик, существовавшей в XII веке около Самосаты. Тот же Нерсес Благодатный, упорно стремившийся к укреплению влияния церкви во всех областях политической и культурной жизни, вел борьбу с сохранившимися в крестьянской среде дохристианскими верованиями и крестьянским мифотворчеством путем насильственного внедрения в массы церковных легенд и церковной поэзии. Как показывает один армянский церковно-исторический сборник 1320 г. нашей эры, церковь лишала причастия гадателей на зернах, на хлебе, с птицами, наравне с рассказчиками народных преданий и легенд - «пустословами, любителями светских сказок»³.

Проявление преследования народной веры можно видеть в одном сообщении Вардана Великого: «По его (атабека Иване Орбельяна) приказанию тело одного иерея, по имени Паркешт, было вырыто из могилы и предано огню, а над могилой была зарезана собака»⁴. Здесь обычно видят случай глумления над армянско-монофизитской церковью со стороны халкедонита (православного) Иване. Однако, если обратить внимание на такие подробности, как сожжение (вспомним культовые пляски персидских армян вокруг костра), убийство собаки, важное культово-хозяйственное значение которой у армян проявилось ярче, чем у других кавказских народов, то придется прийти к выводу, что здесь было и глумление феодала над народными, крестьянскими верованиями.

Все эти меры преследования крестьянского религиозного творчества мало помогали церкви, да они и не могли проводиться систематически и последовательно, т.к. духовенство и феодалы слишком часто отвлекались от этой задачи борьбой с иноземными нашествиями и инородными религиями и своими внутренними распрями. Чаще всего довольствовались чисто пассивной покорностью массы земледельцев церкви, внешним охристианиванием ее верований. Насколько равнодушны были массы к церкви в XII веке, веке интенсивной внутренней жизни церкви, показывают признания Нерсеса

¹ Моисей Кагантваци. *История агван*. ч.1, гл.18. Перевод К.Патканяна..

² Там же, ч. 1, гл.26

³ *Рукопись Азербайджанского музея МАРР N5, лист 186 <в>-187<в>*: «О тех, которые беспорядочно причащаются тела и крови». Цитир. По Н.Мэрру. *Сб.притч Вардана*, ч.1, стр.289, Примеч. Т.

⁴ Вардан Великий. *Всеобщая история*, стр.176. пер. Н.О.Эмина., М., 1861

Ламбронского, архиепископа тарсийского. В рубенидской Киликии во второй половине XII века (около 1177 г.), несмотря на почти столетнее владычество здесь армян, равнодушие к церковной вере было настолько велико, что во многих областях (при том не только в селениях, но и городах) армянское население обходилось без церквей, духовенства и отправления культа.

«Взгляните на город Сис, на столицу нашу, где князей и народа достаточное количество, что же вы видите? Ни епископа, ни церквей, ни готовности со стороны населения посещать их, ни даже сознания необходимости этого посещения... Таково их положение и в крепостях и в селениях». Таких примеров у Нерсеса Ламбронаци немало: «Возьмем для примера обширный и богатый город Мараш. Пока он принадлежал армянам, в нем не было ни епископа, ни церквей; переходит он в руки к франкам, - является в нем и кафедра, и великолепная церковь». То же говорится о киликийском Анарзабе (Аназарб). Ламбронаци ясно дает понять, что киликийские армяне не составляли исключения, и что здесь мы имеем дело с отношением к церкви всей массы армянского народа. «Может быть меня спросят, идем ли мы... по стезе благочестия. Нет, у нас нет и благочестия. Мы это говорим не на ветер; сравнивая себя с соседними христианами (имеются в виду франки-крестоносцы, греки и сирийцы. И.П.), находим, что мы только по имени... называемся христианами, но что дела наши лишены духа христианского»¹.

Отношение массы земледельцев к армянской церкви, как и верования ее, в своем историческом развитии, могло бы быть выявлено из произведений устного мирского творчества, если бы церковь не старалась замалчивать и вытеснять их. Все же, в сборник притч Вардана Айгекского попало несколько сказаний, рисующих отношение крестьян к церковной вере, как к чему-то чужому, как к достоянию не народной массы, а социальных верхушек. Приведем в виде примера притчу о церкви и мельнице². «Церковь стала гордиться своей святостью... Тогда является мельница и говорит церкви: «Что ты говоришь-правда... но не забывай, чем ты обязана мне: я днем и ночью тружусь и работаю...» Есть люди, которые постоянно работают... как пчелы, а цари, князья, священники и все другие кормятся их трудом и потом идут в церковь благословлять Бога».

Распространение в массах XIX века, со времени основания багратидского царства, когда феодалы и духовенство вновь обрели политическое господство в Великой Армении, манихействующих сект, вроде секты тондракцев, является еще одним из доказательств непопулярности церкви в массах. Анания Нарекский говорит, что успеху тондракцев способствовала ненависть к духовенству. Насколько эти секты оказались живучими, видно из того, что секта со

¹ Цитир. по книге Эмина. *Исследования и статьи*

² Притча СХХVI. Цитир. по Марру. *Сборники притч Вардана, ч.1, стр. 253*

сходными верованиями была обнаружена среди армянских крестьян сел. Арахвили. Тифлисский губ. еще в тридцатых годах XIX века, хотя здесь и нельзя доказать непосредственной исторической преемственности с тондракцами, как это делает Ерицов¹. Халкедонитское движение, очень распространенное и жизненное, как это показывает Марр², держалось в Армении и, может быть, также в Агвании до XIII века и также носило, несомненно, следы протеста против феодальной монофизитско-григорианской церкви.

Но жизненнее всего и крепче в Армянской и арменизированной агванской деревне оказались дохристианские верования, о которых нам придется говорить ниже. Жизненность их покоилась на незыблемости и известной застойности социальных отношений и хозяйственного уклада в деревне. Это в особенности верно по отношению к территории древней Агвании – нынешнего Азербайджана и, в частности, Нагорного Карабаха.

Археологические экспедиции по Азербайджану И.И.Мещанинова и др. за последние годы позволили с очевидностью установить, что дожившие до наших дней в области Восточного Малого Кавказа земледельческо-полукошачье хозяйство держалось здесь без особых изменений со времени халдских вторжений. Дохристианские верования не только держались, но оказались, как утверждает Н.Я.Марр, активными в Грузии и Армении еще в XII - XIII вв., и притом не исключительно в земледельческой среде. Проявлением их в эту эпоху, был, между прочим, культ идеализованной женщины и «святой» экстатической любви, нашедшей отражение и у Шота Руставели³.

В дальнейшем особенно с XVII- XVIII вв., из внутренней жизни армянской церкви вытравливается почти совершенно религиозное содержание, и церковь превращается в «миллет», в национальную общину, сохранившую религию почти исключительно в качестве палладиума национальности; эта община, номинально возглавляемая духовенством, была в эту эпоху представительством городской торговой буржуазии и отчасти феодальных элементов, поскольку они кое-где сохранились (ишханы и мелики в Лори, Карабахе и Ути). Со второй половины XIX века, с развитием буржуазно-националистического движения, армянская церковь перестает играть роль главной представительницы нации, превратившись в простой придаток и орудие в руках политических организаций, в последнем десятилетии XIX и в первой четверти XX века – преимущественно Дашнакцутюна. Масса, в конце-концов, перестает видеть в церкви религиозный институт, чувствует в ней почти такую же национально-политическую организацию, как и политические партии буржуазии и мелкой буржуазии.

¹ А.Ерицов, *О секте тондракцев, армян. Труды V археологического съезда в Тифлисе, 1887 года*

² Н.Я.Марр. *Аркоун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах. Известия Восточн. Отд. И.Р.А.О., т.16, вып.4*

³ Н.Я.Марр. *Тексты и розыскания по армяно-грузинской филологии, Кн. XIII, СПб.1910*

Это обстоятельство, с одной стороны, облегчало положение крестьянского культа (церковь, занятая вопросами высокой политики, перестала интересоваться им), с другой стороны, в конечном счете, оно не могло сделать церковь более популярной в глазах крестьянской массы, а, наоборот, могло только еще больше подточить корни и без того не крепкой в массе церковной веры. Политическое банкротство буржуазных партий и самой идеологии буржуазного национализма не могло не отразиться и на влиянии церкви в крестьянстве. Политика дашнакцанов во время империалистической войны 1914-1918г.г. и гражданской войны в Закавказье 1919-1920г.г. с их тактикой кровавых авантюры и искусственного разжигания чуждой крестьянству национальной вражды во имя призрака великого Айкастана «от моря до моря», политика повлекшая за собой физическое истребление доброй половины армянского народа, дискредитировала в глазах массы церковь не только как религиозный институт, но и как национальную организацию. А советизация Армении и армянских территорий Закавказья, избавившая армянское крестьянство от его «опекунов» и «благодетелей» - дашнаков и других буржуазных националистов и разрешившая проблему национального бытия армянского народа сделала существование церкви и как национального института ненужным. При этом советизация нанесла удар не только буржуазным политическим партиям, она уничтожила самый класс крупной торгово-промышленной буржуазии, который был истинным проводником церковного влияния на деревню. Быстрый упадок в наши дни церкви понятен и неизбежен. В этом отношении «армянская церковь» разделяет участь других восточных христианских церквей, не только грузинской, но и, напр., румыно-болгарской, сербской, греческой, также превратившихся в националистические «миллеты» и переживающих теперь период явного умирания.

Но более быстрый темп развития этого процесса в Нагорном Карабахе, объясняется еще и специфическими местными причинами. Прежде всего Карабах никогда не принадлежал к центрам армянской культуры. Церковь не могла проявлять среди обармянившихся потомков народов Агвании того культурного влияния, какое она проявляла хотя бы в Сюнике в эпоху нахарарства Орбелянов и после них. Церковь не могла здесь играть и роли защитницы от тюрко-мусульманских завоевателей, при наличии в Карабахе армянских ишханов, меликов и агаларов. Гражданская война в Карабахе между дашнаками и мусаватистами 1918-1920гг. встречала здесь значительное противодействие со стороны городских рабочих-выходцев из карабахской деревни, находившихся под влиянием сильных здесь организаций коммунистической партии. Наконец, Шуша-этот центр торговцев и церковников-по милости дашнаков и мусаватистов разрушен. Немудрено, что закрытие церквей здесь началось еще до советизации.

IV.

Разрушение церковной веры, как мы отмечали не повлекло за собой падение дохристианской веры карабахского крестьянина.

Какова же эта вера? Ее составные части очень многообразны. Здесь мы встречаемся не только со следами многих скрещивающихся влияний, с синкретизмом, но и с элементами идеологий разных стадий исторического развития. Охват их представляет немалые трудности: он вызывает необходимость тщательного изучения социального строя карабахской деревни, его консервативных, архаических форм, пережитков патриархально-родового строя; здесь нужна своего рода социальная палеонтология. Затем, значительная часть карабахских селений населена переселенцами, выходцами из персидского Карадага, турецкой Армении и т.д.: необходимо выяснить их происхождение и время переселения, дабы иметь возможность установить те или иные влияния. Наша краткосрочная экспедиция не могла дать ответа на все эти вопросы. Поэтому мы сознательно отказываемся от попытки дать законченное исследование, ограничиваясь рассмотрением отдельных элементов религии карабахского крестьянина, а в некоторых случаях-только постановкой вопроса.

Предварительно заметим, что эта религия, как и всякая крестьянская вера на определенной ступени развития, не представляет собой целостного здания, построенного по единому плану. Искать системы в этом хаосе, значило бы следовать христианскому шаблону, традициям исследователей-миссионеров и монахов-мхитаристов вроде о.о. Интчитчияна и Арсена Багратуни, пытавшихся отыскать в древнеармянской религии богословскую систему и следы монотеизма. Далее, нам остается повторить, что, говоря о верованиях карабахских армян-крестьян, мы имеем ввиду идеологию не столько этнической, сколько социальной группы; верования карабахских крестьян-армян и их соседей-тюрков - оседлых и полукочевых-в общем аналогичны. Их структура, в значительной степени и терминология святыни, культ – общие. Это зависит не только от того, что значительная часть азербайджанских тюрков-отуреченные потомки различных народов древней Агвании, но и, главным образом, от общих условий социально-хозяйственного бытия и исторического развития.

Переходя к отдельным элементам крестьянской веры, отметим, прежде всего, наличие и значительную живучесть в ней очень архаических черт, представлений, которые следовало бы назвать, следуя Фирханду и некоторым другим этнологам, доанимистической магией. Ряд предметов -камни, утесы, выделяющиеся своей формой или цветом, предметы церковной утвари, крестные камни и т.д. пользуются поклонением, вызывают чувства страха или надежды, но при этом представление об одухотворенном бессмертном двойнике предмета еще не развилось. Предметы эти сами по себе являются

носителями сил мощного действия, не персонифицированных и не поддающихся какому-либо определению. Сила эта воздействует на человека, приблизившегося на известное расстояние к предмету - носителю силы; излучение ее может быть вредоносным или благостным в зависимости от поведения человека. Ряд магических приемов может изменить действие этой силы в желательном направлении.

С почитанием таких предметов можно встретиться буквально в каждом карабахском селении. Чаще всего это кучи камней, набросанных вдоль дорог; их очень много в Дизакском районе. Путник, проходящий мимо, обязан сам бросить камень, которым он обычно запасается заранее, подходя к куче; этим он предотвратит несчастье, которое иначе неминуемо постигнет его. Об этих поверьях в свое время писалось достаточно.

Почитанием пользуются и крестные камни. Отметим Спитак-хач - «Белый крест» близ Гадрута, в Дизакском районе, принесенный по преданию каким-то монахом, объявившим о чудодейственной силе хача; хач пробовали переносить в другое место, но он каждый раз водворялся обратно; крест-камень давно исчез, остались лишь развалины церкви. С ней не связано представление о святом или духе, но само место обладает магической силой; человек, поставивший здесь свечу, может рассчитывать на исполнение своих желаний.

На склоне Татевской горы находится Котрац – хач. Это колонна на квадратном основании с обвалившейся капителью; на ней утвержден крестный камень хорошей работы; на кресте изображение распятия, что вообще встречается редко на крест-камнях, надписей нет.

Колонны обожжены от множества прилепавшихся к ней свечей, вся она закапана воском, местами совсем, свежей. Несмотря на ее вполне церковно-христианскую внешность - она, вероятно, поставлена татевскими монахами, - почитание ее, как удалось установить из расспросов, носит характер, вполне аналогичный описанному выше.

В церкви исторического монастыря Великий Анапат епископа Иакова (у подошвы Татевской горы, над пенящимся Базарчаем) находится каменная плита, которая, по верованиям окрестных жителей, может вызвать изменения в погоде. Стоит только, обойдя вокруг плиты и поставив свечу, полить на плиту воды, чтобы пошел дождь; разведешь на ней костер, - солнечная погода обеспечена. Уверяют, что камень никогда не заставляет просить себя напрасно. Монастырь теперь совершенно пуст, в нем живет лишь сторож-садовник. Богослужение совершается один раз в год, в церковь молиться никто не приходит, зато крестьяне часто появляются здесь – просить у камня желаемой погоды. Церковь трехнефная, базиличного типа (без купола), с циркульными арками, судя по надписи построена в 1112 году арм. эры-1663г. н.э.; наш

камень лежит на пороге выхода из левого придела в небольшой гавит. Такое же действие приписывается в Зангезуре и Карабахе многим камням.

Еще чаще с доанимистическими воззрениями мы сталкиваемся, когда некоторым предметам приписывается дар врачевания. В этом отношении интересен, так называемый Красный Утес, близ сел. Кешишкенд (Хачен. район) у подошвы горы Богур-хан. Невысокая, в рост человека, глыба красноватого порфирита вся закапана воском свечей. Женщины приходят сюда выпрашивать исцеление от женских болезней, а бесплодные – беременность.

Доанимистические представления являются реликтовой формой более древних стадий развития и не занимают центрального места в верованиях карабахского крестьянина. Достаточно развиты уже собственно анимистические верования, получившие выражение в культе священных деревьев, гор, родников, ручьев и т.д., с которыми связаны уже представления о персонализированных двойниках – духах: это дэвы, герои, реже христианские или дохристианские святые. Культ священных деревьев, стоящих в одиночку или группами, еще известен. Их можно встретить в Карабахе в любом селе, в лесах, на дорогах, при чтимых святынях. В Дизакском районе это тополи, чинары, платаны, шелковицы и т.д.; ореховые деревья здесь не могут быть священными, дэвы не вселяются в них.

Култ священных деревьев, общий для всех народов на определенной стадии развития и широко распространенный по всей Азии, известен у армян с очень давнего времени. Моисей Хоренский упоминает о священных деревьях, в частности, о поклонении дереву «соси» - вид серебристого тополя или платана¹.

Хоренаци говорит: «Шелест этих деревьев и колебание их при тихом и сильном дуновении воздуха состояли в течение долгого времени предмет гадания в земле Хаев».

В Араманиаке, близ древнего Армавира, находилось, по сообщению Хоренаци, священная роща соси (սոսի – величественный, гордый), где совершались мистерии, доступные, повидимому, лишь для посвященных, получавших также имя сосов. Судя по тому, что Хоренаци, вопреки своему обыкновению, не говорит, с почитанием какого божества были связаны эти мистерии, можно предположить, что здесь поклонялись не какому-либо богу государственной армянской дохристианской мифологии, а одному из безымянных дэвов народной религии.

¹ История Армении Моисея Хоренского, кн.1, гл.20. Пер. Н.О.Эмина. Посм. Изд. М.1893

Нерсес Благодатный упоминает о дереве «барти» (также вид тополя), которому поклонялись еще в XII столетии солнцепоклонники арев-ордик: «Дэвы входили в эти деревья и требовали себе поклонения»¹.

Культ священных деревьев, пользующийся очень распространенным почитанием у всех кавказских народов (и у «христиан» и у «мусульман») и в наши дни, труднее других поддавался внешней христианизации. Правда, иногда священные деревья окружают христианские (вернее охристианенные) святыни, как в Татеве, Амарасе и др. монастырях, но чаще всего их почитание связано с верой в дэвов и протекает без всяких признаков христианского культа. Набожные крестьяне навязывают на ветви (чаще на нижние) деревьев яркие разноцветные тряпочки, иногда перевивая их бантами. Эти тряпицы, символизирующие жертвенные приношения, пользуются широким распространением не только на Кавказе, но и среди тюрков Средней Азии²

Приношениями служат также рога маралов, козлов и т.д., гвозди, подковы и вообще всякие предметы из железа, что вероятно, связано с хозяйственно-культовым значением железа. Характерный вид имеет, например, священная шелковица по дороге из Аракюля в Замзур; толстый ствол ее до нижних ветвей весь утыкан кусочками железа, у корней навалена груда камней.

Подобные священные деревья, повторяем, встречаются повсеместно, все они более или менее похожи друг на друга. Порубка их считается святотатством. Армянское духовенство, в особенности его низы, насколько нам удалось выяснить из расспросов, в последние десятилетия не проявляло особой активности в борьбе с культом священных деревьев. Исключения в этом отношении немногочисленны. В Дизакском районе крестьяне рассказывали нам об архимандрите Тугского монастыря Аракеле, который лет 50-60 назад начал деятельную борьбу с культом священных деревьев. Он приказывал вырубать их или хотя бы обрубать нижние ветки, чтобы народ не мог вешать тряпочек. Борьба эта «увековечила» его память среди местного населения, но не принесла желанных для церкви результатов: деревья, даже, обрубленные, по прежнему служили предметом почитания, а ветки вновь отрастали. Нам показывали новые священные деревья, выросшие на месте вырубленных Аракемом, близ горы Топ-Анач в Западном Дизаке. Любопытно, что вардапет Аракел вел борьбу не со всеми проявлениями дохристианского культа, лишь с культом священных деревьев, т.е. с культом, не прикрытым внешними христианскими формами.

¹ *Послание Нерсеса Благодатного. Венеция 1838г., стр.238, цит. По книге Н.Эмина «Исследования и статьи»*

² *Нам приходилось видеть совершенно такие же тряпочки на арче и пр. священных деревьях при чтении назарах Самарканда и Коканда и на киргизских в Фергане*

Упомянутый нами уже вардапет Тер-Саркис также, по его словам, в прежнее время (до революции) пробовал бороться с почитанием священных деревьев среди армян Грузии, но встретил ожесточенное сопротивление паствы и не нашел поддержки со стороны Эчмиадзина.

Теми же дэвами населены и многие горы¹. Из священных гор больше всего почитается, как тюрками, так и армянами Карабаха и соседнего Джебраильского уезда, гора Зиарат (армяне называют ее также Дизапайтом), в западной части Дизака, в 60 км от ст. Горадис и в 25 км от Джебраила. Зиарат поднимается на абсолютную высоту 2400 метров и является южной точкой Карабахского хребта, который здесь разветвляется на несколько второстепенных горных цепей.

Вьючная тропа из Аhdжакенда в Хоцаберт скрещивается здесь с вьючной же дорогой через перевал Гюлюджа, мимо подошвы Зиарата, на северную сторону Карабахского хребта. Местность у подошвы Зиарата пустынна, покрыта редким кустарником, склоны его местами почти отвесны, подъем на вершину по крутой обрывистой тропинке очень труден. Это не мешает многочисленным богомольцам постоянно подниматься на Зиарат (кроме поздней осени и зимы, когда покрытая снегом вершина недоступна). На вершине Зиарата стоит безыскусственной постройки церковь. Имя Ziārt (араб. святыня) прилагается к целому ряду священных гор, как в Закавказье, так и в Турции (например, Зиарат близ монастыря Сурб Карапет в районе Муша) и имеет скорее родовое значение. Культ Зиарата, как и многих других гор первоначально, несомненно, часто анимистический, в дальнейшем осложнился иными социально-мифологическими мотивами, поэтому о нем придется говорить отдельно.

Из священных гор, почитание которых носит собственно анимистический характер, можно назвать гору Богур-хан, в Хаченском районе, в 16 км к западу от Степанакерта. Богур-хан имеет абсолютную высоту более 1600 метров. Его вершина, северные и восточные отроги одеты густым лесом из фруктовых деревьев в диком состоянии; между двумя отрогами с отвесно нависающими белыми скалами угнездилось сел. Кешишкенд («Священническое село» ныне Кармиркенд - «Красное село»), ближайшие к которому склоны горы покрыты рядом святилищ (сурбов). Обследование этих сурбов производилось нами при участии, помимо моего неизменного спутника Г.М.Тер – Саркисяна, также наркома просвещения А.О.Н.К. тов. Аршавира Камалаяна и д-ра С.Иоаннесяна.

Почитание священных родников также встречается повсеместно и связано с общераспространенным среди всех яфетических народов культом воды. Почитание источников, рек и вообще воды имеет в основе те же анимистические представления. Характерно поверье, что беременная женщина не должна пере-

¹ Ср. Моисей Хоренский, ч.3, гл.55, «По камням(горных ущелий) только дэвам дорога...»

ходить ручей вброд, по крайней мере, в определенных местах, что, по всей вероятности, связано с переживанием общего всем яфетическим народам (в период до утверждения патриархата) культа неба, воды и женщины; беременность превращает эти близкие, родственные женщине стихии во враждебные. Священные родники чаще всего связаны с другими святынями; при них обыкновенно сооружают небольшие каменные бассейны, иногда ставят крестные камни, около которых можно видеть следы свечей богомольцев. Почти всегда около священных родников можно встретить и священные деревья. У родников останавливаются богомольцы, идущие на поклонение святыням, (сурбам) и священным горам. Из родников, бьющих на склонах Зиарата, больше всех почитается Медвежий источник-Арджи Агбюр, который, по преданию, забил по молитве истомившегося от жажды медведя; когда медведь утолил жажду, молния с неба поразила его на месте. Предание до сих пор живет в населении, что, несомненно, связано с тем значением, какое культ медведя занимал и до сих пор занимает в народных армянских сказках, преданиях, поверьях. В сел. Замзур нам говорили, что Арджи Агбюр постоянно посещаются медведями, которые приходят сюда пить воду. Медведи карают человека за неблагоприятное отношение к святыне.

Соединение со священными местами, горами, рощами и т.д., почитание животных (змеи, собаки, лошади, быка, медведя, оленя и т.д.) встречается часто в связи с общим для всех яфетических народов на определенных стадиях исторического развития социально-культурным значением животных, первоначально тотемистических, затем одомашненных.

V.

Если бы дохристианские и домусульманские верования карабахского крестьянина исчерпывались лишь доанимистическими и анимистическими представлениями, были бы правы те, кто их считает лишь пережитками. Центральное место в крестьянской религии, однако, занимают не эти верования. Наряду с ними мы встречаем и религиозные представления, связанные с более поздними стадиями, притом объединенные в известную организованную форму. Такой формой является повсеместно в Карабахе и Зангезуре культ, совершаемый при святилищах, так называемых сурбах и хачах, и заключающийся в молениях и жертвоприношениях – групповых и одиночных, - отправлении праздников и разных магических приемах. Эти святилища связаны с религиозными представлениями, унаследованными от различных стадий исторического развития – доанимистическими и анимистическими – и, наряду с ними, с почитанием героев и мучеников, в которых достаточно явно выступают черты распространенного исстари среди земледельческих народов Передней Азии культа растительных и солнечных божеств. Этот последний культ теснее всего

связан с хозяйственным укладом карабахского сельчанина и, на наш взгляд, занимает главное место в крестьянском религиозном сознании. Подробнее нам придется коснуться этих верований дальше, пока остановимся на самих святынях (дадим описание некоторых сурбов и хачей) и отправляемом на них культе.

Надо заметить предварительно, что термины «сурб» (святой) и «хач» (крест) в большинстве случаев употребляются не в их прямом значении. Как увидим название «хач» прилагается к святыням, в которых нет и никогда не было ни крестов, ни вообще каких бы то ни было предметов христианского культа. Оба эти термина употребляются в переносном значении святынь подобно пирам у «мусульманских» народов Закавказья, джвари у грузин, хати у хевсуров, осетинским дзуарам и т.д. В сущности мы здесь имеем дело лишь с разными терминологическими обозначениями одного и того же земледельческого культа, общего всем народностям Закавказья. Уже это одно говорит о глубокой древности среди армян культа сурбов и хачей, конкурировавших с церковными святынями и вынуждавших церковь то вести борьбу с ними, то пытаться охристианить их. О сурбах, несомненно, говорит Нерсес Ламбронский, когда жалуется на нелюбовь киликийских армян XII века к сооружению церкви: «Там, где было бы достаточно одной церкви, встречаем множество полуразвалившихся часовен, воздвигнутых не во славу божию».

В Дизакском районе термины «сурб» и «хач» имеют как кажется, по словам стариков, некоторый оттенок различия. Термин «сурб» прилагается преимущественно к общепризнанным и широко известным святыням, тогда как почитание хачей имеет более местное и частное значение. Впрочем, здесь речь идет именно об оттенке, который в последнее время сглаживается.

По взаимоотношениям между христианским культом, с одной стороны, и культом сурбов и хачей, с другой, последние могут быть подразделены на три группы: а) святыни, совершенно не подвергшиеся христианскому влиянию, не имеющие никаких внешних знаков церковного культа, который при этих сурбах никогда не отправлялся и не отправляется теперь; б) сурбы, которые церковь пыталась охристианить, введя отправление церковных служб при них, но процесс христианизации которых не был доведен до конца; дохристианская основа и этих сурбов выступает достаточно ясно; в) сурбы при святынях церковного христианства или охристианенных уже в давние времена, по крайней мере внешне признанных церковью; культ при таких сурбах отправлялся до недавнего времени при участии духовенства, но и здесь носил смешанный характер-с христианскими и дохристианскими чертами.

Из сурбов,относящихся к первой группе, очень характерен так называемый Каму-хач, т.е. Святыня Ветра, на северной окраине сел. Аракюль (в Дизаке). Местные жители называют его также «ванком» в том же переносном значении

этого слова, в каком употребляются и «сурб» и «хач»; один внешний вид Каму-хача (*план его см. на чертеже N1*) свидетельствует о том, что это здание не могло быть ни монастырем, ни церковью.

Каму-хач расположен на невысоком холме. Хач обнесен стеной или, вернее оградой, грубо сложенной из необделанных и нецементированных камней высотой в рост человека. Крыши над оградой, по показаниям жителей, не было никогда. В северной стене – вход. Прямо против него, у южной стены¹ - четыре подобия миниатюрных алтариков или жертвенников, высотой до колен человека среднего роста; каждый из них составлен из плоского продолговатого камня, положенного на два меньших камня, поставленных ребрами на землю, и напоминает небольшой дольмен. Под камнями жертвенников образуется ряд ниш, в которых сложены огарки восковых свечей, металлический подсвечник (не церковный) и несколько стоячих каменных лампад, имеющих в основании и вверху форму трапеции с закругленными углами; на одной из них довольно затейливый орнамент, вырезанный на камне. На «жертвенниках» следы свечей и спички, на земляном полу следы жертвоприношений – петушки перья. В западной стене снаружи – две небольшие ниши, также со следами свечей, а рядом – священное дерево, на которое верующие вешают тряпочки; при нас таких тряпочек было только две. Ни крестных камней, ни вообще каких-либо признаков церковного культа нет.

Культ Каму-хача носит анимистический характер и связан с почитанием дэва-властителя коклюша и других острых заразных болезней-поветрий. Посещаемость его и сейчас очень велика; наряду с аракульцами, святыней которых собственно и является хач, приходят сюда из других селений, как армяне, так и турки. Чаще всего просят избавиться от заразы, благодарят за излечение, но обращаются и с другими просьбами. Каму-хач является частным владением зажиточного аракульца-садовода, в прошлом владельца шелкоматальной фабрики. По его словам, деды теперешних насельников Аракуля, придя сюда из персидского Карадага лет семьдесят тому назад, уже застали здесь почитание этого хача; дедом нынешнего владельца построена и ограда. Владелец подтвердил, что армянское духовенство никогда не посещало Каму-хача и не признавало его, хотя и не боролось активно с его культом.

Непосредственно в усадьбе того же владельца находится «змеиный сурб» или попросту «оджаһ», т.е. очаг; это действительно, род очага, устроенного в нижнем полуподвальном этаже дома, также без признаков христианской утвари.

Насколько широко распространен издревле среди армян и других народов Кавказа, культ змеи, достаточно известно. В многочисленных сказаниях, в

¹ Алтари армянских церквей всегда расположены на восток

почитании царя змей и гор, служащих его местопребыванием, отразились черты, родственные почитанию змея в восточно-эллинистических культах, обоготворению Офиоморфа «духа змееобразного» у наасенов и различных офитско-гностицических сект эпохи раннего христианства. Сурбов, подобных описанному, в Карабахе немало.

Об аракуюльском сурбе существует поверье, что змея укусив человека, спешит сюда; если укушенный опередит ее, то не только вылечится сам, но и укусившая его змея умрет, если же, наоборот, змея придет в очаг раньше укушенного, умрет укушенный. Повидимому, мы здесь имеем дело с модификацией мифа о змеином царе, творящем суд над змеями и людьми; укушенный змеей становится подвластным змеиному царю. Приходят сюда со всей округи, радиусом в 80-100 километров.

Интересно, что сам владелец обоих сурбов – набожный христианин. Противоречия между церковной верой и почитанием ветряных и змеиных хачей он не сознает и считает последнее делом вполне христианским. На наш вопрос, почему же духовенство не совершает церковных обрядов при этих якобы христианских хачах, он не нашелся ничего ответить, кроме того, что «так повелось от дедов и прадедов».

Любопытный сурб, также относящийся к первой группе, нам пришлось видеть в горном селе Замзур. Здесь большая трехнефная церковь-базилика, построенная, судя по надписи над входом, в 1145г. арм.эры (1696г.н.э.) закрылась из-за отсутствия посетителей, зато молящиеся продолжают посещать расположенный в центре селения Сурб Оханес. Это небольшое четырехугольное каменное строение с квадратным оконцем на улицу, темное и пустое внутри. Сурб посвящен не христианскому святому Иоанну, как можно было бы судить по его имени, а старшине и признанному главе селения Оханесу. Тесть местного священника, старик ста пятнадцати лет, еще довольно бодрый, рассказывал нам, что Оханес жил «лет двести пятьдесят тому назад», вскоре после переселения его сородичей в Замзур из Карадага, и заслужил общее уважение своим умом, заботой о благосостоянии селения и успешной защитой его от нападений врагов. Нужно заметить, что Замзур древнее других окрестных селений, основан, повидимому, во второй половине XVIIв. Переселенцами из Карадага; часть выходцев из одной и то же сельской общины поселились в Замзуре, а другая часть – в сел. Джан-ятаг Джрабертского района. Замзур и по внешнему виду отличается от других селений: узкие кривые улицы, дома с плоскими крышами, окна выходят только во двор. Невольно возникает вопрос, не были ли когда-то замзурцы членами одного рода и не можем ли мы видеть в Оханесе главу рода или образ обобщенного предка. И сейчас в селении немало больших не разделенных семейств, хотя фамилии уже

разные. Духовенство никогда не признавало Сурб Оханеса. Аналогичный по типу постройки и характеру почитания сурб мы видели в сел. Аhdжакенд; сурб этот при нас был превращен в склад дров и валежника, что не мешало жителям приходить туда на поклонение. Такого же рода, повидимому, почитание Сурб Рипсима в Хоцаберте; почитаемая здесь Рипсима не имеет ничего общего с армянско-христианской св.Рипсимией.

О культе предков в дохристианской Армении и о «культе предков» - Հշխրեւիւր Կուրք - «хайрени курк» - упоминает Моисей Хоренский¹.

К сурбам первой категории можно отнести также сурб на горе Аh Оhлан с постройкой типа Каму-хача; о нем придется сказать ниже. Многие сурбы связаны с культом животных; упомянем об очень почитаемом святилище Марал-даш, лежащем на лесистой горе в хребте, господствующем над Хоцабертско-Арпагядукским ущельем с юга. Марал-даш связан с почитанием владыки оленей, которые по поверьям жителей, приходят сюда на поклонение в определенные дни; культово-хозяйственным значением оленя объясняется наличие многих оленьих сурбов в Карабахе.

Из виденных нами сурбов, отнесенных ко второй группе, наиболее интересен Сурб-Сарыбек в 5 км. к юго-востоку от г.Степанакерта.

По рассказам окрестных жителей, Сары-бек был благочестивым человеком, жившим во времена нашествий Тимура. Джагатайские воины хотели увести в плен и обесчестить сестру Сары-бека; брат вступился за нее и отбил у похитителей, но вслед за этим скончался от полученных ран и погребен на месте нынешнего сурба. О корнях легенды о Сарыбеке нам еще придется говорить, пока отметим только, что, на вопрос о народности и вере Сарыбека, часть опрошенных нами крестьян не могла ничего ответить, а другие (все опрошенные армяне) заявили прямо, что Сарыбек был мусульманином. Сурб почитается и тюрками, и армянами; почитание «мусульманского» святого нисколько не отталкивало армян, не чуралось его и армянское духовенство, которое пыталось охристианить этот сурб; карабахский епископ учредил здесь (до революции) постоянное дежурство шушинских священников для совершения молебнов и сбора пожертвований. Теперь же культ отправляется здесь без участия духовенства; священник из соседнего Шушикенда никогда не заглядывает сюда, т.к. к его услугам никто не обращается.

О Сурб-Сарыбеке упоминает, наряду с другими карабахскими святынями, епископ Макарий Бархударьян в своей книге «Ардцах».

Сурб-Сарыбек расположен у подошвы холма, над дорогой из Степанакерта в Шушикенд. Самый сурб представляет собой в плане площадь, длиной в 17 и шириной в 15 метров, обведенную новой оштукатуренной каменной оградой,

¹ История Армении Моисея Хоренского, ч. II, гл.49

высотой в 1 ½ среднего человеческого роста, без крыши; в западной и южной стенах пробиты двери. В южной стене-грубо сделанная арка, окрашенная в голубой цвет. Над ней следующая надпись на карабахском наречии армянского языка:

Այս շինութիւնը կարուցրի իմ սեպհական ծախսով ի յավերժ յիշատակ իմ անմոռանալի և անփոխարինելի ծնողկներ Սոփիա և Ջհանգիր Յակոբեանների, հուլիսի 1915թ. Արտեմ Յակոբջանեանց.

«Это строение воздвиг на свои собственные средства на вечную память о своих незабвенных и незаменимых родителях Сопии и Джангире hАкопджанянах, июля 1915г. Артем hАкопджанянец».

Внутри ограды два армянских церковных престола нового типа (из железа и дерева); оба алтаря, вопреки церковным правилам, обращены к северу. Один из них полуразрушен, другой сохранился. На нем два обломанных железных креста, подсвечники и много свечных огарков, совсем свежих. Справа от алтарей-нагробная плита, без надписей, с грубым изображением креста латинского типа (без орнаментов), вся покрытая копотью и закапанная воском. Плита считается гробницей самого Сарыбека, но она, несомненно, недавнего происхождения. Над алтарями и гробницей, поднятая на три ступеньки терраса с священным деревом, а над нею другая, поднимающаяся на 9 ступеней с двумя деревьями и двумя гробницами. Справа от южного входа и на верхней террасе два очага из камней. На более сохранившемся алтаре надпись:

Յիշատակ Սուրբ Սարիբեկ վանրատառու ծախյոյր Ա.Սարգսեանի 1914թ.

«В память святого Сарыбека надпись /выбита/ на средства А. Саркисяна в 1914г.»

Вне ограды, у западных ворот, надгробная плита с изображением посоха, что указывает на гробницу священника и вардапета, и надписью:

Այս յիշատակ Տեր-Յոհանէս Թառամեց /?/1867թ.

«Это память Тер-Оханеса угасшего /?/ 1867г.».

У южной стены – священное дерево; несколько ниже, у самой дороги,- священный родник с каменным бассейном и крестным камнем. По другую сторону – целая группа священных деревьев, очень почитаемых; сок их, как уверяют, помогает от парши. На них немало тряпочек. Раньше крестьяне остерегались рубить деревья; первый случай порубки был, как говорили нам, в 1928г.

С севера над оградой нагромождение больших камней и утесов образует род пещеры с двумя выходами; хач этот, по верованиям местных жителей, помогает от коклюша. К западу от ограды – полуразрушенное строение (обыкновенный дом с двумя комнатами), когда-то служившее пристанищем для

богомольцев. За ним, над нависшим утесом скалы, - также небольшая пещера, с черным от копоти свечей потолком, пустая. Эту пещеру, связанную с памятью сестры Сарыбека, называют Цица-хач, она помогает при болезни женских грудей.

Никаких следов существования здесь церкви незаметно.

Вся площадь внутри ограды, у западного входа и у обоих хачей, почти сплошь покрыта густым мягким ковром из петушиных перьев - следы жертвоприношений.

Сарыбек пользуется большим почетом во всем Хачене и за пределами его. По словам местных жителей, жертвы приносятся каждое воскресенье (бывает по 50-60 человек). На вардавар 1928года было не менее 300 посетителей, сазандар, было народное гулянье; принесли много жертв - петухов и баранов. Единичные жертвы приносятся во все дни.

Нам советовали не уходить, а подождать, пока подойдет кто-нибудь принести жертву. Случай не заставил себя долго ожидать. Вскоре появилась семья из мужчины, двух женщин средних лет, в одежде городского типа, подростка лет 14 и двух детей 6-8 лет. Принесли с собой живого петуха. Войдя в ограду, зажгли на алтаре два десятка восковых свечей, обнесли петуха три раза вокруг алтаря; затем, перекрестившись, мужчина перерезал петуху горло, в присутствии своих спутников, вне ограды. Затем на одном из очагов сложил костер, оципал петуха и изжарил на вертеле. По окончании стряпни уселись очень чинно за ритуальную трапезу; к трапезе были приглашены все находившиеся в это время у сурба крестьяне,- так повелевает традиция. Трапеза состояла из жертвенного петуха, зеленого лука, лаваша и неизменной карабахской туговой водки, которая в таких случаях получает значение культового напитка; первый стакан выпили, помянув имя Сарыбека. Выполнив положенный ритуал, собрались уходить, поставив еще свечи у хача сестры Сарыбека и захватив с собой остаток жертвы. Голова, ножки и перья петуха остались на месте, уносить их считается делом неугодным сурбу.

Нам удалось переговорить с усердными молещиками. Как оказалось, нам пришлось иметь дело с мелкобуржуазной армянской семьей (ремесленники, выходцы из деревни) из Шуши; дашнакско-мусаватская резня в марте 1920г. заставила их покинуть насиженное место, разбросало по разным городам: одна из сестер постоянно живет теперь в Степанакерте, другая-в Баку, брат - в Пехлеви (в Персии). Теперь они съехались в Степанакерте специально для того, чтобы принести жертву Сарыбеку в благодарность за выздоровление одной из сестер (бакинской) от тяжелой болезни. Этот пример влияния дохристианских верований не только на деревню, но и на мелкобуржуазную среду торговоремесленного города, каким был Шуша, любопытен и не единичен; Сарыбек встречает время от времени в своих стенах посетителей из Степанакерта -

бывших шушинцев, поселившихся там. Объяснение этого следует искать в том, что ремесло и мелкая торговля в некоторой своей части вплоть до революции 1917 года все еще не вполне обособились от сельского хозяйства, и многие мелкие буржуа продолжали сохранять тесные связи с деревней.

Жертвы Сарыбеку, помимо праздников, связанных с началом и окончанием сельскохозяйственных работ и сбором плодов и винограда, - пасхи, вознесения, вардавара (преображение), аствацадзина (успение) и сурб-хача (воздвижение креста) приносят еще в благодарность за исцеление, по обету или, чтобы добиться исполнения просьбы. Часто, как нам передавали, приносят жертвы после «вещих» сновидений, которые истолковываются сведущими старухами. Что касается способностей врачевания, то за центральным сурбом в ограде признается очень большая сила: он помогает решительно от всех болезней, разумеется при условии, если страдающий является не с пустыми руками.

К сурбам второй группы можно отнести также весьма почитаемое в Дизаке святилище близ сел. Шаһах, на пути между Замзуром и Гадрутом с характером культа, вполне аналогичным Сарыбеку. О Шаһахском сурбе упоминает, не приводя, однако, никаких подробностей, смотритель гадрутского училища Давидбеков в «Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа¹».

Упомянутый уже нами стопятнадцатилетний старик из Замзура, очень сведущий в местной мифологии, рассказывал нам, что в Шаһахе погребен христианский мученик, убитый «лет пятьсот назад» какими – то «джуһудами». Враги преследовали его и нанесли множество ран. Мученик нашел в себе еще силы добраться до места своего нынешнего погребения и там истек кровью. На наш вопрос, откуда могли взяться «джуһуды» - евреи в местности, где о них сейчас и не слышно, старик мог только ответить, что так рассказывали ему его дед и другие старики, которых давно нет на свете. Он допускает, что, говоря о джуһудах, его дед имел ввиду и не евреев, а каких-нибудь «язычников». Во всяком случае, - прибавил он,- убийца не был ни мусульманином, ни христианином; те и другие сейчас очень почитают шаһахский сурб. Мученика звали һАрабед (т.е. Айрапет); другой старик в Аракюле говорил, что убийцами һАрабеда были воины «Темурленка», т.е. Тимура, которые окружили его со всех сторон и изранили. То же подтвердили и еще некоторые старики.

Едва ли приходится сомневаться в том, что «джуһуды» нашего замзурского старика – джагатаи Тимура. Джагатайские турки и отуреченные монголы с их традициями чингиз-хановской эпохи часто принимались населением Закавказья не за мусульман, а за «язычников». Впрочем, Иби-Арабшах сообщает,

¹ Давидбеков, село Гадрут, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Вып. VI

что среди джагатайских воинов попадались и настоящие «язычники», имеющие при себе «идолов»¹. Походы Тимура в Карабах и отразились в легенде о *h*Арабеде Шахахском, в основе которой все же лежит культ растительного божества, о чем нам еще придется говорить.

Пока приведем описание Шахахского сурба. Сурб расположен на холме, у подошвы невысокого хребта, в 1 км. от сел. Шахах. Сурб представляет собой незатейливой постройки церковь, с двускатной крышей, без купола, сложенную из необтесанного камня: церковь построена, судя по надписи над входом, в 1865 г.

С западной стороны к ней примыкает пристройка вроде гавита, хотя и без двери в церковь, еще более грубо сложенная и относящаяся, по видимому, к концу XVIII – началу XIX в. Перед нами, таким образом, типичный памятник армянского крестьянского зодчества. Однако, в стены церкви и «гавита» (применяем здесь это название условно) вставлено много крестных камней художественной работы, судя по орнаментам, XIV- XV в.в.; это доказывает, что нынешняя церковь построена на месте более древней, камни которой были частично использованы при постройке гавита и новой церкви.

В плане своем церковь представляет четырехугольник длиной (без абсиды) в 7 и шириной 4 метра. Входная арка с полуколоннами взята, несомненно из более древнего здания. Своды церкви коробовые, аркой она делится на две неравные части. В алтарной абсиде, - две ниши и небольшое окно, вырезанное в цельной каменной плите в форме креста с закругленными концами; плита взята, по видимому, из более древнего здания. В абсиде-старинный каменный престол, на нем две (обычно полагается одна) русских иконы лубочной работы, обе, судя по надписям, с Афона. Красный шелковый, шитый золотом алтарный занавес, новый, на нем дата 1923 г. Алтарь обращен на восток. У северной стены церкви надгробная плита, которая и признается гробницей мученика, хотя она явно не старше церкви; на ней несколько простых металлических подсвечников и каменных лампад, вроде найденных в Камухаче (см. выше). На плите род шерстяного покрывала с вышитыми цветными изображениями алтарей наиболее чтимых армянских монастырей – Эчмиадзина, Ахтамара, Сурб-Карапета и т.д. Под плитой яма, из которой богомольцы вырывают и едят землю. Хоранов по сторонам алтаря нет.

Гораздо интереснее для нас гавит. Почти квадратное (4 ½ x 4) помещение освещается только через дверь, окон нет. Свод коробовый, закопченный от дыма. В полу квадратный, сложенный из камней очаг. Кроме крестных камней, частью разбитых, которые применены здесь в качестве строительного материала, знаков христианского культа нет никаких. Зато в северной стене, с

¹ Иби-Арабшах, стр.237, Приведена по кн. Бертольда «Улуг-Бек и его имя», стр.27

осыпавшейся местами штукатуркой ясно видны массивные камни с двумя изображениями солнечного диска (от одного уцелела только половина). У восточной стены, прилегающей к церкви, небольшое возвышение вроде колеи во всю длину стены. В него вделана каменная плита с примитивным изображением человеческой фигуры архаического рисунка, также с солнечным диском. 5). В виду несомненной связи этих изображений с солнечным культом, мы будем говорить о них отдельно.

Снаружи к стене гавита прилегает небольшой холмик с двумя священными деревьями, украшенными традиционными тряпочками, подковами и др. железными предметами. На склоне холма - памятник, представляющий собой небольшой (несколько ниже среднего человеческого роста) куб, в верхнюю часть которого вделан старинный крестный камень хорошей работы с изображением птицы сирина. В нижней части памятника – ниша с глиняным расписным подсвечником, очевидно, работы местных кустарей, со многими каменными лампадами, подобными уже описанным; много перьев, свечей, спичек и т.д. Этот хач, как нам объяснили, поставлен на том месте, где мученик истек кровью, напитавшей собой землю, и пользуется большим почитанием, чем плита в церкви; повидимому, это и есть более старая «языческая» святыня, тогда как гробница обязана своим существованием духовенству, стремившемуся перенести центр поклонения в само здание церкви.

К востоку от церкви, у подошвы холма – священный родник с очень холодной и чистой водой, вытекающий в каменный бассейн с крестным камнем. По всему холму можно видеть следы костров (местами совсем недавние), перья и ножки петухов, кости баранов и т.д.

Нам передавали, что богослужение в церкви изредка совершается, но теперь чаще богомольцы обходятся без священника: сами зажигают свечи на алтаре и у хача «на крови» приносят жертвы. Больше всего сурб посещался во время весеннего праздника вознесения и трех летних праздников – вардавар, аствацадзин и сурб-хач.

Из охристианенных и признанных церковью сурбов, воздвигнутых в честь анимистических духов, можно указать на Вем (местное произношение), т.е. ԿԵՎ - камень, стоящий на одиноком, трудно доступном утесе на склоне Богурхана и связанный, повидимому, с почитанием одного из горных духов. В циркульной нише высокой прямоугольной стены помещен старинный художественный крестный камень. Ниже в утес вделано несколько плит с надписями, относящимися к разным эпохам и указывающими на желание церковно-феодалных групп превратить сурб в свою святыню.

Наверху надпись:

Թուի ՇԼ.....	«Года 530 ¹
Չամաննամեն	Волеюаминь
Ալինայ(?)	Алиной(?)».....

Ниже- неразборчивая надпись, и в самом низу:

Ած սիւծիւն.....ամ.	«Бог единственный....аминь
Զիւսչո իշխան	Крест ишхана Կովհаннеса»
Հովհաննիսի	

Ишхан Оханес или Կովհаннес, - может быть, удинский князь (սիւսիւսի իշխան), участвовавший в восстании армян во время войны Петра I в Закавказье и орудовавший в Карабахе (в начале XVIIIв.).

Раньше у сурба духовенством служились молебны, теперь же паломники, посещающие сурб, обходятся без церковных обрядов. На вардавар 1928г., как говорили нам, здесь было принесено в жертву до 20 баранов и много петухов.

Ко второй группе можно отнести, из особенно чтимых сурбов, Паһлюль к западу от Степанакерта.

По отношению ко всем виденным нами сурбам второй группы можно сделать один вывод: христианизация их носила чисто внешний характер, при том она была результатом явного или скрытого насилия со стороны господствующих классов и их церкви. После того, как революция разбила власть этих классов и нанесла удар их церкви, верхний христианский слой в культуре сурбов и хачей отпал, культ здесь стали отправлять не без участия духовенствующих слоев второй группы т.о. сблизилась с сурбами первой группы.

К сурбам третьей группы можно отнести созданные церковью монастыри в честь своих святых или дохристианских героев, настолько ассимилированных церковью, что их «языческая» природа может быть вскрыта без труда. Такой характер носит почитание монастырей как Гандзасар, Ирек-Мангук (в Джраберте), Амарас (в Варанде, связан с полулегендарным преданием о св.Григорисе, первом католикосе Агвании; сейчас в этом монастыре помещается большой колхоз) Цицерна-ванк, Татев, ԿАранц Анапат близ ԿАлидзора, Лор (все в Зангезуре) и т.д. Принятие их крестьянским религиозным сознанием совершилось, но масса продолжала видеть в них святилища такого же рода, как «языческие» сурбы. Паломники приходили сюда в церковные праздники, присутствовали на церковных службах, но главное место в паломничестве занимало все же жертвоприношение.

¹ По армянскому летоисчислению, т.е. 1031г.нашей эры

Татевский монастырь посещался за последние годы паломниками только в большие праздники, главным образом, на сурб-хач. Паломничество здесь отличалось некоторыми особенностями. Группы паломников из одного селения заказывали сообща обедню, после которой приносилась жертва за все селение; в жертву здесь приносили не только баранов, но и козлов, чего, например, в Карабахе не делается. Жертва благословлялась вардапетом, передававшим паломникам освященную соль для ритуальной трапезы; с каждой группой, приносившей жертву, ваердапет обязан был выпить стакан тутовой водки. Тутовая водка при жертвоприношениях у карабахских и зангезурских тюрков и армян играет роль такого же ритуального напитка, как, например, пиво у хевсуров. Передняя правая лапа оставляется монастырю.

Официальной святыней Татевы является гробница святого Григория Татевского (Сурб Крикор Татеваци), великолепный мавзолей которого в виде базиличной церкви возвышается в боковом гавите, прилегая к главной церкви Аракепец и господствуя над более скромными надгробными плитами атабеков Орбельянов и сюникских епископов (среди них гробница историка Степаноса Орбельяна). В действительности же большим почитанием паломников пользуется так наз. «вертящийся столб» - высокая колонна во дворе монастыря, близ церкви Сурб Крикор Лусаворич (св. Григория Просветителя); колонну эту, благодаря особому устройству полых внутри частей ее можно раскачивать в разные стороны, так что колонна при этом не падает. Столб этот, как кажется, является одним из переживаний фаллического культа, связанного с земным плодородием и почитанием божеств растительности земледельческими народами. Но Татев привлекает к себе и скотоводов-кочевников и полукочевников, которые связывают паломничество сюда с почитанием духа-владыки болезней скота. Принесение умиловительной жертвы здесь и освящение скота должно предохранить последний от всякого рода эпизостий. По словам вардапета, за последние годы Татевский монастырь посещался главным образом, тюрками-кочевниками, армяне же здесь и более редкие и более скупые гости. Тюрки-паломники в Татеве не слушают молебнов и обеден, но поклоняются «христианским» святыням приносят жертвы при участии вардапета, получают от него освященную соль и оставляют здесь приношения. Период трех летних праздников является вместе с тем периодом перекочек и привлекает в монастырь кочевников. Любопытно, что такую же картину можно наблюдать в Гандзасаре. Эта прежняя резиденция агванских католиков теперь почти не посещается армянами, но зато тюрки-кочевники, отправляясь на эйлаги, заходят туда, чтобы принести жертву и тем предохранить скот от чумы и других заразных заболеваний.

Для сурбов третьей группы характерно, что не все церковные святыни крестьянская вера признавала своими. «Не всякая церковь - сурб», - эти слова

нам приходилось слышать нередко. Если есть сурбы, совершенно не связанные с церковным культом, то обратно, и многие большие церкви никогда не признавались сурбами.

На вершине Богур-хана стоит небольшой монастырь (в художественном и археологическом отношении не представляющий интереса); сейчас он пуст, церковь служит жилищем пастуха. Значением сурба этот «ванк» не пользовался никогда; паломники не посещают его, а тот, кому случится побывать в нем, входит в бывшую церковь так, как вошел бы в частный дом, без тени трепета или религиозного почтения. Зато на склонах горы много сурбов. Почитанием пользовались лишь те церковные святыни, которые или были там в дохристианскую эпоху или могли быть приспособлены к религиозным наставлениям и запросам массы, к ее социально-культурному бытию.

Эти последние сурбы сохранили для массы значение и после ее отхода от церкви. Удаление духовенства и прекращение церковного богослужения в таких сурбах, как, напр., Зиарат, Цицерна-ванк и т.д. не смущает паломников. Посещая эти сурбы, паломники продолжают приносить жертвы, вешать тряпочки, устраивать ритуальные трапезы, переходящие в пирушки, и без духовенства, не видя в нем никакой надобности. Собственно церковные обряды больше не совершаются. Таким образом, грани между сурбами первой, второй и третьей групп исчезают. Все они сохраняются исключительно, как святылища дохристианские. Наше деление их на три группы, таким образом, имело смысл исключительно с точки зрения выяснения взаимоотношений между церковной и крестьянской верой, теперь же это деление имеет лишь историческое значение.

Везде в Карабахе и Зангезуре крестьяне соблюдают праздники, связанные с хозяйственно-культовым значением весны (пасху и особенно вознесение) и конца лета (вардавар, аствацадзин и сурб-хач). Но христианская оболочка, в которую эти праздники были облечены церковным влиянием, теперь разбита. На эти праздники в церковь не ходят, церковных обрядов не совершают, а собираются у сурбов, приносят жертвы (не Христу, а сурбу), устраивают ритуальную трапезу и связанное с ней гулянье. Христианское значение праздников вытравливается из сознания крестьянина. Вардавар, самый чтимый праздник, почти так же мало вызывает воспоминаний о преображении Христа, как и об Астхик, Анаһите и Ваһагне Вишапакаре, праздником которых «варди-ор» - վարդի օր - был до появления в Армении христианства.

VI.

Нам представляется несомненным, что в религиозных воззрениях карабахского и зангезурского крестьянина – армянина или тюрка безразлично – очень видное место занимают мотивы, связанные с культом растительных и солнеч-

ных божеств. Культ этот, повидимому, общий для всех земледельческих народов на известном этапе развития, связанном с переходом к культуре зерновых хлебов. Передняя Азия уже в доэллинистическую эпоху создала ряд мифов о страдающих и воскресающих богах-спасителях, которые первоначально были божествами весенней растительности, а затем ассимилировались с божествами астральными и соляными.

С божествами растительными связывается обычно два цикла представлений: 1) представление о постоянном, ежегодно повторяющемся круговороте в природе, о ежегодном возрождении весенней растительности после осенне-зимнего увядания и умирания; 2) представление о летней растительности, погибающей под губительным действием горячих солнечных лучей и вновь оживающей к концу лета. Мифологически истолкованные, эти представления создали образы молодых богов растительности, погибающих в борьбе с враждебными силами и вновь воскресающих или продолжающих жить иной жизнью в лице своих двойников вблизи своих гробниц. Из истории культа сиро-финикийского Адониса (еще не эллинизированного) мы видим, что мифы о смерти играли здесь гораздо большую роль, чем мифы о воскресении, представление о котором на ранних стадиях религиозного творчества еще не развито, есть лишь представление о духе-двойнике. Мифы о насильственной смерти юного бога от рук злых сил, о его крови, оплодотворяющей землю, связаны с развитием умиловительных кровавых жертв, сперва человеческих (принесение в жертву юноши царского или аристократического рода и пережитки этого обычая в праздниках закеев в Вавилоне, загмук - в Ассирии и т.д.), потом животных или растительных продуктов, символизирующих тело и кровь (хлеб, вино и др. священные напитки). Связь между круговоротом времен года, осенне-зимним «умиранием» солнца и его «рождением» вновь и «умиранием» и «возрождением» растительности, совпадение этих циклов с циклами хозяйственной деятельности земледельца, эта связь повела к созданию аналогичных соляных (солнечных) мифов и к слиянию солнечных богов с растительными. Идея смерти молодого бога в борьбе с враждебными силами и здесь стала господствующей.

Распространение этих культов в Передней Азии и в доэллинистическую, и в эллинистически-римскую, и, наконец, в христианскую эпоху – факт, слишком общеизвестный в истории религии, чтобы на нем нужно было долго задерживаться. Широко распространенные в Индии, Персии, Малой Азии, Сирии, Египте, эти культы были распространены и в Армении, и в Агвании. В Армении почитание солнечных божеств выражалось, прежде всего, в культе Михра (Митры). Затем воплощением солнечного божества был Ваһагн Вишапакар, которого Моисей Хоренский, по общей традиции армянской церковно-

исторической литературы – низводить местных богов в царей¹, пытался изобразить как героя – предка. Припомним, однако, что говорится у Хоренаци о Ваһагне, припомним приводимую им древнейшую песнь армянской поэзии:

«В муках рождения находились небо и земля;
«В муках рождения лежало и пурпуровое море;
«Море разрешилось красненьким тростником;
«Из горлышка тростника выходило пламя;
«Из пламени выходил юноша;-
«У него были огонь-волосы,
«У него была борода-полымя.
«И глаза /словно два/ солнышка»²

«Мы собственными ушами, - прибавляет Хоренаци, - слышали, как пели эту песнь, сопровождая ее бамбирном».

Популярность культа Ваһагна Вишапакара, как культа Анаһит и Астхик, может быть понята лишь в свете связи культа солнца с культом растительных божеств, столь близких земледельцу и садоводу. В такой же связи находится культ солнечного света – арева – աբրի - клятва аревом - свидетелем и т.д. Культ вишапов (վիշապ) и находка их в разных областях Армении относятся к той же группе религиозных представлений. Припомним приведенное уже нами свидетельство Нерсеса Благодатного о секте солнцепоклонников – арев-ордик близ Самосаты в XII веке.

Культ солнца был известен в Агвании. Страбон говорит: «Албанцы поклоняются солнцу, луне, Зевсу, но особенно луне». Здесь мы имеем дело с культом, общим для народов Кавказа, очень живучим, благодаря своим социально-хозяйственным корням.

Культ этот мог выдержать наступление христианства и долго открыто держался в Агвании, прежде чем перейти к скрытому существованию, замаскированному христианскими формами. Приведенное нами уже сообщение Моисея Каганкатваци о «языческих» сектах в христианской Агвании, судя по характеру совершавшихся ими жертвоприношений, повидимому, относится также к культу растительных или солнечных божеств. Нужно, однако, остерегаться ошибочного методологического приема – видеть в этих верованиях результаты непосредственного влияния исторических религий – зороастризма и митраизма, культов Адониса, Сандана, Аттиса, Диониса Загрея. Эту именно ошибку и делает М.Ковалевский, усматривая здесь «результат последовательного восприятия... александрийских, фригийских, сирофиникийских и

¹ Об этой традиции см. Н.Марр, *Боги языческой Грузии. Записки Вост.Отд.. И.Р.А.О, т. XIV, вып. II*

² *История Армении Моисея Хоренского, ч I, гл.31.Пер.Н.О.Эмина*

персидских божеств»¹. М.Ковалевский видит и в «персторезах» и «бесопочитателях» Каганкатваци тех же зороастрийцев. Что такое отождествление невозможно, показывает сам же Каганкатваци, говоря об этих сектантах: «Проклятые и злые марзпаны персидские часто захватывали их в свои руки, но отпускали за взятки»². Едва ли можно допустить, чтобы «проклятые марзпаны» преследовали и захватывали представителей официального сасанидского зороастризма и брали с них взятки за освобождение. Если бы верования армянских и агванских крестьян были бы заимствованиями митраизма или эллинистических культов, то крестьянская мысль могла бы принять целиком и христианство, которое ведь и было не чем иным, как синкретическим объединением эллинистических культов. В том - то и дело, однако, что в христианстве культ страдающего бога почти утратил свою земледельческую основу, приспособившись к социальным чаяниям торгово-ремесленного города (мессианство). В верованиях же агванского и армянского крестьянства мы видим иную социальную основу. Здесь, как и во всех подобных случаях, правильнее говорить не о прямом влиянии, а об аналогичном, но самостоятельно развивавшемся процессе, коренившемся в социально-хозяйственном бытии агванских и армянских земледельцев и его мифологическом осмыслении.

Под оболочкой армянского христианства эти верования дожили в крестьянской среде до наших дней и даже пережили христианство. Материалы нашей карабахской поездки подтверждают это. Черты растительных страдающих богов, несомненно, носят уже упомянутые нами Сарыбек и шахахский мученик hАрабед. Смерть этих сурбов в муках от руки врагов слишком похожа на известные нами мифы о насильственной смерти Адониса, Аттиса, Диониса Загрея. И здесь, очевидно, центральное место занимает представление о крови бога (или мученика), оплодотворяющей землю-кормилицу и приносящей урожай хлеба и плодов. Недаром место, где «пролилась кровь», пользуется таким почитанием и отмечается особым хачем.

Обратим внимание на одну подробность в поведении богомольцев в Шахахе. Под плитой - «гробницей мученика», как мы говорили, находится яма, вырытая посетителями. Они, приходя в сурб, отгребают немного земли руками, перемешивают ее с пшеничными и ячменными зернами и затем стараются захватить рукой землю с зернами; вынутое зерно пшеницы предвещает рождение мальчика, ячменя-девочки. Подобный же обычай, как говорят, соблюдается паломниками и на Зиарате и в других местах. Здесь перед нами выраженное в мифологической форме представление о посеве зерна, как о смерти; зерно, брошенное в землю таинственным путем возрождается к новой жизни.

¹ М.М.Ковалевский. *Закон и обычай на Кавказе*, стр.125

² Моисей Каганкатваци, *История Агван*, ч.1,гл.18, Пер.Патканяна

Это общее всем народам на известной ступени социально-экономического развития представление является одним из основных элементов мифов о страдающих богах растительности. Такие верования мы находим в мифах эллинистических культов, изученных т. наз. мифологической школой историков раннего христианства (Смит, Ганзен, Иеремиас и др.), а яфетидологическая наука прибавила к этому аналогичные выводы по отношению к «неисторическим» религиям. Не останавливаясь подробно на них, укажем лишь на прослеженную И.Я.Марром семантическую связь между понятиями «бог» с одной стороны, и «зерно», «хлеб», растение с другой, у различных народов; Марр, между прочим, сближает русское «бог» (в архетипе bog-g) с немецким Brod - «хлеб¹». (ср. Также польскоеz-bog-ze- «неснятый с полей хлеб»).

Любопытна, далее, еще одна черта в легендах о сурбах, родственная восточно-эллинистическим культам страдающих растительных богов. Рядом с юным богом растительности, олицетворяющий активную, творческую «мужскую» деятельность природы, появляется женское существо, воплощение пассивной, рождающей силы природы и земли, это женское божество воспринимается в двойственном аспекте-жены, любовницы (Иштар, Атаргатис, Кибела) и матери (Изида-дева Мир, в культе Митры, Кора в культе Диониса, христианская Мария). Здесь, рядом с Сарыбеком, мы видим его сестру (мотив о преследовании ее также родствен эллинистическим культам). На дороге из Джебраила в Гадрут есть чтимый сурб «Мина-Хорен» с характером культа, аналогичным уже описанному: по объяснениям местных жителей Мина была сестрой, а Хорен – братом. Может быть, влияние аскетически-монашеской традиции церкви превратила возлюбленную в сестру.

Далее черты того же культа мы находим в сурбе горы Зиарат, о котором мы уже говорили. Церковная легенда о горе Зиарате изложенная в книге «Յշիւ-ւիշիւրք» «hАйсмавурк²» рассказывает, что в V веке, при жизни св.Месропа Маштоца, грузины, тогда еще «язычники», напали на лесную область Арцах (Карабах). Уведенная вместе с другими жителями пленница Такуи, прельстившая своей красотой грузинского полководца и не пожелавшая стать его наложницей, была убита им. Ночью разрубленные части трупа излучали таинственный свет. Пораженный полководец с сыновьями Мовсесом и Ераносом и всеми воинами приняли в день пасхи крещение. За эту «измену» его постигла кара со стороны грузинского царя. Спасаясь от царских воинов, сыновья полководца с группой верных им бойцов укрылись на Дизапайте (Зиарат);

¹ Н.Марр. *Яфетические зори на украинском хуторе*, стр.33 и 71. Ученые записки Института этнических и национальных культур народов Востока, т.1 Ранион,1930, Москва

² Легенда точно приведенная в отрывке из подлинника в ст. Давидбекова «село Гадрут» в «Сборнике материалов для описания местности и племен Кавказа», т. VI. Здесь мы приводим легенду в общих чертах

См. также Моисея Каганкатваца, ч.1, гл.19

после неравной борьбы их убили, разрубили на части, сложили из частей трупов костер в виде стога и сожгли. Отсюда якобы и произошло название горы Дизапайт (Դիզափայտ) «жердь», «стог».

Приблизительно в таком же изложении (с незначительными вариантами) нам приходилось слышать эту легенду от дизапцев. Однако, знают ее немногие. Большинство паломников, идущих на Зиарат в весенние праздники (на пасху или вознесение) или летом (на вардавар), не знает легенды, а идет поклониться «мученикам». Один старик-замзурец даже говорил, что на Зиарате погребен все тот же шаһахский мученик һАйрапет, который, мол, истек кровью в Шаһахе, но затем собрал силы и добежал до Зиарата. Очевидно, приведенная легенда – продукт церковного творчества, лишь отчасти использовавшего охристианенные общие сюжеты растительного культа – насильственную смерть с пролитием крови и жертвоприношением (костер) юных героев – мучеников (сыновей-полководцев): не обошлось здесь без женского божества с обычным мотивом любовного преследования.

Наиболее яркое проявление организованного дохристианского культа карабахских крестьян жертвоприношение – явно связано с культом растительных божеств; жертвоприношения людей и животных встречаем во всех подобных культурах. Жертвоприношения животных дожили до наших дней, а о жертвоприношениях, наряду с быками и баранами, людей в древней Агвании говорит Моисей Каганткатвацци¹. О принесении людей в жертву дэвам и драконам говорит и Хоренацци². Есть основание думать, что пережитки человеческих жертвоприношений удерживались у армян и агванцев долгое время и после принятия христианства. О случаях, когда истребление врагов рассматривалось современниками, как жертвоприношение, рассказывает Вардан Великий.

«В это время (659г.арм.э.-1210 г.н.э.) великий Закаре (Орбелян) опустошил Парсию (Персию) до самого Ардавила (Ардебиля), отмщая за пролитую кровь христианскую. По этой же причине он приказал сжечь их молельню, наполненную людьми, которых он принес в жертву князьям, погибшим в нахчаванских церквах³, курраев же мухриев (т.-е. чтецов корана и мударрисов) - в жертву святым священникам, зарезанным в Багуане...»⁴

«По взятии Ани, он (Алп Арслан, в 1064г.н.э.) зарезал тысячу человек в одной яме и выкупался в их крови. Говорят, он сделал это в виде жертвы, принесенной в честь своих покойников»⁵.

¹ Моисей Каганткатвацци, *История агван*, ч.1, гл.18

² Моисей Хоренский, *История Армении. Из персидских сказаний о Бюраспе Аждахаке*.

³ Резня армянских феодалов арабами в Нахичевани в 701г.н.э.. См. Гевонд Вардапет, *стр.31-33*

⁴ Вардан Великий. *Всеобщая история*, стр.171. Пер. Эмина М.1861г.

⁵ Там же, стр.127

С культом растительных страдающих божеств тесно связан культ солнечных божеств. Об его историческом прошлом мы уже упоминали. В наши дни следы его обнаруживаются достаточно явно. Наблюдение нашей поездки дают наиболее интересный материал в этом отношении о горе Аһ Оһлан (тюркск. ağ oğlan - белый юноша) на самой границе Дизакского района А.О.Н.К. и бывш. Джебраильского у.в 5 км к югу от Аракюля.

Гора эта представляет собой скорее холм, возвышающийся метров на 150-200 над окружающей местностью в виде длинного отрога с узким гребнем. На самой высокой точке гребня и находится сурб (пир) Аһ Оһлан. Здесь мы увидим такую же каменную ограду, как в Каму-хаче; в ограде - священное дерево, единственное на горе (Аһ Оһлан, да и все горные отроги в этом районе, совершенно голы) и видимое издалека. Вокруг ограды, по склонам, - несколько десятков нагробных плит, б.ч. армянских - все не старые, 60-70-х годов XIXв.; зажиточные благочестивые люди в своих завещаниях нередко обязывали наследников похоронить себя на Аһ Оһлане. Нечего и говорить, что здесь нет и недостатка в тряпочках на дереве, в следах свечей и жертвоприношений.

Рассказывают, что Аһ Оһлан был героем наездником, удачно отражавшим нападения врагов и защищавшим жителей от их насилий. Его храбрость и покровительство слабым создали ему славу. Однажды отряд конных врагов окружил его на вершине горы; Белый Юноша защищался храбро, но силы были слишком неравны: его изранили и убили. Погребен на месте теперешнего сурба.

Аһ Оһлан пользуется большим почитанием у тюркских и армянских крестьян. Жертвы приносятся по воскресеньям и пятницам. При нас большая старуха-армянка в Аракюле, которой принесли в кувшине воды из горного источника, текущего со склонов Аһ Оһлана, набожно перекрестилась и выпила воду, вполне уверенная в быстром выздоровлении. Мусульманские муллы и имамы игнорируют пир, армянское духовенство также никогда не служила в нем служб, но, как передают, армянский «кешиш» - священник появлялся на Аһ Оһлане в дни большого скопления богомольцев и собирал с них пожертвования. За последние 3-4 года «кешишей» на горе больше не видно. Насколько удалось выяснить, почитание дизакского Аһ Оһлана распространено в округе радиусом приблизительно в 100км. Но дизакская гора - не единственное место почитания Белого Юноши. Подобно Зиарату, горы или местности с именем Аһ Оһлан и с аналогичным культом или пережитками его встречаются и в других районах Карабаха и Зангезура. Нам известны по крайней мере еще три местности с этим именем; гора Аһ Оһлан близ сел. Диваналиляр (в Варан-

де), местность близ Татевского монастыря и река, на которой расположен монастырь Цицерна-ванк; может быть, и почитание этих сурбов первоначально было связано с образом Белого Юноши. Более, чем вероятно, что в Закавказье есть еще и другие местности с тем же именем и преданиями. Здесь мы, очевидно, имеем дело не с местным культом, а с мифом, получившим значительное распространение среди крестьян-тюрков и армян.

В культе Аһ Оһлана переплетаются черты растительного и солнечного мифа. Он не охристианен даже внешне, образ его не связан с образом св. Георгия, подобно другому кавказскому земледельческому солнечно-растительному божеству - Белому Георгию, Тетри Георгию Грузии; Аһ Оһлан – его несомненный родственник, но более счастливо избежавший христианизации. С другой стороны древнеармянский Ваһагн Вишапакар, этот юноша, выходящий из пламени с огненными волосами и с глазами, словно два солнышка, не близок ли Белому Юноши Дизака? Битвы Ваһагна с драконами – аждаһакам, о которых рассказывает Моисей Хоренский, вполне подстать подвигами Аһ Оһлана, героя – наездника. Его образ лишь осложнился образом растительного страдающего бога. Нам кажется не слишком рискованным сближение и самих имен Ваһ-агн и Аһ Оһлан (Аг Оглан). Не невозможна мысль, что последнее имя является тюркским осмыслением первого, путем нередкого в армянской речи выпадения начального V (ср. Vorotan – Orotan - крепость и монастырь в Сюнике) и превращения агн, по законам тюркско-азербайджанского языка, в аһан (аган) с ударяемым конечным а; аһан было затем осмыслено, как оһлан (oglan), в соответствии с образом юноши - Ваһагна. Аһ (=Ваһ) было при этом также осмыслено, как аг белый. Прежде, чем пережить такой процесс перехода, в связи с появлением тюркского населения в Карабахе или отуречением местных, некогда обармяненных, насельников, имя Ваһагна могло прожить в крестьянской среде века, благополучно игнорируемое церковной литературой.

Яфетическая наука устанавливает, что в ряде языков (в том числе и армянском) существует семантическая близость между понятиями «солнце», (которое, как творящая «мужская», сила природы, в свою очередь, обнаруживает хозяйственно-магическую близость с растительностью земли), с одной стороны, и «отрок», «подросток», «юноша» - с другой. Такая близость создается с окончательным установлением патриархата; на более ранних ступенях развития у яфетических народов солнце, наоборот, женского рода.

Выше нам уже приходилось говорить о находящейся в возвышении пола пристройки-гавита шаһахской церкви плите с изображением человеческой фигуры примитивного рисунка. 4). Здесь мы видим вырезанную на камне фигуру совершенно не похожую на изображения человека, встречающиеся, напр., на надгробных плитах армянских кладбищ или на других памятниках

армянского крестьянского изобразительного искусства. Техника рисунка, стиль, трактовка отдельных частей тела совсем иные. На плите мы видим почти круглую голову, напоминающую солнечный диск, руки без плеч, отходящие прямо от шеи, с чудовищными кистями, начинающиеся у сгиба локтя; пальцы, обращенные перпендикулярно к груди, с первого взгляда можно было бы принять за ребра, если бы они не отделялись от туловища, очень узкого, заканчивающегося широким квадратным животом, на котором ясно изображен солнечный диск с лучами. Этот диск – единственная деталь, которую можно встретить и на новых армянских надгробных плитах. Короткие ноги, равные по длине кистям рук, поставлены в профиль. При всем этом, изображение не производит впечатления просто неумелой примитивной работы; оно выдержано в своеобразном стиле.

Первое, что нам могло прийти в голову при такого рода находке, было предположение, что мы имеем дело с произведением доисторического искусства, найденным шаһахскими крестьянами и положенным в пристройке сурба. Эту мысль, однако, быстро пришлось отбросить уже хотя бы потому, что присутствие здесь изображения оказалось не случайным. В северной стене гавита, в местах, где штукатурка осыпалась, ясно видны два изображения солнечного диска на старинных камнях. Такое совпадение едва ли можно объяснить простым случаем.

В дальнейшей нашей поездке по намеченному маршруту нам несколько раз случалось наталкиваться на изображения, подобные приведенному. Почти сходное изображение мы видели на плите, лежащей у входа в здание бывшей церкви (ныне клуба) в Хоцаберте; изображение сохранилось хуже шаһахского (стерлись ноги и отчасти руки). По сообщениям крестьян, плита эта была взята с какого-то старого кладбища (теперь несуществующего) и положена на могиле одного из последних хоцабертских священников. В монастыре Великий Анапат близ Татева, к северу от церкви, на монастырском дворе, обрамленном аркадами, среди гробниц мы обрели плиту с верхней частью шаһахского изображения. Близ Кешишкенда, на склоне Богур-хана мы видели церковь - сурб. Церковь новая, постройки 1854г. судя по надписи, маленькая (5м. в длину и 3м. в ширину). В архитектурном отношении она не представляет ничего замечательного, но при постройке ее было использовано много массивных старых каменных плит с изображениями, которые по рисунку можно было бы отнести к XIII- XIVв. Здесь снаружи и изображения воинов с лицами монгольского типа, и церковные сюжеты, расположенные кругом церкви наподобие барельефов известной Ахтамарской церкви, среди них очень своеобразное изображение св.Георгия (тоже ведь солнечного бога); внутри же церкви на северной стене можно различить подобие шаһахского изображения

– солнечный диск и слабо сохранившиеся контуры человеческой фигуры. Наконец, как нам передавал в гор. Горисе (Герюсах) местный археолог-любитель А. Г. Минасян, сходное изображение находится и на кладбище в Старых Герюсах, около древней церкви.

Очевидно в Шахахе и других местах мы встретились со следами или переживаниями солнечного культа. В Шахахе эти изображения служили культу, отправлявшемуся здесь же еще недавно, тогда как в Хоцаберте, напр., крестьяне положившие плиту на могиле своего «тертера», едва ли знали что они кладут. Как бы то ни было, ни с чем иным, кроме культа солнечных божеств, связать эти изображения нельзя¹. Плиты с этими изображениями может быть древнее тех зданий, где их поместили, но, конечно, они не сохранились от дохристианской эпохи. Скорее это стилизация в духе архаической сакральной традиции, доживший до XX века от дохристианской эпохи вместе с солнечными мифами.

Говоря о солнечных и растительных богах, заметим, что нам не кажется грехом допустить мысль, что и имя Сарыбека - Sar-beg -желтый бек, могло быть навеяно образом солнечного героя.

Распространенный в Армении культ быка также связывается с культом солнца. Так было и в исторических солнечно-растительных культах Передней Азии (достаточно вспомнить тавроболии в культах Митры и Атгиса), так было и в Армении; вишапы, найденные у оз. Севанг (Гогча), имеют туловище рыбы, голову быка и изображение журавлей - небесных птиц на туловище. С подобным проявлением культа быка мы встретились близ Татева. Здесь, на горе, отделенной от Татевской горы ущельем, возвышается Зиарат-Окюз (Ziarat Oguz) араб. тюрк. (святыня быка). Эта груда массивных камней, о котором рассказывают, что некий благочестивый человек вел быка в Татев, чтобы принести его там жертву, но, почувствовав усталость, стал просить у бога позволения принести жертву, не доходя до монастыря. Получив разрешение, он заколол быка, а место жертвоприношения стало сурбом; по другому преданию, здесь погребен бык, таскавший на своей спине на крутую Татевскую гору массивные глыбы для постройки монастыря и надорвавшийся на этой тяжелой работе. За такой-то подвиг в честь быка воздвигли сурб. Обе легенды представляют собой, повидимому, церковную переработку народного мифа.

Зиарат - Окюз привлекает, наряду с армянами, много тюрков кочевников, т.к. по распространенному поверью, помогает от эпидемий скота.

¹ Н.Я.Марр, *С которым автору довелось беседовать при поездке его через Баку, в мае 1930г., вполне согласился с этим нашим предложением*

VII.

Подведем некоторые итоги. Дохристианские религиозные верования в среде карабахского армянского крестьянства, несомненно существуют, и при том, не как пережитки только, а как подлинная религия крестьянской массы. Синкретический характер этой религии и наличие в ней представлений, относящихся к разным стадиям исторического развития и разным социальным формациям, не противоречат нашему утверждению, ибо не забудем, что те же черты присущи любой религии. Наряду с доанимистическими и анимистическими представлениями, элементами культа предков и культа тотемических и одомашненных животных, центральное место в этой религии занимает связанный с мифическим осмыслением хозяйственной деятельности крестьянина культ растительных и солнечных страдающих божеств, частью внешне христианизированный, частью отстоявший свое дохристианское лицо. Внешняя христианизация крестьянских верований, влияние церковных верований не должны переоцениваться исследователем, армянское христианство не могло сокрушить крестьянского мифотворчества или хотя бы ассимилировать его, именно потому, что ему никогда не удалось добиться социально-производственного осмысления своего культа крестьянством. Христианское влияние и свелось поэтому к частичному принятию христианской терминологии (боги и духи превратились в «сурбов» - святых и мучеников, иногда с христианскими именами) да некоторых обрядовых магических приемов, которые тем легче были усвоены армянским крестьянством, что сами представляли собой переработку магической обрядности восточно-эллинистических культов.

Этому нисколько не противоречит то обстоятельство, что крестьянин не сознает противоречия между христианскими и дохристианскими элементами своей веры: данной стадии развития вообще чужда мысль о религиозной исключительности. Собственно же идеология христианства никогда не была усвоена армянским крестьянством; больше того, карабахский крестьянин сами имена бога и Христа теперь употребляет гораздо реже, чем имена своих бесчисленных сурбов и хачей.

Нам пришлось убедиться в почти полном тождестве верований армянских и тюркских крестьян, живущих в условиях одинакового (земледельчески-скотоводческого) хозяйственного бытия. Поэтому дохристианскую религиозную идеологию, о которой мы говорили, мы здесь рассматривали не как наследницу древнего армянского «язычества», или какой – либо другой прарелигии, а как идеологию, созданную определенной общественно – производственной группой – крестьянством, и противопоставляем ее не христианству или мусульманству, а религиям господствующих классов – в данном случае феодалов и торговой буржуазии,- независимо от того, какую внешнюю форму (мусульманскую или христианскую) эти идеологии принимали. Мы считаем

поэтому методологически правильным относить верования крестьян, армян, удин, грузин, хевсуров, сванов («христиан») и тюрков, татов и т.д. («мусульман») к одной идеологической системе.

Далее, мы подчеркивали, что наша работа далеко не исчерпывает всех проблем изучения крестьянских религий, а в некоторой части является лишь предварительной. Время разрешения ряда проблем еще не настало. Оно станет возможным тогда, когда применение методов социальной и религиозной палеонтологии и «религиозной семантики» приведет нас к познанию основных элементов яфетического и послаяфетических периодов развития «народных» религий и идеологий вообще. Яфетидология, вышедшая за рамки языкознания, указывает путь исследования и в нашей области.

В заключение, несколько слов о перспективе развития крестьянских культов. Нам уже приходилось говорить, что падение тех классов, на которой держалось армяно-григорианское христианство, увлекло за собой и последнее, обнажив скрывавшиеся под верхними христианскими слоями верования социальных низов. Положение ислама несколько более устойчиво, что объясняется тем, что ислам сумел в известной форме приспособиться к идеологии крестьянства; мусульманское духовенство в последние десятилетия держалось по отношению к крестьянскому культу пиров и сурбов (в Карабахе, по крайней мере) более независимо и активно, чем христианское. Однако, в конечном счете, и оно лишь прикрывало то же «языческое» религиозное творчество крестьянских масс. Последнее проявило больше жизненности и силы инерции, чем религия господствовавших некогда, ныне разбитых, социальных верхов.

Но из того, что крестьянские верования сегодня оказались счастливее христианства и ислама, еще не следует, что историческое завтра застанет их столь же крепкими, что перспективы развития благоприятны для них. Ведь эти верования могут сохранять власть над умами крестьянства лишь в меру устойчивости индивидуального землепользования и хозяйства и того социально-культурного уклада, который с ними связан. Характерно, что уже в 1928г. мы могли во время карабахско-зангезурской поездки подметить, насколько дохристианский культ поддерживается теми слоями деревни, которые заинтересованы в сохранении старых форм хозяйствования и старого социального уклада в селе. Разумеется, здесь меньше всего можно мечтать о том, чтобы привлечь для подтверждения наших впечатлений статистические данные, однако, нам в ряде селений приходилось наблюдать, как культ сурбов, хачей, священных деревьев и т.д. поддерживается зажиточными слоями деревни. Эта поддержка выражается в постройке оград вокруг сурбов, в ремонте их зданий, в попытках придать больше организованности групповым жертвоприношениям в устройстве народных праздников у сурбов.

Наоборот, в тех селениях, где многие крестьяне побывали на работе в промышленном городе и оказались передатчиками влияния идеологии городского пролетариата, роль дохристианского культа сурбов и хачей падает. Процесс падения их, почти так же далеко зашедший, как и процесс падения церковной веры, нам приходилось наблюдать в высокогорных селениях Хоцаберта (в Дизаке) и Герензур (в Зангезуре). В Хоцаберте, например, в котором едва ли не большинство крестьян имеет родственников среди рабочих бакинских промыслов и заводов, старые сурбы заброшены. Нам передавали, что после 1927г. паломничество на Зиарат прекратилось. На вардавар 1928г. на вершине Зиарата не было ни одного хоцабертца.

Дохристианские верования карабахского крестьянства, дожившие до наших дней и еще живые сегодня, не имеют исторической будущности. Происходящая сейчас коренная ломка социальных и производственных отношений в деревне должна повести к такой же ломке основных элементов крестьянской идеологии, при которой для старой земледельческой мифологии не останется места.

ЭТНОБОТАНИКА НАГОРНОГО КАРАБАХА

Растения в хозяйстве и в быту.

В течение летних месяцев 1934-1937гг. нам удалось охватить ботаническими исследованиями большинство районов Нагорно-Карабахской Автономной Области. Уже в начале обработки собранных материалов выяснилось, что особенности распространения отдельных видов растений по области нельзя объяснить, если не включить в круг исследования вопросов, связанных с взаимоотношениями между деятельностью человека и растительным покровом. Сбор сведений по народному опыту использования отдельных растений, начатый со второго лета полевых работ, продолжался и в последующие годы. Вскоре накопился значительный материал о способах и формах применения различных видов как в настоящем, так, особенно, в прошлом. Одновременно выделилась довольно значительная группа древесных и травянистых пород, которая в последнее время уже не играла видной роли в хозяйственной жизни населения, но оказалась связанной с пережиточными культовыми преданиями, память о которых не совсем еще изгладилась у стариков и старух.

Материал, послуживший для составления настоящей книги, собирался путем расспросов населения. Перенесение работ в другие области и районы Азербайджана заставило подытожить то, что удалось собрать в Нагорном Карабахе. Публикуемые данные далеко еще недостаточны для создания на основании их целостной картины связи человеческого хозяйства и окружающего его растительного мира. Но есть два обстоятельства, которые побуждают ускорить опубликование собранных материалов.

Лишь при застойных формах полунатурального крестьянского хозяйства могли сохраниться до настоящих дней воспоминания о былом значении растений в быту и в культе. Сейчас, когда новые формы социалистического хозяйства окончательно победили, бывшая роль дикой флоры с огромной быстротой сошла на-нет и самая память о ней почти исчезла. Только фольклор помогает сейчас в значительной мере воссоздать картину, как в мышлении общества определенной стадии развития отражалась извечная борьба человека с природой. Фольклорные данные, увязанные с памятниками материальной культуры, собираемыми этнографами и археологами, позволяют

хорошо иллюстрировать подлинно научную историю Карабаха. Многое из прошлого, вероятно, уже ушло из памяти прежде, чем его удалось записать. Поэтому казалось важным сделать общедоступным то, что собранно к настоящему времени.

Организация в столице НКАО-Степанакерте - Областного краеведческого музея объединит вокруг себя всех краеведов области.

Мы надеемся, что, несмотря на свою неполноту, даваемый нами материал во многом поможет краоведам области в сборе новых данных для воссоздания картины прошлого бытия и связанных с ним форм сознания.

Пристальное изучение способов народной технологии, безразлично, будет ли это переработка пищевых веществ или архаические приемы керамического производства открывает перед технической мыслью новые и, подчас, неожиданные горизонты. Задача, стоящая перед нами - со всем вниманием отнестись к многовековому опыту нашей многонациональной семьи народов Советского Союза, взять из него лучшее и передать нашей промышленности.

Одной из наибольших трудностей при систематизации сведений о применении растений является отождествление местного названия с общепринятым в науке латинским. Вероятно в этом и лежит причина незначительного количества ботанических названий, которые собираются во время лингвистических экспедиций.

Первое, с чем приходится считаться - это с наличием в народной номенклатуре имен собирательных, общих для самых различных видов растений, если они могут быть объединены по какому - либо определенному хозяйственному признаку.

Так, например, в Карабахе под именем «птрах» (аз.)¹, которому семантически соответствует русское слово «прицепка», объединяются все виды растений, мелкие плоды которых легко прикрепляются к одежде человека и шерсти пасущегося скота. Термин этот в равной мере применяется и по отношению к сорным видам, как представители рода *Lappula* (из сем. *Borraginaceae*), репяшок, *Agrimonia eupatoria* L. (из сем. *Rosaceae*), зонтичное *Torilis infesta* Hoffm. (сем. *Umbelliferae*), так и по отношению к лесной чаровнице, *Circaea lutetiana* L. (сем. *Onagraceae*). Под именем «авиль» или

¹ В тексте (аз.) обозначает азербайджанское название, (арм.) - армянское название

«Эвиль», соответствующим русскому «веник», объединяются как красильный закавказский дрок, *Genista transcaucasica* B. Schischk. (из сем. Leguminosae), с прутьевидными ветвями, так и заготавливаемый на веники сухоцвет, *Xeranthemum cylindraceum* Sibth. et Smith (из сем. Compositae) или привозимые для продажи осенью с низменности в виде связанных веников соцветия солончакового кермека Мейера, *Statice Meyeri* Boiss. (из сем. Plumbaginaceae). Мало того, два низких кустарничка с прутьевидными ветвями, повидимому никогда не заготавливаемые на веники, *Cotoneaster Fontanaisii* Desf. (из сем. Rosaceae) и желтоцветный жасмин, *Jasminum Fruticans* L. (из сем. Oleaceae) называются: первый «цик-авиль», второй «конач-авиль» (оба арм.).

Под именем «наз» (аз.) подразумевается – в Нагорном Карабахе закавказский дрок, *Genista transcaucasica* B. Schischk. (сем. Leguminosae), в пределах Кура-Араксинской низменности красильная резеда, *Reseda luteola* L. (сем. Rezedaceae), по южному склону Большого хребта конопляная датиска, *Datisca cannabina* L. (сем. Datisceae). Другими словами мы встречаемся с объединением ряда несходных между собой по внешнему виду растений, но сходных по определенному технологическому признаку – способности давать на шерсти выкраски желтого цвета.

Под именем «тал» (арм.) в Карабахе подразумевается щирица, *Amaranthus retroflexus* L. (сем. Amaranthaceae) и белая марь, *Chenopodium album* L. (сем. Chenopodiaceae); здесь общим названием объединены два вида растений, которые весной используются в пищу как шпинат.

Иногда семантическая связь названий остается спорной. Под именем «свахот» (арм.), что в переводе означает «черная трава», в Карабахе понимается и горная форма злака овечьей овсяницы, *Festuca ovina* L. s. lat. (сем. Gramineae), фиолетово-окрашенными антоцианом колосками, и губацветное, душица, *Origanum vulgare* L. (сем. Labiatae), все надземные части которой также густо окрашены антоцианом в фиолетовый цвет. Но в то же время *Origanum vulgare* L. вместе с ветвями кустарника «чапки» *Cornus australis* C. A. M. применяется для получения черных выкрасок на шерстяной нитке. Неясно, называется ли *Origanum vulgare* L. черной травой потому, что находит применение в народной технологии крашения, или объединена в одно название с *Festuca ovina* L. s. lat. по признаку окрашенности антоцианом в темный цвет.

Наоборот, в других случаях мы встречаемся с очень тонкими разделительными названиями. Так, отдельные сорта мяты, которые шли в пищу и отличаются между собой по вкусу, но ботаниками объединяются под одним латинским названием *Mentha longifolia* L., носят различные народные названия: «дагц», «нэнук» и «реһан» (все три арм. в Джрабертском районе). Три вида дикорастущих щавелей имеют различные местные названия: *Rumex acetosa* L. - «тыртнджук», *R. crispus* L. - «шэп» и *R. pulcher* L. - «авялик».

В некоторых случаях намечается как бы родовое название и видовые определения, до известной степени в соответствии с принципами бинарной номенклатуры. Общее название «мош» (арм.) означает ежевику, т.е. виды рода *Rubus* из подрода *Eubatus*. Приставки перед родовыми названиями соответствуют различным видам ежевик: «мра-мош» - *Rubus caesius* L.; «арчи-мош» - *Rubus caucasicus* Focke; «эца-мош» - *Rubus sanguineus* Friv. Однако подобная номенклатура очень неустойчива и непостоянна даже в пределах одного района.

По тому же «бинарному» типу построен ряд других видовых народных названий, но под «родовым» определением объединяется ряд систематически далеких видов растений. «Ткян» (аз.) означает «колючка». «Беюрткян» (аз.) - ежевики, без различия видов, т.е. виды *Rubus* из подрода *Eubatus* (сем. *Rosaceae*); «кара-ткян» (аз.) - держи – дерево, *Paliurus spina – christi* (Mill.) C. K. Schneider (сем. *Rhamnaceae*); «сары-ткян» (аз.) - колючий желтый василек, *Centaurea solstitialis* MB (из сем. *Compositae*).

Наконец, ряд видов, не имеющих хозяйственного значения, получил народное названия от сходных с ними хозяйственно ценных видов. «Пэки» (арм.) - название зонтичного *Hippomarathrum crispum* (Pers.) Koch, черешки листьев которого в больших количествах засаливали. «Кюль пэки» (арм.) - название двух зонтичных, листья которых по форме могут быть смешаны с листьями съедобного *Hippomarathrum crispum* (Pers.) Koch, но которые в народе считаются ядовитыми: *Peucedanum ruthenicum* MB и *Prangos ferulacea* Lindl. От настоящего «шириш» (арм. аз.), *Eremurus spectabilis* MB. со съедобной молодой листвой и находящими техническое применение толстыми корнями, название «каш-шириш» отличается серно-желтый касатик *Iris sulfurea* C. Koch, не обладающий хозяйственно - ценными свойствами.

Количество примеров могло бы быть увеличено, но в приведенных достаточно для иллюстрации, насколько рискованно объединять сведения,

связанные с местными названиями, без проверки, к каким ботаническим видам они относятся.

Далее, трудностью для понимания, почему то или иное растение могло играть большую роль в жизни местного населения в прошлом, является иногда почти полная невозможность оторваться от современности и посмотреть на растение глазами человека, живущего в совершенно иных хозяйственных условиях.

Почему в рассказах о применении дикорастущих видов играет такую видную роль «кичь» (арм.), береста дикой черешни, *Cerasus avium* Moench, или ветви хвойного дерева тисса «кэнэ» (арм.), *Taxus baccata* L. и ветви гуммитрагантового астрагала, *Astragalus erinaceus* F. et. M., «вэси» (арм.) местного населения? Почему сохранилась и до сих пор в ряде сел традиция сеять около дома небольшое количество, иногда всего около половины квадратного метра, масличного рыжика, крестоцветного *Camelina sativa* Crantz s. l., «сорэк», хотя сейчас нигде уже не бьют рыжикового масла? Почему сейчас, когда в сельских кооперативах всегда можно достать сколько угодно спичек, старики берегут жгуты трута, сплетенные из волосков местной ястребинки, «һапет» *Hieracium hureurium* Naeg. et Peter?

Только осмотрев сохранившиеся еще кое-где, главным образом, в Джраберте, правда, уже нежилые курные подземные дома без окон, «карадамы» (черные дома), как их зовут в Азербайджане и как принято называть их в литературе, или «мец-тон» (арм., т.е. «большие дома»), как зовут их в северном Карабахе; только представив себе, каково было жить в подобном врытом в склон холма помещении, со всегда влажным воздухом и светом, который падал сквозь единственное, проделанное в потолке отверстие для выхода дыма, который свободно ходил внутри здания, выедавая глаза и покрывая бревна толстым глянцевым слоем сажи, можно отдать себе отчет, какой гигантский скачок сделала область в наше время, не только перейдя жить на недра земли на поверхность, но и построив у себя дороги, школы, заводы, колхозы, фермы и т. д.

В плане джрабертский карадам имеет форму слегка вытянутого четырехугольника размером 7 на 8 м, 7,5 на 9 м – и даже 8 на 10 м и вполне оправдывает название «мец-тон», т.е. большой дом. Земляной пол карадама врезан в склон холма. Вскрытая раскопкой порода составляет заднюю и большую часть боковых стенок подземного сооружения. Передняя стенка, в

которой проделана дверь, сложена из тесаного камня или валуна. Вынутый грунт образует перед домом выравненную площадку. От передней каменной стенки, шага на три или четыре в ширину, отходит укрепленная на резных деревянных столбах земляная крыша, образующая навес – примитивную веранду возле жилого дома.

Приблизительно на расстоянии метра от каждого из углов высятся «сютюны», могучие опорные бревна, имеющие в диаметре нередко свыше одного метра. Для изготовления их привозили огромные кряжи дубов или, реже стволы грецких орехов. Кряжи эти были настолько тяжелы, что для того, чтобы подтащить их к месту постройки, в них впрягали по шесть-восемь пар рабочих волов, которые и тянули их волоком по подкладываемым коротким округлым деревянным каткам. На «сютюны», сужающейся кверху пирамидой накладывали горизонтально в три или четыре яруса дубовые бревна - «һрһорми». В центре пирамиды, на высоте шести или семи метров от пола, оставляли отверстие «һөрт», приблизительно в один квадратный метр. Прямо под ним врытыми в землю пола камнями выкладывали четырехугольник очага - «оджах». Поверх бревен сперва клали дубовые плахи «лоһһа», а на них покрытые хвоей лапки тисса или нежной –дерева - «кэнэ» (арм.), *Taxus baccata* L. Лапки «кэнэ» покрывались слоем ячменной соломы, а поверх нее глины, которую особыми колотушками («так») крепко уколачивали, чтобы крыша не могла пропустить внутрь воду. Образующиеся со временем трещины постепенно замазывали слоем глины, отчего на старых карадах (возраст их определяют в 60-100 лет) толщина крыши достигала 1,5 м.

Особые обычаи определяли время года и части лунного месяца, когда нужно было рубить намеченные для постройки стволы. Для того, чтобы заготовить в нужных количествах лапки тисса, у основания гигантских стволов разжигали костры и покрытые хвоей ветви резали уже с рухнувших великанов.

Вдоль задней стены, между задними «сютюнами», оставляли невыбранную земляную площадку около метра шириной и нередко свыше метра высотой; здесь хранили хозяйственный инвентарь. В более позднее время площадку заменяли деревянным шкафом без задней стенки, с резными деревянными дверцами, навешиваемыми на кожаных петлях. Такой шкаф - «дюкан» служил для хранения запасов продуктов: вывернутых бараньих

шкур, в которых в соленой сыворотке лежал овечий сыр «мотал»; в шерстяных тканых мешках запас небольших трехгранных кусков сушеного «мацуни» (кислого молока), «чоратан», шедшего зимой для изготовления своеобразного молочного супа, «килингеш», который заправляли сушеными душистыми травами и также высушенными заплетенными в косы крупными листьями щавеля «авялик», *Rumex crispus* L. Поверх шкафа ставилась резанная от руки липовая и карагачевая деревянная посуда (тазы и мерки), кружки и медные казаны, в которых варили и пищу и краски.

Против «дюкана» у передней стены карадама стоял открытый шкаф - «тхтатег», в который на день складывались постели обитателей дома и запасные для гостей. Постели состояли из матрацов, набитых осенней короткой шерстью, и стеганых одеял, наполненных мягкой весенней шерстью. В «тхтатег» помещались и мягкие ковровые сундуки «мафраш», в которых хранились приданое и парадные нарядные одежды.

Ряд высоких, в человеческий рост корзин, «амбар» (арм.), сплетенных из веток лещины, «ткогны» (арм.), *Corylus avellana* L, иногда обмазанных снаружи глиной, в которых хранилось тщательно промытое и высушенное на солнце пшеничное зерно, составляли как бы внутреннюю стенку карадама, делившую его и отгораживавшую вход от очага, к которому поэтому нужно было подходить по образовавшемуся таким образом корридору. Корзины покрывались дубовыми плахами, на которые ставили деревянные плоские корыта «ташт», служившие для замеса хлеба, выпекавшегося на рубчатых стенках расположенной рядом с «мец-тоном», врытой в землю и защищенной от дождя конической крышей на четырех столбах хлебной печи «тонир» или «торен».

Меблировкой «мец -тона» (карадама) служили ковры «гяба», тканные женщинами, главным образом зимой, да плоские дубовые торцы «сндалак», которые обычно стояли на ребре возле стен. В холодное время торцы подкатывали к огню и покрывали шерстяными матрацами, на которых сидели. Дрова для очага часто не рубили, а втаскивали в «мец-тон» огромное бревно, наружная часть которого выступала в открытую дверь, горящий же конец лежал на камнях очага. Бревно могло гореть несколько суток, давая тепло и служа в то же время сидением.

Обстановку карадама дополняли: несколько медных кувшинов «пгндзи-кож», для воды; выдолбленное липовое бревно со вставленными днищами,

повешенное к «հրփորմի» на плетеных из разноцветной шерсти веревках («кяндир») и служившее маслобойкой - «хнэци»; ткацкий станок («джлка-вер») из грушевой древесины; укрепленная на правом заднем «сютюне» подвеска для резных деревянных ложек («ктօլ-аман») и крюк «чрак-кали» - в более старое время для подвески черешневой лучины «кечи» или высушенных стволиков гуммитрагантового астрагала, служивших лучиной, а позже металлического светильника «чрак», в котором сжигали фитиль, погруженный в льняное масло; высокий отшлифованный деревянный треножник «тшты-кали», на который ставили поднос с хлебом «һац» (для того, чтобы до него не могли добраться мыши), запасной трут из волокна «һапэт» и огниво, лежавшее в неглубокой нише в стене. В таком карадаме жила неразделившаяся семья, достигавшая иногда сорока человек. Сюда входила невеста, осыпаемая зрелыми орехами лещины, чтобы занять место за занавеской в переднем правом углу и провести, пользуясь почти исключительно ручной речью, первые годы своей семейной жизни.

Если жилище по сохранившимся памятникам материальной культуры и по воспоминаниям удастся восстановить с достаточной полнотой, то нельзя сказать того же относительно одежды. По видимому в горных районах среди растительных волокон господство принадлежало до середины прошлого столетия льну. Сейчас культуры прядильного льна - долгунца и специфически для него свойственных растений - сорняков в Карабахе обнаружить не удастся. Между тем народное название разводимого в настоящее время масличного льна-кудряша, «ктавһат», что в переводе означает «холстинное семя», говорит о производственном приоритете именно прядильных, а не масличных сортов.

Не сохранилось в памяти также использование на изготовление тканей волокна каих-либо дикорастущих растений: конопли, «сиремна» или «ки-нэп» (арм.), под которой подразумевают и культурную и дикую (*Cannabis sariva* L. и *Cannabis ruberalis* Janisch.) и крапиву, «пенджар» (арм., аз.), *Urtica dioica* L.

Значительно более устойчивым оказался пищевой режим населения, сохранивший еще использование значительного количества дикорастущих видов растений. Однако, несмотря на обилие данных, дать сколько-нибудь правильное представление о пищевом режиме трудно. Взять в правильном масштабе и одновременно в историческом разрезе роль пищевых дикорас-

тущих растений в общем пищевом балансе населения – задача, которую не только не решали, но в полном объеме еще и не ставили. Для своего решения она требует не только прекрасного знания истории изучаемой области, но и подводит к решению таких основных вопросов исторической ботаники, как проблема областей зарождения земледельческих культур и путей образования культурных форм.

Для горных стран, подобных Нагорному Карабаху, вопрос этот решается еще сложнее, так как приходится учитывать посезонное перемещение значительной части населения с его стадами в пределах различных высотных поясов. Там, где горы с их тучными субальпийскими пастбищами находятся в непосредственной близости от обширных низменностей, лишенных снегового покрова зимой, но выгорающих летом, нельзя брать историю экономического развития равнин и гор отдельно друг от друга. Сопряженность хозяйства равнины и горных лугов в прошлом, когда не земледелие, а скотоводство было основной формой хозяйства, должна была выступать еще более резко. Вместе с тем, нельзя забывать и средние горные поясы, в настоящее время занятые остатками массивов дубовых лесов. Та картина, которую мы видим сейчас, поднявшись на одну из вершин южного Карабаха, является картиной очень далекой от исходного ландшафта, встреченного здесь человеком на ранних стадиях его культурного развития.

Ботанический анализ флоры и растительности Карабаха заставляет думать, что первоначально человек столкнулся здесь со сплошными массивами лесов, среди которых обнаженные, покрытые ксерофитной растительностью, склоны играли совершенно подчиненную роль. Таким образом ассортимент видов дикорастущих растений, находивших пищевое применение, вырабатывался не только в совершенно иных экономических, но и естественно - исторических условиях.

В настоящее время мы еще бессильны проследить, как и пищевой бюджет населения входили отдельные виды растений и в какой постепенности одни сменяли другие. Сейчас, хотя во все времена года руководящая роль в питании принадлежит продуктам сельскохозяйственного производства, все же сохранилось отчетливое сезонное распределение состава пищи. При этом в отдельные моменты роль дикорастущих пищевых растений еще достаточно заметна.

По - видимому сезоном, когда дикорастущие пищевые растения играли в пищевом бюджете населения наиболее важную роль, была не осень, - период сбора и реализации урожая полевых культур и сбора плодов во фруктовых и ореховых садах, - а весна, когда всего острее ощущалась нехватка сделанных на зиму пищевых запасов. Особенно в неурожайные годы весна была иногда в полном смысле слова периодом травоядения, листьядения и использования хлебных суррогатов.

подавляющее большинство дикорастущих растений, применение которых сохранилось в Карабахе до настоящего времени, используется ранней весной.

Наибольшее количество видов идет в пищу в отваренном виде. Так приготавливают сахаристые корни «молочной травы», «катнахот», *Tragopogon reticulatus* Boiss. et Huet, луковицы «хэнджелос», *Ornithogalum platyphyllum* Boiss., молодые стебли «кырмызюк», *Polygonatum polyanthemum* (MB) Dietr., «цинэпак», *Asparagus verticillatus* L., «шрмышог», *Humulus lupulus* L., молодые листья «авялик», *Rumex pulcher* L., «тыртынджук», *Rumex acetosa* L., «шириш», *Eremurus spectabilis* MB., наконец, вся молодая надземная масса «тал», *Amaranthus retroflexus* L., и *Chenopodium album* L., а особенно излюбленных дающих богатые слизью отвары, «пиперт», *Malva neglecta* Wallr., и портулака, «перпер» или «тяндорны», *Portulaca oleracea* L. Два последних вида не являются также крепко связанными в своем использовании с весенним периодом, как все остальные.

Наименьшее количество видов идет в пищу в сыром виде. Салатное применение находит молодая зелень крапивы, «пенджар», *Urtica dioica* L., кислого щавеля, «тыртынджук», *Rumex acetosa* L., пастушьей сумки, «тцыпашар», *Capsella bursa-pastoris* (L.) Med, мака, «потуткун», *Papaver sp. div.*, особенно же одичавшего *Papaver somniferum* L., кресса, «чирикутэм», *Nasturtium officinale* L., и, главным образом, мелкого лесного лука, «хазаз», *Allium paradoxum* (MB) Don., который, начиная с середины апреля и до середины мая, заполняет собою местные базары. Помимо салатной зелени, идущей в пищу в посоленном, а иногда и смешанном с растительным маслом и уксусом виде, в большем количестве используют очищенные от коры толстые черешки лопуха, «кротны», *Arctium tomentosum* Mill., «глган», *Cousinia macroscephala* C .A. M. и водяные побеги «набат», диких видов шиповника, *Rosa sp. div.* и винограда, *Vitis vinifera* L.

Наконец, до самого последнего времени весной изготавливались традиционные «женгела-хац», пирожки из пшеничной муки с начинкой из мелко изрезанной зелени различных дикорастущих травянистых растений, тушеной на растительном масле. На начинки использовали листву самых различных видов; сейчас используют, главным образом, три вида сорняков, которые могут без особых затруднений быть собраны в непосредственной близости от человеческого жилища: крапиву, «пенджар», *Urtica dioica* L., мокрицу, «чурчурок», *Stellaria media* (L.) Cyrill. и пастушью сумку, «цтыпашар», *Capsella bursa-pastoris* (L.) Med. В качестве широко распространенной подушки в начинку женгела-хац кладут молодые листья начинающей в это время зацветать душистой фиалки, «манишак» *Viola Wiedemannii* Boiss.

В последний раз использование в большом количестве хлебных суррогатов имело место в Нагорном Карабахе 1919-20гг., в период разоженной мусаватистами и дашнаками межнациональной резни, когда большие площади зерновых культур остались вовсе незасеянными, а то, что было засеяно, не везде удалось убрать. В эту чрезвычайно тяжелую для населения пору возродилась, казалось, уже давно забытая традиция пищевого использования дубовых желудей. При сборе сведений, однако, выяснилось, что лишь немногие семьи безнаказанно питались желудювым хлебом; в ряде случаев применение желудей приводило к тяжелым, иногда кончившимся смертью, заболеваниям пищеварительного тракта. По-видимому, для пищевого использования без вреда для здоровья желудди предварительно должны были быть подготовлены проращиванием или вымачиванием в воде. Кроме того отдельные формы (если не виды) дубов отличаются между собой по богатству содержания таннидов. Не пострадали только те семьи, в составе которых были старики, умевшие распознавать малотаннидные сорта желудди и подготовить их для еды. Поскольку и желудей не хватало, изыскивали другие заместители. В качестве таковых указывали на зрелые одревесневшие плоды держи-дерева, «цаки», *Paliurus spina-christi* (Mill.) C. K. Schneid., мука из которых шла на суррогатирование желудювой, и корневища рогоза, «джиль», *Typha Laxmanii* Leresch., растения в Карабахе достаточно редкого, которое привозили с низменности.

Подобный возврат, к казалось бы, давно забытым традициям, представляет исключительный интерес тем, что проливает свет на очень древние и до нас почти недошедшие в устном предании приемы архаической техно-

логии и формы использования растений. Здесь уместно вспомнить, что в 1936 г. во время случайного сбора археологического материала из разреза через культурный слой близ с. Дашшен (неподалеку от Степанакерта) пришлось встретить совершенно обугленные дубовые желуди, переполнившие один из участков разреза. Трудно истолковать эту находку иначе, как следы сохранившегося пищевого запаса человека, жившего в эпоху отложения рассматриваемого слоя. Подобренный здесь же кремневый вкладыш в серп позволил археологу А. П. Круглову (Ленинград) высказать предположение, что возраст находки датируется временем поздней бронзы, т. е. приблизительно первым веком до нашей эры. Остатки желудей одновременно с орехами лещины были встречены нами и в верхнем, почти современном культурном слое пещеры Варван близ с. Азох (в Дизакском районе). По преданиям, в этой пещере укрывалось население окрестных сел во время русско-персидской войны начала прошлого столетия.

Таким образом, можно предполагать, что повторившееся в Карабахе в 1919-20 гг., в период мусаватско-дашнакского разгула, пищевое применение дубовых желудей является последней вспышкой исторической традиции, имевшей за собою многотысячелетнюю давность.

Особое место среди весенних пищевых растений Карабаха занимают степные трюфеля, «томбалан», как их зовет и армянское и азербайджанское население, *Terfezia transcaucasica* Tichomir. Распространенный только в восточной части Мартунинского района томбалан не играет роли в питании основной массы населения области. В пищевом режиме населения восточных предгорий его значение, как источника пищевых белков, вероятно, не меньше, чем в остальных полупустынных районах Средиземноморской области, где распространены виды рода *Terfezia*¹.

Летом пищевой режим населения может быть characterized резким снижением количества потребляемых дикорастущих видов растений, заменяемых молочным столотом. На смену дикорастущим видам растений приходят также огородные культуры.

На лето в основном падает заготовка дикорастущих растений на зиму: засолка, сушка, маринование, по видимому, вовсе не было в ходу.

¹ Известна важная пищевая роль трюфелей из рода *Terfezia* в столе кочевников – арабов Сирии и Палестины

В наибольших количествах до настоящего времени ведут засолку «пэки»-листных черешков зонтичного *Hippomarathrum crispum* (Pers.) Koch; в меньших заготавливают черешки других зонтичных: «киназох» *Anthriscus nemorosa* MB, и «шошан», *Falcaria Rivini* L. Перлер (*Portulaca oleracea* L.) используют лишь в очень небольших количествах: сейчас его засаливают главным образом по традиции: им выкладывают первый ряд при засолке огурцов и помидоров и местной черешковой свеклы «ткатэр», в то время как раньше, по рассказам, засолка портулака играла видную роль среди домашних заготовок на зиму.

В предгорном поясе Мартунинского района до конца прошлого десятилетия были сосредоточены массовые заготовки каперцов, «капар» (арм. аз.), *Capparis spinosa*. Он находил сбыт не только в пределах области, но и вывозился (частично на экспорт) в количестве нескольких сотен тонн ежегодно. Для домашнего употребления засаливали как молодые цветочные бутоны, так и начинающие распускаться цветы и молодые побеги с еще недоразвившимися листьями.

Процесс засолки по народным рецептам интересен тем, что в нем до известной степени идет саморегулировка микробиологических процессов. Во всех известных нам случаях засолку вели при помощи немолотой каменной соли, обычно доставляемый в Карабах вьючным путем с Нахичеванского соляного месторождения. Обмытые холодной водой овощи только окатывают кипятком, после чего их укладывают рядами, переслоенными душистыми травами, в глиняную посуду. Вложенная крупными кусками соль чрезвычайно медленно растворяется в отдаваемом растениями соке, в соответствии с чем также постепенно увеличивается концентрация раствора. На начальных стадиях солки энергично идет молочно-кислородное брожение и жидкость приобретает остро-кислый вкус. По мере созревания снимаемых овощей, к тому моменту, когда они приобретают необходимую степень мягкости, крепость рассола настолько возрастает, что начинает тормозить, а затем, по-видимому, и вовсе приостанавливает молочно-кислый процесс. В условиях хранения при невысоких температурах овощи оказываются законсервированными настолько прочно, что их можно держать больше года без того, чтобы они потеряли свои вкусовые достоинства.

Летом же ведется и сушка дикорастущих растений: листьев «кыртпыгын», *Polygonum aequale* Lindm.; листьев двух видов щавелей, «шэп», *Rumex*

crispus L. и «авялик», *Rumex pulcher* L., которые заплетают косами, вывешиваемыми сохнуть в тени на чердачные стропила. Помимо душистых огородных трав, как «самэд» (укроп) и «кинза», заготавливают благовонные листья пахнущих розами сортов чабреца «хорна» (арм.) или «кяклик-оту» (аз.), *Thymus transcaucasicus* Rohn. и другого душистого губоцветного, «цитёран», *Satureja hortensis* L. Последний собирают частью из дикорастущих зарослей, частью с огородов, где его регулярно подсевают подобно тому, как подсевают *Portulaca oleracea* L. В небольших количествах сушат мяту «рэһан», один из сортов *Mentha longifolia* L. Наконец, в период созревания и уборки ячменя велся сбор вызревающих к этому времени дикорастущих масличных растений сложноцветного «глган», *Cousinia macroscephala* С. А. М., губоцветного, эфиопского шалфея, «андуз», *Salvia aethyopsis* L. (который в юго-восточном Карабахе в старину возделывался) и бурачничкового «топалар», *Echium vulgare* L.

Быт и пищевой режим населения оставшегося в селах и вышедшего на места, в прошлом – летних становищ, в настоящем – высокогорных колхозных ферм различны. На субальпийских лугах все подчинено интересам обслуживания скота, сбора молочно-масляных скоп, изготовления сыров и сушки консервов из сбоины, «чоратан». Хлеб выпекают внизу в селах и завозят на эйлаги один раз в несколько дней. Засохший хлеб смачивают водой и ставят у тлеющих углей очага. Через несколько минут он приобретает первоначальную свежесть. Пресный молочный стол сдабривается душистыми травами, особенно «хорна», *Thymus transcaucasicus* Rohn., идущим на подушку «танов», молочного супа, приготавливаемого из кислого молока, «мацуни», в который бросают куски разогретого хрустящего плоского хлеба «һац».

Осенью дикорастущие снова начинают играть видную роль в пищевом режиме; но в основном это уже не травянистые части растений, а их плоды. Тогда же начинается заготовка плодов на зиму и весну.

При систематизации материала, относящегося к осенним пищевым заготовкам, мы сталкиваемся с неожиданной трудностью: по какому признаку провести грань между дикорастущими и культурными плодовыми растениями?

Почти до сих пор при разбивке садов для отборки посадочного материала идут в лес: разнообразие дикорастущих сортов необычайно велико. Кусты,

молодые деревца пересаживают, побеги режут для прививки; перенесенный в сад материал начинает получать известный уход, в первую очередь регулярные поливы и таким образом «дикари» получают такой же уход, как и культурные виды растений. Когда под сад расчищают участок, ранее занятый лесом, дикie плодовые породы не вырубают, а рядом подсаживают культурные сорта. Через несколько десятилетий бывает почти невозможно решить, с чем приходится иметь дело: с остатками леса или с запущенной садовой культурой? Наконец, нередко бывает, что в давно нерубленном лесу отдельные участки насаждения сложены плодовыми породами. Обычно более тщательные поиски позволяют разыскать вблизи остатки разрушенной крепостной башни, старой монастырской стены или площадь бывшего населенного пункта. Сорта растущих здесь фруктовых деревьев мало чем отличаются от тех, которые можно встретить в старых садах, и грань между дикорастущими и культурными растениями оказывается реально неуловимой.

Начинают осенние заготовки обычно с варки кислой пастилы, «лаваша», из плодов собираемых в лесах и садах необлагороженной культурой «шлэре» (арм.), «алча» (аз.), *Prunus divaricata* Ldb. Алчу отваривают в небольшом количестве воды; мякоть, освобожденную от косточек и кожицы, варят на медленном огне. Затем полужидкую массу разливают в неглубокие деревянные корыта. Когда масса, покрывающая дно, достигает достаточной плотности, ее в виде тонких листов развешивают для просушки на солнце. Лаваш не только весьма важный пищевой запас для изготовления кислых супов, но и вещество, экстрактом которого, смешанным с квасцами, предварительно пропитывают шерстяную нитку при крашении ее мареной в темнокрасный цвет.

Но больше всего в Карабахе любят кизил, *Cornus mas* L. «һюн» (арм.) или «зоһал» (аз.). До сих пор при закладке садов за посадочным материалом кизила всегда едут в лес. Разнообразие дикорастущих сортов громадно. На пространстве одного километра горного склона можно встретить и мелкоплодные формы; такие, у которых плоды шаровидные и вытянуто-грушевидные; формы, созревающие уже в последних числах июля и не вполне поспевающие в конце сентября; с плодами коричнево-красного, карминного, темнопунцового, исчерно-фиолетового и, как редкость, даже янтарно-желтого цвета.

Изредка из кизила делают лаваш, такой же, как из плодов алчи. Но чаще полузрелый еще плотный кизил отваривают в воде, отбрасывают в длинные плетенные корзинки, «салакна», которые служат решетом, и растилают в деревянных корытцах, «хонча», высушать на солнце. Слитый сок собирают; он остро-кислого вкуса и его используют в хозяйстве, как уксус. Сушеный кизил «ахта» (без косточек) или «чор - һюн» (с косточкой)- неперменная приправа к еде. Он служит приправой к супу, им начиняют курицу, его кладут в плов. Наконец сок сушеных плодов, настоянных в течении суток в воде, наряду с настоем из плодов шиповника широко применяется местным населением, как лечебное средство от малярии и сильного истощения. Для варенья употребляют сорта кизила, богатые пектином, благодаря чему получают плотное душистое желе.

Осенью производится также заготовка зрелых красных плодов «сумах», *Rhus coriaria* L., которые в высушенном, протертом и просеянном виде применяются в хозяйстве, как неперменная приправа к мясным блюдам.

Для сушки широко используют плоды собираемых в лесах и садах полукультурных форм яблони, «тззани» (арм.) или «алма» (аз.), *Malus orientalis* Uglitzk. и груши «тандзи» (арм.), «армуд» (аз.), *Pirus communis* L. В пределах нижнего горного пояса, где леса почти полностью уничтожены, нередко можно видеть среди полей одинокие невысокие стволы с совершенно шаровидной кроной серовато-зеленого цвета. Иногда подобные деревья стоят более часто и местность приобретает облик своеобразного «поле-сада». Это деревья иволистной груши *Pirus salicifolia* Pall., «мохру-тандзи» (арм.), что в переводе означает «пепельная груша», называемая так за цвет своих узких серебристо-опушенных листьев, стволы которых не рубят при закладке полей. Ее мелкие душистые шаровидные плоды в большом количестве собирают в августе. Иволистная груша идет в пищу в сыром виде.

Непосредственно в пищу, либо на изготовление варенья используют темнолиловые, покрытые дымкой воскового налета, мелкие плоды дикого терна, «мамхэ»(арм.) «гейям»(аз.), *Prunus spinosa* L., который образует вдоль дорог непролазные колючие чащи.

В меньших количествах собирают на зиму плоды коричневой глоговины, «тци-тандзи» (т.е. «птичьей груши», арм.), *Sorbus torminalis* (L.) Crantz и оранжевой цельнолистной рябины, *Sorbus umbellate* (Desf.) Fritsch, «һалуч» (арм.). Плоды рябин, так же, как и крупноплодного восточного боярыш-

ника, *Crataegus orientalis* Desf., и диких шиповников, «мхассур» заготавливают в лесах. Глоговину, рябину и боярышник до середины зимы сохраняют в свежем виде.

В совершенно ничтожных размерах заготавливают ягоды восточного барбариса, «кутцухур» (арм.), *Berberis orientalis* C. K. Schneid., которые подобно сумаху служат для приправы мясных блюд. Красноплодную жимолость, «церакоткот» *Lonicera xylosteum* L., не заготавливают, а при случае используют в пищу осенью; ее плоды, обычно горькие и несъедобные, в Карабахе приторно-сладкого вкуса и почти вовсе свободны от горечи.

Наконец, последней по времени идет на заготовки мушмула, «шишка», как ее зовут в Закавказье русские, «зыкэр» (арм.) или «азгиль» (аз.)- *Mespilus germanica* L. Для того, чтобы плоды мушмулы получили свой настоящий вкус, похожий на вкус яблочной пастилы, и приобрели мягкость, их должен ударить мороз. Еще твердые, незрелые плоды шишки в очень больших количествах заготавливают в лесах в октябре - ноябре и хранят в амбарах, иногда их мочат, после чего они приобретают мягкость и вкус пастилы, но с кваском.

Грибы, играющие осенью такую видную роль в пищевом балансе северных областей Союза, хотя и встречаются в Карабахе, но в пищу почти не идут. Исключение делают для растущего на гнилых дубовых стволах «цмакэтапан», *Sparassius ramosus* L., который отваривают в соленой воде, а затем поджаривают на масле. Реже применяют шампиньоны, «сойны», *Psalliota campestris* (L.) Fr.

Особое место среди заготовок, проводимых осенью, занимают орехи: мелкие орехи лесной лещины, «ткогны» (арм.), «фындых» (аз.), *Corylus avellana* L., и грецкие орехи, «чһопур» (арм.), «коз» (аз.), *Juglans regia* L.

В Карабахе не пришлось встречать садов лещины, как в других районах Азербайджана, например в Закатальском, где в больших количествах разводят культурную лещину, *Corylus pontica* C. Koch. Естественные заросли лещины в виде подлеска, чрезвычайно обильны, а на местах сплошных лесосек в пределах среднего горного пояса *Corylus avellana* L. образует и чистые насаждения вторичного происхождения. Сбор орехов производится повсюду. Большие запасы их сохраняют на зиму.

Еще большую роль в зимнем, а отчасти и в весеннем питании населения играет грецкий орех, порода не встречающаяся в диком виде, но обра-

зующая местами крупные искусственные насаждения. Наибольший из подобных массивов расположен в Джрабертском районе северного Карабаха, на площади около 1000 га между селениями Верхний хоратаг, Арутюна-Кюмир и Вагуас, по правому берегу среднего течения р. Тертер. У Вагуас, смысловое значение названия которого местным населением забыто, есть азербайджанское название - «Козлу», что означает «ореховое».

Деревья грецкого ореха, иногда образующие здесь на ступенях старых речных террас своеобразные «поле-сады», большей частью разбросаны на расстоянии 75-100 м друг от друга среди пшеничного поля. В обхват стволы имеют от 2,0 до 2,5 м. Выборочное исследование показало, что возраст их приблизительно одинаков, от 175 до 200 лет.

В поле - саду близ с. Арутюна-Кюмир, между деревьями можно подбирать осколки хорошо обожженных изразцов, покрытых прекрасной ультрамариновой глазурью, черепки глиняной посуды и куски дымчатого стекла. Повидимому ореховый поле-сад разросся на месте какого-то жилья, память о котором у местного населения не сохранилась. Местами ореховые деревья смыкаются, образуя лесо-сад; в таких случаях к ним обычно примешиваются разноразные груши, яблони, алча, кизил, мушмула. Подобные орехово-фруктовые лесо-сады тянутся на гектары. Вероятнее всего, что это памятник хозяйственной деятельности расцвета эпохи- середины XVIII века, и было бы чрезвычайно благодарной задачей сравнить сохранившиеся до сих пор посадки с данными исторических документов¹.

В конце XVIIIв. край был опустошен иранскими захватчиками и распространившейся здесь чумой. Население разбежалось; когда же оно вернулось, деревья сильно выросли. Грецкий орех вошел в новый хозяйственный быт не только, как пищевая культура, но и как постоянный источник дохода жителей.

Девяностолетний старик Ишхан Аветисов в с. Арутюна-Кюмир рассказал нам, что к моменту созревания орехов вся жизнь в селах замирала. Имущество выносили из «мец-тонов» в конюшни; очаг вопреки традиции гасили, дверь закрывали, с верхнего дымоходного отверстия крыши снимали предохранительную решетку; таким образом дом превращался в огромный закрытый дом, куда ссыпали собранный урожай орехов. Постепенно вьюками орех

¹ По преданию, земли с. Арутюна-Кюмир принадлежали монастырю Ирек-Мангук, расположенному вблизи по р. Турага-чай, имевшему здесь мастерские, в которых работали крепостные крестьяне

перебрасывали в с. Нижний хоратаг, недалеко от Мардакерта, куда съезжались скупщики. Верблюжьими караванами орех везли в Баку, а оттуда «к Макарью». По-видимому, под последним надо понимать б. Нижегородскую ярмарку.¹

Другие культивируемые и легко дичающие древесные породы, как «тузны» (арм.) или «инжир» (аз.), *Ficus carica* L., гранат, «норнэ» (арм.), «нар» (аз.); *Punica granatum* L. «унаби», *Ziziphus vulgaris* Lam., «пшат», *Elaeagnus angustifolia* L. f. *Culta* Sosn, имеют значение только для низменности и предгорий, так же как и местный «перец», «сэв-тахтег» (арм.), *Vitex agnus-castus* L., пряные семена которого используются населением для подушки кушаний, подобно душистому перцу. Одна лишь айва, «сэргэвиль» (арм.), *Cydonia oblonga* Mill., распространена достаточно широко в пределах среднего лесного пояса, легко дичает и образует насаждения на месте исчезнувших жилых площадей. Например, на место развалин города Майракаһак на правом берегу р. Тертер, крепостные башни охранявшего город укрепления называются местным населением «Сэргэвлясэр», то есть «айвовый перевал». Плоды айвы в течение зимы идут в пищу в печеном виде, а осенью на изготовление варений.

При перечислении видов растений, находивших пищевое применение, часто приходилось упоминать об одновременном медицинском их применении. При изучении народного питания во многих случаях бывает чрезвычайно трудно разграничить, что падает на долю чисто калорийного значения продукта и что относится к диетической или тонической роли. Как правильнее расценить заготовку пряных стеблей различных зонтичных? Их калорийность стоит под весьма большим вопросом. Почему же еще в недалеком прошлом они являлись обязательными для стола? Подобными же веществами, не имевшими калорийного значения, были: лаваш из алчи, кизил, сумах, и т.п. Не калорийными были и подушки, особенно обильно использовавшиеся при однообразном молочном столе.

Если роль водных экстрактов кизила, как универсального лекарства от малярии и истощения, не совсем ясна, потому что мы не знаем его витаминности, то смысл заготовки и приготовления укрепляющих напитков из сырых плодов диких шиповников указывает вполне определенно на приме-

¹ В старых русских источниках Нижегородская ярмарка обычно называлась ярмаркой «у Макария», по церкви «великомученика Макария», считавшегося ее покровителем

нение витаминных концентратов, высоко ценившихся населением задолго до того, как витамины получили широкое признание в современной науке о питании. По-видимому, к этой же группе источников витаминов надо отнести и маловкусные плоды боярышника, *Crataegus orientalis* Desf., цельнолистной рябины, *Sorbus umbellata* (Desf.) Fritsch и глоговины, *Sorbus torminalis* (L.) Crantz, которые заготавливались на зиму и применялись в пищу только в сыром виде.

К числу кушаний в большей степени диетического значения надо отнести и слизистые супы из «пипэрт», *Malva neglecta* Wallr. и портулака «тяндорн», *Portulaca oleracea* L., к которым в домашнем хозяйстве прибегают не только в повседневном столе, но и в случаях желудочных заболеваний.

Широкое применение повсюду находит истертая листва подорожника, «кишнук-корн» (арм.), *Plantago major* L., способствующая при наложении приостановке кровотечения и быстрой грануляции резаных ран. У азербайджанского населения Шушинского района для той же цели применяется листва «кара-йонджа» (аз.), *Trifolium fragiferum* L. Подобными же средствами помощи при острых желудочных заболеваниях являются настой на богатых дубильными веществами листьями айвы, *Cydonia oblonga* Mill, и мушмулы, *Mespilus germanica* L. С той же целью применяют перемолотые в муку богатые таннидами косточки кизила, *Cornus mas* L.

Более серьезные и длительные способы лечения приходилось наблюдать только случайно. Так, для лечения ревматизма применяли горячие паровые ванны из листьев крапивы, *Urtica dioica* L., варящихся с небольшим количеством воды, а в Джраберте с той же целью рекомендовали прием внутрь засоленных завязей горького бешеного огурца, «иши - хияр» (арм.), «итхияры» (аз.), *Ecballium elaterium* L. Как *anti aphrodisiacum* указывали на валериану, «кочак» (арм.), *Valeriana alliariefolia* (Vahl.) Troitzky, которую применяли в виде чая из сушеных цветов. Наконец, при дерматитах, в жирные мази, которые приготавливали на курдючном сале, вводили красный пигмент корней целого ряда родов и видов семейства бурачниковых, *Borraginaceae*, чаще всего *Echium rubrum* L. или *Echium vulgare* L. Этот красный пигмент, алканнин, прекрасно растворяется в жирах и придает им яркий карминно-красный цвет. Смысл подобных подцветок, вносимых в жирные мази, вероятнее всего сводится к введению светофильтров, защищавших пораженные участки кожи от действия коротковолновой части солнечного спектра,

что способствует процессу лечения. В Дизакском районе, например, существует обычай, при котором больные малярией или корью занавешиваются окрашенной в красный цвет материей. Как противоглистное средство, по рассказам, применяли отвары корневищ папоротника *Athyrium filix-femina* (L.) Roth., «арчи - тантюль» (арм), т.е. «медвежья лапа» и корней граната, «норнэ» (арм.), «нар» (аз.), *Punica granatum* L.

Относительно ряда видов, как омела, «мхамурч» (арм.), *Viscum album* L., можжевельник, «цртни» (арм), *Juniperus oblonga* MB. («ягоды» - правильнее сочные шишечки) и желтый первоцвет, «варта» (арм.), *Primula macracalux* Rupr., (цветы) приходилось только слышать, что они применялись, но при каких заболеваниях, остается неизвестным.

Почти совсем остались неизученными растения, применявшиеся в народной ветеринарии. Наблюдать пришлось применение жирной мази, сделанной из курдючного сала, в котором растирали зелень тысячелистника, «гижи» (арм), *Achillea setacea* W. K., при лечении побитых мест и гноящихся потертостей кожи у лошади.

Вопросы, связанные с изучением народной технологии обработки объектов растительного происхождения, по своей комплексности далеко выходят за рамки настоящей работы. Восстановление по сохранившимся остаткам всего технологического процесса наталкивается часто на непреодолимые трудности уже в силу того, что многое совсем вышло из употребления, так как в быт прочно вошли фабричные изделия. По мере быстрого развития города Шуши, заложенного в середине XVIIIв., целый ряд производств начал концентрироваться в городских цеховых объединениях, амкарствах, далеко отходивших от технологических традиций полунатурального крестьянского хозяйства. Развитие городского центра потребления вызвало новый спрос на растительное сырье и привело некоторые виды растений почти к полному уничтожению. Так, чрезвычайно характерной для южного Карабаха древесная порода - древовидная оленья лещина, «ткогни-цар» (арм), *Corylus cervorum* V. Petr., в прежние времена находившая у местного населения лишь самое ограниченное применение в качестве пищевого растения и в конце прошлого столетия образывавшая в Дизакском районе крупные насаждения, достигавшие нескольких тысяч стволов, в 1936г., по подсчету Карабахского лесхоза, представлена всего лишь 960 деревьями. С середины 1890-х годов Шуша предъявила спрос на красивую розовую древе-

сину оленьей лещины для внутренней отделки жилых помещений. В результате, за короткое время всего в два-три десятилетия, дерево оказалось почти полностью истребленным.

По-видимому, в связи с развитием в XIX в., в Шуше производства шорных изделий стоит почти полное уничтожение в ближайших окрестностях Шуши одного из лучших дубителей кож, кустарника «трим» (арм), желтинника, *Cotinus coggygria* Scop. Листья и ветки желтинника заготавливались здесь только из дикорастущих зарослей, между тем в Западной Европе этот кустарник давно уже культивировали.

В связи с введением с тридцатых годов прошлого столетия откупной системы, а затем государственной винной монополии, резкие изменения претерпела основа винокуренной промышленности Карабаха – разведение плодовой туты, *Morus alba* L.

Вовсе неизученной остается технология производства национальных музыкальных инструментов, которыми еще в начале XIX века славились отдельные села Джрабертского района.

Наиболее полной картиной народного технологического процесса мы располагаем лишь в отношении использования растений для крашения шерсти.

Качество и цвет шерсти находили отражение скорее в характере изделия, чем в технике крашения. Для получения светлых тонов применяли обязательно белую шерсть. Выкраски темных тонов выполнялись предпочтительно на черной шерсти, для крашения в красный цвет шла и белая и рыжая шерсть.

Процесс крашения в народном опыте может быть разделен на три основных этапа: предокрасочная подготовка шерсти, крашение и послеокрасочная обработка. Только последний этап всегда бывает отчленен от первых двух.

Первый процесс предокрасочной обработки–мойка шерсти - может производиться также на самом животном, загоняемом в воду до его стрижки. Мойка шерсти в холодной воде оставляла на волокне очень большое количество жировых веществ и была несовершенна, так как не позволяла достигать равномерного окрашивания, например, при проведении через индиговый куб. Более совершенной являлась мойка в холодных растворах зольного щелока; предпочитался щелок из древесины карагача, *Ulmus suberosa* Moench. Наиболее совершенным типом мойки считались обработка шерсти

бродящей мочой крупного скота (главным образом коров и верблюдов). По-видимому, образующийся при процессах аэробного брожения аммиак, как свободная щелочь, способствовал наилучшему удалению избытков жира и прилипшей к нему грязи. По одним указаниям шерсть после обработки мочой просто сушили на солнце без предварительной промывки, а по другим крашению или протравливанию предшествовала предварительная мойка и расколачивание в холодной текучей воде.

Следующий процесс предокрасочной обработки - протравливание волокна металлическими окислами (если речь идет о протравном крашении) может идти отдельно от крашения или быть с ним связанным. В случае отдельности протравливания и крашения (как-то имеет место при крашении в красный цвет корнем марены, «турун», *Rubia tinctorum* L.), протравливание велось в кислой среде. Сперва варили экстракт из алчевого (*Prunus divaricate* Ldb.), лаваша, к которому прибавляли алюминиевые квасцы; в этом экстракте вымачивали шерстяную нитку, просушивали ее без промывки и только после этого погружали в экстракт из корней марены. В случае совмещения процессов протравливания и крашения, алюминиевые квасцы или железный купорос вводили непосредственно в экстракт из красильного растения. Наконец, отмечены случаи, когда сначала экстрактов из красильного растения обрабатывали нитки и только после этого производили протравливание. Производство алюминиевых или железных протрав, для которых сейчас используют продажные химикалии, в старину было делом не таким простым. Для приготовления алюминиевых протрав применяли минерал алунит. В Карабахе он встречается в естественных месторождениях (например, в 1,5 км к северо-западу от монастыря Ирек-Мангук в Джрабертском районе). После обжига алунит складывали под навесом и давали ему «дозревать» в течение нескольких месяцев, после чего выщелачивали водой. Получаемый раствор переходивших в воду солей применяли в дело.

С железной протравой дело обстояло еще сложнее. Местному населению хорошо известно, что при применении железного купороса нитка может «сгореть»-окислы железа действуют разрушительно на механическую прочность волокна. В старину закладывали «железное гнездо». В глиняный горшок набрасывали железный лом, заливали его кислым отваром кизила или кизилового лаваша и засыпали зернами ячменя, а затем держали в теплом месте. Вскоре наступило бурное брожение, заканчивавшееся лишь через

несколько месяцев, когда «гнездо» считалось «созревшим», а сливаемый с него раствор пригодным для протравливания. Такая протрава разрушала волокно значительно меньше, чем железный купорос.

Еще более древним был способ погружения волокна в естественную, богатую окисями железа грязь (месторождение подобной грязи указывалось, например, в окрестностях с. Мардакерт). Однако помимо протравного крашения в народном опыте сохранялось и прямое крашение, корой грецкого ореха в коричневый цвет без введения протрав.

Подобная неустойчивость во времена протравливания, наличие процессов беспротравного крашения растительными экстрактами и, наконец, крашение минеральными веществами, которое сохранилось, например, в отношении войлоков, заставляют предполагать, что крашение минеральными суспензиями и растительными экстрактами могло развиваться совершенно самостоятельно и лишь впоследствии, в результате как-бы скрещивания технологических процессов, дать начало протравному крашению растительными красителями.

Наконец, послеокрасочная обработка почти всегда, как обязательный элемент, включала в себя выкачивание шерсти в загнившей моче или в слабых экстрактах зольного щелока. Это способствовала тому, что выкраски с одной стороны приобретали окончательный тон, с другой становились более светло-погодно-прочными. Дополнительная послеокрасочная обработка, о которой приходилось только слышать, но проверить не удалось, состояла в том, что либо уже окрашенную и закрепленную мочой нитку вывозили высоко в горы на субальпийские луга и там растилали под действием горного солнца, либо погружали на 2-3 дня, придавливая камнями, чтобы они не всплывали и их не унесло, на дно минеральных ключей.

Смысл происходящих при этом процессов остается недостаточно ясным. В первом случае возможно, что под действием горного солнца происходят какие-то изменения в строении частиц красочного лака (соединение красителя с металлом протравы), которые делают выкраску более прочной, но возможно, что просто происходит отбор, и те выкраски, которые оказались недостаточно прочными, идут на менее ответственные бытовые изделия, выдержавшие же это испытание нитки шли на изготовление предметов наиболее ценных и предназначенных в длительное пользование, как, например, ковры. Во втором случае неизвестно, в какие собственно родники

погружались пряжи и действовали тут в основном кислотность или щелочность воды или те минеральные вещества, которые в ней были растворены.

Анализ одного отдела народной технологии, который был разобран выше, показывает, с каким большим количеством вопросов одновременно приходится здесь сталкиваться и как трудно понять отдельные процессы, дающие в целом то, что мы называем крашением. Между тем именно углубленное исследование открывает широкие возможности не только для культурно-исторических построений, но и для заимствования для нужд нашей социалистической промышленности того ценного, что хранит в себе народный опыт.

На самом деле, если мы сравним, в чем принципиальное отличие между процессами народного крашения и фабричного, установить различия нетрудно. Во-первых при фабричном крашении мы стремимся работать на возможно более чистых и однородных синтетических красителях; народное же крашение оперирует со всей совокупностью веществ, которые переходят из тканей растения в водный экстракт, а количество этих веществ очень велико. Во-вторых, при фабричном крашении, поскольку речь идет о протравном крашении, мы стремимся работать с возможно более химически чистыми протравами; народное крашение исходит из смесей различных химических элементов, которые получают при выщелачивании обожженного алунита или «созревании железного гнезда». Если учесть ряд теоретических работ, свидетельствующих о том, что химически чистые гидраты окисей металлов способны к лакообразованию (то есть к образованию на волокне стойкого окрашенного соединения) лишь в присутствии «загрязнителей», хотя бы в ничтожнейших количествах, приходится признать, что приемы народного крашения и с точки зрения фабричной технологии полны глубокого интереса. Если сравнить фабричные и народные выкраски по результатам крашения, то перевес не всегда остается на стороне продуктов фабричного производства. Это заставляет нас с особым вниманием относиться к все еще недостаточно оцененной «примитивной» и «не стоящей» внимания в глазах многих народной технологии, - результату многовекового народного опыта, выбрать и перенести все ценное в наше производство.

К сожалению, крашение-единственный раздел народной технологии, который удалось подвергнуть сколько – нибудь полному анализу; прочие разделы еще ждут своих исследователей.

Недостаточное еще знание народного опыта, находившего способы превращать различные плоды и растения, в нашем современном представлении совершенно несъедобные, в основные источники питания (например, дубовые желуди), изготавливать орудия производства, для нас не представляющие практически никакой ценности (например, инструменты для получения огня трением), находить целебные свойства там, где мы их не видим (например, в окраске кожных мазей алканнином в красный цвет) – чрезвычайно затрудняет решение стоящего перед нами вопроса: что же служило в каждом случае материальной базой для культовых надстроечных представлений, связанных с отдельными видами растений? А таких видов немало; в Карабахе их можно насчитать до восемнадцати.

До самого последнего времени был широко распространен обычай надевать на шею домашним животным (главным образом быкам и коровам) для защиты их от волков скрученные жгутом ветви гордовины «гильмасрэ» или «гелюсэрэ» (арм.), *Viburnum lantana* L. Жгуты гордовины надевали также на горлышки глиняных кувшинов для предохранения от опасности быть разбитыми. В настоящее время ни сладко-горькие плоды гордовины, ни ветви, ни листья ее не находят в быту никакого применения. Не дают разгадки о применении гордовины в прошлом и поиски параллелей у других народов и в других странах. Между тем, в остатках свайных построек Швейцарии (относящихся к эпохе поздней бронзы) семена гордовины находились в таких больших количествах, что у исследователей не возникало сомнений в том, что это следы сознательно сделанных заготовок. Для чего же производились эти заготовки? Владела ли народная технология изготовления пищевых продуктов способами делать плоды гордовины съедобными? Или из них готовились опьяняющие напитки? Или быть может, гибкие ветви находили применение для изготовления корзин и сосудов? Мы пока не имеем ответа на эти вопросы, и стало быть остается неясной и материальная база тех надстроечных представлений, которые привели к обычаю применять жгуты из ветвей гордовины для защиты домашних животных.

Также неясен вопрос и с омелой, «молотом смерти», «мхамундж» или «мхамурч» (арм.), *Viscum album* L., паразитом, образующим крупные вечно-

зеленые кусты на ветвях дубов, изредка грабов, лесных груш и боярышников. В Джраберте старики уверяли нас, что в конце июля, в день Вартавара, ночью невидимый небесный огонь сходит на ветви вечнозеленого мхамурча, отчего листья делаются как бы опаленными, сморщенными и желтоватыми. Кусты омелы избегали рубить даже, когда они уничтожали плодовые сады. Отрывочные рассказы создают впечатление, что омелу использовали при каких-то магических действиях и она находила применение в народной медицине. Карабах решения вопроса не дает. Поиски параллелей говорят о том, что омела была священным растением у большинства народов западной Европы, но материальная база всех этих культовых надстроек пока ускользает от понимания.

Также не хватает оснований для объяснения причин, почему отдельные стволы и рощи козьей ивы, «horри», *Salix carpea* L., имели культовое значение. Имела ли здесь решающее значение пищевая роль растения (нам известно только о способах приготовления пищи из ивы у айнов Сахалина) или важнее было значение ивы, как материала для плетения корзин (для чего, кстати сказать, хрупкая древесина ивы непригодна) – остается неизвестным. Дерево древних армянских летописцев «соси» (арм.), платан или чинар *Platanus digitata* Gordon, культовые стволы которого сохранились, например, возле с. Сихторашен, где они превосходят иногда 20 м в окружности, относится к этой же невыясненной группе. Моисей Хоренский, автор V-VI вв. говорит, что по шуму листьев под ударами ветра жрецы дохристианской Армении гадали о грядущем.

Почти все остальные виды растений, игравшие роль в культе, могут быть объединены в одну группу по признаку пищевого использования их листьев, плодов или стеблей, хотя в отношении отдельных видов их нельзя говорить с уверенностью, что в материальной базе играло ведущую роль – пищевое или техническое значение. Вероятнее всего, что обе формы применения развивались параллельно и независимо одна от другой.

На первое место здесь надо поставить дерево, карабахское название которого и в настоящее время звучит одинаково со словом «хлеб», - «hаци», ясень, *Fraxinus excelsior* L. Мы почти не смогли отметить отдельных культовых стволов ясени, но большая роща его «хацот», расположенная на левом берегу р. Кюнделян в центральном Карабахе еще в начале XX в. играла роль священной рощи, в которой не вели никаких порубок и куда приходили на

поклонение не только из всех районов Карабаха, но и из Зангезура. Трехдневное празднество, происходившее в начале лета, календарно приуроченное к христианскому празднику «вознесения», заканчивалось тем, что роще приносили жертву молочными продуктами. В настоящее время никакого применения в быту ясень не находит, если не считать, что из ясени выделывают рукоятки для «цакатов», местных кривых секир-топоров. Во время голода, в 1919г., молодые, только что распустившиеся листья ясени, наравне с молодыми же, полными млечного сока листьями кавказского клена, «крзнэн» (арм.), *Acer ibericum* MB и листьями дзелквы, «тагарни», *Zelrova carpinifolia* (Pall) Dipp. служили важным подспорьем в питании населения в весенние бесхлебные месяцы. Старые культовые рощи дзелквы разбросаны по всему южному Карабаху, а могучий ствол кавказского клена, вместе с «пршнэ», *Celtis caucasica* Willd., входит в состав рощи у «святилища» Сары-бек возле Степанакерта.

Однако, именно в отношении ясеня, «һаңи», возможно наличие и иных материальных основ, на которых выросли культовые явления. В общем составе древостоя лесов ясень, как порода требовательная к условиям среды, играет, как правило, очень подчиненную роль. Однако, если подсчитать процент изделий из древесины ясеня по отношению ко всем остальным деревьям среди находок, определенных из эпохи поздней бронзы свайных построек Швейцарии (общее число анализов приближается к 3000), то оказывается, что на долю ясени падает свыше 25% - количество, стоящее в явном несоответствии к частоте попадания ясени в лесу; начиная с эпохи Ла-Тене процент сразу падает до 3,2%. Очевидно, что свойства древесины ясеня делали его излюбленной породой для целого ряда производств. Эта параллель привлекает особенно большое внимание, когда выяснилось, что еще сохранившиеся кое-где в глухих углах Карабаха инструменты для получения огня трением, как правило, изготавливали из древесины ясеня. Все это заставляет считать, что материальная база для последующих надстроечных представлений в отношении ясеня могла быть двойкой - пищевой и технической. Тогда в совершенно новом свете выступают указания на то, что ясень в древних культах некоторых европейских народов оказывался связанным с божеством огня и молнии.

Подобное же двойное значение могла иметь в прошлом другая древесная порода Карабаха - вяз, «тэгэ» (арм.), «карагач» (аз.), *Ulmus suberosa* Moench.,

культурные деревья которой разбросаны по всей области. Помимо возможности пищевого применения молодых листьев вяза весной, древесина вяза и до настоящего времени остается наилучшей для выделки из нее деревянной утвари, в частности деревянных мисок, «чанахов». В старой части с. Чанахчи в центральном Карабахе, получившего свое название по выделывавшейся здесь деревянной посуде, стоит огромный ствол старого карагача, обожженный кругом каменными плитами. Здесь в прошлом собирались старики, чтобы обсудить дела и рассудить по обычному праву спорящие стороны. Чанахчинский карагач необычайно живо напоминает те «придорожные вязы», которые сохранились еще кое-где в центральной Франции у перекрестка дорог; под ними в середине века велся сеньоральный суд, а в более отдаленное время они служили местом общинного суда стариков.

Наибольшее количество рощ и отдельных деревьев, имевших культовое значение, падает на долю дерева «пршнэ» (арм.) «дагдаган» (аз.), так называемого «каменного дерева» или «каркаса», *Celtis caucasica* Willd. Отдельные стволы его можно встретить у всех пиров, связанных с культом Аг-оглан; роща вековых каркасов венчает собой скалы и родник «святылища» Сарыбек, одного из крупнейших в центральном Карабахе. Как и в отношении ясеня и вяза, материальную базу для надстроечных представлений в случае *Celtis* можно искать в направлении пищевого и технического использования. Относительно применения в пищу молодых листьев «пршнэ» в Карабахе слышать не приходилось; но Брокман – Ерош связывает именно с этой формой использования культовые рощи ближайшего родственника кавказскому каркасу, *Celtis australis* L., разбросанные по склонам Атласских гор в северо – западной Африке. Для Карабаха достоверно известно лишь применение в прошлом плодов каменного дерева, как начинки для традиционного новогоднего пирога «кркэни» (арм.), по которому велось гадание счастья на наступающий год. Наконец, весьма вероятно, что твердая и упругая мелкослойная древесина каркаса находила техническое применение, в первую очередь при изготовлении орудий защиты и производства. На очень древнее применение каркаса и связь его с культом еще в эпоху бронзы дают прямые указания находки, сделанные в последнее время при раскопках в окрестностях Ханлара, произведенные Я.И.Гуммелем. При вскрытии камеры с остатками сожжения человека, которой исследователем придается значение культового помещения, рядом с другим инвентарем культового

характера были обнаружены и насыпанные в очень большом количестве в кучу обизвестковившиеся оболочки семян каменного дерева, которые отсутствовали во всех остальных камерах раскопанного строения. К каменному дереву мы склонны отнести ряд образцов древесины, собранных Я. И. Гуммелем в погребениях той же эпохи.

Относительно пищевой роли желудей, культовые деревья которых так же многочисленны в нагорной части Карабаха, как стволы каменного дерева в поясе предгорий, было уже достаточно сказано выше. Вряд ли можно сомневаться, что путь от употребления в пищу плодов этого растения до культовых представлений, которые оказались с ним связанными, имел отправной точкой именно пищевое, а не какое-либо иное применение обоих местных видов дубов, «кагнэ», *Quercus iberica* Stev. и *Q. macranthera* F. et M. Столь же ясна роль орехоплодных: грецкого ореха, «чһопур» (арм.), «коз» (аз.), *Juglans regia* L., растения, не встречающегося в Карабахе в дикорастущем состоянии, объекта очень древней культуры, отдельные стволы которого имели собственные названия (вроде «аревай-яхци» около селения Хачмач); обыкновенной лещины, «текогну» (арм.), «фындых» (аз.), *Corylus avellana* L., зрелыми плодами которой осыпали невесту при введении ее в дом жениха и плодовых пород: яблони, «тззани» (арм.), «алма» (аз.), *Malus orientalis* Uglitzk., вильчато – раздвоенную ветвь, которой считали самым верным средством от «сглаза»; дикой груши, «тандзи» (арм.), «армуд» (аз.), *Pirus communis* L, иволистой груши, «мохратандзи» (арм.), *Pirus salicifolia* Pall., ветви которых нередко украшали пестрыми нитками и обрывками тканей; наконец, крупноплодного боярышника «сзиэ» (арм.), *Crataegus orientalis* Desf., старое дерево которого, называвшегося «Хаченхарт» и имевшее культурное значение, недавно было уничтожено в окрестностях с. Кармир-гюх (оно же Трнаварц и Кешиш-кент).

Наконец, единственным травянистым растением, на которое распространялись культовые запреты, была горная ястребинка, «һапет» (арм.), *Hieracium hyperurium* Naeg. et Peter, с листьев которой стирали опушение, служившее затем трупом для разжигания огня.

Этот короткий обзор не дает достаточного представления о том, в какой обстановке росли отдельные культовые деревья и насколько комплексно-сопряженными между собой были надстроечные представления, хотя бы формально они и были связанными с определенным стволом или рощей. В

огромном большинстве случаев были связаны между собой культ дерева и культ камня, а иногда дерева, камня и воды (например, в «святилище» Сарыбек). Лишь учет всей сложности связей между отдельными элементами культа позволит в дальнейшем приступить к стадийному анализу слагаемых, которые составляют единое надстроечное целое.

Сейчас, когда в НКАО организован свой областной краеведческий музей, нет сомнения, что музей приступит к планомерному сбору относящихся к этой области фактов и это можно будет осуществить в значительно более совершенной форме.

В дальнейшем, для большего удобства, сведения, относящиеся к отдельным видам, даются в алфавитном порядке латинских названий растений.

Сбор сведений велся автором и И. П. Грунковой - Петровой, которой приношу свою благодарность за разрешение использовать собранный ею материал.

ЭТНОБОТАНИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ РАСТЕНИЙ

1. Acer hircanum F. et M. - клен гирканский

Кар.-арм.: «тхкэ» (Дизак, Джраберт).

В настоящее время мощные деловые стволы сохранились лишь в наименее доступных для вывоза древесины участках лесов среднего и верхнего лесных поясов. По рассказам, - дерево, раньше распространенное много шире и подвергавшееся массовой вырубке. Дерево давало наилучшую древесину для седел и широко использовалось шорниками Шуши. Играет видную роль в топонимике и дает начало названию многих урочищ, например: «тхкот» - один из ориентированных к северу склонов горы Тунчунлар в верховьях ручья Таленэ, второго правого притока р. Хорос (Дизак); «тхкот» близ селения Мадагиз.

Местное название «тхкэ» относится, по-видимому, ко всем карабахским кленам, за исключением *Acer ibericum* MB.

2. *Acer ibericum* MB- клен кавказский.

Кар.-арм.: «крзнэнэ»

(Дизак, Степанакертский и Мартунинский районы).

Аз.: «акджакаин» (на Главном хребте).

Вид, распространенный на южных склонах возвышенностей, растущий в небольших количествах в лесах среднего пояса; редко дает стволы деловых размеров. Два наиболее крупных дерева расположены: одно в пределах внутренней (теперь разрушенной) огады «святилища» Сарыбек близ Степанакерта и достигает окружности в 3,5 м; другое - в «священной» роще близ с. Гиши. В 1919г. молодые богатые млечным соком листья использовались весной в пищу. Отражений в топонимике названия кавказского клена пока не зарегистрировано.

3. *Achillea setacea* WK- тысячелистник.

Кар.-арм.: «гижи» (повсеместно).

Аз.: «бойма-дэрэн» (вне НКАО).

Из числа нескольких видов тысячелистников, встречающихся в Карабахе, *Achillea setacea* WK распространен всего шире, по сухим, безлесным, обращенным на юг склонам в пределах нижнего и среднего лесных поясов всей области.

В народной медицине находили применение соцветия, которые сохраняли в высушенном виде, а затем длительно (в течение нескольких суток) настаивали с водой. Отжатый сок насыщенного горького вкуса применялся как лекарство при хронических желудочных заболеваниях.

В народной ветеринарии растертые между камнями свежие листья затирали вместе с курдючным салом.

Получаемая зеленая мазь считалась наилучшим средством для лечения потертых и изъязвленных мест на спинах лошадей, для чего больное место смазывалось этой мазью раз в сутки.

4. *Allium paradoxum* (MB) Dop. - лук весенний.

Кар.-арм.: «хазаз»(повсеместно)

Обычен ранней весной в лесах среднего горного пояса Карабаха; растет обильнее всего в тенистых и влажных дубняках северных склонов. В соцветии, как правило, развивается всего два-три цветка, прочие же заменены

луковками, при помощи которых и происходит размножение растения. Заросли лука бывают настолько велики, что в середине лета горные ручьи после сильных ливней выносят в значительном количестве опавшие после отмирания растения на почву мелкие луковки.

С середины апреля до середины мая производится массовый сбор распускающегося и цветущего лука, который выдергивают из рыхлой почвы вместе с луковицами. В пищу идут в сыром виде главным образом листья, реже также и луковицы. В значительно меньшем количестве зелень использовалась для начинки великопостных пирогов («жнгела-һац») в смеси с зеленью других весенних трав; в случае применения «хазаза» другие поддушки, вроде цветов и листьев фиалки, уже не применяются. Хазаз никогда не применяется ни как приправа для кушаний, ни для каких-либо заготовок. Подобное же поедание только в сыром виде указывалось нам в отношении этого вида в Зангезуре и в Курдистане, где растение весной столь же обильно встречается в лесах.

5. Anthriscus nemorosa MB- купырь лесной.

Кар.-арм. «киназох» (повсеместно)

Образует большие заросли в лесных оврагах среднего и верхнего лесных поясов и часто встречается, как сорняк, по окраинам огородов, вдоль оросительных канав и на местах старых летних стойбищ в пределах пояса субальпийских лугов. Двойственный характер местообитаний купырь разделяет с целым рядом других мусорных сорняков, сопровождающих населенные человеком участки. Примером их могут служить жгучая крапива, глухая крапива, лопух, мокрица и другие. Надо отметить, что многие из мусорных сорняков в сыром или отваренном виде имеют применение в пище человека, хозяйство которого сохранило архаические черты. Признаком, который объединяет оба типа местообитаний, является несвязность травяного покрова и богатство почвы азотистыми соединениями.

Черешки молодых листьев, собранные еще до цветения и не успевшие загубеть, очищают от коры и в больших количествах засаливают на зиму.

6. *Arctium tomentosum* Mill. - лопух опушенный.

Кар.-арм.: «кротны» (повсеместно)

Аз.: «птрах» (в районах Кубинской низменности)

Рудеральный сорняк, образующий обширные заросли по окраинам селений и на расположенных в садах огородных участках.

Весной молодые, еще не развившие пластинок, черешки листьев и толстые части корней очищают от корового слоя и применяют в пищу в сыром виде или отваренными в соленой воде. В Западной Европе и в Японии черешки искусственно выбеливаемых листьев различных видов лопуха являются овощами, регулярно поступающими на рынок.

7. *Asparagus verticillatus* L. - спаржа мутовчатая.

Кар.-арм.: «цинэпак» (повсеместно)

Аз.: «маравджа» (в Кубинском районе)

Ползучие надземные побеги этой спаржи, к осени несущие оранжевые ягоды, очень обычны среди кустарниковых зарослей, вдоль придорожных обсадок и в местах скопления перегнойной почвы в садах.

Молодые еще лишенные хлорофила и не развившие зеленых кладодий, покрытые белой чешуей побеги выкапываются весной (с апреля до середины мая). Спаржа применяется в пищу отваренной в соленой воде или поджаривается затем с маслом и яйцами, как зеленое лоби. Несмотря на легкую горечь, вкусовое достоинство кушанья достаточно высоко.

Близкий вид, огородную спаржу, *Asparagus officinalis* L., рекомендует для культуры во рвах, наполненных перегноем, еще римский автор II века до н. э. Катон.

8. *Astragalus erinaceus* F. et M. - трагакант ежевидный.

Кар.-арм.: «вэси» (повсеместно)

Аз.: «гяван» (в Нахичеванской АССР).

Невысокий, редко превосходящий 0,5 м высоты, колючий кустарник. Его густые плоские кроны, скрывающие ствол, ступенчато покрывают крутые, безлесные, обращенные к югу склоны. Особенно большие заросли развиваются в среднем горном поясе, где в результате постоянных вырубок и выпаса скота древесный покров полностью уничтожен.

Еще в недавнем прошлом ветви «вэси», заготовленные зимой, служили в южном Карабахе (Дизак, Варанда) лучиной. Лучину укрепляли к особому металлическому приспособлению, которое помещали на одном из задних «сютюнов» (поддерживающих крышу на деревянных колоннах) карадама. В северном Карабахе (Джраберте) для освещения использовали черешневую бересту. Сейчас ветви «вэси» применяют в деревне, как факел. Особенностью «вэси» является способность гореть ярким пламенем и не разбрасывать искр.

В старину в Дизаке и Варанде существовал обычай зажигать в ночь декабрьского праздника «введение во храм» большие костры из заранее заготовленных прутьев «вэси». По записи, сделанной в с. Кармир-гюх (оно же Трнаварц или Кешиш-кент), костры раскладывали на расположенном возле селения холме со «священной» рощей после праздничного вечернего богослужения и жгли до полуночи. Через огонь прыгали первыми женихи и невесты, которые должны были повенчаться в течение ближайшего месяца, а затем и вся молодежь деревни.

Всего сильнее истребляли «вэси» в годы, когда выпавший ранней весной мокрый снег покрывал поросшие таволгой (*Spiraea hypericifolia* L.) склоны и пасшийся здесь в течение всей зимы скот (главным образом лошади) не находил для себя пищи. Тогда заросли «вэси» опаливали для уничтожения колючек, чтобы можно было собрать ветви, содержащие трагантовую камедь-слизь, которые перемалывались на мельницах. Получавшейся грубой крупой сдабривали саман, который давали скоту.

Трагантовая камедь-слизь («трагант» или «адрагант») находит применение в текстильном деле, для загустки набиваемых красок. Попытки наладить заготовки в НКАО в 1928г. оказались пока нерентабельными и были прекращены. Высшие сорта траганта находят применение в пищевой промышленности и для изготовления лекарств, средние сорта идут кроме текстильной промышленности для изготовления карандашных палочек, низшие для сапожных лаков и подклейки спичечных головок.

9. *Athyrium filix-femina* (L.) Roth – папоротник.

Кар.-арм.: «арчи-тантюль» (повсеместно в лесных районах)

Аз.: «айы-дошаи» (на Главном хребте).

Папоротник, образующий густые заросли в наиболее влажных участках горных лесов среднего и верхнего поясов, использовался в народной медицине, применявшей отвар корней в воде, как глистогонное средство.

В официальной фармакопее как глистогонное средство рекомендуется инфуз корневища «мужского папоротника», *Athyrium filix mas* Roth., который не встречается на территории НКАО.

Заместителем папоротникового корня в народной медицине Карабахской степи является настой на коре корней гранатника (*Punica granatum* L.), глистогонное действие которого подтверждено клинически.

10. *Berberis orientalis* C. K. Schneider- барбарис восточный

Кар.-арм.: «кутцухур» (для куста повсеместно);

«кецохли» (для плодов в Дизакском районе)

Аз.: «заринч» (повсеместно).

Невысокий колючий кустарник с кислыми плодами, который образует трудно проходимые заросли по обращенным к югу склонам в пределах среднего и верхнего поясов.

Основное использование - пищевое. Ягоды собирают в ноябре, после того как их побил морозом. Ветки с плодами хранят в течение всей зимы в сараях или на чердаках в подвешенном виде. В районах, где отсутствует сумах, их используют, как кислую приправу к мясным блюдам. Окрашенная в желтовато-коричневый цвет древесина корней при экстракции горячей водой дает темно-желтые настои. В народной ветеринарии настои давали баранам при эпизоотиях в качестве предохранительной меры против заболевания (Дизакский и Джрабертский районы). Те же желтые экстракты в народном крашении позволяли получить светложелтые выкраски на шерстяной нитке, предварительно протравленной алюминиевыми квасцами (или, вернее, водным раствором пережженного натурального алунита). Однако при обилии растений, позволявших получить выкраски значительно более яркого желтого цвета, применение барбариса было очень ограничено.

11. *Camelina sativa* Grantz s. 1. - рыжик посевной

Кар.-арм.: «сорэк» (Дизакский район, центральный Карабах).

Аз.: «кюранджа-оту» (повсеместно).

По-видимому, посевной рыжик, карабахская черная морковь, полба и нут относятся к старейшим культурам Карабаха, площадь которых в настоящее время уменьшается и находится на грани исчезновения. В полевой культуре рыжик больше совершенно не возделывают и только в отдельных семьях старики засевают по традиции один-два квадратных метра для того, чтобы сохранить семена. Еще в середине прошлого столетия каждая семья заседала рыжиком значительный участок для того, чтобы обеспечить себя на зиму пищевым маслом из семян этого растения. Быстрое исчезновение рыжика из культуры в конце прошлого столетия совпадает со сменой льна-долгунца, вытесненного хлопчатобумажной мануфактурой, на культуры масляничных сортов льна-кудряша, истари возделывавшегося только в северном Карабахе (в Джраберте).

12. *Cannabis ruderalis* Janisch. - конопля дикая

Кар.-арм.: «сиремна» (Джрабертский район).

«кинэп» (остальной Карабах)

Аз.: «джетана» (Кубинский район).

Дикая, легко осыпающаяся конопля, имеет в Карабахе двойственную экологию. С одной стороны она образует крупные заросли в долинах рек, там, где идет накопление ила; с другой - это рудеральный сорняк, прочно привязанный к местам обитания человека и следующий за его жилищем в пределах всего нижнего и, отчасти, среднего горного пояса. Сортовое разнообразие дикой конопли, которую приходилось наблюдать в северном Карабахе, очень велико, но до настоящего времени остается еще совершенно недостаточно изученным. Некоторые экземпляры отличаются исключительными размерами и, вероятно, представят немалый интерес для выведения новых сортов.

В долине среднего течения р. Тертер (в Джрабертском районе) заросли дикой конопли чрезвычайно велики. Местное население выделывает из конопли веревки для хозяйственных нужд, не вводя растение в культуру. Процесс изготовления веревок населением остается неизученным, так же как неясным остается, одна ли конопля использовалась для этой цели в

горных районах, где конопля не встречается, и не шла ли там в дело крапива.

13. Capsella bursa-pastoris (L.) Medic- пастушья сумка.

Кар.-арм.: «цты-пашар» (повсеместно).

Пастушья сумка относится к другой группе мусорных сорняков, которые в своем распространении связаны с одной стороны с иссушенными приречными склонами, с другой - с выбитыми и бедными почвами и местами распахов. И для этой группы мусорных сорняков наиболее характерным признаком является способность хорошо развиваться лишь в условиях отсутствия связанного растительного покрова. Оба типа местообитаний сближает между собой то, что в одном случае несвязанность покрова обеспечивается размывающей деятельностью воды, в другом - деятельностью человека, вытаптывающего или разрушающего обработкой целостность дерновины. По-видимому этот момент и объясняет сходство в видовом составе, которое наблюдается между видовым составом флоры речных долин и мусорных местообитаний.

Листву весной (в марте-апреле) употребляют в пищу в сыром виде, как салат, или в смеси с другими весенними травами, как начинку для пирогов с зеленью («женгела-һац»).

14. Carpinus betulus L.- граб обыкновенный.

Кар.-арм.: «пэхи» (повсеместно).

Аз.: «улас, вэлэс» (вне НКАО).

Carpinus orientalis Mill.- грабинник восточный.

Кар.-арм.: «сэва-пэхи» (центральный и южный Карабах); «джганы» (Джрабертский район).

Аз.: «темиркара» (Ленкоранский район).

Первый вид граба играет роль сменной породы на вырубках дубняков среднего горного пояса. Второй - ту же роль в пределах верхней части нижнего пояса на склонах южных экспозиций. В местном хозяйстве оба вида находят применение, как источник топлива и корма для скота. С последней целью нередко вели низкоствольное грабовое хозяйство, при котором ствол спиливали на высоте 1.5-2.5 м над уровнем почвы, чем молодую поросль предохраняли от поедания скотом. В топонимике название граба входит в

наименование урочищ, например, «пэхи-ахпюр» («грабовый родник») вблизи Шуши.

***15. Castanea sativa Mill.* - каштан благородный.**

Кар.-арм.: «шмбалут» (повсеместно).

Аз.: «шабалыт» (повсеместно).

В литературе было высказано утверждение, что благородный каштан в Карабахе дикое растение, пережиток поздне-третичного периода. Детальное изучение трех Карабахских местонахождений каштана, в окрестностях урочища Цакори, у монастыря Гондык (в центральном Карабахе) и близ развалин монастыря Ирек-Мангук в Джрабертском районе, привели к заключению, что всюду мы имеем дело только с искусственными посадками. Старейшими надо считать посадки около урочища Цакори, где наиболее крупный экземпляр достигает до 9 м в окружности при возрасте от 205 до 215 лет; все прочие посадки моложе. Весьма вероятно, что культура каштана была распространена раньше в Карабахе гораздо шире. Около 930 г. н. э. арабский географ Ал-Истахрий в книге «Книге путей и царств», говоря о г. Барда (расположенном в Карабахской степи), сообщает: «От него менее, чем в одном фарсахе есть место по имени Андараб. Место это заполнено садами и огородами. В нем произрастают всякие плоды - среди плодов шахибаллут лучше шахибаллута сирийского» (перевод А. Н. Караулова).

Высокие вкусовые свойства цакорийских каштанов, насаженных здесь переселившимися в начале XVIII в. меликами Шах-Назаровами, привлекли внимание населения. Каштаны послереволюционной посадки стали появляться в садах целого ряда селений центрального и южного Карабаха. Однако на рынки Степанакерта и Шуши каштаны привозят еще сравнительно редко и в малых количествах.

***16. Celtis caucasika Willd.* - каркас кавказский, каменное дерево.**

Кар.-арм.: «пршнэ» (повсеместно).

Аз.: «дагдаган» (повсеместно).

В настоящее время каркас в Карабахе не образует самостоятельных лесных насаждений, однако, сохранение его названия за рядом сейчас совершенно безлесных урочищ в пределах нижнего пояса предгорий, указывает на его значительно более широкое распространение в прошлом. Название

«пршнот» несет оголенная вершина к северу от с. Солекиятин, а название «дагдаганлых» закрепилось за безлесной горой недалеко от с. Кизил-Кишляг.

Теперь связь между человеком и деревом «пршнэ» почти исчезла. Только осенью мучнисто-сахаристые плоды каркаса служат лакомством для детей. Еще в недалеком прошлом связь была более тесной, хотя шла не по линии пищевого или технического использования, а по линии надстроечно-культовых представлений.

Каркас был неперенной породой, которую можно обнаружить вблизи остатков всех культовых мест поклонения, в пределах нижнего и оснований среднего горного пояса восточного и южного Карабаха. Встречается «пршнэ» и вне связи с пирами отдельно стоящими стволами, которые в таком случае обычно носят название «хач», т.е. «крест», хотя ни на них самих, ни на окрестных камнях найти изображение креста не удается.

Наиболее крупную рощу священных в прошлом «пршнэ» мы встречаем у жертвенника солнечного культа - «святилища» Сары-бек в трех километрах к юго-востоку от Степанакерта. Культ Сары-бек уже описан в литературе, поэтому мы остановимся лишь на ботаническом окружении. Сам жертвенник, когда-то обнесенный разобраным сейчас каменным строением, представляет огромную известковую глыбу, разорванную на двое могучим, в настоящее время уничтоженным стволом каркаса. Из-под корней дерева, разбежавшихся на скале, бил холодный источник, теперь отведенный в сторону и взятый в бассейн, но русло которого еще ясно сохранилось. Около десятка стоявших кругом стволов каркаса, каждый из которых имеет в окружности свыше двух метров, покрывают лежащие кругом известковые отторженцы. По подсчету годовичных колец прироста древесины, возраст отдельных деревьев можно установить в 300-350 лет. Но современные стволы - только корневая поросль, выросшая на месте когда-то бывшей каркасовой рощи; это видно и по расположению деревьев, собранных по 2-3 вместе, и по остаткам старых совершенно истлевших иней между ними. Таким образом существование каркаса у «святилища» Сары-бек может быть оценено периодом по крайней мере вдвое большим, нежели возраст современных деревьев¹. Два четырехметровых в обхвате ствола карагача,

¹ При осмотре рощи Сары-бек в 1939 году пришлось констатировать, что почти вся она вырублена и выкорчевана и гигантских стволов сейчас уже не существует

вековое дерево кавказского клена и несколько высокоствольных деревьев «чапки», определяют видовой состав рощи у «святилища» Сары-бек.

Примером одиночного культового ствола кавказского каркаса в прошлом может служить дерево «таза-хач» (т.е. «новый крест»), стоящее на уступе правого борта долины Ах-дара, на дне которой расположилось с.Мардакерт.

По изустному преданию дереву этому всего 100-120 лет. Никаких изображений креста вокруг нет и название относится непосредственно к самому дереву. Ствол «таза-хач» расположен среди причудливо изъеденных карстом известковых глыб; выход одного из поглотительных колодцев расположен под самыми корнями дерева. В жаркий день, когда накаленный воздух поднимается с расположенной к востоку Карабахской степи и пробегает через сообщающуюся систему пустот, пронизывающих весь хребет, он вызывает глухие гудящие звуки. Сюда приходили молиться об исцелении от различных болезней. Жертва дереву состояла в том, что под корнями дерева разжигался светильник. Если дым не поднимался вверх, а током воздуха втягивался вглубь поглотительного колодца и если это совпадало с моментом появления гудящих звуков в недрах хребта - считали, что жертва угодна дереву и просимое исполнится. Густой слой копоти, покрывающий входное отверстие колодца, свидетельствует о том, что к «таза-хач» прибегали очень часто. Раньше под жертвенным огнем резался черный баран или черная курица: впоследствии стали ограничиваться тем, что на нижние ветви вешали шерстинки, окрашенные в черный и желтый цвет.

Большой популярностью в прошлом пользовался ствол пршнэ около с. Норашен. Сквозь дупло ствола, стоящего на холме рядом с селением, заставляли проползать больных детей.

Единственная крупная роща не старых каркасов, которую пришлось встретить во время маршрутов, не оставляет сомнения в своем происхождении, как и рядом растущие чинары, *Platanus digitata* Gordon. Она покрывает развалины города Майракаһак, по преданию столицу мелика Атама Великого, ниже развалин крепости Джраберт.

О том, что в местах резиденций правителей это дерево сажали искусственно, свидетельствует аллея нетолстых каркасов, сохранившихся в саду шушинского хана (ныне парк Степанакертской электростанции). Возможно, что декоративным соображениям здесь предшествовали представ-

ления, связывавшие носителя власти с деревом посвященным культу солнца. Отдельные деревья нередко сажали в садах, как средство от «сглаза».

17. *Cephalaria gigantea (Ldb.) Bobr. – цефалария*

гигантская.

Кар.-арм.: «ган-тапа» (Джрабертский район).

Аз.: «сары-гюль» (Шушинский район);

«чай-оту» (на Главном хребте).

Многолетник с высокими, достигающими 2 м, травянистыми стеблями и крупными полушаровидными головками полевых цветов. Особенно обильно произрастает на солнечных опушках верхней границы лесов и на влажных участках субальпийских лугов, а также на местах старых летних стойбищ.

Собранные в период цветения соцветия сушились и находили двойное применение. Из них часто в смеси с высушенными цветами липы (*Tilia caucasica* Rupr.) заваривали чай, имеющий темножелтый цвет и несколько медвяный вкус. В значительно больших количествах высушенные соцветия шли на окрашивание шерстяной нитки [по квасцовой (алюминиевой) протраве] в темный золотисто-желтый цвет. При повторной краске в экстракте марены достигалась особенно яркая выкраска красного тона (кизилово-красная). В течение последних десятилетий заготовки все больше сокращались и в настоящее время их вообще не ведут, хотя в соседней Армении цефалария считается одним из наиболее высоко ценных красителей ковровой пряжи.

18. *Cerasus avium (L.) Moench – черешня дикая.*

Кар.-арм.: «гюляс» (повсеместно, применяется как по отношению к несъедобной дикой, так и к культурной черешне).

Аз.: «гиляс» (повсеместно).

Дерево, достигающее средних размеров. Особенно обильно растет в лесах среднего горного пояса южного Карабаха. Плоды мелкие, чернофиолетовые, очень горькие и несъедобные. Ствол с легко сдирающейся похожей на березовую бересту красновато-серой корой.

В быту жителей северного Карабаха черешня играла большую роль, как источник для получения осветительных материалов. Для добычи «бересты», выбранные в лесу наиболее прямоствольные и несучковатые деревья подсаживали в конце лета, оставляли высыхать на корню в течении всей зимы, следующим летом обдирали, а бересту резали на длинные ленты. Ленты прикрепляли металлическим приспособлением к одному из задних «сютюнов» карадама. Подобно тому, как стволы трагантового астрагала в южном Карабахе, черешневая береста, называвшаяся «кичь», ценилась за то, что не разбрасывала искр при сгорании и не могла вызвать пожара. Относительная редкость черешни в лесах северного Карабаха определяется по-видимому, не естественно-историческими факторами, а уничтожением ее человеком.

Помимо основного использования на лучину небольшие ленты черешневой коры шли на плетение корзин, а крупные пласты ее, как и кору ясеня (*Fraxinus excelsior* L.) применяли на изготовление больших ульев («кот»).

19. *Chenopodium album* L. – марь, белая лебеда.

Кар.-арм.: «тал» (повсеместно).

Аз.: «тэрэ» (повсеместно вне НКАО).

Лебеда является одним из наиболее широко распространенных сорняков, от нижнего лесного пояса до оснований пояса субальпийских лугов. Первичным типом местообитаний можно считать отмели рек, где иногда развиваются сплошные чистые заросли, занимающие десятки квадратных метров. Вторичные обитания связаны не только с мусорными местообитаниями вокруг человеческих жилищ, но и с площадями сельскохозяйственных культур. Чрезвычайно устойчивые оболочки семян лебеды хорошо сохраняются в числе растительных остатков, собираемых из древних культурных слоев во время археологических раскопок, и подтверждают давнишнюю связь этого растения с деятельностью человека.

В русском фольклоре многочисленны указания на применение в пищу семян лебеды в годы неурожаев, сведений о чем в Карабахе слышать не пришлось.

Листья и верхняя часть стеблей лебеды весной идут в пищу отваренными, отжатыми и приправленными чесноком и растительным маслом. То же название, что и лебеда, имеет ширица, *Amaranthus retroflexus* L., которую используют так же, как и белую лебеду.

20. *Cornus australis* C. A. M. – свидина южная.

Кар.-арм.: «чапки» (повсеместно).

Аз.: «мирдарча» (повсеместно).

Свидина произрастает в виде кустарника высотой до 3-3,5 м. и образует большие заросли на месте вырубок дубняков в среднем горном поясе Карабаха. Население использует ее для зеленых изгородей. Только в трех священных рощах, около «святилища» Сары-бек, в урочище Хаковик близ с. Гюней-Чертар и в урочище Хачен-Харт, недалеко от с. Кармир-гюх южная свидина встречается в виде невысоких прямоствольных деревцов высотой в 5-6 м. с шаровидными кронами и стволами до 80 см. в окружности. Наиболее крупные экземпляры растут в роще Хаковик. Лишь один ствол (близ с. Кармир-гюх) имел особое культовое значение; весной перед перегоном скота на горные пастбища крупный рогатый скот обводили трижды вокруг ствола «чапки», после чего ломали старые пастушьи посохи; таким образом, думали, что можно предохранить скот от нападения волков на горных пастбищах.

В народном крашении охотно прибегающем к железным протравам, «чапки» играет видную роль для придания шерстяной нитке черного или близкого к черному тона. Обычно, для получения глубоких черных тонов применяли двойное крашение «чапки» и «свахотом», иногда с последующей обработкой экстрактом крапивы.

Плоды «чапки» несъедобные; остальные части растения никакого применения, кроме указанного выше, не находят. Тем любопытнее отметить, что плоды *Cornus sanguinea* L., вида чрезвычайно близкого к кавказскому *Cornus australis* C. A. M., который некоторые авторы рассматривают, как простую разновидность первого, в огромном количестве находили среди остатков, собранных в свайных постройках Швейцарии. На что их применяло в то время население - остается неясным.

21. *Cornus mas L.* – кизил.

Кар.-арм.: «һюн» (повсеместно – для плодов);

«һюни» (повсеместно – для кустарников);

Аз.: «зоһал» (повсеместно).

Во всех лесных поясах Карабаха кизил – излюбленная плодовая порода, встречающаяся не только повсюду в садах, вдоль изгородей, но и в виде подлеска среди разреженного рубкой дубово - грабового леса.

Народное название «һюн» нашло многочисленное отражение в топонимике, помимо мелких урочищ в лесах, название «һюнот» имеет и селение возле Шуши, на картах обычно называемое «Дашалты».

Плоды кизила - объект массовых заготовок в течение сентября - октября. Высушенный на солнце и очищенный от косточки кизил и приготовленная из него кислая пастила («лаваш»), которую готовят так же, как лаваш из алчи, играют видную роль в пище населения в зимнее время. Сушеные плоды в смеси с порошком высушенных душистых трав идут на приправу к мясным блюдам, а лаваш в супы. Как свежие, так и высушенные плоды кизила применялись в народной медицине в качестве противомаларийного средства. Сок, выжатый из свежих ягод или настой из сушеных, приготовляемый путем залива теплой водой на 12 часов (без кипячения), выпивался больным в количестве одного стакана утром, натошак, и еще одного или двух стаканов в течение дня. Прием настоя вызывал сильное потение и падение температуры. Применение настоя являлось также профилактической мерой при начинающейся простуде; его давали, как укрепляющее питье после всякого рода длительных и истощающих болезней.

Перемолотые на ручных жерновах в муку косточки применяли в народной медицине при лечении поносов; основная же масса косточек скармливались свиньям.

В с.Чанахчи нам сообщили, что молодые олиственные ветви кизила применяются для получения на шерстяной нитке выкрасок оливково-зеленого цвета. В случаях отсутствия алчовой пастилы, водные экстракты из кизилового лаваша использовали на предварительную обработку шерсти перед окраской ее мареной в красный цвет тона бордо.

22. *Corylus avellana* L. – лещина обыкновенная.

Кар.-арм.: «ткогны» (повсеместно – для кустарника);
«кацӧр» (повсеместно – для плодов).
Аз.: «фындых» (повсеместно).

***Corylus cervorum* V.Petr. - лещина оленья**

Кар.-арм.: «ткогны-цар» (Дизакский район).
Аз.: «пстных» (с. Аладжан в южном Карабахе).

Обыкновенная лещина – один из наиболее широко распространенных в пределах всего лесного Карабаха элементов подлеска, который после сплошных рубок образует самостоятельные кустарниковые чащи, особенно обильные вблизи от старых населенных пунктов. В топонимике применительно к лещине обыкновенной используется только форма «фындыхлу» (название ряда урочищ), в то время как топонимические названия, связанные со словом «ткогны» в обоих зарегистрированных случаях оказались связанными с лещиной оленьей – «ткогны-ахпюр» («родник оленьей лещины»), под вершиной горы Тунчунлар на верхнем течении р. Хорос и «ткогнот» близ вершины горы Гёзалдара в северном Дизаке.

В настоящее время специальных посадок лещины в Карабахе нет, но обычно при разбивке садов старые кусты обыкновенной лещины не уничтожают.

Помимо пищевого значения, которое имеют орехи лещины, заготавливаемые населением в значительных количествах и в течение всей осени и зимы поступающие на базары, наиболее широко используются молодые ветви, из которых плетут изгороди во всем Карабахе.

О судьбах оленьей лещины, вида, почти полностью уничтоженного за последние 50 лет, было подробно сказано в общей части. В районе распространения этого растения кавказский бук (*Fagus orientalis* Lipsky) совершенно отсутствует, и поэтому перенесение его азербайджанского названия «пстных» на оленью лещину не вызывает никаких недоразумений при пользовании населением.

23. *Cotinus coggygia* Scop. – желтинник, сараган.

Кар.-арм.: «трим» (Джрабертский район и центр.Карабах);
«бяльгя» (Южный Карабах); «вэльки»
(с. Азох Дизакского района).
Аз.: «наринджи-агач» (г.Шуша и
Шушинский район); «сараган»
(повсеместно вне НКАО).

Ветвистый кустарник до 2 - 2,5м высоты. Растет на обращенных к югу каменистых, особенно известковых склонах. Обычно в нижнем поясе Джрабертского района, но рассеянно встречающийся и в центральном Карабахе, где в результате неумеренных заготовок местами (например, в окрестностях Шуши) почти полностью уничтожен.

В народном крашении применяют как листья желтинника, так и кору его молодых побегов и древесину. Особенно красивы чистые хромово-желтые тона, которые получали в с. Атерк (Джрабертского района) из коры молодых ветвей на шерстяной нитке, протравленной алюминиевыми квасцами. В прошлом листья желтинника заготавливали в большом количестве для дубления кожи, что и привело местами к уничтожению зарослей, так как листья срезали вместе с ветвями. В 1921-22 гг. крупные заготовки вел Азербитифак в окрестностях с. Гюлятаг (Джрабертский район), а по данным Облместпрома в 1926-27гг. бывшим Совнархозом Нагорного Карабаха в Джраберте было заготовлено и вывезено около 375 тонн листа сарагана для кожевенных заводов Тбилиси и Ростова-на-Дону.

24. *Cousinia macrocephala* С. А. М. – кузиния крупнокорзинчатая.

Кар.-арм.: «глган» (Дизакский район).
Аз.: «гангал» (Джебраильский район).

Один из местных «чертополохов», распространенный в нижнем безлесном горном поясе южного и восточного Карабаха, где на заброшенных пашнях образует местами крупные заросли.

Весной очищенные от коры стебли в большом количестве идут в пищу в сыром виде. Чрезвычайно маслянистые семанки (созревание которых служит приметой того, что ячмень пора убирать) собирают, поджаривают вместе с пшеничным зерном и применяют на изготовление кушанья «аганц».

Факт сохранившегося до настоящего времени пищевого применения семян дикорастущей кузиинии представляет исключительный интерес для понимания технологии использования масличных растений в эпоху собирательства. До настоящего времени в Карабахе удалось обнаружить три вида некультурных растений, плоды которых использовались в пищу в качестве масличных: эфиопский шалфей, *Salvia aethyopis* L., синюха, *Echium vulgare* L., и кузииния. В отношении эфиопского шалфея в Дизакском районе пришлось даже встретиться со следами чрезвычайно примитивного возделывания, заключавшегося в том, что отдельные участки его зарослей обносят загородкой для того, чтобы предохранить растения от стравливания скотом. Плоды обмолачивали простым обтряхиванием выдернутых из почвы засохших стеблей над подостланной тканью.

25. Crataegus sp. div. – боярышник (различные виды).

Кар.-арм.: «сзнэ» (повсеместно).

Аз.: «емшан» (повсеместно).

Все виды боярышников, распространенных в Карабахе на местах вырубок и как подлесок в дубовых лесах, имеют съедобные плоды, потребляемые местным населением. Однако, только кирпично - красные плоды *Crataegus orientalis* Desf., достигающие размеров некрупной вишни, в поздние осенние месяцы поступают на базары Степанакерта и Шуши. В селах плоды этого вида сохраняют на зиму подвешенными к стропилам чердаков и сараев. В течение зимы они идут в пищу в сыром виде.

Красновато - коричневую глянцевитую кору молодых побегов всех видов, особенно же *Crataegus ryrstostyla* Pojark. заваривают вместо чая, но обычно не заготавливают, так как сырье всегда есть под руками.

Сбор плодов с колючих ветвей боярышника не всегда безопасен. В результате укусов часто развиваются тяжелые дерматиты, при более глубоких ранениях переходящие в трудно поддающееся лечению воспаления надкостницы.

26. *Cydonia oblonga* Mill. – айва

Кар.-арм.: «сэргевиль» (повсеместно);

«скэвюль» (Джрабертский район).

Аз.: «һэйва» (повсеместно).

Айва в Карабахе имеет только культурное происхождение, хотя легко дичает и в таких случаях может навести на остатки разрушенных человеческих поселений. Крупная роща такой одичавшей айвы отмечает место развалин Майракаһак в Джраберте.

В основном применение находят плоды айвы. В печеном виде они служат приправой к мясу, в больших количествах из них варят варенье. Молодые, только что развернувшиеся листья айвы идут на заворачивание мяса при приготовлении блюда «долма», заменяя виноградные листья. Настой из сушеных молодых листьев – широко распространенное народное средство для лечения поносов у грудных детей.

27. *Elaeagnus angustifolia* L. f. *culta* Sosn. – лох узколистый

Кар.-арм.: «пшат» (повсеместно).

Аз.: «ийда» (повсеместно).

Лох в Карабахе встречается только в культурном состоянии. Население считает его привезенным из Ирана. Зрелые плоды с суховатой мучнистой мякотью идут в пищу в сыром виде. Растение ценят за то, что оно дает большой взятки меда, а в Шуше его разводят, как ценное декоративное растение, в период цветения наполняющее своим благоуханием весь город.

Население Карабаха считает лох растением, введенным в культуру из Ирана. Вероятно указание это соответствует действительности, потому что в отличие от других (например, прикаспийских) районов Азербайджана в Карабахе приходилось находить одну только культурную форму лоха. Нужно думать, однако, что введение в культуру произошло уже очень давно. Лох вполне натурализовался, широко распространен не только в садах, но и вблизи от заброшенных населенных мест, где идет успешное семенное самовоспроизведение. Распространен он от Карабахской степи до высот в 1400 м. над уровнем моря, например в г. Шуше, где он растет деревьями до 12-15 м.

28. *Eremurus spectabilis* MB - эрэмурус

Кар.-арм. и аз.: «шириш» (повсеместно).

Эрэмурус образует большие заросли на известковых склонах субальпийского пояса всего Карабаха.

Молодые ростки, собираемые весной в конце мая и начале июля, отваривают в соленой воде и либо в вареном, либо в поджаренном на растительном масле виде употребляют в пищу. Аналогичное применение имеют и другие виды этого рода, встречающиеся в Иране, Афганистане и Средней Азии.

Вздутые корни в прежнее время собирали, сушили и перемалывали; прибавленные в незначительном количестве к известковому раствору они вызывали необычайно сильное схватывание извести при застывании и использовались местными мастерами - каменщиками и строителями при постройке домов. О случаях варки из корней сапожного клея, на что есть указания в литературе, в Карабахе слышать не приходилось.

29. *Euphorbia Seguierana* Neck. – молочай Сэгье.

Кар.-арм.: «иша-катнук» (т.е. ослиное молоко, Центральный Карабах, Дизакский район); «трна-цагик» (с.Гадрут, Дизакского района)

Аз.: «сары-чоб» (г.Шуша); «сютлю» (повсеместно вне НКАО).

Травянистый многолетник, все части которого богаты едким белым млечным соком (отчего, по видимому, и происходит армянское карабахское название растения).

В местном народном крашении растение это считают одним из наилучших для получения желтых выкрасок на шерстяной нитке по алюминиевой (квасцовой) протраве. Заготовку его, по рассказам, вели в довольно значительных количествах в период цветения, что в зависимости от высотного положения места сбора падало на середину или конец мая и начало июня; самый процесс крашения остался неизученным и попытки воспроизвести его в лабораторной обстановке не дали желаемого чисто желтого цвета.

30. Fagus orientalis Lipsky – бук восточный.

Кар.-арм.: «наджаркэ» (Джрабертский и север Степанакертского района).

Аз.: «пстых» (повсеместно); «кызыл-гёз» (в Ленкоранском районе).

Лесообразующая древесная порода северного Карабаха (к северу от течения р. Бадары), где встречается, главным образом, на высотах между 1000 и 1800 м. над уровнем моря, на обращенных к северу склонах.

Древесина бука, в большом количестве идущая на нужды местной деревообделочной промышленности и для изготовления клепки, почти не находила применения в быту населения.

Буковые леса как в прошлом, так и в настоящем использовали, главным образом, для выпаса крупных стад свиней. Деревьев культового значения встретить не пришлось.

В период гражданской войны, когда были большие затруднения с завозом товаров в область, население вернулось к старинному полузабытому сейчас способу изготовления мыла из букового щелока. Для этой цели выбирали старое дуплистое, но еще живое дерево и в дупле разжигали костер. Через несколько дней тления дерево рушилось, а в дупле скоплась масса спекшейся золы, которую измельчали на ручных каменных жерновах и без какой-либо предварительной обработки смешивали с бараньим жиром. Ввиду того, что углекислые щелочи золы не могли омылить глицеридов жирных кислот сала, мыло не приобретало тех свойств, которое мы от него обычно требуем, и вымытые им предметы оставались всегда немного жирными.

Заготовка букового орешка, которую в больших количествах вел Совнархоз Нагорного Карабаха в 1924-25 гг., была вскоре прекращена из-за трудностей вывоза и неправильного чередования семенных и неурожайных годов.

31. *Ficus carica* L. – смоковница, винная ягода, инжир.

Кар.-арм.: «тозны» (название плодов в некоторых селах центрального Карабаха);
«тузны» (название для дерева).

Аз.: «инжир» (повсеместно).

Если учесть способность легко дичать у культурных форм инжира, то остается пока неясным, какая доля инжира, произрастающего в Карабахе, падает на дикорастущие, какая на одичавшие деревья. В Карабахе население считает мелкие деревья, которые лепятся по карнизам известковых скал и отличаются небольшими темнофиолетовыми плодами, за дику форму. В таком случае форма эта не соответствует указаниям «Флоры СССР» (т.V, стр. 381,1936), по которой дикая форма не приносит плодов. Заросли одичавшего желтоплодного инжира встречаются вне культуры на местах старых человеческих поселений, например, на развалинах г. Майракаһак и руинах монастыря Ирек-Мангук в Джрабертском районе. Плоды инжира массами привозят на базары Степанакерта и Шуши, в основном из прилегающих частей низменности. Инжир идет в пищу в сыром виде, сушеном и в вареньях.

32. *Fragaria viridis* Duch. – полуница.

Кар.-арм.: «твры-мор» (Джрабертский район);
«мори» (прочие районы НКАО).

Аз.: «чиалег» (повсеместно вне НКАО).

Заросли полуницы на местах вырубок в пределах среднего горного пояса бывают настолько велики, что в урожайные годы снабжают сырьем кустарную винокуренную промышленность; благодаря низким вкусовым качествам, плоды не поступают на базары.

Значительно более редкой в Нагорном Карабахе является настоящая лесная земляника (*Fragaria vesca* L.- *Fr.silvatica* Duch.), встречающаяся только по опушкам дубняков среднего горного пояса. Плоды земляники собирают с чисто потребительскими целями и используют в пищу в сыром виде: они поступают на базары Степанакерта и Шуши лишь в виде исключения.

33. Fraxinus excelsior L. – ясень

Кар.-арм.: «һаџи» (повсеместно).

Аз.: «вэн» (на Главном хребте).

Древесная порода, равномерно распределенная в лесах среднего пояса, но нигде не встречающаяся в больших количествах.

О культовой в прошлом роще ясеня на левому берегу р. Кюнделян ниже с.Красный Базар достаточно подробно было уже сказано в общей части.

Помимо изготовления из древесины ясеня рукояток всякого рода хозяйственных орудий (например, топоров - цакатов, молотков и т.п.), в старое время кору ясеня так же, как и кору дикой черешни, употребляли для изготовления больших ульев («кот»). Для этой цели кору снимали широким пластом, свертывали в трубку, края которой сшивали узкими ремнями из той же коры; днищами служили круглые пластины коры.

В связи с развитием виноградарства в Дизакском районе при крупных виноградниках разводили небольшие плантации ясеня. Сосредоточенный в очень густом насаждении ясень быстро подгонялся, и после достижения возраста в несколько лет его резали на виноградные тычины, к которым лозы подвязывали узкими лентами коры годовалых побегов грецкого орешника.

34. Genista transcaucasica B. Schischk. – дрок закавказский.

Кар.-арм.: «авиль» (повсеместно);

«тегна-цагик» (изредка).

Аз.: «наз» (г.Шуша и Шушинский район).

Невысокий кустарничек с прутьевидными ветвями, который сплошными зарослями растет по безлесным, обращенным к югу, склонам в пределах среднего горного пояса всего Карабаха.

Применение надземной массы дрока, собранного в период цветения (в зависимости от высотного положения и условий погоды время сбора падает на конец мая - весь июнь), при крашении шерстяной нитки по квасцовой (алюминиевой) протраве было распространено повсеместно и у местных красильщиц сохранилось до настоящего времени. Массовые заготовки, которые еще в недавнем прошлом производились для нужд ковроткацкой промышленности, не отразились губительно на зарослях дрока, потому что серпами жали только надземные части высоко над уровнем корневой

шейки. К концу вегетационного периода растение успевало снова отрастать. С закрытием зимой 1934-35гг. красильной мастерской в Шуше крупные заготовки больше не производятся.

35. Hieracium hypaurium Naeg. et Peter – ястребинка горная

Кар.-арм.: «һапет» (повсеместно в горных районах).

Горная ястребинка покрывает своими небольшими прижатыми к почве розетками листьев целые склоны в пределах пояса субальпийских лугов и на опушке верхнего лесного пояса, особенно обильно развиваясь на сложенных мелкоземом и вытравленных пастбой, обращенных к югу склонах. Листья ее скот не поедает, а прижатость розетки и способность развивать длинные побеги спасает от гибели при вытаптывании.

В старину горная ястребинка была источником для получения трута. С нижней поверхности листьев, которые собирали в период, предшествующий цветению (главным образом в июне, когда скот перегонялся на горные пастбища), реже в период второго осеннего роста розеток после выпадения первых осенних дождей (в конце сентября–начале октября), руками, без применения каких-либо орудий, стирали покрывающее их войлочное опушение. При небольшом размере листовых пластинок, в среднем достигающих 5-8 см², и при малом размере волосков процесс заготовки был крайне длительным и трудоемким. За период сбора один человек мог собрать не более 100 г волокна. Затем снова без применения каких-либо орудий, вроде веретена, из волосков сначала ссучивали пальцами тонкую нить, затем отдельные нити сплетали в толстый шнур, диаметром около 1 см. Шнур резали на куски длиной от 15 до 20 см, которые на концах обжигали и давали на хранение старейшей женщине в доме. От этого шнура и зажигали огонь на очаге карадама. Считали, что другой дом не должен дать огонь взаимы. Это означало, что из давшего огонь дома вместе с последним уйдет и счастье и благополучие.

Уже много лет прошло с тех пор, как значение трута - «һапет» потеряно, но сила запретов связанных с ним сохранилась в памяти стариков, боявшихся, что рассказы о һапете принесут несчастье их дому и потому неохотно делившихся известными им преданиями.

В топонимике нам пришлось встретить урочище «һапет-тала» («трутовая поляна»), которая представляет собою очень старую, свыше чем семидесяти-

летнюю залежь, по которой ястребинка разрослась огромными кругами. Расположена һапет-тала в верховьях одного из верхних правых притоков р. Хорос (Дизакский район). В свое время здесь вели заготовки трута - һапет.

В Дизаке сохранились в разговорном языке две равнозначные поговорки: «обчистил, как һапет» и «обчистил подобно һапету». Поговорки эти применяются и в прямом и в переносном смысле - в первом случае, например, когда поданное кушание съедено без остатка и блюдо совершенно пусто; во втором, в том же смысле, что и русская поговорка «ободрали, как липку».

Сейчас волокно һапет собирают только ребята-подпаски во время своего пребывания на летних пастбищах.

36. Hippomarathrum crispum (Pers.) Koch – гипомаратрум.

Кар.-арм.: «пэки» (повсеместно).

Единственное, кажется дикорастущее растение Карабаха, относительно использования которого местным населением имеются литературные указания. Г.И. Радде в описании своего путешествия в Карабах, опубликованном в 1890 г., пишет, что неисчислимы заросли «пэки» служат местом заготовок их черешков, которые солят и маринуют, но «на европейский вкус вследствие горечи несъедобны».

Хотя заготовки ведутся и в настоящее время, но неисчислимы заросли уже отошли в область преданий. Под Шушой нам показывали склоны, о которых пишет Радде: на них с трудом удалось разыскать несколько чахлах не достигающих до цветения экземпляров. В Хачене по линии старинного скотопрогонного пути, ведущего из Карабахской степи на пастбища Курдистана, старики показывали склоны, где некогда велись заготовки «пэки»; сейчас это растение обнаружить не удалось. Несколько лучше «пэки» сохранился в наиболее удаленных от дороги и труднодоступных участках южного Карабаха, но и там непрерывным сбором это растение уничтожено настолько сильно, что с трудом удается разыскать экземпляры, достигающие нормального цветения и плодоношения.

Заготавливались черешки молодых листьев, которые очищали от корового слоя, отваривали и засаливали. Раньше соленый «пэки» (называвшийся у молочан-переселенцев «пять пальцев» по числу лучей рассеченного на вершине черешка) был предметом не только оживленной торговли на городс-

ких базарах, но и вывоза на низменность Азербайджана и даже в Баку. В настоящее время заготовки имеют чисто потребительский характер.

37. Hippophaë rhamnoides L. - облепиха.

Кар.-арм.: «ляпри» (Джрабертский район).

Аз.: «чайткян» (на Главном хребте).

Единственным местом в Карабахе, где сохранился еще не уничтоженным высокоствольный (до 10 м) лес из облепихи, являются подвижные галечники по среднему течению р. Тертер (в Джрабертском районе). Название «ляпрот» повторяется для ряда урочищ, где растет облепиха, в том числе и в долине р. Хачен, где в настоящее время облепихи нет.

По-видимому тонкомерность стволов облепихи не позволяла пользоваться ею в строительстве карадамов, в то время как в других частях Кавказа, например, у мохевцев по среднему течению Терека (в Грузинской ССР), она была излюбленной древесиной при постройке их высоких сторожевых башен. В Карабахе в большом количестве заготавливали лишь колючие ветви для того, чтобы складывать из них непроходимые и негниющие в течение нескольких десятилетий изгороди между полями и приречными садами. Плоды облепихи, по-видимому, местное население не использовало. Уничтожение лесов облепихи связано с расчисткой приречных участков под сельскохозяйственные культуры.

38. Humulus Lupulus L. - хмель.

Кар.-арм.: «шрмышог» (Джрабертский район);

«шрмушут» (Дизакский район).

Аз.: «хамырмая» (вне НКАО).

На всех участках, где сохранились хотя бы следы приречных лесов, хмель является непременным их спутником; во вторичных условиях хмель встречается в приречных садах, где играет роль тягостного сорняка.

Культуру хмеля в Карабахе не ведут, так же как и не используют его плоды (шишки). В Дизакском районе, где в некоторых семьях приходилось встречать запас хмелевых шишек в качестве «дрожжей», согласно указывали на недавнее заимствование этого приема от русских. Зато повсеместно в Карабахе распространено использование молодых весенних побегов хмеля в качестве овощи: побеги отваривают в соленой воде, а затем поджаривают с маслом и яйцами.

Вообще в мировом опыте использование хмеля для «охмеления» пива явление, по-видимому, очень недавнее; Плиний (В I в.н. э.) пишет о побегах хмеля, как об овоще, соперничавшей в свое время со спаржей (*Asparagus*). Это же значение хмель продолжал сохранять в Западной Европе в средние века. До сих пор, в тех странах, где хмель разводят для получения шишек и большое количество побегов весной вырезают, последние регулярно поступают на овощной рынок. Особенно излюблена эта овощь в Бельгии, Голландии и Англии.

39. Juglans regia L. - грецкий орех.

Кар.-арм.: «чһопур» (повсеместно);

Аз.: «коз» (повсеместно).

Грецкий орех в Карабахе относится наряду с каштаном, айвой и чинаром к вполне натурализовавшимся древесным породам, но не встречается в диком состоянии. Помимо крупного насаждения в долине р. Тертер, описанного в общей части, можно указать еще на большую рощу, насчитывающую около 1500 стволов близ с. Улубаб, на севере Степанакертского района; все остальные насаждения редко когда состоят больше чем из нескольких десятков стволов. Обычно даже отдельные деревья грецкого ореха, стоящие, казалось бы, в давно нерубленном лесу, позволяют найти вблизи либо остатки населенного пункта, либо руины монастырской стены, либо остатки полуобрушенной крепостной башни.

Основное применение грецкого ореха у местного населения - пищевое. Тертые (вернее мятые) орехи кладутся в разные виды пищи, как источник жира. Нередко лоби варят вместе с орехами, служащими маслянистой приправой. Имеется и специальное кулинарное изделие, начинка которого делается из грецкого ореха для пирога «кркэни». Для начинки «кркэни» на слой пшеничного теста, соответствовавшего размеру очага в центре карадама, накладывали массу из ядер грецкого ореха, предварительно расколотых особым деревянным пестиком («схтуртаки») вместе с луком. Внутрь начинки запекали одну штуку кизила, высушенного с косточкой, которую называли «доулят»- «счастье», а на верхней тестяной крышке пирога по сырому еще тесту деревянной ложкой, обмокнутой в воду, наносили символическое изображение солнца в виде двух концентрических кругов, соединенных радиальными лучами. Пирог делили на куски по числу присутство-

вавших в доме на празднике людей и кроме того выделяли по куску на долю скота, которым владел хозяин сада и полей. Владелец куска с запеченным в него «счастьем» считался на наступающий год носителем счастья данного дома. Как было уже указано, по видимому, начинке из грецкого ореха предшествовала начинка из плодов дерева «пршнэ». Это показание о переходе функций дикорастущего дерева на культурную породу говорит, казалось бы, в пользу относительно недавнего появления грецкого ореха. Однако лингвистическое исследование Р. И. Шаумяна показало, что карабахское народное название «чһопур», не имеющее ничего общего с общеармянским («попок»), относится к яфетической корневой группе слов. Это заставляет отнести период первых посадок грецкого ореха на современной территории области к достаточно отдаленному времени.

Как источник строительного материала в северном Карабахе орех использовали на опорные колонны («сютюны») карадамов. В последнее время стволы шли для изготовления ценной ореховой фанеры, а главным образом ради наплывов каппа (называемых на месте «фрр»), шедшего на экспорт. В селе Кочегот (Джрабертского района) из древесины грецкого ореха изготавливали наиболее ценные музыкальные инструменты - тары.

В южном Карабахе (Дизакском районе) была распространена культура грецкого ореха в виде постоянно вырубаемой корневой поросли на виноградниках. Узкие ленты коры, которую снимали с годовалых водяных побегов, служили для подвязки виноградных лоз к тычинам; они успешно конкурировали с лубом дикорастущих «церкут-кут» - видов жимолостей (*Lonicera* sp. div.), особенно *Lonicera xylosteum* L.

Наконец, особое место занимает использование различных частей ореха (молодой коры, листьев и особенно мясистых околоплодников) в деле крашения ковровой шерстяной нитки, в основном в коричневые тона, вместе с корой дикой яблони (*Malus orientalis* Uglitzk) в оранжево-коричневый, вместе с листовыми побегами «чапки» в коричнево-черный тон.

Нами зарегистрировано в Карабахе лишь незначительное количество культовых деревьев грецкого ореха. В окрестностях села Хачмач в урочище Арева-яхци группу из шести крупных стволов считали помогающей при ревматических заболеваниях; существовало поверье, что непочтительное отношение к указанным деревьям вызывает искривление шеи. Передавали, что два старых дерева, одно в окрестностях села Гавахан, другое - Сигнах, в

прошлом всегда стояли увешанными лоскутками цветной материи или окрашенными шерстяными нитками, но в каких случаях прибегали к помощи этих деревьев неизвестно. По старому поверью спать в тени грецкого ореха считалось чрезвычайно опасным; рискнувший на это долгое время испытывает сильное недомогание, похожее на заболевание малярией.

40. *Juniperus oblonga* MB и *J. rugmaea* C. Koch- можжевельники.

Кар.-арм.: «цртни» (повсеместное название для обоих видов).

Аз.: «джирджирама» (в Нахичеванской АССР).

За исключением нижнего лесного пояса, где можжевельник редок, *Juniperus oblonga* MB встречается повсюду в дубняках на обращенных к югу склонах, где после вырубki образует иногда большие кустарниковые заросли до 2-3 м высоты. *Juniperus rugmaea* C. Koch сменяет первый вид на границе субальпийского пояса, кромка которого местами отмечена круглыми куртинами карликового можжевельника, достигающего едва 30 см высоты. Здесь, на участках усиленного выпаса скота карликовый можжевельник в смеси с высокогорным трагантовым астрагалом, *Astragalus aureus* Willd., образует пояс своеобразных слаников, своим происхождением всецело обязанный действию стад и отсутствующий на других участках Карабахского хребта. В первичных местообитаниях карликовый можжевельник приурочен к выходам пород на обращенных к югу склонах.

В Дизакском районе указывали, что в периоды голода молодые побеги можжевельников шли в пищу, как примесь к дубовой муке. Сочные шишечки можжевельников находили какое-то применение в народной медицине, но какое именно выяснить не удалось.

41. *Linum usitatissimum* L. – лен посевной.

Кар.-арм.: «ктавһат» (повсеместно).

Культура льна в Карабахе является одной из интереснейших тем по истории местных культурных растений. В настоящее время разводят в крайне ограниченных размерах только масличный лен-кудряш, в Джраберте по-видимому, давнего происхождения, в Дизакском же районе, судя по рассказам, лишь сравнительно недавно ввезенный из европейской части Союза. Между тем еще в 60-х годах прошлого столетия разводили дающий волокно лен-долгунец, а не масличный кудряш. В то время как пищевым

растительным маслом было рыжиковое (из *Camelina sativa* (L.) Crantz), льняное шло для освещения. В то же время неременной принадлежностью каждого карадама были ткацкие станки для выделки домотканной холстины из волокна долгунца. В 1880 - 90гг., когда привозные хлопчатобумажные ткани начали вытеснять домотканную льняную холстину, они должны были первоначально имитировать холст, чтобы найти спрос на селе. Сейчас в связи с грандиозным развитием культуры хлопка сведения о долгунце настолько забыты, что многие местные агрономы уверяли нас, что культуры его в Карабахе вообще не было. В связи с исчезновением долгунца не удалось выяснить, как велось прядение и тkanie холста и окрашивали ли его на месте или использовали только в натуральном белом виде.

42. *Malus orientalis* Uglitzk. - яблоня дикая.

Кар.-арм.: «тззани» (повсеместное для диких сортов);

«хндзори» (повсеместное для культурных сортов).

Аз.: «алма» (для культурных сортов- повсеместно);

«джир-алма» (для диких форм в Шуше и в Шушинском районе).

Как было уже указано в общей части, в лесах Карабаха можно встретить различнейшие формы яблони на всевозможных ступенях окультуривания и проложить грань между дикой и культурной яблоней временами оказывается решительно невозможно. Плоды дикой яблони местное население сушит на зиму; из них готовят фруктовый суп и изредка заваривают вместо чая.

Культовое значение яблони в прошлом очень велико. В Карабахе считалось, что вильчато разветвленная ветвь дикой яблони, если ее направить в сторону лица, от которого исходит опасность «сглаза», является безусловно эффективным средством защиты: самый сильный «дурной глаз» может сломать ветку яблони, но на человека, который эту ветку держал, подействовать не может. Возле с. Сигнах растет дуб под названием «хундзюра-хач» (то есть «яблоневоый крест»). По преданию на месте дуба некогда росла священная яблоня, но была срублена святотатственной рукой одного из сельчан. После гибели самого святотатца и всего его рода, на месте яблони вырос дуб, принявший на себя функции культowego дерева.

Кору молодых ветвей яблони в народном крашении считали одним из лучших красителей для получения на шерстяной нитке яркооранжевых тонов.

43. *Malva neglecta* Wallr. - просвирняк мелкий.

Кар.-арм.: «пипэрт» (повсеместно).

Аз.: «эмэкюмаджи» (на Главном хребте).

Распространенный сорняк, обильно развивающийся в огородах.

Листья, собранные весной до цветения растения или поздней осенью с озимых экземпляров, при отваривании дают слизистый зеленый отвар, любимый населением. Такой суп обычно приправляют чесноком и лавашом из мякоти алчи или кизила. Весной и осенью листья «пипэрта» в большом количестве поступают на базары Степанакерта и Шуши.

44. *Mentha longifolia* L. – мята длиннолистная.

Кар.-арм.: «тагци» (Джрабертский район);

«дагц» (Центральный Карабах и Дизакский район).

Аз.: «ярпыз» (повсеместно, в том

числе в Шуше и Шушинском районе).

Длиннолистная мята, образующая заросли вдоль русла рек и ручьев, развивается также вдоль оросительных каналов, на увлажненных участках в садах и на огородах, где из-за мощной системы подземных побегов иногда оказывается трудно искоренимым сорняком.

Листва отдельных форм длиннолистной мяты идет в пищу в сыром виде.

Разнообразие форм мяты хорошо известно местному населению, насчитывающему «тысячу сортов» этого растения. По рассказам стариков в прошлом отдельные сорта, различавшиеся по вкусу (например, сорта «рəһан» и «нəнук» в Джрабертском районе), разводили на огородах и в садах. В настоящее время культура эта совершенно заброшена. Можно предполагать, что исключительное разнообразие форм мяты, которое наблюдается в Карабахе, является следствием ее культуры в прошлом и гибридизации отдельных форм между собой.

45. Mespilus germanica L. - мушмула, шипки.

Кар.-арм.: «зыкэр» (повсеместно).

Аз.: «азгиль» (повсеместно).

Начиная с нижнего лесного пояса и кончая границей между лесом и поясом субальпийских лугов, мушмула - постоянный элемент подлеска в дубняках на склонах, обращенных к югу. В Карабахе она известна в двух формах: дикой мелкоплодной, встречающейся в лесах и отсюда нередко переносимой в сады, и культурной крупноплодной, поддерживаемой только прививкой.

Плоды делаются съедобными лишь после того, как их побьет морозом; они становятся мягкими и вкусом похожи на яблочную пастилу. Еще незрелые твердые плоды в большом количестве заготавливают в лесах и оттуда выюком свозят в селения, где хранят 2-3 месяца, пока они не созреют. В большинстве случаев они идут в пищу в сыром виде, но иногда их замачивают и тогда их вкус значительно улучшается. В большом количестве мушмула вывозится за пределы области.

В народной медицине использовали богатые дубильными веществами листья мушмулы, из которых приготавливали вяжущий отвар для лечения желудочно-кишечных заболеваний у детей.

46. Morus alba L. - шелковица, тута.

Кар.-арм.: «тот» (повсеместно).

Аз.: «тут» (повсеместно).

Культурная шелковица играет заметную роль в ландшафте и в экономике Карабаха. Наиболее крупные массивы тутовых садов сосредоточены в центральных и южных районах области, занимают площадь почти в 2000 га и насчитывают около четверти миллиона стволов. Это - промышленные сады; те же несколько десятков тысяч стволов, которые разбросаны на приусадебных участках, имеют чисто потребительское значение.

Население сушит плоды шелковицы на солнце и готовит из них сладкий бекмес, вываривая на слабом огне сок плодов. Бекмес имеет цвет и консистенцию темной патоки, но значительно приятнее на вкус. Однако основная отрасль переработки, ради которой вообще созданы крупные тутовые плантации - гонка тутового спирта из сброженных зрелых плодов.

Процесс сбора и переработки плодов predeterminedил направление, в котором велся отбор отдельных сортов.

К моменту созревания под деревьями растягивают большие полотнища бязи, куда стряхивают плоды туты. Труска туты («тап») в основном протекает в конце июня и первой половине июля, но иногда затягивается до первых чисел августа. Техника сбора определяет первые два требования, которые предъявляет хозяйство к сортам: сжатый период созревания и легкая осыпаемость плодов. Сбитые на бязь плоды складывают в деревянные бочки, стоящие тут же под деревьями; в бочках идет сбраживание. Отсюда третье требование хозяйства – высокая сахаристость плодов. После окончания брожения всю массу подвергают перегонке на крайне примитивной аппаратуре на огне. В результате перегонки получается спирт-сырец (так называемая «тутовка», «тты-араг»), в первых погонах имеющий до 70° и больше крепости. Сырец этот, загрязненный сивушными маслами и веществами, образовавшимися от пригорания, обладает специфическим букетом, особенно ценным потребителями.

Несмотря на то, что в литературе уже отмечено, что в Карабахе принесение жертвы водкой имело культовое значение, ни одного культового ствола шелковицы нам зарегистрировать не удалось.

Красивая темная ядровая древесина туты идет на изготовление мелких поделок. В Кочогот (в Джрабертском районе) она ценится мастерами музыкальных инструментов, как материал для изготовления резонаторных коробок инструментов.

*47. **Origanum vulgare L.** – душица обыкновенная.*

Кар.-арм.: «свахот» (т.е. черная трава, повсеместно).

Аз.: «кара-оту» (в Джрабертском районе);
«кара-кных» (обычно вне НКАО).

Травянистый многолетник, в первичных местах обитания встречающийся на полянах и по опушкам дубняков, во вторичных – на местах сплошных вырубок и на старых залежах и перелогох, где он образует сплошные, иногда чистые заросли.

Наряду с ветвями «чапки» и в смеси с последними надземные части цветущей душицы население применяет в крашении шерстяной нитки по железным протравам в близкие к черному тонам, а в комбинации с корой

грецкого ореха и последующей обработкой экстрактом крапивы (*Urtica dioica* L.) – в глубокие угольно-черные тона. Выяснить в Шуше точное азербайджанское название не удалось; во всяком случае приводимое в Азербайджан флорасы (т. III, 176) проф. А. А. Гроссгейма название сычан гулагы в Шуше и в Шушинском районе оказалось неизвестным.

48. *Ornithogalum platyphyllum* Boiss. - птицемлечник плосколистный

Кар.-арм.: «һнджелос» (Степанакертский и Дизакский районы).

Луковицы этого ранне-весеннего растения в большом количестве выкапывают из земли; они идут в пищу отваренными в соленой воде. Подобное же применение находят луковицы этого и других видов птицемлечников в ряде стран например, в Италии.

Среди растений, подземные органы которых играют видную роль в весеннем питании населения, наиболее значительную роль играют три вида: птицемлечник, зонтичное *Falcaria Rivini* L. и козлобородник (*Tragopogon*).

Первичным типом местообитаний для *Ornithogalum platyphyllum* Boiss. вероятнее всего считать опушки дубняков среднего горного пояса в тех местах, где близость коренных пород не позволяет положу сомкнуться. Обильнее всего однако птицемлечник развивается на склонах, покрытых делювиальными суглинками, там, где древостой совершенно уничтожен, а господство перешло к злаку бородачу (*Andropogon ischaetum* L.) и куртинам держи-дерева.

49. *Paliurus spina-christi* (Mill.) C.K.Schneid. – держи-дерево.

Кар.-арм.: «цаки» (для куста);

«цаки-гюль» (для плодов) – повсеместно.

Аз.: «кара-ткян» (повсеместно).

Заросли держи-дерева наиболее характерны для тех участков в пределах нижнего лесного пояса, где первичная растительность уничтожена деятельностью человека и его стад; более редкими они становятся на высоте в 800-850 м, но вдоль линий скотопробных путей встречаются до уровня в 1200-1400 м над уровнем моря. В последнем случае обычно встретить его в виде групповых зарослей, достигающих 10 м в диаметре и 2 м высоты на склонах

с выбитым дерновым покровом, сложенным злаком бородачом (*Andropogon ischaetum* L.).

Как было уже указано в общей части, в голодные годы безвкусные и лишенные таннидов оболочки плодов без семян перемалывали и использовали, как подмесь к желудовой муке. Нужно думать, что пищевая роль держи - дерева была совершенно ничтожной, поскольку в оболочках больше всего клетчатки.

Незрелые плоды, а особенно корни, собранные в период плодоношения, применялись в качестве красителей. Выкраски имели красивый лиловатый или серовато-лиловый цвет и, как и прочие выкраски, основанные на применении дубильных веществ, отличались достаточной устойчивостью.

В предгорных лишенных леса районах держи - дерево – основной топливный ресурс населения. Кроме того его используют для плотных колючих изгородей.

50. Papaver sp. div. – мак (разные виды).

Кар.-арм.: «потуткун» (повсеместно).

Аз.: «хашхаш» (повсеместно).

Молодые стебли и незрелые коробочки встречающегося в небольших количествах мака *Papaver somniferum* L. и диких неопушенных однолетних видов идут в пищу в сыром и в отваренном в соленой воде виде.

В прошлом, по рассказам, небольшое количество мака обычно высевали на огородных участках в садах; собранными семенами посыпали хлеб, либо в более редких случаях из них изготавливали маковое молоко («хашхашы - кат»), для чего семена насыпали в большую деревянную миску «чанах» и растирали в ней, подливая немного воды. В настоящее время специальных посевов мака нет. Указания на то, что из мака в Карабахе когда-либо приготавливали опий, слышать не приходилось.

51. Physalis Alrerengi L. – физалис.

Кар.-арм.: «вири тахтер» (Джрабертский район);
«кармир-ками» (с.Арутюна-Кюмир, Джрабертского района.).

Аз.: «кызыл - кайтарма» (повсеместно).

Обычный распространенный по всему Карабаху рудеральный сорняк особенно обильный в приречных садах нижнего и среднего горных поясов.

В прошлом стадовладельцы при продаже масла подкрашивали его в темножелтый цвет (цвет «майского масла») ярко окрашенными и пузыревидно разрастающимися ко времени созревания плодов оранжевыми чашечками физалиса. Для этого высушенные чашечки помещали в марлевый мешок и погружали в масло. Позже окрашивание физалисом уступило однако место привозимому красителю-орлеану.

В народной медицине плоды применяли при лечении желудочных заболеваний, а дым от сжигаемых на углях семян при лечении зубной боли.

52. *Pirus communis L.* – груша обыкновенная

Кар.-арм.: «тандзи» (повсеместно как культурная, так и дикая); «кола-тандзи» (дикая груша в Джрабертского района).

Аз.: «армуд»-г. Шуша (как и вообще в Азербайджанской ССР).

Довольно обычная лесная порода, входящая в состав широколиственных лесов среднего горного пояса; в отношении сортового многообразия можно лишь повторить все, сказанное про дикую яблоню (*Malus orientalis Uglitzk*).

В основном используют плоды дикой груши, которые осенью целыми вьюками собирают в лесах. Долго плоды не хранят, они идут в пищу, главным образом в сыром виде. Особенно ценятся сорта, которые в результате ферментации делаются темными и мягкими и теряют присущую им терпкость. В меньших количествах грушу сушат на солнце; по рассказам, в прошлом из сушеных груш делали муку, которая в смеси с обыкновенной шла на выпечку особых лепешек.

Ряд стволов связан с легендами, запрещающими их рубку.

Из древесины груш изготовляли прялки, веретена, ложки. В Кочогот (Джрабертского района) древесина груши шла на выделку тар и флейт-«дюдюков».

53. *Pirus salicifolia Pall.* – груша иволистная.

Кар.-арм.: «мохра-тандзи» (т.е.пепельная груша; повсеместно).

Аз.: «юташ-армуд» (в Шемахинском районе).

Древесная порода столь же характерная для нижнего лесного пояса, как обыкновенная груша для среднего. Почти все зарегистрированные экземпляры представляют собою более или менее крупные стволы с хорошо оформленными шаровидными кронами, одиночно стоящие посреди пшеничных полей или на приусадебных участках.

Плоды у некоторых форм достаточно мягкие при созревании, душистые и нетерпкие идут в пищу в сыром виде. В садах нижнего пояса, страдающих от недостатка влаги, иволистную грушу подсаживают, как плодовую породу. Ряд экземпляров, наблюдавшихся в Джрабертском районе, несет признаки промежуточные между иволистной и обыкновенной грушей, что заставляет предполагать о происходивших здесь скрещиваниях между этими двумя видами.

Крупный ствол, стоящий на холме среди полей с. Азох (Дизакского района), в старину был также увешан вотивными приношениями, как и стволы обыкновенной груши около селений Кармир-гюх и Сигнах.

54. Pistacia mutica F. et M. – кэвовое дерево.

Кар.-арм.: «сагундз» (Джрабертский район).

Аз.: «саккыз-агач» (соседний с НКАО Агдамский район и остальные районы Куринской низменности).

В настоящее время нам в Карабахе удалось встретить всего лишь восемь крупных старых деревьев кэвы: одно возле с. Мартуни, два в окрестностях с. Ягловенд (по левой стороне реки), одно по пути из Мардакерта в с. Мингрельское и четыре на холме Пири-Булаг в северо-восточном Карабахе; кроме того, мелкие неплодоносящие экземпляры собраны на известковых карнизах над Аскеранской крепостью и близ с. Азох. В начале 1920-х гг. по р. Хачен-чай была уничтожена крупная роща кэвы в результате расчистки площадей под хлопок. Роща кэвы, которую в 1895 г. встретил А. Ломакин на границе Карабаха по пути в Карягино, была уничтожена во время мировой войны, когда из древесины здесь выжигали прекрасный кузнечный уголь.

В связи с этим особенно интересно отметить, что в топонимике название сейчас вовсе безлесных урочищ «сагундзот», довольно распространено в предгорной полосе: например, «сагундзот» близ с. Мадагиз в Джрабертском районе.

Относительно применения кэвы местным населением сведений собрать не удалось. Рассказывают, что мартунинская кэва стояла обвешанной разноцветными кусками материй так же, как культовая кэва, стоящая у Пейгамбара в центре Мильской степи.

55. *Plantago major* L. - подорожник большой.

Кар.-арм.: «кишнук-корн» (Джрабертский и Дизакский районы).

Аз.: «бага ярпагы» (Кубинский район, Апшерон).

Подобно многим другим сорнякам подорожник имеет в Карабахе двоякового рода местообитания. С одной стороны его можно встретить в долинах рек, где он развивается между галечниками, с другой – он чрезвычайно типичен для вытаптываемых участков (отсюда и произошло его русское название) и почти так же обычен в садах и огородах, где входит в группу мусорных сорняков. Несмотря на тщательное сравнение, различий в строении приречных и сорных экземпляров в Карабахе найти не удалось. В роли полевого сорняка подорожник здесь также не был встречаем.

В народной медицине подорожник применяется, как сильное кровоостанавливающее средство. Приготовление его состоит в том, что листья растения растирают между двумя камнями (по отдельным указаниям, при растирании в деревянной ступке лекарственные свойства теряются) и полученную зеленую массу накладывают на рану.

56. *Platanus digitata* Gordon – платан пальчатый, чинар.

Кар.-арм.: «чинари» (повсеместно);

«тнджирэ» (Джрабертский район).

Аз.: «чинар»-Шуша (как и в прочих районах Азербайджанской ССР).

Все экземпляры платана, встреченные на территории Карабаха, имеют культурное происхождение, хотя время начала культуры должно быть отнесено к далекому прошлому. Молодые платановые рощи, как, например, разросшаяся у развалин крепости Севкюласэр (в Джрабертском районе), связанная в своем происхождении со старыми культурными стволами, свидетельствуют лишь о том, что порода эта в Карабахе вполне натурализовалась.

Карабахский платан может считаться типичнейшим представителем той группы реликтов, которая недавно была выделена проф. А. А. Гроссгеймом под именем «вективных». Термин этот объединяет растения, известные в близко сходных формах в ископаемом состоянии в прошлые геологические эпохи, но которые в настоящее время сохранились только в виде посаженных или охраняемых человеком экземпляров, а в дикорастущем состоянии неизвестны. Подобное сохранение отдельных видов человеком обычно бы-

вает либо связано с пищевым их значением или былыми культовыми воззрениями.

Отдельные стволы платанов имели культовое значение. Особенно почитался огромный чинар, диаметром около 8 м в окрестностях с. Сихторашен (Мартунинского района), у ствола которого раньше в день церковного праздника «вознесения» протекало массовое поклонение, заканчивавшееся приношением в жертву молочных продуктов. Другой культовый чинар, растущий уже за пределами области, около с. Кизил Кишляг (по дороге из Карягино в с. Туг), по рассказам, в старое время был обвешан вотивными приношениями. В двадцатой главе «Истории Армении» летописец Моисей Хоренский пишет о платане: «шелест этих деревьев («соси» - древнее название платанов) и колебание их при тихом и сильном дуновении воздуха составляли в течение долгого времени предмет гадания в земле хаев (Армении)». Древнее название «соси» населению Карабаха, видимо, неизвестно; быть может оно дошло до наших дней в виде названия с. Сос (Мартунинского района), смысл которого местными жителями забыт.

Видовая приуроченность местных названий платана необычайно запутана из-за смешения платана с видом тополя *Populus*. В с. Мардакерт, где платаны и пирамидальные тополи растут рядом, мы пытались сделать опрос о местном названии того и другого дерева. Почти во всех случаях пирамидальный тополь получил название «чинари», в одном или двух случаях его называли «тнджирэ» или «тнджири». Наоборот, в Дизакском районе тополь обычно назывался «гувахи», платаны же «чинари». Азербайджанское население Шуши называет именем «чинар» и платаны и тополь.

В последнее время в Дизакском районе начали разводить декоративную пирамидальную форму платана, как говорят, около столетия назад завезенную из Ирана.

57. Polygonatum polyanthum (MB) Dietr. – купена многоцветковая.

Кар.-арм.: «кырмызюк» (повсеместно).

В массовых количествах кырмызюк встречается на относительно влажных тенистых участках дубовых лесов среднего пояса.

Кырмызюк является одной из наиболее любимых весенних овощей, которая в большом количестве поступает на базары Степанакерта и Шуши в конце апреля и в начале мая. Собирают молодые, только что вышедшие на

поверхность почвы стебли, в верхней половине покрытые чешуевидно-прилегающими, еще недоразвившимися и почти неокрашенными хлорофиллом в зеленый цвет листьями. Побеги отваривают в воде. Отваренная зелень, обладающая горьковатым вкусом, идет в пищу в варенном виде или замороженном виде.

Аналогичное использование имеет и другой, близко сходный с приводимым, вид купены, *Polygonatum glaberrimum* C. Koch, которая широко распространена в наиболее глухих и влажных лесах среднего и верхнего лесных поясов Карабаха. Отличия состоят в несколько большем размере цветков и отсутствии опушения на всех бесплодных частях растения у *P. glaberrimum* C. Koch.

В народной косметике находят применение ползучие, проходящие параллельно поверхности земли корневища всех видов купены. Если свежесрезанным корневищем натереть кожу, а затем смыть холодной водой, то постепенно появляется румянец, который держится от 6 до 12 часов и не связан с опасностью быть стертым или исчезнуть раньше времени.

58. Polygonum aequale Lindm. - спорыш равнолистный.

Аз.: «кыртыгын» - г. Шуша и Шушинский район;
«кырх-бугум» (в прочих районах Азербайджанской ССР).

Так же, как и *Polygonum heterophyllum* Lindm. (не имеющий пищевого применения), спорыш равнолистный распространен на свалках в городах и крупных населенных пунктах, с другой стороны оба эти вида можно встретить на свежих речных наносах, где они образуют небольшие чистые заросли.

До самого последнего времени оба вида спорыша объединялись ботаниками-систематиками в один вид, *Polygonum aviculare* L. Морфологические различия их невелики: у *P. aequale* Lindm. размер листьев на главном побеге и на ветвях равномерно уменьшается по направлению к вершине побега, в то время как у *P. heterophyllum* Lindm. листья на главных побегах значительно превосходят размеры листьев на ветвях. Между тем собирается и находит пищевое применение только *P. aequale* Lindm. В этом случае глаз человека – собирателя оказался значительно острее и на много веков обогнал оценку, даваемую систематиком.

Аналогичная картина наблюдается с пищевым растением «хорна», *Thymus transcaucasicus* Ronning., съедобные формы которой хорошо различаются местными сборщиками, в то время как систематикой до сих пор еще не найден морфологический критерий для их распознавания.

Свежие молодые листья мелко рубят и употребляют для заправки приготавливаемого из кислого молока кушания «танов» или «доуга». Взрослое растение в Шуше сушат на зиму и применяют для той же цели.

59. Portulaca oleracea L. – портулак огородный.

Кар.-арм.: «тяндорны» (Джрабертский район);

«перпер» (центральный и южный Карабах).

Аз.: «перперан» (повсеместно вне НКАО).

В пределах предгорий и нижнего лесного пояса портулак является сорняком вблизи от человеческого жилища. В среднем лесном поясе он становится реже и должен рассматриваться, как растение полукультурное, подсеваемое в плодовых садах непосредственно под деревьями или вдоль оросительных канав, реже в междурядьях, среди других культур (лук, помидоры). В первых двух случаях предварительная обработка почвы или вовсе отсутствует или сводится к тому, что землю перед посевом слегка взрыхляют. Одичавшим остатком прежней культуры приходится считать и сплошные заросли портулака, покрывающие в средней полосе заброшенные населенные места, например, площадку, прилегающую к остаткам монастыря Ирек-Мангук (в Джрабертском районе), служившую раньше повидимому, огородом.

Молодые листья и стебли, собранные до цветения, идут в пищу в сыром виде. Обычно при засолке овощей (огурцы, помидоры) первый ряд на дне боченка занимают портулаком. Осенью в селах заготавливают небольшое количество семян портулака для подсева в садах на следующий год. При срезывании вблизи от корневой шейки растение легко снова отрастает, благодаря чему свежая овощь может быть собрана в течение почти всего лета.

Портулак - одно из древнейших пищевых растений; о нем пишут греческие и римские авторы; средневековый арабский писатель Ибн-эль-Бейтар приводит его под именем «благодословенная овощь». Многочисленные

крупнолистные сорта до сих пор возделывают во Франции и они регулярно поступают на зеленый рынок Парижа.

60. *Prunus divaricata* Ldb. – алча.

Кар.-арм.: «шюлэре» (повсеместно).

Аз.: «алча»-г. Шуша и Шушинский район (как и во всем Азербайджане).

В Карабахе не пришлось встретить в садах облагороженные культурой сорта алча. В ряде случаев, однако, совершенно невозможно решить, представляет ли собой та или иная заросль этой плодовой породы остаток некогда бывшей культуры или вполне самостоятельное насаждение, ничем не связанное с культурной деятельностью человека. По видимому, исключительно обильное развитие алчи вдоль дорог и вблизи от расположенных в лесах населенных пунктов связано с тем, что ее косточки без потери всхожести проходят пищеварительный тракт человека и животных, которые и являются невольной причиной переноса зачатков и тем самым бессознательными создателями зарослей алчи во вторичных условиях местообитания.

Небольшое дерево, являющееся таким же непременным компонентом дубового леса северных склонов, как и лесная груша, и отличающееся необычайным разнообразием своих плодов, имеющих различную форму и окраску меняющуюся от янтарно-желтой до темнокрасной и черно-фиолетовой.

Местное население заготавливает плоды алчи из диких зарослей в очень больших количествах; они не только идут для домашнего потребления, но их вывозят и на базары. Используют их в основном на изготовление «лаваша». Для этого плоды короткое время кипятят в воде, которую затем сливают; мякоть и сок отделяют от кожицы и косточек и размазывают на плоских деревянных блюдах-корытах («хонча»), в которых их выставляют на солнце и ветер для просушки. Когда пастила настолько сгустится, что может быть снята, ее в виде тонких полупрозрачных пластинок круглой формы развешивают в дневные часы на веревках для окончательного просушивания. В значительно меньших количествах плоды сушат после короткого отваривания и в дальнейшем хранят крепко посоленными, чтобы воспрепятствовать развитию плесени. Зимой как лаваш, так и сушеные и засоленные плоды используют как кислую приправу.

По-видимому, при заготовке плодов алчи для того или иного пищевого применения не производится сортового отбора, хотя во вкусовом отношении плоды отдельных деревьев сильно различаются между собой, имея при достижении полной зрелости то остро-кислый, почти терпковатый, то почти сладкий и мягкий вкус. Можно предполагать, - как о том подробнее сказано при следующем виде, - что причиной или во всяком случае одной из причин многообразия форм алчи является ее способность легко гибридизировать с терном (*Prunus spinosa* L.).

Водный экстракт из алчевого лаваша, иногда в чистом виде, иногда в смеси с растертыми алюминиевыми квасцами, применяют для подготовительного протравливания шерстяной нитки, поступающей затем в красное крашение экстрактом корней марены (*Rubia tinctorum* L.).

В топонимике название алчи применяют для названия урочищ. Так, например, «Шлёрот» - место старого, разрушенного около трех столетий назад, населенного пункта в верховьях правых притоков р. Хорос (в Дизакском районе), где на безлесной поляне сохранились еще следы ям карадамов, обгорелые бревна и вокруг них крупная заросль как будто когда-то посаженной алчи.

***61. Prunus spinosa* L. – терн.**

Кар.-арм.: «лкртнэ» (повсеместно);

«мамлух» (Джрабертский район для плодов);

«мамхэ» (центральный и южный Карабах, для куста).

Аз.: «гейям» (общее для Азербайджанской ССР).

Наряду с чистыми зарослями терна на опушках, особенно в старых «лесосадах», нередко приходится встречать более крупнотельные и крупноплодовые экземпляры, имеющие темноокрашенные фиолетовые или пунцовые плоды с тонким белым восковым налетом. Исследования их в период цветения показывает, что по своим морфологическим признакам они занимают промежуточное положение между терном и алчей. Подобные формы правильнее всего рассматривать, как естественно образовавшиеся помеси, унаследовавшие часть признаков одной из родительских форм, часть от другой. Полученные недавно искусственно терно - алчевые гибриды не отличимы от тех, которые встречаются в природных условиях.

Образует низкорослую, иногда мелколистную и почти сланиковую поросль на опушках и вдоль дорог в нижнем и основании среднего лесных поясов Карабаха.

Плоды терна в большом количестве идут в пищу в сыром виде, а также на изготовление варенья.

62. Punica granatum L. – гранатник.

Кар.-арм.: «норнэ» (повсюду в НКАО).

Аз.: «нар» (повсеместно в Азербайджане).

В еще большей степени чем в отношении инжира можно сомневаться в том, является ли на территории Карабаха гранатник исключительно культурной породой или есть здесь и дикорастущий. Заросли дикого или одичавшего гранатника проникают вглубь области лишь на незначительное расстояние от низменности по долинам рек; весь остальной – заведомо культурного происхождения.

В пищу идут плоды, особенно ценимые при тяжелых горных переходах. Медленно высасываемые по зернышку, они предохраняют полость рта от высыхания и делают менее чувствительной жажду. Выращиваемые в Карабахе плоды идут в пищу в сыром виде; из них же варят сгущенный сок – «нар-шараб».

Широкое применение в народном крашении находила свежая и сушеная кожица плодов, дававшая на шерстяной нитке по квасцовой (алюминиевой) протраве темнокоричневые выкраски. Для крашения в область завозили гранатовую корку из низменных районов Азербайджана.

63. Quercus iberica Stev. – дуб кавказский

Кар.-арм.: «кагнэ» (повсеместно).

Аз.: «палыт» (общее для всей Азербайджанской ССР).

Quercus mac anthera F. et. M. – дуб восточный.

(названия те же).

Основные лесообразующие породы Карабаха: первый вид в пределах среднего, второй в пределах верхнего горных поясов.

В настоящее время дуб – основной источник деловой древесины, используемой в быту и в производстве. В прошлом существовали определенные запреты, регулировавшие сроки рубки. Считалось, что дуб можно валить только начиная с середины каждого лунного месяца и до конца последнего,

иначе древесина окажется нестойкой против гнили, а пень не отобьет корневой поросли. В народном опыте различали не два вида дубов, как то принимает сейчас систематика, а целый ряд, исходя из свойств древесины.

Много фактов подтверждает, что в прошлом дуб играл скорее роль пищевого, чем технического растения. Вопрос о том, применимы ли дубовые желуди в пищу или нет, решается технологией предварительной их подготовки. Зрелые желуди, взятые непосредственно с дерева, в такой степени богаты дубильными веществами, что применение их или сделанной из них муки может принести только вред. По - видимому, наилучший способ подготовки состоял в том, что желуди предварительно были проращиваемы. Таниды при этом или вовсе исчезали, или количество их настолько уменьшалось, что дальнейшее применение в пищу уже не могло принести никакого вреда.

В 1936 году во время случайного сбора археологического материала из разреза культурного слоя, вскрытого при прокладке дороги в с. Дашшен, вблизи от «святылища» Сарыбек, в отвалившейся глыбе лессовидного суглинки, покрывающего здесь коренные известняки, наряду с взятыми *in situ* остатками, был встречен небольшой участок, переполненный совершенно обугленными и истлевшими остатками дубовых желудей. Исследователи считают эту находку желудей, как след сохранившегося пищевого запаса обитавшего здесь в эпоху бронзы человека. Второе указание, о котором пришлось только слышать, но которое нами лично осталось непроверенным, состоит в том, что несколько источников указывало, что в лесу выше истоков ручья Кармир- джур, близ с. Тагаверт, в скале есть ряд неглубоких ям, которые рассказчики истолковывали, как древние ступки. Поиски параллелей привели к указаниям северо-американских этнологов на то, что ряд племен, использовавших желуди, как пищевое вещество, вели предварительную обработку их на гладких поверхностях скалы. Высушенные желуди расстилали на скале и для их дробления по ним ударяли камнем. В результате ударов образовывались углубления и, когда последнее делалось слишком большим, работа переносилась на рядом лежащий участок ровной скалы. Не таково ли происхождение углублений на ручье Кармир – Джур?

Не оставляет сомнения, что именно в связи с былым пищевым значением дуба ни одна порода кроме *Celtis caucasica* Willd. не насчитывала в Карабахе такого количества культовых стволов. Мы получили сведения свыше чем о

тридцати подобных деревьях, разбросанных по всем лесным районам Карабаха, важнейшими из которых можно считать: огромный дуб возле с. Хац - культовое дерево, «помогавшее» при лечении лихорадочных заболеваний; дуб на урочище Мадара-хут близ развалин крепости Крапашты-кала невдалеке от с. Кармир-гюх: этому дубу приносили жертву для «отвращения налета саранчи»; ствол под именем «Зравор» к югу от с. Хинкятук; большой дуб под именем «Хундзюра-хач» («яблоневый крест»); дуб «Матык-баба» в окрестностях с. Авдур, у подножия ствола которого прохожие оставляли свои посохи или клали палки для того, чтобы иметь «благополучие в дальнейшем пути»; дуб под именем «Царех» в полукилометре от предыдущего с недифференцированными функциями «помощи в болезнях»; дуб на холме рядом с с. Норашен, с теми же функциями, что и предыдущий; старый дуб под именем «Воскэ-хач» («Крест-воске», Воске - женское имя), в 1 км к югу от с. Гиши; четыре дуба возле пира около с. Кэрт, которые «лечили» от экзематозных заболеваний и дерматитов; сейчас уничтоженная группа гигантских дубов, окружавших «Хач-кар» («Крестовый камень») вблизи от с. Кармир-гюх; рухнувший огромный ствол восточного дуба, свыше 2 м диаметром у развалин пира в высокогорном лесу на перевале из долины верхнего течения р. Хорос на с. Аладжан связанный с преданием о бывшей здесь могиле «благочестивого медведя, помогавшего при женском бесплодии».

64. *Rhamnus cathartica* L. – крушина слабительная.

Кар.-арм.: «бэнди» (Джрабертский район);

«птутни» (Дизакский район).

Аз.: «чумурд» (на Главном хребте).

Слабительная крушина представляет собой невысокое дерево, рассеянно встречающееся по всем лесам Карабаха. Ее ствол лишь в исключительных случаях достигает 0,5 м, обычно же гораздо тоньше. Как правило, крушина входит в состав древостоя дубняков среднего лесного пояса, как порода второго яруса.

В народном крашении использовали кору молодых побегов и незрелые ягоды, которые заготавливали в июле, пока они были еще совершенно зеленого цвета. Крашение проводилось по алюминиевой протраве, причем кора позволяла получить всю гамму оранжево - и красновато-коричневых тонов, в то время как из ягод получались чисто желтые выкраски.

В последние годы использование крушины как красителя было в значительной степени оттеснено и почти сведено на нет другими желтыми красителями, представлявшими меньшие трудности при заготовках. Однако, еще в предреволюционные годы ягоды крушины в Карабахе заготавливали и вывозили в Иран, где они использовались местными ковровкрасильными мастерскими.

65. *Rhamnus microphylla* (Trautv.) Prilipko-крушина мелколистная.

Кар.-арм. и аз.: «даг-чай» (в Степанакертском районе); «сары-чай»
(в Джрабертском районе).
«кюрди-чай» (в с. Ванклу).

Приземистый кустарничек с прижатыми к почве или поднимающимися вверх ветвями, растущий на скалах в пределах субальпийского пояса на Мров-даге и хребте Кырх-Кыз.

Один из лучших чаев Карабаха. Объект не только потребительских заготовок, но и вывоза на низменность. Особенно крупные заготовки ведутся в ущелье Крылых на юге хребта Кырх-Кыз, в верховьях левых притоков р. Бадары. Неоднократно приходилось слышать жалобы на то, что в результате неумеренного сбора растение сделалось редким или вовсе исчезло. В частности его нет больше в северной части хребта Кырх-Кыз, прилегающей к главному скотогонному пути из низменности в Курдистан, где его раньше заготавливали. В с. Ванк, лежащее на этом пути, сейчас мелколистную крушину доставляют только из Курдистана, где она широко распространена; этим объясняется местное название: «кюрди-чай», т. е. «курдский чай».

66. *Rhus coriaria* L.- сумах.

Кар.-арм.и аз.: (общие) «сумах»
(Джрабертский район, г.Шуша).

Не превышающий двух метров кустарник, встречающийся на лишенных леса южных склонах нижнего горного пояса Джраберта.

Зрелые красные плоды, высушенные и истертые в крупный порошок, осенью привозят в большом количестве из Джрабертского района на базары Степанакерта и Шуши. Порошок этот, мягкого кислого вкуса, является излюбленной приправой ко всякого рода мясным блюдам.

67. *Roza sp. div.* – шиповник (различные виды).

Кар.-арм.: «варт» (повсеместно); «зира-варт»
(Джрабертский район, для обозначения дикорастущих шиповников);
«mһассур» (повсеместно для плодов).

Аз.: «гюль» (безразлично для дикорастущих и культурных форм - г. Шуша и
Шушинский район); «итбурну» (общераспространенное вне НКАО).

Морфологическое разнообразие шиповников Нагорного Карабаха очень велико и еще совершенно не изучено. Отдельные хорошо различающиеся между собой виды, встречающиеся в определенных высотных пределах, связаны между собой целым рядом переходов, которые нельзя рассматривать иначе, как естественно возникшие промежуточные гибриды. Усложняет картину то обстоятельство, что наряду с дикорастущими шиповниками оказываются разводимые культуры розы, некоторые из которых легко дичают и могут быть приняты за дикорастущие. К таким формам на наш взгляд надо отнести желтоцветный шиповник типа *Rosa lutea* L., встречающийся у развалин старинных строений по левобережью Халфали-чай южнее Степанакерта и одновременно перешедший на береговые обрывы самой реки.

Местное население имеет обобщающее название для всех многочисленных в Карабахе дикорастущих форм шиповников, которые, особенно на местах порубок, иногда образуют большие заросли. В более редких случаях дикорастущие формы противопоставляют культурным под названием «зира-варт», обозначая культурные словом «варт»; чаще, особенно, когда речь идет о махровых иранских сортах, применяется и армянским населением термин «гюль».

В форме «варт» или «вэрт» название шиповника участвует в сложных топонимических наименованиях: так, название селений Нижний и Верхний Тагаверт произошло от «таг» - куст и «варт» - шиповник. Обозначение «гюль» также вошло в топонимику: например, название с. Гюль-ятаг является производным от «гюль» - садовая роза и «ятаг»- место ночлега. То же слово «гюль» звучит в названии с. Даस्ताгир (в старинном произношении Даствагюль) в Джрабертском районе, что в переводе означает «букет роз» - по имени дочери албанского царя Вачагана, имевшей здесь по преданию летнюю резиденцию.

Обозначение «мһассур» входит в состав названия Шахмһассур, Джр-абертского района. Приставка «шах» в карабахском наречии применяется для указания на высокосортность объекта, о котором идет речь: «шах-тот»- сортовая, крупноплодная шелковица; «шах-мһассур»- крупноплодный шиповник.

Население заготавливает и широко использует зрелые плоды диких шиповников, как высоко ценимое лекарство. Плоды шиповника, свежие и сушеные, обваривают горячей водой и в течение суток настаивают в ней без кипячения. Получаемый экстракт отжимают сквозь плотную тряпку для того, чтобы задержать могущие попасть в него раздражающие слизистую оболочку волоски плодоложа. Приготовленную жидкость считают, наравне с соком или экстрактом плодов кизила, одним из наилучших средств при малярии и общем упаде сил. Курс лечения состоит в том, что пациенту в течение двух - трех недель ежедневно дают пить 1-2 стакана экстракта шиповниковых плодов. Приходилось слышать, что чем выше в горах заготавливают плоды, тем сильнее их лекарственное действие. Вероятнее всего, что лечебное действие шиповникового экстракта, приготовляемого без кипячения, сводится к действию витаминов. В этом случае сведения о различном действии питья могут представить достаточный интерес.

Пищевое применение находят и молодые водяные побеги шиповников, называемые «набат». Подобно молодым побегам винограда, их очищают от коры и в начале лета применяют в пищу в сыром виде. Название побегов также нашло отражение в топонимике: от них получило свое название с.Набатхан или Новотханы, где на месте бывшей здесь летней резиденции Шушинского хана и до сих пор сохранилась поросль одичавших садовых иранских роз.

68. Rubia tinctorum L. – марена красильная

Кар.-арм.: «турун» (повсеместно), реже «торон».

Аз.: «боях» (повсеместно).

В отличии от прикаспийских районов Азербайджана, где красильная марена распадается явственно на две формы: садовую и приморскую, в Карабахе встречается одна лишь садовая форма. Ее цепляющиеся стебли переплетают кустарники и ветви из которых сложены ограды между садами и огородами, достигают длины, от 2,0-2,5 м и весьма характерны до высот в

1000-1100 м над уровнем моря. Нигде в НКАО не приходилось встретить марену в условиях не измененных деятельностью человека. Мелкие морфологические различия сортового характера у растущей по садам марены выражены достаточно ясно, что подтверждает рассказы о многократном введении марены в культуру в разное время и из разных источников.

Корни марены – основа красного крашения шерсти и хлопчатой бумаги, безраздельно господствовавшая на рынке до начала 1870-х годов, когда была вытеснена синтетическим ализарином. Эпохой расцвета плантационной марены были 40-60-ые годы прошлого столетия, когда промышленные площади и культура были сосредоточены в руках крупных землевладельцев, в известной мере монополизировавших и производство «краппа», обогащенного красителем высушенного и перемолотого корня красильной марены. Сейчас неподдерживаемую уходом марену можно встретить повсюду в нижнем лесном поясе в садах, и ее обитания здесь напоминают указания Диоскорида в III в. до н.э. о том, что в Карию «марена растет между слив». Остатки крупной плантации, заложенной в середине прошлого века на Тагавертской низменности (в центральном Карабахе), сохранились в виде рядов известкового плитняка, которым были выложены междурядья. С остатков крупной плантации в долине р.Кюнделян еще в 1901-1902 гг. вели крупную добычу корня, который вывозили в Иран для нужд ковкрокрасильной промышленности; живую марену можно обнаружить здесь и до сих пор. В период 1926-27 г. Совнархоз Нагорного Карабаха заготовил несколько центнеров корня марены в низменной части Джрабертского района для нужд красильни в Шуше и для вывоза в Баку. В Дизакском районе красильными свойствами особенно славился корень, добываемый в окрестностях с. Дайганы. Относительно большие площади одичавшей плантационной марены сохранились в настоящее время в окрестностях Кент - Хурт (Мартунинского района) и в различных пунктах низменного и предгорного Джраберта.

Насколько тяжела была работа на мареновых плантациях, свидетельствуют две карабахские поговорки: «ушел турун копать» и «уже копает турун», приводившиеся, когда желали сказать что тот или иной человек умер.

Сбор корней в прошлом вели перед началом весеннего роста - в марте или апреле, когда они всего более богаты красителями. После сушки корни на каменных жерновах измалывались в грубую муку, и в таком виде их использовали на крашение. Шерстяная нитка, прежде чем поступить в

мареновый экстракт, проходила подготовку: ее вымачивали в кислом алчевом экстракте из лаваша в смеси с квасцами. Красное, тона бордо, центральное поле ковра является одним из колористических отличий старого карабахского ковра.

69. *Rubus idaeus L.* – малина.

Кар.-арм.: «мориа» (Джрабертский и север Степанакертского района).
Аз.: «морух»-Шуша и Шушинский район (то же название и в других районах Азербайджанской ССР).

Малина распространенная на влажных опушках в пределах верхнего лесного пояса северного и центрального Карабаха, не составляет особой редкости, но вследствие трудности доставки ее плодов в населенные пункты жителям известна больше понаслышке, особенно в южном Карабахе, где она уже не встречается.

Высушенные молодые (верхние) листья и плоды, заваренные кипятком, дают слабо окрашенный напиток типа чая («морна-чай»), высоко ценимый в Джрабертском районе.

70. *Rubus (Eubatus) sp. div.* – ежевика (разные виды).

Кар.-арм.: «мош» (повсеместно).
Аз.: «беюрткян» -г. Шуша и Шушинский район (то же название повсеместно в Азербайджанской ССР).

Заросли колючей ежевики – одна из характернейших ландшафтных особенностей Карабаха. Различные виды ежевик распространены от Карабахской степи, где вдоль канав оросительной сети поднимаются непроходимые заросли мелкоплодной сладкой *Rubus sanguineus* Friv. до границ субальпийского пояса, где обычнее всего невкусная *R. caesius* L. с плодами, подернутыми сизым восковым налетом и крупноплодная *R. caucasicus* Focke, которая особенно обильно разрастается по долинам речек в пределах верхнего лесного пояса.

Сбор плодов ежевики является во вторую половину лета занятием почти всего свободного населения. Ежевику едят в сыром виде – из нее гонят спирт (промысел особенно распространенный в районах, где плодовое тутоводство недостаточно развито) и варят варенье. Осенью, когда трава вокруг выгорает, заросли еще зеленой ежевики, любимое пастбище прогоняемых через Карабах верблюдов, частично сбрасывающих в ежевичниках прине-

сенные ими на шерсти цепляющиеся плоды растений, почему для флористов в подобных зарослях интересно бывает найти сорняки низменности, выросшие иногда в горах, где в других условиях их встретить нельзя.

71. *Rumex acetosa* L. – щавель кислый.

Кар.-арм.: «тыртнджук» (повсеместно).

Аз.: «кузу кулагы» (повсеместно, вне НКАО).

Лишь в самые последние годы, в связи с развитием колхозов с огородническим уклоном, в НКАО стали появляться культурные формы щавеля, в начале лета поступающего на базары Степанакерта и Шуши. Несмотря на широкое распространение дикорастущего щавеля на высотах между 1200 и 2100 м над уровнем моря, он оказывается исключительно мало изменчивым видом.

Особенное внимание привлекает сохранившаяся до последнего времени кое-где в Карабахе (например, в ряде горных сел Дизака) весьма архаическая форма «возделывания» дикорастущего щавеля. Любопытно отметить, что аналогичную форму «возделывания», сохранившуюся до нашего времени, швейцарский исследователь Брокман - Ерош указывает для субальпийского пояса центральных и западных Альп для близко родственного вида, альпийского щавеля, *Rumex alpinus* L. Однако в Швейцарии кроме простого огораживания в отдельных случаях наблюдались и подсев и взрыхление почвы, другими словами, следы постепенного перехода к наиболее примитивным формам сельскохозяйственного возделывания, чего в Карабахе по отношению к кислому щавелю нам видеть не пришлось.

Молодые листья щавеля, растущего по долинам ручьев и по влажным мочажинам на опушках верхнего лесного пояса и пояса субальпийских лугов, употребляют в пищу в сыром виде и отваренными в соленой воде.

72. *Rumex crispus* L. – щавель конский.

Кар.-арм.: «шэп» (повсеместно).

Аз.: «авялик» (повсеместно).

Конский щавель по своей экологии относится к той же группе мусорных сорняков с двойственным характером местообитаний, что и крапива, мокрица и другие. Крупные заросли его одинаково обычны и в приречных участках лесов и по околицам селений.

Крупный многолетник, развивающийся по тенистым и влажным приречным склонам среднего и верхнего лесных поясов и на увлажненных участках вблизи человеческого жилища.

Горьковатые на вкус молодые листья этого щавеля собирают ранней весной, едят же в отваренном, заправленном маслом и чем –либо кислым, виде.

В отличие от других применяемых в пищу крупных видов щавелей, как *Rumex obtusifolius* L. и *R. pulcher* L., листья конского щавеля никогда не идут на заготовки впрок, что местным населением объясняется наличием у листьев конского щавеля горьковато - терпкого привкуса, который сохраняется даже после длительного вымачивания в воде. Привкус этот свойственен и другим видам, и исчезает только после кратковременной варки в воде, которую сбрасывают, или в результате простого окачивание кипятком. Это приводит к тому, что заросли *R. crispus* L., которые не трогают скот, из года в год делаются все более мощными и исчезают лишь после полной перепашки занятых им участков.

73. Rumex pulcher L. – щавель красивый.

Кар.-арм. и аз.: «авялик» (повсеместно).

Листья собирают в период цветения, сплетают черешками в длинную косу («музюк»), которую высушивают и сохраняют на зиму в чердачных помещениях. Из сушеной зелени или варят зеленый суп, заправленный луком и овощами, или предварительно обваренная кипятком она идет на заправку рисового плова. Заготовки достигают довольно значительных размеров.

Начиная с момента окончания ранне - летних дождей, столь характерных для климата Нагорного Карабаха, наличие длинных, сплетенных косой жгутов, которыми обвешаны с теневой стороны стропила чердачных помещений, является картиной общераспространенной по всем селам области. Характер заготовки листьев и даже самый характер заплетания их в косу совершенно тождественен с теми описаниями и рисунками, которые дает Брокман - Ерощ в своем исследовании швейцарского субальпийского *Rumex alpinus* L., как пережитка эпохи собирательства, который сохранился в местных крестьянских хозяйствах.

В народном крашении всю надземную массу щавелей, а иногда и надземную и подземную вместе использовали для окрашивания шерстяной нит-

ки по квасцовой (алюминиевой) протраве в красновато-коричневый, весьма прочный цвет.

74. *Salix caprea* L. – ива козья.

Кар.-арм.: «horри» (повсеместно).

Древесная порода, изредка встречающаяся во втором ярусе дубняков среднего пояса, чаще же представленная порослевыми зарослями вдоль течения ручьев. До последнего времени (в отличие от узколистных ив) сохраняла культовое значение, хотя специально посаженных деревьев ее и не пришлось встречать. В пределах нижнего лесного пояса одиночными деревьями культивируется «бэд-мюск» (аз.)-*Salix aegyptica* L., благовонные почечные чешуи которой считаются в народной медицине одним из наилучших средств от малярии, а само дерево - «очищающим воздух». По внешнему виду египетская ива имеет черты сходства с козьей ивой, но в дикорастущем состоянии не была нами наблюдаема ни одного раза.

На границе с низменностью по берегам рек и оросительных каналов в очень больших количествах разводятся узколистные ивы, растущие крупными деревьями. Эти декоративные породы размножаются только черенкованием в виде нескольких морфологически отличных форм, промежуточное систематическое положение которых затрудняет их точное систематическое определение.

По обычаю, существовавшему в с. Чанахчи (в центральном Карабахе), в ночь с четверга на пятницу, на страстной неделе, жених приносил в церковь крупный ствол horри, обычно еще не покрытый листьями, который был украшен разноцветными нитками и платками, шедшими в подарок невесте. Ствол этот стоял в церкви до пасхального воскресенья, когда его сжигали. Около с. Сигнах большой ствол старой козьей ивы был объектом поклонения и назывался «кананчхач», т. е. «зеленый крест».

В топонимике название отразилось на название урочищ: например, «hor-ахпюр» («ивовый родник») в ивовой роще близ с. Чанахчи.

75. *Sambucus ebulus* L. – бузина вонючая.

Кар.-арм.: «хиндегны» (повсеместно).

Аз.: «мюрвар» (на Главном хребте).

Повсюду распространенный сорняк на более увлажненных участках полей и пастбищ всего Карабаха.

Зрелые плоды в Джраберте, где не развито плодовое тутоводство, использовали для кустарной гонки спирта; получаемый сырец обладает отвратительным трудно устранимым запахом.

Выжимки и выварки корней широко применяли в народной ветеринарии при лечении крупного рогатого скота. Отжимки из свежего (сырого) корня накладывали на зараженные насекомыми раны, что вызывало выход личинок наружу. Выварки из высушенных корней в виде повторных компрессов накладывали на опухоли копыт, что способствует, по рассказам, быстрому их рассасыванию. Кустарниковая бузина *Sambucus nigra* L., растущая в лесах и не находящая применения, называется «арч-хиндегны», т.е. «медвежья бузина».

***76. Satureja hortensis* L. – сатурея садовая.**

Кар.-арм.: «цнтёран» (Джрабертский и Степанакертский районы).

Не являясь, как и портулак, объектом специальной культуры, сатурея садовая в виде формы, отличающейся по запаху от дикого растения, регулярно подсеивается на огородных участках северного Карабаха. Собранные в период цветения стебли с листьями сушат, перетирают руками в тонкий порошок и в смеси с другими душистыми травами используют зимой для приправы к кушаньям.

***77. Secale cereale* L. – рожь.**

Кар.-арм.: «шара» (Мартунинский район).

Аз.: «човдар» (вне НКАО).

Местная, по-видимому, многолетняя (?) одичалая рожь, зерно которой в голодные годы применяли в пищу, в большом количестве встречается в восточной предгорной части Мартунинского района. Несмотря на наличие местного названия, в официальных документах она обычно именовалась «һатчар» (то-есть полба), что может вызвать недоразумения при пользовании литературными источниками.

78. *Sorbus torminalis* (L.) Crantz – глоговина.

Кар.-арм.: «цти-тандзи» (повсеместно).

Аз.: «куш-армуд»-Шуша;

«аппегли» - в Нахичеванской АССР.

Очень разбросанно встречается, как дерево второго яруса, в дубняках, обращенных к северу склонов среднего лесного пояса Карабаха. Ввиду большого спроса на древесину (так называемая «белая груша») со стороны мебельного производства, уцелела в виде крупных деревьев главным образом в садах, куда дерево переносили из леса, или на месте старых заброшенных плодовых садов (например, у монастыря Ирек–Мангук в Джраберте).

Однако, молодую поросль глоговины нередко еще можно встретить в долинах лесных ручьев.

На примере глоговины мы можем проследить начальные стадии одного из путей, который приводит к образованию «вективных» (то есть обязанных своим происхождением деятельности человека) реликтов. Древесная порода в естественных своих местонахождениях выборочно уничтожается; в то же время пищевое использование плодов стимулирует охрану тех немногих экземпляров, которые оказались посаженными или сохранившимися на территории фруктовых садов.

Светлошоколадные грушевидные, совершенно не имеющие горечи плоды, раньше в больших, сейчас в незначительных количествах заготавливают и хранят подвешенными на чердаках. Они использовались в крестьянских хозяйствах так же, как и плоды цельнолистной рябины.

79. *Sorbus umbellata* (Desf.) Fritsch. – рябина цельнолистная.

Кар.-арм.: «һалуч» (центральный и южный Карабах);

«агагчи» (северный Карабах).

Растет отдельными небольшими деревцами среди дубняков верхнего пояса и выходит в кустарниковой форме роста далеко за пределы современной верхней опушки леса, в пояс субальпийских лугов. Ввиду пятнового распространения рябины по территории области нередко оказывается, что в одном селении ее знают хорошо, в то время как в другом не только не ведут заготовок, но даже не знают по названию. Особенно обильны заросли цельнолистной рябины на обращенных к югу выходах коренных пород верхнего

лесного пояса вблизи от с. Кюрсаяр, где плоды ее не только заготавливают для местного потребления, но и для вывоза на базар в г. Степанакерт.

Осенью суриково-красные плоды являлись предметом крупных заготовок. Плоды хранили подвешенными к стропильным балкам на чердаках или в сараях и использовали в пищу зимой в сыром виде.

80. Sparassius ramosus L. – спарассиус.

Кар.-арм.: «цмакэ-тапан» (Джрабертский и Дизакский районы).

Встречается по всему Карабаху на пораженных стволах дуба; грибы созревают в августе - сентябре и достигают иногда до 1 кг. Почти единственный из надземных видов грибов среди употребляемых местным населением в пищу. Грибы разрезают на куски и отваривают в соленой воде, а затем заправляют маслом и поджаривают.

81. Spiraea hypericifolia L. – таволга зверобоелистная.

Кар.-арм.: «тэбэглэ» (Дизакский и Джрабертский районы).

Аз.: «табулга» (вне НКАО).

Один из ландшафтных кустарников южных склонов в пределах среднего лесного пояса, образующий чистые заросли тщательно поддерживаемые человеком, вырубающим начинающие развиваться под прикрытием кустов древесные породы.

Заросли таволги зимой остаются почти неприкрытыми быстро стаивающим снегом; они служат местом зимних пастбищ для лошадей горных деревень, и тем самым представляют большой хозяйственный интерес для населения.

82. Stellaria media (L.) Cyrill. – мокрица.

Кар.-арм.: «чурчурок» (повсеместно).

Сорняк, повсеместно распространенный по сырым садам и в огородах, начинающий развиваться с поздней осени или в начале зимы и исчезающий к началу мая, сохраняясь до начала июня лишь выше в горах. Мокрица подобно крапиве, лопуху и другим мусорным сорнякам принадлежит к группе растений с двойственными местообитаниями. Ее в больших количествах можно встретить в тенистых приречных лесах на постоянно влажных глубоких гумусовых почвах. С другой стороны мокрица - постоянный

спутник человеческого поселения. Как и у лебеды, оболочка мелких семян мокрицы очень стойка, имеет типичную скульптировку поверхности и поэтому легко может быть определена из культурных слоев, вскрываемых во время археологических раскопок. Частота находок ее семян в полуископаемом состоянии свидетельствует о давней связи этого растения с человеком, который создавал благоприятные условия для развития растения, используя в то же время зеленую массу в пищу.

Мокрицу использовали вместе с другими дикими травами на начинку сейчас забытых традиционных великопостных пирогов «женгела-һац».

83. Taxus baccata L. – тисс, нежной-дерево.

Кар.-арм.: «кэнэ» (повсеместно).

Аз.: «хамэшэ-джаван» - Шуша и Шушинский район; «кара-гёһря»
(на Главном хребте).

Тисс известен не только в селах Карабаха, но и в городах, где очень декоративные ветви этого вечнозеленого хвойного дерева используют для декораций зданий и эстрад к дням пролетарских праздников. Ядовитость хвои неоднократно вызвала запрещение использовать зелень тисса в местах, где он может попасть в руки детей или быть съеденным скотом. Однако традиция продолжает существовать и поныне, хотя в отдельные годы ветки тисса с успехом заменялись ветвями колючего вечнозеленого кустарника *Plex aquifolium L.*, который доставляли с единственного известного в Карабахе местонахождения последнего – в долине реки Бадары.

Разбросанно встречается в пределах среднего лесного пояса Карабаха, но редко когда достигает больших размеров. Наиболее крупный массив сохранился в ущелье р. Бадары. Причиной уничтожения являлась, однако, не столь ценимая нами в настоящее время красная, необычайно стойкая против гниения, древесина, а покрытые хвоей ветви («лапки»). Как подробнее указывалось в общей части ветви шли на перекрытие крыш карадамов. Наиболее сильный удар тиссу в Карабахе был нанесен во второй половине прошлого столетия развитием виноградарства, в связи с чем вырос спрос на виноградные тычины. Тиссовые тычины не гнивали несколько десятков лет, спрос вызвал массовое уничтожение и вывоз подроста.

На месте древесина тисса, как поделочный материал, находила незначительное применение: есть сведения, что шушинские шорники выделявали

из нее прекрасные каркасы для седел. Поедание хвои тисса мелким скотом вызывало сильные, нередко смертельные, отравления животных. В связи с этим приходится отметить, что жители с. Кюрсалар (выше с. Джангасан, Степанакертского района) ранней весной, как правило заготавливают с тисса веточный корм на урочище Кырх-кябир («Сорок могил») для крупного рогатого скота, который поедает его без всяких признаков отравления.

В топонимике название тисса - «кэнэ» применяют в наименовании урочищ: например «Кэнот» по верхнему течению р. Хорос, на землях с. Домы, где и сейчас сохранилось несколько толстомерных стволов на тенистом правом обрыве ущелья.

84. Terfezia transcaucasica Tichom. – степной трюфель.

Аз.: «томбалан» - название, общее и для армянского населения.

Единственный из шедших в пищу подземных грибов Карабаха, в своем распространении связанный с полынной полупустыней и на территории области встречающийся в апреле на узкой полосе восточных предгорий от с. Каракенд до Мартуни.

Идет в пищу томбалан печеным на углях или реже поджаренным на масле. В урожайные годы, которые повторяются один раз в семь лет, большое количество трюфелей заготавливают для сушки.

85. Thymus transcausicus Ronn. – чабер закавказский.

Кар.-арм.: «хорна» (повсеместно).

Аз.: «кяклик-оту» - (повсеместно распространенное название).

Чрезвычайно распространенный по всему Карабаху многолетник, который распадается на ряд морфологических не отличимых, но различных по запаху форм. Форма с запахом розового масла узнаваемая опытными сборщиками - стариками и на расстоянии, в мелко нарубленном виде идет на подушку изготовляемого из кислого молока супа-«танов» (кар.-арм.) или «доуга» (аз.). С этой же целью в сушеном виде хорну запасают на зиму.

Отгонка эфирного масла, пахнущего розой, из карабахского чабра показала его отличные парфюмерные свойства. Трудность заготовки сырья состоит в том, что легко спутать формы, имеющие различный запах и тем испортить получаемый продукт.

86. *Tilia caucasica* Rupr. – липа кавказская.

Кар.-арм.: «лӧрни» (повсеместно в НКАО).

Аз.: «джӧкя» - (повсеместно распространенное название).

Рассеяно стволы липы встречаются в дубняках северных склонов всего Карабаха, но чистых насаждений, как в соседнем Курдистане, липа не образует. Относительная редкость липы в хорошо сохранившихся лесах объясняется бессистемной рубкой.

По рассказам, лыко липы совсем не использовали, на древесину же всегда спрос был очень велик: из нее выделывали маслобойки («хнэцэ») и главным образом лопатки для отвеивания зерна («кмэли» и «тэ»). Ни для того, ни для другого древесина других деревьев не считалась пригодной. Для выделки указанных предметов валили иногда по несколько крупных деревьев, пока не находили безукоризненную древесину.

В топонимике название липы служит для образования названий урочищ. Такова гора «Лӧрнот» к юго-западу от с. Чанахчи, где сейчас липы уже почти нет и урочище «Лӧрнот» выше Ванского лесопильного завода, в Джраберте, где ее сохранилось еще довольно много.

В качестве декоративной породы в Шуше насажено много липовых деревьев, которые все относятся к форме, описанной Стевенем под названием *Tilia begoniifolia* Stev.; к ней-то собственно и относится в Шуше азербайджанское название - джӧкя; в дикорастущем состоянии эта форма нигде встречена не была.

87. *Tragopogon reticulatus* Boiss. et Huet – козлобородник.

Кар.-арм.: «катнахот» (Дизакский район).

Аз.: «емлик» (вне НКАО)

Многолетник с крупными издалека заметными корзинками светложелтых цветов и млечным соком, характерный для пояса субальпийских лугов. На некоторых участках по нижней кромке пояса субальпийских лугов козлобородник настолько обилен, что в период цветения определяет аспект ценоза, выделяющегося своей светлой палево-желтой окраской на фоне яркой зелени лугов.

По-видимому, в основном на счет козлобородника надо относить предание, сообщаемое нам в «Истории Агвани» Моисея Каганкатваца о том, что некогда агванские войска, оттесненные врагами к вершинам южной части

Карабахского хребта, в течение нескольких месяцев смогли просуществовать «поедая траву», поскольку возможность подвезти им продовольствие была отрезана.

Весной, в начале роста, корни этого козлобородника в большом количестве собирались пастухами и шли в пищу в сыром и отваренном виде.

В состав рода входят виды, возделывавшиеся благодаря пищевому значению их корней (*Tragopogon porrifolius* L.), подобно тому как возделывается другое родственное им сложноцветное, «сладкий корень» - *Scorzonera hispanica* L.

88. Triticum dicoccum (Schrank) Schuebeler – полба.

Кар.-арм.: «һатчар» (повсеместно).

До середины прошлого столетия полба была, судя по рассказам, основной хлебной культурой Карабаха и в довольно значительном количестве сохранилось в культуре до сих пор, хотя уже в значительной мере вытеснена различными сортами настоящих пшениц. До последнего времени полба применялась для изготовления традиционных кушаний - «куркут» и «ацик», но «аганц», бывший в прошлом основной пищей карабахского крестьянина, делали из пшеничного зерна.

Аганц - представляет собой сухое зерно, поджаренное на металлическом листе. Питание им способствовало сильному истиранию зубов и степень развития питания «аганцем» в прошлом может быть определена по состоянию зубов в черепах, вынимаемых из могильников.

Для изготовления «куркута» зерно предварительно намачивали в воде, а затем, после отбивки специальными каменными пестиками («санди-кар») в деревянных ступках («санди»), очищали от кожуры и в таком виде варили в течение 12 часов со свиной или говяжьей. Обычно это была утренняя еда.

Значительно сложнее было изготовление «ацик». В глиняном кувшине зерно полбы заливали горячей водой. После хорошего промачивания зерна воду выливали, зерно же держали в кувшине до начала разбухания. После этого зерно рассыпали нетолстым слоем на деревянные подносы, опрыскивали холодной водой и сохраняли до тех пор, пока молодые ростки не достигали 2-2,5 см длины. Затем зерно с ростками, без предварительного просушивания, ссыпали в деревянную (обычно ореховую) ступку - «санди» и

насколько возможно тщательнее расколачивали пестиком, а получавшийся сладкий сок отцеживали сквозь холстину. С соком смешивали свежесмолотую полбовую или пшеничную муку и всю массу уваривали на слабом огне до густоты меда. В ту пору, когда сахар в Карабахе был доступен лишь богачам, мед, «ацик» и сушеные плоды туты или тутовый бекмес были единственными сладкими пищевыми продуктами, которыми располагало крестьянское хозяйство

89. *Turpha Laxmanni Lepesch* – рогоз Лаксмана.

Кар.-арм. и аз.: «джиль» (в Джрабертском районе);
«джиян» (в остальных районах Азербайджанской ССР);

Высушенное и перемолотое в муку корневище этого редко встречающегося болотного растения северного Карабаха шло в смеси с мукой из плодов держи - дерева и желудей дубов, как суррогат пшеничной муки в голодные годы.

90. *Ulmus suberosa Moench.* – карагач, пробковый вяз.

Кар.-арм.: «тэгэ» (повсеместно).

Аз.: «карагач» (повсеместно)

Это дерево, достигающее большой толщины и несущее шаровидную крону, еще в недавнем прошлом, по рассказам, было достаточно обильно в пределах нижнего горного пояса; сейчас в виде крупных стволов встречается как исключение, главным же образом представлено мелколистной корневой порослью.

Раньше древесина карагача играла видную роль в производстве деревянной долбленной посуды - «чанахов»; теперь ее используют главным образом на ступицы и колесные спицы для арб.

В более отдаленном прошлом гораздо важнее было пищевое применение молодых весенних листьев карагача. Вероятно с этим моментом связано и существование ряда культурных стволов карагача, стоящих на местах древних пиров и на кладбищах. Подобными культовыми деревьями являлись – мощный карагач в роще «святилища» Сары-бек, через дупло которого пролежали экзематозные больные; карагач в старой части с. Чанахчи, о котором сообщается в общей части; дерево «Джамали – хач» в 1 км к югу от с. Хинкятук; ствол до 4 м в окружности на околице с. Нижний Тагаверт; дере-

во на холме Арева-яхци около с. Хачмач и недавно срубленный карагач в окрестностях с. Гавахан.

91. *Urtica dioica* L. – крапива двудомная.

Кар.-арм.: «пенджар» (повсеместно).

Аз.: «кижиткян» (на Главном хребте)

Карабахская крапива, как и восточно-европейская, произрастает в долинах рек поблизости от человеческого жилья.

Молодые листья крапивы смятые руками, чтобы обломать жгучие волоски, идут в пищу в сыром виде. Вместе с другими травами их используют для начинки пирогов «женгела-хац».

Широкое применение находила крапива в народной медицине для лечения ревматических заболеваний в виде паровых ванн.

92. *Valeriana alliariaefolia* (Vahl.) Troitzk. – валерьяна.

Кар.-арм.: «кочак» (Дизакский и Шушинский районы).

Многолетник, характерный для лесов верхнего пояса.

В народной медицине его рассматривали, как anti-aphrodisiacum, высушенные цветы применяли для составления успокаивающего чая, не вызывавшего, по рассказам, вредных последствий даже в результате длительного и систематического употребления.

Как показал опыт сбора в течение мировой войны, корневища этой валерьяны вполне пригодны для изготовления *tincturae valerianae*.

93. *Viburnum opulus* L. – калина.

Кар.-арм.: «гильмасрэ» (Джрабертский район);

«гелюсэрэ» (центральный и южный Карабах).

Обычный кустарник подлеска в дубняках среднего лесного пояса.

Исключительно гибкие побеги идут на плетение корзин, для изготовления рукояток плеток и др. В быту прутья калины рассматривали, как вернейшее средство от «сглаза».

94. *Viola Wiedemannii* Boiss. – фиалка Видемана.

Кар.-арм.: «манишак» (повсеместно).

Аз.: «бэнавша» (вне НКАО)

Из всех многочисленных видов фиалок Карабаха одна темнофиолетовая, цветущая в середине апреля, сильно душистая фиалка Видемана находит пищевое применение. Ее цветы и молодые листья сушат весной в тени и из них изготавливают чай. Молодые листья в смеси с разной весенней дикорастущей зеленью идут на начинки традиционных пирогов «женгела-хац».

95. *Viscum album* L. – омела.

Кар.-арм.: «мхамундж», «мхамурч» (Джрабертский район);

«мгамурч» (Дизакский район).

Аз.: «хамэше-джован» (в Кубанском районе).

Вечнозеленый паразит лиственных пород, главным образом дуба, широко распространенный в Джраберте и изредка встречающийся в западной части Дизака.

Как было уже отмечено в общей части омела входила в список растений окруженных народными преданиями, связывающимися ее с небесным огнем. Само название ее, в переводе могущее звучать как «молот смерти», находит своеобразную параллель в северном эпосе, сохранившем легенду об омеле, давшей древко для стрелы Бальдура.

В настоящее время в НКАО сохранились лишь неясные воспоминания о том, что раньше омела применялась в качестве лекарственного вещества. Как лекарство она упоминается в средневековых закавказских лечебниках «Карабаги», большое количество которых сохранилось в библиотеках Грузии и Армении.

96. *Vitex agnus-castus* L. – дикий перец.

Кар.-арм.: «сэв - тахтег» (Джрабертский район).

Аз.: «джир-узюм» (в Куринской низменности).

Несколько натурализовавшихся древовидных экземпляров дикого перца имеются в сел. Марага (Чайлу) и Арчадзор в Джрабертском районе. По рассказам дикий перец был перенесен сюда из северного Ирана. Плоды обладают сильным приятным запахом; местное население использует их как душистый перец. По - видимому дикий перец мог бы найти применение в пищевой промышленности. Еще более широкое применение дикий перец

может найти в декоративном садоводстве Области. Этот красивый кустарник хорошо развивается и не страдает от морозов не только в низменной части Карабаха, но и на уровне Степанакерта (650-750 м над уровнем моря). Он пригоден для создания небольших декоративных групп и одинаково красив и в листве, и тогда, когда он покрыт кистями мелких фиолетовых цветов, и в плодах. Особенно ценен он для садоводства низменности, так как хорошо развивается и в условиях большого дефицита влаги в летние месяцы.

97. *Vitis silvestris* Gmel. – виноград лесной.

Кар.-арм.: «тяняг» (Джрабертский район, для лозы); «һагуг» или «гога» (Джрабертский район, для плодов); «ворт» (Дизакский район, для плодов).

Аз.: «узюм» - Шуша и Шушинский район (название повсеместно распространено).

Так же, как в отношении инжира и гранатника, чрезвычайно трудно утверждать, имеются ли в Карабахе наряду с одичавшими культурными лозами винограда и дикорастущие. Помимо общеизвестного применения ягод винограда для изготовления и потребления в сыром виде, пищевое применение находят и листья винограда. Они имеют кисловатый вкус и их употребляют для заворачивания мясного фарша, смешанного с рисом, при приготовлении блюда «долма». Заготовок виноградного листа не ведут. Применяют в пищу и молодые, весенние побеги винограда, которые очищают от коры и едят в сыром или отваренном виде.

98. *Xeranthemum cylindraceum* Sidth. et Sm. – сухоцвет.

Кар.-арм.: «авиль» (повсеместно).

Аз.: «сьюпюргя» - (вне НКАО).

Полусорняк, который на сухих обращенных к югу склонах среднего горного пояса развивается в настолько больших количествах, что в период цветения придает целым склонам светлый лиловато-розовый оттенок. Основным местообитанием его являются глинистые склоны, покрытые разреженным злаковым покровом из бородача (*Andropogon ischaetum* L.) и куртинами держи - дерева. Во вторичных условиях сухоцвет встречается как сорняк на наиболее исушенных участках полей.

Сухоцвет используют в качестве веников, для чего его выдергивают в период цветения. С середины лета начинает поступать на базары Степана-

керта и Шуши, где успешно конкурирует с привозимыми с низменности вениками из цветущих соцветий *Statice Meyerii* Boiss.

99. *Zelkova carpinifolia* (Pall.) Dipp. – дзелква.

Кар.-арм.: «тагарни» (Дизакский район).

Аз.: «азат» и «ниль» - (Ленкоранский район).

Крупное, почти нацело истребленное дерево нижнего и оснований среднего лесных поясов южного Карабаха, сохранившееся главным образом в виде мелколистной поросли в зеленых изгородах и в виде одиночных культовых деревьев. Такова, например, группа старых дзелкв у развалин церкви на холме рядом с с. Домы. Здесь деревья, в отличие от других экземпляров этого вида, на довольно большую высоту лишены сучьев, которые, по рассказам местных жителей, были срублены в пятидесятых годах прошлого столетия усердием настоятеля близлежащего Тугского монастыря, объявившего поход против древопоклонничества. Несколько десятков крупных стволов сохранилось близ с. Таглар, по дороге из села в пещеру с некогда почитавшимся фаллическим алтарем, по левому берегу Гуру-чай. Нижние сучья, на которые вешали приношения, были срублены тогда же, когда рубили сучья на доминских стволах. Из двух культовых дзелкв в с. Гюней-Чертар сохранилось лишь одно; другое было срублено местным священником в тот же период похода на деревья. Предание прибавляет, что священник через три дня после святотатства умер. Крупный ствол стоит на кладбище ниже Степанакерта. Старую дзелкву по имени «Бубу-джамали» близ с. Гиши считали обладающей целительными свойствами при детских заболеваниях. Лечение состояло в том, что детей, «которые много плакали» укладывали под «священным» деревом, а на живот им клали соответствующий их физической выносливости камень, на котором украпляли зажженную церковную свечу. Камень держали до тех пор, пока ребенок не переставал кричать.

Никакого применения никаких частей дзелквы у местного населения не зарегистрировано, несмотря на совершенно исключительные технические качества ее древесины.

100. *Ziziphora serpyllacea* MB. – зизифора.

Кар.-арм.: «хорна» (Джрабертский район).

Аз.: «кэк-оту» - (Шуша и Шушинский район);

«даг-нанаси» (на Главном хребте).

В пределах среднего лесного пояса и оснований верхнего зизифора покрывает целые склоны на экспонированных к югу местах выходов изверженных горных пород. По мере зарастания склонов лесом количество зизифоры быстро сокращается и под пологом даже разреженного леса встретить ее уже нельзя. Азербайджанское название («трава горных курочек») связано с тем, что горные курочки в дневные часы держатся главным образом на покрытых зизифорой открытых склонах, откуда издали можно заметить грозящую опасность.

Подобно тому, «хорна» идет на подушку пицци, так в Джрабертском районе используют зизифору с острым мятным запахом. Зизифору применяют в свежем и высушенном виде, как приправу к супу из кислого молока.

АЛФАВИТНЫЙ УКАЗАТЕЛЬ

Русских, латинских, азербайджанских и армянских названий
растений, встречающихся в тексте

Русское название	Латинское название	Армянское название	Азербайджанское название
Айва	<i>Cydonia oblonga</i> Mill.	Սերկկիկ-սերկկիկ	heyva
Алча	<i>Prunus divaricata</i> Ldb.		Алча
Барбарис	<i>Berberis orientalis</i> C. K. Schneider	Կրծուխուր	Зэриш, зэринч
Боярышник восточный	<i>Crataegus orientalis</i> Desf	Սրգնե	Емишэн
Бузина вонючая	<i>Sambucus ebulus</i> L.	Խինդեղնը	Мүрвэр, кэндалаш
Бук восточный	<i>Fagus orientalis</i> Lipsky	Հաճարկե	Фыстых
Валерьяна	<i>Valeriana alliarifolia</i> (Vahl.) Troitzk.	Քոչակ	(Пишикоту)
Винная ягода см.инжир			
Виноград лесной	<i>Vitis silvestris</i> Gmel.	Խաղուղ-ղորս	(Чыр үзүм)
Гиппомаратрум	<i>Hippomarathrum crispum</i> (Pers.) Koch		
Глоговина	<i>Sorbus torminalis</i> (L.) Crantz	Ծոխ տանձի	
Граб обыкновенный	<i>Carpinus betulus</i> L.	Պելխե	Вэлэс
Грабинник восточный	<i>Carpinus orientalis</i> Mill.	Զրկանի	Темиргара
Гранатник	<i>Punica granatum</i> L.	Նոռնը	Нар
Груша иволистная	<i>Pirus salicifolia</i> Pall.	Մոխրատանձի	Юташ армуд
Груша обыкновенная	<i>Pirus communis</i> L.	Տանձի-քոչատանձի	Армуд
Держи-дерево	<i>Paliurus spina-christi</i> (Mill.) C.K.Schneider	Դեղին ցաք	Сарытикан
Дзелква	<i>Zelkova carpinifolia</i> (Pall.) Dipp.	Թաղարնի	
Дрок закавказский	<i>Genista transcaucasica</i> B. Schischk.	Ավուղ-դեղնածաղիկ	(Загафазия дроку)
Дуб кавказский	<i>Quercus iberica</i> Stev.	Վաղնե	Палыд
Дуб восточный	<i>Quercus mac anthera</i> F. et. M.		

Душица обыкновенная	<i>Origanum vulgare</i> L.		
Ежевика	<i>Rubus caesius</i> L.	Մոռ	Բօյւրտկօն
-/-	<i>Rubus caucasicus</i> Focke	Արշի մոռ	Բօյւրտկօն
-/-	<i>Rubus sanguineus</i> Riv.	Եծա մոռ	
Желтинник	<i>Cotinus coggygia</i> Scop.	Թրիմ	Տարօն
Зизифора	<i>Ziziphora serpyllacea</i> MB.		
Ива козья	<i>Salix caprea</i> L.	Հոռի	Տօյւդ
Инжир	<i>Ficus carica</i> L.	Թոզւր	Ենչիր
Калина	<i>Viburnum opulus</i> L.	Գյուլը մասրի	Կօրմօշօյ
Каменное дерево см.каркас кавказский			
Карагач пробковый (вяз)	<i>Ulmus suberosa</i> Moench.	Թեղե	Դարօրօն
Каркас кавказский	<i>Celtis caucasica</i> Willd	Փրորջնե	Դաճաճան
Каштан	<i>Castanea sativa</i> Mill.	Շըմբալուս	Շաբալտ
Кизил	<i>Cornus mas</i> L.	Հյուն-չոր հյուն	Յօրալ
Клен кавказский	<i>Acer ibericum</i> MB	Վրորզնե	Արչաղայն
Клен гирканский	<i>Acer hyrcanum</i> F. et M.	Թրիլե	Իճէկ
Козлобородник	<i>Tragopogon reticulatus</i> Boiss. et Huet	Վարնախոս	Կեչիսաղալ (եմլիկ)
Конопля дикая	<i>Cannabis ruderalis</i> Janisch.	Սերեմնը	Չէտնօ
Конопля посевная	<i>Cannabis sativa</i> L.	Վինեփ	Կնօֆ
Крапива двудомная	<i>Urtica dioica</i> L	Պենջար	Կիչիտկօն
Крушина мелколистная	<i>Rhamnus microphylla</i> (Trautv.) Prilipko	Սարի չալ, քյուրդի չալ	Դաճ չայի
Крушина слабительная	<i>Rhamnus cathartica</i> L.	Բենդի	Չումրդ (միրճաչ)
Кузиния крупнокорзинчатая	<i>Cousinia macrocephala</i> C. A. M.	Ղալչան	Դանգալ
Купена многоцветковая	<i>Polygonatum polyanthemum</i> (MB) Dipp.	Վրորզուկ	(Դօյ չիչօյի)
Купыр лесной	<i>Anthriscus nemorosa</i> MB	Վինազոխ	(Մէլէկ օտ)
Кэвовое дерево	<i>Pistacia mutica</i> F. et M.	Սաղունձե	(Տարցիզ աղաչի)
Лебеда белая	<i>Chenopodium album</i> L.		
Лен посевной	<i>Linum usitatissimum</i> L.	Վտրվիստ	(Կէտան, չօյէրէկ)
Лещина обыкновенная	<i>Corylus avellana</i> L.		

Лещина оленья	<i>Corylus cervorum</i> V.Petr.		
Липа кавказская	<i>Tilia caucasica</i> Rupr.	Ըլոբնե	
Лопух опушенный	<i>Arctium tomentosum</i> Mill.	Չրոռթնե	Пытрах
Лох узколистный	<i>Elaeagnus angustifolia</i> L. f. <i>culta</i> Sosn.	Փշատ	Ийдэ
Лук весенний	<i>Allium paradoxum</i> (MB) Don	Խազազ	Яз соғаны
Мак	<i>Papaver</i> (sp. div.)	Պրտուտկնը, խաշ-խաշ	Хашхаш
Малина	<i>Papaver</i> (sp. div.)		
Марена	<i>Rubia idaeus</i> L.	Տոբեն	Гырмызы бояг
Марь см.лебеда белая	<i>Rubia tinctorum</i> L.		
Можжевельник	<i>Juniperus oblonga</i> MB и <i>J. pygmaea</i> C. Koch		
Мокрица	<i>Stellaria media</i> (L.) Cyrill	Ճրոճրոկ	Чинчилим
Молочай Сеггэ	<i>Euphorbia Seguierana</i> Neck.	Դոնաճաղիկ-եշրե-կաթնուկ	Судлуйэн
Мушмула см. шишка			
Мята длиннолистная	<i>Mentha longifolia</i> L.	Դադըր	Ярпыз
Негной – дерево см. тисс			
Облепиха	<i>Hippophae rhamnoides</i> L.	Լափրե	Чай тиканы
Овсяница овечья	<i>Festuca ovina</i> L. s.lat	Սըվախոտ	Гожон човдары
Огурец бешеный	<i>Ecballium elaterium</i> L.	Իշի խիյար	Ит хияры
Омела	<i>Viscum album</i> L.	Մխամոք	Իэмिशэчаван, (елшэк)
Орех грецкий	<i>Juglans regia</i> L.	Ճղոպրի	Гоз
Папоротник	<i>Athyrium filix-femina</i> (L.) Roth.	Արջի թանթուկ	Айыдөшэйи
Пастушья сумка	<i>Capsella bursa-pastoris</i> L.	Տըտըպաշար	(Чобан чантасы)
Перец дикий	<i>Vitex agnus-castus</i> L.	Մև տախտեղ	Ябаны истиот
Платан пальчатый	<i>Platanus digitata</i> Gordon	Չինարի	Чинар
Подорожник большой	<i>Plantago major</i> L.	Քիշնշուկ կուռնը	Бага ярагы
Полба	<i>Triticum dicoccum</i> (Schrank) Schuebeler	Հաճար	(Полба)
Полуница	<i>Fragaria viridis</i> Duch	Տըվրի մորի	Чийэлэм, чийэлэк

Портулак огородный	<i>Portulaca oleracea</i> L.	Տանդոռնը	Քերթան
Просвириак мелкий	<i>Malva neglecta</i> Wallr.	Փիփերըրթ	
Птицемлечник плосколистный	<i>Ornithogalum platyphyllum</i> Boiss.		
Рогоз Лаксмана	<i>Typha Laxmanii</i> Lepech.		Չիյն, չիլ
Рожь	<i>Secale cereale</i> L.	Շարա, հաճար	Չովար
Рыжик посевной	<i>Camelina sativa</i> Grantz.	Սորեկ	Կյրանչո օդ
Рябина цельнолистная	<i>Sorbus umbellata</i> (Desf.) Fritsch.	Հալուչ	(Մեծ ագաչ)
Сарагана см.желтинник			
Сатурея садовая	<i>Satureja hortensis</i> L.	Ծընթորան	-
Свидина южная	<i>Cornus australis</i> C. A. M.	Ճապկե	Միրարչա
Смоковница см.инжир			
Спарассиус	<i>Sparassius ramosus</i> L.	Ծըմակե թափան	(Ագաչ կոծալայի)
Спаржа мутовчатая	<i>Asparagus verticillatus</i> L.	Ծնեփակ	(Գոշգոնմազ)
Спорыш равнолистый	<i>Polygonum aequale</i> Lindm.	Չամիչ եփիս	Գրիքբոլոմ
Сумах	<i>Rhus coriaria</i> L.	Սըմաղ	Сумах
Сухоцвет	<i>Xeranthemum cylindraceum</i> Sidth. et Sm.	Ավիլ	Տյրրկո(գարաբաշ օդ,գարակոբոն)
Таволга звероболистная	<i>Spiraea hipericifolia</i> L.	Թըրըրլե	Տաբոլգա
Терн	<i>Prunus spinosa</i> L.	Մամիսե	Կոյեմ
Тисс	<i>Taxus baccata</i> L.	Կենե	Գարակոբո (տիսս)
Тополь пирамидальный	<i>Populus italic</i> L.	Տընթրե	(Գեղեմե)
Трагакант ежелиственный	<i>Astragalus erinaceus</i> F. et. M.		
Трюфель степной	<i>Terfezia transcaucasica</i> Tichomir.	Տոմբալան	Դոմբալան վե յե երալմասե
Тута белая	<i>Morus alba</i> L.	Գիծի	Կոտ
Тысячелистник	<i>Achillea setacea</i> W. K.	Թըթի	Բեյմեճերոն
Фиалка Видемана	<i>Viola Wiedemannii</i> Boiss.	Սանիշակ	Բոնեփե
Физалис	<i>Physalis Alrerengi</i> L.	Վիրի տախտեղ, կարմիր քամի	-
Хмель	<i>Humulus Lupulus</i> L.	Շըրմըշոլ	Համիրմայսե(մայ օդ)

Цефалария гигантская	<i>Cephalaria gigantea</i> (Ldb.) Bobr.	Ղանթափա- Սարի-գյուլ	Гигантцефалария
Чабер закавказский	<i>Thymus transcausicus</i> Ronn.	Խոննը	Кэклик оту
Черешня дикая	<i>Cerasus avium</i> (L.) Moench	Կեչի	Килас(дэли килас)
Чинар см.платан			
Шелковица см.тута			
Шиповник	<i>Rosa</i> (sp.- div)	Վարդ, զիրավարդ, Սհասուր	Итбурну
Шишка	<i>Mespilus germanica</i> L.	Զկեռ	Օзкил
Щавель	<i>Rumex acetosa</i> L.	Թրրթունջուկ	Гузугулағы
-/-	<i>R. pulcher</i> L.	Ավելուկ	Չвэлик(туршэнк)
-/-	<i>R. crispus</i> L.	Շեպ	Չвэлик, аг эвэлик
Щирица	<i>Amaranthus retroflexus</i> L.	Թալ	
Эрэмурус	<i>Eremurus spectabilis</i> MB	Շրիշ	Чириш
Яблоня дикая	<i>Malus orientalis</i> Uglitzk.	Քոլը խնձոր	Чыр алма
Ясень	<i>Fraxinus excelsior</i> L.	Հազի	Көйрүш
Ястребинка горная	<i>Hieracium hypoleucum</i> Naeg. et Peter		

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

(ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ)

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Աշխատությանս նյութերը հավաքել եմ մի քանի ամսվա ընթացքում: Հասկանալի է, որ այդ ժամանակամիջոցում Ղարաբաղի տնտեսական կյանքի լրիվ և ամբողջական պատկերը տալ անհնարին էր:

Շրջանի համարյա տնտեսական բոլոր խնդիրները, բացի առևտրից և տրանսպորտից, գրքում տեղ են գտել:

Հուսով եմ, որ այս աշխատությունը հայ մասսաների համար ոչ միայն ընթերցանության նյութ կծառայի, այլ նաև Ղարաբաղի դպրոցների համար տնտեսական աշխարհագրության և մասամբ հայրենագիտության ձեռնարկի դեր կկատարի:

Հայտնում եմ իմ շնորհակալությունը Ղարաբաղում գործող այն բոլոր անձանց և հիմնարկներին, որոնք ինձ հնարավորություն տվին անհրաժեշտ նյութեր հավաքել:

Առանձնապես շնորհակալ եմ Ղարաբաղի ժողովրդական դպրոցների ուսուցիչներին, որոնք իրենց հաղորդած տեղեկություններով ու ցուցմունքներով նյութերի հավաքման գործը դյուրացրին:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Պատմական Արցախը՝ այսօրվա ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղը, համարյա միշտ եղել է անկախ: Արշակունյաց օրոք 428 թ. (Ք.Հ.) Սյունյաց նախարարությունը, որի մի մասն էր կազմում և Արցախը, ամենահզորներից էր: Արշակունյաց անկումից հետո Հայաստանի շատ անկյուններում մնում են կիսանկախ իշխանություններ: Արցախն այդ կիսանկախ իշխանություններից մեկն էր: 640 թվից (Ք.Հ.) Հայաստանն ընկնում է արաբական լծի տակ: Ղարաբաղը ևս ճանաչում է արաբական իշխանությունը, սակայն Սյունիքի հետ միասին որոշ չափով պահպանում է իր ներքին ֆեոդալական անկախությունը: 10-րդ դարի վերջերին, երբ արաբների ազդեցությունն Առաջավոր Ասիայում թուլանում է, այդ ժամանակ Շիրակում

անկախության դրոշակ են բարձրացնում հայ նախարարներից Բագրատունիները: Մրանց հետ միասին (հավանորեն և առաջ) իրեն անկախ է հայտարարում և Սյունիքը: Սյունիետն՝ 13 և 14-րդ դարերում, Հայաստանին տիրում են թաթարները: Իբրև Հայաստանի նահանգներից մեկը՝ Ղարաբաղը ևս երկար տարիներ իր ուսերի վրա կրում է թաթարական ծանր լուծը: 15 և 16-րդ դարերում Հայաստանի արևմտյան մասի տեր են դառնում օսմանցիք, իսկ արևելյան մասի՝ պարսիկները: Ղարաբաղը ենթարկվում էր Պարսկաստանին: 17 և 18-րդ դարերում, թեև Ղարաբաղը ճանաչում է պարսկական գերիշխանությունը, բայց նա կառավարվում էր ֆեոդալների (մելիքների) ձեռքով, որոնք պարսից շահերից ֆեոդալական կախման մեջ էին: 17 և 18-րդ դարերում Հայաստանի ոչ մի անկյունում այնքան ուժեղ հայ ֆեոդալների չենք հանդիպել, որքան Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում - պատմական Սյունիքում: Այդ հանգամանքը բացատրվում է մի կողմից՝ Ղարաբաղի միատարր ազգաբնակչությամբ, մյուս կողմից՝ նրա բարձրաբերձ լեռներով, լեռնաշղթաներով (Մռավ, Կըրխ-Կըզ, Քիրս, Դիզափայտ...), անդնդախոր ձորերով, կիրճերով, մութ անտառներով, որոնք մինչև օրս էլ ծածկում են երկրի ամբողջ արևելյան մասը:

Ամբողջ 19-րդ դարում Ղարաբաղը ենթարկվում էր ցարական Ռուսաստանին: Ցարական տիրապետությունը Ղարաբաղի գյուղացու դրությունն ավելի վատացրեց, որովհետև Ղարաբաղի ֆեոդալների թիվը երկպատկվեց ինքնակոչ «ջըռ» բեկերով:

Ղարաբաղի աշխատավորությունը տարիների երազած անկախությունը այսօր ձեռք է բերել: 1923 թվից նա ավտոնոմ է: Այժմ նա իր ուսերի վրա չի կրում ո՛չ օտար ֆեոդալի և ո՛չ էլ «հարագատ» մելիքի լուծը: Չնայելով այդ բոլորին՝ Ղարաբաղի գյուղացին այժմ խարխափում է խորը սոցիալիզմի մեջ և գտնվում տնտեսական ծանր պայմաններում: Բայց ղարաբաղցու այդօրինակ վիճակը երկար չպիտի տևի: Նա շուտով պիտի հրաժարվի նահապետական կեռից (արոր) ու թևակոխի ավելի բարձր սիստեմի գյուղատնտեսության շրջան:

II

Վարչական բաժանում

Այսօրվա Լեռնային Ղարաբաղը տեղավորված է Ադրբեջանի արևմտյան մասում: Հայաստանից նա բաժանվում է Քրդիստանի գավառով, որը սեպի նման, երբեմն լայն, երբեմն էլ նեղ շերտով Ղարաբաղը անջատում է Ջան-

գեզուրից: Ղարաբաղի սահմաններն են կազմում. արևմուտքից՝ Քրդիստանը, հարավից՝ Ջեբրայիլի գավառը, արևելքից՝ Ադդամի գավառը, իսկ հյուսիսից՝ Գանձակի գավառը՝ պատմական Գյուլիստանի մի մասը: Նա մտնում է Ադրբեջանի մեջ՝ իբրև ավտոնոմ շրջան-լեռնային ավտոնոմ Ղարաբաղ: Ղարաբաղի այսօրվա տերիտորիան կազմվել է նախկին Գանձակի նահանգի երեք գավառներից՝ Շուշվա, Ջիվանշիրի և Ջեբրայիլի:

Հիշյալ գավառների լեռնային մասերը միացել են ավտոնոմ Ղարաբաղին, իսկ դաշտային մասերը կցվել են Ադդամի և Կարյազինի (Ջեբրայիլ) գավառներին: Վարչական տեսակետից Ղարաբաղը այժմ բաժանվում է 4 ենթաշրջանների՝ Դիզակ, Վարանդա, Խաչեն և Ջրաբերդ: Խամսայի 5 մելիքություններից (Գյուլիստան, Ջրաբերդ, Խաչեն, Վարանդա և Դիզակ) ավտոնոմիայի մեջ չի մտնում մենակ Գյուլիստանի մի մասը (Գանձակի գավառի լեռնային մասը), որը Ջրաբերդի բնական շարունակությունն է կազմում:

Խաչենի մեջ է մտնում Շուշին, որը մի շարք թուրքաբնակ գյուղերի հետ միասին կազմում է Շուշվա շրջանը: Բոլոր ենթաշրջանները բաժանվում են գյուղախմբերի (բոլորը՝ 5-ական գյուղախմբի, իսկ Ջրաբերդը՝ 4 գյուղախմբի): Ամբողջ Ղարաբաղի կենտրոնն է Ստեփանակերտը (Խան-Քենդին), որը միաժամանակ համարվում է և Խաչենի վարչական կենտրոնը: Մյուս շրջանները ևս ունեն իրենց վարչական կենտրոնները: Ջրաբերդի կենտրոնն է Սարտակերտը (Ադդարա), Վարանդայինը՝ Խոնաշենը, իսկ Դիզակինը՝ Հադրուբը: Շուշին, որն ամբողջ 19-րդ և 20-րդ դարերում եղել է Ղարաբաղի սիրտը, 1920թ. կոտորածից հետո տնտեսական ու կուլտուրական կենտրոն լինելուց դադարել է:

III

ՏԵՐԻՏՈՐԻԱ ԵՎ ԱԶԳԱԲՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Այսօրվա ավտոնոմ Ղարաբաղը մի փոքր երկիր է, որի մեծությունը հավասար է 4.160,75 քառակուսի կիլոմետրի (3656ք. վերստի =380.832 դեպատինի): Այս տարածությունը կազմում է Ադրբեջանի ամբողջ տերիտորիայի 5%-ը, իսկ Խորհրդային Հայաստանի 11-12%-ը: Այստեղ պիտի ասել, որ Ղարաբաղի սահմանները, նամանավանդ Քրդիստանի գավառի հետ, վերջնականապես որոշված չեն: Անդրկովկասի երկու փոքր քաղաքական միավորներից՝ Աբխազիայից (8254, 36 քառ. կիլոմետր) և Նախիջևանի Հանրապետությունից (5987, 9 քառ. կիլոմետր) Ղարաբաղի տերիտորիան

փոքր է: Ղարաբաղը մեծ է Աջարիայից, որի տերիտորիայի մեծությունը հավասար է 2.912 քառ. կիլոմետրի, և Հարավային Օսեթիայից (3911քառ. կիլոմետր): Պարզվեց, որ Ղարաբաղն իր տարածությամբ Անդրկովկասի ամենավոքոր միավորներից է:

Ղարաբաղի մեծությունը կապված է ավելի նրա ազգաբնակչության քանակի, քան տերիտորիայի մեծության հետ: 1926թ. դեկտեմբերի համախորհրդային դեմոգրաֆիական վիճակագրության տվյալով Ղարաբաղի ազգաբնակչության թիվը հավասար է 125159 հոգու, որից 116934 հոգի ապրում են գյուղերում, իսկ 8225 հոգի՝ քաղաքներում:

Քաղաքներում ապրում են ազգաբնակչության մոտ 7%-ը, իսկ գյուղերում՝ 93%-ը: Ղարաբաղում միայն 2 քաղաք կա՝ Շուշին և Ստեփանակերտը: Ստեփանակերտի ազգաբնակչությունը օր օրի վրա ավելանում է, իսկ Շուշվա ազգաբնակչությունը պակասում է: 1923թ. Շուշում եղել է 6967 շունչ, իսկ 1926 թ. դեկտեմբերին՝ 5107 * : Ստեփանակերտում 1924թ. եղել է 2467 շունչ, իսկ 1926թ.՝ 3118: Այդ հանգամանքը բացատրվում է նրանով, որ Ստեփանակերտն այժմ Լեռնային Ղարաբաղի կենտրոնն է, իսկ Շուշին 1920 թ. դեպքերից հետո այդպիսին լինելուց դադարել է: Թե բնակչությունը սեռերի և բնակավայրերի վրա ինչպես է բաժանվում, այդ ցույց է տալիս հետևյալ աղյուսակը.

Շրջան	Գյուղական ազգաբնակչություն			Քաղաքային ազգաբնակչություն			Ամբողջ ազգաբնակչություն		
	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը
Վարանդա	14422	14451	28873	---	---	---	14422	14451	28873
Զրաբերդ	16523	15249	31772	---	---	---	16523	15249	31772
Դիզակ	12270	12883	25153	---	---	---	12270	12883	25153
Խաչեն	13355	13435	26790	1624	1494	3118	14979	14929	29908
Շուշվա շրջան	2254	2092	4346	2509	2598	5107	4763	4690	9453

* 1897թ. Շուշում եղել է 37,591 հոգի, իսկ 1900թ.՝ 27,714 հոգի

Ընդամենը	58824	58110	116934	4133	4092	8225	62957	62202	125159
% -ով	50,3	49,7	100	50,2	49,8	100	50,3	49,7	100

Այս աղյուսակը պարզ ցույց է տալիս, որ տղամարդիկ ամբողջ Ղարաբաղում ազգաբնակչության մեծամասնությունն են կազմում: Ստեփանակերտում տղամարդիկ շատ են, որովհետև այնտեղ դրսից եկած շատ ամուրի տղամարդ պաշտոնյաներ են ծառայում: Շուշում կանայք ավելի են, որովհետև տղամարդկանց մի մասը դրսումն է աշխատում: Հետաքրքրականն այն է, որ Ղարաբաղում ամենից շատ տղամարդ ունեցող շրջանը Ջրաբերդն է, որտեղ ամեն 1000 տղամարդուն գալիս է 923 կին: Այդ հանգամանքը պատահականություն չպիտի համարել: Ջրաբերդը, իբրև Ղարաբաղի համեմատաբար ամենահարուստ և հողով ապահով վայրը, քիչ արտագաղթ է տալիս: Դիզակի, Խաչենի և Վարանդայի տղամարդ ազգաբնակչության մի զգալի տոկոսը արհեստավորներ են, որոնք ձմեռը և աշնան վերջը երկրից բացակայում են: Դրա համար այստեղ կանայք տղամարդկանցից շատ են: Դիզակում ամեն 1000 տղամարդուն գալիս է 1050 կին, Խաչենում՝ 1006, իսկ Վարանդայում՝ 1002:

Բնական աճը Ղարաբաղում մեծ տոկոս է կազմում: 1926թ. գյուղական բնակչության ծնունդը հասավ 4,3%-ի, մահը՝ 1,5%-ի, իսկ աճը՝ 2,8%-ի: Խորհրդային միության վերջին տարիների աճը մոտենում է 2%-ին (Վրաստանում և Ադրբեջանում աճը հասավ 2%-ի, իսկ Հայաստանում՝ 3%-ի):

Ազգաբնակչության 90%-ը (112685 հոգի) հայ է, 9,6%-ը (12006)՝ թուրք, 0,3%-ը՝ ռուս և 0,1%-ը՝ այլազգիներ:

Լ.Ղարաբաղի ազգաբնակչությունն Ադրբեջանի մի շարք գավառների ազգաբնակչությունից պակաս է: Նա պակաս է Գանձակի գավառի ազգաբնակչությունից (204768), Գեոկչայից (173796), Ղուբայի գավառից (158,204), Լենքորանից (207852) և Սայյանից (128390): Ղարաբաղի ազգաբնակչությունը ավել է, քան պաշտոնական թվերն են ցույց տալիս:

Վիճակագրության ժամանակ իմ մոտավոր հաշվով Ղարաբաղից բացակայել են մոտ 10 հազար արհեստավորներ և հասարակ աշխատողներ, որոնք ձմեռը սովորաբար աշխատում են դրսում: Նրանց մի մասը նույնիսկ Ռոստով և Հյուսիսային Կովկաս է անցնում:

Դրա վրա պիտի ավելացնել և այն, որ վիճակագրությունը ձևեռն է կատարվել, երբ Վարանդայի մի շարք գյուղեր (Մուղանլի, Խոջևենդի և Վարդաղլի) ձևեռում էին Ադդամի գավառում:

Եթե պայմանորեն ընդունենք, որ Լ.Ղարաբաղում ապրում է մոտավորապես 135 հազար հոգի, այն ժամանակ կտեսնենք, որ նրա ազգաբնակչությունը, բացի Աբխազիայից (ուր ապրում են 199179 հոգի), Անդրկովկասի մյուս բոլոր քաղաքական փոքր միավորներից (Նախիջևան՝ 103716, Աջարիա՝ 128000, Հարավային Օսեթիա՝ 87342) գերազանցում է:

Այժմ տեսնենք՝ ազգաբնակչության խտությամբ Ադրբեջանի գավառների շարքում Ղարաբաղը ինչ տեղ է բռնում:

1926թ. դեմոգրաֆիական վիճակագրության տվյալով մի քառակուսի կիլոմետրի վրա Ադրբեջանում ապրում է 26,8 հոգի.

»	»	»	»	Ադդամի գավ.	»	30,0	»
»	»	»	»	Բաքվա	»	112,4	»
»	»	»	»	Գանձակի	»	26,2	»
»	»	»	»	Գյոկչայի	»	24,7	»
»	»	»	»	Ջեբրայիլի	»	17,6	»
»	»	»	»	Զաքաթալի	»	18,6	»
»	»	»	»	Լենքորանի	»	38,6	»
»	»	»	»	Սալյանի	»	13,4	»
»	»	»	»	Շեմախի	»	12,2	»
»	»	»	»	Լ. Ղարաբաղում	»	31,1	»

Այս աղյուսակը պարզ ցույց է տալիս, որ բացի Բաքվա¹ և Լենքորանի գավառներից, Ադրբեջանի ամենախիտ ազգաբնակչություն ունեցող շրջանը Ղարաբաղն է: Մյուս գավառները, Նախիջևանը ևս, Ղարաբաղից ավելի պակաս խտություն ունին: Եթե այդպես է, նշանակում է ադրբեջանյան մասշտաբով Ղարաբաղն ամենասակավաճող շրջանն է: Վերջնական հողաշինարարության ժամանակ այդ բանի վրա պետք է լուրջ ուշադրություն դարձնեն թե՛ Ղարաբաղի և թե՛ կենտրոնական օրգանները:

Հողագրկության հետ կապված է ազգաբնակչության արտագաղթը, որը Ղարաբաղում մասսայական բնավորություն է ստացել: Արտագաղթին նպաստում են նաև պարբերական երաշտը, կարկուտը, կենդանիների կոտորվածքը (ազարը) և այլն: 19 և 20-րդ դդ. Ղարաբաղից հեռացողների

¹ Բաքվա գավառի խտությունը կապված է Բաքվի հետ, ուր 1926թ. ապրում էր 317000 հոգի

թիվն այսօր հայրենիքում ապրողներից անցնում է: Որտեղ ասեք, որ դարաբաղցին ապրելիս չլինի: Բաքվա հայ ազգաբնակչության կեսից ավելին դարաբաղցիներ են: Նուխու, Արեշի, Գյուկչայի գավառների հայ ազգաբնակչության մեծ մասը Ղարաբաղից է դուրս եկել: Նուխում և գավառում ապրող դարաբաղցիների թիվը 1917թ. գաղթից առաջ 10000-ից անցնում էր: Անդրկասպյան երկրում և Հյուսիսային Կովկասում կգտնենք դարաբաղցիների խոշոր գաղութներ: Պարսկաստանում, Ասիայի հեռավոր խորքերում, Ամերիկայում, Արևմտյան Եվրոպայում ցրված են հազարավոր դարաբաղցիներ:

Ուր իշխում է եռադաշտյան հողօգտագործության սիստեմ, մի քառ. վերստի վրա կարող է ապրել միայն 35 մարդ: Ղարաբաղում անպետք հողեր (քերծեր, ձորեր) շատ կան: Այստեղ 1 քառ. կիլոմետր տարածություն ներկա տեխնիկական հետամնաց պայմաններում հազիվ կարողանա կերակրել 20-25 հոգու: Ղարաբաղում իշխում է եռադաշտյան սիստեմ և մի քառ. վերստի վրա ապրում է 30-ից ավել մարդ: Այդ նշանակում է, որ ոչ միայն աճող սերունդը, այլ նաև այժմյան ապրողների մի մասը Ղարաբաղում ապրուստ ճարել չի կարող: Նրանք, աստանդականի ցուպը ձեռներին, այսօր ստիպված են իրենց օրվա պարենը հայթայթել հայրենիքից դուրս: Եթե Ղարաբաղում լեռնային արդյունագործությունը ծաղկի և դրա հետ միասին գյուղացին բարձր ձևի տնտեսության անցնի, այն ժամանակ աճող սերունդը կմնա երկրի ներսում: Էմիգրացիայի մի մասն ընդմիջտ կտրվում է հայրենիքից, իսկ մյուս մասը կարճ ժամանակով հեռանում է քաղաքներում փող վաստակելու և իր քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու համար: Ժամանակավոր էմիգրանտների մի մասը Բաքվում բանվորագրվում է, մյուս մասը մշակ-համբալ է դառնում, իսկ մի խոշոր մասն էլ զբաղվում է արհեստներով, ինչպես՝ որմնադրությամբ, ատաղձագործությամբ, քարտաշությանբ: Վարանդայում և Դիզակում գյուղ չկա, որ չունենա մի քանի տասնյակների հասնող արհեստավորություն: Թե ամեն տարի ճիշտ քանի հոգի է հեռանում Ղարաբաղից, դժվար է ասել, բայց որ Էմիգրացիան մասսայական բնույթ է կրում, դա ակնհայտ փաստ է:

Ղարաբաղի կենտրոններում 1925թ. օգոստոսի նստաշրջանում Դիզակի գավառներում նախագահ ընկ. Շահենի զեկուցումից պարզվեց, որ Դիզակից այդ տարի հեռացել են 4895 հոգի, որը կազմում էր Դիզակի ամբողջ ազգաբնակչության 18%-ը: Նույնը ավել կամ պակաս չափով կարելի է պնդել Վարանդայի ու Խաչենի մասին:

Ղարաբաղի գյուղերում գրագետները և կիսագրագետները 1926թ. տվյալով կազմում են ազգաբնակչության 20,4%-ը, իսկ քաղաքներում՝ 37,2%-ը: Ստեփանակերտում գրագետները կազմում են 53%-ը, իսկ Շուշում՝ 27,5%-ը: Թե Խորհրդային պետության օրոք գրագետների տոկոսը ինչպես է բարձրացել, այդ երևում է հետևյալ աղյուսակից:

1920, 1921 և 1926թթ. գրագետների տոկոսը

Քաղաքային ազգաբնակչություն				Գյուղական ազգաբնակչություն				Ամբողջ ազգաբնակչություն			
1920/21թ.		1926 թ.		1921 թ.		1926 թ.		1920 և 1921 թթ.		1926 թ.	
Տղամարդ	Կին	Ընդամենը	Ընդամենը	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը	Ընդամենը	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը	Ընդամենը
30,3	10,7	21	37,2	14,3	3,3	9	20,4	15,9	3,9	10,1	21,5

Վերջին տարիների ընթացքում դպրոցների, աշակերտության և ուսուցչության թիվը ևս հսկայական քայլերով աճում է: 1922/23 ուս. տարում Ղարաբաղն ունեցել է I աստիճանի 79 դպրոց՝ 4375 աշակերտներով, 150 ուսուցիչներով, 1926/27 ուս. տարում՝ 137 դպրոց՝ 15339 աշակերտներով և 304 ուսուցիչներով: 1923-24թթ. եղել է II աստիճանի 2 դպրոց՝ 2 խմբակով և 60 աշակերտներով, 1926/27 ուս. տարում՝ 5 դպրոց՝ 16 խմբակով և 464 աշակերտներով: Բացի I և II աստիճանի դպրոցներից, Ղարաբաղը (Ստեփանակերտում) ունի մի միջնակարգ գյուղատնտեսական դպրոց, ուր սովորում են 250 աշակերտներ, որոնցից 218-ը գիշերօթիկ են: Բացի դրանից, Ղարաբաղում կան հարյուրից ավելի լիկկայաններ, որտեղ սովորում են մի քանի հազար անգրագետներ (1924/25 ուս. տարում եղել են 124 լիկկայաններ, ուր սովորում էին 3674 հոգի):

Այժմ մի քանի խոսք պրոֆմիության մասին: 1924թ. պրոֆմիության մեջ եղել է 1624 հոգի, 1925թ.՝ 2750 հոգի, իսկ 1926թ. հոկտեմբերի 1-ին՝ 3418 հոգի: Երկու տարվա ընթացքում տեսնում ենք, որ պրոֆմիության անդամների թիվն ավելի քան կրկնապատկվել է: Պրոֆմիության մեջ են մտնում խորհաշխի, լուսաշխի, հողանտառի, կառուցողների, մանողների, տպարանի և այլ աշխատողներ: 1925 և 1926թթ. իր անդամների քանակով առաջին տեղը բռնում էր խորհաշխը, երկրորդ տեղը՝ հողանտառը, հետո իրար էին հաջորդում մանվածային արդյունագործության մեջ աշխատողները,

կառուցողները, լուսաշխարհը և այլն: Մանվածային (մետաքսե թելի) արդյունագործության մեջ աշխատողների թիվն արագորեն զարգանում է. 1924թ. մանողների թիվը 376 էր, 1925թ.՝ 400, իսկ 1926թ.՝ 666:

IV

ՀՈՂԱՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մինչև ռուսական տիրապետությունը Ղարաբաղում կային անթիվ և անհամար խաներ, բեգեր և մելիքներ, որոնք Դաշտային և Լեռնային Ղարաբաղի փաստական տերերն էին: Ռուսական տիրապետության ժամանակ ազնվականների թիվը ոչ միայն չպակասեց, այլև նույնիսկ ավելացավ: Միապետության արբեցող պաշտոնեությունը մի շիշ օղիով տասնյակ գյուղերի հողեր այս կամ այն ինքնակոչ բեգին էր նվիրում: 1861թ. թեև ճորտությունը Ռուսաստանում ընկավ, բայց սոցիալական ֆեոդալիզմը մինչև 1917թ. շարունակեց մնալ: Լեռնային Ղարաբաղում իշխում էին ոչ միայն հայ, այլ նաև թուրք կալվածատերեր: Օրինակ, եթե վերցնենք Ջրաբերդը, կտեսնենք, որ այնտեղ Դոլուխանովների, Հասան-Ջալալյանների, Մելիք-Բեգլարովների և Ավան Յուզբաշևների կողքին կանգնած Ադիգյոզիբեդովներին, Վելիբեգովներին և Ահմեդ աղային: Մինչև 1917թ. հեղափոխությունը կալվածատիրությունը Ղարաբաղում մնաց անսասան: 1917-20թթ. ազգամիջյան կռիվները խանգարեցին հողային հարցի լուծմանը: Միայն 1920թ., երբ Խորհրդային կառավարությունը վերջնականապես հաստատվում է Ադրբեջանում, այն ժամանակ նա առանձնապես սկսում է զբաղվել հողային հարցով: Ադրբեջանի կենտրոնում 1921թ. հատուկ «հողաշինարարության հարվածային կոմիսիա» է ընտրվում, որը փորձում է 1921-1922թթ. կանոնավորել հողային հարցը: Այդ կոմիսիան իր վրա դրած պարտականությունը չի կարողանում բավարար կերպով առաջ տանել, որովհետև մասնագետ ուժեր կոմիսիայում բացակայում էին. հողերը բաժանվում են ոչ թե գնահատելուց, նրանց ներքին արժեքը որոշելուց հետո, այլ մեխանիկորեն: Հասկանալի է, որ նման հողաշինարարություն գյուղացիությանը բավարարել չէր կարող: Նա հոնքը շինելու տեղ, աչքն էլ կուրացնում է: Որ հարվածային կոմիսիան շատ սխալներ է թույլ տվել, այդ երևում է հետևյալից: Կոմիսիայի հաշվով Ղարաբաղի կուլտուրական հողերի քանակը հավասար է 127000 դեսյատինի, այնինչ 1921թ. Ադրբեջանի գյուղատնտեսական վիճակագրության տվյալով կուլտուրական հողերը հավասար են 62647 դեսյատինի: Այդ վիճակագրության տվյալով ամեն

շնչին ընկնում է 0,2-0,5 դեյաստին հողամաս: Ջրաբերդում ընկնում է՝ 0,55 դեյաստին, Վարանդայում՝ 0,47 դեյաստին, Դիզակում՝ 0,42 դեյաստին, Խաչենում՝ 0,4 դեյաստին, իսկ Շուշվա շրջանում՝ 0,2 դեյաստին: Ուրեմն, տեսնում ենք, որ Ջրաբերդը Ղարաբաղի ամենահարուստ շրջանն է: Հարվածային կոմիսիայի և վիճակագրության հակասությունը բացատրվում է նրանով, որ հարվածային կոմիսիան անպետք հողերն էլ պիտանի է հաշվել: 1921թ. վիճակագրության տվյալները կուլտուրական հողերի մասին պիտի ընդունել մոտավորապես ճիշտ և իրականությանն ավելի համապատասխանող:

Հարվածային կոմիսիայի թերությունները շտկելու համար գավառային գործկոմներին կից հաստատվում են հողային կոմիսիաներ, որոնք կոչված էին տեղն ու տեղն ուսումնասիրելու վիճելի խնդիրները և նրանց տալու շուտափույթ լուծում: Միննույն ժամանակ Ղարաբաղի հողժողկոմատին կից կազմակերպվում է կենտրոնական Կոմիսիա, որը գավառային հողկոմիսիաների նկատմամբ հանդիսանում է բարձրագույն ինստանցիա: Աննշան և արագ որոշում պահանջող վեճերը լուծվել են վարչական եղանակով: 1928թ. հունվարի Ղարաբաղի կենտգործկոմի սեսիայում պարզվեց, որ մինչև այժմ վերջնականապես չեն կանոնավորված ոչ միայն միջգավառային հողային խնդիրները, այլ նաև ներքին (գյուղական համայնքների և առանձին ընտանիքների մեջ) հողային հարցերը: Եթե նորից հողաբաժանումներ լինեն, ցանկալի է, որ հողաբաժանման կոմիսիաների մեջ մասնակցեն հողաչափերի հետ միասին և հիդրոտեխնիկներ, ագրոնոմներ, եթե կուզեք՝ և Ղարաբաղի պատմությունն իմացողներ, որպեսզի հողաբաժանումը կատարվի ճիշտ և արդարացի: Առանց լուրջ և վերջնական հողային հարցի կանոնավորման՝ աներևակայելի է Ղարաբաղի գյուղացիության տնտեսության բարձրացման մասին երազել: Վերջին 3-4 տարվա ընթացքում շատ գյուղերում հողերը մի քանի անգամ իրար մեջ բաժանվել են: Շարունակական բաժանումներն այն բացասական կողմն ունեն, որ գյուղացին խնամքով չի հերկում իրեն բաժին ընկած հողը, որովհետև կարծում է, թե կարող են նորից վերաբաժանումներ տեղի ունենալ: 1927թ. ամառը Ղարաբաղի ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Ղարագոյանից իմացա, որ Խոնաշենից 20-25 վերստ դեպի դաշտային մասը՝ «Գյավուր արխ» կոչված տեղում, 20000 դեյաստին ջրովի հող է հատկացվելու Լեռնային Ղարաբաղին: Եթե այդ իրականանա, այն ժամանակ Վարանդեցի և

Դիզակցի գեղջուկն իր՝ դարերով ծոված մեջքը հնարավորություն կունենա ուղղել ու հպարտ ման գալ հայրենի լեռներում:

V

ՀՈՂՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Անպետք հողեր. Ղարաբաղի ընդհանուր տարածությունը հավասար է 380832 դեյաատինի, որից 140000 դեյաատինը (37%-ը) ծածկված է մացառներով և անտառներով, 62647,07 դեյաատինը (16%) ենթակա է անմիջական օգտագործման. կուլտուրական հողեր են, 38000 դեյաատինը (10%) արոտատեղիներ են, իսկ մնացած 140285 դեյաատինը (37%) անպետք հողեր են: Եթե ոչ պիտանի հողամասերի վրա ավելացնենք և 12000 դեյաատին անպետք արոտատեղիներ, այն ժամանակ Ղարաբաղի անպետք հողերը կկազմեն ամբողջ տարածության 40%-ը: Եթե Ղարաբաղի անպետք հողամասերի %-ը համեմատենք Անդրկովկասի բոլոր մանր միավորների հետ, կտեսնենք, որ Ղարաբաղը գտնվում է միանգամայն աննպաստ պայմաններում:

Անդրկենտրոնի ճվարչության տվյալով Լ. Ղարաբաղի ամբողջ տարածությունը զանազան հողամասերի վրա (по земельным угодьям) այսպես է բաժանվում (հաշված 1000 դեյաատինով).

Ազգրակ	Մրգի այգի	Խաղողի այգի	Վարելահող			Խոտանարք	Անտառ	Արոտատեղի			Գյուղի մտնի արոտատեղի (Выгоща)	Ամբողջ պիտանի հողը	Ոչ պիտանի հող	Ամբողջ տարածությունը	
			Ջրովի	Ոչ ջրովի	Ընդամենը			Ամառային	Ձմեռային	Ընդամենը					
3,3	0,9	3,2	62,5	37,5	100	0,6	140	38,0	---	38,0	148	300,6	80,1	380,7	**

** (Народное хозяйство Закавказья в цифрах 1927 г., 3. С. Ф. С. Р. Ц. С. У., стр. 82)

Անպետք հողեր Ղարաբաղում պիտի համարել անջրդի տեղերը, քերծերը, նեղ ձորերը, անմատչելի արոտատեղերը և այլն: Ձորերը Ղարաբաղում շատ մեծ տեղ են բռնում: Նրանց թիվը օրավուր շատանում է: Եթե իր ժամանակին ձորագոյացման առաջը չառնվի, այն ժամանակ կարող է ձորերի տարածությունն ավելանալ: Ձորագոյացումը կատարվում է բնական և արհեստական եղանակով: Բնական պայմանների շարքը պիտի դասել երկրի խորդ ու բորդ ռելիեֆը, ուղղաձիգ սարալանջերը և փափուկ վերնահողը: Ձորագոյացմանը պակաս չեն նպաստում կլիմայական պայման-

ները: Եթե ձյունատատ ձմեռվան հաջորդում է տաք գարուն, ձյունը անմիջապես հալվում է, առաջ են գալիս հեղեղներ, որոնք քշում տանում են վերնահողը և գոյացնում անդունդներ:

Արհեստական անդունդներ են գոյանում այն դեպքում, երբ սարալանջերի խոպան հողերը սկսում են մշակել կամ նրա վրայի անտառները կտրտել: Երբ սարալանջերի հողերը անմշակ են և անտառապատ, այն ժամանակ խոտերը և ծառերը հեղեղների առաջն առնում են, բայց երբ անտառները կտրտում են, հողերն էլ մշակում, ձորագոյացման պրոցեսը արագանում է: Հանցանք է սարերի լանջերին երկրագործությամբ զբաղվել, որովհետև հերկած հողի ծրերը (ակոսները) հեղեղների համար բնական հուններ են հանդիսանում: Ղարաբաղի լեռնային մասերում հողագործությունը պիտի վերացնել և անցնել բարձր ձևի անասնապահության, իսկ նախալեռնային մասերում երկրագործությամբ միայն որոշ տեղերում պիտի զբաղվել, հակառակ դեպքում՝ ձորերի տարածությունը ժամանակի ընթացքում կարող է շատանալ և երկրի զարգացման գործին խանգարել: Հեղեղների առաջն առնելու միակ միջոցն է՝ Ղարաբաղի սարալանջերը և ձորերը պատել ծառերով, իսկ որոշ տեղեր խոտահարք դարձնել, որպեսզի վերնահողն ամրանա:

1921թ. գյուղատնտեսական վիճակագրության տվյալով *կուլտուրական հողերի* (անմիջական շահագործման ենթակա հողերի) տարածությունը հավասար է 62647,07 դեյատինի, որից ազարակային հողամասերը (բուն ազարակ, այգի, բանջարանոց) 5805,84 դեյատին են (9%), վարելահողերը՝ 56660,13 դեյատին (91%) և խոտահարքը՝ 181,13 դեյատին (0,3%): Գավառների վրա նրանք հետևյալ կերպով են բաժանվում.

Ջրաբերդում կուլտուրական հողերը 20907,94 դեյատին են, որից՝	
ազարակային հողամաս	840,38 դես.=4%
վարելահող	19942,29 դես.=95%
խոտահարք	125,27 դես.=1%
Վարանդայում ՝ 15544 դեյատին են, որից՝	
ազարակային հողամասեր	2194,73 դես.=14%
վարելահող	13350,04 դես.=86%
Խաչենում ՝ 13978 դեյատին են, որից՝	
ազարակային հողամասեր	1438,35 դ.=10%
վարելահող	12489,1դ.=89%
խոտահարք	50,86 դ.=1%

Դիզակում՝ 11197,9 դեպյատին են, որից՝
 ազարակային հողամաս 1272,49 դեա.=11%
 վարելահող 9924,91 դեա.=89%
 խոտահարք 0,5 դեա.
Շուշվա շրջանում՝ 1018,27 դեպյատին են, որից՝
 ազարակային հողամաս 59,89 դեա.=6%
 վարելահող 953,88 դեա.=94%

Թվերից պարզվեց, որ ամենից շատ վարելահող ունի Ջրաբերդը, որի վարելահողը Ղարաբաղի վարելահողի 1/3-ից էլ ավել է, երկրորդ տեղը բռնում է Վարանդան, հետո գալիս է Խաչենը, և ամենից վերջին տեղը բռնում է Դիզակը: Իսկ եթե վերցնենք ազարակային հողամասերի տարածությունը, կտեսնենք, որ առաջին տեղը բռնում է Վարանդան, հետո՝ Խաչենը, Դիզակը և վերջին տեղը՝ Ջրաբերդը:

Պիտանի հողերի 17%-ը ամբողջ Ղարաբաղում ջրովի է, իսկ 83%-ը չի ջրվում: Ըստ գավառների՝ ջրովի և ոչ ջրովի հողերը հետևյալ հարաբերության մեջ են.

Ջրաբերդի հողերի 36%-ը ջրովի է, իսկ 64%-ը չի ջրվում						
Խաչենի	»	10»	»	»	»	90» »
Դիզակի	»	8»	»	»	»	92» »
Վարանդայի	»	3»	»	»	»	97» »
Շուշվա	»	14%	»	»	»	86» »

Այս տախտակից պարզվեց, որ ամենից շատ ջրովի հող ունի Ջրաբերդը, երկրորդ տեղը բռնում է Խաչենը, իսկ ամենավերջին տեղը բռնում է Վարանդան:

1) ՑԱՆՔՍԱՏԵՂԵՐԻ ՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԲԵՐՔԸ

Պիտանի հողերի ամենամեծ մասը՝ 91%-ը, հաշվվում է վարելահող: Բոլոր վարելահողերը Ղարաբաղում, ինչպես և Անդրկովկասում, չեն շահագործվում, չեն ցանվում, այլ շահագործվում է նրանց միայն մի մասը, որովհետև սերմնափոխության սիստեմ գոյություն չունի, այլ տիրողը միակողմանի ցելային-հացահատիկային (երկդաշտյան, եռադաշտյան) սիստեմն է: Ղարաբաղում ցելը շատ մեծ տեղ է բռնում: Վարելահողի 60%-ը ցել է: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ Ղարաբաղում հողագործությունը շատ պրիմիտիվ կերպով է առաջ տարվում: Եվրոպայում և Անդրկովկասում

ցելի տարածության մեծությամբ առաջին տեղը բռնում է Ղարաբաղը: Որ դա այդպես է, ցույց է տալիս հետևյալ աղյուսակը.

Հոլանդիայում	ցելը	բռնում է վարելահողի	0,7%-ը	
Անգլիայում	»	»	»	1,7 »
Բելգիայում	»	»	»	2,8 »
Գերմանիայում»	»	»	»	4.7 »
Շվեդիայում	»	»	»	12.2 »
Ֆրանսիայում»	»	»	»	11,8 »
Ալժիրում	»	»	»	2,2 »
Ռուսաստանում	»	»	»	25 »
Ադրբեջանում	»	»	»	43,6 »
Վրաստանում	»	»	»	35 »
Հայաստանում	»	»	»	33 »
Ղարաբաղում	»	»	»	60 »

Եթե ամբողջ վարելահողից հանենք ցելատեղիները, այն ժամանակ 1921թ. ցանքսատեղին հավասար կլինի 19121 դեյատինի: Այժմ տեսնենք՝ այդ ցանքսատեղիները ինչպես են բաշխվում զանազան հացաբույսերի մեջ: Ամենից շատ Ղարաբաղում ցանվում է ցորեն, որի տարածությունը 1921թ. հասնում էր 11639,82 դեյատինի: Երկրորդ տեղը բռնում է գարին՝ 5580,1 դեյատին, երրորդ տեղը՝ կորեկը՝ 994,19 դեյատին: Եթե ցորենի, գարու և կորեկի ցանքսի տարածությունը գումարենք, միասին կստանանք 18214,11 դեյատին, որն ամբողջ ցանքսատեղիների 90%-ն է կազմում: Այս թվերը պարզ ցույց են տալիս, որ Ղարաբաղում ցանում են միայն ցորեն, գարի և կորեկ, իսկ մյուսները երկրորդական տեղ են բռնում: Այստեղից ևս պարզվում է, որ Ղարաբաղում իշխում է միակողմանի հացահատիկային տնտեսություն: Մյուս կուլտուրական բույսերը (ճակնդեղ, բամբակ, կտավատ...) համարյա բացակայում են: 1921թ. տվյալով **ցորեն** ցանվել է.

Վարանդայում՝	3539,34 դես.:
Ջրաբերդում՝	3535,4 »
Դիզակում՝	3050,45 »
Խաչենում՝	1317,33 »
Շուշվա շրջան՝	97,31 »

Ամենից շատ ցորեն ցանվել է Վարանդայում, համարյա այնքան էլ Ջրաբերդում և ամենից քիչ ցանվել է Խաչենում:

Բերքի տեսակետից պիտի ենթադրել, որ Ջրաբերողը ցորեն շատ է տալիս, թեև նրա տարածությունը մի քանի դեայատինով Վարանդայից պակաս է: Այդ բացատրվում է նրանով, որ Ջրաբերողի ցորենի հողերի մի խոշոր մասը ընկնում է հարթության վրա, և նրա ցանքսի 27%-ն էլ ջրովի է:

Գարի ամենից շատ ցանվել է Վարանդայում (2267,96 դես.), երկրորդ տեղը բռնում է Դիզակը (1287,04 դես.), երրորդ տեղը՝ Ջրաբերողը (1056,36 դես.) և չորրորդ տեղը՝ Խաչենը (906,39 դես.):

Կորեկ ցանվել է.

Ջրաբերողում	363,1	դեայատին
Խաչենում	336,46	»
Վարանդայում	139,39	»
Դիզակում	126,32	»

Կորեկը մեծ մասամբ չի ջրվում. նրա բախտը կախված է անձրևից:

Այս թվերը ցույց են տալիս, որ ամենից շատ հացահատիկ ցանվում է Ջրաբերողում և Վարանդայում: Ջրաբերողը հայտնի է նամանավանդ իր ցորենով, որը մեծ քանակությամբ արտահանվում է հարևան Ադդամի շուկան:

Այժմ տեսնենք՝ Լեռնային Ղարաբաղը կարո՞ղ է ինքը իր բերքով կերակրվել: 1921թ. ցորենի, գարու և կորեկի ցանքսի տարածությունը հավասար էր 18264,11 դեայատինի: Ընդունելով, որ միջինը 1 դեայատինից Ղարաբաղում ստացվում է 35 փութ (երեք հացաբույսերի համար) հացահատիկ, բերքը 1921թ. համար կստացվի 637493,85 փութ: Եթե այս գումարից հանենք մոտ 150000 փութ սերմացվի համար, կմնա 487403,83 փութ: Յուրաքանչյուր շնչին կգա 3-4 փութ: Սովորաբար քաղաքում 1 հոգին մի տարում սպառում է 12 փութ հացահատիկ, իսկ գյուղում՝ 16 փութ (առանց սերմացվի): Եթե ամբողջ Ղարաբաղի ազգաբնակչությունը գյուղացի համարենք և յուրաքանչյուր շնչի սպառումը հաշվենք միջինը 15 փութ, այն ժամանակ երկրից ստացած հացահատիկը հազիվ կարողանա 3 ամիս ժողովրդին կերակրել: Գավառներից միայն Ջրաբերողը կարող է իր հացով ապրել: Այժմ հետաքրքիր է իմանալ՝ ինչով է ապրում գյուղացին, եթե նրա հիմնական զբաղմունքը՝ երկրագործությունը, նրան չի կերակրում: Այդ հարցին շատ խելացի կերպով պատասխանել է Դիզակի գավգործկոմի նախագահ ընկեր Շահենը՝ իր 1925թ. շրջանի կենսագործկոմի պլենումում արած զեկուցման մեջ. *«Դիզակցին մինչև իր խոտի և արտի հասնելը դաշտավայրից հարևան թուրքի խոտը հարում է և արտը հնձում: Մինչև այդ լեռներում իր*

արտն է հասնում: Ետ է դառնում իր խոտը հարում և արտը հնձում: Այդ ժամանակ դաշտավայրում կենասը հասնում է: Նա էջը վերցնում գնում է կենաս բերում ու ծախում լեռնային մասում: Խաղողի ժամանակ նա հարևանի ծառն է բարձրանում, խաղող քաղում: Իր բաժին խաղողը բերում ծախում է: Աշնանը խոզ է մորթում, միսը ծախում: Խոզի ճարպից սապոն է եփում, հետո մի գամբյուղ «կոնավը քցում», մեջը լցնում սապոն, շրջում մի գյուղից մյուսը, ծախում»: Նույնը կարելի է պնդել պակաս չափերով Վարանդայի և Խաչենի որոշ շրջանների գյուղացիների նկատմամբ: Տեսնում ենք, որ դարաբաղցի գյուղացին էնցիկլոպեդիստ է իր պարապմունքի մեջ: Ինչով ասես, որ նա չի զբաղվում: Այդ բոլորից հետո շատ անգամ նա ցորեն հացի կարոտ է մնում: Գոհ կլինեք, որ կորեկ հաց միշտ ունենար: Բայց շնորհիվ պարբերական երաշտի, կարկտի, մորեխի՝ նա երբեմն գուրկ է մնում և կորեկի **ճաղիից**: Ղարաբաղի գիշեր-ցերեկ աշխատող գյուղացին ավելի վատ պայմաններում է ապրում, քան տաժանակիր աշխատանքում ապրողները: Ես աչքով տեսել եմ, ինչպես 14-18 վերստ հեռավորությունից գյուղացին մի պարկ վարունգ շալակել բերել է Ստեփանակերտի շուկան՝ վաճառելու:

Մյուս հացաբույսերից հաճարն աննշան տեղ է բռնում (18,35 դեայատին), վարսակը (պուռնոթողը) հաշվում է 52,14 դեայատին: Ղարաբաղում վարսակ չի ցանվում, նա բսնում է գարու և խոտի հետ միասին: Բայց թե ինչու է հիշվում, ինձ համար պարզ չէ: Հավանորեն վիճակագրողները սխալվել են:

Մյուս կուլտուրական բույսերից մեծ ապագա ունի Ղարաբաղում կարտոֆիլը, որը նոր է սկսում տարածվել: Փորձը ցույց է տվել, որ Ղարաբաղի որոշ տեղերում կարտոֆիլ ավել է ստացվում, քան Ռուսաստանում, ուր այդ արմատապտուղը սկսել է տարածվել դեռ XVIII դարից: Խորհրդային Ղարաբաղի 1925թ. N20-ում կարդացի, որ մի դեայատինից Վերին Թաղավարդում Սարգիս Խաչատրյան անունով մի գյուղացի (Մեծ պատերազմի ժամանակ եղել է գերի Գերմանիայում) 1921թ. 1 դեայատինից ստացել է 2000 փուլ կարտոֆիլ: Ուրիշները միևնույն հողամասից հաջորդ տարիներում ստացել են 1120-1730 փուլ: Բերած թվերը գերազանցում են եվրոպական բոլոր երկրների ստացած բերքը:

Պատերազմից մի քանի տարի առաջ մի դեայատինից Բելգիայում ստացվում էր 1172 փուլ:

Հոլանդիայում	»	1079	»
Անգլիայում	»	908	»

Գերմանիայում	»	900	»
Ռուսաստանում	»	402	»

Այս թվերը ցույց են տալիս, որ Ղարաբաղում կարտոֆիլ ձեռնտու է ցանել, քանի որ նրա որոշ վայրերում բերք ավելի կարելի է ստանալ, քան նույնիսկ Բելգիայում: Կարտոֆիլը Եվրոպան փրկեց սովից: Նա մոտ ապագայում կփրկի և Ղարաբաղը սովերից: Ղարաբաղի լեռնային մասում նա հեշտությամբ աճում է, քանի որ կարտոֆիլը չի պահանջում ոչ շատ խոնավություն և ոչ էլ՝ չորություն: Ղարաբաղում պիտի մտցնել այնպիսի շուտահաս կարտոֆիլ, որի աճեցողությունը տևում է 70-90 օր: Հասցաբույսերի ցանքսերը լեռնային մասերում պիտի փոխարինել կարտոֆիլով, քանի որ նա կրկնակի ու եռակի անգամ հասցաբույսերից ձեռնտու է: Կարտոֆիլի ավելցուկը հնարավոր է հարևան շրջաններում փոխանակել ցորենի ու գարու հետ և միևնույն ժամանակ կենդանիների համար կեր ծառայեցնել: Գերմանիայում կարտոֆիլի բերքի 40%-ը, իբրև կեր, կենդանիներին է տրվում: Կարտոֆիլից կարելի է պատրաստել կրախմավ և սպիրտ: Կարտոֆիլի առատ բերքը կնպաստի Ղարաբաղում գյուղատնտեսական արդյունագործության առաջացմանն ու զարգացմանը: 1921թ. կարտոֆիլի ցանքսատեղին բռնել է 267,74 դեյսատին կամ ամբողջ ցանքսատեղիի 1½%-ը:

Կուլտուրական բույսերից աննշան տեղ է բռնում կտավատը: Կտավատը Ղարաբաղում ցանվում է ոչ թե թելիկներ ստանալու համար, ինչպես Ռուսաստանում, այլ սերմի համար: Կտավատից ստացած սերմից պատրաստում են ձեթ և կենդանիների համար քուփս: Ձեթ ստացվում է ինքնուս վարպետների ղեկավարությամբ՝ հատուկ նահապետական գործարաններում, որոնք տեղում կոչվում են *սրանոց*: Սրանոցները բանում են ձմեռ ժամանակ, երբ դաշտային աշխատանքները վերջանում են: Կտավատի տարածությունը 1921թ. Ղարաբաղում բռնում էր 56,52 դեյսատին: Մենակ Ջրաբերդը 54,36 դեյսատին տեղ էր բռնում: Սյուս գավառները կտավատի մշակման գործում աննշան տեղ են բռնում:

Լոբին եվ բակլան միասին բռնում են 219,65 դեյսատին: Սրանք ցանվում են թե՛ սեփական կարիքների և թե՛ ներքին «շուկաների» համար:

Այսօր շատ չնչին, բայց մոտ ապագայում շատ մեծ տեղ պիտի գրավի բամբակի ցանքը Ղարաբաղում: 1921թ. նրա ցանքսը հավասար է եղել 12 դեյսատինի: Բամբակի ցանքսը կապված է ջրային հարցի հետ: Ջրային հարցն իր ամբողջ մեծությամբ կանգնած է Ղարաբաղի կառավարության

առաջ: Նա պիտի շուտափույթ լուծում ստանա, հակառակ դեպքում՝ գյուղատնտեսական կյանքը երկար տարիներ կքարանա: Միայն Ջրաբերդում կա 19000 դեյաստին հող, որը հնարավոր է ոռոգել, եթե համապատասխան առուներ անցկացվեն: Թարթառն իր վտակներով կարող է Ջրաբերդի անջրդի հողերի բոլոր կարիքները բավարարել: Մենակ Ուզուն Թալայի առուն (սկիզբ է առնում Թարթառից) կարող է ոռոգել 16000 դեյաստին, Մատաղիսի առուն (որի անցկացման աշխատանքներն արդեն սկսել են) պիտի ոռոգի 1000 դեյաստին: Խանազյալի առվի վերանորոգման դեպքում (սկիզբ է առնում Ինչի չայից) թալիշցիների 2000 դեյաստին հողը կոռոգվի: Եթե այս 19000 դեյաստինի վրա բամբակ ցանվի, այն ժամանակ Ջրաբերդը միանգամայն կփոխվի, տնտեսապես կառաջադիմի: Պիտի ի նկատի ունենալ, որ 1926 և 1927թթ. Հայաստանում ցանվել է ընդամենը 13000 դեյաստին, իսկ Վրաստանում՝ 4-5 հազար դեյաստին:

Խաչենում ևս կան բամբակի համար պիտանի հողամասեր, որոնք ոռոգման են սպասում: Ֆիրդժամալի շրջանի (Ֆիրդժամալ, Նախիջևանիկ, Դահրազ, Աղբուլաղ, Շեյլու և Մուղալու գյուղերը) 6000 դեյաստին հողը ծրագրված է ոռոգել կա՛մ քյահրիզներով, կա՛մ առվով, որը պիտի սկիզբ առնի Գարգառից (Խանրաղի մոտից) և անցնի 50 վերստ տարածություն: 6000 դեյաստինից 3000-ի վրա կարելի է բամբակ ցանել, իսկ մյուս 3000-ը որոշված այգիների (թթենի եւ խողողի) և զանազան տնկարանների հատկացնել: Բալուդժայի 300 դեյաստին և Դաշ-բլաղի 300 դեյաստին հողամասերը ևս ծրագրված է մոտ ապագայում ոռոգելու:

Վարանդան աղբատ է գետերով: Դրա համար նրա դաշտերի մի մասը մինչև պատերազմը ոռոգվում էր քյահրիզներով: Այժմ այնտեղ 30 փչացած քյահրիզներ կան, որոնցից 16-ը գտնվում են հարթավայրերում և արմատական նորոգման մեծ կարիք ունին: Եթե հիշյալ քյահրիզները վերանորոգվեն, այն ժամանակ հնարավորություն կդառնա այնտեղի 6000 դեյաստին բամբակատեղիները ոռոգել:

Դիզակում ևս գետեր քիչ կան, դրա համար ոռոգումը կատարվել է նույնպես քյահրիզներով: Այնտեղ կան 24 քյահրիզներ, որոնք վերանորոգման նույնպես կարոտ են: Եթե Դիզակի բամբակատեղին հաշվենք 2000 դեյաստին, այն ժամանակ ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղի բամբակատեղիների տարածությունը կհասնի 30000 դեյաստինի (19000 Ջրաբերդ+3000 Խաչեն+6000 Վարանդա+2000 Դիզակ=30000): Ժողովուրդը պատրաստ է ամեն ինչ զոհաբերելու ոռոգման գործն առաջ տանելու համար: Կենտրոն-

նական և Ղարաբաղի կառավարությունը պիտի ոչ մի բան չինայեն քյահրիզները վերանորոգելու և առուներ անց կացնելու համար: Գյավուր արխի շրջանից ստանալիք 20000 դեա. հողամասերի մի մասը հնարավոր է բամբակի ցանքսի համար հատկացնել: Եթե հաջողվի մոտ ապագայում ցանել 35-40000 դեայատին բամբակ, տարին կստացվի մոտ 2 միլիոն փութ հնդավոր բամբակ: Բոլոր ասածներս իրականանալու դեպքում Ղարաբաղի գյուղացին կհարստանա և օտարություն գնալը կմոռանա:

Հում բամբակը զարկ կտա բամբակագտման արտադրության և մանավանդ, մանվածային արդյունագործության:

1923/24թթ. Ջրաբերդում ցանվել է 476 դեայատին բամբակ, բայց ջրաբերդին դրանով չի բավականացել. նա իջել է դաշտավայրը՝ այսօրվա Ադդամի գավառը, կիսովի հարևան թուրքից հող է վերցրել և բամբակ ցանել: 1924/25թթ. Ղարաբաղում բամբակի 4 փորձադաշտի հիմք է դրվել. մեկը՝ Խոնաշենում, իսկ երեքը՝ Ջրաբերդում: Գյուղատնտես Բ. Մելիք-Շահնազարյանը, որը 1914-16 թթ. եղել է старший специалист по хлопководству Елисоветпольской губ., պատմում է, որ ինքը փորձել է Ջրաբերդում բամբակ ցանել և մի դեայատինից ստացել է 100-120 փութ հնդավոր բամբակ: Այս բոլորը ասում են, որ Ղարաբաղում բամբակագործությունը մեծ ապագա ունի, եթե ջրային հարցը նպաստավոր լուծում ստանա:

Նույնը կարելի է պնդել և բրնձի նկատմամբ:

1921թ. Ղարաբաղում ցանվել է 106,15 դեայատին բրնձ (չալթուկ), այն էլ միայն Ջրաբերդում: Հաճախ է պատահում, որ հայ գյուղացին իջնում է հարևան թուրք գյուղացու մոտ և կիսովի բրնձ ցանում:

1921թ. ծխախոտ միայն 0,58 դեայատին է ցանվել: Այժմ ծխախոտ Ղարաբաղի համարյա բոլոր շրջաններում ցանվում է, սակայն միայն տեղական կարիքների համար: 1911թ. կալվածատեր Մ. Բեգլարյանը Ջրաբերդում ցանել է մեծ քանակությամբ ծխախոտ և ստացել առատ բերք: Այժմ շրջանում մասնագետ ծխախոտ ցանողներ չկան: Նույնիսկ 1924թ. Ստեփանակերտի ագրոկայանում ցանած ծխախոտը հաջող բերք չի տվել՝ մասնագետ ցանողներ չլինելու պատճառով:

Ինչպես վերև շեշտեցի, ցանքսատեղիների մասին իմ բերած թվերը ես վերցրել եմ 1921թ. Ադրբեջանի գյուղատնտեսական վիճակագրության տվյալներից: Անդկենտվիճվարչության (Зак. И. С. У.) 1926թ. տվյալները Ղարաբաղի ցանքսատեղիների մասին հետևյալ պատկերն են տալիս.

(Հաշված դեյատիներով)

Ցորեն		Գարի		Հաճար		Եզիպտացորեն	Կորեկ	Չալթուկ (բրինձ)	Միսեռ	Լոբի	Արինձ (Гречиха)	Կարտոֆիլ	Բամբակ	Մխախտ	Կտավատ	Քունջուր	Բախչա	Բանջարանոցի ցանքս	Մյուսները	Ընդամենը
Աշնանացանքս	Գարնանացանքս	Աշնանացանքս	Գարնանացանքս	Աշնանացանքս	Գարնանացանքս															
27414	1330	9580	880	2	274	2	949	152	84	55	11	66	705	2	32	18	14	3140	17	44726

2) ԱԳԱՐԱԿԱՅԻՆ ՀՈՂԱՄԱՍԵՐ

(Усадебные угодья)

Ագարակային հողամաս ասելով՝ պիտի հասկանալ այգի, բանջարանոց և ագարակ: 1921թ. գյուղատնտեսական վիճակագրության տվյալով բոլոր տեսակի այգիների տարածությունը Ղարաբաղում եղել է 3508,55 դեյատին, որից մրգի այգիներ եղել են 1420,66 դեյատին (ոչ ջրովի 654,64 դեյատին), խաղողի այգիներ՝ 1739,5 դեյատին (ոչ ջրովի 648,95 դեյատին), խառը այգիներ՝ 448,33 դեյատին (ոչ ջրովի 202,63 դեյատին): Իսկ ֆինժողկոմի տվյալով այգիների տարածությունը հավասար է 3578 դեյատինի, որից 1770 դեյատին խաղողի այգիներ են, 1264 դեյատին՝ թթի այգիներ, իսկ 126 դեյատին՝ շերամի թթենիներ (ջրո թթենի-թոխմաչար):

ա) ՄՐԳԻ ԱՅԳԻՆԵՐ

Մրգի ծառեր Ղարաբաղի համարյա բոլոր անկյուններում կարելի է աճեցնել: Ղարաբաղի անտառները լեցուն են տանձենու, խնձորենու, տկողնի, զկեռի և հոնի ծառերով: Գավառների վրա մրգի այգիները հետևյալ կերպով են բաժանվում.

Ընդհանուր տարածություն	ջրովի	ոչ ջրովի
Վարանդա. 680,45 դես.	195,45 դես.	485,00 դես.
Իսաչեն 367,6 »	351,69 »	15,91 »
Դիզակ 327,68 »	182,65 »	145,03 »
Ջրաբերդ 36,66 »	34,92 »	1,74 »
Շուշու շրջան 8,27 »	7,00 »	1,27 »

1420,66 դեւ. *

771,71 դդեւ.

648,95 դեւ.

Այս տախտակից պարզվեց, որ ամենից շատ մրգի այգիներ ունի Վարանդան, հետո՝ Խաչենը, Դիզակը, և ամենավերջին տեղը բռնում է Ջրաբերդը: Այգիների համարյա կեսը (45%-ը) չի ջրվում, իսկ Վարանդայում չի ջրվում այգիների 71%-ը: Խաչենում համարյա բոլոր այգիները ջրովի են, իսկ Դիզակում չջրվող այգիները կեսից քիչ պակաս են: Ոռոգման դեպքում Ղարաբաղը կծածկվի ամբողջովին այգիներով, նա կնմանվի իսկական Ղարաբաղի (սև-այգու): Ուշադրության արժանի են Չանախչու, Քուշչի-Բարայի և Մադաթքենդի «կալվել» խնձորը:

Աչքի են ընկնում նամանավանդ *կալվել*-ի ձմեռվա տեսակները: Հայտնի են Տումու, Ջարդանիշենի և Թաղավարդի «*րանետը*»: *Կալվել* և *րանետ* խնձորենիները բերվել են Ռուսաստանից: Ղարաբաղում խնձորները գանազան անուններ են կրում. օր.՝ *կթեննի* (կաթնի համով), *հըլվեննի* (հավում է դեռ չծամած), *սրսրեննի*, որը իր համով ու մեծությամբ շատ նման է *անտոնովկային*, *շիրվանին* հայտնի է իր կարմրությամբ և երկարությամբ:

Հայտնի են հետևյալ *տանձերը*. *ձմեռնեննին*՝ իր երկարակեցությամբ, *խան-արմուղին* և *մալաչեննին*՝ իրենց համով և հյութով: Մյուսները հայտնի չեն և կրում են գանազան անուններ. *ամռեննի* (ամառվա), *կրմրեննի*, *վրդրվեննի* (Վարդավառին հասնող), *կընընչեննի* և այլն: Շատ անգամ թուրքերը մրգաշատ Ադղամից գալիս են, Վարանդայի այգիների մրգերը գնում և տանում Շուշում վաճառում: Ճանապարհների և շուկայի բացակայությունը խանգարում են խնձորենու և տանձենու այգիների զարգացմանը Ղարաբաղում: Եթե երկաթուղի անցկացվի, այգեգործության այդ ճյուղն արագ տեմպով կզարգանա:

Մյուս մրգերից հիշատակության արժանի են սալորը և կեռասը, որոնց ծառերը նույնիսկ անտառներում վայրենի դրությամբ աճում են:

բ) ԽԱՂՈՂԻ ԱՅԳԻՆԵՐ

1921 թ. տվյալով խաղողի այգիների տարածությունը հավասար է 1739,5 դեկայտինի (Ղարաբաղի ֆինժողկոմի ներկայացուցչի տվյալով 1770 դեւ)¹: Գավառների վրա այգիներն այսպես են բաժանվում.

* Անդկենտովիճվարի 1926թ. տվյալով Լ. Ղարաբաղի մրգի այգիների տարածությունը հավասար է 0,9 հազար դեկայտինի

¹) Անդկենտովիճվարի տվյալով խաղողի այգիների տարածությունը հավասար է 3206 դեկայտինի

	Ջրովի	Ոչ ջրովի	Ընդամենը
Դիզակ	274,89 դեւ.	190,76 դեւ.	465,76 դեւ.
Վարանդա	111,31 »	450,07 »	561,38 »
Խաչեն	297,73 »	8,96 »	306,69 »
Ջրաբերդ	400,93 »	4,85 »	405,78 »
	1084,86 դեւ.	654,64 դեւ.	1739,5 դեւ.

Աղյուսակից երևում է, որ ջրովի այգիները ոչ ջրովիներից 1^{1/2} անգամ մեծ տեղ են բռնում: Ամենից շատ ջրովի այգիներ ունի Ջրաբերդը և ամենից քիչ՝ Վարանդան: Խաղողի այգիների տարածությամբ առաջին տեղը բռնում է Վարանդան, հետո՝ Դիզակը, Ջրաբերդը և ամենավերջին տեղը՝ Խաչենը: Վարանդան ու Դիզակը տալիս են հայտնի խաղողներ, որոնք իրենց որակով շատ բարձր են: Խաղողից պատրաստում են գինիներ, որոնց մի քանիսի տեսակը շատ բարձր են իրենց որակով: Հայտնի է Ղզղալայի գինին (Каракендское вино): Ուրիշ գյուղերից աչքի են ընկնում Մուշկապատը և Գիշին: Այդ գյուղերի գինիներն արտահանվում է Բաքու և հեռուները: Մինչև պատերազմը տեղում պատրաստած գինիների մեծ մասը սպառում էր Շուշին*:

Դժբախտաբար մեր գինիները պատրաստվում են մինչև օրս նահապետական եղանակով (ոտքերով են ողկույզները տրորում) և պահվում հակաառողջապահական պայմաններում:

Այգեգործությունը շրջանում զարգացնելու համար հողժողկոմատը Արմենաբաղում (Խանի բաղի մոտ)՝ Ստեփանակերտից 6 վերստի վրա, մրգի ծառերի և խաղողի որթերի տունկեր է առաջացրել: Գյուղացիներին մի քանի տարուց հետո հնարավորություն է տրվելու էժան գնով հողժողկոմատի տնկարաններից խաղողի առողջ որթեր և մատղաշ ծառեր գնելու իրենց այգիների համար: Բայց բավական չէ գյուղացիներին էժան գնով տունկեր մատակարարել, պետք է նաև ցույց տալ նրանց այգի գցելու ձևը: Այդ ասպարեզում շրջիկ գյուղատնտեսները մեծ գործ ունեն կատարելու:

* Լենինգրադի հայտնի գինեվաճառ եղբայր Ելիսենները, երբ ծանոթանում են Ղզղալայի գինու հետ, այնքան են հավանում, որ որոշում են Ղզղալայի բոլոր այգիները գնել

գ) ԹԹԵՆՈՒ ԱՅԳԻՆԵՐ ԵՎ ՕՂՈՒ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

1921թ. վիճակագրության տվյալներով թթենու այգիները բռնում են 1421 դեկայտին տարածություն, որը գավառների վրա այսպես է բաժանվում:

Վարանդա	680 դես. (47,8%)
Խաչեն	368 » (25,9%)
Դիզակ	328 » (23,1%)
Ջրաբերդ	37 » (2,6%)
Շուշու շրջան	8 » (0,6%)
	<hr/>
	1421 դես. (100%)

Ամենից շատ թթենու այգիներ կան Վարանդայում, հետո՝ Դիզակում, Խաչենում, և ամենավերջին տեղը բռնում է Ջրաբերդը*:

1918-1921թթ. թթենու այգիների տարածությունը զգալի չափերով պակասել է, որովհետև փոխադարձաբար հայ և թուրք իրար այգիները ոչնչացրել են: Այգիների ոչնչացման գործում պակաս դեր չեն կատարել հացահատիկների պակասությունը և թանկությունը: Գյուղացին 1918-21թթ. սովի շրջանում ծառերը կտրտում էր և նրա տեղը ցորեն կամ գարի ցանում:

Թթենու այգիները տալիս են թուրք, որը 1¹/₂ ամիս կերակրում է գյուղացուն: Թուրքը չորացնում, նրանից ձմեռվա կեր են պատրաստում: Թթից պատրաստում են և *բաքմազ*: 1918-1923թթ. ամբողջ Ղարաբաղում շաքարի փոխարեն գործ են ածել բաքմազ և թուրք: Չնայելով, որ վերջին տարիների ընթացքում շաքարը գործածությունից սկսել է դուրս վանել բաքմազին ու թթին, բայց վերջինները, իբրև կեր, այսօր էլ դեռ շարունակում են դեր կատարել: Թուրքը և բաքմազը ապրանքային նշանակություն չունեն. նրանք սպառվում են հենց տեղում: Ապրանքային խոշոր նշանակություն ունի թթից պատրաստած օղին, որը մեծ քանակությամբ արտահանվում է Բաքու, Անդրկասպյան երկիր և հեռուները:

1926թ. հունվարի 1-ին շրջանում եղել են 323 օղու «գործարաններ» (կուր), որոնց տարողությունը հասնում էր 3,4-12,2 վեդրոյի: 1924թ. օղի քաշվել է 11 շրջանում.

* Ղարաբաղի բոլոր գյուղերի ²/₃-ը (140 գյուղ) թթենու այգիներ ունեն: Ամեն 100 ընտանիքին գալիս է՝
 Վարանդայում 10,7 դեկայտին այգի
 Խաչենում 6,3 » »
 Դիզակում 6,2 » »
 Շուշվա շրջան 1,0 » »
 Ջրաբերդում 0,6 » »

	Գործարան	Աստիճան
1. Շուշքենդի շրջան . . .	21	110210
2. Ջրաբերդի »	12	46779
3. Գարգառի »	23	332240
4. Թաղավարդի »	24	193144
5. Ճարտարի »	29	266908
6. Դաշբլաղի »	37	277299
7. Սոսի »	42	353575
8. Տողի-թաղի »	36	244281
9. Ենիքենդի »	33	342273
10. Կաղարծիի »	42	338793
11. Հաղրութի »	35	162461
	334	2658463

Պիտի ենթադրել, որ օղի ավել է քաշվել, քան ցույց են տալիս նարկոֆինի պաշտոնական թվերը: Սովորաբար քաշելիս աշխատում են ավելցուկ (перекыр) ավելի դուրս բերել, որպեսզի ակցիզ չտան: Մասնագետների կարծիքով քաշած օղու 1/4-ը վրիպում է ֆինագենտի հսկողությունից: Օղի քաշվում է ոչ միայն թթից և գինուց վերջին տարիների ընթացքում, այդ ցույց է տալիս հետևյալ աղյուսակը, որի թվերը վերցված են Ադրբեջանի ֆինանսական կոմիսարիատից.

Տարիներ	Թթից	%	Գինուց	%	Ընդամենը	%
1923/24	2651853	95,5	125012	4,5	2776865	100
1924/25	2884139	89,9	323521	10,1	3207660	100
1925/26	3052226	89	377176	11	3429402	100

1925թ. հրատարակված “Закавказье” ժողովածուի «Виноградарство и виноделие» հոդվածից (երես 208-229) երևում է, որ Անդրկովկասի ոչ մի շրջան այնքան մեծ քանակությամբ թթի օղի չի տվել, որքան Լեռնային Ղարաբաղը:

1909-1913թթ. Անդրկովկասում թթից 2980.000⁰ օղի է քաշվել, որը անում է Անդրկովկասի բոլոր նյութերից քաշած օղու 8,6%-ը: Համարյա թթի օղու

ամբողջը քաշվել է Գանձակի նահանգում, իսկ նրա 90%-ն էլ՝ Գանձակի նահանգի Շուշվա գավառում, որն այսօր մտնում է Լ. Ղարաբաղի մեջ*:

Մինչև 1924 թվականի դեկտեմբեր ամիսը պետությունն ակցիզ էր վերցնում յուրաքանչյուր աստիճանից 2 կոպ., իսկ այժմ (1925 թվից) ակցիզը բարձրացել է մինչև 5 կոպ.: Այդ նշանակում է՝ 1 վեդրոյին (50⁰ օղուց) 1924 թ. սեզոնին ակցիզ վերցվել է 1 ռ., իսկ այժմ վերցնում են 2ռ. 50 կոպ.: 1924թ. գյուղացիներից Ազվինը և Ղարաբաղը (Ղարաբաղի պետական առևտուրը) աստիճանը գնել են 10 կոպ., բացի դրանից. գնողները ակցիզի վճարումը ևս վերցրել են իրենց վրա: Այդ նշանակում է՝ գնողների վրա վեդրոն (առանց փոխադրության ծախքի) նստել է 6 ռ. (5 ռուբլով վեդրոն է գնվել և 1 ռուբլի էլ ակցիզ վճարվել): 1925թ. սեզոնին Ղարաբաղի գյուղացիներից գնում է աստիճանը 13 կոպեկով (վեդրոն 6 ռ. 50 կոպ. էլ տալիս (վեդրոյին 2 ռ. 50 կ.) ակցիզ: Այդ նշանակում է՝ Ղարաբաղի վրա օղու վեդրոն նստում էր 9 ռուբլի (աստիճանը՝ 18 կոպ.):

Օղուց ստացած եկամուտը Ղարաբաղի գեղջուկի բյուջեյի մեջ մեծ տեղ է բռնում: Նա կազմում է նրա ամբողջ եկամտի 4%-ը, իսկ գյուղատնտեսությունից ստացած եկամտի՝ 15%-ը: Թե օղուց որքան եկամուտ է ստանում գյուղացիությունը, այդ ցույց է տալիս հետևյալ աղյուսակը.

Տարիներ	Թթի օղուց	%	Գինու օղուց	%	Ընդամենը	%
1923/24	424296 ռ.	92,4	35003 ռ.	7,6	459299	100
1924/25	461462 ռ.	83,6	90586 ռ.	16,4	552048	100
1925/26	488356 ռ.	82,2	105609 ռ.	17,8	593965	100

Պետությունը ևս օղուց, իբրև ակցիզ, Ղարաբաղի մասշտաբով մեծ գումարներ է վերցնում: 1926/27 արդյունաբերական տարում պետության օղուց ստացած եկամուտը գյուղատնտեսական տուրքից անցնում է.

*1 դեպատին այգին միջին թվով ունենում է 120 ծառ: Մի ծառը տալիս է 2-3 փուխ թաց թուխ: Մի դեպատինը տալիս է 300 փուխ թուխ: Թթի 10%-ը (30 փուխ) ուտում կամ ծախում են: Մնացած 270 փթից դուրս է գալիս 2700 աստիճան օղի (1 փթից 10⁰): Հում օղիի միջին պնդությունը 50⁰ է (2700⁰:50⁰=54-54 վեդրոյի): 50⁰=54-54 վեդրոյի): Ուրեմն մի դեպատինը տալիս է 54 վեդրո օղի: Գտնված է, որ մի ծառը տալիս է 1/2 վեդրո օղի

Տարիներ	Օդու ամբողջ ակցիզը (հաշված ռուբլով)	Գյուղատնտեսական տուրքը (հաշված ռուբլով)
1924/25	160383	242834
1925/26	171470	149470
1926/27	Անհայտ	58767

Օդու արտադրությունը զարգացնելու համար անհրաժեշտ է նախ՝ ոռոգման գործն առաջ տանել, և երկրորդ՝ որքան հնարավոր է, օդուն բարձր գին նշանակել, որպեսզի գյուղացին չտուժի: Օդու բարձր գնահատումը գյուղացուն թթի այգիների տարածությունն ավելացնելու մեծ խթաններ կտա:

Եթե գյուղացու՝ օդու վրա թափած աշխատանքը պրոֆմիության դրույքով փողի վերածենք, կտեսնենք, որ նա իր թափած էներգիայի հավասար արժեքը ետ չի ստանում: Այդ միտքը թվերով ապացուցանում է Արամ Բաղդասարյանը (այգու տեր, համալսարանավարտ) իր «օդու ինքնարժեքի որոշումը» կոչված աղյուսակում: Եթե մեկն ուզենա, ասում է նա, ուրիշից կապալով վերցրած այգուց 300 վեդրո օղի ստանալ, նա ստիպված պիտի լինի հետևյալ աշխատանքները կատարելու.

ա) Կապալառուն ստացած 300 վեդրոյից, տեղական սովորության համաձայն, 130 վեդրոն պարտավոր է այգետիրոջը տալ: Եթե 130 վեդրոն փողի վերածենք ($130 \times 6^{1/2}$ ռուբ. = 845 ռուբ.) կստանանք 845 ռուբ.

բ) երկու թուֆ թափողների՝ ամբողջ սեզոնում ($1^{1/2}$ ամսվա մեջ) կատարած աշխատանքների վճարը (ամեն մեկին ամիսը 45 ռուբ.) կանի 135 ռուբ.

գ) 6 շալ բոնողների (ամեն մեկին ամիսը 45 ռ.) վճարը՝ 270 ռ.

դ) 2 թուֆ կրողի վճարը (ամեն ամիսը 30 ռ.)՝ 90 ռ.

ե) 6 տակառի վճարը՝ 130 ռուբ.*

զ) թուֆ թափելու համար անհրաժեշտ է 100 արշին շալ, արշինը 45 կոպեկով՝ կանի 45 ռուբ.: Բայց որովհետև շալը 2 տարի է գնում, պիտի հաշվել կեսը, որ կանի $22^{1/2}$ ռուբ.

է) մի օղի քաշողի (винокур) (ամիսը 60 ռ.) վճարը՝ 90 ռ.

* 1 տակառը վճարում են 3 փարջ օղիով: 3 փարջը = $1^{1/2}$ վեդրոյի, կես վեդրոն 1925թ. գնահատվել է 3 ռ. 25 կոպ.

- ը) մի օղի քաշելու կաթսայի (кyб) վճարը՝ 52 ռ**
- թ) 2 թուֆ կրող էշ սեզոնին վարձվում է 30 ռ.
- ժ) կողմնակի ծախս, պատենտ, մարկա-20 ռ.
- ի) 11 բանվորի (6 շալ բռնող, 1 օղի քաշող, 2 թուֆ թափող, 2 կրող) ուսուցում ծախս (ամեն մեկին 9 ռ.) 1^{1/2} ամսում կանի 148 ^{1/2} ռ.
- լ) 8 սաժեն փայտը (սաժենը 20 ռ.) կանի 160 ռ.

Ընդամենը 1993 ռ.

Կապալառուն 300 վեդրո օղին կարող էր 1925թ. ծախել 1950 ռ. (300x6^{1/2} ռ.=1950ռ.): Այս հաշիվներից պարզվեց, որ եթե կապալառուն բոլոր աշխատանքները վարձով կատարել տա, այն ժամանակ նա ոչ միայն օգուտ չի ստանա, այլ նույնիսկ 43 ռուբլով էլ կվնասվի: Չնայելով այդ բոլորին՝ մինչև օրս գյուղացին թթից օղի քաշելուց չի հրաժարվում: Այդ հանգամանքը բացատրվում է նրանով, որ բոլոր աշխատանքները կատարում են գյուղացու կամ կապալառուի ընտանիքի մեծ ու փոքր անդամները: Հազվագյուտ դեպքերում միայն նրանք վարձու աշխատանքի են դիմում:

Եթե գյուղացու, նրա ընտանիքի անդամների և անասունների կատարած բոլոր գյուղատնտեսական աշխատանքները փողի վերածենք, հաշվենք և գյուղացու տարվա եկամուտը, այն ժամանակ ստիպված պիտի լինենք անմտություն համարել ոչ միայն թթից օղի քաշելը, այլ նաև ներկա տեխնիկական պայմաններում Ղարաբաղում առհասարակ որևէ գյուղատնտեսական աշխատանք տանելը:

Աղքատ գյուղացին իր ծառի թուֆը թափելու և նրանից օղի քաշելու ոչ մի հնարավորություն չունի: Նա նույնիսկ չի կարողանում շալ գնել: Այդ բանի համար նա ստիպված իր այգին տալիս է գյուղի կուլակին՝ կիսովի շահագործելու:

Ղարաբաղի կառավարությունն այժմ աշխատում է, որ գյուղացին ոչ միայն շատ օղի քաշի, այլ նաև մտահոգված է, որ գյուղացու ձեռքով քաշած այդ հում օղին (50⁰-ի) գտվի և դառնա 96⁰-ի սպիրտ: Մինչև պատերազմը՝ դաշտային և լեռնային Ղարաբաղի կարիքները բավարարում էին 3 օղեգտիչ գործարաններ, որոնք բոլորն էլ Լ. Ղարաբաղի սահմաններից դուրս էին գտնվում: Նրանք բոլորն էլ Աղդամում էին: Աղդամում այժմ մնա-

** Միջին կաթսան (կուբը) 8 վեդրոանոց է: Կուբը որքան վեդրոանոց է, այնքան վեդրո օղիով քրեհով է տրվում (8x6^{1/2}ռուբ.=52ռ.)

ցել է միայն Արումովների օղեգտիչ (ректификационный) գործարանը: 1924թ. Լ.Ղարաբաղում օղեգտիչ գործարան չլինելու պատճառով Ղարաբե-տառը գյուղացիներից գնած օղին տարել է Ադդամ և աննպաստ պայման-ներում զտել տվել: Իբրև զտման վարձ՝ ընդունած օղուց Ադդամի գործա-րանը 20% իրեն է պահել: 1925 թվականի օգոստոսի 1-ից Ղարաբաղի ժողովրդական տնտեսության բարձրագույն խորհուրդը (Յ. Ս. Մ. Ս.) Ասկե-րանում բաց է անում օղեգտիչ գործարան, որը մինչև այժմ գործում է: Այս աշնանը (1927թ.) Վարանդայում՝ Թաղար գյուղից 5 վերստ հեռավորու-թյան վրա, բացվել է մի ուրիշ օղեգտիչ գործարան, որը կոչված է Վարան-դայի և Դիզակի կարիքները բավարարելու, իսկ Ասկերանի գործարանը բավարարելու է գլխավորապես Ջրաբերդի, Խաչենի և մասամբ՝ Վարան-դայի կարիքները: Ասկերանի գործարանը գտնվում է Ստեփանակերտ-Եվլախ տանող խճուղու վրա, իսկ Վարանդայինը՝ Ստեփանակերտ-Վարյազին տանող խճուղու վրա, որը մոտենում է Բաքու-Ջուլֆա երկաթուղագծին: Ասկերանի գործարանում զտվել է.

1921/25 թթ. 423183⁰ սպիրտ

1925/26 թթ. 1435975⁰ »

1926/27թթ. 1258257⁰ »

Առաջիկա երեք տարում երկու գործարանում զտվելու է՝

1927/28 թթ. 2.880.000⁰ սպիրտ

1928/29 թթ. 3.360.000⁰ »

1929/30 թթ. 3.840.000⁰ »

Մասնագետների հաշվով կառավարությունն առաջիկա 3 տարիներում (1927/28, 1928/29, 1929/30թթ.) 542198 ռուբլի օգուտ է ստանալու: Այդ գու-մարը երևակայական չափտի համարել, որովհետև եթե մի աստիճան մա-քուր սպիրտից նույնիսկ 5 կոպ. օգուտ ստացվի, վերոհիշյալ գումարը կգո-յանա: Թե որքան օգուտ է ստացվելու, այդ ցույց է տալիս հետևյալ աղյու-սակը:

1927/28 տար. 1928/29 տ. 1929/30 տ.

Սպիրտի 1⁰-ի գործարանային ինքնարժեքը. 19,8 կոպ. 18,98կ. 18,82 կ.

Սպիրտի 1⁰-ի առևտրական ինքնարժեքը 22,03 կ. 21,71կ. 21,49 կ.

Սպիրտի 1⁰-ը վաճառվելու է 28 կ. 27 կ. 26,5 կ.

Աղյուսակը պարզ ցույց է տալիս, որ օգուտը 5 կոպեկից պակաս չի լինելու:

Անկասկած է, որ ամբողջ սպիրտը վաճառվելու է, որովհետև թթի օդին օգոստոսից է շուկա դուրս գալիս, իսկ խաղողի օդին ավելի ուշ է իրացվում:

Այդ 2 գործարանները Ղարաբաղի տնտեսական կյանքի զարգացման գործում մեծ դեր ունեն կատարելու:

Օղեգտիչ գործարանների ամենաթույլ կողմն այն է, որ նրանք շրջանառողական կապիտալ չունեն: Օր.՝ 1926/27թթ. ժողտնֆարձխորհուրդը (B. C. H. X.) 300.000 ռուբլի շրջանառողական (оборотный) կապիտալի կարիք ուներ, բայց նա իր տրամադրության տակ ունեցել է միայն 29000 ռուբլի:

VI

ԿԵՆՂԱՆԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Կենդանաբուծությունը շրջանում մեծ դեր ունի կատարելու: Ունենալով ալպյան արոտներ և անասնապահության համար միանգամայն պիտանի հողամասեր՝ Ղարաբաղի տարածության մեծ մասը պիտի կապել անասնապահության հետ: Ջրաբերդի և Դիզակի լեռնային մասում հազվագյուտ տարիներում բերք-հացահատիկ ստացվում է 1-ին՝ 3: Լինում են տարիներ, որ գյուղացին իր ցանած սերմն էլ չի վերցնում: Չնայելով այդ բոլորին՝ Ղարաբաղի գյուղացին շարունակում է բնագոյրեն մինչև այսօր էլ իր պապերի նահապետական գործիքներով անհուսալի հողերի վրա վար ու ցանքս անել: Հանցանք է Ղարաբաղի որոշ տեղերում երկրագործությամբ զբաղվել: Բնությունը գոռում-գոչում է, որ Ղարաբաղի արևմտյան մասում միայն պիտի զբաղվել անասնապահությամբ և մեղվաբուծությամբ: Նրա բնության ձայնին ոչ ոք արձագանք չի տալիս: Այժմ մենք տնտեսության անարխիկ վիճակից արդեն թևակոխել ենք պլանային տնտեսության շրջանը: Մենք ունենք արդեն մեր պետականները, որոնք կոչված են ազգաբնակչության զբաղմունքը հարմարեցնել երկրի ֆիզիկաաշխարհագրական պայմաններին:

«Երեսներս դեպի դանիական և շվեյցարական անասնապահություն» լոգունգը Ղարաբաղի կառավարության մտածողության և գուրգուրանքի առարկան պիտի լինի: Եթե ուզում ենք, որ Ղարաբաղի գյուղացին մարդավայել կյանքով ապրի, պիտի ալպյան ֆերմաների խիտ ցանցով Ղարաբաղը ծածկվի: Այս բոլորից հետո տեսնենք՝ ինչ վիճակում է գտնվում անասնապահությունը Ղարաբաղում: Սկսենք խոշոր եղջյուրավորներից:

1)Խոշոր եղջյուրավոր կենդանիներ ասելով՝ պիտի հասկանալ.

եզներ, կովեր, գոմեշներ և գոմեշակովեր. 1921թ. գյուղատնտեսական վիճակագրության տվյալով շրջանն ունեցել է 50716 խոշոր եղջյուրավոր կենդանիներ, որոնք գավառների վրա այսպես էին բաժանվում.

Շրջաններ	Եզներ (աշխատող և բուղա)	Կովեր	Անչափահասա հորթեր	Ընդամենը	Գոմեշ (աշխատող և բուղա)	Գոմեշակով	Անչափահասներ	Ընդամենը	Խոշոր եղջյուրավորների ընդհանուր քանակը
Դիզակ	3600	2221	2050	7871	381	86	71	538	8409
Վարանդա	4422	3085	3045	10552	1127	309	292	1728	12280
Շուշու շրջան	374	660	757	1793	42	84	93	219	2012
Խաչեն	3663	2632	2705	9000	936	263	304	1503	10503
Ջրաբերդ	4679	4451	4348	13478	2685	768	581	4034	17512
	16740	13049	12905	42694	5171	1510	1341	8022	50716

Աղյուսակից երևում է, որ գավառներից առաջին տեղը բռնում է Ջրաբերդը, հետո՝ Վարանդան, Խաչենը, և վերջին տեղը բռնում է Դիզակը: Ջրաբերդի և Դիզակի մեջ խոշոր եղջյուրավոր կենդանիների նկատմամբ կա ահռելի տարբերություն. Ջրաբերդն ունի 17512 խ. եղջյուրավորներ, իսկ Դիզակը՝ 8409: Եզներ և գոմեշներ (բուղաներով) շրջանն ունի 21911 հատ: Եթե ընդունենք, որ 1921թ. Ղարաբաղում եղել է 130 հազար ազգաբնակչություն, այն ժամանակ յուրաքանչյուր 2-3 հոգուն հազիվ էր գալիս 1 խոշոր եղջյուրավոր (եզ կամ գոմեշ): Հաշվելով միջինը՝ մի ընտանիքին Ղարաբաղում 5 շունչ, կստացվի, որ 1 ընտանիքին Ղարաբաղում 1 աշխատող խոշոր եղջյուրավոր էլ չի գալիս: Կովեր ամբողջ Ղարաբաղում 13049 հատ էր: Ամեն 10 շնչին (կամ երկու ընտանիքին) գալիս է 1 կով: Այժմ տեսնենք 100 շնչին Ղարաբաղում և մյուս պետություններում քանի խոշոր եղջյուրավոր է գալիս.

Արգենտինայում 449 գլուխ
 Կանադայում 133 »
 Մ. Պետություններում 82 »

Դանիայում	87	»
Ֆինլանդիայում	50	»
Գերմանիայում	34	»
Ռուսաստանում	31	»
Վրաստանում	41	»
Հայաստանում	43	»
Ադրբեջանում	34	»
Ղարաբաղում	36	»

Այս աղյուսակից պարզվեց, որ Ղարաբաղը, բացի Գերմանիայից, Ռուսաստանից և Ադրբեջանից, բոլոր մյուս պետություններից խոշոր եղջուրավորներով քիչ է ապահովված: Եվրոպայում և Ամերիկայում գյուղատնտեսության մեջ եզ և գոմեշ քիչ են բանեցնում: Այնտեղ (նամանակավանդ Գերմանիայում և Ամերիկայում) անասուններին մեքենան է փոխարինում: Չնայելով դրան՝ եվրոպական և ամերիկյան մի շարք պետություններում խոշոր եղջուրավորներ ոչ միայն Ղարաբաղից համեմատաբար քիչ չեն, այլև նույնիսկ ավել են:

Մեր կովերը և եզները իրենց որակով եվրոպականից շատ ցածր են: Մեր կովերը տալիս են 3-4 անգամ պակաս կաթ: Քաշն էլ նույնքան անգամ պակաս է: Շատ կովեր Ղարաբաղում այժից էլ պակաս են կաթ տալիս: Պակաս կաթ տալու առաջն առնելու համար անհրաժեշտ է այլասեռվող կովերն ազնվացնել: Ղարաբաղի շրջանային գյուղատնտես Բ. Շահնագարյանն այն կարծիքին է, որ հարմար է Ղարաբաղի կովերը ազնվացնել Շվից (Շվեյցարական) տեսակի միջոցով, որովհետև, ասում է. «1) Շվիցը շատ կաթ է տալիս, 2) խառնուրդը առողջ և լավ սերունդ կտա, 3) նրանք դժվար են հիվանդանում (նամանակավանդ տուրերկույուզով), 4) նրանք սնվել-մեծացել են խիստ Ալպերում, որտեղի ֆիզիկաաշխարհագրական պայմանները շատ նման են Լ. Ղարաբաղին, 5) նրանք սովոր են արածակերի (подножный корм)»:

1924/25 տնտեսական տարում հողժողկոմատը կենդանիների սերունդը ազնվացնելու համար 5 շվեյցարական հորթուկ և 5 էլ եզ է բերել տալիս, որոնց տեղավորում է Ստեփանակերտի ագրոկայանում:

1926թ. ժանտախտից (чыма) բոլոր Շվից տեսակի բուղաները (բացի 1-ից) սասկել են:

1925թ. ամառը Թթու ջրի մոտ Ղարաբաղի և Ադրբեջանի հողժողկոմատների նախաձեռնությամբ բացվել է ալպյան ֆերմա, որը պիտի զբաղվի՝ 1) արոտատեղիների ուսումնասիրությամբ և լավացումով, 2) տեղական և շվեյցարական տեսակների զուգավորելով և 3) կենդանական նյութերի վերամշակումով:

Ղարաբաղի ֆինվարչության տվյալներով հաջորդ տարիներում խոշոր եղջյուրավորներն ավելանում են: Այսպես՝ 1924/25թթ. խոշոր եղջյուրավորների թիվը բարձրացավ 74000-ի, 1925/26թթ.՝ 80340-ի, 1926/27թթ.՝ 81200-ի: Անդկենսովիճվարի տվյալով 1926թ. Ղարաբաղում եղել է 90981 խոշոր եղջյուրավոր անասուն (*Տե՛ս «Нородное хозяйство Закавказья в цифрах», стр. 111*):

2)ՄԱՆԸ ԵՂՋՅՈՒՐԱՎՈՐ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐ (ՈՉԽԱՐ ԵՎ ԱՅԾ):

1921թ. վիճակագրության տվյալով Լեռնային Ղարաբաղն ունեցել է 19234 ոչխար և 20199 այծ: Սրանք գավառների վրա այսպես էին բաժանվում.

Շրջան	Ոչխար	Այծ	Ընդամենը
1. Դիզակ	5426	8863	14289
2. Վարանդա	3509	2539	6048
3. Շուշու շրջան	774	578	1352
4. Խաչեն	2650	3743	6393
5. Ջրաբերդ	6875	4476	11351
<i>Ընդամենը</i>	<i>19234</i>	<i>20199</i>	<i>39433</i>

Մանր եղջյուրավորներով ամենից հարուստ է Դիզակը, հետո՝ Ջրաբերդը, և ամենավերջին տեղը բռնում է Վարանդան: Խոշոր եղջյուրավորների նկատմամբ մենք հակառակը տեսանք. ամենավերջին տեղը բռնում էր Դիզակը, իսկ առաջնակարգ տեղերից մեկը (II-ը)՝ Վարանդան: Խաչենը և Վարանդան միասին այնքան այծ ու ոչխար չունեին, որքան մենակ Դիզակը: Այդ հանգամանքը բացատրվում է նրանով, որ Դիզակը Ղարաբաղի ամենասակավահող և աղքատ գավառն է: Չքավոր գյուղացու համար ոչխար ու այծ գնելն ու պահելը կով գնելուց ու պահելուց ավելի հեշտ է:

Աղյուսակից նույնպես պարզվում է, որ շրջանի այծերի մոտ 45%-ը գտնվում է մենակ Դիզակում: Այդ հանգամանքը բացատրվում է դիզակցու

համեմատական աղքատությամբ և այծի էժանությամբ (այծը ոչխարից էժան է): Դրա վրա պիտի ավելացնել և այն, որ այծը «*գլխիպահի*» է. քերծերում և լեռներում հեշտ է իր համար կեր ճարում: Այծը կարծես ծնված է քերծոտ ու լեռնոտ Դիզակի համար:

Ոչխարն ամենապիտանի ընտանի կենդանիներից է. նա տալիս է միս, դմակ, բուրդ, մորթի և այլն:

Ղարաբաղի ոչխարը պատկանում է Ղարաբաղի տեսակին: Նրանց գույնը մեծ մասամբ սպիտակ կամ գորշ է: Տալիս են կոպիտ, բայց երկար բուրդ: Նրանք արտաքինով Անդրկովկասի շատ տեղերի ոչխարներից մեծ են: Ղարաբաղի ոչխարների միսը հայտնի է իր հոտով և համով: Ոչխարի կաթից պատրաստում են մեծ քանակությամբ պանիր: Ոչխարի պանիրը հարգի է ոչ միայն մեզանում, այլ նաև Ուկրաինայում, Իտալիայում և Ֆրանսիայում «*Մոկֆոր*» կոչված պանիրը, որը համաշխարհային համբավ ունի, պատրաստվում է ոչխարի կաթից: Ղարաբաղի *մոթալները* հայտնի են իրենց համով և հոտով: Դժբախտաբար մինչև օրս Ղարաբաղում պանիր պատրաստում են նահապետական եղանակով: Լիսագորսկու ալպյան ֆերմայի նպատակներից մեկն էլ այն պիտի լինի, որ շրջանի գյուղացիությանը գյուղատնտեսական մթերքներ (և պանիր) պատրաստելը սովորեցնի:

Այծի կաթից պատրաստում են պանիր, որ Ղարաբաղում ոչխարի պանրից պակաս հարգի չի: Այծի մազից գործում են կարպետ (մազի կարպետ), պարան և այլն: Այծը՝ այդ աղքատ մարդու կովը, իրոք Ղարաբաղում փոխարինում է կովին: 1921թ. տվյալով ամեն 100 հոգուն Ղարաբաղում գալիս է 30 մանր եղջյուրավոր (եթե ընդունենք, որ այդ ժամանակ Ղարաբաղում եղել է 130000 հոգի): Վերջին տարիների տվյալները ցույց են տալիս, որ Ղարաբաղի մանր եղջյուրավորների թիվը զգալի չափով բարձրանում է: 1924/25 տնտեսական տարում Ղարաբաղում մանր եղջյուրավորների թիվը հասնում է 75100-ի, 1926/27 տարում՝ 90000-ի: Անդկենտովիճվարի տվյալով 1926թ. Ղարաբաղի այծերի և ոչխարների թիվը նույնիսկ բարձրանում է 98952, որոնցից 64586-ը հաշվվում է ոչխար (*Տե՛ս «Нородное хозяйство Закавказья в цифрах», стр. 112*): Վերջին թվերը ցույց են տալիս, որ վերջին 2 տարիների ընթացքում արդեն ամեն 100 հոգուն գալիս է 80 մանր եղջյուրավոր: Ռուսաստանում մինչև պատերազմը ամեն հարյուր հոգուն գալիս էր 52 մանր եղջյուրավոր, իսկ Անդրկովկասում՝ 263,4:

Ղարաբաղի ֆիզիկաաշխարհագրական պայմաններն այնպես են, որ հնարավոր է մանր եղջյուրավորների թիվը երկպատկել ու քառապատկել:

3) ՁԻ, ՋՈՐԻ ԵՎ ԷՇ

1921թ. ամբողջ Ղարաբաղում եղել է 2377 ձի, 7455 էշ և 171 ջորի: Նրանք գավառների վրա այսպես էին բաժանվում.

	Էշ	Ձի	Ջորի
Դիզակ	2307	255	107
Վարանդա	2010	502	12
Շուշու ռայոն	129	387	9
Խաչեն	1799	485	38
Ջրաբերդ	1210	748	5
	<u>7455</u>	<u>2377</u>	<u>171</u>

Էշով և ջորիով առաջին տեղը բռնում է Դիզակը և ամենավերջին տեղը՝ Ջրաբերդը: Էշը Ղարաբաղում ամեն ինչ է. գյուղացին շուկա է գնում էշով, ջաղաց է գնում էշով, քաղաքի հետ կապ է պահում էշով, խուրձ է կրում (նամանավանդ Դիզակի լեռնային մասում) էշով: Ուրիշ խոսքով, նրա տնտեսության հիմքը էշն է կազմում: Դժբախտաբար, Ղարաբաղում շատերը զուրկ են և այդ համեստ անասունից: Ղարաբաղում շատ էշ լինելը բացատրվում է նրանով, որ երկիրը չափազանց լեռնոտ լինելու պատճառով սայլ դժվար է բանում: Երբ կանոնավոր ճանապարհներ անցկացվեն, այն ժամանակ էշերը տեղի կտան ձիերի, խոշոր եղջուրավորների և ավտոտրանսպորտի առաջ:

Ջորիների թիվն օրավուր պակասում է: Այդ կենդանին դիմացկուն է և միանգամայն պիտանի Ղարաբաղի համար:

1924/25 տարում հողժողկոմատը իր նախահաշվի մեջ էր մտցրել 3012 ռուբլի՝ ջորիներ արտադրելու գործարանի համար, բայց այդ չնչին գումարն էլ կենտրոնում չի հաստատվել: Ջորու գործարանը Ղարաբաղի նման մի գերազանցորեն լեռնոտ երկրի համար միանգամայն անհրաժեշտ է: Ձիեր Ղարաբաղում շատ քիչ են մնացել, եղածներն էլ գյուղական փոքր *յարթունք* են: Կար ժամանակ, երբ Ղարաբաղի նժույզներն իրենց բարձր որակով ամբողջ աշխարհում հայտնի էին: Այժմ այդ ցեղը չքանում է: Ղարաբաղի ձիերի ազնիվ ցեղի վերականգնումը հողժողկոմատի համար պիտի դառնա առանձին մտահոգության առարկա:

1924/25 տարում հողժողկոմատին հաջողվել է գնել Ղարաբաղի բարձր տեսակի 3 արտադրողներ, որոնք պահվում են Ստեփանակերտի զուգա-

վորման (случные пункты) կայանում: 1924/25 տարում Ստեփանակերտի կայանում Խաչենի շրջանից մոտ 100 գյուղացու ձիեր են գուգավորվել:

Այժմ Ղարաբաղում ձի, էշ և ջորի շատ կան, քան 1921թ. Ղարաբաղի ֆինկոմիսարիատի տվյալով:

1924/25թթ. Ղարաբաղում եղել է 3101 ձի և ջորի, 10420 էշ

1925/26 » » » » 3651 » » 10580 »

1926/27 » » » » 4985 » » 11050 »

Անդրկենտրոնականի տվյալով 1926թ. Ղարաբաղում եղել է 11201 էշ, 261 ջորի և 6579 ձի: Նույն թվին Ղարաբաղում եղել է նաև 54 ուղտ:

Վերջին թվերը ցույց են տալիս, որ ամեն 100 հոգուն Ղարաբաղում գալիս է 8 էշ և մոտ 5 ձի: Եթե ընդունենք, որ միջին ընտանիքը Ղարաբաղում բաղկացած է 5 հոգուց, այն ժամանակ կպարզվի, որ ամեն 2¹/₂ ընտանիքին գալիս է մի էշ, իսկ 4 ընտանիքին՝ մի ձի:

Վերջին թվերը նախ հերքում են այն համատարած կարծիքը, որ Ղարաբաղը շատ էշ ունի, և երկրորդ՝ ցույց են տալիս, թե որքան աղքատ է Ղարաբաղի գյուղացին:

4) ԽՈՋ

Խոզաբուծությունն ամենաօգտակար զբաղմունքն է համարվում: Ամեն սիստեմի տնտեսություն հնարավորություն է տալիս խոզեր պահել: Խոզը տալիս է բազմակողմանի օգուտ. տալիս է ճարպ, միս, մազ և կաշի: Ամենապակասը տարին 2 անգամ ծնում է՝ տալով յուրաքանչյուր անգամ 8-10 ճուտ: Ղարաբաղում մի տարվա խոզը արդեն ընդունակ է բեղմնավորվելու: Ռուսաստանում խոզի մսից պատրաստում են երջիկ և այլ նյութեր, որոնք իբրև կեր, ձմեռ ժամանակ գյուղացուն շատ օգնում են:

Սագերը Հռոմը փրկեցին, 1918-1922թթ. Սելյուտկան՝ Ռուսաստանին, իսկ խոզերը՝ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Գերմանիային: Խոզերը կարող կլինեն և Ղարաբաղի աղքատ գյուղացուն փրկել սովի ճանկերից: Ղարաբաղի պայմանները միանգամայն խոզաբուծության համար նպաստավոր են: Ղարաբաղի անտառների *սրզնե*, *հաճարենու* և *կաղնի* ծառերի պտուղները խոզաբուծության գործը միանգամայն հեշտացնում են: 1921թ. տվյալով Ղարաբաղում եղել են 4496 խոզեր, որոնք գավառների վրա հետևյալ կերպով էին բաժանվում.

Դիզակ 969 խոզ

Վարանդա	571	»
Շուշու ռայոն	5	»
Խաչեն	1113	»
Ջրաբերդ	1838	»

4496

Ղարաբաղում խոզ պահելը շատ ձեռնտու է, որովհետև տավարի հետ գնում արածում են և առանձին հոգացողության առարկա չեն դառնում: 9 ամսով, առանց հսկողության, գյուղացիք խոզերը բաց են թողնում անտառներում՝ արածելու: Ձմեռը միայն երեք ամիս կերակրում են նրանց տանը կաղնու ծառի կաղինով, հաճարով կամ գարիով: Դժբախտաբար մեր գյուղացին չի կարողանում խելացիորեն խոզի միսը օգտագործել երշիկի և ապուխտի համար: Գյուղացուն պիտի սովորեցնել կենդանական նյութերը ռացիոնալ կերպով շահագործել: Մեր խոզերն իրենց քաշով անգլիականից շատ պակաս են: Ղարաբաղի խոզերի որակը հնարավոր է բարձրացնել՝ զուգավորելով նրանց անգլիական *յորկշիր* տեսակի հետ: Չտարյուն խոզերը հասարակ խոզերից հոգատարություն ավելի են պահանջում: Ցելային-հացահատիկային սիստեմի (паровая-зерновая) գյուղատնտեսության դեպքում գտարյուն խոզեր պահելը ձեռնտու չէ: Եթե Ղարաբաղն անցնի սերմնափոխության սիստեմին¹, այն ժամանակ գտարյուն *յորկշիր* տեսակի խոզերի տարածումը շրջանում կդառնա նպատակահարմար: Ղարաբաղի հողժողկոմատը Ռուսաստանից բերել է սովել մի քանի *յորկշիր* (կիսագտարյուն) տեսակի խոզեր, որոնք կոչված են շրջանի խոզերի տեսակը կիսով չափ ազնվացնելու: Կիսագտարյուն խոզերը ձեռնտու են, որովհետև սրանք հեշտությամբ կարող են հարմարվել Ղարաբաղի պայմաններին: Խոզեր Ղարաբաղում ավելի կան, քան պաշտոնական վիճակագրությունն է ցույց տալիս: Խժաբերդի գյուղախմբում 1921թ. վիճակագրության տվյալով եղել է միայն մի խոզ, այնինչ այնտեղի խոզերի քանակը մի քանի հարյուրի էր հասնում: Վարանդայի Սոսի գյուղախմբի խոզերի թիվը հաշված է 115, այնինչ այս շրջանում կա այնպիսի գյուղ, որտեղի խոզերի քանակը 1921թ. մի քանի հարյուրների էր հասնում: Նույնը կարելի է պնդել և մյուս գյուղախմբերի վերաբերյալ: Որ իրոք Ղարաբաղում մեծ քանակությամբ խոզեր կան, այդ ցույց են տալիս 1921թ. և հաջորդ տարիների Ղարաբաղի ժողկոմֆինի տվյալները.

¹ Սերմնափոխության դեպքում կցանվի մեծ քանակությամբ ճակնդեղ (կերի և շաքարի), կարտոֆիլ, գազար, որոնք չարածող ազնվացեղ խոզերի համար էժան կեր կհանդիսանան

1921թ. Ղարաբաղում եղել է 7300 խոզ
 1924/25 » » » 12600 »
 1926/27 » » » 16700 »

5)ՄԵՂՎԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի բոլոր անկյուններում և Ղարաբաղում մեղվաբուծությունը վաղուց գոյություն ունի: Ղարաբաղի ալպյան լեռները իրենց անուշաբույր ծաղիկներով, անտառներով (նամանավանդ լորենի) և նախալեռնային բուսականությամբ մեղվաբույծի գործը դյուրացնում են: Մինչև օրս էլ Ջրաբերդի անտառների ծառերի փչակներում գյուղացին փթերով մեղր է ճարում և վայրի մեղուների ընտանիքներ գյուղերը տեղափոխում: Այս հանգամանքը նորից ապացուցում է, թե որքան մեղվաբուծության համար շրջանում նպաստավոր պայմաններ կան: 1912թ. մենակ Ջիվանջիրի¹ նահանգում 12000 փեթակ է եղել: Այժմ փեթակների թիվը զգալիորեն պակասել է: 1921թ. վիճակագրության տվյալներով ամբողջ Ղարաբաղում եղել է 1264 փեթակ, որից միայն 241-ն է եղել շրջանակավոր, իսկ մնացածները քրոցներ էին: Գավառների վրա փեթակներն այսպես էին բաժանվում.

	Շրջանակավոր	Քրոց.	Ընդամենը
Դիզակ	---	27	27
Վարանդա	83	438	521
Շուշու շրջան	30	70	100
Խաչեն	66	195	261
Ջրաբերդ	62	293	355
	241	1023	1264

Այս թվերը իրականության չեն համապատասխանում: Ես Ջրաբերդում ապրող մասնագետ մեղվաբույծից դեռ 1925թ. իմացել եմ, որ մենակ Ջրաբերդի շրջանն ունի 2800 փեթակ, որից միայն 60 հատն է Դատանբլատի սիստեմով:

Մեղվաբուծության համար ամենանպաստավոր վայր պիտի հաշվել Խաչեն գետի հովիտը: Մասնագետների կարծիքով միայն այս հովտում՝

¹ Ջիվանջիրի դաշտային մասն այժմ կցվել է Ադդամի շրջանին, իսկ նրա լեռնային՝ մեղվաբուծության համար ամենակարևոր մասը կոչվում է Ջրաբերդ, որն այժմ Լեռնային Ղարաբաղի մի անբաժան գավառն է համարվում

գետի աջ և ձախ ափերի ուղղությամբ, կարելի է պահել ոչ պակաս քան 2000 փեթակ: Այժմ այդ հովիտն ունի միայն 1000 քթոց: Փեթակների թիվը պակաս է ցույց տված Վարանդայում և մյուս գավառներում:

Ղարաբաղի մեղրը հայտնի է իր համով ու հոտով: Այստեղ հնարավոր է 1 փեթակից (նոր սիստեմի) ստանալ մինչև 3 փութ մեղր: Քթոցներից ստացվում է միջինը 10 գրվանքա: Բացառիկ տարիներում քթոցների բերքը հասնում է 1 փթի:

Բժշկությունն ապացուցել է, որ մեղրը շատ օգտակար է օրգանիզմի համար, իսկ մեղունների գոյությունը՝ պտղաբերության համար:

Բնությունն ամեն տեսակի հնարավորություն տալիս է Ղարաբաղում զբաղվելու մեղվաբուծությամբ: Մեզ մնում է միայն բնության տվածը կատարելագործել: Բայց, դժբախտաբար, մինչև օրս էլ գյուղացին նայում է մեղվաբուծության վրա իբրև մի ավելորդ, շատ-շատ օժանդակ զբաղմունքի վրա: Գյուղացին գլխի չի ընկել, որ Ղարաբաղի արևմտյան մասերում հնարավոր է մեղվաբուծությունից ավելի օգուտներ ստանալ, քան հողագործությունից:

Մեղրը շրջանից դուրս համարյա չի արտահանվում, այլ գործ է ածվում երկրի ներսում:

Քիչ գյուղական տներում կճարեք մեղր: Գյուղացիության հոծ մեծամասնության համար մեղրը միանգամայն անմատչելի բարիք է:

1924թ. հողժողկոմատը գնել է Դատանբլատի 6 փեթակ և Ստեփանակերտում հիմք դրել ցուցադրական մեղվանոցի:

Շրջանում մեղվաբուծությունը զարգացնելու համար անհրաժեշտ է. ա) բոլոր շրջաններում ու ենթաշրջաններում բանալ ցուցադրական մեղվանոցներ, բ) ձմեռը մեղվաբույծներին հավաքել ու նրանց համար մատչելի զրույցներ կազմակերպել, գ) Ստեփանակերտում և գավառների կենտրոններում բացել արհեստանոցներ և էժան գնով գյուղացիությանը փեթակներ մատակարարել:

Ղարաբաղի ապագան և մեղվաբուծության մեջ է:

VII

ՇԵՐԱՄԱՊԱՀՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԵՏԱՔՄԻ ԹԵԼԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջավոր Ասիայում և Անդրկովկասում վաղուց է, ինչ զբաղվում են շերամապահությանը: Բայց թե երբ է Անդրկովկասը սկսել ծանոթանալ շերամապահության հետ, ինձ ճիշտ հայտնի չէ: Առաջին գրավոր տեղեկությունն Անդրկովկասի մետաքսի մասին մեզ տալիս է 10-րդ դարի հայ պատմագիր Մովսես Կաղանկատվացին իր՝ «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» գրքում: «Եւ որ շուրջ զնովայն (խոսքը Կասպից ծովի մասին է) են դաշտք՝ գտանի ի նո սա հաց և գինի շատ, նավթ և աղ, ապրեշում և բամբակ...» (Մ. Կաղանկատվացի գլուխ Ե. երես 15): XIV դարի ճամփորդ Շիլբերգը հայտնում է, որ Շամախում, Ղարաբաղում և Վրաստանում շերամապայությունը շատ տարածված է: XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին Շամախին, Նուխին և Շուշին Անդրկովկասի ամենաառևտրաշահ քաղաքներն էին: Այդ քաղաքների հարստությունը պիտի բացատրել մետաքսի թելի և գործվածքների այն հսկա առևտրով, որ դրանք ունեին Արևմտյան Եվրոպայի, Ռուսաստանի և Արևելքի հետ: XIX դարի սկզբից Ռուսաստանը, ոտք դնելով Անդրկովկաս, սկսում է հովանավորել շերամապահությունը: 1848թ. հարկային վարչության տվյալներից պարզվում է, որ ամբողջ Անդրկովկասը տվել է 32000 փութ թել, որից մենակ Շուշվա շրջանը տվել է 5000 փութ: 1894թ. Շուշում բացվում է շերամապահության կայան, որի շարունակությունը պիտի համարել 1924թ. ապրիլի 18-ին Հաղորդում «Չաչե» իտալական ընկերության բաց արած շերամի կայանը¹:

Մինչև համաշխարհային պատերազմը լեռնային Ղարաբաղում շերամապահությունն այսօրվանից ավելի էր զարգացած: Ազգամիջյան կռիվների ժամանակ (1917-1920թթ.) շերամապահությունը և մետաքսի թելի արտադրությունը համարյա կանգ առան: Արտադրության այդ ճյուղի անկմանը պակաս չեն նպաստել և Ռուսաստանի քաղաքացիական կռիվները, որոնց ընթացքում մետաքսեղենի արտադրության գրեթե բոլոր գործարանները փակվել էին: Կենտրոնական Ռուսաստանի գործարանների փակումը չէր կարող չանդրադառնալ Ղարաբաղի (և Անդրկովկասի) վրա, քանի որ մեր երկրամասում պատրաստվող կիսահում շերամի թելի համարյա ամբողջ կլանողը մինչև պատերազմը (այսօր էլ) հանդիսանում էր

¹ Այդ կայանը, դեռ իր միսիան չկատարած, փակվում է

Ռուսաստանը: Միայն 1923 թվականից, երբ կյանքը Ղարաբաղում սկսեց նորմալ հունով ընթանալ, շերամապահության վերականգնումն առանձին ուշադրության առարկա դարձավ:

Շերամի թթենիների (*թռխմաչար*) տարածությունն այժմ ամբողջ Ղարաբաղում հավասար է 400 դեյաստինի: Պիտի ընդունել, որ մինչև պատերազմը շերամի թթենիների տարածությունը եղել է կրկնակի: Գյուղացիները 1917-1921թթ. շերամի թթենիները պատվաստել են, իսկական թթենու վերածել: Շատ տեղերում էլ հողի սակավության պատճառով գյուղացիք ծառերը կտրել են և նրանց տեղը հացահատիկներ ցանել:

Անցյալում շերամապահությամբ աչքի էր ընկնում Դիզակը: Այսօր էլ Դիզակը չի կորցրել իր առաջնությունը: Երկրորդ տեղը բռնում է Վարանդան, երրորդ տեղը՝ Ջրաբերդը, և միայն վերջին տեղը՝ Խաչենը: Թե մինչև պատերազմը Ղարաբաղում որքան բոժոժ է ստացվել, այժմ դժվար է ասել: Ղարաբաղի վիճակագրական բաժնի վարիչ ընկ. Միրզայանի հաշվով մինչև պատերազմը Ղարաբաղը տված պիտի լինի 7500-8000 փութ թաց (2500 փութ չոր) բոժոժ: Թե 1917-1923թթ. որքան սերմ է Ղարաբաղում բաժանվել, և որքան բոժոժ ստացվել, ես չկարողացա իմանալ: Այդ թվականներին երկիրը խառը դրության մեջ է եղել, իսկ 1921-1923թթ. շրջանը վիճակագրական բաժին չի ունեցել:

1924 թվականին «Ազոռլկը» (Азмерк) իր Ադդամի ներկայացուցչի միջոցով Ղարաբաղին տվել է 2033 տուփ սերմ, որի 14%-ը ֆրանսիական ֆիրմայի է եղել, իսկ մնացածը՝ ուրիշ ֆիրմաների: Այդ սերմից

Դիզակը ստացել է 1243 տուփ	
Վարանդան	» » 490 »
Ջրաբերդը	» » 300 »
<hr style="width: 50%; margin: 0 auto;"/>	
2033 տուփ	

Բացի դրանից, Դիզակը Հադրութի կայարանից ստացել է 300 տուփ իտալական ֆիրմայի սերմ: Նշանակում է՝ ամբողջ Ղարաբաղը 1924թ. ստացել է 2333 տուփ:

Դիզակը	1543 տուփ՝ 66%
Վարանդան.	490 » 21%
Ջրաբերդը	300 » 13%

Ընդամենը 2333 տուփ՝ 100%:

70 գյուղ (գյուղերի $\frac{1}{3}$ մասը) Ղարաբաղում զբաղվում է շերամապահությամբ: Հիշյալ գյուղերից 10-ը շերամի սերմ ստացել է 50 տուփից ավելի: Այդ գյուղերն են.

Դիզակում՝

- ա) Հաղբույթը 171 տուփ
- բ) Բանաձորը 168 »
- գ) Տողը 120 »
- դ) Առաքյուլը 86 »
- ե) Չիրակունը 73 »
- զ) Ձորը (Մուր) 62 »
- է) Տաղասըրը 59 »

Վարանդայում՝

- ա) Գիշին 267 տուփ

Ջրաբերդում՝

- ա) Վերին Չայուն . . 78 տուփ
- բ) Ներքին » 82 »:

Շերամապահությամբ զբաղվող գյուղերի 50%-ից ավելին ստացել է 15 տուփից ոչ պակաս:

1924թ. յուրաքանչյուր տուփ սերմից ստացվել է 1 փութ 30 գրվանքա թաց բոժոժ: Կլոր թվով՝ Ղարաբաղում 1924թ. ստացվել է 4000 փութ թաց բոժոժ (կամ 1300 փութ չոր):

Բոլոր բոժոժները կոպերատիվը գնել է գյուղացիներից և հանձնել Ղարաղպետառի (Ղարաբաղի-Աղղամի առևտրական ընկերությունը) տրամադրության տակ գտնված մանվածարաններին՝ թել պատրաստելու համար:

1925թ. մարտին «Քեյբերլիզի» Ստեփանակերտի ներկայացուցչի միջոցով ստացվել է Ղարաբաղի համար 1964 տուփ սերմ.

- Դիզակի գավառը ստացել է 1103 տուփ
- Վարանդան » » 271 »
- Ջրաբերդը » » 590 »

Ընդամենը 1964 տուփ:

1925 թվականին սերմ պակաս է բաժանվել, քան 1924 թվականին: Այս երևույթը պիտի բացատրել նրանով, որ 1924թ. բոժոժը ցածր է գնահատվել: Գյուղացին օգուտ քիչ է ստացել: Բացի դրանից, 1924 թ. սերմը բաժանելիս

գյուղացին պարտավորվել էր ամեն տուփին մտցնել 6 գրվանքա թաց բոժոժ. գյուղացիներից 6 գրվանքա թաց բոժոժի փոխարեն վերցրել են 6 գրվանքա չոր բոժոժ:

Մինչև պատերազմը Լեռնային Ղարաբաղում զարգացած է եղել ոչ միայն շերամապահությունը, այլև մետաքս մանելու արդյունագործությունը: Մինչև անցյալ դարի 60-ական թվականները Անդրկովկասում եվրոպական տիպի մետաքսի գործարաններ չկային: Անցյալ դարի 50-ական թվականների վերջին Եվրոպայում մետաքսի որդի սաստիկ հիվանդություն է առաջանում: Եվրոպացիք սկսում են դրսից և Անդրկովկասից սերմ ու բոժոժ ներմուծել: Այդ ժամանակ է, որ Եվրոպան և Ռուսաստանի կենտրոնը հետաքրքրվում են Անդրկովկասով: 1863թ. Մոսկվայի հայտնի մետաքսագործ Ալեքսեյը կառուցում է Նուխում 192 դազգահից բաղկացած մի մետաքս մանելու գործարան: Այդ միևնույն ժամանակները բացվում են գործարաններ և Ղարաբաղում: Ղարաբաղի գործարանատերերը մեծ մասամբ եղել են ղարաբաղցի հայեր, որոնք օտարության մեջ փող են դիզել և այդ փողի մի մասը գործադրել մետաքսի արտադրության վրա: 1865-1915 թվականներին Ղարաբաղում բացվել է 36 մանելու գործարան՝ 1574 դազգահներով, և 10 ուլորան (шелкокрутильня)՝ 8888 իլիկներով: Այդ գործարանները մի տարում կլանելիս են եղել 35000 փուլ, որից Լ.Ղարաբաղը տալիս է եղել 2500-3000 փուլ չոր բոժոժ: Ուրեմն տեսնում ենք, որ Ղարաբաղում բանող գործարանների հում նյութի մեծ մասը ստացվելիս է եղել դրսից (Քուրայիսի նահանգից, Անդրկասպյան երկրից, Պարսկաստանից և այլն): Ղարաբաղի գործարանների շատությունը բացատրվում է նրա սակավահողությամբ և աշխատող ձեռքերի գերարտադրությամբ: Արագ աճող գյուղացիությունը չի կարողացել հողից ստացած բերքով ապրել: Նա շարունակ գաղթել է օտար երկրներ: Չնայելով մեծ արտագաղթին՝ երկրում շարունակ մնալիս են եղել ավելորդ ձեռքեր: Փողատերերը բաց էին անում գործարաններ, որպեսզի երկրի ներսի էժան բանվորական ձեռքերը օգտագործեն: Չնայելով, որ բաժնի 90%-ը դրսից էր ներմուծվում, բայց և այնպես գործարանատիրոջ վրա թելը շատ էժան էր նստում: Այս հանգամանքը բացատրվում էր նրանով, որ Ղարաբաղում թե՛ փայտն էր էժան և թե՛ բանվորական ձեռքերը: Ահարոնյան եղբայրների՝ Բալուջայի գործարանի բանվորները մինչև պատերազմը օրը ստանալիս են եղել 20-30

կոպեկ: Իսկ անչափահասները և արբունքավորները (подростки)՝ նույնիսկ 5-10-15 կոպ.: Հասկանալի է, որ նման շահագործվող պայմաններում հեռու տեղերից բժոժ ներմուծելը ձեռնառու կլիներ: Գործարաններից 24-ը կառուցվել է մինչև 1900 թվականը: Պարզ է, որ դրանք բոլորն էլ կարոտ են վերանորոգման: Գործարանների շատությամբ առաջին տեղը բռնում է Խաչենը, երկրորդ տեղը՝ Դիզակը, հետո գալիս են Վարանդան և Ջրաբերդը:

Գավառներ	Մետաքսի թել մանելու գործարան		Մետաքսե թել մանելու գործարան	
	Գործարանների թիվը	Դազգահներ	Գործարանների թիվը	Իլիկներ
Խաչեն. . .	24	948	7	7748
Դիզակ . . .	9	454	3	1140
Վարանդա . .	2	120	-	-
Ջրաբերդ . .	1	52	-	-
	36	1574	10	8888

36 մանելու գործարաններից 33-ը գտնվում են Խաչենում և Դիզակում: Բոլոր ոլորելու գործարանները գտնվում են նույնպես Խաչենում և Դիզակում: Այդ բացատրվում է նրանով, որ Դիզակը և Խաչենը Ղարաբաղի ամենից հողագուրկ վայրերն են: Պետք է, որ Դիզակը Խաչենից ավելի շատ գործարաններ ունենար, որովհետև սակավահողությամբ առաջին տեղը բռնում է Դիզակը, և միայն երկրորդ տեղը՝ Խաչենը: Բայց որովհետև այսօրվա Խաչենի կենտրոնումն է գտնվում Շուշին, որն Անդրկովկասի շերամապահության երկրորդ կենտրոնն էր, հետո Խաչենի վրայով է անցնում Շուշի-Եվլախ տանող խճուղին, դրա համար մեր կապիտալիստները նպատակահարմար են համարել ունենալ ավելի գործարաններ Խաչենում, քան Դիզակում: Բոլոր գործարաններում մինչև պատերազմը պատրաստվում էր 7-8 հազար փութ թել (35000 չոր բոժոժից):

Համաշխարհային և ազգամիջյան պատերազմների ժամանակ Ղարաբաղի մետաքսի թելի ծաղկած արդյունագործությունը տակն ու վրա է լինում: 1920թ. շրջանի գործարանների կեսից ավելին ոչնչացան: Այժմ նախկին դազգահներից և իլիկներից հնարավոր է բանեցնել միայն 25-30%-ը: Պիտանի գործարաններն էլ հին սիստեմի են և կարոտ վերանորոգման:

1922 թվականից մետաքսի թելի արտադրությունը նորից սկսում է ուժի կանգնել: 1922թ. բանել են միայն 5 թելի գործարաններ՝ 133 դազգահով: Բոլոր գործարանները միասին աշխատել են 158 օր: 3-ը աշխատել է Դիզակում (Առաքյուլ, Հադրութ և Եդիշեն) և 2-ը՝ Խաչենում (Դահրազ և Խնձի-րիստան): 500 փուֆ չոր բռնժից բոլոր գործարանները 1922թ. քաշել են 98 փուֆ թել, որից Դիզակը՝ 22 փուֆ, իսկ Խաչենը՝ 76 փուֆ: 5 գործարանից *Ազոլկի* կողմից պետականացվել է միայն 1 գործարան (Խնձերիստանի), իսկ մնացած 4-ը շահագործվել է մասնավոր մարդկանց ձեռքով:

1923թ. բանել են 11 մանվածարան և 1 ոլորարան: Դրանցից 3-ը՝ 70 դազգահով, 240 օր Դիզակումն են բանել, իսկ 8-ը՝ 259 դազգահով, 581 օր՝ Խաչենում: Դիզակում 1923թ. բանել են միայն 1922թ. բանող գործարանները, իսկ Խաչենում բանել են Բաղարայի, Դահրավի, Դաշբլադի, Քիշլանքենդի, Սարդարաշենի, Սեյիդբեգլիի, Խնձիրիստանի № 1 և № 2 գործարանները: Դիզակի 3 գործարանը տեղային գործկոմը տվել էր կոոպերատիվներին օգտագործելու համար: Խաչենի 2 գործարանները տրվել էր նախկին տերերին, իսկ 6 մանվածարանները և 1 ոլորարանը (Դաշալթիինը)՝ ուրիշ մասնավոր մարդկանց: Բոլոր գործարանները 1600 փուֆ չոր բռնժից քաշել են 320 փուֆ թել, որի 61%-ը տվել է Խաչենը, իսկ 39%-ը՝ Դիզակը: 1923թ. ոլորվել է ընդամենը 5 փուֆ թել:

Թե 1923թ. որքան բանվոր է աշխատել բոլոր գործարաններում, դժվար է ասել: Միայն Ղարաբաղի վիճակագրական բաժինը կարողացել է իմանալ 6 մետաքս մանելու և 1 մետաքս ոլորելու գործարանների բանվորների թիվը: Այդ 7 գործարանում բանել են 326 հոգի, որից զուտ բանվորներ եղել են 290 հոգի: Բանվորներից 268 հոգի կանայք են եղել, իսկ մնացածը՝ տղամարդիկ: Պիտի ենթադրել, որ 1923թ. բոլոր գործարաններում աշխատող բանվորների և ծառայողների թիվը 700 հոգուց դենը չի անցել:

1923թ. հուլիսի 7-ին Ադրբեջանի կենտրոնականի հրովարտակի հիման վրա Ղարաբաղը ստանում է ինքնավարություն: Գործարաններն այդ օրվանից Ազոլկից անցնում են ինքնավար Ղարաբաղի շրջգործկոմին: Որովհետև շրջանը դեռ չունեի իր ժողովրդական տնտեսության բարձրագույն Խորհուրդը (Ճ.Տ.Բ.Խ.), դրա համար ժամանակավորապես թելի գործարաններն անցնում են Ստեփանակերտի կոմունալ տնտեսությանը (կոմունալիտին):

1924թ. բանել են միայն 7 գործարան, որոնցից 2-ը՝ Դիզակում (Հաղրութում, Եղիշա), իսկ 4-ը՝ Խաչենում (Դաշբլաղ՝ 1, Կիլաքենո՝ 1, Խնձիրիստան՝ 2): Գործում էր և Դաշալթիի մետաքս ոլորելու գործարանը: 1924թ. Դիզակի գործարաններն անցնում են Ղարաետառին, իսկ Խաչենի գործարանները 3 տարվա ժամանակով տրվում են մասնավոր անձանց՝ շահագործելու (Դաշալթիի գործարանը տրվում է մի տարով): Մանելու գործարաններում աշխատում էին 209 դազգահ, իսկ ոլորելու գործարանը բանում էր 1220 իլիկով: Բոլոր գործարաններում աշխատել են 435 մարդ, որոնցից կանայք կազմել են 91,2%-ը: Չափահասները կազմում էին աշխատողների 96,6%-ը: Շաբաթվա մեջ չափահասներն աշխատում էին 46 ժամ, արբունքավորները (подростки)՝ 33 ժամ, իսկ անչափահասները՝ 22 ժամ: Բանվորների աշխատավարձի մինիմումը եղել է ամիսը 13 ռ. 92 կ., մաքսիմումը՝ 33 ռուբ. 60 կ. (վարպետները): Գործարանների մեծ մասը բանում էր շոգու օգնությամբ: Միայն Դաշալթիի ոլորելու գործարանը բանում էր ջրի օգնությամբ: Գործարաններից և ոչ մեկն անընդհատ ամբողջ տարին չի բանել: Ամենից երկար բանել է Դաշալթիի ոլորանը՝ 225 օր (1924 թ. 1/I – 10/X), և ամենից քիչ՝ Դաշբլաղինը՝ 62 օր (1924թ. 8/IX-19/XI): 6 մանվածարանում պատրաստվել է 474 փութ թել (Դիզակում՝ 206 փութ, և Խաչենում՝ 269 փութ): Բացի թելից, դուրս է եկել և 449 փութ մնացորդ (ֆրիզոն՝ 184 փութ, նելադ՝ 131 փ., բասենե՝ 134 փ.): Բացի դրանից, Դիզակի գործարանները սովել են 66 փութ 31,5 գրվանքա չխար, 32 փութ 29^{1/2} գրվ. թումփալ և 11^{1/2} վազաթել (шелк-ваза): Դաշալթիի ոլորարանը սովել է 92 փութ ոլորած թել:

Խաչենի գործարաններում 1924թ. թել պատրաստվել է գյուղացու չոր բոժոժից: Գյուղացին ամեն գործարան մտցրած 6 փութ չոր բոժոժի փոխարեն ստանում էր 1 փութ պատրաստի մանած թել: Սովորաբար 5 փութ չոր բոժոժը տալիս է 1 փութ թել: Նշանակում է՝ գործարանի բանեցողներն ամեն 6 փթի մեջ շահում էին 1 փութ չոր բոժոժ:

Դաշալթիի ոլորարանը մյուս գործարաններում մանած թելը մանում էր փութը 80 մանեթով: Դաշալթիի գործարան նույնիսկ Թիֆլիսից ու Բաքվից 1924թ. ոլորելու համար հում թել է բերվել¹:

¹10 փութ բերվել է Բաքվից, 10 փութ էլ՝ Թիֆլիսից

Տեսնում ենք, որ 1922-1924թթ. թելի արտադրությունը զգալի չափով բարձրացել էր, բայց նա դեռ չէր հասել նախապատերազմյան արտադրության քանակին:

1924թ. հում թելի փուլը ծախվել է 350-400 տուրլիով, այնինչ փուլը նստում էր 351 ռ. 62 կոպ.:

Ինչո՞վ բացատրել այդ երևույթը:

Այդ երևույթը բացատրվում է նախ նրանով, որ 1924թ. ռուսական շուկան մետաքսի թելի մեծ կարիք չուներ: Մինչև Համաշխարհային պատերազմը Անդրկովկասի մետաքսի թելն ամբողջովին կլանում էր Ռուսաստանը: Իսկ 1924/25 տնտեսական տարում Ռուսաստանը Անդրկովկասում պատրաստած թելի $\frac{1}{10}$ մասն էլ չէր կլանում, որովհետև մետաքսի գործվածքների արտադրությունն այդ ժամանակ դեռ չէր հասել նախապատերազմյան դրության 10%-ին:

Որպեսզի թելը էժան նստի, պետք է մի շարք աշխատանքներ տարվեն: Նախ և առաջ գործարանները պիտի արմատական նորոգման ենթարկել: 1915թ. մինչև մեր օրերը Ղարաբաղում չի կառուցվել և ոչ մի գործարան, այնինչ Եվրոպայում, նամանավանդ Ամերիկայում, վերջին 10 տարվա ընթացքում տեքստիլ արդյունաբերության մեջ տեխնիկայի հսկայական զարգացում է տեղի ունեցել: Չպիտի մոռանալ, որ Ղարաբաղի գործարանների $\frac{3}{4}$ մասը կառուցվել է մինչև 1900 թվականը:

Թելի էժանությանը կնպաստի և երկրի էլեկտրաֆիկացիան: Երկրի գետերը և գետակները (Թարթառ, Խաչենի գետ, Գարգառ, Կուրուչայ) պիտի օգտագործել մետաքսի արդյունագործությունը զարգացնելու համար: Բնության ձրի ուժերի օգտագործումը նյութի արժեքը զգալիորեն կիջեցնի:

Պիտի աշխատել, որ հում նյութի տեսակետից Ղարաբաղը դառնա միանգամայն անկախ: Եթե առաջները հնարավոր էր հեռու տեղերից բոժոժ ներմուծել և այնուամենայնիվ օգուտով թել ծախել, այդ կատարվում էր շնորհիվ բանվորական ուժերի սուսկալի շահագործման: Այժմ հնարավոր չէ աշխատավարձը իջեցնել և 5-40 կ. հասցնել: Ղարաբաղի գետերի հովիտներում հնարավոր է շերամի թթենիների տարածությունը կրկնապատկել ու եռապատկել: Եվ եթե այդ իրականանա, այն ժամանակ Ղարաբաղի գործարանները կիսով չափ բոժոժով կապահովվեն:

Այժմ մի քանի խոսք էլ Ղարաբաղի այսօրվա մետաքսի արդյունագործության և նրա հեռանկարների մասին:

Նախորդ երեսներից պարզվեց, որ համաշխարհային պատերազմից առաջ Ղարաբաղում բանում էր 36 մանվածարան և 10 ոլորարան: Համաշխարհային պատերազմից և ազգամիջյան կռիվներից հետո մանվածարանների կեսը (ուղիղ 18-ը) փչացել, ոչնչացել էր, և մնացել 18-ը, իսկ ոլորարաններից մնացել էր միայն մեկը: Մնացած գործարաններն էլ կանոնավոր չէին բանում: Պիտանի գործարանների մի մասը կապալով է տրվում: Թե մինչև 1927թ. կապալով տրվածները տարին որքան թել էին պատրաստել, այդ ցույց է տալիս հետևյալ աղյուսակը:

1923 թ. 5 գործ.	(կապալ տրվ.)	500 փ.	չոր բոժ.	պատր.	է 98 փ.	թել
1924 թ. 4	»	»	1600	»	»	»
1925 թ. 6	»	»	2303	»	»	»
1926 թ. 13	»	»	2700	»	»	»

1925թ. հուլիսից կազմակերպվում է Ղարաբաղի մետաքսի տրեստը (Каршелктрест), որը գործի է անցնում 1926 թ. հունիսի մեկից: Այդ ժամանակվանից տրեստը մեծ աշխատանք է կատարել. 1926/27 արդ. տարում տրեստի տրամադրության տակ էր գտնվում 4 մանվածարան (Ղշլաղի, Խնձիրիստանի 2 գործարանները և Ստեփանակերտինը) և մեկ ոլորարան (Դաշալթում): Ծրագրով 1926/27 տարում տրեստի գործարաններում պետք է մանվեր 756 փութ թել, բայց մանվել է 900 փութ: Բացի տրեստի ձեռքի տակ եղած գործարաններից, բանել են և ուրիշ 10 գործարաններ (մանվածարաններ), որոնք կապալով էր տրված: Թե մասնավոր գործարանները 1926/27 տարում որքան թել են արտադրել, չկարողացա պարզել:

1927/28 տարվա սկզբից տրեստի տրամադրության տակ են գտնվում 6 մանվածարան և 1 ոլորարան:

Տրեստի կառավարիչ ընկ. Մուսայեյանից իմացա, որ 1927/28 տարվա համար արդեն 21600 փութ թաց բոժոժ է գնված (15000՝ Կարյազին և Աղղամից, 3600՝ փութ Քութայիսից և 3600՝ փութ Լեռնային Ղարաբաղից): Բոժոժը պատրաստել են Ղարաբաղի գյուղկոպը, Քեյբերլիզին և Գրուզշուկը:

Ղարաբաղի մետաքսի տրեստի՝ վերջին երկու տարիների ունեցած հաջողությունը բացատրվում է նրանով, որ Մոսկվայի շուկտրեստն այժմ նրան ֆինանսական օժանդակություն է ցույց տալիս: Առաջ (1922, 23, 24 թթ.), երբ Խորհրդային Ռուսաստանի մետաքսեղենի արդյունաբերությունը համարյա կանգնած էր, Անդրկովկասում պատրաստած թելի և բոժոժի վաճառման խնդիրը ներքին շուկա չլինելու պատճառով դժվարացել էր: Բայց

այժմ, երբ Ռուսաստանի մետաքսեղենի գործարանների ծինելույզներով նորից սկսել է ծուխ բարձրանալ, թելի և բոժոժի իրացումը (реализация) հեշտանում է: Ղարաբաղի մետաքսի տրեստը Մոսկվայի շուկտրեստից ընթացիկ տարում (1927/28) 27804 կիլոգրամ մանվածքի պատվեր է ստացել: Ստացել է արդեն 550000 ռուբլի էլ փող: Պատվերի համաձայն՝ 27804 կիլոգրամ թելից 7070 կիլոգրամ էլ Դաշալթիի գործարանում պիտի ոլորվի:

Տրեստը Անդրպետատի (Закростор) միջոցով Իտալիայում պատվեր էր տվել նոր սիստեմի գործարան (96 դազգահից բաղկացած և 8 աչքանի), որի ամբողջ սարքավորումն այս հունվարին (1928թ.) Իտալիայից արդեն հասել է Բայթում: Գործարանն ունի հատուկ մաս, որը 24 ժամում թաց բոժոժը չորացնում է (այժմվա գործարաններում չորացնելը տևում է 3 ամիս): Գործարանն ունի նաև բոժոժը մեքենայորեն տեսակների (сорт) բաժանող մեքենա: Այդ մեքենան իր որակով Ադրբեջանում առաջինն է: Անգամ Նուխվա մետաքս մանող գործարանները նման մաս չունեն:

Ստեփանակերտում նոր բացվելիք գործարանի շենքը մինչև 1928թ. ամառը պիտի ավարտվի: Մի քանի ամիս հետո (հավանորեն 1928/29 տնտեսական տարվա սկզբին) նոր գործարանը կսկսի աշխատել:

1926/27 տարում տրեստը մոտ 40000 ռ. օգուտ է ստացել, որի 10%-ը ծախսվելու է մետաքսագործության զարգացման համար:

Տրեստի նապատակն է՝ ժամանակի ընթացքում բոլոր գործարանները կապալի ժամանակը լրանալուց հետո իր ձեռքը վերցնել:

VIII

ԱՐՈՏԱՏԵՂԻՆԵՐ ԵՎ ՔՈՉԻ ԽՆԴԻՐԸ

Ղարաբաղի արոտները մեծ մասամբ գտնվում են շրջանի արևմտյան մասում՝ ամենաբարձր սարահարթների վրա: Արոտատեղիները սկսվում են Մոսվի լեռնաշղթայից, Կըրիս-Կզի, Քիրսի և Դիզափայտի վրայով իջնում են Արաքսի հովիտը: Ղարաբաղի արոտները Քրդիստանի և խորհրդային Հայաստանի լեռնային արոտների շարունակությունն են կազմում: Ղարաբաղի արոտների ընդհանուր տարածությունը հավասար է 38000 դեյատինի, որից 12000 դեյատինը պիտանի չէ: Պիտանի արոտները գավառների վրա այսպես են բաժանվում.

Խաչենն ունի 9000 դեյաստին
Ջրաբերողը՝ 15000 »
Դիզակը՝ 2000 »

26000 »

Ղարաբաղի արոտատեղիների ճիշտ տարածությունը որոշել անհնարին է, քանի որ Ղարաբաղի և Քրդիստանի մեջ եղած սահմանային արոտային վեճը (10773,5 դեյաստին) մինչև օրս չի լուծված:

Իր արոտներից Ղարաբաղի գյուղացիությունը շատ քիչ է օգտվում: Արոտների 70%-ից օգտվողը դրսի քոչվորությունն է: Ղարաբաղն ամառ ժամանակ ոչ միայն իր արոտներում տեղ է տալիս քոչվորության, այլև տարին 4-6 ամիս հանդիսանում է այն բնական կամուրջը, որի վրայով դեպի Քրդիստանի և Հայաստանի լեռներն են անցնում ամբողջ Քուռի և Արաքսի հովիտներում ապրող քոչվորների և կիսաքոչվորների հոտերը: Ղարաբաղով տարին մոտ 1 միլիոն խոշոր և մանր եղջյուրավորներ են անցնում: Այստեղից հասկանալի կլինի, թե որքան տուժում է տեղացի ազգաբնակչությունն այդ տեղափոխություններից: Քոչվորությունը տեղացիների արտերն է արածացնում, խոտահարքերը կոխոտում և մի շարք ուրիշ տեսակի վնասներ հասցնում:

Միապետության համար քոչը մի միջոց էր հայ-թուրքական անտագոնիզմը խորացնելու (1905 թ.):

Բացի հիշածս վնասներից, քոչվորությունն իր հետ բերում է և մի սուկալի աղետ՝ ժանտախտ (չումա), որը որոշ տարիներում Ղարաբաղի խոշոր եղջյուրավորների 25-50%-ը լափում է: 1925թ. ամռանը Լեռնային Ղարաբաղում հազարավոր անասուններ ժանտախտի զոհ գնացին: Ղարաբաղի սակավաթիվ անասնաբույժները իրենց սեփական ուժերով չումայի առաջն առնել չեն կարողանում, որովհետև նրանց հազիվ է հաջողվում շրջանի կարիքների մինիմումը հոգալ: Չումայի առաջն առնելու հոգսը իր վրա պիտի վերցնի ոչ միայն Ղարաբաղի կառավարությունը, այլ նաև Ադրբեջանի հողժողկոմատը, որովհետև Ղարաբաղի վրայով անցնում են Ադրբեջանի 3 գավառների (Սալյանի, Աղդամի և Ջեբրայիլի) հոտերը:

Քոչը Եվրոպայում այժմ գոյություն չունի: Դա հնության մի այնպիսի մնացորդ է, որին պետք է վերջ տրվի և մեզանում: Դաշտում և գետահովիտներում ապրող գյուղացին պիտի զբաղվի կուլտուրական բույսերի և հացահատիկների աճեցումով, իսկ անասնապահությամբ պիտի զբաղվեն լեռնային և նախալեռնային մասում ապրողները: Բայց այժմ այդպես չէ:

Դաշտում ապրող մահմեդականությունը երկրագործությամբ շատ քիչ է զբաղվում և մեծ տեղ տալիս անասնապահության: Իսկ լեռներում ապրող Ղարաբաղի շինականը էներգիայի մեծ մասը տալիս է հողագործության, իսկ քիչ մասը՝ անասնապահության: Սա աննորմալ երևույթ է: Մեր տնտեսական օրգանները և առանձնապես պետական ամեն ջանք պիտի թափեն դաշտում ապրողներին կապել հողի հետ: Միննույն ժամանակ պիտի աջակցել, որպեսզի նրանք դաշտավայրերում սովորեն ամեն տեսակի կուլտուրական բույսեր աճեցնել: Եթե թուրք գյուղացին կարողացավ իր ապրուստը հայթայթել հողից, նա կամաց-կամաց կբաժանվի քոչից: Լեռներում ապրող հայ գյուղացուն պիտի հրահրել, որ նա դադարի Ղարաբաղի տերիտորիայի 60%-ի վրա կուլտուրական բույսեր և հացահատիկներ ցանել: Դրա փոխարեն պիտի ամեն կերպ նպաստել, սովորեցնել, որ նա բարձր տեսակի անասնապահությամբ զբաղվի: Հացահատիկների փոխարեն գյուղացին թող լեռներում ցանի կարտոֆիլ, խոտեր և ուրիշ արմատապտուղներ, որոնք ձմեռը կհանդիսանան լավ կեր կենդանիների համար: Եվրոպայում այդ հարցը լուծված է՝ հօգուտ մեր կարծիքի: Վաղ թե ուշ արոտատեղիների և քոչի հարցը պիտի լուծվի նպատակահարմար կերպով և մեզանում:

Քոչն անցնում է Ղարաբաղի տերիտորիայի հետևյալ ճանապարհներով.
 ա) Ասկարան-Շուշի-Լիսագորսկ, բ) Ասկարան-Բալլուջա, գ) Գանձասարի վանքի մոտով, դ) Թարթառ-Սաղսաղանի կամուրջ, ե) Խոնաշեն-Աղսղլան-Շուշի, զ) Տողի թաղի ձորը (Туго-тагское ущелье):

Քոչվորների յուրաքանչյուր գյուղ ունի արոտավայրերում իր մշտական տեղը: Ղարաբաղի կառավարությունը պարտավոր է այդ տեղերը հատկացնել եկվոր քոչվորներին: Արոտները տրվում են շատ էժան գնով: Նրանք բաժանվում են 4 կատեգորիայի.

- 1-ին կատեգ. արոտատեղ. քոչվորն. սեզ. 1 դես. տալիս են 75 կ.
- II » » » » » » » » 55 »
- III » » » » » » » » 40 »
- IV » » » » » » » » 25 »

Հարթ տեղերն առաջին կատեգորիայի մեջ են մտնում, իսկ ժայռոտ տեղերը՝ չորրորդ կատեգորիայի:

Ալայյան արոտների բարձրությունը Ղարաբաղում հասնում է մինչև 11219 ոտնաչափ. Մոավ սարը՝ 11219 ոտնաչափ, Քիրս՝ 8989, Փոքր Քիրս՝ 7340, Սաղսաղան՝ 7083, Դիզափայտ՝ 8186: Հիշյալ սարերը ծածկված են

փարթամ և անուշաբույր խոտերով, որոնք իրենց համով, շվեյցարական ալպերի խոտերից ետ չեն մնում:

Արոտներից ստացած օգուտը շատ աննշան է: 1923/24թթ. ստացվել է ընդամենը 14000 ռուբլի եկամուտ, որի 50%-ը մտնում է կենտրոնական կառավարության գանձարկղը, իսկ մյուս 50%-ը գնում տեղական գավգործկոմների օգտին: 1926/27 տարում ստացվել է 17,861 ռուբ. 0,7 կ. օգուտ:

Ղարաբաղն իր արոտներից ավելի վնաս է ստանում, քան օգուտ:

IX

ԱՆՏԱՌՆԵՐ

Անտառները Ղարաբաղի ամենամեծ հարստությունն են: Սրանից 100-150 տարի առաջ Ղարաբաղի տերիտորիայի 75%-ը ծածկված է եղել անտառներով, իսկ 50 տարի առաջ տերիտորիայի կեսն է անտառապատ եղել: Վերջին 50-60 տարիների ընթացքում, նամանավանդ 1917-1922թթ., շրջանի անտառների 10%-ը վանդալականորերեն կտրտվել են: Չնայելով այդ բոլորին՝ այսօր էլ Ղարաբաղի անտառները բոնում են մեծ տարածություն: Ղարաբաղի անտառների տարածությունը հավասար է 140000 դեկադարին¹, որը կազմում է ամբողջ տերիտորիայի 37%-ը: Սա բավական մեծ տոկոս է: Բայց ափսոս, որ անտառները երկրում համահավասար չեն տարածված. արևելյան մասը համարյա զուրկ է անտառներից, իսկ արևմտյան մասն անտառներով չափազանց հարուստ է: Որպեսզի Ղարաբաղի անտառաշատությունը պարզենք, անհրաժեշտ եմ համարում համեմատել նրան ուրիշ պետությունների հետ.

¹ *Տե՛ս՝ u Народное хозяйство Закавказья в цифрах, стр. 83*

Պետություններ	Անտառաշատություն (лесистость) % %-ով
Ֆինլանդիա . . .	58
Շվեդիա	49
Կանադա	38
Մ.Պետություն	37
Խ.Միություն.	35
Նորվեգիա . . .	22
Ֆրանսիա . . .	16
Անգլիա	5
Անդրկովկաս . .	18
Հարավ-Օսեթիա	73
Աջարիա	59
Աբխազիա . . .	52
Լ.Ղարաբաղ . .	37**
Վրաստան . . .	25
Ադրբեջան . . .	14
Հայաստան . . .	11,8

Այս թվերը ցույց են տալիս, որ Ղարաբաղն իր անտառաշատությամբ (лесистость) Անդրկովկասի միավորների մեջ առաջնակարգ տեղերից մեկն է բռնում:

Ղարաբաղի անտառները գավառների վրա այսպես են բաժանվում.

Անտառամասեր (Лесные дачи)	Մակերևույթը	
	Ընդհանուր մակերևույթը	Անտառների իսկական մակերևույթը
1. Դիզակ		
ա) Թումասի անտառամաս	} 34381 դեա.	21338 դեա.
բ) Օվանեսի անտառամաս		
2. Խաչեն		
ա) Չանախչիի անտ.	8365 »	7055 »
բ) Սաղսաղանի »	25281 »	16000 »
գ) Բաղիրխանի »	7495 »	5000 »
դ) Խաչենի »	1000 »	800 »

** «Объяснительная записка к государственному бюджету З.С.Ф.С.Р. на 1925/26 бюджетный год часть эконом. стр. 95-ում ավելած է, որ Ղարաբաղի անտառաշատությունը 26% է

ե) Խալիֆալինի »	3724 »	1500 »
զ) Ջարիալինի »	2000 »	350 »
3. Ջրաբերդ	<u>47865 »</u>	<u>37905 »</u>
ա) Չալդարինի »	35129 »	28640 »
բ) Մադադիսի »	22625 »	17000 »
	<u>57754 »</u>	<u>45640»</u>

Ընդամենը 140000 դէս

104883 դէս.

Պարզվեց, որ անտառների հարստությամբ առաջին տեղը բռնում է Ջրաբերդը, երկրորդ տեղը՝ Խաչենը և երրորդ տեղը՝ Դիզակը:

Անտառների ծառերը տերևավոր են, փշատերև համարյա չկան: Միայն Թումասի անտառամասում տեղ-տեղ երևում են գիհենու (*можжевельник*) նոսր տունկեր, իսկ Չանախչիի և Մադսադանի անտառամասերում՝ լեռների կատարներին, մեկ-մեկ պատահում են փոքր կարմրածառեր (*тисс*): Այս հանգամանքը բացատրվում է նրանով, որ Քուռի և Արաքսի չոր հովիտները փշատերև անտառներ առաջանալուն չեն նպաստում: Անտառների մեծ մասը կարելի է շահագործել, որովհետև ծառերը 100, 120 և ավելի տարիք ունեն: Արդյունաբերական նշանակություն ունեն Չանախչիի, Օվանեսի, Մադսադանի, Չալդարինի, Բաղրբխանի և Մադադիսի անտառները:

Թե անտառների ծառերը ինչ տարիքի և տեսակի են, ցույց է տալիս հետևյալ տախտակը.

Անտառամասերի անունը (Лесные дачи)	Ծառերի տեսակը				Հասունություն	Բշխող տարիք	Պաշարը (հաշված խորանարդ սաժենով)
	Կաղնի	Պեխի (граб).	Հաճարենի (бук)	Ուրիշներ			
Չանախչիի	0,4	0,4	---	0,2	0,6	60-100	20-25
Սաղաղանի	0,3	0,4	0,2	0,1	0,6-0,7	60-100-120 և ավել	25
Չալդարիինի	0,4	0,2	0,3	0,1	0,7	80-120 և ավել 20-60-80 և ավել	
Օվանեսի	0,5	0,4	---	0,1	0,7	20-80 և ավել	
Բաղիրխանի	0,3	0,6	---	0,1	0,5	30-60 և ավել	20
Մաղաղիսի	0,3	0,3	0,3	0,1	0,6	60-80-100-120 և ավել	25

Այս աղյուսակից պարզվում է, որ Ղարաբաղի անտառների ամենատարածված ծառն է պեխին, երկրորդ տեղը բռնում է կաղնին և երրորդ տեղը՝ հաճարենին¹: Կան մեծ քանակությամբ ընկուզենի^{***}, հոնի, լորենի^{***}, հացենի (ясень), տկողնենի և այլ տեսակի ծառեր: Ծառերի 60-70%-ը հասուն են: Հիշյալ անտառամասերի ծառերի մեծամասնության միջին տարիքը 80-100 է:

Անտառների դերը տնտեսական կյանքում շատ մեծ է: Նա ոչ միայն տալիս է վառելափայտ, շինարարության փայտ, ձյութ, թղթի համար նյութեր, այլ ազդում է նաև կլիմայի, վերնահողի և ոռոգման վրա: Միանգամայն պարզված է, որ այնտեղ, որտեղ անտառները կտրտվել են, գետերը և գետակները չորացել են կամ սակավաջուր դարձել: Նույնը կարելի է պնդել և Ղարաբաղի մասին: Այնտեղ, որտեղից մի ժամանակ տասնյակ գլզան աղբյուրներ էին հոսում, այժմ նրանք անտառների կտրտման շնորհիվ կա՛մ չորացել են, կա՛մ չորանալու վրա են: Ղարաբաղի շատ գյուղերում մի կուժ ջուր լցնելու համար ստիպված են լինում ժամերով հերթի կանգնել:

¹)Տեղացիք ասում են «հճրկենի»

^{***} Ջրաբերդում շատ վայրենի ընկուզենիներ կան: Այնտեղ ընկույզ այնքան շատ կա, որ չեն կշռում, այլ չափում են

^{***} Տեղացիք ասում են «հլոռնի»

Անտառներն ազդում են և կլիմայի վրա, պաշտպանում են քամիներից: Շատ տեղերի երբեմնի բարեխառն կլիման, անտառների վանդալակահորեն հատումից հետո դարձել է խիստ:

Պարբերական երաշտները նույնպես արդյունք են անտառահատման: Ձյունն անտառում գարնանը մի ամսով ուշ է հալվում, քան բաց դաշտում: Անձրևների ուշացման դեպքում ձյան խոնավությունը փրկում է երկիրը երաշտից: Ռուսաստանի մերձվոլգյան և տափաստանային մասերի պարբերական երաշտներն անտառառչնչացման արդյունքն են:

Ղարաբաղի անտառները կարևոր են ոչ միայն ավտոնոմ Ղարաբաղի, այլ նաև դաշտավայրի համար: Եթե Թարթառի, Խաչենի գետի, Գարգառի և մյուս գետակների ջրերը պակասեն կամ չորանան, այն ժամանակ ամբողջ Ադդամի գավառը կվերածվի մի ամայի անապատի: Իսկ այդ գավառը Ադրբեջանի ամենահարուստ, արդյունք տվող շրջաններից է:

Անտառները պիտի փայփայել, պահել-պաշտպանել այնպես, ինչպես մեր աչքի բիբը, որովհետև առանց նրանց Ղարաբաղը կկորցնի իր հմայքի 50%-ը: Այսօրվա գեղարվեստական Ջրաբերդն իր գեղեցկությունը պարտական է միմիայն իր անտառներին: Չնայելով այդ բոլորին՝ դեռ մինչև օրս էլ մեր գյուղացին անտառների նշանակությունը գնահատել չի կարողանում: Նա չի ըմբռնում, որ իր երջանկության գլխավոր աղբյուրներից առաջինն անտառն է:

Անտառը շահագործել, նրանից օգուտ ստանալ մենք դեռ չգիտենք: Ճիշտ է, Ղարաբաղի անտառները զուրկ են սոսի, սամշիտի, տիսի և այլ թանկարժեք ծառերից, բայց նրա կաղնին, ընկուզենին, հաճարենին, լորենին այնքան արժեքավոր են, որ եթե ռացիոնալ հիմունքներով շահագործվեն, մեծ օգուտ կտան: Առանց քաշվելու կարող ենք պնդել, որ Ղարաբաղի բյուջեի կեսից ավելին հնարավոր է անտառներից հանել: Ղարաբաղը չունի ոչ մի կանոնավոր սղոցարան: Այնինչ Թարթառի, նրա վտակների, Խաչենի վրա կարելի է տասնյակ սղոցարաններ դնել և տախտակներ, տակառաճաղեր (кленка), կահ-կարասիք, տուն շինելու անհրաժեշտ փայտանյութեր (սյուներ, մի) պատրաստել ներքին և արտաքին շուկաների համար: Բայց այսօր Ղարաբաղ է ներմուծվում ոչ միայն սոսի (շամի) տախտակներ, այլև այնպիսի իրեր, որոնք Ղարաբաղում աճող ծառերի փայտից կարելի է պատրաստել (օր.՝ տակառներ):

Պեխին տալիս է լավ վառելիքայտ և ածուխ, որոնք կարող են ոչ միայն Շուշու և Ստեփանակերտի շուկաների կարիքները բավարարել, այլև արտահանման (Ադդամ և հեռուները) նյութ ծառայել:

Հաճարենուց կարելի է պատրաստել վիենական կահ-կարասիք (венская мебель), տան հատակի տախտակներ և տակառաճաղեր: Անդրկովկասի և ռուսական շուկաները հաճարենուց պատրաստած աթոռների և տակառաճաղերի մեծ կարիք ունեն: Վրաստանի Գրուզլեստրեստը, այդ զգալով, այդ ուղղությամբ այժմ մի շարք աշխատանքներ է տանում: Գրուզլեստրեստը 1926թ. Մարիլիսում (Շորապանի գավառ) բանում է կահ-կարասիքի գործարան, որտեղ կարմիր հաճարենուց պատրաստում են մեծ քանակությամբ աթոռներ, որոնք այսօր վաճառվում են ոչ միայն Թիֆլիսում և Վրաստանի մյուս քաղաքներում, այլ նաև արտահանվում են Հայաստան, Ադրբեջան (Բաքու, Գանձակ) և Ռուսաստան: Ռուսաստանում հաճարենիներ համարյա չկան: Իսկ ամենից լավ աթոռներ տալիս է Լեռնային կարմիր հաճարենին: Այդ հանգամանքն Անդրկովկասի հաճարենու վերամշակման գործը դյուրացնում է և նրա համար լայն շուկաներ բանում:

Նույն Գրուզլեստրեստը 1926թ. Բորժումում բացել է և մի տակառաճաղի (клепка) գործարան, որտեղ սպիտակ հաճարենուց պատրաստվում են մեծ քանակությամբ տակառաճաղեր: Գտնված է, որ յուրի տակառների համար սպիտակ հաճարենուց պատրաստած տակառաճաղերն ամենալավերն են: Բորժումու գործարանի տակառաճաղերն ամենալավերն են: Բորժումու գործարանի տակառաճաղերը շուկայի որոնմամբ չեն հետաքրքրվում, որովհետև պատրաստած բոլոր տակառաճաղերը գնում է Մոսկվայի Մասլոցենտրը (маслоцентр-ը):

Մենք տեսանք, որ Ղարաբաղը հաճարենու անտառներով շատ հարուստ է: Ինչպես Վրաստանում պատրաստած աթոռները և տակառաճաղերն են ներքին և արտաքին շուկաներում մեծ ընդունելություն գտնում, նույն ընդունելության կարծանանան և Ղարաբաղի հաճարենուց պատրաստածները:

Ղարաբաղում հարյուրավոր ատաղձագործներ կան, որոնք աշխատանք որոնելու համար շրջում են Անդրկովկասի բոլոր քաղաքները: Եթե Ղարաբաղի անտառաշատ վայրերում գործարաններ բացվեն, երկրի ներսի արհեստավոր-տնայնագործները կդադարեն այլևս թափառական կյանք վարել:

Հաճաբենու պտուղներից կարելի է ստանալ յուղ՝ կերակրի և սապոնի արտադրության համար: Յուղ ստացվում է սղմիչ (пресс) մեքենայի միջոցով: Յուղից հետո մնացած քուսպը (жмыха), որը հասնում է պտուղի 60-70%-ին, հանդիսանում է եղջուրավորների և խոզերի համար աննման կեր:

Կաղնի ծառից տեղում պատրաստում են հատկապես սայլի անիվի մասեր (косяк - հեծամաս): Կաղնին ևս տալիս է ամենալավ տակառաճաղեր գինու տակառների համար: 1912-18թթ. Ջրաբերդում, Դիզակում և Քրդիստանի գավառում ֆրանսիական մի ընկերություն կաղնուց մեծ քանակությամբ տակառաճաղեր էր պատրաստել, որի մի մասը արտահանել էր, իսկ մյուս մասը մինչև վերջին տարիները մնում է Քրդիստանում և Ղարաբաղում:

Ապացուցված է, որ Ղարաբաղի կաղնուց պատրաստած տակառաճաղերը որակով շատ բարձր են:

Ընկուզենուց պատրաստվում է ամենալավ կահ-կարասիք, որն ավելի թանկ է գնահատվում, քան մյուս նյութերից պատրաստածները: Թանկ է գնահատվում ընկուզենու դրուագաթերթերը (фанерка):

Լորենուց պատրաստում են տախտակ, շրջանակներ, պահարաններ և ամենաընտիր տեսակի փեթակներ: Այժմ Ղարաբաղում գործ է ածվում տների համար տախտակներ գլխավորապես տեղական լորենուց: Մոճիի տախտակներ ներմուծվում է Վոլգայի ափերից: Լորենու տախտակները սոճիի տախտակներից որակով շատ բարձր են:

Հացի ծառից պատրաստում են Ղարաբաղում սամի, լուծ և այլ պարագաներ:

Պիտանի են թեղին, հոնին և այլն:

Բոլոր ծառերը կարելի է այս կամ այն նպատակի համար օգտագործել: Բայց այդ ուղղությամբ աշխատանք համարյա չի տարվում: Այդ հանգամանքը բացատրվում է նրանով, որ անտառային հողամասերը մեծ մասամբ հեռու են ընկած ոչ միայն երկրի միակ խճուղուց, այլ և սայլի ճանապարհներից: Առանց ճանապարհների (գոնե՝ խճուղիների) Ղարաբաղի անտառները կմնան երկրի համար լոկ մեռած կապիտալ: Չպիտի կարծել, որ Ղարաբաղը ճանապարհների տեսակետից Խորհրդային միության մեջ բացառություն է կազմում: Նույն վիճակի մեջ են գտնվում Աջարիան, Աբխազիան, Ադրբեջանը, Հայաստանը և Սիբիրը: Ճանապարհների և խիտ ազգաբնակչության բացակայության շնորհիվ Սիբիրի կուսական

անտառները Ռուսաստանին մինչև համաշխարհային պատերազմը տարին տալիս էին մի դեյաատինին 5 կոպ. օգուտ, 1925/26 արդյունաբերական տարում՝ 1,7 ապրանքային կոպեկ*:

Հետաքրքիր է՝ որքան օգուտ են տալիս Ղարաբաղի անտառները: 1923/24թթ. մուտք եղել է 25000 ռ., իսկ ծախս՝ 15000 ռուբլի, ուրեմն մաքուր եկամուտ ստացվել է 10000 ռուբլի: Յուրաքանչյուր դեյաատինին գալիս է 7 կոպ.: 1925/26թթ. մաքուր եկամուտ ստացվել է 58309 ռուբլի 86 կոպ.:

Մինչև համաշխարհային պատերազմը Ջեբրայիլի և Թարթառի անտառային շրջանները (лесничество) ոչ մի օգուտ չէին տալիս: Եկամուտ տալիս էր միայն Շուշվա անտառային շրջանը, որից պետությունը մինչև պատերազմը ստանում էր 25000 ռուբլի օգուտ:

- Ինչո՞ւ Շուշվա անտառային շրջանը օգուտ էր տալիս, իսկ Թարթառի (Ջրաբերդի) շրջանը՝ ոչ:

Այդ երևույթը բացատրվում է նրանով, որ Շուշվա շրջանի ճանապարհները, մյուս շրջանների հետ համեմատած, ավելի լավ պայմաններում են գտնվում: Հետո Շուշին, իբրև միակ փայտ կլանող շուկան, Շուշվա անտառային շրջանից մոտ է ընկած:

Վերև մենք շեշտեցինք, որ Գերմանիայում, Ֆրանսիայում և Ռուսաստանի մի շարք նահանգներում 1 դեյաատին անտառից տարին ստանում են 10-25 ռուբ. մաքուր եկամուտ: Ղարաբաղը, իհարկե, այդքան օգուտների մասին մոտ ապագայում երազել չի կարող, բայց եթե անտառի շահագործումն առանձին հոգացողության առարկա դառնա, ներկա պայմաններում անգամ հնարավոր է մի դեյաատինից ստանալ մեկ ռուբլի: Այդ հաշվով 140.000 դեյաատինի օգուտը կանի 140.000 ռուբլի: Ղարաբաղի նման մի աղքատ երկրի համար անտառից ստացած այդ օգուտը երկրի շատ բացեր կծածկի:

Որպեսզի անտառը պետությանն օգուտ տա և միևնույն ժամանակ չվնասվի, անհրաժեշտ է.

ա) Ամենից առաջ անտառապահների քանակը և որակը բարձրացնել: 1925 թ. Ղարաբաղում ընդամենը կար 44 անտառապահ. դրանց թիվը պիտի

* Մինչև պատերազմը Գերմանիայի անտառների ամեն մի դեյաատինը պետությանը տալիս էր 20-25 ռուբլի օգուտ, իսկ Ֆրանսիայում՝ 10 ռուբլի: Ֆրանսիայի և Գերմանիայի անտառներից մեծ օգուտ ստանալը բացատրվում է այդ պետությունների զարգացած տրանսպորտով և խիտ ազգաբնակչությամբ: Որ իրոք անտառներից ստացած օգուտը կախված է վերոհիշյալ երկու ֆակտորներից, այդ ցույց կտան հետևյալ թվերը. 1913թ. եվրոպական Ռուսաստանի անտառների ամեն մի դեյաատինը տալիս էր միջինը 1ռ. 33 կ. օգուտ, բայց նրա՝ տրանսպորտով և ազգաբնակչությամբ խիտ շրջանները (Կիև, Պոդոլ, Ներսոնես, Պոլավովա) տալիս էին 17-23 ռ. օգուտ

հասցնել առնվազն 60-70 հոգու: Անտառապահները ստանում են չնչին ռոճիկ (27 ո. 40 կ): Դրանց ռոճիկները պիտի առնվազն բարձրացնել մինչև 40-50 ռուբլի: «*Խորհրդային Ղարաբաղը*» լեցուն է անտառապահների հասցեին ուղղված անվերջ գանգատներով: Սրանց մեծ մասը պիտի ճիշտ համարել: Գանգատների մեծ մասը կվերջանա այն դեպքում, երբ նրանց ռոճիկները բարձրանան:

բ) Պիտի անտառները լավ ուսումնասիրել, որովհետև առանց դրա անհնարին է ձեռնամուխ լինել նրանց շահագործման:

գ) Թույլ չտալ քոչվորների հոտերն անտառում արածել:

դ) Որպեսզի գյուղացին անտառից ծածուկ փայտ չկտրի, պիտի նրան միանգամայն մատչելի գնով փայտ ծախել:

ե) Բաց անել մի շարք կոռպերատիվ արհեստանոցներ՝ կահ-կարասիք և ուրիշ նյութեր պատրաստելու ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին շուկայի համար:

զ) Ոչ միայն եղածները չպիտի կտրտվեն, այլև պետք է նորանոր անտառներ առաջ բերել: Ղարաբաղում հեշտությամբ կարող են աճել լեռնային սոճին ու եղևնին: Այս ծառերը թե՛ Ղարաբաղի անտառները նոր տեսակներով կհարստացնեն, թե՛ նրա կուրորտային արժեքը կբարձրացնեն (սոճին տուբերկուլյոզի համար պիտանի ծառ է) և թե՛ ապագայում շինարարության համար բարձր տեսակի նյութեր կմատակարարեն:

Ղարաբաղի հողժողկոմատը վերջին տարիներին անտառների նկատմամբ մի շարք կուլտուրական աշխատանքներ է տարել: Նա *Խայփալվի* անտառամասում 1926թ. գարնանից *Պեխ աղբյուր* կոչված տեղում փշատերև և տերևավոր ծառերի մնայուն տնկարանի հիմք է դրել: Այդ տնկարանը 6 դեպատին տարածություն է բռնում: Փշատերև ծառերի (շամի, արևելյան եղևնու, կովկասյան պիխտայի) սերմեր բերվել են Բորժոմիից, իսկ տերևավոր ծառերի սերմեր (միմոզայի, խուրմայի, հացի ծառի, թխկենու-клен, ընկուզենու-грецкий орех) բերվել են Լենքորանից: Բերած սերմերը ցանել են Խազագում (Ամարասի մոտ), Բեջանում, Գավախանում և Թոփխանում: Փշատերև ծառերի սերմեր բաժանվել են նաև ագրոկայաններին և գյուղացիությանը: Ցանածի 50%-ը աճել է և առողջ տեսք ունի, իսկ մնացած կեսը երաշտի պատճառով չորացել է:

X. ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ղարաբաղում տնայնագործության համար կան միանգամայն նպաստավոր պայմաններ. սակավահողություն, երկարատև ձմեռներ (4-6 ամիս), հարուստ անտառներ (նամանավանդ արևմտյան մասում), բրդի, բամբակի և բոժոժի առատություն երկրի ներսում և հարևան գավառներում, ավելորդ աշխատող ձեռքեր և այլն: Մինչև անցյալ դարի 70-ական թվականները, երբ դեռ Բաքուն նշանավոր արդյունագործական կենտրոն չէր դարձել, երբ Բաքու-Թիֆլիս-Բաթում երկաթուղագիծը՝ Անդրկովկասի արդյունագործության և առևտրի այդ զարկերակը, դեռ չէր անցկացվել, Ղարաբաղի ավելորդ ձեռների մեծ մասը մնում էր իր ներսը, գյուղացու և տնայնագործի կապը քաղաքների հետ սերտ չէր: Մինչև այդ՝ տնայնագործությունը Ղարաբաղում զարգացած էր: Բայց 70 և 80թթ. հետո դրությունը միանգամից փոխվում է. Բաքուն սկսում է արագ տեմպով զարգանալ և դարի վերջին դառնալ համաշխարհային նավթի արտադրության կենտրոն (1901թ. համաշխարհային նավթի 52%-ը տալիս էր Բաքուն): Այդ ժամանակ Բաքուն սկսում է կլանել մեծ քանակությամբ Ղարաբաղի տնայնագործներ: Տնայնագործության թուլացմանը նպաստել է նաև կենտրոնական Ռուսաստանի և Լեհաստանի մանվածային արդյունագործության զարգացումը: Իվանով-Վոզնեսենսկու, Մոսկովի, Լոձի նուրբ և էժան գործվածքների հետ Ղարաբաղի այսների ձեռքով միջնադարյան ճլկավերի վրա գործած կոշտ ու կոպիտ (բայց՝ պինդ) բամբակի և բրդի շալերը մրցել չէին կարող:

Պակաս չի նպաստել թուլացմանը նաև 1870թ. հանքային (անիլին) ներկերի գյուտը, որը գորգագործության և կարպետագործության մեջ առաջ բերեց շատ մեծ հեղաշրջում: Չնայելով այդ բոլորին՝ մինչև համաշխարհային պատերազմը և այժմ էլ Ղարաբաղում շարունակում են զբաղվել տնայնագործությամբ:

Բրդից եվ բամբակից թել պատրաստելը և կտորեղեն գործելը դարաբաղցու կնոջը լավ հայտնի է: Եթե այսօր էլ նայելու լինենք Ջրաբերդի և Դիզակի լեռնային մասերում ապրող գյուղացու վրա, կտեսնենք, որ նրա ամբողջ հագուստեղենը տանտիկնոջ ձեռքով է պատրաստված. տրեխի տրիսատանը պատրաստել է տանտիկինը, փթավայի, շարվարի, չուխայի կամ տուժուրկայի կտորները ևս անցել են տանտիկնոջ ձեռքով: Շուկայից գյուղացին միայն գնում էր շապկի կտավը: 1918-1923թթ. շապկի կտավը՝

հավաքագրում, ևս տանն էր պատրաստվում: Ղարաբաղցի կինը ինքը բուրդը լվանում է, չորացնում, սանդերքով գգում, նահապետական ճախարակով մանում ու ոլորում, միջնադարյան ճլկավերի (դազգահ) վրա կտորներ պատրաստում և հետո ներկում (մեծ մասամբ՝ բուսական գույներով): Բրդից և բամբակից պատրաստում են գորգեր, կարպետներ, ջեջիմներ, մաֆրաշներ, խուրջիններ, գուլպաներ, վերնագգեստի շալ, փթավա և այլն: Բացի գորգերից և մասամբ կարպետներից, գյուղացի կանայք մյուսները պատրաստում էին իրենց սեփական կարիքների համար: Առաջները Ղարաբաղում տուն չի եղել, ուր գոնե տարին մի գորգ կամ կարպետ չգործվեր: Այդ, իհարկե, եղել է սրանից 40-50 տարի առաջ, երբ բրդի փուլը ծախվում էր 1-2 ռուբլի: Այդ երանելի ժամանակները գորգ կամ կարպետ գործողներին վարձ չէր տրվում, որովհետև գյուղերում հարևան կանայք իրար փոխադարձաբար օգնում էին: Փոխադարձ իրար օգնելը Ղարաբաղում կոչվում է «*մջի*» կամ «*մաջի*», իսկ բանողները կոչվում են *մջավուրներ*: Նման պայմաններում մի գորգ (միջին մեծության և որակի) նստում էր մոտավորապես 21-22 ռուբլի (8 ռուբլի նստում էր բուրդը, 2 ռ. 50 կ.՝ պաղլելը (квасцы) և երկաթե արջասպը (железный купорос), 8 ռուբլի 2 մջավուրի կեր, 3 ռուբլի էլ հանքային գույների վրա էր ծախավում¹:

Այստեղ չի հաշվված տանտիկնոջ զգելը, մանելը, գործելուն իր մասնակցելը, բուսական գույները և այն աշխատանքները, որ տանտիկինը, համաձայն *մջիի* սկզբունքի, պիտի կատարի հարևանների համար: Եթե նման պայմաններում պատրաստած գեղարվեստական գորգը ծախվեր 40-50 ռուբլիով, գյուղացու ընտանիքը զգալի չափերով շահվում էր: Կար ժամանակ, որ Ղարաբաղի գորգերը ներքին և նամանավանդ՝ արտաքին շուկայում շատ բարձր էին գնահատվում: Ա. Ս. Փիրալովը Ղարաբաղի գորգագործության մասին հետևյալ կարծիքն է հայտնում. «*Ղարաբաղի գորգագործության շրջանը, որը զարգացել է Պարսկաստանի ազդեցության տակ, տալիս է ամենամեծ գորգերը՝ 2, 3-4 կամ 6-8 արշին: Վերջերս սկսել են ավելի լայն գորգեր պատրաստել... Տեխնիկական տեսակետից արտադրությունը շատ բարձր է կանգնած, բայց դժբախտաբար գորգի գեղարվեստական գույները խունանում են՝ շնորհիվ անիլինի, որը սկսել է*

¹ Ղարաբաղում միջին գորգի վրա ծախավում է 4 փուլ բուրդ, փուլը 2 մանեթով՝ կանի 8 ռուբլի: 4 փուլ բրդից դուրս է գալիս 50 գրվանքա մաքուր թել: Ներկելիս ամեն մի գրվանքա թելի վրա ծախավում է 1/4 գրվանքա երկաթե արջասպ և այդքան էլ պաղլել: Արջասպի և պաղլելի գրվանքան այդ ժամանակները արժեին 10 կոպ. Միջին գորգը 3 հոգով (2-ը մջավուր) ավարտվում է 20 օրում: 1 մջավուրի կերը հաշվել էլ օրական 20 կոպ.

տարածվել այստեղ անցյալ դարի 70-ական թվականներից: Անցյալ դարի վերջին Շուշին գորգի արտադրության կենտրոնն է եղել: Այստեղ հավաքվել էին խոշոր արտահանողներ և ամենաճաշակավոր գորգագործներ, որոնց արտադրանքներն արտահանվում էին Արևմտյան Եվրոպա և առանձնապես՝ Անգլիա: Այստեղի գորգագործ կանանց ցուցակագրություն չի եղել, բայց պիտի հաշվել, որ այս շրջանում աշխատելիս են եղել 50000-ից ոչ պակաս կին գորգագործներ, որոնք դրսի շուկաների պահանջների հետ ավելի լավ էին ծանոթ, քան մյուս շրջանի տնայնագործները: Եթե գորգի արտահանությունը վերսկսվի, այն ժամանակ պիտի ուշադրություն դարձվի ալիզարինի (և ոչ ալինինի) դժվար խունացող գույների վրա, եթե հնարավորություն չլինի վերադառնալու հին բուսական գույներին»**:

Լեոնային Ղարաբաղում 50 հազար գորգագործ կանայք լինել չէին կարող, որովհետև 1926թ. դեկտեմբերի տվյալով այստեղի ազգաբնակչությունը հասնում էր 126000-ի: Այդ թիվը հավանորեն վերաբերում է Ղաշտային և Լեոնային Ղարաբաղին և Քրդիստանին, որոնց ազգաբնակչությունը 300000-ից ավել է:

Գորգագործությունը շրջանում հնարավոր է վերականգնել, եթե կառավարությունը հատուկ ուշադրություն դարձնի տնայնագործների վրա: Այժմ բուրդն այնքան է թանկացել (1 փ. արժե 15-20 ռուբլի), որ Ղարաբաղի միջին տնայնագործն անգոր է իր սեփական ուժերով բուրդ գնել: Ղարաբաղում անհրաժեշտ է բացել արհեստանոցներ, ուր հազարավոր այրի կանայք կարող են աշխատանք գտնել: Արտադրության գործն ամուր հիմքերի վրա դնելու համար հարկավոր է նախկին, բայց այսօր կորցրած շուկան ձեռք բերել: Իսկ այդ հեշտ կարելի է իրագործել այն դեպքում, երբ նորից ճաշակով գորգ պատրաստելն առանձին ուշադրության առարկա դառնա: Պիտի իմանալ, որ Ղարաբաղի կինը ընդունակ է ոչ միայն ընդօրինակելու, այլև ստեղծագործելու, եթե նրա աշխատանքը մինիմալ չափերով վարձատրվի: Չունենոր կանանց պիտի հավաքել և Լ. Ղարաբաղի 4 կենտրոններում կամ գոնե Ստեփանակերտում բացել գորգի և կարպետի արհեստանոցներ: Գորգագործներին պիտի ծանոթացնել հին թանկարժեք գորգերի և կարպետների ոճի հետ: Իսկ ոճը վերականգնելու համար անհրաժեշտ է Ղարաբաղի բոլոր գավառներից (և դաշտային մասից) ամենալավ և գեղարվեստական հին ու նոր գորգեր և կարպետներ հավաքել և Ստեփանա-

** Տե՛ս Վ. Ս. Կավկազ-статистико-экономический сборник, 1925 год, статья А. С. Пиралова "Кустарная промышленность Закавказ. Республик", стр. 378

կերտում տնայնագործական թանգարան բացել: Բարձրարժեք գորգ պատ-
րաստելու համար ոճի վերականգնումը բավական չէ, դրա հետ միասին
պիտի սկսել բուսական չխունացող գույների գործածությունն առանձին
գրադման առարկա դարձնել: Բարեբախտաբար բույսերի օգնությամբ թել
ներկելու սովորությունը Ղարաբաղում մինչև օրս մնացել է: Այաների
օգնությամբ 1925թ. ամռանը ինձ հաջողվեց ծանոթանալ բուսական գույնե-
րի գործածության հետ, որի մասին կարևոր եմ համարում այստեղ խոսել,
քանի որ Անդրկովկասի գրականությունը նման նյութերով շատ աղքատ է:

Լ. Ղարաբաղում թելին դեղին գույն տալու համար հետևյալ աշխա-
տանքներն են կատարվում: Նախ ներկվելիք թելը կշռում են: Ամեն մի
գրվանքա թելին վերցնում են $\frac{1}{4}$ գրվանքա պաղլեղ (շիբլեղ), որը ձգում են
ջրով լիքը կաթսայի մեջ, որպեսզի հալվի: Երբ պաղլեղախառը ջուրը
սկսում է եռալ, պաղլեղն էլ՝ հալվել, այն ժամանակ կշռած թելը պաղլե-
ղաջրի մեջ են լցնում: Մի քանի ժամ թելը եփվելուց հետո, կաթսան
վերցնում են կրակից, որ հեղուկը պաղի: Պաղելու պրոցեսը տևում է 7-8
ժամ: Այնուհետև թելը հանում են ջրից և 1-2 օր արևի ճառագայթների տակ
չորացնում, որպեսզի, ինչպես ասում են, պաղլեղը լավ նստի: Հետո դաշ-
տից հավաքած «տըղնըծաղիկ» (դեղին ծաղիկ) կոչված խոտը մաս-մաս
լցնում են նոր ջրով լցված կաթսայի մեջ, որ ջրի հետ միասին եռա, գույնը
ջրին տա: Մի քանի անգամ կաթսան տըղնըծաղիկ լցնելուց ու եփ տալուց
հետո ջուրը բավականին դեղնում է: Այդ ժամանակ պաղլեղած ու չորացած
թելը լցնում են դեղնագույն ջրի մեջ ու մոտ մի ժամ եփ տալիս: Կաթսան
կրակից նորից են վերցնում ու թողնում, որ մոտ մի օր ու գիշեր դեղին
հեղուկը թելի հետ միասին մնան կաթսայում: Թելը սառած դեղնաջրից
հանում են ու նորից մոտ 2 օր արևի տակ չորացնում: Այդ թելն էլ երրորդ
անգամ ձգում են խոշոր եղջյուրավորներից հավաքած եռացող մեզի մեջ,
ուր նա ստանում է մուգ դեղին գույն: Այնուհետև կաթսան վերցնում են
կրակից ու թողնում, որ մեզը թելի հետ միասին սառի: Թելն այս անգամ ևս
հանում են ու 2-3 օր չորացնում: Այս բոլորից հետո թելը պաղ ջրում
լվանում են, չորացնում ու անմիջապես իր նպատակին գործադրում: Դե-
ղին գույն կարելի է ստանալ սոխի կճեպից, խնձորի կեղևից և այլ բույ-
սերից: Ղարաբաղում շատ գործածական է «տըղնըծաղիկը»:

Թելը սև գույներով ներկելու համար վերցնում են նոսան կեղևը ու եփում
եռացրած ջրի մեջ: Այնուհետև ջուրը պաղեցնում են: Փափկած ու հյութի մի
մասը դուրս տված նոսան կեղևները ձեռներով լավ տրորում են իր ջրի մեջ:

Նորից կաթսան տրորած նռան կեղևներով դնում են կրակին: Երբ կեղևախառնը ջուրը սկսում է լավ եռալ, թելը լցնում են կաթսայի մեջ, որ ներկվի: Այնուհետև թելը չորացնում են, որից հետո եռացած մեզի մեջ ձգում, նորից չորացնում, պաղ ջրով լվանում ու նպատակին ծառայեցնում: Այս բոլոր գործողությունները կատարելուց հետո ստացվում է սուրճի գույն թել (цвет кофе с молоком): Եթե ուզում են նույն թելը սևացնել, այն ժամանակ թելը ձգում են ոչ թե մեզի մեջ (ինչպես *սուրճի գույն* ստացման դեպքում), այլ արջասպախառն մեզի մեջ (моча с железным купоросом): Եփելուց ու չորացնելուց հետո ստացվում է սև գույն: Եթե սև բաց գույն է ստացվում և ուզում են մգացնել, այն ժամանակ *ճպկը տերևը* (մի տեսակ ծառի տերև* լցնում են ջրի մեջ, եփում, եռացնում: *Ճպկտերևի* հեղուկի մեջ ներկելուց հետո ստացվում է ավելի մուգ սև գույնի թել:

Թելին *կարմիր գույն* տալու համար ամենից առաջ թելը պաղլեղում են** (ինչպես և դեղին գույնի ժամանակ): Հետո դիմում են տորոնի օգնության (մինչև անցյալ դարի 70-ական թվականները մեծ քանակությամբ տորոն (марена) էր ցանվում Բաքվի և Գանձակի նահանգներում (և մեծ քանակությամբ Ղարաբաղում): 70թ. անիլինի գյուտը սպանեց տորոնի արտադրությունը: Մինչև օրս էլ Բաքվի և Գանձակի նահանգներում տարածված է մեծ քանակությամբ վայրի տորոն: Տնայնագործները այսօր էլ Լեռնային Ղարաբաղում դիմում են վայրի տորոնի օգնության: Տորոնը վերցնում լավ ծեծում են, խախալում, փոշին կտորներից զատում: Ջրով լիքը կաթսայի մեջ լցնում են տորոնի կտորներ, որ փափկեն. թրջոց են դնում: Այնուհետև այդ փափկած կտորները լավ եռացրած ջրում եփում են: Եոման ժամանակ թելը ձգում են կաթսայի մեջ, որ տորոնի գույնը թելին անցնի: Թելն այնուհետև հանում են ջրից, լավ մզում ու դարսում տաշտի մեջ: Այնուհետև վերցնում են տորոնի փոշին և համաչափորեն շաղ տալիս թելի վրա ու թելը (փոշիով պատած) լցնում կաթսայի մեջ և մի քանի ժամ լավ եփում: Հետո հանում են թելը, լավ մզում, փոշին վրայից թափ տալիս: Թափ տված փոշին նորից են կաթսայի մեջ լցնում ու նորից եփ տալիս թելի հետ միասին: Այս բոլորից հետո թելը հանում, չորացնում են: Այս դեպքում ևս դիմում են մեզի ու պաղ ջրի օգնության:

Թելին *սպիտակ* գույն տալու համար վերցնում են բոլորովին սպիտակ բուրդ և մանում: Մանած թելը 8 օր դնում են թանի մեջ: Հետո 8 օր էլ

* Ղարաբաղում առում են՝ «ճապկե» ծառ

** Ղարաբաղում առում են «դրում» են

շվաքում չորացնում են: Այնուհետև թելի վրա սպիտակ կիր են շաղ տալիս և 8 օր արևի տակ փռում***: Դրանից հետո թելերը թափ են տալիս, ազատում կիրից և առանց լվանալու նպատակին ծառայեցնում՝ կարպետ կամ գորգ գործում: Բացի հիշյալ բույսերից, Ղարաբաղում օգտագործվում են և ուրիշ շատ բույսերի տեսակներ: Բուսական գույները համարյա չեն խունանում: Ինքս տեսել եմ 60-70 տարվա գորգեր և կարպետներ, որոնց նախշերի գույները ոչ միայն չեն խունացել, այլև ավելի են պարզել:

Եթե հնարավոր լինի բուսական գույներով թել ներկելը վերականգնել, վերականգնել և հին ոճը, արհեստանոցներ բացել, թանգարան հիմնել և արտահանման գործն էլ ռացիոնալ հիմքերի վրա դնել, այն ժամանակ Ղարաբաղը նորից կդառնա Անդրկովկասի գորգագործության և կարպետագործության ամենաձաղկած շրջաններից մեկը:

Բրդից եվ բամբակից շալեր պատրաստվում է Ղարաբաղի համարյա բոլոր վայրերում: Ղարաբաղի շալերը կոպիտ են, բայց դիմացկուն: Նրանք Դադստանի անհամեմատ նուրբ շալերի հետ մրցել չեն կարող: Շալեր պատրաստվում է ոչ թե արտահանության, այլ իրենց տնային կարիքների համար: 1917-23թթ. շալագործությունը նորից տարածվեց երկրում: Այժմ շալագործությունը պակասել է՝ շնորհիվ գործարանային ապրանքների ներմուծման:

Քեչա պատրաստում են թարաքամա-քոչվորները, հայերի մոտ այդ զբաղմունքը համարյա տարածված չէ:

Մետաքսե գործվածքներով շատ հարուստ է եղել Դաշտային և Լեռնային Ղարաբաղը: Պատրաստելիս են եղել գորգեր, ջեջիմներ, կանանց գոտիներ, բարձի երեսներ, խուրջիմներ (արիստոկրատիայի համար), դաջարի (ձիու վրայի շոր), չարդաթ (հայրաթի-կանանց գլխի թաշկինակ), վերմակի երես: Բարձի և վերմակի երեսները հայտնի են իրենց դիմացկունությամբ: Սրանք 100 տարուց ավելի են դիմանում: Մետաքսագործության կենտրոններն են համարվել Հադրութը (Դիզակի կենտրոնը) և Լամբարանը (դաշտային մասում՝ Բարդայի մոտ): Մինչև օրս նույն գործվածքները շարունակում են գործել, սակայն պակաս չափերով: Հադրութում այսօր գործում են շալեր, գուլպաներ և այլն: Մի ժամանակ (1860թ.)

*** Թեև գյուղացի կանայք 8 օր են ասում, բայց այդ պարտադիր չէ:

Ներքին Շենում (Խանի բաղի մոտ) եղբայր Խաչատրյան-Առաքելյանները բանում էին մետաքսի գործվածքների գործարան, որը կարճ ժամանակից հետո, ինձ անհայտ պատճառով, փակվել էր:

Դարբնագործությունը բոլոր շրջաններում կա: Այժմ այդ զբաղմունքը թուլացել է: Դարբինները և փականագործները մեծ կարիք ունեն էժան երկաթի, պողպատի, որոնց մեծ սով էր 1918-1924թթ. Ռուսաստանում: Երբ մետալուրգիան Խորհրդային միության մեջ զարգանա, և գներն էլ համապատասխանորեն իջնեն, այն ժամանակ այդ զբաղմունքը կզարգանա: 1924 թվականին Խորհրդային կառավարությունը սկսել է առանձնապես հովանավորել տնայնագործ-դարբիններին: Միայն Վարանդայի 15-20 գյուղերում այժմ դարբիններ կան:

Բրուտությամբ Ղարաբաղում վաղուց զբաղվում են: Անդրկովկասի պեղումները ցույց են տալիս, որ դեռ Քրիստոսից մի քանի դար առաջ այդ արհեստի հետ լավ ծանոթ են եղել հայերը, վրացիք և աղվանցիք: Այժմ բրուտությամբ զբաղվում են Նինգի, Ղավախան և Շեխեր գյուղերում: Ղավախանի ազգաբնակչության 10%-ը զբաղվում է բրուտությամբ: Առաջները (40-50 տարի առաջ) Ղավախանի ազգաբնակչության 50%-ն էր զբաղվում այդ արհեստով: Գյուղի շրջակայքի անտառների վանդալականորեն կտրտման պատճառով թուլացավ և այդ զբաղմունքը:

Փայտից զանազան իրեր պատրաստելը Ղարաբաղի գյուղացուն լավ ծանոթ է: Լ.Ղարաբաղի նման անտառներով հարուստ և աղքատ երկրում չէր կարող այդ զբաղմունքը չզարգանալ: Պատրաստում են ալաթ (կեռ)՝ իր մասերով, գդալներ, շերեֆներ, սայլի չարդախ, սոնի, թի, քմելի (քամելի), թախտաբանդ ու ծախում շրջանի անտառագուրկ մասի հայ և թուրք գյուղացուն, անցնող քոչվորին, կամ տանում դաշտավայրի թուրքական մասը, մթերքների հետ փոխանակում:

Մի ժամանակ Շուշում մեծ քանակությամբ պատրաստելիս են եղել սագ, քամանչա և թառ: 1920թ. կոտորածից հետո այդ զբաղմունքը համարյա վերանում է:

Այժի և հորթի կաշվից պատրաստում են **կուպրուն**: Գյուղացի չկա, որ կուպրուն չունենա: Կուպրունը պատրաստվում է ոչ թե արտահանման, այլ իրենց կարիքները բավարարելու համար: Կուպրունը գործադրվում է օղի պահելու համար:

XI

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լեռնային հարատւոյամբ Ղարաբաղը չափազանց հարուստ է: Համարյա բոլոր գավառներում մեծ քանակութեամբ հանքեր կան, որոնց չնչին մասն է հեռու անցյալում և պատերազմի նախօրյակին շահագործուելիս եղել: Այնտեղ կգտնեք երկաթ, պղինձ, արծաթ, կապար, ցինկ, ազբեստ և այլն: Բոլոր հանքերը սպասում են խորունկ ուսումնասիրութեան և ճիշտ գնահատման: Դժբախտաբար, այդպիսի աշխատանքներ մինչև պատերազմը և պատերազմից հետո շատ քիչ են կատարուել: Դրա համար դժվարանում եմ բոլոր հանքերի տնտեսական նշանակութեան և նրանց շահագործման նպատակահարմարութեան մասին որևէ բան ասել: Մի քանի հանքատեղիների մասին, որոնք 1925թ. ամռանը հարևանցիորեն ուսումնասիրուել են լեռնային ինժեներ Կարապետյանի կողմից, կարելի է միայն ճիշտ տեղեկութեան տալ: Կարապետյանը գտել է, որ օգտակար շահագործման առարկա կարող են ծառայել Ղարաբաղի ցինկի և արծաթ-կապարային (свинцово-серебряная) հանքատեղիները: Ցինկի և կապար (արճիճ)-արծաթի հանքատեղիներ Ղարաբաղում շատ կան, բայց Կարապետյանն ուսումնասիրել է միայն Մեխմանայի (Ջրաբերդում) շրջանի հանքատեղիները*:

Արծաթ-կապարային հանքատեղիները գտնուում են Մեխմանա գյուղի մոտ, որը տեղավորուած է Թարթառ գետի ավազանում՝ Եվլախից 75 վերստ (կէտը խճուղի է) հեռավորութեան վրա: Մեխմանայում ապրում են միայն 20 տուն հույն արհեստավորներ, որոնք, 1860 թվականից հաստատուելով այստեղ, սկսել են արճիճի և ուրիշ հանքեր շահագործել ու նույնիսկ հանածոն (руда) հալել: Դեռ հույներից առաջ էլ այստեղի հանքատեղիները շահագործուելիս են եղել: Այդ երևում է հանքահորերի (шахта и штольня) մնացորդներից: Հանքատեղիները Մեխմանայից հազիվ մի քանի տասնյակ սաժեն հեռու են ընկած: Մեխմանայից մի քանի վերստ (3-4 վերստ) հեռավորութեան վրա՝ Մեխմանա գետի աջ և ձախ ափի ուղղութեամբ, տարածուում են ցինկի երակներ, որոնց հաստութեանը 2¹/₂-12 երակի է հասնում: Բոլոր երակները համարյա երկրի երեսին են ընկած: Այս հանգամանքը շահագործումը հեշտացնում է: Մինչև պատերազմը և պատերազմի ժամա-

** Մեխմանայի հանքատեղիները 1927թ. Խորհրդային միութեան լեռնաբանական կոմիտեի հետախուզող կոմիսիայի կողմից առանձնապէս ուսումնասիրուել է: Կոմիսիայի աշխատանքները շարունակուելու են և 1928 թվականին*

նակ առանձին ուշադրության առարկա էր դարձել այստեղի ցինկի հանքատեղին, որը շահագործվում էր, իսկ հանածոն ուղարկվում Վլադիկավկազի արձիճ-ցինկի գործարանը՝ հալելու համար: Այժմ այդտեղի աշխատանքները կանգ են առել: Մոտ ապագայում այդ հանքատեղիները կենտրոնական կառավարությունը ստիպված պիտի լինի նորից շահագործելու, որովհետև ցինկի կարիքը Ռուսաստանում և մեզում շատ մեծ է: Մինչև պատերազմը Ռուսաստանը շատ աղքատ է եղել ցինկի և արձիճի հանքատեղիներով ու արտադրությամբ. ներքին կարիքները բավարարելու համար Ռուսաստանը ստիպված է եղել շարունակ դրսից ներմուծելու թե՛ ցինկ և թե՛ արձիճ: 1913թ. Ռուսաստանում արտադրվել է 10,5 հազար տոննա* ցինկ, իսկ ներմուծվել է 25,7 հազար տոննա: Նույն թվին արտադրվել է 1,3 հազար տոննա կապար (արձիճ), իսկ ներմուծվել է՝ 57,8 հազար տոննա: Այս թվերը ցույց են տալիս, որ Ռուսաստանը կապարի և արձիճի տեսակետից դրսի աշխարհից մեծ կախում ուներ: Այսօր նույն վիճակը շարունակում է մնալ անփոփոխ: Արծաթի տեսակետից ևս Ռուսաստանը մինչև պատերազմն անկախ չէր: Այժմ նույնպես ինքնագո չէ: Մեխմանայի ցինկի և արձիճի հանքատեղիները ռացիոնալ կերպով շահագործելու դեպքում Խորհրդային միությունը կդադարի մեծ քանակությամբ այդ մետաղները ներմուծել, նամանավանդ որ «իր պաշարով և բնավորությամբ Մեխմանայի հանքատեղին կարելի է լուրջ համարել»**: Մեխմանայի հանքատեղիների շահագործումը նպատակահարմար է ամեն տեսակետից: Նախ նրանք հարուստ են պաշարով, հանածոն մեծ տոկոս է պարունակում, շրջապատված են անտառներով, մեծ քանակությամբ ջրային ուժ կա շրջակայքում***, շրջանը հարուստ է բանվորական ձեռքերով և անասունների ուժերով: Միակ պակասությունն այն է, որ երկաթուղագծից հեռու է ընկած: Ստեփանակերտ-Եվլախ երկաթուղագծի անցկացնելու դեպքում, կիսով չափ նա կմոտենա հանքատեղիներին:

«Մեխմանայի շրջանն իր հանածոյի հաստությամբ արժանի է առանձին ուշադրության: Ինչպես երևում է, շրջանն ունի մի շարք երակներ, որոնք գործնական նշանակություն ունեն: Մինչև այսօր կատարած չնչին աշխատանքները երևան են հանել ցինկի և կապարի մեծ հարստություն: Լուրջ աշխատանքները կարող կլինեն նոր երակներ բացել: Այդ հանքատեղի-

*1 տոննան=61,05 փթի

** Տե՛ս Կարապետյանի զեկույց-գրությունը

*** Մենակ Թարթառը 150 հազար ձիու ուժ ունի

ների շահագործումն օգտավետ է ու բանական (рациональный): Հետախուզումից ու պաշարի որոշումից հետո պետք է գործարան կառուցել: Թարթառի ուժի օգտագործումը՝ մի կողմից, և երկաթուղին (Շուշի-Եվլախ)՝ երկրորդ կողմից, գործարանի կառուցումը կոյուրացնեն»*:

Մյուս հանքերից արժե հիշատակել պղինձը և ջրադացի քարը: Պղինձ Ղարաբաղում շատ կա, բայց պղնձի հանածոն իր մեջ մեծ տոկոս պղինձ չի պարունակում, դրա համար Ղարաբաղի պղինձը համարյա չի շահագործվել, եթե չհաշվենք Գանձասարի պղնձատեղին, որը համանուն գյուղից 1-5 վերստ հեռավորության վրա է գտնվում: Ղաթարի պղնձատեղին եթե շահագործվել է մինչև պատերազմը, դա բացատրվում է նրանով, որ նրա հանածոն մեծ % պղինձ է պարունակում (մինչև 18%): Ղաթարում 2-3% պղինձ պարունակող հանածոն դեն են շաքտում, չեն հալում, որովհետև ձեռնտու չէ, այնինչ Ալավերդիում 3-5%-ի հանածոն շահագործվում է, որովհետև երկաթուղուց շատ մոտ է ընկած**:

Միացյալ պետություններում նույնիսկ 1% պղինձ պարունակող հանածոն օգուտով շահագործվում է:

Խճուղների խիտ ցանցը, երկաթուղիները, ավտոտրանսպորտը և Անդրկովկասի արդյունաբերության զարգացումը Ղարաբաղի պղնձատեղիների շահագործումը կդարձնեն անհրաժեշտ և օգտակար:

Գանձասարի պղնձատեղիի*** շահագործումը դադարեցվել է 1913թ. հունիսի մեկին: 20-ից ավելի հանքահորեր փչացել են, և այժմ էլ վերանորոգման ոչ մի հույս չկա: Կենտրոնական կառավարությունն այժմ զբաղված է ավելի հարուստ պղնձատեղիների շահագործումով:

Առանձին նշանակություն ունի Ղարաբաղում Գանձասարի (Վանք) ջրադացքարը, որը լավ հայտնի է ոչ միայն Անդրկովկասում, այլ նաև Ռուսաստանում:

Գանձասարի ջրադացքարի հանքատեղին վանքից 3 վերստ հյուսիս է ընկած: Թե երբ է սկսվել այդ քարատեղին շահագործվել, դժվար է ասել: Գյուղացիներն ասում են, որ իրենք աչքները բաց են արել տեսել, որ այդ հանքը գոյություն ունի: Այդ ցույց է տալիս, որ այդ հանքը վաղուց է շահագործվում: Թե մինչև պատերազմը տարին քանի գույզ ջրադացքար է պատրաստվել ու արտահանվել, դժվար է ասել: Սակայն մի բան կասկա-

* Տե՛ս Կարապետյանի զեկուցումը

**) Ղաթարը երկաթուղուց 230 վերստ հեռու է գտնվում

*** Ընդամենը աշխատելիս է եղել 30 բանվոր: Այդ պղնձատեղին Անդրկովկասում մի առանձին նշանակություն չի ունեցել

ծից դուրս է, այդ այն է, որ այդ քարերից մեծ քանակությամբ մինչև պատերազմը արտահանվել է Թիֆլիս, Ղարս, Ախալքալաք, Հյուսիսային Կովկաս, Ռուսաստան և ավելի հեռուները: Ամբողջ Կովկասում այդ ջրաղացքարն ամենալավն է համարվում: Հանքատեղին առաջ պատկանում էր վանքին, որը տալիս էր կապալով շահագործելու, իսկ այժմ շահագործում է ժ. Տ. Բ. Խ.-ն (B .C .H .X.): 1925թ. հոկտեմբերից մինչև 1926թ. մայիսի վերջը քարահանքում արտադրվել է 522 զանազան մեծության ջրաղացքար, որոնցից 234-ը Եվլախում ծախվել է 17163 ռ. 38 կոպ.: Այդ միևնույն ժամանակամիջոցում բանվորները և ծառայողները ստացել են 11012 ռուբլի աշխատավարձ: Բացի դրանից, 133 հատ ծախվել է տեղում, իսկ 16 հատ՝ Ադդամում: Հնարավոր է ջրաղացքարի արտադրությունից մեծ օգուտներ ստանալ, եթե նրա շահագործումը բանական հիմունքների վրա դրվի: Որ, իրոք, ջրաղացքարի շահագործումը միանգամայն ձեռնտու է, այդ ցույց կտա հետևյալ հաշիվը.

24 վերշոկ տրամագիծ և 5 վերշոկ հաստություն ունեցող *չորսանց* քարի (четверик) մի գույգը 1 բանվոր պատրաստում է $8\frac{1}{2}$ օրում և դրա համար ստանում 25 ռուբ. աշխատավարձ: Այդ գույգ քարը տեղում ծախվում է 70 ռուբլով, իսկ Եվլախում՝ 10 ռուբլով: 25 վեր. տրամագիծ և 6 վեր. Հաստություն ունեցող *վեցնց* քարի գույգը 1 բանվոր պատրաստում է $8\frac{1}{2}$ օրում և ստանում 25 ռ. աշխատավարձ: Զույգը տեղում ծախվում է 115 ռուբլով, իսկ Եվլախում՝ 155 ռուբլով: 28 վերշոկ տրամագիծ և 7 վերշոկ հաստություն ունեցող *յոթնց* քարի 1 գույգը 1 բանվոր պատրաստում է 17 օրում և ստանում 50 ռուբ. աշխատավարձ: Զույգը տեղում ծախվում է 150 ռուբլով, իսկ Եվլախում՝ 220 ռուբլով: *Ութնցի* (8-9 վերշոկ հաստություն, 32 վերշոկ տրամագիծ) գույգը պատրաստվում է 26 օրում: Բանվորը ստանում է 75 ռուբ., տեղում ծախվում է 230 ռ., իսկ Եվլախում՝ 350 ռուբ.:

Արտադրությունը սեզոնային բնավորություն է կրում. աշխատանքները սկսվում են սեպտեմբերի 1-ից և վերջանում են մայիսի վերջին: 1925/26թթ. աշխատում էին 27-42 հոգի (սրանցից 2-ը ծառայողներ էին): Թե 1923 և 1924թթ. որքան քար է պատրաստվել, ճիշտ թիվը չկարողացա ստուգել: Կողմնակի կերպով իմացա, որ 1923թ. պատրաստվել է 46 գույգ, իսկ 1924թ.՝ 150 գույգ:

Գանձասարի ջրաղացքարը որակով շատ բարձր է և ավելի հայտնի Կովկասի շուկաներին: Ղարաբաղի ժ. Տ. Բ. Խ. գործը պիտի լինի՝ ջրաղացքարի դուրս հանումը և վերամշակումը դնել առողջ հիմքերի վրա: Մինչև

պատերազմը մի գույգ ջրադացքար ծախվելիս է եղել մինչև 120 ռուբլի: Ճանապարհների կանոնավորման դեպքում քարի արտադրությունն ու արտահանությունը միանգամայն շահավետ կդառնա:

Մյուս լեռնային հարստությունների մասին (երկաթ, ազրեստ...) չեմ խոսում, որովհետև նրանց շահագործմանը տնտեսական նպատակահարմարությունը դեռ գիտական ապացուցման կարիք ունի:

Երբ Ղարաբաղի միջով երկաթուղի անցնի, երկրի ձրի ջրային ուժերն էլ հանքերի շահագործման տրամադրվեն, այն ժամանակ շատ հանքեր, որոնց շահագործումն այժմ աննոտություն է, ձեռնտու չէ, կդառնա անհրաժեշտ ու միանգամայն օգտակար:

Ղարաբաղի ապագան ամենից շատ կապված է նրա ծոցում թաքնված անհատնում լեռնային հարստության շահագործման հետ:

XII

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ

Ղարաբաղը հանքային ջրերով շատ հարուստ է: Հանքային ջրերով հարուստ են նամանավանդ Ջրաբերդը և Դիզակը: Տեղական ժողովուրդը վաղուց օգտվում է այդ ջրերից, որի դրական ներգործությունը հայտնի է ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղի, այլ նաև դաշտային մասի ազգաբնակչությանը: Ամենից շատ Ղարաբաղը հարուստ է *ածխաթթվուտային* (թթու ջուր-углекислые воды) ջրերով: Ժողովուրդն այդ ջրերին տալիս է «*թթու ջուր*» անունը: Թթու ջրեր շատ կան Խաչենի և Թարթառի հովիտներում: Որքան մոտենում ենք Քրդիստանի սահմաններին, նրանց թիվը շատանում է: Թթու ջուր կա Քոլատակում (Խաչենի հովտում), Ուշաղզ գյուղի մոտ, Հաթերքի շրջանում (Թարթառի հովտում): Եթե Ուշաղզի թթու ջուրը լցնենք կժի մեջ և բերանը փակենք, նա կես ժամից հետո կտրաքի: Ջրաբերդում՝ Թարթառի և Խաչենի հովտում այնքան շատ թթու ջրեր կան, որ երբ գյուղացուն հարցնում էք, որ ցույց տա որևէ թթու ջրի տեղ, նա ասում է. «Ո՞ր ձորինն էք ուզում՝ ցույց տամ»: Ածխաթթվուտային ջրեր կան և այսօրվա Խաչենում (պատմական Վարանդայում): Դրանցից մեկը լավ հայտնի է շուշեցիներին: Նա գտնվում է Շուշուց 17 վերստ դեպի արևմուտք՝ Սաղսաղան լեռան տակին (Քիրսից 7 վերստ, դեպի հյուսիս-արևմուտք): Այդ ջրից մի քանի քայլի վրա գտնվում է *երկաթե ջուր*: Միաժամանակ այստեղ վաննա է եղել, բայց այժմ չկա: Այս ջուրը անուշադրության է մատնված: Ջուրն ամբողջովին վարակված է, որովհետև ամեն

տեսակի հիվանդություն ունեցող հովիվներ մտնում են նրա մեջ լողանում: Մի քանի քայլի վրա այս երկաթե ջրից կա խմելու երկաթե ջուր, որը նույնպես անխնամ դրության մեջ է գտնվում:

Բոլոր հիշյալ ջրերի առողջապահական նշանակության մասին որևէ բան ասել դժվարանում են, քանի որ նրանցից և ոչ մեկը լաբորատորական քննության չի ենթարկվել: Առժողկոմ Ջաքարյանի ասելով՝ Լիսագորսկու երկաթե ջուրն ավելի թունդ է (շատ երկաթ է պարունակում) Ժելեզնովոդսկու հանքային ջրերից: Մի առանձին ուշադրության արժանի են Տումի (Դիգակի) գյուղի հանքային ջրերը, որոնցից մեկը գտնվում է գյուղից չորս վերստ հեռավորության վրա՝ «Կեփաձոր» կոչված տեղում, իսկ մյուսը՝ հինգ ու կես վերստի վրա՝ «Խնձորոտուն անցում»: Տեղական ազգաբնակությունը վաղուց է, որ օգտվում է այդ ջրերից: Թույլ կազմվածք, արյան պակասություն, մանավանդ ստամոքսի հիվանդություն ունեցողները, երբ այդ ջրում մի քանի շաբաթ մնում են, բոլորովին առողջացած վերադառնում են իրենց տեղերը: 1925թ. հունիսի 28-ին Տումու I աստիճանի դպրոցի դասատու Ա. Ղազարյանը թե «Խնձորոտուն» և թե «Կեփա ձորի» աղբյուրներից ջուր է տարել Պյատիգորսկ և այնտեղի քիմիական լաբորատորիայում անալիզի ենթարկել տվել: Անալիզը հետևյալն է տվել.

1 լիտր ջուրը տալիս է գրամներով	I աղբյուր (Խնձորոտուն)	II աղբյուր (Կեփա ձոր)
Չոր մնացորդներ (միներալիզացիա)		0,4920
Ծծմբային թթվուտի անգիդրիդ (SO ₃)	0,0103	0,0110
Քլոր (Cl)	0,0124	0,0124
Կալցեի օքսիդներ (CaO)	0,1550	0,1740
Մագնիի » (MgO)	0,0703	0,0580
Երկաթի գակիս (FeO)	0,0162	0,0092
Ածխաթթվուտ կապված (CO ₂)-	0,1006	0,1024
» ազատ (»)	1,9822	1,8562
» ամբողջ (»)	2,1834	2,0610

Բացի դրանից, ջրի մեջ մկնդեղի և մետաղների ալկալի (щелочь) հետքեր են գտնված:

Երկու աղբյուրն էլ կազմով իրար նման են, Կեփաձորում ազատ ածխաթթվուտ և երկաթ պակաս կա, բայց ընդհանուր միներալիզացիա և ածխաթթվուտային կալցի ավելի կա, քան «Խնձորոտուն անցում»-ում: Առա-

ջինի մեջ կա և մկնդեղի հետքեր: Երկու աղբյուրներն էլ կարելի է անվանել սառը ածխաթթվուտային թույլ պնդացած (միներալիզացիայի ենթարկված) աղբյուրներ: «*Խնձորոտուն անցումը*» միևնույն ժամանակ երկաթային է:

Երկուսն էլ պիտանի են ստամոքսի, աղիքների, լյարդի, մալարիայի և սակավարյունություն ունեցող հիվանդների համար¹:

Թարթառ գետի վերին հոսանքում՝ Ղարաբաղի և Քրդիստանի սահմանում կա, տաք ջուր (30°C), որը կոչվում է *Իստիսու*, որից գյուղացիք օգտվում են:

Այդ ջուրը, մյուս ջրերի հետ, նույնպես կարոտ են լուրջ և մանրագնին ուսումնասիրության**:

Բոլոր հանքային ջրերը կարելի է գեղեցիկ կուրորտների վեր ածել, որովհետև աղբյուրների շրջապատը իրենց օդով, գեղեցիկ անտառներով (նամանավանդ՝ Տումինը) միանգամայն կուրորտների համար պիտանի են:

Ամեն տարի թե՛ Ադրբեջանի և թե՛ Ղարաբաղի աշխատավորությունը տասնյակ հազարներ է ծախսում, հարյուրավոր վերստեր կտրում ու գնում Հյուսիսային Կովկաս՝ բուժվելու, այնինչ Ղարաբաղի ջրերն անօգուտ հոսում են:

Ղարաբաղի առժողկոմատն այնպիսի կուրորտային պայմաններ պիտի ստեղծի երկրում, որպեսզի ոչ միայն ներսից, այլ նաև դրսից մեծ քանակությամբ հիվանդներ գան՝ Ղարաբաղի կուրորտներում ապաքինվելու: Եկվորներն, իրենց դրամը թողնելով Ղարաբաղում, պակաս չեն նպաստի երկրի տնտեսական բարգավաճմանը:

¹ Այս անայիզի պատճենը վերցրել էմ Ա. Ղազարյանից

** Այս տաք ջուրը ևս ածխաթթվուտային ջրերի տեսակին է պատկանում

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂ
(ԵՐԿՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՁԵՌՆԱՐԿ)

**ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՖԻԶԻԿԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔՆ ՈՒ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ**

Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը բռնում է Փոքր Կովկասի արևելյան ելուստը և դաշտավայրային Ղարաբաղի մի մասը:

Մարզի տերիտորիան կազմում է 4.387 քառ. կիլոմետր:

Նա սահմանակից է հյուսիսում Ադրբեջանական ՍՍՌ Շահումյանի, Կասում-Իսմայլովի շրջաններին, հյուսիս-արևելքում՝ Բարդայի, արևելքում՝ Ադդամի, հարավ-արևելքում և հարավում՝ Ֆիզուլու, հարավ-արևմուտքում՝ Ջանգելանի, արևմուտքում՝ Լաչինի և Քյալբաջարի շրջաններին:

Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը բաժանված է վարչական չորս շրջանների՝ Մարտակերտի, որի կենտրոնն է Մարտակերտ ավանը, Ստեփանակերտի, որի կենտրոնն է Ստեփանակերտ քաղաքը, Մարտունու, որի կենտրոնն է Մարտունի ավանը և Հադրութի, որի կենտրոնն է Հադրութ ավանը:

Մարզում կան երկու քաղաք, հինգ ավան և 248 գյուղական բնակավայրեր, որոնք ընդգրկված են երկու քաղաքային, երեք ավանային և 68 գյուղական սովետներում: Մարզի կենտրոնը Ստեփանակերտ քաղաքն է:

ՄԱԿԵՐԵՎՈՒՅԹԸ

Ղարաբաղը տիպիկ լեռնային երկիր է:

Մարզի արևմտյան և հարավ-արևմտյան մասում բարձրանում է Ղարաբաղի (Արցախի) լեռնաշղթան, որից ձգվում են դեպի արևելք իջնող մանր լեռնաձյուղեր: Դրանք մարզի արևելյան սահմաններում ձուլվում են Ղարաբաղի և Միլի տափաստանների հետ: Այդ լեռնաձյուղերը իրարից բաժանվում են արևմուտքից դեպի արևելք և հյուսիս-արևելք հոսող խորահուն ու արագահոս մեծ և փոքր գետերով, հետզհետե իջնում ու հասնում են տափաստանին:

Ղարաբաղի լեռնաշղթան որոշ տեղեր սարահարթեր է կազմում, որոնցից նշանավորը Շուշվա սարահարթն է:

Լեռնաշղթայի գլխավոր լեռնագագաթներն են՝ Ալա-Ղայան, Կըրխկըզը, Սարը-Բաբան, Մեծ Քիրսը (2725 մետր), Գյուլուջան և Զիարաթը:

Սարգի հյուսիսային մասում՝ դեպի արևելք է ձգվում Մոռվի լեռնաճյուղը, որի միջին բարձրությունը հասնում է 3.000 մետրի ծովի մակերևույթից: Մոռվի ամենաբարձր գագաթներն են Գյամիշը (3722մ), Մոռվ սարը (3343մ բարձրությամբ): Դրանք տարվա ութ-ինն ամիսը ծածկված են լինում ձյունով:

Ղարաբաղի լեռնաշղթան անտառածածկ է: Նրա գլխավոր լեռնաճյուղերից են՝

1. Կաբան-Ղայան, որի շարունակության վրա գտնվում է Մխաթիքը, սկիզբ է առնում Խոջայուրդ սարից, անցնում է Այդոդանի բարձունքով, Վաղուհաս, մյուս կողմից՝ Վանքլու, Առաջաձոր, Կիչան, Ջանյաթաղ գյուղերի մոտով: Այդոդանից մի ճյուղ էլ անցնում է Մեհմանա, Մեծ շեն, Մարտակերտ գյուղերի մոտով:

2. Բոզ-դաղը Սաղսաղան սարից ձգվում է Քոլատակ, Ուլուբաբ, Նորագյուղ գյուղերի մոտով դեպի Ասկերանի բերդը, մինչև Կարկառ գետը:

3. Մըխթոքյանը Կըրխկըզից ձգվելով հասնում է Քյոսալար, Խանաձախ գյուղերի մոտով՝ մինչև Կարկառի գետահովիտը:

4. Շմանեկ-Օավեն, Կարմիր քար լեռնաճյուղերի շարունակության վրա գտնվում է Մրխաթունի սարը, որը սկիզբ է առնում Քիրսից և անցնելով Զարդանաշենի, Մեծ Թաղլարի, Ագոխ ու Տրախտիկ գյուղերի ուղղությամբ՝ ձգվում է մինչև Ֆիզուլու շրջանը:

5. Մյուս լեռնաճյուղերից Արևգյունաշը Զիարաթից ձգվում է Կեմրակուճ, Քոչքեգ գյուղերի մոտով մինչև Ֆիզուլու շրջանը:

Բագիրխան (Բովուրխան) անտառապատ սարը, չնայած որ կապված է մայր լեռնաշղթայի հետ, բայց նայողին առանձին լեռնախումբ է ներկայացնում, որը գտնվում է Ստեփանակերտի և Մարտունու շրջանների արանքում: Նրա շղթան (Քռասնի գյուղից վերև), իր լեռնագագաթից սկսած, ձգվում է մի կողմից դեպի հյուսիս՝ մինչև Ասկերան, ու այդտեղից ծունկ տալիս դեպի արևելք՝ իր բարձունքների վրա ունենալով Հարավ, Դահրագ, Մյուրիշեն, Աշան, Դզդալա և այլ գյուղերն ու տարածվում է մինչև Մարտունի ավանը: Բովուրխանի շղթան մյուս կողմից էլ հարավ-արևելյան ուղղությամբ ձգվում է դեպի Միլի տափաստանը՝ իր վրա ունենալով Մավաս,

Բիլբիլաք գյուղերը, Խազազի սարը և վերջանում է Ֆիզուլու շրջանի Ղա-
ջար գյուղում:

Բովուրխանի կենտրոնից ձգվում է համեմատաբար ցածր լեռնաձյուղ,
որը տարածվում է երկու թևերի արանքով՝ Ղավախան գյուղի հյուսիսային
կողմով՝ իր թամբի վրա ունենալով Մուշկապատ գյուղը, հյուսիսային լան-
ջին՝ Գիշի գյուղը, թեքվում է Ճարտար գյուղի արևմտյան, Սոս գյուղի
արևելյան կողմերով ու հասնում Միլի հարթությանը:

Մի առանձին թփուտածածկ լեռնաշղթայի տեսք ունի Ղարաչուխը (շա-
րունակության վրա՝ Քավթառլուն) Մարտունու շրջանի արևելյան վերջա-
վորությունում, որը, ձգվելով արևմուտքից արևելք, վերջանում է Աղբուռուն
կոչվող տեղամասում:

Այսպիսով՝ Լեռնային Ղարաբաղն իր մեջ ընդգրկում է մի շարք՝ մեկը
մյուսին հաջորդող լեռնաձյուղեր: Մարզը հյուսիսից, արևմուտքից և հարա-
վից շրջապատված է բարձր լեռներով՝ կենտրոնում ունենալով առանձնա-
ցած լեռնախմբեր, որոնց մեջ կան փոքր սարեր, ցցվածքներ ու սարաբլուր-
ներ:

Լեռնաշղթաների ու լեռնաձյուղերի արանքում տարածվում են հովիտ-
ներ, որոնց սկզբնական մասերում կան լեռնանցքներ, կիրճեր, քարափներ
ու անդնդախոր ձորեր: Տափաստանը տեղ-տեղ լեզվակների ձևով ներս է
թափանցում այս լեռնոտ երկիրը և կազմում մի շարք հովիտներ: Դրանցից
ամենամեծը Թարթառի հովիտն է Մարտակերտի շրջանի արևելյան վեր-
ջավորությունում, իսկ նրանից բարձր՝ գետի հոսանքն ի վեր, տարածվում է
Մոռվի և Մխաթիքի արանքում ընկած Հաթերքի լեռնային հովիտը: Բոզ-
դաղից հարավ տարածվում է Կարկառի լայնաշերտ հովիտը (Ստեփանա-
կերտի շրջանում): Այնուհետև մարզի հարավ-արևելյան և հարավային
մասում ձգվում են Խոնաշենի (Մարտունու), Ամարասի, Բեջանլարի նեղ-
շերտ հովիտները (Մարտունու շրջանում), Տողի, Հաղբուրթի նեղշերտ հո-
վիտները և Առաքյուլ-Բանագուրի լայնաշերտ հովիտները (Հաղբուրթի
շրջանում):

Ղարաբաղի լեռնաշղթան իր լեռնաձյուղերով, առանձին լեռներով ու
սարերով զբաղեցնում է մարզի տերիտորիայի մեծ մասը:

Մարզի տերիտորիայի մոտ հիսուն տոկոսը կազմված է 400 մետրից
ավելի միջին բարձրությամբ լեռնային զանգվածներից:

Մարզի երկրաբանական կեղևը բաղկացած է գլխավորապես ներքին ու
միջին յուրայի՝ մեծ մասամբ նստվածքային, ապա նաև ընդարձակ տարա-

ծությունների վրա հրաբխային գոյացումներից: Բազմաթիվ կենդանական քարացած մնացորդներով որոշել են, որ Շուշվա բարձրավանդակի կրաքարային շերտերը պատկանում են վերին մելի նստվածքներին: Բոլոր նստվածքների հիմնական ուղղությունը տարածվում է դեպի հյուսիսարևմուտք: Գոյություն ունեն երկրաշարժի մի քանի օջախներ՝ Շուշվա, Հաղբութի ու Վանքի, որոնցից ավելի ակտիվը Շուշվա օջախն է: Շուշում վերջին հարյուրամյակում եղել են ավելի քան 40 ցնցումներ, որոնց թվում 6-7 բալի հասնող եղել են մոտ 11 երկրաշարժեր:

ԳԵՏԵՐԸ

Ղարաբաղի գետերը պատկանում են Կասպից ծովի ավազանին և Քուռ ու Արաքս գետերի վտակներն են հանդիսանում: Մարզի գետերից մի քանիսն են միայն գարնանային ամիսներին՝ հեղեղատների ժամանակ, հասնում իրենց մայր գետերին: Ամառային ամիսներին գետերն օգտագործվում են ցանքադաշտերի, այգիների ու բանջարանոցների ոռոգման համար ինչպես մարզում, նույնպես և նրա սահմանակից շրջաններում: Դաշտերի ոռոգման համար կառուցված են մի շարք ջրամբարներ ինչպես մարզում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս՝ Աղդամի և Ֆիզուլու շրջաններում:

Մարզի հյուսիսային սահմանով անցնում է Ինջա գետը, որը սկիզբ է առնում Մռով սարի հյուսիսային լանջերից: Նա ունի 83 կիլոմետր երկարություն և 205 քառակուսի կիլոմետր ջրահավաք տարածություն: Ինջան Քուռ գետի վտակներից մեկն է: Նա ոռոգման ջուր է տալիս Մարտակերտի շրջանի Թալիշ գյուղին, Կասում-Իսմայլովի և Բարդայի շրջաններին: Ինջայի տարեկան միջին դեբիտն է 1,6 խորանարդ մետր վայրկյան:

Ղարաբաղի ամենամեծ գետը Թարթառն է (հին ժամանակներում նրան Դրտու են անվանել): Թարթառը սկիզբ է առնում Քյալբազարի շրջանում՝ Իստիսու առողջարար աղբյուրից, և հոսելով Մարտակերտի շրջանով՝ իր փոքրիկ գետակներով, առուններով և մանր ջրանցքներով ոռոգման ջուր է տալիս Մարտակերտի, Աղդամի, Բարդայի ու Կասում-Իսմայլովի շրջաններին: Նրա երկարությունը 200 կիլոմետր է, իսկ նրա առուների ընդհանուր երկարությունը հասնում է մոտ 1.000 կիլոմետրի: Թարթառն ունի 2650 քառ. կիլոմետր ջրահավաք տարածություն: Մաղաղիսի կամրջի մոտ նրա միջին տարեկան դեբիտը 22 խմ. վայրկյան է: Անձրևաշատ ամիսներին Թարթառը դուրս է գալիս իր ափերից, արմատախիլ անում ծառերը, զլորում հսկայական քարեր ու քշում դեպի հարթությունները: Նա, ջրոդող

անելով դաշտերն ու գյուղերը, առաջներում մեծ վնասներ էր տալիս գյուղացիներին ու երբեմն էլ պատճառում մարդկային զոհեր ու անասունների կորուստներ: Այդ տեղի էր ունենում անսպասելի այն պահերին, երբ նրա հոսանքի ներքևի մասում օրն արևոտ էր և տաք, ու բնակչությունն էլ հանգիստ զբաղված էր լինում իր աշխատանքով: Դրա համար նրան առաջներում «գիժ» Թարթառ էին անվանում: Գետի հոսանքի տարեկան ջրաքանակը 750-820 միլիոն խորանարդ մետր է, որի 40 տոկոսն առաջանում է զարնան ամիսների տեղումներից, իսկ ձմեռվա ամիսներին հասնում է 10 տոկոսի:

Մաղաղիս գյուղի մոտ՝ Թարթառ գետի վրա, Հայրենական պատերազմի տարիներին խոշոր հիդրոկայան է կառուցվել:

Մարտակերտի շրջանում նրա վտակներն են՝ ձախից՝ Մոռվ սարից հոսող Թուրագայը (Թրդե գետը), աջից՝ Վաղուհասի գետակը: Էլեկտրաէներգիայի համար աղբյուր կարող է ծառայել ջրվեժներ ու ակունքներ ունեցող խորահուն Թուրագայ գետը, որն ունի 47 կիլոմետր երկարություն և 2,6 խմ. վ. տարեկան միջին դեբիտ:

Իր մեծությամբ երկրորդ տիպիկ լեռնային գետը Խաչենն է Մարտակերտի շրջանում, որը սկիզբ է առնում Ալաղայա բարձր սարից և հոսելով անտառապատ գետահովիտով դեպի Ղարաբաղի տափաստանը՝ հասնում է Աղդամի շրջանին: Խաչենն ունի 119 կիլոմետր երկարություն և 657 քառակուսի կիլոմետր ջրահավաք մակերևույթ: Վանքլվի կամրջի մոտ նրա միջին դեբիտը 4,3 խմ.վ. է: Նրա վտակներից են Գանձակն ու Քոլատակը: Վերջինս սկիզբ է առնում Կաչաղակասարից (Մաղսաղան) ու խառնվում Խաչենին: Խաչենի ենթահունային ջրերի մի մասն անցնում է Մարտակերտի ու Աղդամի սահմանում ժայռի տակով և մի շարք ակունքներով դուրս գալիս: Դրանցից ամենամեծը Շահբուլաղ վճիտ ու սառնորակ աղբյուրի ակունքախումբն է Աղդամի շրջանում:

Գարնանը Խաչենը հորդանում է, դուրս է գալիս իր ափերից և հունն ընդարձակելով՝ տեղ-տեղ հասնում 700 մետր լայնության: Մինչև Եվլախ-Շուշի խճուղու մասում գետի վրա կամուրջ կառուցելը Խաչենը մեծ վնասներ է հասցրել ճամփորդներին՝ քշելով ու խորտակելով իր հեղեղատում սայլեր, ֆուրգոններ, ֆայտոններ, անասուններ և նույնիսկ պատճառել մարդկային զոհեր:

Խաչենի հունի նախալեռնային մասում՝ հարթության բերանում, Խաչենի հոսանքի առաջ ամբարտակ է կառուցված ու ջրահավաք ավազան

ստեղծված, որից դուրս հոսող ջուրը ոռոգում է Աղղամի շրջանի սովխո-
զային ու կոլխոզային հողերը:

Լեռնային Ղարաբաղում Քուռ գետի ավազանի չորրորդ վտակը Կար-
կատ գետն է, որը սկիզբ է առնում Քիրսի հյուսիսային լանջից՝ Թթու ջուր
հանքային աղբյուրից, և հոսելով Ստեփանակերտի շրջանով՝ հասնում է
մինչև դաշտավայրային Ղարաբաղի հարթությունը և կորչում այնտեղ՝
չհասնելով Քուռ գետին: Կարկատն ունի 115 կիլոմետր երկարություն և
1490 քառ. կմ. ջրահավաք ավազան: Գետի հունը Ասկերանի բերդի մոտ
հասնում է մեծ լայնության: Կարկատի վերին հոսանքամասը՝ մինչև Ղայ-
բալու գետին խառնվելը, կոչվում է Քարին տակի գետ: Ղայբալու գետը
սկիզբ է առնում Սարը-Բաբա (Ջառիստ) սարից և միանում Կարկատին
Մազի կամրջի տակ: Քարին տակի և Ղայբալու գետերը գոտևորում են
Շուշի քաղաքը՝ բացվածք թողնելով նրա արևմտյան կողմում:

Բալլուջայի և Բադարայի (Խոջավլի) գետերը միանում են Կարկատին
Ստեփանակերտի շրջանում՝ խճուղուց ներքև: Կարկատի վրա են կառուց-
ված Ստեփանակերտի հիդրոէլեկտրակայանը Մազի կամրջի մոտ և Խա-
նաբաղի կոլտնտեսային հիդրոկայանը Ասկերանում:

Կարկատի ջուրն ամբողջությամբ օգտագործվում է մարզում և հարևան
Աղղամի շրջանում այգիների ու ցանքերի ոռոգման համար:

Կարկատի տարեկան միջին դեբիտն Ասկերանում 6.1 խմ. վայրկյան է.
100 տարվա ընթացքում մաքսիմումը եղել է 45 խմ. վայրկյան, մինիմումը՝
0,026 խմ. վայրկյան:

Ղարաբաղի փոքր գետերն են.

Մարտունու շրջանում Խոնաշեն (Քարդաշ) գետը, որն սկիզբ է առնում
Բովուրխան սարից և անցնելով Մարտունի ավանով՝ կորչում է մարզի
սահմանից դուրս՝ տափաստանում:

Ամարասի (Աղ օղլան) գետը սկիզբ է առնում Ղավախան գյուղի մոտից և
անցնելով Ամարասի հինավուրց վանքի մոտով՝ հոսում է դեպի Արաքս
գետը, բայց մարզի սահմաններից դուրս՝ ձմեռային արոտավայրերում,
հողն է ծծվում ու նրան չի հասնում:

Արաքսի ավազանին պատկանող գետակներն են նաև Քյոնդալան-չայը
Մարտունու շրջանում և Ղուրու չայը՝ Տողի, Իշխան չայ ու Մեխակ չայ
վտակներով, Հադրութի շրջանում: Քյոնդալան չայն ու Ղուրու չայը սկիզբ
են առնում Փոքր Քիրսի լեռնալանջերից ու թափվում Ֆիզուլի քաղաքի մոտ
կառուցված արհեստական լճի մեջ: Նրանց ջուրն ամբողջովին օգտագործ-

վում է ցանքադաշտերի ոռոգման համար: Ջրավազան-լճի կառուցման հետևանքով այդ գետերի երկարությունը կրճատվել է, և ընթացքն՝ ընդհատվել:

Ղուրու չայի վրա կառուցված են Տումու, Թաղլարի ու Տողի կոլտնտեսային հիդրոէլեկտրակայանները:

Ջրահոսանքի տարեկան միջին դեբիտը այդ գետակներում երկու խմ. վայրկյանից չի անցնում: Քյոնդալան չայ և Ղուրու չայ գետերի ու նրանց վտակների վրա շար ընկած՝ աշխատում են տասնյակ ջրաղացներ:

Մարզի գետերի ընդհանուր էներգետիկական պաշարը հասնում է մոտ 112 հազար կիլովատ կարողության: Գարնանը՝ ձնհալոցների և հեղեղների ժամանակ, առաջ են գալիս ժամանակավոր գետակներ: Սելավների ջրահոսանքով ժամանակավոր գործող Թարթառի գետակներն են՝ Ջանյաթաղն ու Ղաբարթուն (Մարտակերտի շրջանում) և Արաքսին չհասնող Ծամձորի, Չայլաղ ու Ղոզլու չայ գետակները (Հաղրուֆի շրջանում):

Լեռնային Ղարաբաղի համարյա բոլոր գյուղերն էլ ունեն հողից ու քերծերից դուրս ժայթքող բնական բազմաթիվ քաղցրահամ, սառնորակ աղբյուրներ: Նրանցից, սակայն, քչերն են խառնվում իրար հետ և հասնում գետակներին, որովհետև գյուղի սահմաններում այդ աղբյուրների ջուրը օգտագործվում է բանջարանոցների և այգիների ոռոգման համար:

Բացի բնական աղբյուրներից ու գետերից, մարզի աշխատավոր գյուղացիությունը, ջրասակավ նախալեռնային ու հարթավայրային գոտիներում ջրհորեր փորելով ու նրանց միավորելու միջոցով, հողի երեսն է դուրս բերել ստորերկրյա ջրերը և մի շարք քյահրիզներ կառուցել: Այժմ Ղարաբաղում գործում են 74 քյահրիզներ, 447 լիտր վայրկյան ընդհանուր դեբիտով: Այդ քյահրիզներից 47-ը գտնվում են Մարտունու վարչական շրջանում: Իրենց առատ ջրերով հայտնի են Գիշու, Մարտունու, Ճարտարի, Գևորգավանի կոլտնտեսային և Կուրոպատկինոյի սովխոզային քյահրիզները: Մարտակերտի շրջանի Մեյսուլան գյուղում գործում են արտեզյան երեք ջրհորներ:

ՄԱՐԶԻ ՀՈՂԱԿԼԻՄԱՅԱԿԱՆ ԳՈՏԻՆԵՐԸ

Մարզի հողային տիպերի ու բուսածածկի ֆորմացիաների զարգացման ուղղության վրա ազդող հիմնական գործոնները օդերևութաբանական երևույթներն են՝ օդի ջերմությունը, ամպամածությունը, մթնոլորտային տեղումներն ու քամիները, որոնք փոխվում են ըստ տեղի բարձրության ու

դիրքի: Մարզը գտնվում է բարեխառն գոտում. նրա տերիտորիան ունի ուղղահայաց զոնայականություն, այսինքն՝ բաժանվում է իրարից տարբերվող մի շարք բարձունքային գոտիների: Այդ գոտիներն իրարից տարբերող հատկանիշները օդերևութաբանական տարբեր պայմաններն են և դրա հետ կապված՝ նրանց բուսական ծածկույթի զանազան տեսակներն ու հողային տարբեր տիպերը:

Սովորաբար մարզը բաժանում են երեք գոտիների՝ նախալեռնային, միջին ու բարձր լեռնային: Սակայն մարզի աչքի ընկնող հողակլիմայական բազմազանությունը թելադրում է ուրիշ, ավելի մանրամասն ստորաբաժանում կատարել: Դրանից ելնելով, չհաշված Մոռվ սարի համեմատաբար քիչ տարածություն կազմող ալպիական գոտին, մարզի տերիտորիան բաժանում ենք հինգ գոտու՝ դաշտավայրային (հարթավայրային), նախալեռնային, միջին լեռնային, բարձր լեռնային ու մերձալպիական (սուբալպիական):

Դաշտավայրային գոտին սկսվում է Միլի հարթությունից մինչև 300-350մ բարձրություն ունեցող տափաստաններից: Նախալեռնային ու դաշտավայրային գոտիների բաժանման գիծն անցնում է Վերին Չայլու, Հասան-Ղայա, Մարտակերտի դաշտային օթևան, Մաֆրավանդ գյուղերով, Աղդամ-Ֆիզուլի-Ջաբրայիլ խճուղով:

Նախալեռնային գոտին հասնում է մինչև 550 մետր բարձրության՝ սահմանագիծ ունենալով Թալիշ, Ղահրիլար, Մաղաղիս գյուղերը, Շորբուլաղի սարը, Ներքին Հոռաթաղ, Մանիկլու, Փառուխ, Ասկերան, Արանգամին գյուղերը, Ղզղալայի կալերը, Մարտունու ավանը, Սպիտակ շենի կալը, Մարտունու սովխոզը, Գյունե կալերը, Մոս, Մաճկալաշեն, Էդիլլու, Քոչպեգ, Նորաշեն, Առաքյուլ, Բինյաթլու գյուղերը:

Միջին լեռնային գոտին հասնում է հյուսիսահայաց լեռնալանջերում 950-1000 մետր բարձրության՝ սահման ունենալով այն գիծը, որ անցնում է Տոնաշեն, Ումուլթյու, Հաթերք, Ջարդախաչ, Վաղուհասի կամուրջ, Վերին Հոռաթաղ, Կոճողոտ, Մեծ շեն, Կուսապատ, Գյուլաթաղ, Կիչան, Հայաղ, Առաջաձոր, Վանքլու, Թբլղու գյուղերով, Խաչեն գետի աջ կողմով մինչև Քարագլուխ, Նորագյուղ, Սեյդիշեն, Խնձրիստան, Բաղարա, Փահլուր, Խալիֆալի, Շոշ, Ղարաբուլաղ, Թաղավարդ, Թաղլար, Մոխրենիս, Կիմրակուճ, Մարին շեն, Ծամձոր, Ջիլան գյուղերը:

Այդ գոտում միջանկյալ բարձր լեռնային է Բագիր խանի լեռնաշղթայի սեռը, սկսած Մավաս գյուղից մինչև Դահրազ գյուղը:

Բարձր լեռնային գոտին անտառային շրջան է, որը հասնում է մինչև 1600-1800մ բարձրության: Այդ գոտին Ստեփանակերտի և Հաղարթի շրջաններում երկու շերտ է կազմում. դրանցից մեկը՝ Ղարաբաղի լեռնաշղթայի արևելահայաց, իսկ մյուսը նրա արևմտահայաց լանջերն են, որոնք իրենց մեջ են առնում սուբալպիական գոտին ու լեռների բարձունքները: Անտառածածկ վայրերից բարձր տարածված է սուբալպիական գոտին, որն ունի 1600-1800 մետրից ավելի բարձր մակերևույթ:

ՕՂԵՐԵՎՈՒԹԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐ

Տասնյակ տարիների մի շարք օդերևութաբանական կայանների չափումների համաձայն՝ տեղումների միջին քանակն ըստ գոտիների հետևյալ պատկերն ունի.

Մոռվ սարի և Կրբիս կըզի ալպիական գոտում մթնոլորտային տեղումների քանակը 800 մմ-ից ավելի է լինում:

Մարզում ամենաշատ տեղումները լինում են երբեմն հորդ անձրևների, հեղեղների ձևով մայիսի երկրորդ և հունիսի առաջին կեսերին: Դաշտային ու նախալեռնային գոտիներում հունիսի երկրորդ կեսից մինչև սեպտեմբերի կեսը չորային է լինում: Տեղումների քանակն ամբողջ Ղարաբաղում ձմեռվա ամիսներին քիչ է լինում: Երաշտ է լինում ամառվա և աշնանային ու երբեմն էլ՝ հազվագյուտ դեպքում, գարնանային ամիսներին, որից շատ տուժում են ցանքադաշտերն ու մյուս բուսականությունը:

Տարվա եղանակները հաճախ անկայուն են լինում: Դաշտային գոտում ձյուն քիչ է գալիս և շուտ էլ հալչում: Նախալեռնային գոտում ձյունի ծածկոցը մնում է մի քանի օր, իսկ միջին լեռնային գոտում՝ ավելի երկար ժամանակ: Ձյունածածկը մինչև կես մետր խոր շերտով ամիսներով կանգնած է լինում բարձր լեռնային գոտում, իսկ նրանից ավելի բարձրում՝ սուբալպիական և ալպիական գոտում, ձյունն ավելի բարակ շերտ է ունենում, բայց ավելի երկար է մնում: Բարձր սարերին առաջին անգամ ձյուն է նստում սեպտեմբերին ու վերջանում է հունիս ամսին: Մովորաբար ամռան սկզբին Ղարաբաղի զանազան վայրերում հաճախ կարկուտ է գալիս: Այդ տեղի է ունենում համարյա ամեն տարի: Կարկուտի ընդգրկած տարածությունը ամեն տարի փոփոխական է լինում և իր մեծությամբ էլ՝ խիստ տատանվող: Պատահում է, որ երբեմն կարկտահար են լինում հարյուրավոր հեկտար այգիներ ու ցանքային տարածություններ:

Տեղումների տարեկան քանակը (միլիմետրերով)

Գոտիներ	Միջինը	Մաքսիմումը	Մինիմումը
Դաշտային գոտում	329	442	254
Նախալեռնային գոտում	426	461	309
Միջին լեռնային գոտում	575	625	310
Բարձր լեռնային գոտում	639	826	565

Ամսական ու տարեկան միջին ջերմաստիճանը՝ ըստ ցելսիուսի

Ամիս գոտի	Դաշտային	Նախալեռն.	Միջին լեռն.	Բարձր լեռն.	Սուբ. ալպի.	Մարզի միջին
Հունվար	1,2	1,0	-1,1	-1,6	-4,3	-1,2
Փետրվար	2,8	2,4	0,9	-0,8	-3,8	-0,6
Մարտ	6,4	6,2	4,7	3,2	-0,5	3,7
Ապրիլ	11,9	11,4	9,8	8,0	4,9	8,8
Մայիս	17,2	17,1	14,9	12,3	8,9	12,3
Հունիս	21,9	21,7	19,0	16,7	12,6	17,8
Հուլիս	25,4	25,1	22,8	19,8	14,9	21,0
Օգոստոս	25,1	24,8	22,6	19,9	15,3	23,0
Սեպտեմբեր	21,5	19,5	17,6	15,2	11,4	16,4
Հոկտեմբեր	14,3	14,1	12,3	10,5	7,4	11,3
Նոյեմբեր	9,8	8,2	6,6	5,3	2,9	6,1
Դեկտեմբեր	6,4	3,8	1,9	1,2	-0,9	1,9
Տարեկան միջինը	13,7	12,9	11,0	9,2	5,9	-10,0

Ամպրոպներ ու կայծակներ են լինում ապրիլ-սեպտեմբեր ամիսներին, որոնց ուղեկցում են հորդ անձրևներ ու կարկուտ: Չտեսնված մեծությամբ կարկուտ է տեղացել 1960թ. ամռանը:

Բոլոր տեսակի տեղումների օրերի թիվը տարվա ընթացքում տատանվում է 70-ի և 120-ի միջև, իսկ ամպամած ու մառախլապատ օրերի թիվը՝ 102-122-ի միջև:

Տեղումների նման կայուն չէ նաև օդի ջերմության կորագիծը, մանավանդ գարնանային ամիսներին:

Ալպիական գոտում տարեկան միջինը 1.5 աստիճանից չի անցնում:

Ամեն հարյուր մետր բարձրանալուց օդի ջերմությունն իջնում է համարյա կես աստիճանով, ածխաթթվի քանակը պակասում է, իսկ արևի ինսուլյացիան՝ ուժեղանում: Ջերմ աստիճանի տարբերություն լինում է նաև սարերի արևակող (*գյունե*) և հակառակ (*դուզե*) լանջերի միջև: Ամռանը օդի ջերմաստիճանի այդ տարբերությունն ավելի զգալի է լինում, իսկ լեռների դիք լանջերին այդ նկատվում է համարյա կրկնակի չափով: Հյուսիսային լանջերում օդը զով է, հարավայինում՝ համեմատաբար տաք:

Ջերմաստիճանի տարեկան ու ամսական միջինը տատանվում է 25-ից 30 տոկոսի սահմաններում: Մի տարի պատահում է, որ ձմեռը շուտ է վրա հասնում, կամ թե գարունը շուտ բացվում, իսկ մյուս տարին ընդհակառակն է լինում՝ ձմեռը երկար է տևում (ձմեռապինդ է լինում), կամ մի ուրիշ տարի էլ ձմեռը կարճ է տևում:

Առաջին երեք գոտում ոչ սառնամանիքային օրեր են լինում ապրիլի սկզբից մինչև նոյեմբերի երկրորդ կեսը, իսկ բարձր գոտիներում՝ մայիսից մինչև հոկտեմբեր: Այնուամենայնիվ թե՛ գարնանային ուշ և թե՛ աշնանային վաղ սառնամանիքների ժամկետներն ըստ տարիների զգալի խտորումներ են տալիս: Ժամկետների այդ խտորումները երկրագործական հիմնական մեծ գոտիներում հետևյալ պատկերն ունեն.

Գոտի	Գարնանային վերջին սառնամանիքը		Աշնանային վերջին սառնամանիքը	
	Ամենաշուտը	Ամենաուշը	Ամենաշուտը	Ամենաուշը
Նախալեռնային	փետրվարի 18-ին	ապրիլի 5-ին	նոյեմբերի 4-ին	դեկտեմբերի 17-ին
Միջին լեռնային	մարտի 23-ին	ապրիլի 14-ին	հոկտեմբերի 27-ին	նոյեմբերի 24-ին
Բարձր լեռնային	մարտի 31-ին	մայիսի 29-ին	սեպտեմբերի 29-ին	հոկտեմբերի 30-ին

Ջերմաստիճանը հասնում է տարբեր գոտիներում.

Մինիմումի (հունվարին)	Մաքսիմումի (օգոստոսին)	
Դաշտային գոտում	-13,8°	39°
Նախալեռնայինում	-15,1°	37°
Միջին լեռնայինում	-16,6°	35,7°

Բարձր լեռնայինում	-19,1°	32°
Մուրալայիականում	-20,0°	28°

Հողի մեջ ջերմաստիճանը բարձր է լինում, քան օդում՝ շնորհիվ նրան, որ հողն իր մեջ պարունակում է կենդանի օրգանիզմներ: Նրա մեջ տեղի են ունենում քիմիական պրոցեսներ, ապրում են միլիարդավոր մանրէներ, միկրոբներ ու միջատներ, բույսերի արմատներ, որոնք սնվում, շնչում ու ջերմություն են արձակում: Հողի ջերմության տարբերությունը օդի ջերմության նկատմամբ դաշտավայրային և նախալեռնային գոտիներում 1,5-2 աստիճան է, իսկ բարձր լեռենագոտիներում հասնում է 2-3 աստիճանի:

Գարնան, մանավանդ աշնանային ամիսներին հարթություններում և նրանց շարունակությունը կազմող դաշտաբերանային հովիտներում պարզկա երեկոներին երբեմն հաջորդում են մառախլապատ գիշերներ: Նման գիշերների լուսաբացին լեռներում ապրող բնակիչների համար հետաքրքիր տեսարան է բացվում: Հեռվից թանձր մառախուղը ընդարձակ ծովի է նմանվում, նրանց մեջ ամբողջությամբ ընդգրկված սարերի գագաթները կղզիների են նմանվում, իսկ լեռնաշղթաների վերջավորությունները՝ թերակղզիների: Արևի ջերմության ու քամու ազդեցության տակ մառախուղը հորձանք է տալիս դեպի լեռները, բայց ընդհանրապես չի հասնում մեծ բարձրությունների ու ցրվում է իր ընթացքում և անհետանում:

Եղյամ ու ցող են նստում գետնին ուշ աշնանային և վաղ գարնանային օրերին: Երբեմն էլ ցուրտ օրերին անձրևի փոխարեն մանրագնդիկ կարկուտ է տեղում, որին ժողովուրդը *բանջարբսուկ* է կոչում:

Երկարատև տոթ ամառ և տևական սառնամանիքներ չեն լինում: Լեռնային Ղարաբաղի կլիման ընդհանրապես մեղմ է, բարեխառն՝ շնորհիվ նրան, որ մարզը երեք կողմից շրջապատված է լեռնաշղթաներով, իսկ մարզի տերիտորիայի առանձին մասսիվներ չորս կողմից պատված են լեռներով: Դրանով է բացատրվում նաև այն հանգամանքը, որ բաց դաշտավայրում ջերմաստիճանի բացարձակ մինիմումը երբեմն (բայց ոչ ամեն տարի) ավելի բարձր է լինում, քան միջին լեռնայինում:

Մարզի կլիմայի վրա որոշակի ազդեցություն են թողնում արևելքից՝ տափաստանների կողմից, առավոտյան դեմ բարձրացող, իսկ երեկոյան լեռներից իջնող օդի սառն հոսանքները: Հարավային տաք ցիկլոնները, գառնվելով լեռներին, թուլացած ուժով են ներթափանցում մարզը:

Քամիները հարավային և հարավարևմտյան ուղղություն ունեն Թթու ջրի կայանում, հարավարևելյան ու արևելյան՝ Շուշում, հյուսիսային և հարավային՝ Ստեփանակերտում և հյուսիսարևմտյան՝ Լենինավանում: Քամիների ուղղությունների վրա մեծ ազդեցություն ունեն լեռնաշղթաների դիրքն ու ձգվածությունը: Քամիներն ընդհանրապես թույլ հոսանք ունեն, տարեկան միջին արագությունը չի անցնում 3,7 մետր վայրկյանից: Սակայն ուժեղ քամիներ, թեպետ ոչ ամեն տարի և այն էլ կարճ տևողությամբ լինում են գարնանը կամ ուշ աշնանը՝ երբեմն այնպիսի ուժգնությամբ, որ ամբողջությամբ տների տանիքներ կամ նրանցից երկաթե առանձին թիթեղներ են պոկում ու շարտում մոտ մի կմ. հեռավորության վրա:

ՀՈՂԵՐԻ ՏԻՊԵՐԸ

Երկրի մակերեսի դիրքը, կլիմայական պայմանները՝ տեղումները, օդի ջերմությունը, քամիները, արևոտ ու մառախլապատ օրերի քանակն ու տևողությունը, ինչպես և բուսականության փոխազդեցությունը առաջացրել են ըստ ուղղահայաց գոտիների հողային տարբեր տիպեր և բուսական ֆորմացիաներ:

Դաշտային գոտու հողերը կիսատափաստանային՝ գորշ, շիկավուն, շագանակաաղուտային ու բաց շագանակագույն տիպի են՝ կարբոնատային, ծանր ավազախառն կավային մեխանիկական կազմով:

Նախալեռնային գոտու հողերը տափաստանային են՝ շագանակագույն և մուգ շագանակագույն:

Միջին լեռնային գոտում հողերը անտառատափաստանային են՝ դարչնագույն, գորշ շագանակագույն և սևահողանման տիպերի, գետահովիտներում այլովիալ են (տիղմային) ու մարգագետնային:

Բարձր լեռնային գոտում մեծ մասամբ լվացված, տափաստայնացած, բաց դարչնագույն և մուգ դարչնագույն, կարբոնատային հողեր են, իսկ փոքր թեքություն ունեցող անտառների տակ քիչ հողեր պողոզային են:

Սուբալպիական գոտում հողերը մարգագետնային տիպի են, որոնք իրենց հերթին բաժանվում են սևահողանման կմախքային և քիչ քանակությամբ էրոզիայի ենթարկված տորֆային խմբերի:

Ալպիական բարձրություններում հողերը լեռնամարգագետնային, տորֆային ու ճմային տիպի են:

Լեռնային գոտիների արևակող լանջերի վրա հիմնական տիպերին միջանկյալ պատահում են սակավագոր, անզարգացած կմախքային հողատեսակներ:

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեռնային Ղարաբաղի բուսականությունն էլ հողակլիմայական գոտիների նման բազմազան է:

Դաշտային գոտում (Հարամի, Աղբուռուն վայրում) մինչև 350մ բարձրության վրա նոսր խոտածածկ է՝ օշինդր աշնանախոտային (*շեգուկ*) միամյա բուսականությամբ:

Կիսատափաստանային մասում գերազանցապես աշնանախոտային նոսր խոտածածկ է՝ միամյա էֆեմեր հացազգի ու այլազգի խոտերի համակեցությամբ: Այստեղ են բնում ուղտափուշը, կապարը, մկմկուքը (*չիլիկբուռուն*), մատուտակը և ուրիշ երաշտադիմացկուն բույսեր:

Նախալեռնային գոտում տափաստանային բուսածածկ է՝ հացազգի ուրցային, տեղ-տեղ հացայլազգիների համակեցության ձևով:

Այդ գոտում տարածված հացազգի խոտերից են ոզնախոտը, արվանդակը, տափաստանային տիմոֆենկան և կոշտ որումը:

Այդտեղ բնում են նաև ոչ օգտակար (անասունների կողմից չուտվող) խոտեր, ինչպիսին են՝ հուրանավոր օշինդրը, երնջակը, տերեփուկը, դալդանը և կաճուկը:

Նախալեռնային գոտում պատահում են ցաքի թփուտներ:

Միջին լեռնային գոտում լեռնատափաստանային բուսականություն է՝ աշնանախոտահացայլազգիների համակեցությամբ, տեղ-տեղ այլազգիների գերակշռումով: Բուսածածկի մեջ տարածված խոտեր են՝ արվանդակը, հուրանավոր ցորնուկը: Թիթեռնազգի խոտերը բուսածածկի մոտ 15 տոկոսն են կազմում, այդ թվում մարգագետնային երեքնուկը, իշառվույտն ու առվույտը: Այլազգի բույսերը կազմում են խոտածածկույթի կեսից ավելին, այդ թվում չուտվող և դժվար ուտվող կապտագլուխ հազարատերևուկը, ուրցը, իշակաթնուկը, սև բյանգին: Այս գոտում են տարածված թփուտները, որտեղից սկսվում են անտառները:

Բարձր լեռնային գոտում տարածված է մարգագետնատափաստանային բուսականությունը՝ համեմատաբար ավելի խիտ ու բարձրացողուն այլազգի-հացազգի և հացայլազգիների համակեցությամբ: Այստեղ գերակշռողը բազմամյա խոտերն են՝ դաշտավելը, տիմոֆենկան, ոզնախոտը, շյու-

դախտի տարատեսակները՝ երեքնուկը, կորնգանը, գայլաթաթը և այլն: Մոլախոտերից պատահում են աստղաձաղիկը, սրոհունդը, իշակաթնուկը և այլն:

Հիմնականում այս գոտում են գտնվում անտառները:

Մուբալպիական գոտում մարգագետնային բուսականությունն է՝ դաշտավել-շյուղախոտայինի գերակշռությամբ, իսկ ավելի բարձրում հացալազգիներ ու թիթեռնածաղկավորների, գայլաթաթային հացալազգիների ու թիթեռնածաղկավոր համակեցությամբ: Այդ գոտու գերակշռող խոտերն են՝ շյուղախոտը, դաշտավելը, սիգախոտը, կելերիան, բոշխերը, խատուտիկը, գայլաթաթը, երեքնուկը, քոսքոսուկը և այլն:

Այս գոտում վերջանում են անտառները, և տարածվում հետանտառային մարգագետինները:

Ալպիական գոտում 2700 մետրից ավելի բարձրության վրա խիտ ու ցածրաթուփ նարդոս-հացալազգիների բուսածածկ է, որից դաշտավելը մոտ 20 տոկոսն է կազմում, վատ ուտվող նարդոսը՝ 50 տոկոսը: Այս գոտու բարձունքներում տունդրային բուսականությունն է տարածված, և նրա խոտածածկի միայն կես մասն է անասնակերի համար պիտանի:

Մարզի բուսականությունը շատ հարուստ է, խայտաբղետ ու բազմազան, որն ունի մոտ 2000 տարբեր տեսակներ:

Լեռնային Ղարաբաղում մերկ լեռներ չկան: Նրանք բոլորը կանաչապատ են՝ ծածկված խոտերով, թփերով կամ անտառներով: Միայն որոշ սարերի (Քիրս, Սաղսաղան) ձերպերը մերկածայռ են, գահավիժող ցցվածքների ձևով:

Մշակվող ու վայրի բուսականությունը հարուստ է սննդային անուշահամ, եթերաձիթային, կերային, վիտամինային, դաբաղային, ներկային ու բուժիչ և այլ արժեքավոր միամյա ու բազմամյա խոտաբույսերով:

Կաթնախոտը (*Tragopogon reticulatus*), խնջլոզը (*Orithogalum platyhyllum*), կրմզուկը *Poligonatum polyanthemum*, ծնեբեկը (ծնեփակը) (*Asparagus verticillatus*), սպանաղը (*Spinacia oleratca*), բանջարը (*Urtika urenus*), շեպը (*Rumexcrispus L*) ավելուկը (*Rumex pulcher L*), շիրիխը (*Eremurus spectabilus*), թալը (*Amaranthus retroflexus*), մոխրաթալը (*Chenopodiumal bum*), փիփերտը (*Malva neglecta Nalle*), տանդոռնը (*Portulaca oleracea*), որպես կերակրանյութ մատղաշ հասակում եփում և ուտում են մաքուր վիճակում, սոխի, սխտորի, քացախի համեմունքով, յուղով կամ ձեթով տապակած:

Որպես կանաչեղեն՝ թարմ վիճակում ուտում են բանջարը (*Urticadioical*), թրթունջուկը (*Rumex acetasa*), ջրկոտենը (*Nasturtum officinale L*), խազազը (*Allium paradoxum MB*), թթու են դնում տանդոռնը, շուշանը (*Falcaria Rivin L*), պեքին (*Hippomarathrum crispum*), կինազոխը (*Anthriscus hemorosa MB*), կապարը (*Capparis spinosa*):

Չորացած վիճակում օգտագործում են որպես կերակրանյութ ավելուկը, շեպը, քրթպըղընը (*Polygonum acqual*), իսկ որպես համեմունք գործ են ածում խոռնը (*Thymus transcausasi*), ծթորանը (*Satureja hortensis L*) և այլն:

Ամառային արոտներում գան-թաֆա (*Cephalaria gigantea*) բույսի ծաղիկները չորացնելով՝ ստանում են թեյ, որը կոչվում է *սարի թեյ*:

«*Շենգալահաց*» են թխում՝ այլուրի խմորի *պուլի* (գնդի) մեջ լցնելով գանազան բույսերի մատաղ ցողունների ու տերևների մանր կտրտած մասսան, ձեթով շաղախած, սոխի ու պղպեղի համեմունքով: Նման բույսերից են կնձանձուկը, շիրիշը, բանջարը, ճոճոկը, թրթունջուկը, ծորպաշարը, «պառավի պորտը» և այլն:

Ղլղանի (*չաթանի*) սերմերը, ցորենի հետ խառնած, ուտելու աղանձ են անում:

Բուժիչ հատկություն ունեցող և դեղատու շատ բույսեր կան բնական խոտածածկում, այդ թվում Կովկասյան երիցուկը տալիս է լվի դեղանյութ, իսկ եզան լեզու կոչվող բույսը՝ թարախահան տերևներ, լորենին՝ քրտնաբեր ծաղիկներ և այլն:

Բուսականությունը հարուստ է հոտավետ ծաղկաբույսերով, որոնք բարձր լեռնալանջերում ու սարահարթերում տեղ-տեղ նախշուն գորգանման հոգեզմայլ ծածկոցներ են կազմում: Դրանց թվում են տեսակ-տեսակ մանուշակները, ծմակավարդը, մշահամուկը, մեխակը, նունուֆարը, ձնծաղիկը, կակաչը, նովրուզը, շուշանը: Աչք շոյող ծաղիկներ են տալիս նաև տոպը (վայրի խաշխաշ), զամբաղը, խնձաղան, երիցուկը, երեքնուկը, խլածաղիկը և այլն:

ԱՆՏԱՌՆԵՐԸ

Մարզի տերիտորիայի մեկ երրորդական մասը գրավում են անտառներն ու թփուտները: Անտառների 60 տոկոսը գտնվում է Մարտակերտի շրջանում, որտեղ մեծ տարածություններ են բռնում Մադաղիսի, Չլդրանի և Քոլատակի մասսիվները: Այդ շրջանում գերակշռող ծառատեսակներն են հաճարենին, կաղնին ու բոխին:

Ստեփանակերտի անտառային տնտեսությունն ընդգրկում է Ստեփանակերտի ու Մարտունու շրջանները, որոնք մարզի անտառների 18 տոկոսն են կազմում: Այս շրջաններում մեծ տեղ են գրավում Մաղսաղանի, Չանախչու, Բովուրխանի անտառները և Ջարսլվի ու Խազազի անտառամասերը: Այդ անտառների ծառերի մեջ գերակշռող տեսակներն են հանդիսանում բոխիները:

Հաղբուրթի շրջանային անտառային տնտեսությանն են պատկանում մարզի անտառների 22 տոկոսը, որոնց մեջ համեմատաբար մեծ զանգվածներ են կազմում Տոդի և Թովմասի անտառամասերը: Այնտեղ գերակշռող ծառերն են հանդիսանում բոխիներն ու կաղնիները:

Մարզի անտառներում կան արժեքավոր շատ ծառատեսակներ. դրանցից են ընկուզենին, հացենին, լորենին, կեչին, կենին և այլն:

Անտառներում աճում են նաև վայրի պտղատու ծառեր՝ ընկուզենի, տանձենի, խնձորենի, սալորենի, հոնի, տիլենի, զկեռնի, սզնի, քիչ չափով՝ շագանակենի և այլն, իսկ թփուտներում կան մոշի և ելակի այլատեսակներ: Մարզում շատ են տարածված մոշի, մասրենու և կծուխրենու թփերը:

Ղարաբաղի անտառները մեծ քանակությամբ հաճարենու, կաղնու, ընկուզենու արժեքավոր հումք են տալիս փայտամշակման ու շինարարության համար: Դրանից բացի տալիս են նաև տասնյակ հազարավոր խորանարդ մետր վառելափայտ, որից գործածության համար պատրաստում են նաև պահանջվող քանակությամբ ածուխ:

Բացառապես մեծ է մարզի անտառների նշանակությունը ջրապաշարի կուտակման, լեռնալանջերի հողերը քայքայվելուց, քշվել-լվացվելուց պաշտպանելու ու բնակչության համար առողջարար կլիմայական պայմաններ ստեղծելու տեսակետից:

Անտառային պտղածառերի ու թփերի բերքն օգտագործում են ինչպես թարմ, այնպես և չորացրած վիճակում: Թարմ ժամանակ ուտում են ընկույզ, տիլիլ, տանձ, խնձոր, դամբուլ, հոն, զկեռ, սեզնը, իսկ չորացրած վիճակում գործ են ածում չիր կտրած տանձ, խնձոր, հոն, դամբուլ, կորիզահան արած սալոր, հոնից պատրաստած ախտա:

Սալորից, դամբուլից, հոնից ու մոշից լավաշներ ու բլիթներ են պատրաստում, չորացնում և օգտագործում կերակուրների մեջ՝ որպես թթվաշ համեմունք: Սումախ են պատրաստում սումախենու, կծուխուրի հասունացած պտուղներից և մոշի կարմրած հատապտուղներից: Մուրաբա են

եփում մոշի, հոնի, ելակի, մորու պտուղներից ու հատապտուղներից և մասրենու ծաղկաթերթերից:

Հյութեր են պատրաստում հոնից, մոշից, մասուրից:

Օղի են քաշում խմորման ենթարկված մոշի, հոնի, տանձենու պտուղներից: Անտառներում ու թփուտներում, մասամբ նաև բաց դաշտերում, բսնում են և բնակչության կողմից օգտագործվում շամպինիոնի խմբին պատկանող գլխարկավոր սունկեր, զանազան տեսակի քաղցրահամ ու բուրումնալից հյութեղ մորիներ:

Լեռնային Ղարաբաղի անտառների մեծ մասը պատկանում է պետությանը, իսկ գյուղամերձ շրջանների անտառամասերը պատկանում են առանձին կոլտնտեսությունների:

Կան մարդիկ, որոնք կարծում են, թե ինչքան էլ կտրտեն անտառները, նրանք դեռ բավական կլինեն մի քանի տասնյակ տարիներ: Նրանք չեն հասկանում, որ անտառներն ունեն հողի, աղբյուրների ու գետերի պաշտպանության համար խոշոր նշանակություն:

Բացի դրանից՝ մեծ նշանակություն ունեն անտառները նաև երկրի կլիմայի բարելավման համար:

Այդպես մտածելով՝ մարզի մի շարք կոլտնտեսություններում գյուղացիներն առանձին դեպքերում կոլտնտեսային անտառներից ծառեր են կտրտում և վնաս պատճառում անտառային տնտեսությանը: Մեր ժողովուրդը սիրում և գնահատում է իր հարազատ երկրի բնությունը և զարդարում է այն նորատունկ ծառերով ու պտղատու այգիներով:

Գալիք սերունդը մեծ երախտագիտությամբ կհիշի այն մարդկանց, որոնք պաշտպանել են անտառները և հարստացրել բնությունը նորատունկ լայնածավալ անտառներով, պուրակներով և այգիներով:

ՎԱՅՐԻ ԿԵՆՐԱՆԻՆԵՐ ՈՒ ԹՈՉՈՒՆՆԵՐ

Վայրի պտուղներով հարուստ խիտ անտառները, հացազգի ու թիթեռնազգի քաղցրահամ խոտածածկ ունեցող սարահարթներն ու հովիտները և տասնյակ հազարավոր հեկտար արոտավայրերը հարմար բնական տեղեր են բազմապիսի կենդանիների ու թռչունների համար:

Դաշտավայրային գոտու ձմեռային արոտավայրերում կան եղջերուներ (*ջեյրաններ*), դամիշներում՝ վայրի խոզեր, բարձր ու բաց սարերում (Մոռվ, Բաղարա)՝ վայրի այծեր, անտառներում՝ գայլեր և այլն:

Ղարաբաղի անտառներում լինում են նաև գորշագույն արջեր, կզաքիսներ (*ղալա*), գորշուկներ (*գիշերի*), վայրի կատուներ, այծյամներ, վայրի խոզեր և այլն: Մարտակերտի անտառներում հանդիպում են սկյուռներ: Իսկ նապաստակներ և աղվեսներ լինում են թե՛ անտառներում և թե՛ բաց դաշտերում:

Ղարաբաղի շատ վայրերում, մանավանդ՝ արևակող քարավիժվածքներում և դաշտավայրային շրջաններում, կան շատ տեսակի օձեր, կրիաներ, մողեսներ և խլեզներ:

Անտառաբնակ թռչուններից են կկուները, բուեջները, չարդերը, փայտփորիկներն ու հոպոպները: Կաքավները, սալամնը, տարմահավերը և ճարեկները պատահում են գլխավորապես լեռնալանջերի թփուտներում, իսկ արտույտներն ու մոշահավերը՝ անտառների բացատներում: Թուրաջ լինում է Մարտակերտի շրջանի դաշտավայրում, վայրի սագեր ու բադեր կան մեծ գետերի ափերին: Սև ագռավներ ու մորեխակեր ծտերի երամներ են հանդիպում բաց դաշտերում, իսկ կաչաղակներ, չալ ագռավներ, սովորական ծտեր մեծ քանակությամբ լինում են ամենուրեք: Աղավնիներ, տատրակներ, ներկարարներ ու տոռններ կան համարյա մարզի բոլոր շրջաններում: Արծիվները, շահինները, բագեններն ու ուրուրները իջնում են սարերից որս անելու, գյուղերից ու նրա շրջակա հանդերից գառներ ու թռչուններ հափշտակելու համար:

Ծիծեռնակները, արագիլներն ու սասարքը միայն ամառն են հարավից հյուր գալիս: Իսկ կռունկների չուաշարը դարաբաղցի երեխաները միայն երկնքում են տեսնում ու հրճվում՝ լսելով եթերային բարձունքից եկող նրանց դուրեկան ձայնը:

Հիշյալ կենդանիներով ու թռչուններով չի սահմանափակվում մարզի հարուստ կենդանական աշխարհը: Գետերում կան անուշահամ մանրաձկներ և շատ գորտեր, իսկ դաշտերում՝ դաշտային մկներ, մորեխ (տեղական): Ամեն տեղ պատահում են ոզնիներ, լոկեր և գույնզգույն բյուրավոր թիթեռներ, իսկ հողում՝ մրջյուններ, իշախառաջներ, տեսակ-տեսակ բզեզներ ու որդեր: Դաշտերում ու անտառներում դայլայլում են սոխակներ, դեղձանիկներ, բաբաճըզտ և ուրիշ շատ տեսակի թռչուններ:

Ղարաբաղում որսորդությամբ են զբաղվում գլխավորապես մորթեղեն ձեռք բերելու և վնասակար գիշատիչ գազաններին ու թռչուններին ոչնչացնելու համար:

Ընտանի անասուններին պաշտպանելու համար որոշ լեռնաբնակ կոլտնտեսություններ ձևեռային սեզոնում որսորդական բրիգադաներ են առանձնացնում, որոնք անտառներում ու հանդերում շուրջկալներ են կազմակերպում գայլերի ու այլ գազանների դեմ պայքարելու համար: Որսորդական այդ բրիգադաներն ամեն տարի շատ գայլեր, աղվեսներ ու վայրի կատուներ են ոչնչացնում:

Ինչպես Ղարաբաղի շրջանների ու գյուղերի տեղական իշխանությունը, այնպես էլ մարզում գոյություն ունեցող մի շարք հասարակական կազմակերպություններ, պատանի բնախույզներ, որսորդական միությունը և բնության պաշտպանության ընկերությունը միջոցներ են գործադրում՝ պաշտպանելու վնասումներից մեր երկրի գեղեցիկ բնությունն ու նրա հարստությունները, և նրանք պայքար են մղում անտառները կտրտելու, փչացնելու և օգտակար ու հազվագյուտ կենդանիներին ու թռչուններին ոչնչացնելու դեմ:

ԼՂԻՄ գիտության տարածման ընկերությունը մեծ բացատրական աշխատանք է տանում Ղարաբաղի բնակչության մեջ անտառների և օգտակար թռչունների պահպանման նշանակության մասին:

II. ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական տնտեսությունը մոնոլա-թաթառական արշավանքների և օտարերկրյա այլ բռնակալների հարձակումների ու ավերածումների հետևանքով վերելք չէր ունենում: Հայ բնակչությունն իր գոյության պաշտպանության համար ստիպված էր լինում թողնել իր դաշտավայրերի բերրի հողերը և բնակություն հաստատել անտառապատ, թշնամու համար դժվարամատչելի լեռներում:

Երկար ժամանակ Անդրկովկասի ժողովուրդները տառապում էին արաբական, տաճկական և իրանական տիրակալների ավերածություններից և բռնություններից ու պայքարում նրանց դեմ, մինչև որ մտան Ռուսաստանի հովանավորության տակ:

Այդպիսով, ինչպես Անդրկովկասի ժողովուրդները, նրանց հետ և Ղարաբաղի բնակչությունը իրենց վիճակի ընդհանրությամբ կապված են ռուս մեծ ժողովրդի հետ:

1804 թվականին Ռուսաստանի հովանավորության տակ մտնելով՝ Ղարաբաղի դարավոր հարևան հայ և ադրբեջանցի բնակիչները հնարավորություն ստացան տնտեսական զարգացման: Որոշ չափով զարգացավ գյու-

դատնտեսությունը, առանձնապես ընդարձակվեցին ցանքային տարածությունները, խաղողի ու պտղատու այգիների և թթենու պլանտացիաները: Ցանում էին ցորեն, գարի, հաճար, կորեկ, իսկ ջրովի հողերում՝ բամբակ, բրինձ ու բանջարեղեն:

Ռուսաստանում ճորտատիրական կարգերի վերանալուց հետո արագ կերպով զարգացավ առևտուրն Ադրբեջանում:

Շուշին ռազմական բերդից դարձավ զարգացած տնայնագործական-արհեստավորական ու առևտրական կենտրոններից մեկն Անդրկովկասում մեծ ճանապարհի վրա:

Դրա հետ միասին զարգացավ նավթային արդյունաբերությունը Բաքվում: Այդ ժամանակ սկսվեց զարգանալ տնտեսական կյանքը Ղարաբաղում:

Գյուղերում 19-րդ դարի 60-ական և 70-ական թվականներին մասնավոր կապիտալով հիմնադրվեցին մի շարք կիսատնայնագործական մետաքսակարծական ու այնուհետև մետաքսառլորման փոքրիկ ձեռնարկություններ (ֆաբրիկաներ), որոնց թիվը հետագայում հասավ 46-ի՝ ընդամենը 1590 կարծական թասերով և 8880 իլիկներով: Այդ ձեռնարկությունները տեղադրված էին այժմվա Ստեփանակերտի և մասամբ էլ Հադրութի շրջաններում:

Սակայն ցարական Ռուսաստանի ռեակցիոն, հակաժողովրդական քաղաքականության հետևանքով Ղարաբաղի աշխատավոր բնակչությունը տառապում էր մի կողմից՝ նրա չինովնիկների, մյուս կողմից էլ բուրժուակալվածատիրական կարգերի ծանր լծի տակ:

Դրա հետևանքով Ղարաբաղի հողագուրկ և սակավահող գյուղացիներից շատերը տարիների ընթացքում տեղափոխվեցին Բաքու՝ նավթային արդյունաբերության մեջ աշխատելու համար:

Նրանք աստիճանաբար Բաքվի բանվորության ինտերնացիոնալ միջավայրում աճեցին, զարգացան և կոփվեցին ռևոլյուցիոն գաղափարներով:

Խոշոր ազդեցություն են ունենում ինչպես Անդրկովկասի աշխատավորության, այնպես և Բաքվի բանվորության վրա 1905 թվականի ռևոլյուցիոն շարժումները:

Շուշի քաղաքում այդ ժամանակ կազմակերպվում է սոցիալ-դեմոկրատական խմբակ: Մարքսիստական ուսմունքը մուտք է գործում Շուշի, Հադրութ, Մարտակերտ և այլ բնակավայրեր: Ազատության համար բանվոր դասակարգի պայքարի ու կռիվների առաջամարտիկներ են եղել Բ. Մ.

Կնունյանցը (1876-1911թ.), Ս. Բեկդազյանը (1881-1939թ.), Ս. Տ. Գաբրիելյանը (1886-1935թ.), Բաքվի 26 կոմիսարներից Ս. Ս. Վեզիրովը (1889-1918թ.), Արամ Կոստանդյանը (1894-1918թ.) և շատ ուրիշները:

1914-1918 թվականների իմպերիալիստական պատերազմի հետևանքով առավել ևս վատթարացավ ինչպես Ռուսաստանի, նրա հետ և Անդրկովկասի աշխատավորության, նմանապես և Լեոնային Ղարաբաղի գյուղացիության վիճակը:

Քաղաքական մեծ աշխուժություն առաջ բերեց փետրվարյան ռևոլյուցիան Ռուսաստանում:

Լեոնային Ղարաբաղի աշխատավորության պայքարը բուրժուանացիոնալիստական պարտիաների դեմ ավելի լայն ծավալ է ստանում Հոկտեմբերյան մեծ ռևոլյուցիայից հետո:

Բաքվի պրոլետարիատի հաղթանակը և սովետական իշխանության հաստատվելը Բաքու քաղաքում 1918 թվականին մեծ ազդեցություն գործեց Ադրբեջանի բոլոր շրջանների աշխատավորության վրա և ռևոլյուցիոն պայքարի լիցք տվեց Ղարաբաղի աշխատավորությանը:

Այդ ժամանակաշրջանում Ղարաբաղի բոլշևիկները քաղաքականազիտացիոն լայն աշխատանքներ ծավալեցին աշխատավորության մեջ սովետական իշխանություն հաստատելու համար: Այդ գծով մեծ աշխատանքներ են տարել Սաքո Համբարձումյանը, Թ. Միրզաբեկյանը, Շ. Դավթյանը, Արմենակ Ղարապյոզյանը, Հուսի Հաջինը, Հակոբ Կամարին, Օջախկուլի Մուսանը և շատ ուրիշներ:

Ռուսաստանի Սովետական ռեսպուբլիկայի 11-րդ կարմիր բանակը, օգնության հասնելով ադրբեջանական ժողովրդին, իր փրկարար ձեռքը պարզեց Ղարաբաղի աշխատավորությանը: 1920 թվականի մայիսի 12-ին քաջարի Կարմիր բանակի զորամասերին Ղարաբաղի բնակիչները դիմավորեցին մեծ խանդավառությամբ:

Կարմիր բանակի և գյուղացիների ռազմախմբերի հարվածների տակ բանդաները դուրս շարվեցին Լեոնային Ղարաբաղից, որից հետո ստեղծվեցին սովետական իշխանության առաջին օրգանները՝ ռեկոմները:

1920 թվականի աշնանը նոր բանդաներ հանդես եկան և մեծ կորուստներ ու զրկանքներ պատճառեցին Հաղրութի ու Մարտունու շրջանների բնակչությանը: Սակայն կոմունիստական ջոկատների և Կարմիր բանակի հաղթական գործողությունների շնորհիվ լիկվիդացիայի ենթարկվեցին

դրանք, և վերջնականապես ամրապնդվեց սովետական իշխանությունը Լեռնային Ղարաբաղում:

Իմպերիալիստական պատերազմի ու նրան հաջորդող ավանտյուրիստների կողմից հրահրված կռիվների հետևանքով դադարեցին ֆարրիկաները գործելուց, ավերվեց նրանց մի մասը, կրճատվեց զանազան արհեստանոցների 50 տոկոսը, և մնացածներն էլ, հումք չունենալով, դադարեցին աշխատելուց: Ավերվեցին շատ գյուղեր, կտրտվեցին ու ոչնչացվեցին շատ այգիներ ու տնկարաններ, կոտորվեցին ու հափշտակվեցին շատ անասուններ, և խիստ կրճատվեցին ցանքային տարածությունները:

Ադրբեջանում սովետական իշխանության վերահաստատման (1920թ.) առաջին իսկ օրերից բոլոր խան-բեկական (կալվածատիրական), վանքապատկան հողերը ազգայնացվեցին և օգտագործման տրվեցին հողագուրկ ու սակավահող գյուղացիներին:

Ղարաբաղի աշխատասեր գյուղացիությունն արագ թափով վերականգնեց իր տնտեսությունը, ընդարձակվեցին ցանքային տարածությունները, կառուցվեցին նոր ջրատար արխեր (Մադաղիսի, Շիխարիսի, Դաշուշենի), ձեռնամուխ եղան նոր այգիների հիմնադրմանն ու հների վերականգնմանը:

Կոլեկտիվացման շնորհիվ գյուղատնտեսական արտադրությունը հետագայում մեքենայացվեց, արտադրողականությունը բարձրացավ և կոլտնտեսությունների համար հնարավորություն ստեղծվեց՝ ինտենսիվ ու լրիվ կերպով օգտագործելու հողը: Ղարաբաղի աշխատավոր գյուղացիությունը մեծ թափով զարկ տվեց խաղողագործությանը, պտղաբուծությանը, բամբակի, ծխախոտի մշակությանն ու անասնաբուծությանը: Դաշուային կուլտուրաների մշակման ու անասնակերերի հայթաթման բնագավառում մարզի կոլտնտեսություններում ձեռքի աշխատանքը փոխարինվեց մեքենայով, որի շնորհիվ արտադրողականությունը քառապատիկ բարձրացավ:

1922 թվականից մի քանի կիսավեր մետաքսակարժական ոլորման փոքրիկ ֆարրիկանման ձեռնարկություններ գործի դրվեցին, և այնուհետև հայրենական տեխնիկայի բազայի վրա սկսեց զարգանալ մետաքսաարդյունաբերությունը մարզում:

Վերականգնվեցին ու շենացան բոլոր ավերակ գյուղերը, նախկին Խանքենդի ավանը վերակոչվեց Ստեփանակերտ, որը հետագայում վերածվեց գեղատեսիլ քաղաքի: Մարզում կառուցվեցին նոր ավաններ՝ ավերակ Խո-

նաշենի տեղը՝ Մարտունին (Ալեքսանդր Մարտունու-Մյասնիկյանի անունով), Կարմիր շուկան, Մադաղիսը (նույնանուն գյուղի մոտ), Կարմիրավան գյուղը (Մեյսուլան գյուղի մոտ): Միաժամանակ ցրված տնտեսություններն ու Ղահիբիլար, Տոնաշեն, Ննգիջան, Ամարաս, Ղուշչիլար, Թեզխարար մանր գյուղերի բնակիչները վերաբնակվեցին մեծ ու բարեշեն գյուղերում:

ԱՐՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Լեռնային Ղարաբաղի արդյունաբերությունը հիմնականում ստեղծվել է սովետական իշխանության տարիներին: Սովետական Միության կուպարտիայի ղեկավարությամբ, Ադրբեջանի կառավարության անմիջական աջակցությամբ, Բաքվի բանվորների ընդհանուր օգնությամբ և ռուս մեծ ժողովրդի ջերմ հոգատարությամբ Լեռնային Ղարաբաղում կատարվել են շինարարական մեծ աշխատանքներ:

Հայրենական պատերազմի տարիներին կառուցվել է Մադաղիսի հիդրոէլեկտրակայանը Թարթառ գետի վրա՝ 1800 կիլոմատ հզորությամբ, իսկ դրանից առաջ՝ դեռևս 1928թ., Ստեփանակերտի հիդրոէլեկտրակայանը Կարկառ գետի վրա՝ 225 կվատ հզորությամբ: Կոլտնտեսությունների միջոցներով կառուցվել են Ասկերանի, Տողի, Թաղլարի, Տումու, Բալլուջայի, Ծմակահողի կոլտնտեսային հիդրոէլեկտրակայանները՝ 360 կվատ ընդհանուր հզորությամբ: Այդ բոլորը դեռևս անբավարար էին մարզի քաղաքներն ու գյուղերը լույսով բավարարելու համար:

Մեր ռեսպուբլիկայում՝ Քուռ գետի միջին հոսանքում, կառուցված Մինգեչաուր լճի առաջ կանգնեցրած էլեկտրակայանը լույս ու էներգիա է տալիս ոչ միայն մարզի քաղաքներին ու ձեռնարկություններին, այլև նրա բոլոր շրջանների՝ առայժմ հարյուրից ավելի բնակավայրերին: Այն կոլտնտեսությունները, որոնց դեռ չի հասել Մինգեչաուրի էլեկտրական էներգիան, մոտորային ուժի օգնությամբ են լուսավորում իրենց տներն ու ֆերմաները և բանեցնում այրաղացները:

Ամբողջ Ղարաբաղում ցարական իշխանության օրոք միակ էլեկտրակայանը Շուշի քաղաքումն է եղել՝ 30 կվատ հզորությամբ, որն ավերվել է մուսավաթների ու դաշնակների բուրժուազգայնական իշխանության ժամանակ՝ 1920 թ. մարտին:

Մարզում 1962 թվականին օգտագործվել է 14 միլիոն կվատ ժամ էլեկտրաէներգիա, որն ութ անգամ ավելի է, քան արտադրվել ու օգտագործվել է 1940 թվականին:

Էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության գծով մարզում, սկսած 1961 թվականից, գործում է Բաքվի էլեկտրապրիբորաշինության գործարանի Ստեփանակերտի բաժանմունքը: Մոտակա տարիներին նրա արտադրած ապրանքների տեսակները կավելանան, և ծավալը կմեծանա:

ՄԵՏԱՔՍԱԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ղարաբաղի ժողովրդական տնտեսության մեջ արդյունաբերության ամենամեծ ճյուղը մետաքսագործությունն է հանդիսանում: Նախկին ցիրուցան, սակավ արդյունավետ, հին տեխնիկայով սարքավորված մանր ֆաբրիկաների փոխարեն այժմ գործում է ինդուստրիայի ժամանակակից տեխնիկայով սարքավորված՝ Բաքվի 26 կոմիսարների անվան դարմետաքսկոմբինատը Ստեփանակերտում:

Կոմբինատն ունի բոժոժի կարժման ընդարձակ ցեխեր, որոնց շարքում՝ ավտոմատացված ագրեգատների ցեխ, մետաքսառլորման և ջուլհակային արտադրություն՝ սարքավորված նորագույն հաստոցներով ու բեռնման լիֆտով: Նա արտադրում է մետաքսաթել-հումք, ոլորած մետաքսաթել և գործվածքներ՝ կրեպդեշին, կրեպժորժետ, կրեպշիֆոն, ատլաս, տուալ և այլն:

Կոմբինատն ունի իր արտադրությունները սպասարկող մեխանիկական արհեստանոց, ավտոտրանսպորտի և շինարարական բաժիններ, տրանսֆորմատորային կայան ու պահեստի դիզելներ:

Մարզի մետաքսարդյունաբերության համախառն արտադրանքն 1922 թվականի համեմատությամբ աճել է ավելի քան երկու հարյուր անգամ: Նրա արտադրանքը, մարզի բոլոր արդյունաբերական ճյուղերի հետ միատեղ վերցրած, ամբողջ համախառն արտադրանքի մոտ 50 տոկոսն է կազմում: Կոմբինատն աշխատում է ինչպես մարզի կոլտնտեսություններից, այնպես և մեր ռեսպուբլիկայի շրջաններից ու Սովետական Միության մի քանի ռեսպուբլիկաներից մթերվող բոժոժի հումքի վրա:

Բնական հումքին զուգընթաց, սկսած 1961 թվականից, կոմբինատը գործվածքներ է պատրաստում նաև արհեստական մետաքսաթելից, որը հնարավորություն է տալիս ավելի արագ տեմպերով ավելացնելու գործվածքի արտադրանքը:

Մոտակա տարիներին գործվածքային ցեխը կընդլայնվի հարյուրավոր նոր հաստոցներով, և գործվածքեղենի արտադրությունը կավելանա մոտ երեք անգամ:

Կոմբինատն իր աշխատողների համար կառուցել է շատ նոր տներ՝ 400-ից ավելի բնակարաններով:

Կոմբինատում աշխատողների թիվը հասնում է մոտ երեք հազարի, որոնց թվում ինժեներատեխնիկական անձնակազմի թիվը հասնում է հարյուր մարդու:

Կոլեկտիվն ունի սեփական ռադիոհանգույց, հեռախոսակայան, «Մե-տաքսագործ» տպագրական բազմատիրաժ թերթ, և ցեխերում էլ լույս են տեսնում պատի թերթեր: Կոմբինատում կան՝ ակումբ, ճաշարան, նախադպրոցական մանկական հիմնարկներ ու բուժկետ: Ֆաբրիկայի ակումբն ունի գեղարվեստական ինքնագործ խմբակ:

Ղարմետաքսկոմբինատն իր արտադրության ծավալով Նուխու կոմբինատից հետո երկրորդ տեղն է գրավում մեր ռեսպուբլիկայում:

Ղարմետաքսկոմբինատից բացի գործվածքեղեն է արտադրում Շուշվա արդյունաբերական կոմբինատը, որի արտադրանքի ծավալը առայժմ մեծ չէ: Նա արտադրում է տարեկան 50 հազար մետր բամբակի և 25 հազար քառակուսի մետր մետաքսեղենի գործվածքներ և մոտ 300 հազար զույգ գուլպաներ:

Նորագույն ավտոմատ սարքավորումների շնորհիվ գուլպեղենի գործվածքի որակը ավելի է բարձրացել:

Կարի արհեստանոցներ կան Շուշում, Ստեփանակերտում ու Մարտակերտում, որոնք տղամարդու, կանանց և մանկական հագուստեղեն են կարում: Մոտ ապագայում Ստեփանակերտում կարի ֆաբրիկայի բացումով զգալի չափով կմեծանան հագուստեղենի արտադրության չափն ու քանակը:

ՂԱՐՄԵՏԱՂԻ ԳԻՆԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՏՐԵՍՏ

Ղարաբաղում իր մեծությամբ արդյունաբերության երկրորդ ձեռնարկությունը Ղարգինտրեստն է, որը կազմակերպվել է 1926 թվականին Ստեփանակերտում: Տրեստի Մարտունու №1, Ստեփանակերտի №2 և Մարտակերտի №3 սովխոզները հիմնականում զբաղվում են խաղողաբուծությամբ, նրանց թվում Ստեփանակերտի սովխոզը զբաղվում է նաև պտղաբուծությամբ ու կաթնատնտեսությամբ:

Տրեստն ունի գինու, սպիրտի, օդու, կոնյակի և անալկոհոլ խմիչքների մի քանի գործարաններ: Նրանք գտնվում են Ասկերանում (կառուցված է 1926թ.), Կարմիր շուկայում (1927 թվականից), Ստեփանակերտում ու Բաք-

վում: Առաջին երկուսը սպիրտի հումք, շահ թուփ ու խաղող են ընդունում կոլտնտեսություններից և սովխոզներից ու պատրաստում գինի, սպիրտ, անալկոհոլ խմիչքներ ու հյութեր: Ասկերանում նաև պատրաստում են կոնյակ: Վերջին երկուսը մթերած գինիները կուպաժում, ըստ դրոշմանիշների հաստատված կոնդիցիայի են հասցնում, սպիրտից էլ օդիներ պատրաստում ու լցնում շշերի մեջ: Պատրաստի արտադրանքը բաց են թողնում՝ վաճառելու մարզի, ռեսպուբլիկայի ու նրա սահմաններից դուրս առևտրական հիմնարկություններին:

Ղարգինտրեստը տարեկան թողարկում է մոտ մեկ միլիոն դեկալիտր գինիներ ու տասնյակ հազար դեկալիտր կոնյակ:

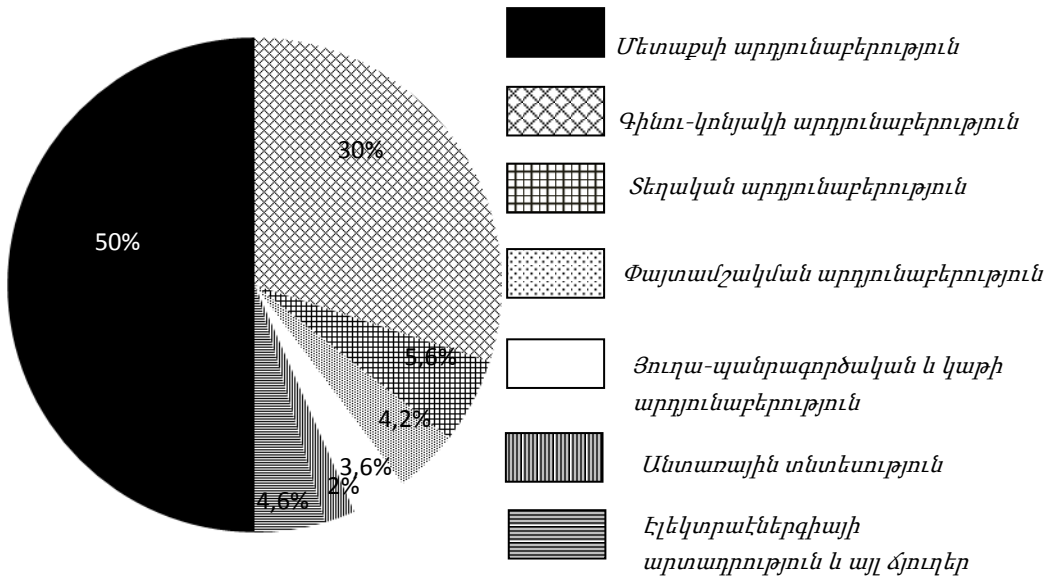
Գինիների մեջ բարձր որակի գնահատում են ստացել *«Մարտունի սովխոզ»* վարդագույն, սպիտակ, *«Ղարաբաղ»*, *«Ղզղալա»* ու *«Գիշի»* սեղանի կարմիր նատուրալ գինիները: Մոտ ապագայում շահ թփից կպատրաստեն *«Ղարաբաղյան հատապտղային քաղցր գինին»*:

1960 թվականին Բուդապեշտի համաշխարհային ցուցահանդեսում աստեսացիոն կամիսիայի կողմից *«Մարտունի կարմիրը»* նշանավորվել է արծաթե մեդալով: Իր համով ու հոտավետությամբ դուրեկան է «Հաղրութ» մարկայի սեղանի կարմիր գինին:

Բացի Ասկերանի ու Կարմիր շուկայի գործարաններից՝ հումք են ընդունում նաև տրեստի մթերման կետերը: Այդ կետերը տեղադրված են այգեգործական կոլտնտեսություններին մոտիկ՝ Մարտակերտի շրջանի Չայլու ու Մարտակերտ, Մարտունու շրջանի Ղզղալա, Ճարտար, Գիշի գյուղերում, Ալիբալի տեղամասում, Մարտունու սովխոզում և Հաղրութի շրջանի Տոդ, Հաղրութ և Բանագուր գյուղերում: Գինեգործական արդյունաբերությունը մեքենայացված է բոլոր գործարաններում և արտադրական կետերում:

Ղարգինտրեստին է պատկանում նաև Ստեփանակերտի սննդի կոմբինատը, որը զբաղվում է մրգեղենի ու հատապտուղների վերամշակմամբ: Նա պատրաստում է մրգեղենի պահածոներ հարյուր հազարավոր բանկաներով, մոշի, հոնի, ընկույզի, կեռասի և այլ մուրաբաներ, պավիլոն, ջեմ, չիր ու մրգեղենի հյութեր և հարյուրավոր տոննաներով հրուշակեղեն:

Մարտունու սովխոզի Կուրոպատկինոյի բաժանմունքին կից կառուցվում է խոշոր գինեգործարան: Նման գործարաններ կկառուցվեն նաև Ստեփանակերտում և Մարտակերտի սովխոզին կից:

Տրեստի խնդիրն է ոչ միայն սեփական սովխոզներից և մարզի կոլտնտեսություններից ու կոլտնտեսականներից մթերվող հումույթի վերամշակելը, այլև նրա առջև խնդիր է դրված օգնություն ցույց տալ կոլտնտեսություններին խաղողաբուծության, շահ-թթաբուծության ու պտղաբուծության զարգացման գործում:

Սովխոզներն օրինակելի են իրենց զարգացած տնտեսությամբ, ագրոտեխնիկայով ու բարձր բերքատվությամբ: Նրանք այգեգործական կադրեր, այգեգործ վարպետներ են պատրաստում մարզի կոլտնտեսությունների համար:

Ղարգինտրեստի սովխոզները 1962 թվականի տվյալների հիման վրա ունեն 700 հեկտար խաղողի և 100 հեկտարից ավելի պտղատու այգիներ: 1965 թվականին տրեստի ամբողջ արտադրանքը 1958 թվականի համեմատ կավելանա 2.5 անգամ:

ՏԵՂԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մարզի հանածոներն ու նրանց շահագործումը: Երկրի ընդերքը հարուստ է հանածոներով: Բազմամետաղային (պոլիմետալի)՝ պղնձի, արձձի, ցինկի, արծաթի հանքեր են հայտնաբերված Մարտակերտի շրջանի Մեհմանա, Դրմբոն գյուղերի հողամասերում: Հետազոտվել և հայտնաբերվել է երկաթով հարուստ հանք Ցոր գյուղի շրջակայքում:

Օլիգանների և շիբի հանքեր երևան են հանված Մարտակերտի շրջանի «Երեք մանկունք» կոչվող վանքի մոտերքում:

Գրաֆիտի հանքավայր կա նույն շրջանի Ջանյաթաղ գյուղի մոտ և տուֆի հանք՝ Վանքլու գյուղում:

Բարիտի (նեմալիտ) համեմատաբար հաստ հանքաշերտեր կան շրջանի Կուսապատ և Տոնաշեն գյուղերի շրջակայքում:

Բրուսիտը հայտնաբերված է Մաղավուզ գյուղի և Թթու ջրի սովխոզի տերիտորիայում:

Վիմագրական քարի հանքը գտնվում է Մարտունու շրջանի Սյուրիշեն և Հացի գյուղերի շրջակայքում:

Ցեմենտ արտադրելու համար բնական հումույթ կա Ասկերանի բերդի մոտ, գիպս և սվաղելու ալեբաստրի հումք՝ Մարտակերտի շրջանի Աղակեր գյուղի մոտ, և պեմզայի հանքանյութ՝ Ստեփանակերտի շրջանի Սղնախ գյուղի մոտ: Հանքային ներկեր են հայտնաբերված Բալլուջա գետի վերին հոսանքում:

Մարզի հանքերից շատերը դեռևս արդյունաբերական շահագործման չեն ենթարկվում:

Արկանքաքար (ջրադացքար) անսպառ քանակով գտնվում է Մարտակերտի շրջանի Վանքլու գյուղի մոտ: Դրանից այրաղացի քարեր են կտրում ու մարզի տեղական կարիքները բավարարելուց բացի՝ արտահանում ռեսպուբլիկայի շրջաններն ու Սովետական Միության այլ վայրեր:

Վարդագույն մարմարի շատ պաշարներ ունի Հարավի հանքավայրը Ստեփանակերտի շրջանում: Մարզի ներսում մարմարն օգտագործում են գլխավորապես տների ճակատային պատերի, կամարների ձևավորման և գերեզմանաքարեր ու հուշարձաններ շինելու համար: Այդ հանքից մեծ քանակությամբ ուղարկվում է Բաքու շինարարության ու մարմարյա շինվածքներ պատրաստելու համար:

Մարմարի մի ուրիշ տեսակը գտնվում է Մարտունու շրջանի Սոս գյուղի մոտ:

Կրաքարը, որով հարուստ են մարզի բոլոր շրջանները, օգտագործվում է որպես շինարարական նյութ՝ քար ու կիր ստանալու համար: Բոլոր շրջարդկոմբինատներն ու Ստեփանակերտ քաղաքի շինանյութերի կոմբինատը տարեկան տասնյակ հազարավոր տոննաներով կիր են արտադրում: Այրած պեմզայից ստացած կիրն ավելի ամուր է լինում, որը համարյա հասնում է ցեմենտի ամրությանը: Շուշի քաղաքի բերդի պատերն

այդ կրով են շինված և հարյուրավոր տարիներ ի վեր ամրակուռ կանգնած են այդ բերդի պատերը:

Բոլոր տեսակի շինաքարերի արտադրությունը տարեկան հասնում է հարյուր հազարավոր խորանարդ մետրի:

Գիպսահողից Մարտակերտի շրջարդկումբինաստը դաշտային գոտում հարյուրավոր տոննաներով գաջ է այրում, որը սվաղելու համար է օգտագործվում և որակապես բարձր համարում ունի, քան մնացած բոլոր տեսակի սվաղանյութերը: Գաջի արտադրությունը առաջիկա տարիներին ավելի մեծ չափերի կհասնի:

Կավի նուրբ ու բարձրորակ տեսակներ կան Մարտունի ավանի, Ննգի, Ղավախան, Քերթ, Հիլիս, Հաթերք, Մոխրաթաղ, Մեծ Թաղլար, Մամեղաձոր գյուղերի հանդերում ու Ստեփանակերտ քաղաքում: Առաջներում նրանցից պատրաստում էին կավե ամանեղեն:

Ապակեղենի և ճենապակյա ամանեղենի գործածության պատճառով հողե ամանների պահանջ քիչ կա այժմ, ուստի կավից գլխավորապես կղմինդր են պատրաստում տների տանիքները ծակելու համար: Մեծ քանակությամբ կղմինդր են արտադրում Մարտունու, Մոխրաթաղի ու Մեծ Թաղլարի կղմինդրագործարանները, մեկուկես-երկու միլիոն հատ աղյուս է արտադրում Ստեփանակերտի աղյուսագործարանը, իսկ կավե ամանեղեն արտադրող բրուտագործարաններից աշխատում է միայն Մարտունու շրջարդկումբինաստի Ննգու գործարանը:

ՓԱՅՏԱՄՇԱԿՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Լեռնային Ղարաբաղի անտառամերձ գյուղերի բազմաթիվ բնակիչներն ու քաղաքի արհեստավորները հնուց ի վեր զբաղվել են փայտե գործիքներ, կահկարասիներ ու ամանեղեն պատրաստելով: Նրանք փայտե գութաններով, արորներով, կամներով, բահերով, եղաններով ու թիերով, փոցխերով ու քամելիներով, սայլերով, ճախարակներով, գորգագործական դագգահներով, իլիկներով, օրորոցներով, թախտերով, պահարաններով, սնդուկներով, տակառներով, հատիկի ամբարներով, լվացքի ու խմորի տաշտերով, մեղվի փեթակներով, դույլերով, կոտերով, շտարարներով, կյուշերով, խոնչաներով, թաբաղներով, մաղերով, շերեփ-գդալներով և այլ իրերով ու զարդարանքներով բավարարել են ոչ միայն տեղական լեռնային ու տափաստանային Ղարաբաղի բնակչության կարիքները, այլև արտահանել են հեռավոր շուկաներ, քաղաքներ ու գյուղեր: Մարզում փայտա-

մշակումը միայն սովետական իշխանության տարիներին արդյունաբերական ռելսերի վրա դրվեց: Ստեփանակերտում բացվեց կահույքի խոշոր ֆաբրիկա, Մադադիսում բացվեց հատուկ փայտամշակման կետ: Շրջարդկումբինատները կազմակերպեցին Տոդում, Կարմիր շուկայում, Մարտունում, Ասկերանում, Մարտակերտում և Վանքլվում արհեստանոցներ ու այսպիսով մարզը պատեցին փայտամշակման ձեռնարկությունների ցանցով: Դրանց սղոցած հումք են մատակարարում Մադադիսի փայտամշակման անտառակետը և Վաղուհասի, Քոլատակի, Բադարայի, Վանքլուի սղոցագործարանները: Փայտամշակման ձեռնարկություններում օգտագործում են հաճարենու, կաղնու, լորենու, ընկուզենու և բերովի սոճու փայտանյութ ու դրանցից տարեկան պատրաստում հարյուրավոր սայլեր, տասնյակ հազարավոր դեկալիտր տարողությամբ տակառներ, տեքստիլ արդյունաբերության համար մաքոքներ, մասրաներ ու թելակոճեր, տասնյակ հազարավոր քառակուսի մետրերով պարկետ թե՛ ներքին գործածության և թե՛ մեր ռեսպուբլիկայի զանազան շրջանների համար:

Կահույք են արտադրում Ստեփանակերտի մեքենայացված խոշոր ֆաբրիկան, Մարտակերտի շրջարդկումբինատը, Վանքլուի արդկումբինատը և Ստեփանակերտի շինանյութերի կոմբինատը: Ստեփանակերտի կահույքի ֆաբրիկան արտադրում է գեղարվեստորեն ձևավորված բուֆետներ, շիֆոներներ, գրասպահարաններ, գրասեղաններ և թատերական բազկաթոռներ ու աթոռներ:

Կահույքի ֆաբրիկան ընդարձակվելու և արտադրական պրոցեսները ավտոմատացվելու շնորհիվ կբացվեն վիեննական աթոռների և այլ ցեխեր, որոնց շնորհիվ ֆաբրիկայի ընդհանուր արտադրանքը մոտակա տարիներին մեծ չափերի կհասնի:

ԿԱՇՎԵՂԵՆԻ ԵՎ ԿՈՇԿԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Խամ կաշվի վերամշակում է կատարում Շուշվա կաշվի գործարանը: Նրա արտադրանքի չափը հասնում է մոտ մեկ միլիոն քառակուսի դեցիմետրի: Տարեկան մոտ հարյուր հազար զույգ կոշիկներ են կարում Ստեփանակերտ և Շուշի քաղաքների արդյունաբերական կոմբինատների արհեստանոցները:

Կենցաղային սպասարկման համար զանազան իրերի արտադրությամբ է զբաղվում Ստեփանակերտի կահույքի ֆաբրիկան: Նա պատրաստում է

երկաթե մահճակալներ, չուգունաձույլ վանդակապատեր, դարբասներ, մետաղյա ցանցեր և այլն: Շուշվա կենցաղային կոմբինատը պատրաստում է սպիտակ թիթեղյա ամանեղեն: Ստեփանակերտ և Շուշի քաղաքների կենցաղային սպասարկման կոմբինատներն արտադրում են հազարավոր թիթեղյա վառարաններ, կոշկեղեն, տնային ու կենցաղային այլ իրեր, կատարում են հագուստեղենի ու կոշկեղենի անհատական պատվերներ: Մինևույն ժամանակ նրանք հագուստի, կոշիկի, տների ու կահկարասիների վերանորոգում են կատարում:

Երաժշտական գործիքների ֆաբրիկա է բացվել Շուշի քաղաքում, որտեղ առաջնություն կային միայն մանր արհեստանոցներ:

Արդյունաբերական կոմբինատները մտնում են ռեսպուբլիկայի տեղական արդյունաբերության մինիստրության սիստեմի մեջ:

Դեռևս շատ վաղուց Շուշի քաղաքում գոյություն ունեին կտորեղեն և կաշվեղեն ներկելու արհեստանոցներ (*բոյախանաներ*): Բուսական բարձրորակ տեղական ներկանյութերով կտորեղեն էին ներկում համարյա բոլոր գյուղերում՝ յուրաքանչյուր ընտանիք իր ներքին կարիքների համար: Ներկայումս տեղում գործված մետաքսե կտորները Նուխու մետաքսկոմբինատն է ներկում:

Ներկարարական աշխատանքների շատ պատվիրատուներ չկան, որովհետև թե՛ կտորեղենն ու կարած շորերը և թե՛ մորթեղենն ու կաշվեղենը ստանում են զանազան վայրերից ներկված վիճակում: Եղած պատվիրատուներին բավարարում են Շուշի և Ստեփանակերտ քաղաքների կենցաղային սպասարկման կոմբինատների ներկարարական կետերը:

ԳՈՐԳԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Գորգագործությունը Ղարաբաղի կանանց սրտանց սիրած զբաղմունքն է եղել: Ամեն մի աղջիկ առաջնություն ձգտել է տիրապետել այդ արհեստին, որի շնորհիվ դարերի ընթացքում կատարելագործվել է տնայնագործական այդ ճյուղն այն աստիճան, որ Ղարաբաղի գեղատեսիլ գորգերը՝ խալիները, յանգյաբաները, կլոր գյաբաները, կարպետները, ջուալեղենն ու գորգագործ խուրջինները իրենց բարձր որակով ու ամրությամբ լավ համարում են վաստակել ռեսպուբլիկայի և նույնիսկ Սովետական Միության սահմաններից դուրս: Նրանք անմաշ են, սերնդից-սերունդ տատիկների ու այաների կողմից կտակվում էին իրենց զավակներին և թոռներին, օժիտի գնում ու երկար տարիներ պահպանում իրենց գոյությունը:

Ստեփանակերտի «Ղարաբաղ» գորգագործական ֆաբրիկան շարունակում է արդյունաբերության տրադիցիոն այդ ճյուղով զբաղվել ու տարեկան մոտ երկու հազար քառակուսի մետր գորգի և նրա կեսի չափ էլ կարպետի արտադրանք է տալիս: Այդ գորգերն ու կարպետները ուղարկում են Բաքու և այնտեղից նրանց որոշ մասն արտահանում ուրիշ երկրներ:

Տարեցտարի կրնդլայնվի գորգագործական ֆաբրիկան, և մոտակա տարիներին կրկնակի չափով կավելացվի արտադրանքի քանակը:

ՅՈՒՂԱՊԱՆՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Յուղի, պանրի արդյունաբերությունը սովետական իշխանության տարիներին է ստեղծվել Ղարաբաղում:

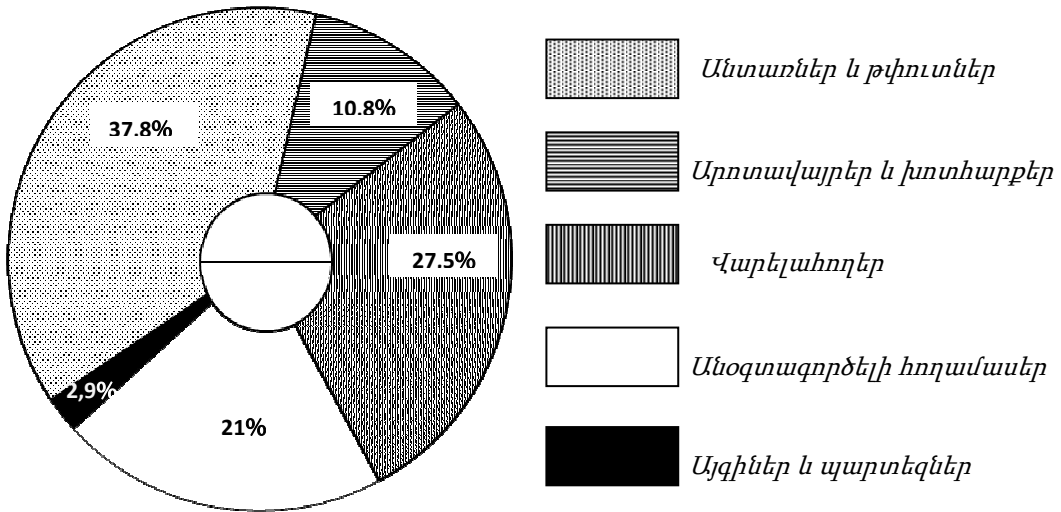
Մարզում գործում են յուղապանրագործական 9 գործարաններ, որոնք տեղադրված են Մարտակերտում, Վերին Հոռաթաղում, Սունջինկայում, Ստեփանակերտում, Թթու ջրում, Կարմիր շուկայում, Գևորգավանում ու Մարտունում: Դրանցից լրիվ մեքենայացված են Մարտակերտի, Ստեփանակերտի ու Մարտունու գործարանները: Արտադրական պրոցեսները ավտոմատացված են Ստեփանակերտի գործարանում: *Բրինձա* պանրի սեզոնային 3-4 գործարան է աշխատում Իմիշլիի ու Հարամիի արտոներում, որտեղ ձմեռում է մարզի կոլտնտեսային ոչխարաբուծական ֆերմաների մեծ մասը:

Մարզայուղարդը տարեկան արտադրում է հարյուրավոր տոննաներով պանիր, հալած ու կարագ յուղ, որոնց զգալի մասը ուղարկվում է Բաքու, իսկ տեղական բնակչության գործադրության համար, բացի յուղից ու պանրից, բաց է թողնվում հարյուրավոր տոննաներով թարմ կաթ, կաթի սեր ու շոռ:

ԳՅՈՒՂԱՆՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հողային ֆոնդը

Լեռնային Ղարաբաղի ամբողջ հողային ֆոնդը կազմում է 438.700 հեկտար, որից վարելահողերը (120.600 հեկտար) բռնում են մարզի ամբողջ հողային տարածության 27,5 տոկոսը:

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզի հողային ֆոնդը (տոկոսներով) ըստ հանդակների:

Արտավայրերն ու խտհարքերը (33,100 հեկտար) կազմում են մարզի հողային ֆոնդի 10,8 տոկոսը, իսկ այգիներն ու խաղողի տնկարանները (11,700 հեկտար) կազմում են 2,9 տոկոսը:

Ղարաբաղի ամբողջ տարածության ամենաշատ մասը բռնում են անտառներն ու թփուտները՝ 165,900 հեկտար, որը կազմում է մարզի բոլոր հողամասերի 37,8 տոկոսը: Մնացած չօգտագործված ու անօգտագործելի հողային տարածությունները կազմում են մարզի հողային ֆոնդի 21 տոկոսը:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ

Մինչև սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղի գյուղացիությունը մեծ մասամբ հողագուրկ էր: Հողը և նրա ընդերքը պատկանում էին խաներին, բեկերին, վանքերին և որոշ մասն էլ՝ պետությանը: Գյուղացիները մշակում էին բեկերից վարձակալած հողերը: Նրանց հողը շատ քիչ էր. մեկ շնչին 0,7 հեկտարից ավել չէր հասնում: Սակավահողության պատճառով Ղարաբաղի շատ գյուղացիներ արտագնացությամբ էին իրենց ընտանիքների համար կենսամիջոցներ հայթայթում: Ղարաբաղի գյուղացիության 41 տոկոսը լծկան անասուն չունի: Շատ գյուղացիներ, վաշխառուների, կուլակների և կալվածատերերի կողմից կո-

դոպովելով, ընչազուրկ էին դառնում ու մշտական բանվորության անցնում Ռուսաստանի արդյունաբերական քաղաքներում:

Սովետական իշխանությունը, հողը համաժողովրդական-պետական սեփականություն դարձնելով, բավարարեց Ղարաբաղի գյուղացիներին հողամասերով:

Սակայն մանր, փոշիացած գյուղացիական տնտեսությունները չէին կարող ապահովել գյուղատնտեսության արագ զարգացումը և բավարարել երկրի բնակչության աճող պահանջները պարենամթերքներով և արդյունաբերությունն էլ՝ հումքով:

Երկրի տնտեսական վերելքն ապահովելու համար Վ. Ի. Լենինի՝ գյուղատնտեսության կոռպերացման պլանի հիման վրա մարզի գյուղացիական անհատական տնտեսությունները, սկսած 1925 թվականից մինչև 1933 թվականը, միավորվեցին կոլեկտիվ տնտեսություններում և կազմեցին գյուղատնտեսական արտելներ:

ՍՄԿՊ կենտկոմի ու սովետական կառավարության օգնությամբ կոլտնտեսությունները տեխնիկապես վերազինվեցին: Նրանք տրակտորներ, կոմբայններ, հատիկացանիչներ, գոծիչներ և շատ ուրիշ տեսակի մեքենաներ ստացան: Դրա հետևանքով բարելավվեց գյուղացիների կյանքը, ու թեթևացավ նրանց աշխատանքը: Կոլտնտեսային կարգը լիակատար հաղթանակ տարավ: Պատմության գիրկն անցան Ղարաբաղի գյուղացիության համար աղքատությունը, հացի պակասը, նրա կարիքի և «սովի տարիները», ձեռքով կատարվող քրտնաթոր դաշտային աշխատանքները:

Մարզում կազմակերպվեցին խաղողաբուծական ու անասնաբուծական սովխոզներ, իսկ կոլտնտեսություններում՝ անասնապահական, թռչնաբուծական ու մեղվաբուծական ֆերմաներ: Գյուղատնտեսությունը՝ արդյունաբերությանը զուգընթաց, դրվեց սոցիալիստական ամրակուռ ռելսերի վրա:

1962 թվականին մարզում կային 6 սովխոզներ, 70 գյուղատնտեսական արտելներ և 4 Ադրգյուղտեխնիկայի բաժանմունքներ:

ԼՂԻՄ շրջանները	Սովխոզները	Կոլտնտեսությունները	Ադր. տեխ. բաժ.
Մարտակերտի	1	23	1
Ստեփանակերտի	2	21	1
Մարտունու	2	12	1
Հաղրութի	1	14	1

Դաշտային ու նախալեռնային գոտիների համար մեծ նշանակություն ունի հողերի ոռոգումը: Սովետական իշխանության տարիներին կառուցված ոռոգման ցանցի շնորհիվ ջրովի հողերի տարածությունը հասավ 22,7 հազար հեկտարի՝ 1913 թվականին ունեցած 12,4 հազարի դիմաց:

Գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման շնորհիվ հողերի օգտագործման մակարդակն ընդարձակվեց նախապատերազմյան 1913 թվականի համեմատությամբ գրեթե երկու և կես անգամ: Մարզում վարելու համար հարմար հողերը մշակվեցին 95 տոկոսով: Ընդարձակվեցին բամբակի, հացահատիկայինների, բանջարեղենի ցանքային տարածությունները: Նոր շատ այգիներ գցվեցին: Բարձրացավ երկրագործության կուլտուրան և դրա շնորհիվ՝ նաև բերքատվությունը: Ցանվող կուլտուրաների շարքում նոր բույսերից պատվավոր տեղ բռնեցին ծխախոտը, եգիպտացորենը, ճակնդեղը և բազմամյա ու միամյա մի շարք կերախոտեր:

Այդ հանգամանքը նպաստեց մարզի անասնապահության զարգացմանը թե՛ մթերատվությամբ և թե՛ գլխաքանակով:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՃՅՈՒՂԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ

Մարզի լեռնոտ լինելը, նրա հողակլիմայական պայմանների բազմազանությունը, անջրդի հողերի գերակշռումն իրենց հերթին ազդում են գյուղատնտեսության ճյուղերի տեղաբախշման վրա: Մարտակերտի շրջանի դաշտավայրային գոտու ջրովի հողերում կուլտնտեսությունները մշակում են բամբակ: Մարզի լեռնային գոտիների ջրովի հողերում բուծում են ծխախոտ:

Խաղողի այգիները տարածված են դաշտավայրային ու նախալեռնային գոտիների ջրովի հողերում, իսկ միջին լեռնային գոտում՝ նաև անջրդի հողերում:

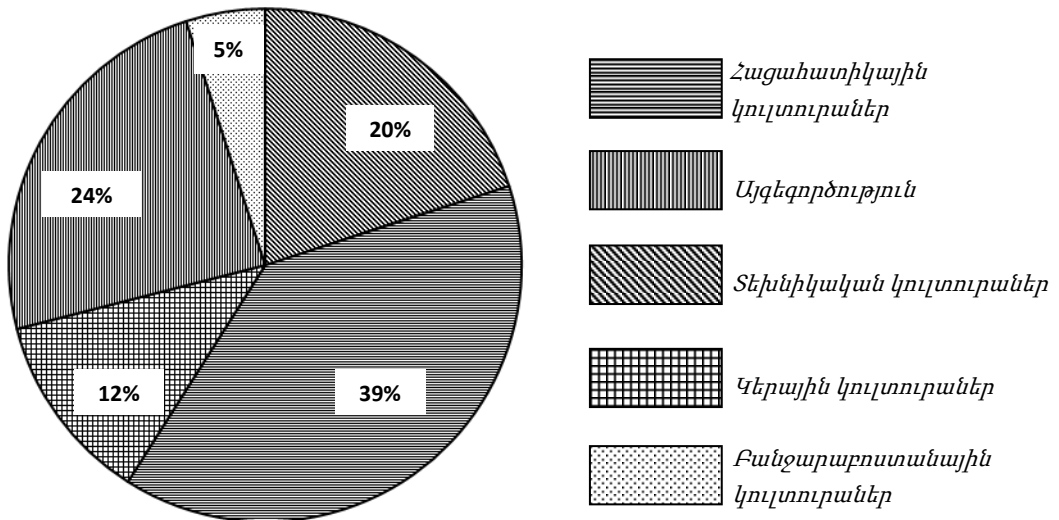
Թթաբուծությունը զարգացած է համարյա մարզի հողամշակման բոլոր գոտիներում: Պտղատու այգիներ կան մարզի շատ կուլտնտեսություններում:

Հացահատիկների ու կերային կուլտուրաների մշակությամբ զբաղվում են հողամշակման բոլոր չորս գոտիներում:

Անասնաբուծությամբ նույնպես զբաղվում են բոլոր կուլտնտեսությունները: Մարզի գյուղատնտեսության մեջ առաջին տեղը բռնում է բուսաբուծությունը:

ԲՈՒՍԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հացահատիկային կուլտուրաներ: Ժողովրդական տնտեսության արտադրական բոլոր ճյուղերի զարգացման համար առաջնակարգ նշանակություն ունի հացահատիկը: Նա առաջատար է, և նրա վրա են հենվում գյուղատնտեսության մնացած բոլոր ճյուղերը: Մարզի հացահատիկի արտադրության ծավալը գերազանցում է 1913 թվականի արտադրանքին մոտ երեք անգամ: Հացահատիկայինների ցանքադաշտերը մարզի ցանքային ամբողջ տարածության 70 տոկոսն են կազմում: Իրենց ցանքային տարածությամբ հացահատիկայիններից առաջին տեղն են գրավում աշնան ցորենը, որը կազմում է հացահատիկային կուլտուրաների ցանքային տարածության 64 տոկոսը, աշնան գարին՝ 29 տոկոսը, և եգիպտացորենը՝ 4 տոկոսը:

Բուսաբուծական մթերքների արտադրությունը՝ ըստ մասնաճյուղերի (տոկոսներով):

Մարզի բարձր լեռնային վայրերում ցանում են նաև գարնան ցորեն, հաճար և աշորա:

Աշնան ցորենը ցանում են երկրագործության բոլոր գոտիներում, աշնան գարին՝ գլխավորապես դաշտային գոտում, եգիպտացորենը՝ բացի սուբալպիականից, հողամշակման մնացած գոտիներում, գարնան ցորենը՝ բարձր լեռնային գոտում, հաճարն ու աշորան՝ միջին ու բարձր լեռնայինում:

Դաշբուլաղի և Հարավի պետական սորտափորձարկման տեղամասերի ու կոլտնտեսային արտադրական փորձերի հիման վրա հացահատիկային մի շարք ցածր բերքատու սորտեր փոխարինվել են սովետական սելեկցիայի նոր, բարձր բերքատու սորտերով: Այդ թվում ցորենի *արանդանի* սորտը փոխարինել է տեղական *Ղարաղըչըղ* (սևագարդա) սորտին, գարու *չիրվանդանի* սորտը՝ տեղական աշնան գարուն դաշտավայրային, նախալեռնային ու միջին լեռնային գոտիներում:

Նոր սորտերի արտադրության մեջ ռայոնացնելու շնորհիվ ցորենի բերքատվությունը բարձրանալու հետ միասին հնարավորություն է ստեղծվել այն ցանել դաշտային գոտու չորային այն հողերում, որտեղ առաջներում միայն գարի էին ցանում:

Սորտային սերմերի արտադրությամբ զբաղվում են Բալլուջայի ու Մեծ Թաղլարի սովխոզները:

Ղարաբաղի կարծր տեսակի ցորենները, մանավանդ՝ նրանց մեջ *դեղնագարդա* սորտը, հայտնի են իրենց սպիտակուցային պարունակության բարձր տոկոսներով, որոնք լավ հումք են հանդիսանում մակարոնի և վերամիշելի արտադրության ու լավաշ հաց թխելու համար: Առաջնակարգ տեղ են գրավում նրանցով թխած հացերն իրենց նրբությամբ, փափկությամբ ու համեղությամբ:

Տեխնիկական կուլտուրաներ: Բամբակը կարևոր հումք է տեքստիլ և սննդի արդյունաբերության համար: Բամբակի մշակմամբ զբաղվում են Մարտակերտի շրջանի կոլտնտեսությունները:

Այդ շրջանում բամբակի ցանքատարածությունը 1962 թվականին կազմել է 3,700 հեկտար՝ 1913 թվականին եղած 500 հեկտարի դիմաց:

Մարզում ցանում են Ադրբեջանի բամբակագործության գիտահետազոտական ինստիտուտի սելեկցիայի 24/21 սորտը: Առաջավոր ագրոտեխնիկայի կիրառման շնորհիվ, բամբակի մշակման աշխատանքների բարձրաստիճան մեքենայացման հետևանքով նրա մեկ հեկտար ցանքի բերքատվությունը հասցվել է 23 ցենտների, որը 6 անգամ շատ է, իսկ նրա համախառն արտադրանքն էլ 43 անգամ ավելի է 1913 թվականի համեմատությամբ:

Բամբակի ավելի բարձր բերք են ստանում Սեյսուլանի, Լենինավանի ու Մարտակերտի կոլտնտեսությունները:

Տեխնիկական բույսերից մարզում տարածված է նաև ծխախոտը: Ծխախոտ շատ ցանում են Մարտակերտի շրջանի լեռնային գյուղերում:

Ծխախոտի համեմատաբար մեծ պլանտացիաներ ունեն Հաթերքի և Խոջալուի կոլտնտեսությունները, որոնք մեկ հեկտարից 28-30 ցենտներ տերևաբերք են ստանում: Հիմնականում ցանում են ծխախոտի «*Տրասի-զոն 93*» սորտը: Ծխախոտի բերքը հատուկ կառուցված չորանոցային շենքերում չորացնելուց հետո կոլտնտեսությունները հանձնում են Ներքին Հոռաթաղի, Խոջալուի ու Մարտունու՝ ծխախոտի մթերման կետերին:

Բանջարանոցաբուստանային կուլտուրաներ ու կարտոֆիլ: Մշակվում են կոլտնտեսություններում ու կոլտնտեսականների տնամերձ հողամասերում իրենց անձնական գոծածության ու մարզի ներքին պահանջները բավարարող չափերով: Բուստանային կուլտուրաներից հիմնականում ցանում են սեխ և ձմերուկ: Բանջարեղենի ապրանքային արտադրությամբ մարզում զբաղվում են Խոջալուի, Դաշուշենի, Չանաղչու կոլտնտեսությունները և Բալուջայի սովխոզը:

Բանջարեղենից ամենից շատ ցանվում են կաղամբ, սեխ, պոմիդոր, իսկ քիչ չափերով էլ՝ վարունգ, պղպեղ, բազուկ, գագար, քիլասարի լոբի և ուրիշ բանջարեղեն:

Լեռնային Ղարաբաղի սառնորակ աղբյուրների ջրով աճեցրած բանջարեղեններն աչքի են ընկնում իրենց համ ու հոտով: Հոչակ են վայելում Չանախչու նուրբ ու հյութալի վարունգը, Քյաթուկի տաքտեղը (պղպեղ), Թաղլարի թխակարմիր գագարը, կարտոֆիլի տեղական վաղահաս, կարմրապալար, «*վաղվարդ*» սորտը և Դաշուշենի կանաչեղենը:

Կաղամբ, պոմիդոր, պղպեղ ու վարունգ բնակչությունը գործ է ածում թարմ ու թթու, աղ դրած վիճակում:

Բանջարեղենի ու կարտոֆիլի մթերումը կատարում է մարզպառկոոպը շրջանային մթերման իր կետերի միջոցով:

Խաղողագործություն: Խաղողագործությամբ Ղարաբաղում զբաղվում են շատ հնուց: Խաղողն ուտում են թարմ վիճակում և նրանից պատրաստում են գլխավորապես գինի, օղի և կոնյակ, իսկ խաղողի առանձին սորտերից չամիչ են ստանում, լավաշա են շինում ու մուրաբա եփում: Խաղողի արտադրության մնացուկները օգտագործում են որպես կերանաստանների համար: Մարզի այգիներում խաղողի սորտերից ավելի շատ տարածված են տեխնիկական խաղողի տեղական *խնդողն* ու բերովի *բայան*, *շիրեյ* ու *սկազիտելի* սորտերը: Սեղանի Կիրովաբաղի և տեղական սորտերը քիչ տարածություն են բռնում:

Խաղողենին հիմնականում նեցուկի (*քիլիսարի*) կամ շպալերի վրա է անցկացրած: Ծառաբաղը քիչ տեղ է բռնում (մոտ 200 հեկտար):

Խաղողի այգիների ընդհանուր տարածությունը մոտ 7 հազար հեկտար է: Մեծ թափով նոր այգիներ են գցվում, որոնց տարածությունը 1965 թվականին կհասնի 14 հազար հեկտարի:

Խաղողի այգիներ ունեն մարզի բոլոր շրջանները, գլխավորապես դաշտավայրային ու նախալեռնային գոտիներում: Սովետական իշխանության տարիներին այգեգործության բնագավառում կիրառելով միջուրիյան ուսմունքը՝ խաղողի այգիներ են գցել նաև միջին լեռնային գոտում: Կուլտուրական խաղողենին սկսել է բարձրանալ դեպի սարերը: Ամենաշատ խաղողի այգիներ ունեն Մարտունու և Հաղրութի շրջանները: Մեծ այգետերեր են Ճարտարի, Ղզղալայի, Գիշու, Նոր շենի, Տողի, Հաղրութի, Էդիլուի, Բանագուրի, Նախիջևանիկի ու Խանաբաղի կուլտնտեսությունները, որոնց դրամական եկամուտի 40-60 տոկոսը ստացվում է ապրանքային խաղողի ու գինու վաճառքից:

Խաղողի հեկտարի բերքատվությունը 1913 թվականի համեմատությամբ կրկնապատկվել է: Սովխոզները և նրանց շարքում առանձին կուլտնտեսություններ բերքատվությունը մի հեկտարից հասցրել են 200 և ավելի ցենտների, իսկ սոցիալիստական աշխատանքի հերոսների օղակներում հասել է 300 և ավել ցենտների:

Խաղողենին շպալերների վրա անց կացնելու համար, բացի երկաթե ու փայտե սյուներից, օգտագործում են նաև առավել ամուր ցեմենտաբետոնային սյուներ, որոնց արտադրությամբ, բացի սովխոզներից ու կուլտնտեսություններից, զբաղվում են նաև Ստեփանակերտի ու Մարտունու շրջարդկումբինատները:

Շահ թթաբուծություն: Շահ թուրքը շատ հին կուլտուրա է, որն արդյունաբերական նշանակություն ունի Լեռնային Ղարաբաղում:

Շահ թուրքը բնակչության համար թարմ վիճակում արժեքավոր, հյութալի, դյուրամարս, առողջարար սննդանյութ է: Աստիճանաբար հասունանալով՝ մեկ և կես-երկու ամիս շարունակ ուտելու հատապտուղներ է տալիս: Նորաբերունքին, դեռ հացահատիկի արտերը չհավաքած, թուրք հասունանում է, որից լրացուցիչ սնունդ է ստանում Ղարաբաղի բնակչությունը: Յուրաքանչյուր գյուղացի յուր բակում առաջին հերթին շահ թթենու ծառ է տնկում: Նրան հին ժամանակներում *«չքավորի կով»* էին անվանում: Աղբբեջանական մեծ բանաստեղծ Վազիֆը շահ թթենուն անվանել է

«կյանքի պտուղ»։ Թուրք նպաստում է մարդկանց երկարակեցության ու աշխատունակության պահպանմանը ծերության հասակում։ Թուրքն իր մեջ 18-25 տոկոս շաքար ու մինչև երկու տոկոս վիտամիններ է պարունակում։ Ստամոքսային ու սրտի որոշ հիվանդություններ բուժվում են թարմ ու հասունացած թուփ ուտելուց։ Նրա չամիչն ու բաքմազը բարձրորակ և կոնցետրացած սննդանյութեր են։ *Բեղանա* և *խար* թթի սորտերի հատապտուղներից մուրաբա են եփում։

Շահ թթի բերքը հիմնականում գնում է օդերթման։ Վերջին ժամանակներում նրանից Ղարգինտրեստը գինի է պատրաստում։

Ծառերի կաթուկն ու օդերթումի մնացուկը օգտագործում են անասունների համար՝ որպես կեր։ Շահ թթենու այգիների տարածությունը հասնում է 1,800 հեկտարի։ Ամենից շատ թթենիներ կան Մարտունու և Ստեփանակերտի շրջանների նախալեռնային ու միջին լեռնային գոտիների ջրովի հողերում։

Պտղաբուծություն։ Մրգերը խոշոր նշանակություն ունեն մարդկանց համար թե՛ թարմ և թե՛ մշակված վիճակում։ Նրանք իրենց մեջ պարունակում են հանքային աղեր, վիտամիններ, շաքարներ (գլյուկոզա, ֆրուկտոզա, սախարոզա), թթուներ և այլ նյութեր։ Նրանցից պատրաստում են պահածոներ, հյութեր, ջեմ, պովիդլա, չիր և մուրաբաներ։

Լեռնային Ղարաբաղի շատ գյուղեր առաջներում պտղատու մեծ այգիներ չունեին։ Կոլեկտիվացման առաջին իսկ տարիներին պետական տնկաբուծարանների օգնությամբ սկսեցին մարզում այգիներ գցել Ջանյաթաղ, Հաթերք, Դաշբուլաղ, Բաղարա, Խաչմաչ, Մուշկապատ և այլ գյուղերում՝ բացառությամբ ալպիական ու սուբալպիական գոտուց։ Այժմ պտղատու այգիներ ունեն բոլոր կոլտնտեսությունները։

1962 թվականին պտղատու այգիների տարածությունը մարզում հասել է 2000 հեկտարի, որից կոլտնտեսություններում՝ 1500 հեկտար, իսկ 1965 թվականին մարզի կոլտնտեսություններն ու սովխոզները կունենան 2700 հեկտար այգիներ։

Պտղատու այգիների մեծ մասսիվներ ունեն Չանախչու, Ննգու, Ղավախանի, Տողի կոլտնտեսությունները և Կարմիր շուկայի սովխոզը։

Պտղատու ծառերից ամենից շատ տարածված են խնձորենին ու տանձենին։ Մարզի այգիներում որոշ տեղ են բռնում սուբտրոպիկական կուլտուրաներից նոնենին ու թզենին, ապա ծիրանին ու դեղձենին, որոնք տարածված են դաշտային ու նախալեռնային գոտիներում։ Ընկուզենին,

սերկևիլենին, կեռասենին, հոնին, գկոենին, բալենին տարածված են մարզի այգեգործության բոլոր գոտիներում:

Ղարաբաղի միրգն անուշ է ու դուրեկան, մանավանդ՝ տեղական սորտերինը: Պտուղների մեջ իրենց համով ու հոտով աչքի են ընկնում խնձորենու *դրզլենի* ու *կթնենի* տեղական և *կանդիլ սինապ*, *ջիր հաջի*, *բոյկեն* բերովի սորտերը, իսկ տանձերի մեջ՝ *մալանչենի* ու *եսիշենի* տեղական սորտերը:

Երկարադիմացկուն են խնձորի *կարմրենի*, *շաքվենի* տեղական ու *շամպայնի ռենետ* բերովի սորտերը և տանձի *ձմեռնենի* տեղական սորտերը:

Շերամաբուծություն: Շերամի որդի կերային բազան թթենու (*թոխմաշարի*) պլանտացիաներն են, որոնք հիմնականում տարածված են մարզի դաշտային և նախալեռնային գոտիներում: Մենատնտեսական կարգերից ժառանգած թթենու հին պլանտացիաները անկանոն են տնկված, ծառերն իրարից մոտիկ են ու խիտ, կամ խաղողի վազի տակ են դրված ու մանրատերև են: Այժմ կոլտնտեսությունները Խրամորթի տնկաբուծարանից ստանում են *սրիս-գյոզ*, *գառիֆ-թուրթ* և *Ադրբեջան* լայնատերև, բարձրաբերք սորտերի տունկեր ու նրանցով ընդարձակում իրենց թթենու պլանտացիաները: Հին տնկարանների ծառերը պատվաստում են լայնատերև սորտերով և ազնվացեղ են դարձնում, իսկ *խիչավանները* (խաղողատակ թթենիները) փոխարինում են թթենու մոնոկուլտուր տնկարանով:

Մարզի կոլտնտեսությունները 1962 թվականին ունեցել են 1,200 հեկտարաչափ թթատնկարան, որը յոթնամյակի վերջին կհասնի 1,800 հեկտարի: Տարեկան կերակրում են 4,100 տուփ հունդ ու տալիս 1900 ցենտներ բոժոժ: Արտադրանքի այդ քանակը յոթնամյակի վերջին զգալի չափով կավելանա շահագործման անցնող նորատունկ պլանտացիաների հաշվին ու բերքատվության բարձրացման շնորհիվ: Պահում, կերակրում են շերամի սպիտակաբոժոժ հիբրիդ 1x2 ռեսպուբլիկայի հայրենական ցեղի որդեր:

Հունդը ստանում են հարևան Ադղամ քաղաքում գտնվող գրենային գործարանից. արթնացնում են շրջմետաքսներն իրենց ինկուբացիոն կետերում և արթնացրած որդերը բաժանում կոլտնտեսություններին:

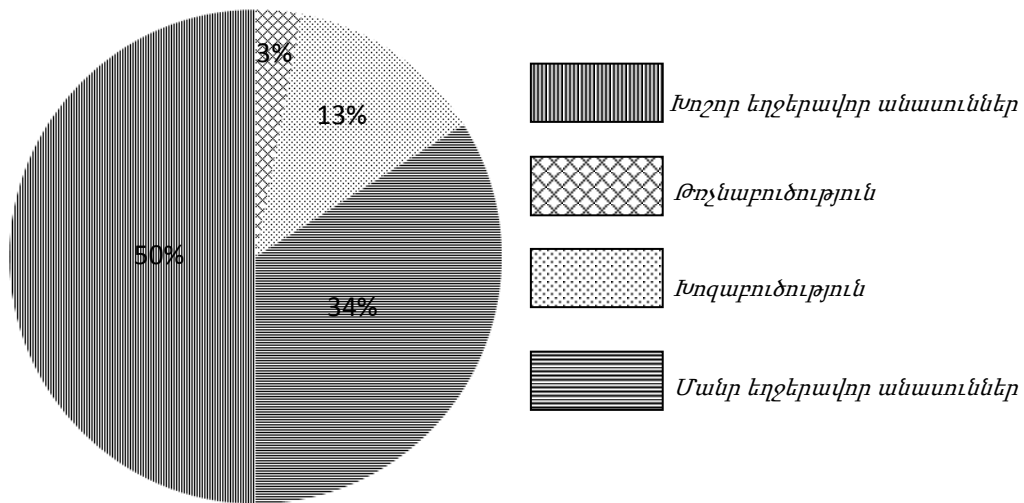
Բոժոժը կոլտնտեսություններից ընդունում, խեղդում, չորացնում ու ֆաբրիկային են հանձնում շրջմետաքսները: Ստեփանակերտի շրջանի կոլտնտեսությունները բոժոժի հումքը հանձնում են անմիջապես Ղարմետաքսկուրբինաստին:

Կոլտնտեսություններին շերամապահական պիտույքների և հունդի մատակարարման, արթնացրած որդերով բավարարելու և բոժոժի հումքի մթերման, խեղդման ու չորացման գործով զբաղվում են շրջմետաքսները Լենինավանում, Մարտունում, Հաղրություն գոյություն ունեցող կետերի և մի շարք գյուղերում գտնվող որդի արթնացման կետերի միջոցով:

ԱՆԱՍՆԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Անասնաբուծությունը Լեռնային Ղարաբաղի գյուղատնտեսության երկրորդ հիմնական ճյուղն է: Մարզի կոլտնտեսությունների դրամական եկամտի մոտ 43 տոկոսը ստացվում է անասնամթերքների վաճառումից: Շատ մեծ է անասնաբուծության նշանակությունը ժողովրդական տնտեսության մեջ: Նա թեթև ու սննդի արդյունաբերությանը հումք է տալիս (կաշի, բուրդ, կաթ և այլն) և բնակչությանը՝ կարևոր կենսամթերքներ:

Անասնաբուծության զարգացումը կախված է անասունների կերային բազայից, արոտավայրերի տարածություններից ու մշակվող կերակուլտուրաների քանակից: Մարզի կոլտնտեսություններին մշտապես օգտագործման է տրված 61 հազար հեկտար գյուղամերձ արոտավայրեր և հազարից ավելի բնական խոտհարքի մարգագետիններ: Բացի դրանից՝ պետական հողային ֆոնդից կոլտնտեսություններին ամրացված են 31 հազար հեկտարից ավել ամառային և 58 հազար հեկտար ձմեռային արոտավայրեր: Մեր ռեսպուբլիկան արոտների պակասը լրացնելու համար ամեն տարի հարևան Հայկական ՍՍՌ-ում մի քանի տասնյակ հազար հեկտար ամառային յայլաղներ է օգտագործում, որոնցից մոտ հինգ հազար հեկտարը մարզի մի շարք կոլտնտեսությունների ոչխարաբուծական ֆերմաներին է հատկացվում:

Ամառային արոտավայրեր կան մարզի համարյա բոլոր շրջաններում: Ղարաբաղի հանրահայտ ու մեծ արոտավայրեր են Մոռվը, Համգա-չիմանը, Ալա-դայան, Արմենի յայլաղը, Խոջայուրդը՝ Մարտակերտի շրջանում, և Յաստի բուլաղը, Մըխթոքյանը, Մեյդանն ու Կըրխ կըզը, Ջառիսլուն, Կաթրխանան, Սարը-բաբան, Մեծ Քիրսը, Ջարգյար թաֆան Ստեփանակերտի շրջանում և Զիարաթն ու Դյավա-բոյնունը՝ Հաղրութի շրջանում:

Զմեռային արոտավայրերը մեծ մասամբ գտնվում են Ղարաբաղի տափաստանում (Աղբուռուն, Շիբարթլու, Հարամի), մասամբ էլ Մուղանում ու մեր ռեսպուբլիկայի այլ շրջաններում:

Ամառային արոտավայրերի միայն 10 տոկոսն է բարձր բերքատու, 70 տոկոսն աչքի է ընկնում միջին բերքատվությամբ, իսկ 20 տոկոսը ցածր բերքատու է:

Ամառային արոտատեղերի ամբողջ տարածության 84 տոկոսը պիտանի են օգտագործման համար, իսկ գյուղամերձ կերային տարածությունների՝ 55 տոկոսը:

Մարզի արոտատեղերի պիտանի խոտերից են ոգնախոտը, ժիտնյակը, տիմոֆեենկան, շուղախոտերը, արվանտակը, էգիլոփսը, դաշտախոտը, ցորնուկը, օշինդրը (յովշան), աշնանախոտը (շեգով), բոշխերը, երեքնուկները, առվույտները, կորնգանները, հազարատերևուկը, կելերիան, եզան լեզուն, քարառվույտը, գորտնուկը և այլն:

Թունավոր խոտերի շարքին են պատկանում ոջլախոտը, ժանտընկույզը, սև բյանգին (մոլեխինդ), մահացու մորմը, խայտաբղետ քարառվույտը,

մրտավարդը, իժախտը, սրոհունդը, սպանդը (խուճիկ), թունավոր գորտնուկը և ուրիշ խոտաբույսեր:

Կերային խոտաբույսերի մեջ լինում են նաև վատ հոտ ունեցող խոտեր, օրինակ՝ անանուխը և եղեսպակը: Դառն համ ունեցող խոտերից են երիցուկը, բոկը և ուրիշներ: Որոշ խոտաբույսեր ունեն ծակող փշեր, նրանց թվում՝ ծակող աբեղախոտը, կածուկը և այլ փշոտ բույսեր:

Անասուններն ամառային արոտներում մնում են երեք ամսից մինչև հինգ ամիս: Ինչքան բարձր է յայլադի դիրքը, այնքան կարճատև է նրա օգտագործման տևողությունը, որովհետև բարձր սարերում ձյունը մայիսի վերջին է հալչում, և ցրտերն էլ վրա են հասնում ամառվա վերջին: Ձմեռային արոտներում (յաթաղներում) անասունները մնում են հինգ ամսից մինչև յոթ ամիս: Վաղ աշնանն անձրևներ տեղալուց խոտերը շուտ են կանաչում: Այդ դեպքում արոտների օգտագործումն ավելի երկար է տևում:

Ոչխարները սար բարձրանալիս և սարից իջնելիս որոշ ժամանակ կանգ են առնում գյուղամերձ հանդերում: Գյուղամերձ հարուստ արոտավայրեր ու քիչ քանակով ոչխարներ ունեցող կոլտնտեսությունները ոչխարները ձմռանը գյուղում են պահում:

Դաշտային կերահայթայթումով չեն զբաղվել մարզում ո՛չ մենաստնտեսական կարգերի ժամանակ, ո՛չ էլ կոլտնտեսությունների կազմակերպման առաջին տարիներին: Այժմ բազմամյա խոտերից հազարավոր հեկտարների վրա կորնգան են ցանում լեռնային գոտիներում, առվույտ են ցանում Մարտակերտի շրջանի դաշտային գոտու ռոռգվող հողերում, միամյա սուղանկա՝ նախալեռնային ու միջին լեռնային գոտիներում, իսկ եգիպտացորեն, ոլոռ, կերաճակնդեղ, կերի համար շաքարի ճակնդեղ, ալպիական գոտուց բացի, ցանում են մարզի բոլոր գոտիներում: Միլոսացնում են եգիպտացորենի բույսը, խոտախառնուրդ և արևածաղիկ: Միլոսի համար օգտագործվում են նաև օղեգինեգործությունից ստացվող տականքը և բնական խոտը: Խոտ են հարում, չորացնում և դիզում գյուղամերձ վայրերում:

Մարզի անասնաբուծությունը սպասարկվում է անասնաբուժական խիտ ցանցով, որն ունի հինգ անասնաբուժական և միջշրջանային անասնաբուժական լաբորատորիաներ, մսահետազոտական (մսաստուգման) կայաններ, քոչվորական և անասնաբուժական բազմաթիվ կետեր: Մարզն ունի հարյուրավոր անասնաբուժական աշխատողներ (անասնաբույժներ ու բուժակներ):

Մարզի կոլտնտեսություններն իրենց օգտագործման տակ եղած յուրաքանչյուր հարյուր հեկտար հողահանդակի դիմաց արտադրում են 90-100 ցենտներ կաթ և 17-20 ցենտներ միս:

Խոշոր եղջերավոր անասնաբուծություն: Ղարաբաղում խոշոր եղջերավոր անասուններ պահում են բոլոր կոլտնտեսությունները և շատ կոլտնտեսականներ: Անասնաբուծության այդ մասնաճյուղից կոլտնտեսությունները ավելի շատ եկամուտ են ստանում, քան մնացած մյուս մասնաճյուղերից առանձին-առանձին վերցրած: Խոշոր եղջերավոր անասնաբուծությունը մարզում կաթնամսային ուղղություն ունի:

Խոշոր եղջերավոր անասունների ընդհանուր գլխաքանակի իննսուն տոկոսից ավելին կազմում է կարմիր հոտը՝ տավարը, մնացածը գոմեշներն են: Գոմեշներ պահում են գլխավորապես քիչ թե շատ մեծ գետերի մոտ գտնվող կոլտնտեսությունները: Թե՛ անասնագլխաքանակով և թե՛ գոմեշների գլխաքանակով մարզում առաջին տեղը բռնում է Մարտակերտի շրջանը: Սովետական իշխանության տարիներին՝ մանավանդ ՄՄԿՊ կենտկոմի 1953 թվականի սեպտեմբերյան պլենումից հետո, ձեռք առնված մի շարք միջոցառումների շնորհիվ եղջերավոր անասունների թե՛ գլխաքանակն է ավելացել և թե՛ տոհմը բարելավվել *շվից, լեբեդինյան, գորշ կարպատյան, գորշ լատվիական* ցեղերով: Կովերի կաթնատվությունը մարզում 1953 թվականի համեմատ բարձրացել է 2,5 անգամ ու հասել 1000 լիտրի: Թթու ջրի սովխոզում հասել է 3000 լիտրի և Մարտակերտի շրջանում միջին հաշվով հասել է 1200 լիտրի: Կան կոլտնտեսություններ, որոնց կովերի կաթնատվությունը հասել է ավելի բարձր ցուցանիշների: Օրինակ՝ Թալիշի ֆերման այն հասցրել է 1650 լիտրի, Ճարտարի կոլտնտեսությունը՝ 1618 լիտրի, Մարտակերտի կոլտնտեսությունը՝ 1568 լիտրի և Վանքլվի կոլտնտեսությունը 1650 լիտրի: Լավագույն կովերը տարեկան տալիս են 4-5 հազար լիտր կաթ:

Մարզի կովերի կաթի յուղայնությունը հասնում է չորս տոկոսի: Յուրաքանչյուր հարյուր հեկտար հողատարածության դիմաց կոլտնտեսությունները ստացել են տարեկան 90 ցենտներ կաթ, այդ թվում՝ Մարտունու շրջանում՝ 105 ցենտներ: Կան կոլտնտեսություններ (Վանքլուի, Հին Թաղլարի, Քարին տակի), որոնք 100 հեկտարի դիմաց ստանում են 160-180 ցենտներ կաթ, իսկ Կարմիր շուկայի սովխոզի Թթու ջրի ֆերմայում՝ 250 ցենտներ: Ցեղայնության բարելավման համար կոլտնտեսություններին ցեղային մատղաշներ են տալիս Թթու ջրի պետական տոհմաբուծական

Ֆերման և Հաթերքի, Վաղուհասի, Մարտակերտի, Ճարտարի, Հին Թաղլարի կոլտնտեսությունների տոհմային ֆերմաները:

Կաթի արտադրությունը մարզում էլ ավելի կշատանա: Նրա ինքնարժեքը կիջնի կերային բազայի ամրացման, աշխատատար պրոցեսների կոմպլեքսային մեքենայացման և ավտոմատացման, ցեղայնության լավացման ու ֆերմաներում աշխատանքի կազմակերպումը բարելավելու ուղղությամբ նախագծված և կիրառվող միջոցառումների շնորհիվ:

Ոչխարաբուծություն: Արտադրանքի ծավալով մարզում անասնաբուծության մեջ երկրորդ տեղն է բռնում ոչխարաբուծությունը:

Ոչխարները տալիս են բուրդ, միս, մորթեղեն ու կաթ, թեթև և սննդի արդյունաբերության համար շատ կարևոր հումք: Մարզի ոչխարաբուծության հիմնական ուղղությունը բրդատվությունն է: Ոչխարաբուծությամբ զբաղվում են մարզի բոլոր կոլտնտեսությունները, բանվորներն ու ծառայողները:

Ոչխարի «*Ղարաբաղ*» դմակավոր (ճարպապոչավոր) ցեղը հայտնի է իր բարձր ճարպատվությամբ ու մսի համով, սակայն նա քիչ արժեք ունի իր կոշտ ու ցածր բրդատվությամբ: Մարզի կոլտնտեսությունները բարձր բրդատու ցեղ ստացել են՝ տեղականը տրամախաչելով (միացնելով) *մերինոս* ցեղի հետ, և ստացել ադրբեջանական նոր՝ *մերինոս*, ցեղը, որը դյուրաշարժ ու դիմացկուն է լեռնային պայմաններում, սակայն փոքրամարմին է, ցածր է քաշով ու համեմատաբար քիչ է բրդատու, քան ինքը՝ զտարյուն *մերինոսը*: Ոչխարների բարելավումը այժմ կատարում են սովետական *մերինոսի*, *Սալսկու* ու *Գրոզնու* նրբագեղմ խոյերի հետ տեղականը տրամախաչելու միջոցով:

Կոլտնտեսային ֆերմաներին ցեղային խոյեր ու մատղաշներ են մատակարարում Նորշենի, Ճարտարի, Մարտունու ու Տողի կոլտնտեսությունների տոհմային ոչխարաբուծական ֆերմաները: 1962թ. մարզում ցեղական ոչխարները կազմել են բոլոր կոլտնտեսությունների ամբողջ հոտի 95 տոկոսը: Մարզում միջին հաշվով յուրաքանչյուր ոչխարից ստացվում է երեք կիլոգրամ բուրդ՝ առաջներում ստացվող 1,2-1,7 կիլոգրամի դիմաց:

«*Ղարաբաղ*» դմակավոր ցեղի ոչխարները կան, պահվում, պահպանվում են Մարտակերտի շրջանի Նարիշտար գյուղի կոլտնտեսությունում և կոլտնտեսականների մոտ:

Յուրաքանչյուր հարյուր հեկտար հողատարածության դիմաց կոլտնտեսությունները ստացել են 270կգ բուրդ: Յոթնամյակի վերջին տարում այն կհասնի 350 կիլոգրամի:

Բնակչության թվին նայած՝ խոշոր ոչխարաբուծական ֆերմաներն ունեն Նորշենի (8 հազար գլուխ), Գիշու (7 հազար գլուխ), Ճարտարի (12 հազար), Մարտակերտի (11 հազար), Թալիշի (7 հազար), Տողի (8 հազար), Խանաբաղի (6 հազար) և ուրիշ շատ կոլտնտեսություններ:

Խոզաբուծություն: Մինչև Լեռնային Ղարաբաղում սովետական իշխանության հաստատվելը խոզաբուծությամբ զբաղվել են հաճարենիներով ու կաղնիներով հարուստ անտառամերձ (Հաթերք, Վաղուհաս, Չլդրան, Վանքու, Սեյդիշեն, Չանախչի, Թաղլար, Տումի) և մի շարք ուրիշ գյուղերի բնակիչներ: Խոզերը տարվա մեծ մասը անտառներում էին պահում բաց թողնված (*բուրախմա*) վիճակում, սառնամանիքների ժամանակ միայն գիշերները նրանց գետնափոր հյուղեր (*կհոլներ*) էին քշում: Ամռանը խոզերը պահում էին մեծ մասամբ գյուղամերձ արոտներում և շահ թթենիների տակ: Այդ խոզերը կիսավայրենի էին:

Կուլտուրական խոզաբուծության հիմք դրեցին կոլտնտեսությունները:

Լեռնային Ղարաբաղի գյուղերում այժմ դժվար կգտնվեն տեղական մանրամարմին, երկարոտն, սևամազ խոզեր: Նրանց ցեղը փոխվել է դրսից ներմուծված սպիտակ խոշոր ցեղի խոզերով ու խառնածին խոճկորներ աճեցնելու միջոցով: Մարզում տոհմային խոճկորներ են բազմացնում Լենինավանի, Մարտակերտի, Չայլուի, Կաղարծու, Ճարտարի և Էդիլլուի կոլտնտեսությունները և վաճառում մնացած կոլտնտեսություններին:

Խոզերն ավելի արագ են բազմանում և քաշի առավել արագ աճ տալիս: Մսի արտադրությունը ավելացնելու և բնակչության պահանջը բավարարելու ամենալավ միջոցը խոզաբուծությունն է, որի վրա բնականորեն մեծ ուշադրություն են դարձնում կոլտնտեսությունները:

1962 թվականին պետությանը հանձնած ամբողջ մսի 40 տոկոսը խոզերից է ստացվել: Նրա տեսակարար կշիռը մսի համախառն արտադրանքում տարեցտարի ավելանում է:

Մարզում խոզաբուծական խոշոր ֆերմաներ ունեն Հաթերքի, Խնձրիստանի և Տողի կոլտնտեսությունները՝ յուրաքանչյուրը 1300 գլխաքանակով, իսկ Չանախչու, Վանքուի և մի շարք այլ կոլտնտեսությունների ֆերմաներում՝ մոտ հազար և ավելի գլխաքանակով:

Միջին հաշվով մեկ խոզամերունից մարզում ստացել են վեց խոճկոր, իսկ Խնձրիստանի, Դաշբուլաղի, Տողի կոլտնտեսություններում՝ 10-16 խոճկոր:

Պետությանը և շուկայում բարձր կշիռ ունեցող ու բաված խոզեր վաճառելու և խոզաբուծությունից ավելի շատ եկամուտ ստանալու նպատակով կազմակերպվել են միջկոլտնտեսային բտման կետեր Մարտակերտի շրջանի Մարտակերտ, Մադաղիս, Վ. Հոռաթաղ և Ստեփանակերտի շրջանի Խանաձախ ու Չանախչի գյուղերում:

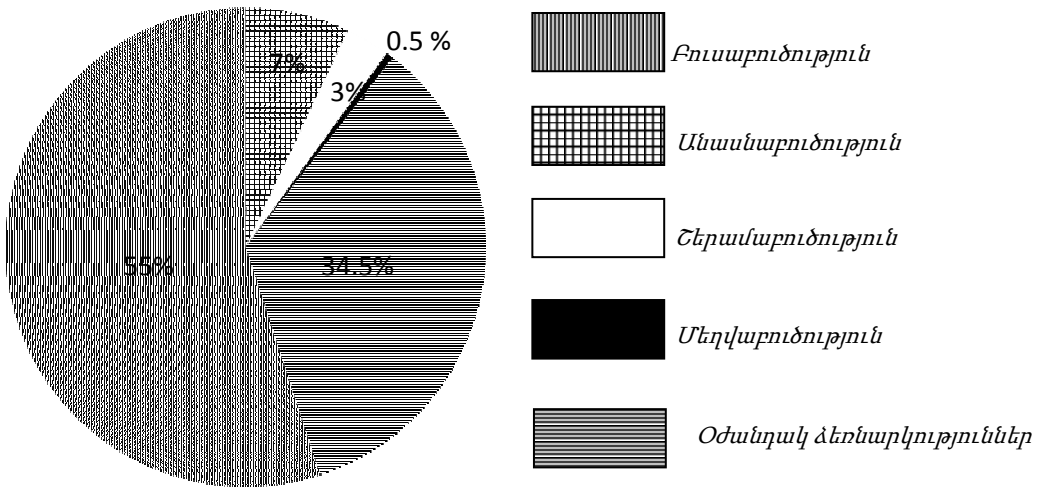
Լեռնային Ղարաբաղը տալիս է մեր ռեսպուբլիկայում խոզաբուծությունից ստացվող ամբողջ եկամտի 36,7 տոկոսը:

Ձիաբուծությամբ մարզում զբաղվում են միայն լեռնային որոշ կոլտնտեսություններ իրենց ներքին կարիքները բավարարող չափով:

Տրանսպորտի և դաշտային աշխատանքների մեքենայացման հետևանքով ձիերի գործածության շրջանակը նեղացել է, ու նրանց նկատմամբ պահանջը պակասել: Ձիեր ունեն բոլոր կոլտնտեսությունները, բայց ձիաբուծական ֆերմաներ կան միայն Հաթերքի, Մարտակերտի և Խանաբաղի կոլտնտեսություններում: Ձիերի մեջ կան անգլո-արաբական, արաբա-ղարաբադյան, անգլո-կաբարդիկյան խառնուրդ և արաբական գտարյուն ցեղեր, որոնք ստացվել են ՍՍՌՄ ձիաբուծական տոհմային գործարաններից:

Թռչնաբուծություն: Լեռնային Ղարաբաղում թռչնաբուծությամբ զբաղվում են բոլոր կոլտնտեսությունները և կոլտնտեսականները:

Բմբուլ ստանալու և թռչունի շատ միս արտադրելու նպատակով մի քանի գետամերձ կոլտնտեսություններ սազեր են պահում: Ավելի շատ ու բարձր որակի միս են տալիս հնդկահավերը:

Թռչնաբուծական ֆերմաներում թռչունների ընդհանուր քանակի 99 տոկոսը հավերն են կազմում:

Ավելի բարձր ձվատվությամբ թռչուններ արտադրելու և գլխաքանակն արագ բազմացնելու նպատակով Ստեփանակերտում և Մարտակերտում գործում են ճտահան (ինկուբատորային) կայաններ, որոնք ճտերն են մատակարարում կոլտնտեսություններին, հիմնարկություններին ու քաղաքացիներին:

Արտադրվող ճտերը ռուսական սպիտակ ցեղից են:

Ֆերմաներում 1961 թվականին միջին հաշվով մեկ ածան հավից տարեկան ստացել է 63 ձու, այդ թվում՝ Նորագյուղի, Խրամորթի, Մալիբեկլուի, Ճարտարի կոլտնտեսություններում՝ 90-105 ձու:

Կոլտնտեսությունները միջին հաշվով յուրաքանչյուր հարյուր հեկտար հացահատիկային ցանքերի դիմաց արտադրել են 5 հազար ձու: 1965 թվականին ձվի արտադրությունը 100 հեկտարից կհասնի 12 հազար հատի:

Մեղվաբուծություն: Մեղվաբուծությունը Լեռնային Ղարաբաղի կոլտնտեսությունների եկամտաբեր ճյուղերից մեկն է: Մարզի բարենպաստ բնաշխարհագրական պայմանները, նրա ճոխ ու փարթամ բուսականությունը, որ հարուստ է մեղրատու բույսերով, հրաշալի պայմաններ են ստեղծում մարզում մեղվաբուծության զարգացման համար:

Մեղվաբուծությունը Ղարաբաղի բնակիչների սիրած և օգտավետ զբաղմունքներից մեկն է: Մեղրը, բացի հիանալի սննդամթերք լինելուց, ունի նաև բուժիչ հատկություն: Մեղրամուրը օգտագործվում է ինչպես մեղրի

վերարտադրության համար, նմանապես և գործադրվում է արդյունաբերության քառասուն տարբեր ճյուղերում:

Մեղունների դերը մեղր ու մոմ տալով չի սահմանափակվում: Նրանք, կուլտուրական ու վայրի բույսերից ծաղկափոշի հավաքելով, ծաղիկների փոշոտում են կատարում ու դրանով բարձրացնում դաշտերի, այգիների ու բանջարանոցների բերքատվությունը: Ղարաբաղի մեղունները տեղական մեղվի պոպուլյացիա են:

Մեղունները առաջներում քթոցներում ու կոթերում էին պահում: Սովետական իշխանության տարիներին բոլոր մեղվաբնտանիքները շրջանակավոր փեթակներ են փոխադրվել:

Մեղվանոցներ ունեն մարզի գրեթե բոլոր կոլտնտեսությունները: Յուրաքանչյուր կոլտնտեսություն միջին հաշվով ունի մոտ 150 փեթակ-մեղվաբնտանիք: Դրանց թվում՝ Հաթերքի, Դրմբոնի, Հարավի, Նորագյուղի կոլտնտեսություններն ունեն կրկնապատիկ և ավելի քանակով մեղվաբնտանիք: Կոլտնտեսություններում մեղվաբնտանիքների թիվը հասնում է մոտ 12 հազարի: Կոլտնտեսություններից բացի՝ լեռնային գյուղերի շատ կոլտնտեսականներ ու ծառայողներ պահում են ընդհանուր առմամբ 10 հազարից ավելի մեղվաբնտանիքներ:

Մեղվաբուծական ֆերմաները գտնվում են գլխավորապես բարձր լեռնային ու միջին լեռնային գոտիներում: Երկու անգամ (կրկնակի) բերք վերցնելու նպատակով ֆերմաներից շատերը վաղ գարնանն ու ամառվա վերջին մեղվափեթակները փոխադրում են հարթավայրային ջրովի ցանքադաշտերը, գլխավորապես Մարտակերտի ու հարևան շրջանների բամբակային դաշտերը: Այս տեղերում մեղուններն օգտագործում են վաղ բսնող խոտերի և բամբակի ուշ բացվող ծաղիկների նեկտարն ու ծաղկափոշին: Նման քոչվորական պահվածքի շնորհիվ կոլտնտեսությունների 35 տոկոսը 2-3 գլխավոր մեղրաբերք են վերցնում: Այսպիսով՝ միջին հաշվով յուրաքանչյուր մեղվաբնտանիքից 35-45 կիլոգրամ մեղր է ստացվում:

III. ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդներն՝ իրենց հայ և աղբրեջանցի բնակչությամբ, միաբան ու անկախ են եղել մինչև Շուշվա բերդի հիմնադրումը 1756 թվականին Փանահ խանի կողմից և Ղարաբաղի խանության կազմվելը:

Այնուհետև Վարանդայի Մելիք Շահնագարի աջակցությամբ այդ խանությանը հպատակացվել են Ղարաբաղի բոլոր մելիքությունները՝ ստանալով խանից ձևական որոշ իրավունքներ: Ղարաբաղի հայ բնակչության նախահայրերը իշխանական տերիտորիալ տարբեր անուններով ցեղեր են եղել՝ Խաչանանք, Գարգարացիք, Գարդմանացիք և այլն:

Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը հիմնականում բնիկ է, նա հազարավոր տարիների պատմական անցյալ ունի: Ղարաբաղում կան ներգաղթած բնակիչներ, ինչպես օրինակ՝ Ջանյաթաղ, Հիլիս, Արանգամին, Վերին Սգնեք, Ջրակուս, Դուրուկչի, Ագոխ, Մելիքջանլու, Խրմանջուղ, Սարեն շեն, Բինյաթլու, Առաքյուլ գյուղերի համայնքները, Նոր շենի, Հաղրութի, Մամեղաձորի, Ծակուռու, Նորաշենի, Տյաքի համայնքների մի մասը Ղարադաղից է ներգաղթած:

Մարաղա, Վերին-Չայլու, Ներքին-Չայլու, Մեհտիշեն, Սպիտակ շեն գյուղերի համայնքները, Նորագյուղի, Սարդարաշենի, Եմիշճանի բնակիչների մի մասը Իրանի Մարաղա, Ըռհավա, Բաղրբեյով գյուղերից ու Խոյի շրջանից են ներգաղթած:

Մաղավուզի, Տոնաշենի, Թբիլուի, Քարագլխի, Բալլուջայի, Խանաձախի, Ջամիլլուի, Ջարդանաշենի, Թաղուտի գյուղական համայնքներն ու Ջիլանի, Կիմրակուճի, Ղավախանի, Քարագլխի, Չափարի բնակիչների մի մասը նախկին Սյունյաց աշխարհից (Ջանգեզուր գավառից) են եկած:

Աղբուլաղ գյուղի համայնքը և Փիրջամալի բնակիչների մի մասը նախկին Բելոկան քաղաքից են: Հին Թաղլար գյուղի բնակիչների նախնիները Արաքսի վրա Խուդափերինի կամրջի մոտ գտնվող նախկին Մազան-նանե գյուղից են, Որթնաշատ, Թաղասեռ գյուղերի բնակիչների նախնիները՝ նախկին Միլ քաղաքից, իսկ Շուշի քաղաքի աղբբեջանցի բնակիչների մի մասը Միլի տափաստանից են տեղափոխված:

Հին ուտեացոց աշխարհից հայացած ուտեացիներով բնակված մնացել է միայն Սեյսուլան գյուղը Մարտակերտի շրջանում:

Հին ու միջին դարերում՝ պարսկա-աղվանական, պարսկա-հայկական, պարսկա-հռոմեական, ինչպես և պարսկա-տաճկական պատերազմների, արաբական, թաթարա-մոնղոլական ու սելջուկական արշավանքների ժամանակ, ավերվել են շատ գյուղեր, ու ոչնչացվել նյութական կուլտուրայի շատ հուշարձաններ: Ողջ մնացած բնակչության մեծ մասը բերրի դաշտավայրերից սարերն է փախել, ապաստան գտել և հետո բնակություն հաստատել այդ դժվարամատչելի լեռներում ու անտառներում: Բացի դրանից՝

բնակչությունը մասսայական գոհեր է տվել 18-րդ դարում համատարած սովին ու ժանտախտին և 19-րդ դարում տարածված խոլերային:

Լեռնային Ղարաբաղը տարագիրներ է տվել: Նրա բնակչությունից գաղթել են Իրան, Տաճկաստան, Միջին Ասիա, Մերձավոր Արևելք, Վրաստան, Ռուսաստան և այլ հեռավոր վայրեր: Ղարաբաղցու նախահայրերի ժառանգներից գտնվում են այժմ աշխարհի համարյա բոլոր երկրամասերում:

Ցարական իշխանության ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղի գյուղացիները, սակահավող լինելով և արտադրության միջոցներ չունենալով, արտագնացությամբ էին ապրուստի միջոցներ հայթայթում: Շատ դեպքերում էլ ընտանիքներով տեղափոխվում էին արդյունաբերական քաղաքներ՝ բանվորություն անելու համար:

1962 թվականին մարզի բնակչության թիվը հասել է 145 հազարի:

Այսպիսով՝ Ղարաբաղում մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա բնակչության խտությունը կազմում է մոտ 32 մարդ: Մարզի բնակչությունն ավելի խիտ է նախալեռնային ու միջին լեռնային գոտիներում, որտեղ մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա ապրում է 60 մարդ: Բնակչությունն ավելի սակավ է բարձր լեռնային գոտում, որտեղ մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա ապրում է 16 մարդ, իսկ սուբալպիական գոտում երկու քառակուսի կիլոմետրի վրա ապրում է մեկ մարդ:

Բնակչության մոտ 28 տոկոսն ապրում է քաղաքներում ու գյուղաքաղաքներում: Ստեփանակերտ քաղաքի բնակչության թիվը հասնում է մոտ 25 հազարի:

Լեռնային Ղարաբաղում ապրում են գլխավորապես հայեր և ադրբեջանցիներ: Հայերը կազմում են մարզի բնակչության 84,5 տոկոսը, իսկ ադրբեջանցիները՝ 13,8 տոկոսը: Մարզում ապրում են նաև ռուսներ, հույներ և այլ ազգություններ: Ռուսներով և հույներով բնակված են Մարտակերտի շրջանում մեկական գյուղեր:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌԸ

Ղարաբաղի բնիկ հայերը հնուց ի վեր՝ մինչև մեր օրերը, խոսում են իրենց ուրույն բարբառով: Իր կայունությամբ այդ բարբառը մրցակից չունի գավառաբարբառների շարքում: Նրանցից շատերը մոռացվել, չքացել ու անհետացել են, իսկ Ղարաբաղի բարբառը դեռ երկար կապրի: Ներգաղթած հայերը ազդվել են դրանից, շատ դեպքերում մոռացել, գործածությունից հանել են իրենց բարբառը և խոսում են հիմնականում Ղարաբաղի

բարբառով, ինքն էլ իր հերթին փոխագրվել է մեր հարևան ադրբեջանցիների, տիրապետած պարսիկների, արաբների և ռուսական լեզուներից ու բավականին հարստացրել իր բառապաշարը: Փոխ առնված բառերի հիմքերը փոփոխվել կամ մասամբ անփոփոխ են մնացել, սակայն խոնարհվել, հոլովվել ու ածանցվել են Ղարաբաղի բարբառին համապատասխան:

Հինգերորդ դարում հայկական տառերի գյուտի հետևանքով գրաբար լեզուն մեր տառերի հետ միասին մուտք է գործել Արցախ ու ազդեցություն ունեցել տեղական բարբառի վրա: Այսպիսով Ղարաբաղի բարբառը զարգանալով՝ ստացվել է ուրույն առոգանությամբ հայոց լեզվի մի առանձին բարբառ: Մինչև այժմ էլ պաշտպանվում են Ղարաբաղում հին գրաբար շատ բառեր և գործ են ածվում գրաբարին հատուկ վերջավորություններով, ինչպես, օրինակ՝ *կաթնը, մոկնը*, կամ գրաբարի այնպիսի հոլով (պարանական), որը չկա աշխարհաբարում, օրինակ՝ *զիրավ տալ* և այլն:

Երկրի դիրքի, նրա մակերևույթի կտրտվածությունն ու մասնատվածությունը ֆեոդալական կարգերում, արտագաղթը, արտագնացությունն ու վերադարձը, ներգաղթը զանազան վայրերից և ներգաղթողների ցրված ձևով բնակություն հաստատելը մարզում Ղարաբաղի բարբառի մեջ առաջ են բերել մեծ քանակությամբ հոմանիշ բառեր: Այդպիսով՝ գյուղախմբերի կամ նույնիսկ առանձին գյուղերի մեջ որոշ չափով գոյություն ունեն բառերի տարբերություններ ու քերականական տարատեսակություններ: Օրինակ՝ մի տեղ ասում են *շուտ* (Ստեփանակերտի շրջան), մյուս տեղը՝ *բեջիդ, ճելլի* (Մարտակերտի շրջան), *թայդի, կանուխ* (Մարտունու շրջան), *չափուկ* և այլն, կամ *կյամ ըս, կյալիս ըմ, եկա, կյամ ըմ, գալիս ըմ*:

Ղարաբաղի բարբառը, հայոց գրական լեզվի հետ համեմատած, ավելի հնչյուններ ունի, ինչպես, օրինակ՝ ն, օ, ու, ք, գ և այլն:

Ղարաբաղի բարբառն ընդհանուր առմամբ քաղցրահնչյուն է: Բարբառի լեզվական տարբերությունը, գրականի հետ համեմատած, այնքան ուժեղ է, որ Արարատյան դաշտի հայերն այն չեն հասկանում: Ղարաբաղի բարբառի գրավչությունն ու լեզվական ճոխությունը պարզ նկատելի է բժիշկբանաստեղծ Լևոն Աթաբեկյանի բանաստեղծությունների մեջ:

Ղարաբաղի բարբառում կան շատ իմաստալից արտահայտություններ, յուրահատուկ շուտասելուկներ, առածներ, առակներ ու բանաստեղծություններ: Բերենք Ղարաբաղի բարբառից մի երկու նմուշ.

Մին օր քեցե տեհե դերին ծորումը

Մին լավ ախճիկ կանաչ-կարմուր շորումը

*Կասեմ՝ ա՛ յաճի, հուվ ըս՞, հինչու՞ շոռ կկյաս,
Տու իմ սազին երե դամին տուր կկյաս:*

(Գուսան Բագրատ)

Ղարաբաղի գյուղացու երգը ցարական իշխանության օրոք.

*Ըստըղնըյեր հանդեր ա,
Ա՛րա, հո՛, ա՛րա, հո՛...
Լոխ ըրծաթե բանդերա,
Ա՛րա, հո՛, ա՛րա, հո՛...
Տենակ պերեք՝ սերտ ճղենք,
Ա՛րա, հո՛, ա՛րա, հո՛...
Լոխ բողուն-բողուն դարդեր ա,
Ա՛րա, հո՛, ա՛րա, հո՛...*

Շուտասելուկ.- «Դերին ծորումը ճորուն ճուլը ծոռ» կամ թե՛ «Շենին ճրին ծորումը, դերին ծիյին ճուլը ծոռ»:

ՂԱՐԱԲԱՂՅՈՒ ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ղարաբաղցին աշխատասեր ու տոկուն է: Նրա աշխատասիրությունն այն աստիճան բարձր է, որ լեռնոտ, սակավ արդյունավետ հողերում, ջանասիրությամբ բերք աճեցնելով, պարեն է հայթայթել իր ընտանիքին, ասում են՝ «քարից հաց է քամել»:

Որպես լեռների ազատ բնակիչներ՝ ղարաբաղցիք միշտ ազատասեր են եղել, որի շնորհիվ հայկական պետականության անկումից հետո էլ դարեր շարունակ պահպանել են իրենց ինքնուրույնությունը: Ղարաբաղի բնակիչները հաճախակի ապստամբել են օտարերկրյա բռնակալների և զավթիչների դեմ ու թոթափել նրանց ծանր ու բռնացող լուծը: Նրանք հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում միշտ ցուցաբերել են արիության ու անձնվիրության օրինակներ: Ղարաբաղցիներն իրենց արիությունն ապացուցել են շատ դարերի ընթացքում, բազմաթիվ պատերազմներում և վերջին անգամ՝ հիտլերյան Գերմանիայի դեմ Հայրենական մեծ պատերազմում: Ղարաբաղի զավակներից շատերն են հերոսացել, իրենց կրծքով պաշտպանելով մեր հայրենի հողը՝ շատ քաջեր են զոհվել ռազմադատում, որոնց շարքում Մովսեսական Միության կրկնակի հերոս, ավիացիայի գնդապետ Նելսոն Ստեփանյանը: Նրա կիսանդրին կանգնեցված է հավերժության պատվանդանի վրա՝ հայրենի Շուշի քաղաքում: Չոհված

քաջերի հիշատակին Ղարաբաղի շատ գյուղերում հուշաղբյուրներ կան կառուցված: Ադրբեջանական մեծ գրող Միրզա Ֆաթալի Ախունդովը հետևյալն է ասել դարաբաղցիների քաջասարտության մասին.

«Կովկասում մայրերը վախկոտներ չեն ծնում: Ո՞վ կարող է իր սիրագործություններով հասնել Ղարաբաղի կտրիճներին»: Եվ, իրոք, պատմական ականավոր ռազմագետներ են դարձել Ղարաբաղի շատ զավակներ, այդ թվում գեներալ-ադյուտանտ Վ. Գ. Մադաթովը (1782-1850թթ.) գեներալ Ի. Դ. Լազարևը (1820-1878թթ.), ավիացիայի մարշալ Ս.Օ. Խուդյակովը (Խանփեյրյանցը) (1902-1951 թթ.), հրետանու գեներալ-գնդապետ Ս. Ս. Բարսեղյանը, Սովետական Միության հերոս Խ. Մամեդովը, ավիացիայի գեներալ Թ. Ի. Աղաջանյանը և շատ ուրիշներ: Տղամարդկանց հետ միասին ձեռք-ձեռքի տված, իրար թիկունք դարձած՝ հերոսաբար աշխատել են և պայքարել դարաբաղցի կանայք Հայրենական մեծ պատերազմի օրերին:

Հայ գրականության մեջ հիշված պատմական վեպերում հանդես են բերված դարաբաղցի կանայք ու աղջիկները, այդ թվում Հասան Ջալալ Տուլի դուստր Ռուզանը, որն իր անօրինակ անձնագոհությամբ կոտորածներից փրկել է իր հայրենակիցներին, մելիքի դուստր Գայանեն, որի նախաձեռնությամբ Վարանդայի ապստամբած ազգաբնակչությունը թոթափել է տաճկական ավերիչ ու բռնակալ լուծը, Աղվանից թագավորի կին հեքիաթային Անահիտը և շատ ուրիշները: Տեղին է ասել պոետ Բ. Ջանյանը.

*Քեզ ճանաչել են լեռներիդ ծնունդ
Քո որդիներով խոհուն ու խիզախ,
Լեռներով հարուստ, քաջերով հարուստ,
Քաջերով չքնաղ, իմ լա՛վ Ղարաբաղ:*

Որտեղ էլ դարաբաղցին վերաբնակված լինի, կարոտով է հիշում իր հայրենի հողը, նրա լեռներն ու անտառները: Ամեն դարաբաղցի ձգտում ունի իր ծերության օրերն անցկացնել հայրենի երկրում, նորից զգալ նրա զովությունը, նորից շնչել նրա ջինջ ու հստակ օդը:

Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու Լ. Վարդունու բերնով են խոսում մարզի սահմաններից դուրս ապրող հայրենակից դարաբաղցիները.

*Ես սիրեցի...
Բուրմունքն անուշ ծաղիկներիդ.
Աղբյուրներդ անարատ,*

*Քո սիգապանծ վեհ սարերի
Տեսքը սիրուն ու հայարտ...
Խոր կարոտով քեզ եմ հղում
Իմ երգերը սիրառատ,
Պահիր նրան քո մայր գրկում
Իմ Ղարաբաղի հարազատ:*

Օտարության մեջ մեծ հաճույքով ու առանձին գուրգուրանքով են հանդիպում դարաբաղցիք իրենց հայրենակիցներին:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՆԻՍՏՆ ՈՒ ԿԱՅՆ ԵՎ ՍՈՎՈՐՈՒՅԹՆԵՐԸ

Հնադարյան ժամանակաշրջանում, միջին դարերում և նույնիսկ կապիտալիստական տիրապետության տարիներին գետնափոր հյուղերում, քարանձավներում, դարադամներում ապրող դարաբաղցիները վաղուց են սկսել կառուցել քարաշեն ու լուսավոր տներ: Առաջին հերթին նրանք կառուցել են բերդեր, ամրոցներ, իշխանավորների դղյակներ, վանքեր, եկեղեցիներ, մեչիդներ և հետո էլ իրենց համար՝ մեծամասամբ թիթեղապատ տանիքներով բնակարաններ: Դեռ ցարական ժամանակներից իրենց բարեշինությամբ Անդրկովկասում հայտնի էին Լեռնային Ղարաբաղի շատ գյուղեր, այդ թվում Կուսապատը, Մեծ շենը, Առաջաձորը, Դաշբուլաղը, Շոշը, Չանախչին, Նոր շենը, Գիշին, Թաղավարդը, Մալիբեկլին, Տողը, Հաղրութը և շատ ուրիշ բնակավայրեր: Այժմ կտուրավոր տներ քիչ կան մարզի գյուղերում:

Ղարաբաղցիք, արտագնացությամբ կապված լինելով արդյունաբերական կենտրոնների հետ, արտաքնապես փոխել են ոչ միայն իրենց տներն ու հագուստեղենը և քաղաքի տեսք տվել նրանց, այլև իրենց ընտանեկան կյանքը, նիստն ու կացը: Քաղաքի սովորույթներն ու կուլտուրան բերել են մտքրել Ղարաբաղ: Օրինակ՝ գետնին ծալապատիկ նստելու փոխարեն աթոռների վրա են նստում սեղանի շուրջը, ուտելուց դանակ ու պատառաքաղ են գործածում, տղամարդիկ կանանց ու երեխաների հետ միասին են ճաշի նստում: Բայց պապենական շատ սովորույթներ դեռ պահպանվում են: Երիտասարդների ազատ հարսընտրության մեջ ներկա պայմաններում պահպանվում են խնամախոսության, նշանդրեքի ու հարսանիքի հանդեսները: Դրանք տրադիցիոն են դարաբաղցու համար: Բոլոր հնադարյան, պապենական օրենքներն ու սովորությունները պահպանվում են

Ղարաբաղում՝ առանց կրոնական որևէ ծիսակատարության: Այսպես են նաև նորածին մանուկների անվանակոչման հետ կապված կատարվող երեկույթները և ննջեցյալների թաղման, նրանց մահվան յոթնօրյակի, քառասունքի և տարեդարձի սգո հանդեսների կատարումը:

Ղարաբաղցին հավատարիմ ընկեր է, դրա համար էլ ամեն մարդ վստահում է դարաբաղցուն, ուրախ է նրա հետ ընկերակցելուն: Ընկերության մեջ և մարդկանց հետ իր հարաբերություններում նա տմարդի չէ, այլ «մարդ» է, ինչպես ասում է ադրբեջանցին: Ինչպես Շուշի քաղաքում, այնպես էլ շատ գյուղերում, հին ժամանակներից սկսած մինչև մեր օրերը Ղարաբաղի բնակչության երկու եղբայրական ժողովուրդները՝ հայերն ու ադրբեջանցիները, ապրել են միասին, իրար կողք-կողքի և միշտ էլ սերտորեն կապված են եղել իրար հետ ջերմ բարեկամական կապերով:

Բոլոր դարաբաղցի հայերը, համարյա թե առանց բացառության, կարողանում են խոսել ադրբեջաներեն լեզվով, իսկ ադրբեջանցիներն էլ իրենց հերթին սովորել են խոսել հայերեն (*Ղարաբաղի բարբառով*):

Դեռ մանուկ հասակից հայ երեխաների ականջներին միշտ հնչել է ադրբեջանական երգերի, բայաթիների ու մուղամների մելոդիկ ձայներ իրենց մայրերի, տատիկների, հայրերի ու պապերի շուրթերից:

Համարյա յուրաքանչյուր հայ ընտանիք, ըստ պապենական սովորության, ունեցել է և հիմա էլ ունի ադրբեջանցի «քիրվան», «աշնան»՝ բարեկամը: Չնայած առաջներում եղած դավանանքի տարբերությանը հայերն ու ադրբեջանցիները կնքահայր են եղել մեկը մյուսին: Այդպես է եղել մանավանդ այն դեպքերում, երբ նորածին մանուկները վաղաժամ մահանում էին: Հավատում էին, որ ադրբեջանցու գրկած մանուկը չի մահանում և երկարակյաց մարդ է դառնում: Երեխայի երկարակեցության համար շատ դեպքերում նրան ադրբեջանցու անունով էին կոչել՝ Ալլահվերդի, Ջալալ, Ջումշուդ, Ջամիլ, Ասլան, Ռաշիդ, Ազադ, Դադաշ, Ռումիդ, աղջիկների անուններից՝ Խանըմ, Մինա, Ազիզգյուլ, Խասա, Թագագյուլ և այլն, իսկ Լեոնային Ղարաբաղի ադրբեջանցիները հաճախ հայկական անուններ էին տալիս իրենց մանուկներին, օրինակ՝ Բաբա, Իսակ, Դավիթ (Դավութ) և այլն: Շատ բնորոշ է երկու հարևան ժողովուրդների կապի մասին ադրբեջանական ասացվածքը՝ «Իքի միլլաթ բիր աղաջըն մեյվասըդը» (Երկու ժողովուրդն էլ մի ծառի պտուղ են):

Շատ հաճախ անցյալում ադրբեջանցիների և հայերի մեջ օրինական խնամիական կապեր են պահպանվել՝ ամուսնացնելով իրենց տղաներին

ու աղջիկներին իրար հետ: Ներկայումս այդ խնամփական կապերն ավելի ուժեղ են և մասսայական բնույթ են կրում:

Լեոնային Ղարաբաղում հայերն ու ադրբեջանցիները, վաղեմի դրացիներ լինելով, մեկը մյուսին շատ են օգնել նեղ օրերին և թշնամիների դեմ մղվող կռիվներում: 1920 թվականին, չնայած մուսավաթական կառավարության արգելքներին, Լեոնային Ղարաբաղի հայ բնակչությանը նավթ, աղ, հաց և այլ մթերքներ են մատակարարել Ֆիզուլու (նախկին Կարյագինոյի), Ջաբրայիլի, Աղդամի և Բարդայի շրջանների ադրբեջանցիները:

Անմոռաց են 1919 թվականին տաճկական զորքերի դեմ Ֆիզուլու շրջանի ադրբեջանցի գյուղացիների ապստամբության օրերին Հաղրուֆի շրջանի հայ գյուղացիների զինված օգնությունը և հայերի ու ադրբեջանցիների համատեղ պայքարը կոնստրուկտիվայի դեմ 1920-21 թվականներին:

Հիշատակության արժանի է նաև իններորդ դարում պատմական Բաբեկի գլխավորած իրավունքի և ազատության համար արաբական խալիֆայի դեմ մղվող պայքարում ադրբեջանական գյուղացիության և Ղարաբաղի հայության զինված միաբանությունն ու համագործակցությունը:

Ղարաբաղցի գյուղացին հյուրասեր է: Նրա հարկի տակ մտնողը հյուրասիրություն է գտնում: Նեղանում են, երբ եկվորը հրաժարվում է հյուրասիրությունից:

Նույնիսկ թոնրից մինչև տուն նոր թխած հաց տանող կանայք պատահող մարդկանց առաջարկում են ուսի խոնչայի վրայից հաց վերցնել: Եթե պատահողը ամբողջ հացը չի վերցնում, գոնե պետք է հացից շատ թե քիչ կտրի և ուտի:

Ղարաբաղցիներն ընդհանուր առմամբ կրոնամուլ չեն եղել:

Եկեղեցին մինչև Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան նրանց աչքում արդեն կորցրել էր իր հեղինակությունը և այնուհետև հաճախորդներ համարյա չի ունեցել: Հիմա էլ մարգում ոչ մի եկեղեցի չի աշխատում, և ոչ մի գյուղ ցանկություն չի հայտնում՝ եկեղեցին վերաբացելու:

Լեոների բնակիչները գեղեցիկ են դիմագծերով, սևաթույր աչք-ունքով և ամուր կազմվածքով: Կայտառ են ու խրոխտ՝ որպես հայրենի լեռները: Լեոների որդին իրեն քարափին զուգակից (զուգորդ) է համարում ու ասում.

Ու մեծանում եմ այդ քարափի պես,

Մեծանում եմ ես

Եվ գորեղանում

Հողի, աշխարհի, տիեզերքի պես:

(Հ.Սահյան)

ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ

Ղարաբաղցիները սիրել ու սիրում են ուսումը: Դեռ հին ժամանակներում, սկսած 5-րդ դարից և ավելի շատ՝ 12-13-րդ դարերից, Հյուրեկ, Երեք մանկուք, Գանձասար, Մեծ-իրանաց, Ամարաս, Գթջա և այլ վանքերին կից ուսումնարաններում ղարաբաղցի պատանիներ ու երիտասարդներ էին սովորում: Այնուհետև՝ 18-19-րդ դարերում, բացվել են համայնական ծխական դպրոցներ, իսկ Շուշում և Մալիբեկլվում՝ մադրասաներ: Առաջին գավառական պետական դպրոցը Ղարաբաղում բացվել է Շուշի քաղաքում 1830թ., իսկ միջնակարգ թեմական դպրոցը՝ 1838թ.: Այնուհետև պետական երդասյան (հինգ տարվա ուսուցմամբ) դպրոցներ են բացվել մի շարք մեծ գյուղերում (Կուսապատ, Տոդ, Հաղրութ): Շուշում նույնպես բացվել են տղաների միջնակարգ ռուսական ռեալական դպրոցը, տղաների ռուսական յոթնամյա դպրոցը, ռուսական օրիորդաց յոթնամյա պրոգիմնազիան ու Մարիամ Ղուկասյան հայոց օրիորդաց միջնակարգ դպրոցը: Մակայն այդ դպրոցներում սովորում էին մեծ մասամբ բեկերի, հոգևորականների, վաճառականների, ունևորների, մի խոսքով՝ բնակչության արտոնյալ և ունևոր դասի երեխաները: Ծխական ու թեմական դպրոցներում է, որ տեղ էին տալիս նաև չքավորների զավակներին, որոնցից շատերը տնտեսական սուղ միջոցների պատճառով ստիպված էին թողնել ուսումը և ֆիզիկական աշխատանքի անցնել դեռահաս հասակում:

Սովետական իշխանության առաջին իսկ տարիներին Ղարաբաղը պատվեց դպրոցական խիտ ցանցով, որոնցում ընդգրկվեցին փոքրահասակներն ու անգրագետ հասակավորները: 12 տարվա ընթացքում մարզում վերացվեց անգրագիտությունը:

Արագ թափով պատրաստվեցին մանկավարժական ու այլ պրոֆեսիայի մասնագիտական կադրեր:

Մարզում 1961-62 ուսումնական տարում գործել են 52 միջնակարգ, 4 գիշերօթիկ (ինտերնատ), 107 ութամյա և 48 տարրական, 4 բաներիտ և 24 գյուղերիտ դպրոցներ: Մարզում կան գյուղատնտեսական տեխնիկում՝

չորս բաժանմունքով և հեռակա բաժնով, բժշկական, երաժշտական ու շինարարական ուսումնարաններ:

Դասատուական կազմի 40 տոկոսը բարձրագույն կրթություն ունի, իսկ 24 տոկոսը երկամյա և եռամյա ինստիտուտ ավարտածներ են, իսկ մնացածը միջնակարգ կրթությամբ են: Իրենց անբասիր աշխատանքի շնորհիվ դասատուներից 34-ը վաստակավոր ուսուցչի կոչում են ստացել, հարյուրավոր դասատուներ պարգևատրվել են Սովետական Միության շքանշաններով ու մեդալներով:

Քաղաքավորության ուսումնական ցանցում ամեն տարի սովորում են մոտ տասը հազար պարտիականներ, կոմերիտականներ, արտադրության առաջավորներ:

Գիտության ու քաղաքական գիտելիքների տարածման ընկերության դասախոսական կազմի և իսկական անդամների թիվը հասնում է 830 մարդու:

19-րդ դարի 90-ական թվականներից ի վեր Շուշում գործում էր Խանդավիրովի մասնատիրական թատրոնը, որում գաստրոլային ներկայացումներ էին տրվում հայերեն և ադրբեջաներեն լեզուներով: Շուշին Բաքվից հետո Ադրբեջանում թատերական առաջին ու առաջնակարգ կենտրոնն է եղել: Այժմ մարզը Մտեփանակերտում ունի պետական դրամատիկական թատրոն՝ արտիստների շնորհալի կազմով:

Շուշին երաժշտության հին կենտրոններից մեկն էր հանդիսանում:

«Անդրկովկասին նշանավոր երաժիշտներ ու երգիչներ է տվել Շուշին, որը հանդիսանում է բանաստեղծությունների, երգի ու երաժշտության գեղեցկագույն հայրենիքը: Ամբողջ Անդրկովկասի համար կոնսերվատորիայի դեր խաղացող այդ քաղաքից ամեն մի սեզոնի և նույնիսկ ամեն ամիս Անդրկովկաս են հոսել նոր երգեր, նոր մոտիվներ» (Վ. Դ. Կորգանով-«Կովկասյան երաժշտություն»): Բավական է հիշել, որ ադրբեջանական ժողովրդի մեծ կոմպոզիտոր Ուզեիր Հաջիբեկովը, որը հանդիսանում է ադրբեջանական երաժշտագիտության հայրն ու օպերայի հիմնադիրը, ծնվել ու իր երաժշտական մկրտությունը ստացել է Շուշում: Ադրբեջանի մուղամների մեջ հայտնի է «Ղարաբաղի շիքյաստան»: Նոր երգեր, նոր մոտիվներ ստեղծողները առաջներում գուսաններ էին ու խանանդաները, որոնք տրիոյի՝ քյամաչնայի, թառի ու դաֆի նվագակցության ուղեկցությամբ երգում էին իրենց հորինածը: Դրանցից էին Իսլամ Աբդուլլանը, Մեջիդ Բեհբուդովը, Սեիդ Շուշինսկին, թառ նվագող Գրիգորը և ուրիշներ:

Իսկ հետագայում հանդես եկան հանրահայտ կոմպոզիտորներ՝ Ուզեիր Հաջիրեկովը (1885-1948թթ.), Ստեփան Դեմուրյանը (1872-1934թթ.), Դանիել Ղազարյանը, Հովհաննիսյանը (1895-1949թթ.), Անդրեյ Բաբանը, Սերգեյ Սերգենը և ուրիշներ:

Ներկայումս ինչպես ռեսպուբլիկայում, այնպես էլ Լեռնային Ղարաբաղում հսկայական նվաճումներ են տեղի ունեցել երաժշտության, երգի ու պարի բնագավառում:

Մարզում գործում է Ստեփանակերտի երգի ու պարի պետական անսամբլը, որը ելույթներ է ունենում մարզի քաղաքներում, գյուղերում ու մարզից դուրս այլ բնակավայրերում:

Նրբին քանդակագործական ու նկարչական աշխատանքների շատ օրինակներ կան Ղարաբաղում:

Անճանաչելիորեն աճել է մարզի քաղաքների ու գյուղերի բնակչության բարեկեցությունն ու կուլտուրան: Հեռախոսային ցանցը պատել է բոլոր գյուղերը, ինչպես արևի ճառագայթները թափանցում ու լուսավորում են յուրաքանչյուր անկյուն, այնպես էլ երգն ու երաժշտությունը մուտք է գործել ամեն մի ընտանիք, ակումբ և կուլտուրայի տուն: Փոստի բաժանմունքներ կան 50 գյուղերում և ավաններում, որոնք փոստային առաքումներն ու նամակները ստացած օրը հասցնում են գյուղերը, հասցեատիրոջը: Ռադիոֆիկացիայի են ենթարկված բոլոր կոլտնտեսությունները, կինոկարներ են ցուցադրվում բոլոր բնակավայրերում: Մշտական կինոտեղակայումներ ունեն կոլտնտեսությունների 80 տոկոսը, մնացածները սպասարկվում են տասնյակ շարժական կինոսարքավորումներով:

Ակումբներ են կառուցված համարյա բոլոր կոլտնտեսություններում, որոնցից 58-ում աշխատում են հաստիքային ակումբավարներ: Հոյակապ, գեղարվեստորեն լավ ձևավորությամբ և իրենց աշխատանքի դրվածքով աչքի են ընկնում Մարտակերտի, Ճարտարի, Թալիշի, Մեծ Թաղլարի, Մոսի և ուրիշ շատ գյուղերի ակումբներ: Պետության հաշվին գրադարաններ են բացվել ավելի քան հարյուր բնակավայրում: Կուլտուրայի տներ կան շրջանային բոլոր կենտրոններում: Ակումբներում ու կուլտուրայի տներին կից գործում են բազմաթիվ ինքնագործ խմբակներ, որոնց մեթոդական ղեկավարություն է ցույց տալիս մարզի ժողովրդական ստեղծագործության տունը:

Ստեփանակերտում գործում է պատանի տեխնիկների կայանը, Շուշում կա երկու մանկատուն: Մարգային և շրջանային կենտրոններում կան պիոներական տներ:

Ուսումնասեր լինելով՝ դարաբաղցիք միշտ էլ համառորեն ձգտել են տիրապետելու գիտության բարձունքներին, որի շնորհիվ շատ ստվար են հանրահայտ, շնորհալի և տաղանդավոր մարդկանց շարքերը: Դեռ անցյալում հայտնի գրական դեմքերից են Մուլա Ֆանահ Վազիֆը (1717-1797թթ.), Մուրացանը (1854-1908 թթ.), Խուրշուդ Բանու Նաթավանը (1837-1897թթ.) և շատ ուրիշներ: Պատմաբաններից շատ հայտնի են Մովսես Խորենացին (5-րդ դար), Մովսես Կաղանկատվացին (9-րդ դար), Լեոն-Առաքել Բաբախանյանը (1860-1932 թթ.), Ա. Գ. Հովհաննիսյանը և ուրիշները: Բանասերներից շատ հայտնի են Ա. Տերտերյանը (1882-1953թթ.), Գ. Անտոնյանը, բժշկապետներից՝ Հ. Ա. Գաբրիելյանը (1876-1940 թթ.), Ա. Ա. Հակոբյանը, Լ. Ա. Հովհաննիսյանը և այլն, տեխնիկական ու քիմիական գիտությունների ակադեմիկոսներ՝ Ի. Լ. Կնունյանցը (եռակի լաուրեատ), Ա, Ղ. Հովսեփյանը, Վ. Ի. Իսաղուլյանցը, գյուղատնտեսության գիտնականներ՝ Ի. Ս. Վարունյանցը, Վ. Խ. Թութայուկը, Ե. Ա. Արզումանյանը, Ռ. Բ. Դավիդովը, ՍՍՌՄ ժողովրդական արտիստներ Վաղարշ Վաղարշյանը (1894-1959 թթ.), Բյուլբյուլ Մամեդովը (1887-1961թթ.), Ա. Մելիք-Փաշակը, Թ. Պետրոսյանը (Թամարա Խանումը), Մուրայա Կաջարը, Գուրգեն Գաբրիելյանը, Խան Շուշինսկին, հայտնի քանդակագործ Հ. Ս. Գյուրջյանը, Զ. Կարյազդին, ժողովրդական նկարիչ Ս. Ս. Աղաջանյանը (1883-1940թթ.), Լ. Քերիմովը և գիտության, արվեստի ու մնացած բնագավառների շատ աշխատողներ:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ԱՌՈՂՋԱՐԱՆՆԵՐ

Շնորհիվ առողջարար լեռնաանտառային կլիմայի և նրա բարերար ազդեցությանը՝ մարդկանց երկարակեցությամբ Լեռնային Ղարաբաղը Մովետական Միությունում ռեկորդային է ճանաչված: Չնայած դրան՝ շատ հիվանդներ էին մահանում բժշկական օգնության բացակայության պատճառով: Լեռնային Ղարաբաղում ցարական իշխանության տարիներին գործում էր միայն մեկ մասնատիրական հիվանդանոց Շուշի քաղաքում: Այդ հիվանդանոցում շատ քիչ հիվանդների էր հաջողվում բժշկական օգնություն ստանալ, որովհետև շատ գյուղերի աշխատողների համար հեռու էր, և բուժումը՝ վճարովի:

Վաղաժամ մահացության դեպքեր, մանավանդ երեխաների մեջ, շատ էին լինում: Հակասանիտարական պայմաններում ապրող գյուղերի բնակչության մեջ առաջանում էին համաճարակ հիվանդություններ (տիֆ, տենդացավ և ուրիշներ): Այժմ գոյություն չունեն նման երևույթներ՝ շնոհիվ ձեռք առնվող սանիտարական ու պրոֆիլակտիկ միջոցների:

Սովետական իշխանության տարիներին մարզում բացվեցին 36 հիվանդանոցներ՝ մոտ 1.200 մահճակալով, սանիտարաէպիդեմիական կայան, հարյուրավոր բուժկետներ ու ծննդատներ:

Առաջներում յուրաքանչյուր 10 հազար բնակչին միջին հաշվով մեկ բժիշկ չէր ընկնում, իսկ այժմ այդ թվով բնակիչներին միջին հաշվով սպասարկում են 13 բժիշկ և, բացի դրանից, մոտ 40 միջնակարգ կրթություն ունեցող բժշկական աշխատողներ:

Ղարաբաղի կլիման ու նրա բազմաթիվ հանքային աղբյուրները բարենպաստ պայմաններ են ստեղծում մարզում կուրորտասանատորիական բուժման գործը լայն չափերով զարգացնելու համար: Լեռնային գոտու բոլոր անտառապատ գյուղերն ամեն տարի լիքն են լինում հանգստացողներով: Ամառվա ամիսներին ՍՍՌՄ զանազան քաղաքներից Ղարաբաղ են գալիս աշխատավորների բազմաթիվ ընտանիքներ՝ կազդուրվելու և հանգստանալու համար:

Ղարաբաղի գյուղերից շատերը, որպես գործնականում ժողովրդի կողմից ստուգված առողջարաններ, վաղուց հռչակ են վայելում: Ժողովրդական առողջապահության բնագավառի մի շարք գիտական աշխատողների հետազոտությամբ հաստատված են նրանց բարերար բուժիչ ու կազդուրիչ ազդեցությունը մարդու վրա:

Շուշի քաղաքը համարվում է կուրորտային կենտրոն, որտեղ կան երկու հանգստյան տներ՝ ընդհանուր առմամբ 500 տեղով, հակատուբերկուլյոզային մանկական սանատորիա՝ 300 մահճակալով, երկու մանկատներ՝ 300 երեխաների համար, պիոներական ճամբարներ՝ 720 դպրոցականների ընդգրկումով, և սեզոնային առողջարար մանկական հրապարակներ: Ինչպես ցույց են տվել մի շարք ականավոր բժիշկների, որոնց թվում Մ. Ասրյանի, Ա. Բաղդասարյանի, Հ.. Ադամյանի, Տ. Պալյանի և ուրիշների հետազոտությունները, Հաղրութ գյուղի կլիման բուժիչ ներգործություն է ունենում և հիանալի ազդեցություն է թողնում մարդու շնչառության օրգանների մի շարք հիվանդությունների վրա, Վանքլու և Մեծ շեն գյուղերի օդի և կլիմայի բարերար ազդեցության շնորհիվ բուժվել են մալարիայով

(ջերմ ու տենդով), գերհոգնածությամբ, գերնիհարությամբ, չոր պլևրիտով, արյան պակասությամբ, անեմիայով, նյութերի փոխանակության խանգարումով տառապող շատ հիվանդ մարդիկ:

Ասում են, որ *«Մեծ շենը թթվածնային գործարան է, կարելի է այստեղ գալ առանց արյունի և վերադառնալ արյուն ստացած»* (Յուզբաշյան Ա. Ա.):

Նման տիպի կլինատոլոգիական առողջարաններ են Հաթերքը, Վաղուհասը, Չանախչին, Թաղավարդը, Տումին և շատ ուրիշ գյուղեր: Հաղրություն, Թաղավարդում, Չանախչիում և Մեծ շենում ամառվա ամիսներին բացվում են պիոներական ճամբարներ:

Ստեփանակերտը, Շուշին ու Թթու ջուրը իրենց պարզկա օրերի քանակով, արևի ռադիացիայի ուժգնությամբ և օդի հանգստությամբ ու զովությամբ և նմանապես քամիների թուլությամբ հասնում են Կիսլովոդսկուն, Աբասթումանին ու արտասահմանյան Դավոս կուրորտին:

Հանքային բուժիչ ջրեր շատ ունի Լեռնային Ղարաբաղը: Դրանց թիվը նախնական տվյալներով 120-ից անց է: Սակայն դեռ բոլորը չեն ստուգված: Նրանցից շատերի բուժիչ հատկություն ունենալու մեջ իրենց անձնական փորձով համոզվել են տեղացիները և նույնիսկ հեռվից եկող հիվանդները: Շատ աղբյուրների մոտ ամռանը բազմաթիվ եկվորներ են լինում, որոնք օգտագործում են հանքային ջրերը, խմում են և լողանում:

Բժշկական ստուգման են ենթարկված Թթու ջուրը և Շուշանի, Տումու, Քոլատակի, Չափարի ու Քարին տակի հանքային ջրերը: Դրանցից միայն Թթու ջուրն է օգտագործվում տեղում ժամանակավոր հանգստացողների կողմից, բացի դրանից՝ գործարանային կարգով ջուրը լցվում է շշերի մեջ և ուղարկվում վաճառքի: Մեծ ուշադրության է արժանի Շուշանի *«Նարգանք»*:

Նախատեսված է Շուշանի մեծ դեբիտ ունեցող (օրական կես միլիոն լիտր) ջուրը Շուշի ամառանոցային քաղաքը հասցնել:

Բաղարա գյուղի Թթու ջուրը բուժում է կաշվի, Դահրավի *«Քոռ աղբյուրի»* ջուրը՝ աղիքա-ստամոքսային, Հաթերքի *«Տաք ջուրը»*՝ հոդացավ, աչքի և այլ հիվանդություններ: Մեծ շենի *«Շորքուլաղի»* ջուրը բուժում է աղիքի, կապուրյան և կանացի մի շարք հիվանդություններ: Այսպիսով՝ ժողովուրդը սիստեմատիկաբար օգտագործում է Ղարաբաղի հանքային ջուրը:

Աշխատավորների շատ կոլեկտիվներ քեֆ անելու համար այդ աղբյուրների մոտ են գնում, շատ ճանապարհորդներ այդտեղ են հանգիստ առնում և խմում վճիտ աղբյուրների հանքային ջրերը:

Ամռանը կիրակի չի լինում, որ Շուշի քաղաքի մոտ՝ սովերախիտ անտառում գտնվող Պեխի աղբյուրի (*Իսա Բուլաղի*) շուրջը, ծառերի թանձր շվաքում, հարյուրավոր ընտանիքներ, աշխատավորների ու ամառանոցավորների տասնյակ կոլեկտիվներ չհանգստանան: Մարդկանց գրավում է Պեխի աղբյուրի սառնորակ և ախորժակ բացող ջուրը, որից նրանք խմում, քեֆ են անում և հանգիստ առնում նվազաձուրթյան ու երգեցողության ներքո:

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐ

Մարզի կենտրոնով և Շուշի քաղաքի վրայով է անցնում Անդրկովկասի ամենահին խճուղային ճանապարհներից մեկը, որը կապում էր Հնդկաստանը և Իրանը Թբիլիսիի, Բաթումիի հետ ու մյուս կողմից էլ՝ Երևանի հետ:

Սովետական իշխանության տարիներին կառուցվել են Աղդամից Ֆիզուլի-Ջաբրայիլ տանող ավտոճանապարհը, որն անցնում է Մարտունու շրջանով, և Բարդայից Իստիսու տանող ճանապարհը, որն անցնում է Մարտակերտի շրջանով: Այս երեք մեծ ճանապարհները կապում են Ստեփանակերտից 105 կիլոմետրի վրա գտնվող Եվլախի երկաթուղային մեծ կայարանը մեր ռեսպուբլիկայի մի շարք շրջանների ու մեզ սահմանակից Հայաստանի հետ: Դրանք համապետական նշանակություն ունեցող ճանապարհներ են:

Աղդամ-Ջաբրայիլ ճանապարհից ձգվում են մի շարք խճուղիներ ու այդ մագիստրալը միացնում Ղզղալա գյուղի հետ, Կուրոպատկինոյի սովխոզային բաժանմունքի հետ և Մարտունի ավանը Ննգի գյուղի վրայով՝ Ստեփանակերտի հետ: Ուրիշ խճուղիներ մագիստրալը միացնում են Մարտունին Գիշի, Ճարտար-Սոս գյուղերի վրայով Կարմիր շուկայի հետ, հարևան Ֆիզուլի շրջկենտրոնը Կարմիր շուկայի վրայով Շուշի և Ստեփանակերտ քաղաքների հետ (Մոլլա Նասրեդդինի ճանապարհը), Ֆիզուլին Տոդի վրայով՝ Թաղլար և Տումի գյուղերի հետ: Բաքու-Նախիջևան երկաթգծի Հորադիզ կայարանը խճուղով միանում է Հադրութի հետ և հարևան Ջաբրայիլ շրջկենտրոնը՝ Առաքյուլ գյուղի հետ:

Եվլախ-Շուշի-Լաչին ճանապարհից ձգվում են Ադդամից դեպի Մարտակերտ, Ասկերանից՝ Խանաբադ, Ասկերանից՝ Նորագյուղ, Ասկերանից՝ Բաղարա և Ստեփանակերտ-Չանախչի խճուղիները:

Բարդա-Իստի սու ճանապարհից ճյուղավորվում են Միր Բաշիր-Մադադիս, Միր Բաշիր-Թալիշ, Վաղուհաս-Հաթերք խճուղիները:

Առանձին մի երկար խճուղային ճանապարհ անցնում է Ստեփանակերտից Բալլուջա, Սեյդիշեն, Կիչան, Ջանյաթադ, Մարտակերտ, Մադադիս, Թալիշ գյուղերը և շարունակվում ու հասնում Կիրովաբադ քաղաքին: Հարավային ծայրամասում մի ուրիշ խճուղի միացնում է Հադրութը Ջարայիլի հետ Բանագուր և Առաքյուլ գյուղերի վրայով:

Այս վերջին խճուղիները տեղական նշանակություն ունեն, ու նրանց մեծ մասը կառուցվել է կոլտնտեսային ուժերով ու միջոցներով:

Մարզի համարյա բոլոր գյուղերը կապված են իրար հետ և շրջանային կենտրոնների հետ խճուղային և սայլային ճանապարհներով:

Ավիոգիծը կապում է մարզը մեր ռեսպուբլիկայի մայրաքաղաք Բաքվի, Վրացական ՍՍՌ մայրաքաղաք Թբիլիսիի և Հայկական ՍՍՌ մայրաքաղաք Երևանի հետ: Լեռնանցքները կապում են մարզը հարևան Քյալբաջար, Լաչին, Ջանգելան շրջանների և տափաստանային ու Լեռնային Ղարաբաղի կոլտնտեսությունների անասնաբուծական ֆերմաները ամառային արոտավայրերի հետ:

ՄԱՐԶԻ ԿԵՆՏՐՈՆ ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏԸ

Ստեփանակերտ քաղաքը Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի վարչական կենտրոնն է: Նա գտնվում է ծովի մակերևույթից 830 մետր բարձրության վրա: Քաղաքի մակերևույթը լեռնալանջի շարունակությունը կազմող, աստիճանաբար դեպի խճուղին անցնող արևելահայաց թեքություն է ներկայացնում: Մակերեսը ալիքավոր է, ծալքավոր: Կարկառ գետի հոսանքի հետ անկյուն են կազմում քաղաքի միջով սարերից իջնող չորս ձորակներ, որոնց արանքում ձգված են թամբավորություններ:

Հողը նստվածքային է, հիմնականում խճային ու ավազային, որի վրա կես մետրից մինչև երեք մետր մայրապար կա. նա իր վրա ունի թեթև ավազախառը կավահողային վարելաշերտ: Քաղաքը չորս կողմից շրջապատված է լեռնաշղթաներով, որոնք հյուսիսում և հարավում գտնվում են 25-30 կիլոմետրի վրա, իսկ արևելքում՝ 15 կիլոմետր հեռավորության վրա: Արևմուտքում ձգվում են քաղաքի թիկունքը կազմող՝ անմիջապես նրան

մոտիկ լեռներ: Քաղաքի հորիզոնը Կարկառի գետահովիտային կիրճով բաց է դեպի Ադդամ:

Կլիման մեղմ է և առողջարար, մանավանդ՝ թույլ թոքեր ունեցող մարդկանց համար:

Ստեփանակերտ քաղաքն իր կոչումը ստացել է մարզի ինքնավարություն ստանալու տարին՝ 1923 թվականին: Մինչ այդ Ստեփանակերտը սակավաթիվ բնակչությամբ մի փոքրիկ ավան էր՝ Խանքենդի անունով, որն ավելի փոքր էր, քան Ղարաբաղի շատ գյուղեր: Նրա բնակիչները հիմնականում զբաղվում էին վար ու ցանքով, ոմանք էլ կազակների զինվորական բրիգադայի համար սպասարկման աշխատանքներ էին կատարում: Տեղական հայ ու ադրբեջանցի բնակիչների տների կողքին փայտաշեն տներ են կառուցել երկու տասնյակ ռուս ընտանիքներ ու մշտական բնակություն հաստատել այնտեղ բանակում ծառայությունն ավարտելուց հետո:

Խանքենդին ունեցել է երկու տարրական դպրոց. Մեկը՝ հայկական ծխական, մյուսը՝ պետական ռուսական: Ներկայումս Ստեփանակերտն ընդարձակվել ու մեծ քաղաք է դարձել: Փայտաշեն տների փոխարեն կառուցվել են քարաշեն մեծ տներ: Նոր թաղեր են ծնունդ առել, նոր լայնածիր փողոցներ են առաջացել ու ասֆալտապատվել:

Քաղաքն ունի շատ այգիներ՝ Կենտրոնական զբոսայգին, Ազիզբեկովի անվան կուլտուրայի ու հանգստյան այգին, մանկական խաղերի ու պարերի այգին և Բ. Կնունյանցի անվան զբոսայգին: Քաղաքի հին տներն ու փողոցները խորասուզված են կանաչ խիտ այգիների ու ծառերի մեջ: Կանաչապատվում են նոր շենքերի բակերը և նոր փողոցները: Գեղատեսիլ է քաղաքը գարնան-ամռան ու աշնան ամիսներին, և օդը լիքն է բուրմունքով՝ շնորհիվ քաղաքում տարբեր ժամանակ ծաղկող բազմամյա ծառերի ու թփերի:

Ստեփանակերտն աճել, մեծացել ու իր մեջ է առել նախկին Կրկժան ու Արմենավան գյուղերը: Քաղաքի տերիտորիայում է գտնվում №1 սովխոզի բաժանմունքը, որը խաղող ու կաթ է մատակարարում քաղաքի բնակչությանը:

Ստեփանակերտ քաղաքի արդյունաբերական բոլոր ձեռնարկությունները նոր են, այդ թվում Ադրգյուղտեխնիկայի միջշրջանային բաժանմունքը, Ղարմետաքսկոմբինատը, կահույքի ֆաբրիկան, Ղարգինտրեստի զինուզործարանը, հացի գործարանը, թռչնաբուծական ինկուբացիոն կայանը և սպանդանոցը, որոնք գտնվում են քաղաքի հյուսիսային մասում՝ Թու-

մանյանի պողոտայի վրա: Այդ մասում են գտնվում նաև կաշվի գործարանը (կաշիների սկզբնական մշակման կետը), ջրային տնտեսությունը, Ստեփանոստրի ու մարգարայի կենտրոնական պահեստներն ու սղոցարանը:

Եվլախ-Շուշի խճուղու վրա՝ «*Խանեն բաղ*» կոչված տեղամասում են տեղադրված սննդարդյունաբերական կոմբինատը, էլեկտրատեխնիկական գործարանը, անասնաբուժադիագնոստիկական լաբորատորիան, ավտոբազան և Ադրգյուղտեխնիկայի պահեստները, դրանցից քիչ վերև՝ դեպի Շուշի, Կարկառ գետի աջ ափին՝ անասունների արհեստական սերմնավորման կետը: Խճուղուց դեպի քաղաքը՝ ճանապարհի ձախ կողմում, աղյուսագործարանն է, իսկ աջ կողմում՝ շինարարական պոլիգոնը:

Կրի գործարանը և քարահանքը տեղադրված են քաղաքից դեպի Շոշ գյուղը տանող խճուղու վրա՝ «*Զառուն բաղ*» կոչված վայրում:

Քաղաքի մեջ են տպարանը՝ իր կազմատնով, թեթև արդյունաբերության՝ կոշկեղենի, կարի, շինարարական նյութերի, փայտամշակման, Ստեփանոստրի հագուստեղենի և կենցաղային սպասարկման արհեստանոցները:

Քաղաքի հարավային ծայրամասում են գտնվում մարգային հիվանդանոցը, ինֆեկցիոն պալարախտային, կաշվի ու տուբերկուլյոզային, մանկական հիվանդանոցները, պոլիկլինիկական, սանէպիդկայանը, մանկական կոնսուլտացիան ու սանատորիան: Այդտեղ է գտնվում նաև բժշկական ուսումնարանը, որը մինչև 1963 թվականը թողարկել է միջնակարգ կրթությամբ 1496 բուժաշխատողներ:

Քաղաքի հյուսիսարևելյան մասում են գտնվում ստադիոնը, զոնալ-կոմպլեքսային փորձակայանը, ագրոքիմլաբորատորիան, շինարարական ուսումնարանը և գյուղատնտեսական տեխնիկումը, որը բացվել է 1924 թվականին և մինչև 1963 թվականը թողարկել է միջնակարգ կրթությամբ 2040 մասնագետներ, որոնց թվում՝ 567 ագրոնոմներ, 736 գոտտեխնիկներ, 570 անասնաբուժական աշխատողներ և 172 տեխնիկ մեխանիկներ:

Քաղաքն ունի երաժշտական ուսումնարան, Մ. Գորկու անվան հայկական դրամատիկական թատրոն, ձմեռային երկու ու ամառային մեկ կինոթատրոններ, երգի ու պարի անսամբլ, կուլտուրայի տուն, երկրագիտական թանգարան, պիոներական տուն, մարգային գրադարան, մանկական, ուսուցչական, դպրոցական և մի շարք մասնագիտական գրադարաններ:

Քաղաքում գործում են կոլտնտեսային մեկ շուկա, երկու բաղնիք, մեկ հյուրանոց և երեք քաղաքային ճաշարան: Բացի դրանից՝ կան նաև գործարաններին և մասնագիտական ու գիշերօթիկ դպրոցներին կից ճաշարաններ:

Հանրակրթական դպրոցների թիվը 9-ն է, որոնցից 1-ը գիշերօթիկ է, 2-ը՝ երկարօրյա և 2-ը՝ երեկոյան: Դպրոցներից 6-ը հայկական են, մեկը՝ ադրբեջանական, մեկը՝ ռուսական և մեկն էլ՝ ինտերնացիոնալ: Մանկապարտեզների թիվը 6-ն է՝ 530 երեխաների ընդգրկումով, մանկամսուրներինը՝ 3՝ մոտ 200 մանուկների ընդգրկումով:

Քաղաքի կենտրոնում՝ Հոկտեմբերյան հրապարակում, մարմարյա բարձր պատվանդանի վրա կանգնեցված է համայն աշխարհի աշխատավորության մեծ առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի արձանը: Լենինի պողոտայի ներքևի մասում, ի պատիվ ԼՂԻՄ 40-ամյակի, կանգնեցվել է բարեկամության օբիլիսկ: Կիրովի պողոտայի գլխավերևում գտնվում է Ստեփան Շահումյանի արձանը: Ազիզբեկովի այգում է գտնվում Բաքվի 26 կոմիսարներից մեկի՝ Մեշադի Ազիզբեկովի արձանը, և Կնունյանցի այգումն էլ՝ հին բուլշևիկ Բ. Կնունյանցի կիսանդրին:

Շատ դուրեկան է ու զովացուցիչ Ստեփանակերտի օդն ու նրա սառնորակ աղբյուրների ջուրը: Աշխատանքային եռուզեռի մեջ լավ է քաղաքի աշխատավորության ապրուստը և խաղաղ նրա կյանքը, որոնց շնորհիվ ռեսպուբլիկայի արդյունաբերական խոշոր կենտրոններից ու հարթավայրային Ղարաբաղից գարնան-ամառային ամիսներին շատ ամառանոցավորներ են գալիս, հանգստանում Ստեփանակերտում:

Գեղեցիկ ու ճաշակով են կառուցված քաղաքի նոր տները: Իր ճարտարապետական ձևավորմամբ աչքի է ընկնում Ադրբեջանի ԿՊ Լեոնային Ղարաբաղի մարզկոմի չորս հարկանի հոյակապ շենքը՝ Հոկտեմբերյան հրապարակում Լենինի մեծ արձանով: Իրենց արտաքինով, շուքով ու գեղեցկությամբ աչքի են ընկնում պետական թատրոնի շենքը Կոմունիստական փողոցի վրա, մարզսովետի քառահարկ և Արթիկի տուֆից կառուցված բազմաբնակարանային չորս հարկանի շենքերը Լենինի պողոտայում: Գեղեցիկ են նմանապես հյուրանոցի եռհարկանի շենքը Հոկտեմբերյան փողոցի վրա և անտառատնտեսության ու տպարանի շենքերը Չկալովի փողոցում: Ուշագրավ են մարզային գրադարանի՝ վարդագույն տուֆի շենքը, երաժշտական ուսումնարանի, ավտոկայանի ու գիշերօթիկ դպրոցի շենքերը Կիրովի պողոտայի վրա:

Դրանցից իրենց արտաքին տեսքով ետ չեն մնում 70 բնակարանային սյունազարդ տունը Լենինի պողոտայում, մարզային հիվանդանոցը Պավլովի փողոցում, Ղարգինտրեստի գինեգործարանը և շատ ուրիշ բնակելի տներ: Քաղաքի ներսում գործում է ավտոբուսային տրանսպորտը:

Ստեփանակերտը ավտոբուսային անմիջական կապ ունի Բաքու, Մումգայիթ, Կիրովաբադ, Մինգեչաուր, Եվլախ, Ֆիզուլի, Ադդամ, Թբիլիսի, Երևան, Գորիս քաղաքների հետ, մարզի շրջանային կենտրոնների և մի շարք գյուղերի՝ Բալլուջա, Դաշբուլաղ, Սեյդիշեն, Ննգի, Շոշ, Ղզղալա, Կարմիր շուկա և շատ ուրիշ գյուղերի հետ:

Մարզի և քաղաքի աշխատավորները սիրում են իրենց քաղաքը՝ Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսական-կուլտուրական ու վարչական կենտրոն հանդիսացող Ստեփանակերտը: Այդ քաղաքը կառուցվել է Ադրբեջանի կոմունիստական պարտիայի աջակցությամբ, և Բաքվի բանվորության եղբայրական օգնությամբ:

ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՅԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

Լեռնային Ղարաբաղի բնակիչները հին դարերից ի վեր մեծ կուլտուրա են ստեղծել: Նրանք տիրակալող պետությունների ու արշավող հրոսակախմբերի դեմ մղվող շատ կռիվների են մասնակցել: Կռապաշտության ու քրիստոնեության դավանանքներն ընդունելու կապակցությամբ շատ պատերազմների բռնվել են անցել: Դրա համար էլ մեր նախնիները Ղարաբաղում թողել են անցյալի պատմական շատ հիշատակարաններ: Դրանց մեջ շատերը բերդեր են, վանքեր, դղյակներ, եկեղեցիներ և մատուռներ, գերեզմաններ և նախկին գյուղերի ավերակներ, որոնք գտնվում են մեծ մասամբ լեռնային բարձրությունների վրա և անտառների մեջ: Նրանք ծառայել են որպես պաշտպանվելու համար բնական ամրոցներ ու ապահով ապրելու համար բնակավայրեր: Նրանցից շատերը գրավվել են թշնամիների կողմից ու հիմնահատակ քանդվել, ավերվել, որոնց տեղը միայն քարակույտեր են մնացել: Հին հիշատակարանների մեջ ամենահինը Խոջալու գյուղի մոտ գտնվող գերեզմանաբլուրներն են, որոնցից մի քանիսը պեղումների են ենթարկվել և որոշվել, որ դրանք կանգնեցված են մեր թվականից 32 դար առաջ: Այնուհետև շատ հիշատակարաններ կան, որոնք վերաբերվում են երրորդ և հետագա դարերին: Այդ հնություններն ու հուշարձաններն արժանի են մեծ ուշադրության, որոնք ուսումնասիրու-

թյան առարկա են հանդիսանում գիտնականների և հետաքրքրության օբյեկտներ՝ տուրիստների համար:

Վանքերի, եկեղեցիների ու խաչքարերի թվարկումը պատմական հուշարձանների շարքում թվում է, որ ոչ մի արժեք չունի ո՛չ քաղաքական և ո՛չ կուլտուրական տեսակետից, որովհետև ակներև է նրանց բացասական դերն ու իմաստը ժողովուրդների հասարակական կյանքում և մանավանդ՝ մեր սոցիալիստական իրավակարգում: Սակայն նրանք պատմական մյուս հուշարձանների շարքում հետաքրքրության արժանի են իրենց ճարտարապետական ոճերով, կառուցվածքներով ու հնագիտական, սոցիոլոգիական, էթնոգրաֆիկ ու պատմական տեսակետից:

Միննույն ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղում բազմաթիվ վանքերի, եկեղեցիների, խաչքարերի (սրբերի) առկայությունը ցույց է տալիս, թե որքան շատ է եղել կաշկանդված նրա բնակչությունը կրոնական կապանքներով, որից ազատագրվել է շնորհիվ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության:

Մարտակերտի շրջանում

Հյուրեկի (Հռոեկա, Գլխո) վանքը 5-րդ դարից է, որը գտնվում է Թալիշից դեպի Գյուլիստան գյուղը՝ 3 կիլոմետր հեռավորության վրա: Այստեղ կան գերեզմանատուն, մելիքի ապարանքը, վանքը ու նրա մոտ՝ բերդ: Վանքն ունեցել է իր դպրանոցը:

Եղիշե Առաքյալի (Ներս-Միհրի, Ջրվիշտիկ) վանքը 5-րդ դարից է՝ Մադաղիս գյուղից 10 կիլոմետր դեպի Մոռվ սարը, անտառի մեջ, պարսպապատ վանք երկու դռնով, որտեղ կան 9 մատուռներ և ավեր գյուղատեղ: Այդ վանքում են գտնվում Ուտիացոց աշխարհում քրիստոնեությունը քարոզող Եղիշե առաքյալի և Աղվանից Վաչագան 3-րդ թագավորի գերեզմանները: Վանքն ունեցել է իր դպրանոցը:

Երեք մանկունք վանքը 18-րդ դարից է, գտնվում է Տոնաշեն գյուղից դեպի Հաթերք գյուղը (11-12 կիլոմետրի վրա)՝ Թրդե գետի ափին, խիտ անտառում: Այնտեղ եղել է դպրանոց:

Ջրաբերդը գտնվում է Երեք մանկունքից դեպի Թարթառ գետը՝ 2-2,5 կիլոմետրի վրա (Թարթառ և Թրդե գետերի միացման տեղում): Ջրաբերդը պարսպապատ կանգուն բերդ է՝ կաղնե հսկայական դարպասով: Բերդից մինչև գետը թունելային սանդուղք կա ջուր բարձրացնելու համար:

Քղքատեղ (Շահար-էրի) մայրաքաղաքի և նրա ուսումնարանի ավերակները, որոնց մեջ և մելիքի բերդը Թարթառի աջ ափին. գտնվում է Մաղավուզից կես կիլոմետրի վրա:

Իննը մասունք Մելիք Հաթամի բերդը՝ իր կանգուն եկեղեցիով, 18-րդ դարից գտնվում է Մոխրաթաղ գյուղից 2 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ Կուսապատ և Մեծշեն գյուղերի արանքում:

Խուրավանքը (Դաղե վանք, Թաղնուսի վանք)՝ Խորաձոր բերդով, հիմնադրված է 4-րդ դարից, գտնվում է Չափար գյուղից դեպի Քյալբաջար տանող ճանապարհի աջ կողմը՝ անտառում, նախկին Մեսրոբավան գյուղում (Քյալբաջարի շրջան): Այդ վանքը հետաքրքիր է որպես հին ճարտարապետության մի նմուշ և հնության հետաքրքիր հուշարձան: Վանքն ունեցել է դպրանոց:

Խաթրավանքը (Խաղի) իրար մոտ երեք վանք են (1204թ.), գտնվում են Վաղուհասից դեպի Չարեքտար գյուղը՝ Թարթառ գետի աջ ափին, սարահարթի վրա: Ունեցել է դպրանոց:

Գանձասարի վանքը 1216 թվականից է, գտնվում է Վանքլու գյուղի մոտ՝ անտառաբլրի վրա՝ կարասներ ունեցող պատերով, կանգուն եկեղեցիով ու կաթողիկոսարանով: Այս վանքը Ղարաբաղի կաթողիկոսների աթոռանիստն է եղել, որն ունեցել է խուցեր և դպրանոց:

Հասան-Ջալալի ամառանոց-դոլակը՝ պարսպապատ, թաղբանդ սենյակներով, գտնվում է *Դարպասներ* կոչված աղբյուրի մոտ՝ Խաչեն գետի աջ կողմին, Թարխանա սարի ստորոտում: Նրա մոտ՝ ներքևում, կա երկու եկեղեցի:

Ստեփանակերտի շրջանում

Ս. Գևորգի (Պտկես ի բերք) պարսպապատ կանգուն վանքը՝ 12-րդ դարից, գտնվում է Ոլուբաբ գյուղից կես կիլոմետր դեպի արևելք, գրավիչ է իր գեղատեսիլ դիրքով, անտառապատ սարի վրա:

Ասկերանի բերդը՝ 18-րդ դարից, բուրգավոր պարիսպով, գտնվում է Կարկառ գետի մոտ՝ Ղլիշբաղ ու Քյաթուկ գյուղերի արանքում:

Կաչաղակաբերդը (Խաչենի բերդ) գտնվում է սեպածև Սաղսաղան բարձր լեռան գագաթին, վիմահերձ է և մասամբ՝ պարսպապատ: Այդ ամրոցը գտնվում է Բաղարուց արևմուտք, ունի գեղատեսիլ ու լայն հորիզոն:

Մելիքի երկհարկանի ապարանքը, բերդապատը և առանձին կուսանոց անապատը գտնվում են Չանախչի (Ավետարանոց) գյուղում:

Ղոնդիկ (Ղոնոնդաց անապատ) կանգուն վանքը՝ 18-րդ դարից, քանդված երկհարկանի տնով, գտնվում է Չանախչուց դեպի Մոշխմհատ գյուղը տանող ճանապարհի ձախ կողմում՝ անտառապատ սարի գագաթին, որտեղից մեծ հորիզոն է բացվում մինչև Արաքս գետն ու Իրանի լեռները:

Բովուրխանի (Բագիրխան) պարսպապատ վանքը՝ քանդված խուցերով, կանգուն եկեղեցական շենքով, գտնվում է համանուն սարի գլխին՝ անտառի մեջ, հարթակի վրա, Կարմիր գյուղ, Քոասնի և Ննգի գյուղերի արանքում, Ստեփանակերտ-Մարտունի խճուղու աջ կողմում:

Շուշի քաղաքում

Վազիֆի՝ մեծանուն ժողովրդական բանաստեղծի գերեզմանը, հուշարձանով (18-րդ դար), գտնվում է քաղաքի հարավային վերջավորության վրա. Ջրղր-դուզ կոչված տեղում:

Կրկնակի հերոս *Նեյսուն Ստեփանյանի* հուշարձանը:

Ադրբեջանական բանաստեղծուհի *Նաթավանի* տուն-թանգարանը:

Կարաբոյուկ խանումի ամրակուռ ապարանքը (19-րդ դարից) գտնվում է քաղաքի հյուսիս-արևելյան վերջավորության վրա, բերդապարսպի մոտ, քաղաքային զբոսայգուն կից:

Անվանի կոմպոզիտոր *Ուզեիր Հաջիրեկովի* տուն-թանգարանը:

Քաղաքի կենտրոնում գտնվում է *Ի. Թևոսյանի* հուշարձանը:

Շուշի քաղաքի բերդապարիսպները՝ վերին և ներքին դարբասներով (18-րդ դարից):

Ղազանչեցոց բարձրաշեն եկեղեցին՝ սրբատաշ կրաքարով, պարսպապատ, ճարտարապետական հուշարձան է քաղաքի կենտրոնում, որը կառուցված է 1868-1888 թթ.:

Նախկին ռեալական դպրոցի մեծ շենքը:

Գլխավոր մզկիթը՝ քաղաքի կենտրոնում, ադրբեջանական ճարտարապետության արվեստի նմուշ է:

Հյունտտի կարանը (քարայր Շուշի քաղաքի հարավային մասում՝ Քարինտակ գետի աջ ափին): Այդ բերդի խորքում՝ մելիքի բնակարանը, առջև՝ ձիանոց, ծառաների ու դռնապանի քարաշեն բնակարանները՝ հեռվից եկող քարածերայային նեղ արահետով:

Ավանա կարանը Քարինտակ գյուղի կողմից դեպի Շուշի քաղաքի տակը տանող երկար, խավար, խոր ու խոնավ քարայր է:

Ալեքսանա-Ղուզուն կարանը՝ Ավանա կարանից վերև, և *Յուղոնիկի կարանը* գետի աջ կողմի բարձր սարալանջի վրա:

Մարտունու շրջան

Հացվա վանքը՝ 5-րդ դարից, Հացի գյուղից դեպի հյուսիս 2 կիլոմետրի վրա՝ Աղդամ տանող ճանապարհի ձախ կողմը, բլրաթմբի վրա: Նրա շուրջը՝ հանգստարան, եկեղեցի, երկու մատուռ, խաչարձաններ և բեմեր:

Աղջկաբերդը՝ ստորերկրյա շինություններով ու վիմափոր ջրավազաններով, գտնվում է Ղըզղալա գյուղից դեպի հյուսիս՝ առանձնացած քերծասարի վրա:

Սուրբ լուսավորիչ կանգուն վանքը գտնվում է Պառավաթումբ գյուղից դեպի արևմուտք՝ գյուղի շարունակությունը կազմող սարի գլխին:

Եղբայրական գերեզմանի վրա կա հուշատապանաքար (1920թ.)՝ նվիրված Լեոնային Ղարաբաղում սովետական իշխանության ամրապնդման համար մղվող մարտերում ընկած ռուս կարմիր բանակայինների հիշատակին: Գտնվում է Մարտունուց Աղդամ տանող խճուղու աջ կողմում՝ թմբի վրա, Մարտունուց 7 կիլոմետր հեռավորության վրա:

Հերիեր գյուղի սրբատաշ քարաշեն եկեղեցին՝ պատերին քարերի վրա բազմաթիվ հուշագրերով, Ամարասի եպիսկոպոսության նախկին հովարան աթոռանիստն է եղել:

Կարմիր եկեղեցին, նրան կից չորս ստորերկրյա մատուռներ ու մելիքների դամբարանը գտնվում են Ծովատեղ գյուղի արևելյան կողմում՝ բլրակի վրա:

Ղալեն խութ բերդը՝ պարսպապատ, ժայռոտ քերծի գագաթնահարթում, ջրավազաններով և քարայրներով, գտնվում է Գիշի, Մուշկապատ, Ճարտար գյուղերի արանքում:

Ամարասի սրբատաշ քարաշեն, պարսպապատ, կանգուն վանքը 5-րդ դարից է՝ ստորգետնյա խորանատակ մատուռով, շուրջը բազմաթիվ խուցերով, երկհարկանի վեհարանով: Շենքը վերակառուցվել է 1858 թվականին, ունեցել է միաբանություն և ուսումնարան, գտնվում է Ամարաս ավերված գյուղաքաղաքում՝ նույնանուն գետի ձախ ափին, Մաճկալաշեն գյուղից 2 կիլոմետր դեպի արևելք, գետահովտային հարթությունում:

Բրդահոնջին Ղալա բերդը կանգուն, կրկնակի պարիսպներով փլված շենք է, որը գտնվում է Թաղավարդից դեպի արևելք՝ մոտ 3 կիլոմետր հեռու, անտառում, սեպածայր բարձունքի վրա, Շելեր, Թաղլար և Թաղավարդ գյուղերի արանքում:

Հաղորթի շրջանում

Որվան մեծ ու խորախավար քարայրը գտնվում է Ագոխ գյուղից դեպի արևելք՝ ձորը ծածկող քերծում, մեջը Ղարաբաղի հագուստով կնոջ քարե արձանով:

Օծախաչ և *Շմանեք* մեծ քարայրները գտնվում են Թաղլարից դեպի Տող գյուղի ուղղությամբ՝ Ղուրուչայ գետի ձախ ափին:

Գոչա վանքը (1241թ.) գտնվում է Տող գյուղի անտառապատ գեղատեսիլ սարի գլխին՝ հյուսիսահայաց հարթակում, կանգուն եկեղեցով, խուցերով և խաչարձաններով: Ունեցել է յուր դպրանոցը:

Քթեշ բերդը՝ 9-րդ դարից, գտնվում է Թաղլար, Տող, Մոխրենես և Տումի գյուղերի արանքում, որը պարփակված է ապառաժ քերծերով ու տեղ-տեղ էլ՝ շրջապարսպով: Այնտեղ կան հարյուրավոր տների ավերակներ ու մի կանգուն եկեղեցի:

Անապատ կոչված կուսանոցը և *Կավակ* պարսպապատ վանքը՝ վանականների խուցերով և այլ քարուքանդ սենյակներով, գտնվում են Տող գյուղի շրջակայքում:

Սպիտակ խաչ կանգուն վանքը՝ 13-րդ դարից, գտնվում է Վանք գյուղում:

Ցորաբերդը՝ Վելիջան իշխանի բերդը գտնվում է Տյաք և Ցոր գյուղերի արանքում՝ բարձր սարի գլխին: Բերդն ունի մոտ 2 մետր հաստությամբ շրջապարիսպ:

Առաքյուլի ու Հին Թաղլարի եկեղեցիները ամենահինն են շրջանում՝ 12-րդ և 13-րդ դարերից:

Դիզափայտի ատամնավոր պարիսպներով (Կատարո) բերդը և *Կատարո* վանքը, գտնվում են Զիարաթ սարի գագաթին՝ կես կիլոմետր հեռավորության վրա, կանգուն եկեղեցիով (1343թ.) Մուսքաթների Մանեսան արքայի որդիների ու 3.870 հպատակների կոտորածի վայրում (348թ.):

Ղալալվի բերդը շատ-շատերի հետաքրքրությանն է արժանացել, գտնվում է նախկին հարևան Կուրաթլուի շրջանում (այժմ Զանգելանի)՝ Բաշարաթ գյուղի մոտ: Նույնանուն քերծը կես կիլոմետր խորությամբ

ճեղքվածք ունի, որի միջով գետակ է հոսում: Քերծի գլխին տներ են եղել, որոնցից մեկը կանգուն է՝ առանց դուռ ու պատուհանի: Այդ տնից քերծի միջով քարափոր սանդուղք է իջնում և թունելով հասնում գետակին:

Տուրիստական առաջին մարշրուտ

Դեպի Մեծ Քիրսի գագաթը (2725 մ)

Ստեփանակերտ-Շուշի-Թթու ջուր-Քիրսի գագաթ-Խծաբերդ-Զիարաթ (Դիզափայտի բերդը)-Տումի (հնություններ ու բուժիչ հանքային ջրեր)-Քթիչ բերդ-Տոդ-Մեծ Թաղլար (Որվան քարայրը)-Թաղավարդ-Չանախչի (բերդ)-Շոշ-Ստեփանակերտ: (Շուշուց Թթու ջուր կարելի է գնալ ավտոմեքենաներով):

Տուրիստական երկրորդ մարշրուտ

Դեպի Մռով սարի գագաթը (3343մ)

Ստեփանակերտ-Բալլուջա-Դաշբուլաղ-Խնձրիստան-Կաչաղակաբերդ (Մաղսաղան)-Քոլատակ (բուժիչ ջրեր ու հիշատակարաններ) –Թբլղու – Առաջաձոր-Ծմակահող-Վանքլու (Գանձասարն ու բերդերը) –Վաղուհաս-Հաթերք.- Մռով սար –Երեք մանկունք-Ջրաբերդ-Մաղաղիս-Լևոնարիս-Լենինական-Մարաղա-Ստեփանակերտ: (Մաղաղիսից Ստեփանակերտ կարելի է գնալ ավտոմեքենաներով):

ՇՈՒՇԻ ՔԱՂԱՔԸ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ¹

Վաղուց ի վեր ինձ հանգիստ չէր տալիս այն միտքը, որ ես պարտավոր եմ որևէ աշխատություն գրել այն քաղաքի մասին, որտեղ ծնվել ու անց եմ կացրել մանկությունս, պատանեկությունս և երիտասարդությունս, որտեղ ստացել եմ տարրական և միջնակարգ կրթություն, ուր հինգ տարի շարունակ դասավանդել եմ միջնակարգ ուսումնական հաստատություններում և ապրել բազում ուրախ ու վշտալի օրեր մինչև 1920 թվականը, երբ իմ քաղաքի հայկական մասը ենթարկվեց ավերման, հետո քայքայիչ անկում ապրեց նաև քաղաքի մյուս՝ ադրբեջանական մասը: 1920 թվականից հետո ես բազմիցս այցելել եմ այդ ավերված քաղաքը, որը մի ժամանակ եղել է Անդրկովկասի նշանավոր քաղաքներից ու մշակութային կենտրոններից մեկը, իր գեղեցկությամբ հռչակված նրա բնակավայրը:

Չնայած նրա ավերակների՝ ինձ վրա թողած ծանր ու ճնշող տպավորությանը և դառն հիշողությանը՝ այդ քաղաքը միշտ էլ գրավել է ինձ և միշտ էլ խորը տպավորություն է թողել ինձ վրա իր անմոռանալի բնության հիասքանչ ու դյուրական տեսարաններով: Մանկության ու պատանեկության տարիների հիշողությունները և իմ գիտակցական կյանքի առաջին տարիներն այդ քաղաքում մնացել են անջինջ հիշողությանս մեջ... Չեմ հիշում, որ երբևիցե երագում անգամ տեսած լինեմ մի այլ բան, բացի իմ սիրելի հայրենի տան ու քաղաքի հիասքանչ պատկերները:

Ես ինձ պարտավորված էի զգում որևէ բանով արդարացնել իմ զգացմունքներն այդ քաղաքի հանդեպ, գրել նրա մասին և ասել իմ սրտի խոսքը: Դեպի այդ միտքն են հղել նաև իմ ընկերներից շատերը, մանավանդ իմ սրտակից ընկեր Խորեն Սարգսյանը, որը շարունակ համոզում էր գրել Շուշու մասին՝ պատճառաբանելով, որ բոլոր այն սերնդի մարդիկ, որոնք գիտեն այդ քաղաքը, հետզհետե հրաժեշտ են տալիս այս աշխարհին, և քանի գնա, այնքան դժվար կլինի որևէ արժեքավոր բան գրել այդ քաղաքի մասին, որն արժանի է, որ չմոռացվի ու մնա գալիք սերնդի հիշողության մեջ:

¹ Շուշու մասին այս աշխատությունը սկսել եմ գրել, երբ դեռևս աշխատում էի Բաքվի Լենինի անվան մանկավարժական ինստիտուտի աշխարհագրական ֆակուլտետում՝ որպես դասախոս: Աշխատանքը սկսել եմ 1959 թվականից՝ արխիվային նյութերի և փաստաթղթերի ժողովումով, որքան հաջողվել է այն կատարել, և հավաքած նյութերն ու փաստերը շարադրել մաս-մաս՝ առաջնորդվելով աշխատության ընդհանուր ծրագրով:

ԳԼՈՒԽ I

ՇՈՒՇԻ ՔԱՂԱՔԻ ԲՆԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՔԱՂԱՔԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ

Շուշին տեղադրված է հյուսիսային լայնությամբ 39° 46 և արևելյան երկարությամբ 46° 45 վրա:

Գտնվելով Փոքր Կովկասի լեռների շրջանում՝ նա փոխված է Շուշու սարահարթի համեմատաբար դժվար մատչելի վայրում՝ ծովի մակերևույթից 1300-1500 մետր բարձրության վրա¹:

Շուշին գտնվում է Ղարաբաղի լեռնաշղթայի նախալեռներում՝ շրջապատված բարձրադիր լեռներով, որոնք հասնում են ծովի մակերևույթից ավելի քան 2500 մետր բարձրության և պաշտպանում են քաղաքն ուժեղ քամիներից:

Քաղաքից 18 կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք գտնվում է Թթու ջրի լեռնանցքը (Лысогорский перевал՝ 2100մ), որի վրայով անցնում է Զանգեզուր (Գորիս) տանող խճուղին:

Լեռնանցքը մի քանի հարյուր մետր Շուշուց ավելի բարձր է: Շուշուց դեպի հարավ-արևմուտք գտնվում է Ղարաբաղի լեռնաշղթայի հարավային մասի ամենաբարձր լեռնագագաթը՝ Մեծ Քիրսը (2746 մետր): Քաղաքին արևմուտքից, հարավից և արևելքից երևացող լեռնային մասիվները և շղթաները նույնպես Շուշուց ավելի բարձր են, և միայն դեպի հյուսիս տեղանքը կտրուկ կերպով ցածրանում է, և Շուշի-Եվլախ խճուղուց բազմաթիվ զիզգագներով իջնում է դեպի Ստեփանակերտ ու Կարկառ գետը, որը գոյանում է Շուշուց մոտ 10 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ Քարին տակ և Խայֆալու (Ղայբալու) գետերի միախառնումից: Այս գետերից առաջինը հոսում է խորը ձորում՝ Շուշուց դեպի հարավ-արևելք, իսկ երկրորդը առաջացնում է ավելի պակաս խորության ձոր, որն ընկած է Շուշուց արևմուտք:

Թթու ջրի բարձր լեռներից պարզ երևում է, թե ինչպես քաղաքը օղակված է քարե գոտիով, որը կտրուկ կերպով ցած է իջնում դեպի այդ գետերի հովիտները՝ մի քանի հարյուր մետր ուղղահայաց գիծ կազմելով դեպի հիշյալ ձորերը: Քարին տակ գետի հովիտն առանձնապես անդնդախոր է, և

¹ Շուշու բարձրության մասին տարբեր աղբյուրներում եղած որոշ հակասական տվյալները բխում են նրանից, որ հաշվի չեն առնում քաղաքի վերին և ստորին մասերի բարձրությունների տարբերությունը

գետի հոսանքի ուղղությամբ գնալով՝ ձորն ավելի խորանում է Հոնոտ գյուղի ջրադացների մոտ: Այսպիսով՝ ուղղահայաց ժայռերի «քարե գոտին» երեք կողմից (հյուսիսից, արևմուտքից և հարավից), իսկ ամրոցի (Շուշու բերդի) հզոր պատերը (արևելքից և հարավ-արևմուտքից) քաղաքը պաշտպանում էին արտաքին հարձակումներից և նրան դարձնում անառիկ միջնադարյան բերդ:

Այն բարձրավանդակը, որի վրա կառուցված է Շուշի քաղաքը, այնպիսին է, որ թեքված է հարավից և արևմուտքից դեպի հյուսիս-արևելք: Քաղաքի տեղն ընդհանրապես անհարթ է, մակերեսը՝ կտրտված ձորակներով, փողոցները, որ XVIII-XIX դարերում են կառուցված, խիստ նեղ են: Գլխավոր Երևանյան փողոցը, որի վրայով անցնում է «Ներքին դարբասից» դեպի «Վերին դարբաս» (նախկին Երևանյան) և ապա դեպի Զանգեզուր տանող ճանապարհը, այնքան նեղ է, որ նրա վրայով միաժամանակ երկու սայլ հազիվ կարողանային անցնել: Այդ փողոցը բավականին զառիվայր է, ինչպես նաև շատ այլ փողոցներ: Բերդի քարե հաստ պատերի մնացորդներն այժմ էլ կարելի է նկատել քաղաքի հյուսիսարևելյան մասում, որը բնականից ավելի թույլ է պաշտպանված, նաև արևմտյան մասում, որտեղ քաղաքը բացվում է դեպի Զանգեզուր: Բերդի պատերի մեջ քաղաքից դեպի հյուսիս և արևելք գտնվում է Աղ-օղլանի (Ամարասի) դարբասը, իսկ Արևելք՝ Գանձակի դարբասը՝ սայլերի համար: Սա բերդի ստորին դարբասն է:

Անցյալում, երբ քոչվորները սար էին բարձրանում կամ լեռներից իջնում քաղաքի միջով, Երևանյան փողոցը **էլի** (քոչվորների) ճանապարհն էր հանդիսանում¹:

Շուշի քաղաքի բնակելի տարածությունը խիստ սահմանափակ է: Հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում նրան սահմանափակում են բերդի պաշտպանության համար կառուցված պատերը, որոնցից հետո սկսվում է զառիվայր իջնել ձորը: Բնակարաններ կառուցելու համար խիստ սահմանափակ են նաև քաղաքից դեպի արևմուտք և հարավ ընկած տարածությունները (այստեղ խանգարում են տեղանքը և պլատոյի ծայրը): Դեռևս 1852 թվականին հաշվված է եղել, որ Շուշի քաղաքում շենքեր կարելի է կառուցել 369 դեսյատին տարածության վրա, որից շենքերով արդեն զբաղված էր 200

¹ Սակայն XX դարի սկզբից քաղաքից ներքև՝ դեպի Ղայբալուշեն տանող սարի լանջով քոչվորների համար կառուցված է այլ ճանապարհ (քաղաքը **էլից** ազատ պահելու նպատակով), որը հիմա էլ գոյություն ունի և հարմար ճանապարհ է թթու ջուր, Գորիս և Բոխի աղբյուրը գնալու համար: Այդ ճանապարհը քաղաքի հայկական մասի ավերվելուց հետո դառնում է աղբբեռանական մասից դեպի Զանգեզուր տանող հիմնական ուղին

դեսյատին տարածություն: «Շենքեր չեն կառուցված գառիվայր բարձրության վրա՝ քաղաքի հարավային մասում, որն ընկած է նեղ շերտով արևմուտքից դեպի արևելք, որտեղ կառուցումներ կատարելուց հետո քաղաքը տեղ չունի մեծանալու»¹:

Քաղաքի հարավային մասի թեք լանջերը հետագայում զգալի չափով կառուցապատվում և բնակեցվում են: Քաղաքի աճի տեսակետից բնակելի տարածության խիստ սահմանափակ լինելը հետագայում (1923թ.) հանդիսացավ պատճառներից մեկը, որ Լեոնային Ղարաբաղի վարչական կենտրոն դարձավ Ստեփանակերտը և ոչ թե Շուշու ավերումներից զերծ մնացած քաղաքամասը (թեև այդ հիմնական պատճառը չէր):

Պետք է նկատել, որ Շուշու բարձրավանդակը, որի վրա առաջացել, զարգացել և այժմ էլ գոյություն ունի Շուշի քաղաքը, իր երկրաբանական կառուցվածքով ներկայացնում է մեզոզոյան շրջանի կրաքարային պլատո: Շուշու կրաքարային բարձրավանդակը դարեր շարունակ տվել է քաղաքին հրաշալի շինանյութ բնակարաններ կառուցելու, փողոցները քարահատակելու, բերդի պատերը կանգնեցնելու և արժեքավոր ճարտարապետական հուշարձաններ, եկեղեցիներ ու մեջիդներ կառուցելու համար: Կրաքարը ծառայել է նաև կիր արտադրելու համար: Շուշու շրջակայքում եղած բազմաթիվ քարայրերը վկայում են ուժեղ զարգացած կարստային երևույթների մասին: Կրաքարի հարուստ շերտերը ուժեղ լուծման են ենթարկվել ստորերկրյա և երկրի երեսին առատ հոսող ջրերի ներգործության տակ:

ՇՈՒՇՈՒ ԿԼԻՄԱՆ

Շուշի քաղաքի կլիմայական պայմանների մասին կարելի է դատել նրա օդերևութաբանական կայանի տվյալների հիման վրա: Ինչպես երևում է 1915թ. «Кавказский календарь»-ի ցուցմունքից², Շուշու օդերևութաբանական կայանն աշխատել է 1848-1851 թվականներին, այնուհետև 1872 թվականից մինչև 1874թ., իսկ 1888 թվականից սկսած՝ նա անդադար աշխատել է մինչև 1920թ., այսինքն՝ մինչև քաղաքի հայկական մասի ավերումը: Մինչև 1920թ.՝ վերջին առնվազն 15 տարվա ընթացքում, օդերևութաբանական կայանը գտնվում էր Շուշու ռեալական դպրոցին կից: Օդերևութաբանական կայանը սպասարկում էին Շուշու ռեալականի ուսուցիչները դպրոցի բարձր դասարանի աշակերտների հետ: Նրանք

¹ Кавказский календарь на 1852 г., стр. 430-435

² «Ընդհանուր մաս», էջ 57-89

ամեն օր ամփոփագիր էին հաղորդում Թիֆլիսում գտնվող կենտրոնական օդերևութաբանական վարչությանը¹: 1920 թվականից հետո կայանը տեղափոխվում է ադրբեջանական մաս՝ ռուսական եկեղեցու մոտ՝ քաղաքի ստորին դարբասից ոչ հեռու, որտեղ գտնվում է առայժմ:

Ինչպես երևում է բերված տվյալներից՝ Շուշու օդերևութաբանական կայանը պատկանում է Անդրկովկասում վաղուց աշխատող փոքրաքանակ կայանների թվին, որը մի քանի տասնամյակների ընթացքում վստահելի տվյալներ է տվել Շուշու օդերևութաբանական պայմանների մասին: Կովկասի նշանավոր կլիմայաբան պրոֆեսոր Ի. Ֆիգուրովսկին իր արժեքավոր աշխատության մեջ բարձր գնահատական է տվել Շուշու օդերևութաբանական տվյալներին²: Շուշին գտնվում է վերին գոտու անտառային շրջանում, որը համեմատաբար լավ պահպանվել է քաղաքի մոտակա շրջակայքում, լեռների լանջերին և ունի չափավոր խոնավ և համեմատաբար մեղմ կլիմա: Ըստ պրոֆ. Ֆիգուրովսկու հաշվառման, որը կատարված է օդերևութաբանական բազմամյա տվյալների հիման վրա, Շուշու միջին տարեկան ջերմաստիճանը հավասար է +8,5, միջին հունվարյան (ամենացուրտ ամսվա) ջերմաստիճանը հավասար է -2,2, իսկ միջին հուլիսյանը (ամենատաք ամսվա)՝ +19,3:

Այսպիսով՝ ջերմաստիճանների միջին տարեկան տարբերությունը (ամպլիտուդը) հավասար է 21,5, որը կարելի է համարել ցամաքային երկրների համար խիստ չափավոր: Սա բացատրվում է ինչպես ամառվա, այնպես էլ ձմեռվա ընթացքում քաղաքը շրջապատող անտառային շրջանի չափավորող ազդեցությամբ:

Շուշում, ըստ տարվա եղանակների, միջին ջերմաստիճանները հավասար են՝ ձմռանը՝ -9,8, գարնանը՝ +7,4, ամռանը՝ +18,2, աշնանը՝ +9,5: Բացասական ջերմաստիճանները Շուշում լինում են միայն հունվարին և փետրվարին, թեև սառնամանիքներ և ձյուն Շուշում կարող են լինել և հունվարից առաջ, բայց այս քաղաքում մինչև 1926թ. սեպտեմբերը նշվում է միայն մի ցուրտ օր (0-ից ցածր ջերմաստիճանով) ամբողջ 30 տարվա ընթացքում, բայց նոյեմբերից սկսած՝ նրանք հաճախ են լինում մինչև

¹ Շուշու ռեալական դպրոցի նոր շենքը կառուցվել է XX դարի սկզբներին՝ Առափելյանի աջակցությամբ: Դպրոցը 1907-1908թթ. սեպտեմբերից տեղափոխվում է այդ նորակառույց շենքը

² Շուշու կլիմայական պայմանների բնութագրման համար մենք տվյալները վերցրել ենք՝ *И. И. Фигуровский, «Материалы по районированию Азерб. ССР», т. 1, вып. 1, часть 1 и 2, Баку, 1926, որոնք թեև վերաբերում են մինչև 1925 թվականին, բայց հետագա տարիների տվյալներից շատ քիչ են տարբերվում*

մարտ ամիսը ներառյալ, ապրիլ ամսում սառնամանիքները հազվադեպ են, իսկ մայիսին նրանք հանդիպում են բացառիկ տարիներում:

Ձմեռվա մեղմության պատճառով Շուշում հնարավոր է զբաղվել այգեգործությամբ, բանջարաբուծությամբ և գյուղատնտեսական այլ կուլտուրաների աճեցմամբ:

Առհասարակ, Շուշու ջերմային պայմանները չափազանց նպաստավոր են, որպեսզի նա դառնա Անդրկովկասի խոշոր առողջարան: Քաղաքի սքանչելի թեթև և մաքուր լեռնային օդը, չափավոր տաք ամառը, ձմեռային սառնամանիքների բացակայությունը, ջերմաստիճանի չափավոր տատանումները ըստ ամիսների, հրաշալի աշնան առաջին ամիսները, որոնք զգալի չափով ավելի տաք են, քան գարնան ամիսները, դարձնում են Շուշին մեր երկրի բնական առողջարանը: Խոսելով Փոքր Կովկասի լեռնային շրջանի բնական զոնայի մասին, որտեղ տեղադրված է Շուշին, պրոֆեսոր Ի. Ֆիգուրովսկին գրում է. *«Չափավոր տաք, նույնիսկ հով ամառը, որը միաժամանակ համեմատաբար պարզ է և չոր, դարձնում է այդ զոնան առհասարակ Անդրկովկասի ամենալավ կլիմայական կայաններից մեկը և ամենալավը ամբողջ Արևելյան Անդրկովկասում: Շուշին և Թթու ջուրը այս տեսակետից վաղուց ի վեր հայտնի են, ինչպես և Դիլիջանը, ամառը այստեղ իր ջերմաստիճանով նմանվում է Յուրիխին, Բերնին, Ժնևին և այլ շվեյցարական և Տիրոլյան վայրերին»¹:*

Ստորև ներկայացնում ենք Շուշու առողջարանի առավելությունները այլ նշանավոր առողջարանների համեմատությամբ, աշխարհագրական դիրքի բարձրությունը (հաշված ծովի մակերևույթից), աշխարհագրական լայնության աստիճանի և ջերմաստիճանի բարձրությունը ձմռան ամիսներին (նոյեմբեր-մարտ).

¹ И. Ц. Фигуровский, *Материалы по районированию Азерб. ССР*, т. 1, вып. 1, часть 2, стр. 135, Баку, 1926

Ամփոփված (ընդհանրացրած)

Առողջարանների անունները	Բարձրությունը ծովի մակերևույթից	Աշխարհագրական լայնության աստիճանը	Միջին ամսական ջերմաստիճանները ձմռան ամիսներին				
			նոյեմբեր	դեկտեմբեր	հունվար	փետրվար	մարտ
Կիսլովոդսկ	800-1000	41-45	2,1	-1,5	-4,5	-2,8	2,0
Աբասթուման	1260	43-54	2,1	-2,6	-6,3	-3,9	2,0
Դիլիջան	1258	43-26	3,7	-0,7	-2,5	-2,8	3,5
Տերերդա	1300	40-44	1,5	-1,5	-3,3	-1,6	1,2
Դավոս	1454-1560	46-47	-1,2	+5,5	-7,3	-4,2	-1,0
Շուշի	1400-1600	39-46	4,4	0,6	-2,4	-1,0	2,9

Եզրակացություն. - Շուշին թվարկած բոլոր առողջարաններից ավելի հարավ է, առանձնապես Դավոսից, և զգալի չափով ավելի տաք է ձմռան ամիսներին: Ձմռանը արեգակը ավելի բարձր է և կեսօրին ավելի ինտենսիվ է տաքացնում: Ցերեկն ավելի երկար է, ջերմաստիճանը 0°-ից ցածր է Շուշում միայն երկու ամիս, ավելի պակաս, քան մյուս թվարկած առողջարաններում, մանավանդ Դավոսում, որտեղ տևում է հինգ ամիս: Ինչպես պարզ երևում է բերված տվյալներից և մեր ուսումնասիրություններից, աշունը Շուշում զգալի չափով ավելի տաք է, քան գարունը:

Ինչ վերաբերում է օդի խոնավության աստիճանին և տեղումների քանակին, Շուշում օդի միջին տարեկան բացարձակ խոնավությունը հավասար է 7մմ, մինիմումը՝ հունվարին (3 մմ), մաքսիմումը՝ հունիսին, հուլիսին և օգոստոսին (11մմ): Միջին տարեկան հարաբերական խոնավությունը հավասար է 67%, ընդ որում, մաքսիմումն ընկնում է ապրիլ (73%) և մայիս (74%) ամիսներին, նաև աշնանային ամիսներին (10-71%, 10-73%, 10-70%), իսկ մինիմումը՝ ամառային և ձմեռային ամիսներին (7-54%, 8-59%, 12-63%, 1-63%, 2-65%):

¹ Эйвазов Б. А., *Курорт Шуша, Баку, 1956*. Фигуровский И., «*Зимние климатические курорты Азерб.*», Азерб., мед. Журнал N 1, 1930г., Сагиян Г. М., *Дидижан, 1934*

Մաքսիմալ ամպամածությունը Շուշում նույնպես լինում է գարնանը (երկինքը 50%-ով ծածկվում է ամպերով) և աշնանը (ամպերը ծածկում են երկնքի 54%-ը), իսկ մինիմալ ամպամածությունը լինում է ամռանը (45%) և ձմռանը (50%): Ըստ ամիսների ամպամածության՝ մաքսիմումը լինում է մայիսին (62%) և մարտին (59%), մինիմումը՝ օգոստոսին (42%): Միջին տարեկան ամպամածությունը հավասար է 53%: Շուշում մթնոլորտային տեղումների տարեկան քանակը հավասար է 639մմ, ընդ որում՝ ըստ ամիսների տեղումների մաքսիմումը ընկնում է գարնան ամիսներին և հունիսին, երկրորդ մաքսիմումը՝ աշնան առաջին ամիսներին, մինիմումը՝ հուլիս և օգոստոս ամիսներին և ձմեռվա ամիսներին:

Ըստ ամիսների՝ տեղումների մաքսիմումը լինում է մայիսին (127մմ), մինիմումը՝ դեկտեմբերին (20մմ): Տեղումների գումարը Շուշում գարնան ամիսներին (մարտ, ապրիլ, մայիս), հունիսի ընթացքում և աշնան առաջին երկու ամիսների ընթացքում (սեպտեմբեր, հոկտեմբեր) հավասար է 468մմ, իսկ տարվա մնացած 6 ամիսվա ընթացքում (հուլիս, օգոստոս, նոյեմբեր, դեկտեմբեր, հունվար, փետրվար), այսինքն՝ գլխավորապես ձմեռվա և ամառվա ամիսների ընթացքում հավասար է 171մմ¹:

Տարվա եղանակների՝ տեղումներ տվող օրերի թիվը Շուշում հավասար է՝ ձմռանը 20 օր, գարնանը՝ 41, ամռանը՝ 25, աշնանը՝ 26: Տարվա տեղումներով աղքատ եղանակը (թե՛ օրերի թվով և թե՛ տեղումների քանակով) ձմեռն է, որ շատ նպաստավոր է Շուշին նաև ձմեռային առողջարան դարձնելու համար:

Այսպիսով, Շուշու կլիման միջին տարեկան տեղումների գումարով և նրա բաշխումով, ըստ տարվա եղանակների, կարելի է համարել չափավոր խոնավ և բարենպաստ մարդու առողջության համար: Շուշու համար բնորոշ է նաև այն, որ նա տարվա ընթացքում չունի ոչ մի չոր ամիս, այսինքն՝

¹ Շուշում տեղումների քանակը աշնանացան մշակույթների վեգետացիայի ժամանակաշրջանում (սեպտեմբերից մինչև հունիս) հավասար է 568մմ, իսկ գարնանացան մշակույթների վեգետացիայի ժամանակաշրջանում (ապրիլից մինչև սեպտեմբեր) հավասար է 445մմ

Տեղումներ տվող օրերի թիվը Շուշում համարյա հավասար է Կիսլովոդսկի օրերի քանակին և ավելի պակաս է քան Արասթումանում

Эйвазов Б. А. – *Курорт Шыша*, Баку, 1956.

Ըստ պրոֆ. Ֆիզուրովսկու՝ նման օրերի թիվը Շուշում ներկայացված է հետևյալ կերպ.

Դեկտեմբերին՝ 6 օր,	Հունիսին՝ 13 օր,
Հունվարին՝ 7 օր,	Հուլիսին՝ 6 օր,
Փետրվարին՝ 7 օր,	Օգոստոսին՝ 6 օր,
Մարտին՝ 10 օր,	Սեպտեմբերին՝ 9 օր,
Ապրիլին՝ 14 օր,	Հոկտեմբերին՝ 10 օր,
Մայիսին՝ 17 օր,	Նոյեմբերին՝ 7 օր

այնպիսի ամիս, երբ տեղումներ բերող օրերի թիվը ամսվա ընթացքում 6 օրից պակաս է: Չոր ամիսների առկայությունը հատուկ է անապատային վայրերին: Նրանց բացակայությունը Շուշում նույնպես պետք է համարել բարենպաստ կլիմայական գործոն:

Շուշում հաճախ են մառախուղները. այստեղ տարվա ընթացքում մառախլապատ օրերի թիվը հավասար է 70-ի: Մառախուղներն ամենից հաճախ լինում են հոկտեմբերին (10 օր), մարտին (9 օր), ապրիլին և նոյեմբերին (8-ական օր), այսինքն՝ գարնանը և աշնանը, իսկ ամենից քիչ՝ հուլիսին (1 օր) և օգոստոսին (2 օր): Ըստ տարվա եղանակների՝ մառախլապատ օրերի թիվը հավասար է՝ ամռանը 7 օրվա, գարնանը՝ 21, աշնանը՝ 25, ձմռանը՝ 17: Մառախլապատ օրերի թիվը Շուշում ավելի է, քան Աբասթումանում, բայց այստեղ մառախուղները երկարատև չեն, և նրանք չեն նսեմացնում Շուշու առողջարանային-կլիմայական նշանակությունը¹:

Շուշում գարնանը հաճախ տեղատարափ անձրևներ են լինում: Ըստ պրոֆեսոր Ֆիգուրովսկու՝ Շուշում 32 տարվա դիտումների ընթացքում տեղատարափ անձրևների թիվը (երբ օրական տեղումների գումարը 40մմ-ից ավելի է) հավասար է 21 օրվա, որը զգալի չափով ավելի է, քան Փոքր Կովկասի օդերևութաբանական դիտումների այլ կետերում, ընդ որում՝ դիտված տեղատարափ անձրևներից ամենաուժեղը տեղի է ունեցել 1906թ. մայիսին, երբ տեղումների քանակը հավասար է եղել 90մմ (սա ամենաշատն է՝ համեմատած Փոքր Կովկասի բոլոր կայաններում եղած դիտումներից):

Շուշու համար խիստ բնորոշ են նաև ամպրոպները: Ամպրոպային օրերի քանակը միջին հաշվով հավասար է տարվա ընթացքում 25 օրվա, և ամբողջ Ադրբեջանական ԽՍՀ միայն մի քանի կայաններ ավելի ամպրոպային օրեր ունենին, քան Շուշին (Ջուռնաբաժը՝ 34, Ջաբաթալան՝ 29, Ալիաբադը՝ 26)²:

¹ Մառախլապատ օրերի թվով «Շուշին համարյա նույն մակարդակի վրա է կանգնած, ինչ շվեյցարական հայտնի առողջարան Արոզան» (68 օր տարվա ընթացքում, տե՛ս Էյվազով, *ևշվ. աշխ.*, էջ 20)

² Ահեղի պատկեր էին ներկայացնում ամպրոպները, կարկտահարումը և տեղատարափ անձրևները Շուշում, որ ինձ վիճակված է եղել դիտել իմ մանկության, պատանեկության և երիտասարդության տարիներին: Երևանյան փողոցը, որի 71 տանը ես ապրել եմ տարիներ շարունակ, ծայրից ծայր լցվում էր կատաղի արագությամբ հոսող ջրերով, որոնք գլորվում էին քաղաքի հարավային և հարավարևմտյան մտակա բարձրություններից (գլխավորապես այսպես կոչված Ուղին բախչայից, գորանոցի շրջանից և ցած սլանում սարսափելի արագությամբ) փողոցի զառիվայր թեքությամբ՝ պատրաստ լինելով ամեն ինչ սրբել իրենց ճանապարհին: Հետիոտնի համար անհնար էր անցնել այդպիսի ջրի հոսանքի վրայով փողոցի մյուս կողմը: Այդպիսի կատաղի հոսող ջրերի աղմուկը, տեղացող կարկտի հատիկների դրոշմը երկայթե թիթեղներով պատած տանիքներին, միացած որոտի

Ձևերը Շուշում մթնոլորտային տեղումները սովորաբար ձյան ձևով են լինում: Առաջին ձյունը Շուշում կարող է լինել նույնիսկ սեպտեմբերին (բազմամյա դիտումներով՝ ամենավաղ ձյունը տեղացել է սեպտեմբերի 19-ին, ամենաուշը՝ մայիսի 30-ին), բայց սրանք բացառիկ դեպքեր են, իսկ սովորաբար ձյունը տեղում է նոյեմբերից մինչև մարտ ամիսներին, այն էլ ոչ անընդհատ:

Սառնամանիքային օրերի թիվը Շուշում միջին հաշվով հավասար է 143-ի, ընդ որում՝ ձյան ծածկը միանգամից չի հաստատվում հենց առաջին եկած ձյան օրից և անհետանում է վերջին տեղացած ձյունից առաջ: Ձյան տեղման օրերի մաքսիմումը հոկտեմբերին հավասար է 7-ի, նոյեմբերին՝ 12-ի, դեկտեմբերին՝ 12-ի, հունվարին՝ 11-ի, փետրվարին՝ 13-ի, մարտին՝ 17-ի, ապրիլին՝ 10-ի, մայիսին՝ 2-ի, սեպտեմբերին՝ 1-ի, բայց դա մաքսիմումն է:

Ձյան ծածկույթի հաստությունը Շուշում միջին հաշվով հավասար է 20-30սմ, բայց կան տարիներ, երբ այն զգալի չափով ավելի է լինում:

Շուշու կլիմայի առանձնահատկությունների պատճառներից մեկն էլ այն է, որ քաղաքի բնակեցված մասը պատված է բարձր լեռներով: Բոլոր կողմերից լավ պաշտպանված է քամիներից, և քաղաքում սովորաբար տիրում է խաղաղ եղանակ:

Հրաշալի է ձյան օրերին, երբ եղանակը խաղաղ է, պարզ ու արևոտ: Այսպիսի օրերին հաճելի է փայլուն և փափուկ ձյան միջով բարձրանալ «քերձի գլուխը»՝ դեպի Քարին տակ տանող ճանապարհը:

Մոտակա լեռների և բլուրների բարձր լանջերին, որոնք մտնում են Շուշու պլատոյի մեջ, օրինակ, նախկին զբոսայգուց այն կողմ բարձրացող բարձր ժայռերի վրա՝ այսպես կոչված «քերձի գլխին», կամ Ջըղըր Դյուզիում շատ հաճախ լինում են ուժեղ քամիներ:

Շուշում տիրապետող քամու ուղղությունը տարվա բոլոր եղանակներին հարավարևելյանն է, հազվագյուտ դեպքում՝ արևելյանը, երբեմն էլ՝ հարավային ուղղությունը: Քամու ուժը տարվա բոլոր ամիսներին խիստ չափավոր է և հավասար է մի վայրկյանում մեկ մետրից (հոկտեմբեր) մինչև 1,5 մետր (փետրվար): Քամու միջին արագությունը մի վայրկյանում ոչ մի

և կայծակի ահռելի աղմուկին, կենդանական սարսափ էին ազդում մարդու վրա: Միաժամանակ այս դժոխային աղմուկը հիասքանչ տպավորություն էր թողնում մեր մատաղ «փոթորիկ փնտրող սրտերում»

ամիս 1,5 մետրից չի գերազանցում, որ հազվագյուտ երևույթ է Ադրբեջանի օդերևութաբանական կայանների մեջ¹:

Ավելորդ չի լինի նշել, որ Շուշին Անդրկովկասի այն քաղաքներից է, որտեղ ձմռան ընթացքում շատ հաճախ են ֆյոները: Շուշում նոյեմբերից մինչև ապրիլ ամիսները այստեղ միջին հաշվով ամսական 7 օր փչում են ֆյոն տիպի քամիներ: Այդ օրերին օդի ջերմաստիճանը բարձրանում է 4,6°-ից (դեկտեմբեր) մինչև 6,6°-ը (հունվար) նորմայից ավելի, և օդի խոնավությունը խիստ ցածրանում է: «Ֆյոները խիստ ցածրացնում են ձմռան դաժանությունը, խանգարում են ցրտերի սկսվելուն և արագացնում են զարնան ընթացքը»²:

Ամփոփելով մեր խոսքը Շուշու կլիմայական առանձնահատկությունների մասին՝ նշենք, որ քաղաքի թե՛ ջերմային պայմանները (համեմատաբար հով ամառը, մեղմ ձմեռը, տարվա ընթացքում ջերմաստիճանների խիստ տատանումների բացակայությունը), թե՛ օդի խոնավության առանձնահատկությունները (օդի հարաբերական խոնավության ոչ բարձր աստիճանը, ցածր ամպամածությունը, մանավանդ ձմռան ամիսներին, տարվա ընթացքում տեղումների չափավոր քանակը, մանավանդ նոյեմբերից մինչև փետրվարը, արևոտ օրերի մեծ քանակը նույն ամիսների ընթացքում), ինչպես նաև մեղմ, ոչ քամոտ եղանակի գերակշռությունը կամ թույլ ամիսների գերակշռությունը քաղաքին պոտենցիալ հնարավորություն են տալիս ամբողջ Անդրկովկասում դառնալու հրաշալի առողջարան, որը շատ տեսակետներից գերազանցում է ԽՍՀՄ և Արևմտյան Եվրոպայի հոչակված լեռնային առողջարաններին: Եթե Շուշի քաղաքի հիշյալ կլիմայական առանձնահատկություններին ավելացնենք և այն, որ նա ավելի հարավային աշխարհագրական դիրք ունի և այդ պատճառով զգալի չափով ավելի տաք է, քան Եվրոպայի համապատասխան լեռնակլիմայական առողջարանները, որ նա ծովի մակերևույթի համեմատությամբ բարձր աշխարհագրական դիրք է գրավում, նրա օդը թեթև է, մաքուր ու պարզ, նա աննման լեռնային տեսարան ունի՝ հարուստ անտառային և լեռնամարգագետնային բուսականությամբ, քաղաքի շրջապատը իր օդով ու բուսա-

¹ Այդ չի խանգարում, որ երբեմն (ձիշտ է՝ հազվագյուտ դեպքերում) քաղաքի վրայով անցնեն արտակարգ ուժի քամիներ

² Фигуровский И. В., *Матер. по району. Азерб. ССР.*, том 1, вып. 1, часть 2, стр. 154. Խոսելով Ադրբեջանում Փոքր Կովկասի լեռնային շրջանի արևելյան լանջերում ֆյոնանման քամիների տարածման մասին՝ պրոֆ. Ֆիգուրովսկին ավելացնում է. «Սրանք տեղական կլիմայի չափազանց բնորոշ առանձնահատկությունն են կազմում, որը մոտավորապես նույնպիսի չափերով դիտվում է Շվեյցարիայում, Տիրոլում, Արևմտյան Վրաստանում և Աջարիայում» (Ֆիգուրովսկի, *նույն տեղում*, էջ 153)

կանությամբ բարենպաստ ազդեցություն են թողնում թե՛ հիվանդների, թե՛ առողջ մարդկանց հոգեկան վիճակի վրա, նաև ի նկատի ունենանք, որ Շուշուց ոչ հեռու գտնվում են մի շարք բուժիչ հանքային աղբյուրներ (Թթու ջուրը՝ Շուշուց 18կմ հեռավորության վրա, Շիրլանի հանքային աղբյուրը՝ 20կմ հեռավորության վրա, մի շարք աննման սովորական, ոչ հանքային լեռնային աղբյուրներ, որոնք հայտնի են իրենց համեղ ու մաքուր ջրով (Բոխի աղբյուր-Ղարաբուլաղ, Ցեխի աղբյուր, Շոշոան և այլն). այս բոլորը միասին վերցրած՝ ավելի են բարձրացնում Շուշի քաղաքի առողջարանային հնարավորությունները:

ՋՐԱՄԱՍՏԱԿԱՐԱՐՄԱՆ ՀԱՐՑԸ ՇՈՒՇՈՒՄ

Շուշի քաղաքի համար հետաքրքիր և կարևոր հարց է բնակչությանը և քաղաքին ջուր մատակարարելը, որը սերտորեն կապված է քաղաքի կլիմայական պայմանների, ինչպես նաև առողջարանային շինարարության հետ:

Ներկայումս (ինչպես նաև մինչև 1920թ.) քաղաքը ջուր ստանում է թե՛ քաղաքում փորած ջրհորներից¹, թե՛ ջրատար խողովակների միջոցով, որոնցով ջուր են բերում քաղաքից դուրս գտնվող տեղերից: Անտարակույս, 1752 թվականից հետո քաղաքը հիմնականում կարող էր սնվել միայն ջրհորների ջրով, որովհետև այնքան էլ հեշտ բան չէր քաղաքին ջուր հասցնել հարևան գետերից կամ քաղաքից դուրս գտնվող աղբյուրներից ջրատար խողովակների միջոցով, որովհետև այդ գետերը և աղբյուրները քաղաքի գծից դուրս էին գտնվում և տեղադրված էին ձորերում: Շուշուց ոչ հեռու գտնվող գետերը հոսում են խորը ձորերում, որտեղից ջուրը քաղաք բարձրացնելը XVIII և նույնիսկ XIX դարի սկզբի տեխնիկական պայմաններում անհնարին էր, իսկ քաղաքի մոտ գտնվող աղբյուրները այնքան սակավաջուր էին, որ դրանցից քաղաքին ջուր մատակարարելը իմաստ

¹ Քաղաքում փորած ջրհորների մասին մանրամասն պատմում է XIX դարի Միրզա Ջամալ Ջիվանշիրը, որը իր գրքում (*Мирза Джамал Дживаншир Карабахский, «Карабах наме» (История Карабаха), изд. Института истории АН Азерб. ССР, Баку, 1959, стр. 72) նշում է, որ Փանահ-խանը 1750թ.՝ նախքան Շուշու բերդի հիմնադրումը, իր մերձավորներից մի քանի փորձված ու տեղյակ մարդ է ուղարկում՝ տեղում հարցը քննելու, որոնք հաստատում են, որ այդ բերդի ներսում «երեք փոքրիկ աղբյուրներից բացի ուրիշ հոսող ջրեր չկան, որոնք չեն կարող ապահովել մեծ քանակությամբ հավաքվող ժողովրդի և բերդի բնակիչների կարիքը»: Այդ պատճառով խանի ուղարկած մարդիկ մի քանի տեղ ջրհորներ են փորել և հաստատել, որ շատ ուրիշ տեղերում նույնպես կարելի է հորեր փորել և ջուր ստանալ: Հետաքրքիր է պարզել, թե Շուշում որտեղ կարելի է գտնել այդ երկու-երեք աղբյուրները: Մոտ 100 տարուց հետո՝ 1852թ., «Կովկասի օրացույցում» Շուշուն նվիրված իր ժողովածուում Կոնստանտինոպոլիցը գրում է, որ Շուշում պակասում է լավ ջուրը, քաղաքում միայն հազվագյուտ տներ են, որոնք ջրհորներ չունեն, բայց այդ ջրհորներում ջուրը դառն է, խմելու համար ոչ պիտանի: «Լավ ջուրը քաղաք են բերում բեռներով, փայտի տակառների մեջ, այն աղբյուրներից, որոնք գտնվում են ձորերում»*

չուներ: Քաղաքի գծից ներս աղբյուրի ջուր, ըստ երևույթին, չի եղել, համենայն դեպս մենք ոչ մի տեղ նրանց հետքերին չենք հանդիպել և գրականության մեջ նրանց գոյության մասին ոչինչ չենք գտել (եթե հաշվենք Միրզա-Ջամալ Ջիվանշիրի վերը բերած հիշատակումը):

Ինչ վերաբերում է ջրհորներին, ապա նրանց թիվը Շուշում չափազանց շատ էր և այժմ էլ քիչ չէ¹: Մենք ենթադրում ենք, որ քաղաքը հիմնադրվելուց հետո բավական երկար ժամանակ բնակիչներին խմելու ջուր էին մատակարարում ջրհորներից, բայց XIX դարի վերջերին Շուշում կառուցվում է ջրատար խողովակ Քարին տակ գետի վերին մասից, որը սկսվում է քաղաքից մոտ 20 կիլոմետրից բարձր: Այնուհետև քաղաքը սկսում է կանոնավոր ջուր ստանալ: Այդ ջրատարը կառուցված է եղել Թաղևու Թամիրյանի միջոցներով²:

Քաղաքում XIX դարում կար ևս մի ուրիշ ջրատար՝ խանի կամ խանի աղջկա ջրմուղը, որը ջուր էր մատակարարում քաղաքի ներքևի (աղբբեջանական) մասին: Նրանով աղբյուրի մաքուր ջուր էր գալիս (և ոչ թե գետի պղտոր ջուր, ինչպես Քարին տակ գետից) Բոխի աղբյուրի անտառների շրջանից: Մենք բազմիցս Բոխի աղբյուրի ճանապարհին ականջ էինք դնում գետնի տակից հոսող ջրի քշքշոցին, որը կավաշեն խողովակների միջով հոսում էր դեպի քաղաք: Տեսել ենք նաև այդ խողովակները և ջուրը: Թամիրյանների ջրատար երկաթե և հզոր ջրմուղու համեմատությամբ խանի աղջկա ջրանցքը աննշան քանակությամբ ջուր էր տալիս քաղաքի երկու-երեք աղբյուրներին, քաղաքի աղբբեջանական մասում: Աղբյուրներից մեկը գտնվում էր Շեյթան բազարում, մյուսը՝ քաղաքի Ներքևի դարբասի մոտ, գուցե և, ինչպես ասում էին, հանգստյան տան մի ծորակով նույնպես հոսում էր Խանի աղբյուրի ջուրը:

¹ Քաղաքի նախկին հայկական մասում 1920թ. համարյա բոլոր ջրհորները քանդված են եղել, հողով լցված և կեղտոտված (նրանց մեջ լցված են եղել մարդկանց դիակները), իսկ քաղաքի աղբբեջանական մասում նրանք պահպանվել են

² Թամիրյանները կառուցել են մի քանի բաժին ունեցող ջրամբար, որտեղից մաքրված ջուրը բաշխվում էր քաղաքի թե՛ հայկական, թե՛ աղբբեջանական մասում: Այսպես, օրինակ, հայկական մասում կառուցված աղբյուրներ կային Երևանյան փողոցում՝ գորանցի մոտ, կար Վանքի աղբյուրը (Կուսանցի եկեղեցու մոտ), Սեյրանենց աղբյուրը՝ թեմականի մոտ, Ռեալականի մոտ գտնվող աղբյուրը և ուրիշներ: Մի քանի աղբյուրներ կային աղբբեջանական մասում: Հիշատակենք և այն, որ նախքան գորանցի ջրամբարը և Երևանյան փողոցի վերին մեծ՝ 4 ծորականոց աղբյուրը կառուցելը՝ նախ կառուցված է եղել մի փոքր աղբյուր գորանցի դիմաց՝ Երևանյան փողոցի վերին մասում, նրա ձախ կողմում, որտեղից մենք դեռևս իմ մանկության տարիներին ջուր էինք բերում: Հավանականորեն դա նախապատրաստական աշխատանք էր Թամիրյանների ջրամբարը և աղբյուրները կառուցելուց առաջ: Հետո այդ աղբյուրը փոխադրվել է փողոցի աջ կողմը: Թամիրյան Թաղևուի մարմարե հուշարձանը 1920թ. հետո երկար տարիներ գտնվում էր Ղազանչեցոց եկեղեցու բակում

Վերջին տասնամյակների ընթացքում ջրհորների ջուրը Շուշում այլևս խմելու պիտանի չէր, այն գործածվում էր ծառերը, այգիները, բոստանները ջրելու համար: Ջրհորները լցվում էին ստորերկրյա ջրերով և նրանց ջրի մակարդակն առանձնապես բարձրանում էր այն ամիսների ընթացքում, երբ ամենից շատ մթնոլորտային տեղումներ էին լինում: Մայիս ամսվա ընթացքում նրանց մակարդակը համարյա հասնում էր հողի երեսին: Ամառվա վերջին և ձմռան ընթացքում այն խիստ իջնում էր: Ջրհորների խորությունը տարբեր էր և հասնում էր 10-15 մետրի, նույնիսկ ավելին:

Բացի սովորական ջրհորներից, Շուշում մի քանի տներում կառուցված էին ցեմենտապատ ջրամբարներ, որոնք սնվում էին ոչ թե ստորերկրյա ջրերով, այլ նրանց մեջ անձրևաջուրը խողովակների միջոցով հավաքվում էր թիթեղյա տանիքներից: Այս ջուրն արդեն մեծ մասամբ գործ էր անվում լվացքի և գլուխ լվանալու համար: Հիշյալ ջրամբարները շինվում էին ավելի փոքր խորությամբ (մինչև 4-5մ խորությամբ), բայց ավելի լայն էին լինում, նրանց մեջ հավաքվում էր ջրի կեղտը, տիղմը (կտուրների և խողովակների փոշուց), որը ժամանակ առ ժամանակ մաքրում էին:

Քաղաքի խմելու ջուրը, որը ստացվում էր Քարին տակ գետից սկիզբ առնող ջրմուղով (Թամիրյանների կառուցած ջրմուղով), հորդ անձրևների օրերին այնքան պղտորվում էր, որ նրանցից ջուր խմելը անդուրեկան էր դառնում: Այդպիսի օրերին ունևոր քաղաքացիները ջուրը գնում էին ջրկիրներից (սուչիներից), որոնք ավանակներին բարձած տափակ փայտե տակառներով աղբյուրի ջուր էին բերում Ղարաբուլաղից, Ցեխի աղբյուրից, Ռուսի աղբյուրից (սպանդանոցի մոտից)՝ վաճառելով քաղաքացիներին բեռը (երկու տակառը) 5 կոպեկով¹:

Այն քաղաքացիները, որոնք միջոց կամ ցանկություն չունեին հորդ անձրևների օրերին ջրկիրներից մաքուր աղբյուրի ջուր գնելու, նրանք պղտոր ջուրը լցնում էին կավե մեծ կարասների մեջ, նրանց մեջ զցում էին շիբ կամ մի քանի կտոր ածուխ, որոնք օգնում էին ջուրը մաքրելու:

¹ Ռուսի աղբյուրի ջուրը ջրկիրները վաճառում էին՝ խաբելով քաղաքացիներին, որ այդ ջուրը բերել են ձորերում գտնվող ուրիշ մաքուր աղբյուրներից: Ջրկիրներին ձեռնտու էր ջուրը բերել Ռուսի աղբյուրից, որը քաղաքի Վերին (Երևանյան) դարբասին շատ մոտ էր և հարմար ճանապարհ ուներ (գտնվում էր հենց քաղաքից դուրս տանող խճուղու վրա), իսկ մնացած աղբյուրները ձորերում էին և անհարմար ճանապարհների վրա: Ռուսի աղբյուրը սպանդանոցի մոտ էր գտնվում՝ քաղաքի հայկական մասի Վերին գերեզմանատան տակ, նրա ջուրը մաքուր չէր համարվում, հավաքվում էր գերեզմանատան շրջանից: Ռուսի աղբյուր էր կոչվում, որովհետև գորանցում բնակվող ռուս զինվորները ջուրը այնտեղից էին վերցնում:

ՀՈՂԸ, ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԵՆՂԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Շատ դժվար է որոշակի խոսք ասել Շուշու բնական լանդշաֆտի և նրա հողաբուսական ծածկույթի մասին: Այստեղ գործ ունենք մի քաղաքի հետ, որի բնական լանդշաֆտը և մասնավորապես նրա հողաբուսական ծածկույթը մի քանի դարերի ընթացքում խիստ կերպով փոխվել են մարդու գործունեության ազդեցության ներքո: Փոխվել է տեղի բուսական ծածկույթը, և բնական բուսականության տեղ առաջ են եկել այգիներ, բանջարանոցներ, զբոսայգիներ, բնական ծառերի փոխարեն աճել են այգիներ ու պտղատու ծառեր, թթենիներ, ակացիաներ, լորենիներ, թփեր (վարդեր, հաղարջ, մարդու կամքին հակառակ տարածվել են մոշուտները, որոնք ծածկում էին 1920թ. քաղաքի ավերված մասը), եղնջուտներ և մոլախոտեր: Բնական բուսական ծածկույթի փոփոխման և այգիների ու բանջարանոցների առաջացմանը զուգահեռ (իսկ այդ այգիները և բանջարանոցները գտնվում էին շուշեցիների համարյա ամեն մի տան մոտ)՝ փոխվել է քաղաքի հողի ծածկույթը, իսկ հողի մանրակրկիտ վերլուծության բացակայությունը հնարավորություն չի տալիս դատելու Շուշու սարահարթի թե՛ հողային և թե՛ բուսական ծածկույթի մասին մինչև այստեղ քաղաք հիմնելը:

Առավել ևս արմատական փոփոխության է ենթարկվել քաղաքի կենդանական աշխարհը, որովհետև անհետացել են վայրի կենդանիները, և բազմացել են ընտանի կենդանիները: Այդ պատճառով Շուշու անցյալի բնական հողաբուսական ծածկույթի և կենդանական աշխարհի մասին մենք ստիպված ենք դատել կողմնակի տվյալների հիման վրա (քաղաքը շրջապատող վայրերի, տեղանքի հողերի, բուսականության և կենդանական աշխարհի հիման վրա կամ հարցի պատասխանը փնտրել անցյալի պատմական աղբյուրների մեջ):

Դժբախտաբար, քաղաքի շրջակայքի տվյալները բոլորովին նույնը չեն, ինչ վերաբերում է Շուշու սարահարթին, և հաճախ, շրջակայք ասելով, վերցնում են ավելի լայն ուղղահայաց տարածքներ, իսկ Շուշու անցյալին վերաբերող հողաբուսական ծածկույթի մասին պատմական աղբյուրները չափազանց քիչ են: Եթե դատելու լինենք Շուշու բարձրության մասին ծովի մակերևույթի համեմատությամբ, մանավանդ, որ այն գտնվում է 1300-ից մինչև 1500մ բարձրության վրա, և հաշվի առնենք, որ Փոքր Կովկասի սահմաններում անտառային գոտին տարածվում է մինչև 1800-1900մ բարձրությունը, և միաժամանակ նկատի ունենանք, որ Շուշու շրջակայքում շատ

կան համատարած խառն անտառներ, այդ դեպքում պետք է համարել, որ Շուշին ամբողջապես ընկած է խառն անտառների գոտում և չի բարձրանում մինչև մերձալպյան մարգագետինների գոտին: Բայց այդ դեպքում ինչ՞ով կարելի է բացատրել, որ քաղաքի բնակեցված մասից ավելի բարձր ընկած լեռների լանջերը այժմ բոլորովին անտառազուրկ են¹:

Մի շարք ցուցմունքների համաձայն (որոնց ճշտության մեջ ես վստահ չեմ)՝ այն տեղը, որտեղ իբր թե 1752թ. հիմնադրվել է Շուշի քաղաքը, մինչև այդ եղել է Շոշ (Շուշիքենդ) գյուղի արտատեղին, ուրեմն նա անտառազուրկ է եղել դարեր շարունակ՝ քաղաքի հիմնադրումից առաջ ևս²:

Բայց ինչո՞ւ Շուշու բարձրության վրա այժմ չկան և դարեր առաջ չեն եղել անտառներ, մինչդեռ Շուշու դիմաց ընկած լեռների լանջերին (Քարին տակ գյուղից վեր) անտառներ կան՝ նույնիսկ ավելի բարձր ընկած լեռների լանջերին: Արդյո՞ք դա լեռների տարբեր տեղադրման հետևանք չէ: Կամ գուցե դա բացատրվում է Շուշու պլատոյի երկրաբանական կազմվածքով, այն հանգամանքով, որ նա կրաքարի շերտերից է, որոնք մեծ խորությամբ ներս են ծծում հողի վերին շերտերի մակերեսային ջրերը, ջրազուրկ անում այդ շերտերը և նրանց անպետք դարձնում անտառների աճման համար, իսկ խոտի ծածկույթն այնտեղ առկա է: Գուցե այստեղ ծառերի աճին խանգարում են չափազանց աննշան բուսահողի շերտը և նրա տակ գտնվող ժայռոտ բնահողը: Կամ գուցե Շուշու սարահարթի լանջերին մինչև բերդի հիմնադրումը (կամ նրանից հետո), այնուամենայնիվ, անտառներ են եղել, իսկ հետո են կտրտել³: Այդ կարող էր լինել նույնիսկ քաղաքի հիմնադրումից առաջ՝ խաշնարածների ձեռքով:

Մեր՝ այստեղ առաջադրած հարցերը պահանջում են քննել և պարզաբանել, որը կարելի է անել մանրակրկիտ հետազոտության միջոցով, մասնավորապես Շուշու պլատոյի անտառազուրկ լանջերին հողային ծածկույթի մանրամասն հետազոտության միջոցով: Գործին կօգնի նաև երկրաբանական, հողային և բուսական անալիզը Կլոբ թմբի շրջանում («Պյուլուր

¹ Նկատի ունեմ և՛ քաղաքի նախկին հայկական մասը՝ մինչև 1920թ. զբոսայգուց վերև ընկած տարածությունը, որտեղով անցնում է դեպի Քարին տակ գյուղը տանող լեռնային ճանապարհը («Քերծի գյուղ»), և՛ այն բարձրությունները, որոնք ընկած են 1400-1600մ բարձրությամբ, օրինակ՝ Ջրղըր դուզի մոտակայքը

² Мирза Дживаншир Карабахский, **Карабах-наме (История Карабаха)**, Баку, 1959, стр. 73

³ 1902-21թթ. օրինակը ցույց է տալիս, որ վառելիք ձեռք բերելու դժվարությունները ստիպեցին ավերումից ողջ մնացած տների տերերին (հայերին) քանդելու իրենց տները և շալակով փայտը կրելու աղբրեջանական մասը՝ այնտեղ որպես վառելիք վաճառելու համար. 1920թ. քաղաքի ավերման ժամանակ կտրտված էին հայկական մասի բոլոր ծառերը եւ այն վառելանյութի վերածած

թումբ»)՝ քաղաքից վերև գտնվող ուղեկալի մոտ, դեպի Բոխի աղբյուր տանող ճանապարհին, նաև քաղաքից ցածր գտնվող ժայռերի վրա, որոնք նույնպես անտառագուրկ են (Շուշուց ցած իջնող խճուղու զիգագների վրա):

ԳԼՈՒԽ II

ՇՈՒՇԻՆ ԱՆՅՅԱԼՈՒՄ, ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՏԱՐԵԹԻՎԸ, ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՎ ԱՆԿՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ

Շուշին հին քաղաք չէ: Համաձայն ադրբեջանական աղբյուրների¹ նա հիմնադրվել է XVIII դարի կեսերին Փանահ խանի կողմից՝ որպես բերդաքաղաք, Շուշու բարձրավանդակի վրա: Շուշու բարձրավանդակը անմատչելի դիրք ուներ, որը հարևան հայկական Շոշու (Շուշիքենդ) գյուղի վարելատեղն ու արոտավայրերն էր ներկայացնում: Վարանդայի հայ Մելիք-Շահնազարն այն նվիրել էր իր դաշնակից Փանահ Ալի խանին՝ այնտեղ բերդ հիմնելու համար: Նոր կառուցած բերդաքաղաքը կոչվում էր սկզբում Փանահաբադ, իսկ հետո վերանվանվեց Շուշի կամ ավելի ճիշտ՝ տեղական ժողովրդական լեզվով՝ «Շոշվա դալա»:

Շուշու բերդաքաղաքի հիմնադրման և բնակեցման ճշգրիտ տարեթվի մասին մեր պատմության մեջ սկզբում փոքր տարաձայնություն կար, բայց ընդհանրապես Շուշու հիմնադրումը համարում էին XVIII դարի հիսունական թվականները²:

Դեռևս Լեոն Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոցի 75-ամյակի նվիրված իր աշխատության մեջ գրում է. «*Անհավանական է, որ քաղաքը Շուշի անունը՝ «Շոշվա-դալա», ստացել է Շուշու հայաբնակ փոքր գյուղի անունից, այլ, ընդհակառակը, հավանականորեն գյուղը բերդից պիտի ստացած լինի իր անունը, իսկ բերդը, հավանականորեն, գոյություն է ունեցել հին ժամանակներում*»³:

Կ. Ա. Էզովի հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուում, որ քաղված են արտաքին գործերի մինիստրության Մոսկվայի, Պետերբուրգի և մի շարք այլ արխիվներից, գտնվում է մի փաստաթուղթ (կազմված 1725թ. դեկտեմբերի 17-ին, N 281), որտեղ խոսվում է այն մասին, որ քյոխվա Չե-

¹ Мирза Джамал Дживаншир Карабахский, *История Карабаха*, Баку, 1959, стр. 73

² Այսպես, ըստ պատմաբան Լեոյի («Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի», Թիֆլիս, 1914)՝ Շուշին հիմնվել է 1750-1752թթ., ըստ նրա մյուս աշխատության՝ («Պատմություն հայոց», հատոր 3, Երևան, 1946՝ 1752-1754թթ. ըստ Միրզա Զալալ Զիվանշիրի («Ղարաբաղի պատմություն», Բարու, 1959) և Միրզա Ադիգալալ Բեկի (Мирза Адигезалибек Карабахский, «История Карабаха», Баку, 1950՝ 1756-1757թթ. մուսուլմանական՝ 1170), ըստ Ադրբեջանի պատմության I հատորի («История Азербайджана», I том, Баку, 1958)՝ Փանահաբաղի (Շուշու) բերդի կառուցումը սկսված է 1750թ., ավարտված՝ 1756-1757թթ.

³ Լեոն, *Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, 1838-1913թթ. Հրատարակություն նույն դպրոցի հոգաբարձության*, Թիֆլիս, 1912, էջ 60

լեքին նախորդ տարին ուղարկված է եղել հանձնելու ռուսաց կառավարության պատասխանը հայ մեղիքներին և յուզբաշիններին: Չեղեքին հաղորդում է, որ կատարել է այդ հանձնարարությունը՝ հանդիպելով Ավան յուզբաշու հետ Շոշ գյուղի մոտ, որը «շրջապատված է քարե լեռներով»¹: Իր մի այլ աշխատության մեջ Լեոն նորից պնդում է իր՝ 1914թ. Ղարաբաղի թեմական դպրոցի պատմության մեջ ասածները. «Անհավանական է թվում, - ասում է նա, - որ (Շուշի) բերդի տեղն ամայի և անբնակ էր մինչև Փանահ խանի երևան գալը: Ինչպես գիտենք, այս կողմերում էր գտնվում հայոց Փոքր Սղնախը, և հայ զինվորությունն, անշուշտ, չէր կարող անուշադիր թողնել այդ ամուր բարձրությունները»²:

Հենվելով Էզովից մեր բերած փաստաթղթերի վրա, Լեոն ավելացնում է. «Այս ցուցումը կասկած չի թողնում, որ Շուշին Ավան յուզբաշու ժամանակ գտնվում էր այն ժայռապատ բարձրության վրա, որ հետո դարձավ «Շոշվա դալա», հետևաբար այժմյան Շուշու գյուղն իր անունը բերդից է ստացել, քան թե անուն է տվել նրան»:

Լեոյից հետո այդ հարցին է անդրադառնում ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, որը մի շարք նոր փաստաթղթերի հիման վրա հաստատում է, որ Շուշին, անշուշտ, գոյություն է ունեցել Փանահ խանից առաջ: 1959թ. լույս տեսած իր երկհատորանոց աշխատության մեջ Ա. Հովհաննիսյանը գրում է հետևյալը. «Հին մի ժամանակագիր հաղորդում է, թե Ավան յուզբաշին եկավ «Շոշվա քարն մտավ սահր խուրուշ իլավ ՌՃԿԶ թ. (1717 թ.)»³: Խոսքն այն մասին է, որ այդ տարում, ամրանալով Շոշվա դալայում, որ սկզբնապես «Քարի գլուխ» էր կոչվում, Ավան յուզբաշին խուրուշի (հոչակի) տեր դարձավ: Անշուշտ, Ավան յուզբաշին կարող էր Շիրվանից Ղարաբաղ անցած լինել այդ թվականից ավելի առաջ⁴: Այստեղից հետևում է, որ Շուշին (Քարի գլուխ), որպես բնակավայր, գոյություն ունի 1717 թվականից, եթե ոչ ավելի առաջ:

Ավան յուզբաշին ամրացնում է այդ բնակավայրը՝ հարձակումներից պաշտպանվելու համար: Եվ հիրավի, 1726թ. Քարի գլխի (հետագայի Շուշու) վրա հարձակում են գործում տաճիկները և, ներխուժելով այդ բերդը,

¹ Эзов К. А., *Сношения Петра Великого с армянским народом*, 1898, Санкт-Петербург, с. 429

² Լեո, *Պատմություն հայոց*, հատոր 3-րդ, Երևան, 1946, էջ 758

³ Ա. Հովհաննիսյան, *Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության*, Երևան, 1959, գիրք երկրորդ, էջ 609

⁴ Հմմտ. Խաչիկ Վարդապետ Դադյան, *Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց*

դուրս են քշում այնտեղից Ավան յուզբաշու ջոկատները, իսկ Ավան յուզբաշին քաշվում է իր եղբոր՝ Թարխան յուզբաշու սղնախը:

Այսպիսով, Ա. Հովհաննիսյանի վկայակոչած փաստաթղթերը հաստատում են Լեոյի այն ենթադրությունը, որ Շուշին, որպես բնակավայր ու բերդ, չէր կարող գոյություն չունենալ մինչև Փանահ խանի՝ այդ քաղաքում հաստատվելը, այլ եղել է Փանահ խանի հանդես գալուց առնվազն մի քանի տասնյակ տարի առաջ: Անհավանական չի լինի ենթադրել, որ Շուշին գոյություն է ունեցել նույնիսկ 1717 թվականից ավելի առաջ:

Խիստ ուշագրավ է նաև մի ցուցում, որ կապված է Շուշու հիմնադրման ժամանակը որոշելու հարցի հետ:

«Աղբրեջանի ճարտարապետական հուշարձաններ»¹ գրքի երկրորդ հատորում, որ կազմված է հատուկ արշավախմբի նյութերի հիման վրա, ճարտարապետներ Ալիզադեի և Սարգսյանի զեկուցման մեջ կա մի էջ, որտեղ ասված է, որ Շուշին պաշտպանող պարիսպներից ներս՝ «քաղաքի հարավարևելյան մասում, գտնվում են երկու կառուցվածք, որոնք իրենց պլանով որոշ նմանություն ունեն. դա Իբրահիմ խանի ամրոցն է և նրա աղջկա՝ Կարա Բոյուք խանումի ամրոցը: Իբրահիմ խանի ամրոցը չորս կողմից փակված է բերդի պատերով ու աշտարակներով: Բոյուք խանումի ամրոցի պատերում եղել են հրակնատներ: Գլխավոր մուտքի միացման կամարի վրա տրված է ամրոցի կառուցման թվականը՝ հիջրիի 1121թ., այսինքն՝ մեր թվականության 1709-1710թթ.»: «Կարա Բոյուք խանումի և Իբրահիմ խանի ամրոցները կառուցված են եղել քաղաքի բերդից առաջ»:

Թե ինչպես կարող է այդ պատահել, շատ տարօրինակ է ու մեզ անհասկանալի: Չէ՞ որ Շուշի բերդի հիմնադիրը համարվող Ղարաբաղի Փանահ խանը առաջին անգամ մտել է Շուշի XVIII դարի 50-ական թվականներին, իսկ Իբրահիմ խանը նրա որդին է, որի խանությունը սկսվել է միայն 1759թ. և շարունակվել մինչև 1806թ.:

Իբրահիմ Խալիլ խանի և նրա դուստր Կարա Բոյուք խանումի ամրոցների հիմնադրմանը վերաբերող տարօրինակ թվականության արձանագրության մասին գրված է նաև «Աղբրեջան (պատմական և տեսարժան վայրեր)» գրքույկում, որտեղ նույնպես ասված է, որ Իբրահիմ Խալիլ խանի և նրա դուստր Կարա Բոյուք խանումի ամրոցները «կառուցված են XVIII դա-

¹ «Памятники архитектуры Азербайджана», том 2, Баку, 1950, Ализаде А. М. и Саркисов А. В., *О некоторых архитектурных памятниках Шуши* (по материалам экспедиций, проведенных Управлением по делам архитектуры при Совете Министров Аз. ССР и АН Азерб. ССР, стр. 120-129)

րի սկզբներին, այսինքն՝ 1709/1710 թվականին», ինչպես երևում է մուտքի միացման կամարի վրա մնացած արձանագրությունից¹: Նույն բանը կրկնվում է նաև Սովետական մեծ հանրագիտարանի երկրորդ հրատարակության 48-րդ հատորում (1957թ.), որտեղ գրված է, որ Շուշի քաղաքի հարավարևելյան մասում գտնվում են երկու որոշ չափով իրար նմանվող ամրոցներ, որոնք կառուցված են XVIII դարի սկզբներին²:

Մեր բերած վկայություններից երկու վերջինները, ըստ երևույթին, բխում են առաջին վկայությունից («Աղբբեջանի ճարտարապետական հուշարձանները» գրքից), հետևապես կարիք կա ստուգելու Շուշու հարավարևելյան մասում գտնվող երկու ամրոցների կառուցմանը վերաբերող արձանագրության տարեթիվը, եթե միայն նա պահպանվել է:

Շուշին Ղարաբաղի խանության կենտրոն դարձնելը, ինչպես և Շուշում խանական ամրոցներ կառուցելը չէին կարող XVIII դարի 50-ական թվականներից առաջ կատարված լինել, քանի որ դա հակասում է պատմական բազմաթիվ աղբյուրների տվյալներին, սակայն Շուշու անցյալի պատմությունը լուսաբանելու դեռևս շատ խնդիրներ կան, որոնցով պետք է զբաղվեն մեր պատմաբանները: Մի բան պարզ է, որ Շուշին գոյություն է ունեցել Փանահ խանից առաջ՝ սկզբում որպես գյուղական բնակավայր, իսկ Ավան յուզբաշու ժամանակ՝ որպես բերդ կամ բերդաքաղաք: Իր գոյության այս առաջին շրջանում նա եղել է համեստ բնակավայր և ունեցել է աննշան քանակությամբ բնակչություն³, ունեցել իր զինվորությունը: Հավանական է, որ այդ ժամանակ Շուշու բնակիչները զբաղվել են նաև երկրագործությամբ և խաշնարածությամբ: Շուշու բերդը Փանահ խանի ձեռքն անցնելուց հետո (XVIII դարի 50-ական թթ.) սկսվում է նրա պատմական զարգացման երկրորդ շրջանը: Պարիսպներով և բուրգերով ամրացված Փանահ խանի նոր ամրոցը արագորեն բնակեցվում է Շահբուլաղից և խանական այլ նախկին բերդերից Շուշի տեղափոխված ռայաթներով և բեկերի, զինվորականների, ծառայողների, մելիքների, տանուտերերի ընտանիքներով: Շուշին միանգամից դառնում է Ղարաբաղի խաների՝ Փանահ խանի (մինչև 1758-59թ.), Իբրահիմ խանի (մինչև 1806թ.) և Մեհթի Կուլի խանի (մինչև 1823թ.) աթոռանիստ քաղաքը:

¹ *Азербайджан (исторические и достопримечательные места)*. Под редакцией М. А. Казиева, Баку, 1960.

² *Большая Советская Энциклопедия*, 1957, том 48, статья о Шуше

³ Եթե Շուշին մեծ բնակավայր լիներ և շատ բնակչություն ունենար, նրա գոյության մասին մենք ավելի շատ տեղեկություն կունենայինք

Շուշին զարգանում է նաև որպես Ղարաբաղի վարչական, առևտրական և արհեստավորական կենտրոն: XVIII դարի երկրորդ կեսին ընդլայնվում է Ղարաբաղի խանությունը, աճում է նրա հզորությունը և վերածվում միջնադարյան ֆեոդալական միավորի: Այդ շարունակվում է մինչև 1806թ. (այսինքն՝ մինչև Իբրահիմ խանի սպանվելը, որից հետո փաստորեն հաստատվում է ռուսական տիրապետությունը)¹:

Շուշու պատմության երկրորդ շրջանում դանդաղորեն զարգանում էին տնայնագործությունը, արհեստները, առևտուրը, թեև Ղարաբաղի խանության գլխավոր հոգսերը պատերազմական գործողություններն էին, խանության ամրապնդումը:

1806 թվականից հետո Շուշին մտնում է իր զարգացման երրորդ շրջանի մեջ, երբ Ղարաբաղում և Արևելյան Անդրկովկասում հաստատվում է ռուսական իշխանությունը, և շուտով խաղաղ զարգացման կյանք է ստեղծվում Անդրկովկասում: Քաղաքում զարգացում են ստանում առևտրական հարաբերությունները թե՛ երկրի ներսում, թե՛ օտար պետությունների հետ, զարգանում են արհեստները, տնայնագործական արտադրությունը: Դրան նպաստում է Շուշի քաղաքի հաղորդակցության ուղիների և կենտրոնների նկատմամբ հարմար տեղադրությունը. քաղաքն աստիճանաբար զգալի առևտրական հարաբերություններ է սկսում անդրկովկասյան, ռուսական և արտասահմանյան շուկաների հետ: Շուշին, որպես քաղաք, աստիճանաբար բարեփոխվում է, տարածվում և աճում՝ գրավելով բավականին պատկառելի դիրք Անդրկովկասի այլ քաղաքների շարքում:

Այս շրջանում Շուշին հիմնականում ոչ թե բերդ է կամ խանության նստոց, նրա հիմնական ֆունկցիան ոչ թե պատերազմներ մղելն է, թեև պատերազմական գործողություններ դեռևս տեղի են ունենում, այլ Շուշին առևտրական և արհեստների կենտրոն է, լայն կապերով կապված է այլ քաղաքների հետ, նա դեռևս չի ավարտել իր միջնադարը, բայց տնտեսական զարգացման լայն ուղի է դուրս եկել: Զգալի չափերի է հասել և նրա բնակչության քանակը, փոխվել է ազգային կազմը, ավելացել է քաղաքի բնակչության մեջ հայերի տոկոսը, թեև դեռ գերակշռում են մահմեդականները:

XIX դարի երկրորդ կեսը ներկայացնում է Շուշի քաղաքի զարգացման չորրորդ շրջանը, որը նախախորհրդային Շուշու տնտեսական և կուլտու-

¹ Մեթիի Կուլի խանի իշխանությունը ձևական բնույթ էր կրում 1806 թվականից հետո մինչև 1823թ., երբ նա վերջնականապես ընկնում է

րական աճի բարձրագույն աստիճանն է, երբ քաղաքի բնակչության քանակը հասնում է իր բարձրակետին: Քաղաքի տնտեսությունը նույնպես խիստ աճում է, բայց այդ աճն արտահայտվում է հիմնականում առևտրի և տնայնագործության, բայց ոչ արդյունաբերական արտադրության մեջ:

Անդրկովկասում սկսում են զարգանալ ուրիշ հզոր տնտեսական, մասնավոր արդյունաբերական կենտրոններ, ինչպես օրինակ՝ Բաքուն (մանավանդ 70-ական թթ), Թիֆլիսը և ուրիշներ, որով Շուշի քաղաքի տեսակարար կշիռը Անդրկովկասի քաղաքների մեջ սկսում է ընկնել: Միաժամանակ սկսում են նշմարվել առևտրական այլ ուղիներ, նոր հաղորդակցության միջոցներ, որոնք Շուշուց հեռու են մղում նախկին բեռնաշրջանառությունը թե՛ դեպի հեռավոր, թե՛ դեպի մոտավոր կենտրոնները:

XX դարի առաջին երկու տասնամյակներին Շուշի քաղաքը, զգալի չափով կորցնելով իր տեսակարար կշիռը Անդրկովկասում և Ղարաբաղում, հասնում է լիակատար անկման: 1905-1906թթ. հայ-ադրբեջանական ազգամիջյան ընդհարումներն ու 1918-1920թթ. արյունոտ դեպքերը հասցնում են Շուշի քաղաքի հայկական մասի լիակատար ավերմանը. Շուշին դատարկվում, քայքայվում և անճանաչելի է դառնում:

ՇՈՒՇՈՒ ՀԱՍԱՐԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Շուշու բնակչության հարցը և նրա զարգացման դինամիկան ըստ պատմական էտապների քննելուց հետո անցնենք այն խնդրին, թե ինչպիսի քաղաքական և տնտեսական զարգացման շրջաններ է ունեցել Շուշի քաղաքն իր ծագման սկզբից մինչև մեր օրերը՝ պահպանելով քաղաքի պատմության նույն ժամանակագրությունը, որ մենք նշել ենք նախորդ էջերում:

ա) Շուշին մինչև Ղարաբաղի խանության կենտրոն դառնալը

Շուշին մինչև Ղարաբաղի ադրբեջանական խանության կենտրոն դառնալը գոյություն է ունեցել՝ լինելով ավելի շատ որպես բերդ. այդ մենք կասկածից դուրս ենք համարում, որովհետև այդ բնակավայրի գոյության մասին ունենք մի շարք պատմական վկայություններ, որոնց մասին արդեն խոսել ենք նախորդ գլուխներում: Շուշին անցյալում հավանականորեն Ղարաբաղի փոքր բերդերից մեկն է եղել մինչև նրա՝ Փանահ խանի խանության կենտրոն դարձնելը: Պետք է ենթադրել, որ նա ունեցել է զինվորական կազմակերպություն, այնտեղի բնակչությունը, անշուշտ, խաղաղ տարիներին ունեցել է իր տնտեսական զբաղմունքները, որոնք ամենայն

հավանականությամբ ավելի մոտ պետք է լինեին գյուղացիական զբաղմունքներին:

**բ) Քաղաքի հասարակական և տնտեսական կյանքը Ղարաբաղի
խանության քաղաքական կենտրոն դառնալուց հետո**

XVIII դարի հիսունական թվականներին Շուշին դառնում է ուժեղ բերդաքաղաք՝ շրջապատված ամուր պարիսպներով ու բուրգերով, և պատրաստվում է հենց առաջին հարկ եղած դեպքում դեմ առնել Ղարաբաղի նոր հիմնադրված, ավելի ճիշտ իր վարչական կենտրոնը Բայաթից, ապա Շահբուլաղից Շուշի փոխադրած խանության բազմաթիվ թշնամիներին: Պաշտպանության համար հարմար և անառիկ բնական դիրք ունենալով՝ ամրություններով ու պարիսպներով շրջապատված քաղաքը դառնում է Ղարաբաղի խանության վարչական կենտրոնը, որը համառ պայքար է մղում իր տարածքն ընդլայնելու և հզորությունն ամրապնդելու համար:

Քաղաքներն այն ժամանակ տիպիկ միջնադարյան քաղաք-ամրոցներ էին, որոնք ծառայում էին պաշտպանությանը, իսկ հաջողության դեպքում՝ հիմք դառնում հարձակողական գործողություններ սկսելու համար: Ուստի բնական է, որ այն ժամանակ կամ նրանից առաջ ծագած համարյա բոլոր քաղաքները բերդաքաղաքներ էին՝ ամբողջապես շրջապատված պարիսպներով, խանդակներով և պաշտպանողական այլ կառույցներով, կամ ունեին իրենց միջնաբերդը քաղաքի ներսում: Այդպիսի քաղաքներ էին Նուխին, Շամախին, Բաքուն, Գանձակը, Երևանը, Գյումրին (Ալեքսանդրապոլը), Թիֆլիսը, Գորին, Ախալցխան, Քութայիսը և շատ ուրիշներ:

Շուշին բազմաթիվ այլ բերդաքաղաքների մեջ ավելի ուշ է սկիզբ առել, բայց, շնորհիվ իր բնական ամրության ու Ղարաբաղի խաների առաջին պատերազմական հաջողությունների, խիստ բարձրանում է հարևան խանությունների մեջ և առաջնակարգ դիրք գրավում նրանց համեմատությամբ: Շուշին, որպես բերդաքաղաք, Լեռնային Ղարաբաղի հայ մելիքների դեմ մղված պայքարում առանձնապես մեծ ծառայություն է մատուցել Ղարաբաղի առաջին խաներին՝ Փանահ խանին, Իբրահիմ Խալիլ խանին:

Բերդաքաղաք Շուշին պետք է ունենար միջնադարյան քաղաքի և այլ տիպիկ հատակագծեր: Խաների տիրապետության ժամանակ Շուշին ավելի շուտ պիտի նմանվեր գյուղի, որն ուներ որոշ տարածությամբ ցանքեր, այգիներ և արոտավայրեր: Ճիշտ է, այդպիսի գյուղատնտեսական հողահանդակները Շուշի քաղաքում չէին կարող մեծ տարածություն գրավել,

որովհետև քաղաքի տարածքը, որը տեղադրված էր ծովի մակերևույթից 1300-1500մ բարձրության վրա և խիստ սահմանափակ տարածություն էր գրավում լեռնային պլատոյի գագաթին, գյուղատնտեսական նպատակներով օգտագործելու համար շատ քիչ հարմարություններ ուներ, այնուամենայնիվ, այն ժամանակ՝ բերդաքաղաքի գոյության առաջին շրջանում, երբ նրա մշտական բնակչությունը դեռ սահմանափակ էր և ազատ ու չբնակեցված տարածությունները՝ համեմատաբար շատ, քաղաքի բնակչության մի մասի՝ գյուղատնտեսությամբ զբաղվելը կասկածից դուրս պետք է համարենք, բայց, անտարակույս, սահմանափակ չափերով:

Սակայն Շուշու բնակչության հիմնական զբաղմունքն արհեստն էր, իսկ հետագայում՝ նաև առևտուրը: Նախ և առաջ Շուշին, որպես բերդաքաղաք, պահանջում էր մեծ քանակությամբ կառուցող բանվորական ուժեր՝ քարտաշներ, որմնադիրներ, ատաղձագործներ և այլ արհեստավորներ, որոնք աշխատում էին բերդի շրջապատը, բուրգերը, պալատները, բնակելի տները, բաղնիքները, եկեղեցիները, մեչիդները և այլ շենքեր կառուցելու համար: Միրզա Ջամալ Ջիվանշիրը իր «Ղարաբաղի պատմություն» գրքի վերջում հատուկ գլուխների մեջ, որ կոչվում են «Հանգուցյալ Փանահ խանի և Բրբահիմ խանի կառուցած հուշարձանների և շենքերի մասին», թվում է նաև այն հուշարձանները, որոնք կառուցվել են այդ խաների ժամանակ¹, ընդ որում՝ նա Փանահ-խանին վերագրում է «Բայաթ ամրոցի կառուցումը իր շուկայով, պարիսպներով և շենքերով, որ շինված է թրձած աղյուսից, և Շահբուլաղ ամրոցի կառուցումը՝ աղբյուրի մոտ շինված մեչիդով, բաղնիքով, քաղաքի շենքերով և շուկայով, որոնք շինված են քարով ու կրով»:

Միրզա Ջամալ Ջիվանշիրը վերը նշած գրքում հաղորդում է, որ Փանահ խանը կառուցել է նաև «նախկին Շուշու բերդի պատերը և այն շենքերը, որ այժմ օգտագործվում են որպես հացահատիկների պահեստ «գորքերի համար», իսկ «Բրբահիմ խանը 1182 մուսուլմանական թվականին (մ.թ. 1768-69թթ.) կառուցել է Շուշու մեչիդը, և երբ վերջինս հնացել է, Բրբահիմ խանի դուստր Գյովար խանումն այն վերականգնել է, և առաջվանից ավելի գեղեցիկ է դարձել»: Այնուհետև Միրզա Ջամալը հաղորդում է, որ Բրբահիմ խանը կառուցել է Շուշի բերդաքաղաքի պատերը (1783-1784թթ.), իսկ Շուշի քաղաքից դուրս էլ՝ մի շարք պարիսպներ (Ասկերանում, խանի դաշում՝ Խանաբաղում, Աղդամում, Խազնա կոչված վայրում և այլն): Բացի

¹ Мирза Джалал Дживаншир Карабахский, *Карабах-наме* (История Карабаха), Баку, 1959, стр. 101-102

Միրզա Ջամալ Ջիվանշիրի վկայությունից՝ մենք այժմ էլ Շուշում գտնում ենք այդ բերդաքաղաքի կիսաավերված փլատակների մնացորդները, որոնք մի ժամանակ շրջապատում էին քաղաքը, նաև Շուշին պաշտպանող բուրգերն ու դարբասները: Քաղաքի շրջապատի պարիսպների բարձրությունը հասնում էր 6-8 մետրի: Պահպանվել են նաև Իբրահիմ խանի և նրա դուստր Կարա Բոյուք խանումի ամրոցների մնացորդները, նաև մի շարք այլ հուշարձաններ, որոնք վերաբերում են Ղարաբաղի առաջին խաների ժամանակներին:

Կանգ չառնելով XVIII դարի երկրորդ կեսում Շուշի քաղաքի կառուցողական արվեստի գնահատության խնդրի վրա՝ անցնենք մեր անմիջական հարցին՝ բնակչության պրոֆեսիոնալ կազմին և զբաղմունքին:

Չունենալով անմիջական ստույգ տվյալներ Շուշու բնակչության պրոֆեսիոնալ կազմի քանակի մասին Ղարաբաղի խանության օրերին՝ մենք, այնուամենայնիվ, մի քանի հանրաձայնաբեկ փաստերի հիման վրա կարող ենք եզրակացնել, որ քաղաքի բնակչությունը պետք է կազմված լիներ հետևյալ հիմնական խմբերից.

1. Առաջին խմբի մեջ մտնում են խանն ու նրա մերձավորները, խանական վարչության ծառայողները, զինվորականները, բեկերն ու աղալարները, նոքյարները և այլն: Այս խումբը չէր կարող կազմել Շուշի քաղաքի մշտական բնակչության զգալի մասը, թեև երբեմն նա կարող էր աճել զգալի քանակությամբ (պատերազմական գործողությունների, արշավանքների օրերին և այլն):

2. Պաշտամունքի սպասավորները (մահմեդական, քրիստոնյա) կազմում էին անաշխատ բնակչության երկրորդ խումբը, որ նույնպես ինքնըստիներքյան բազմամարդ լինել չէր կարող:

3. Ղարաբաղի խանության ժամանակաշրջանում Շուշու բնակչության մեծ մասը կազմում էին արհեստավորները, որոնց վրա ծանրանում էին հիմնական աշխատանքները: Նրանք պետք է կառուցեին բերդի պարիսպներն ու բուրգերը, պալատներն ու սովորական շենքերը թե՛ տիրող դասակարգի և արտոնյալների, թե՛ հասարակ զինվորականների ու բերդում բնակվողների համար, նրանք պետք է ճանապարհներ շինեին գորքի փոխադրության համար, պետք է զենք մատակարարեին, ծառայեին գյուղական բնակչության կարիքներին: Նոր քաղաք կառուցելը, նրա համար նորանոր կապեր հաստատելը խանության մոտավոր ու հեռավոր շրջանների հետ Ղարաբաղի խանության նոր կենտրոնի առաջ դնում էին նորանոր

խնդիրներ: Այս բոլորը պետք է կատարվեր արհեստավորների ձեռքերով: Քաղաքում բնակություն հաստատած արհեստավորությունը Շուշում գտավ աշխատանքի մեծ պահանջ և անհրաժեշտ շինանյութեր՝ բերդերը կառուցելու, պարիսպներով շրջապատելու և հոյակապ պատեր բարձրացնելու՝ շնորհիվ այն կրաքարի, որից կազմված էր Շուշու սարահարթը, որը հիմք էր ծառայում կիր ստանալու համար, իսկ անհրաժեշտ փայտանյութերը կարելի էր ստանալ շրջակա անտառներից:

Շուշու հիմնադրման սկզբնական շրջանում բնակչության արհեստավորական մասսան գլխավորապես պետք է զբաղված լիներ կառուցողական աշխատանքներով, այսինքն՝ պետք է կազմված լիներ քարտաշներից, որմնադիրներից, ատաղձագործներից, փականագործներից, դարբիններից և այլն, իսկ ժամանակի ընթացքում, երբ ավելանում էր քաղաքի բնակչությունը և բազմանում էին նրա պահանջները, արհեստները պետք է բազմազան դառնային, և առաջանային նորանոր մասնագիտացումներ, օրինակ՝ կաշեգործներ, գլխարկագործներ, դերձակներ, պղնձագործներ, կլայեկիներ, թամբագործներ, ոսկերիչներ և այլն:

Պատկերացնել, թե ինչպիսի արհեստներով է զբաղվել Շուշու բնակչությունն այդ ժամանակաշրջանում, մեզ օժանդակում է XIX դարի հիսունական թվականների՝ մեր ձեռքի տակ գտնվող արհեստավորների պրոֆեսիոնալ կազմի ցուցակը և արհեստներով զբաղվողների քանակը: Ցուցակի մեջ դժվար է մատնանշել մի արհեստ, որը գոյություն չունենար XVIII դարի երկրորդ կեսին¹:

Սակայն դրանցից բացի, անշուշտ, մենք ուղղակի տվյալներ ունենք, որ վերաբերում են XVIII դարի երկրորդ կեսին և վկայում են Շուշու արհեստավորների կազմի մասին:

Ընթացիկ «*Խամսայի մելիքությունները*»² աշխատության մեջ մենք հանդիպում ենք մի պատմության՝ ոսկերիչ Մելքումի մասին, որը առասպելական պայքար է մղում Ղարաբաղի խաների տիրապետության դեմ, և որի մասին ասված է, որ նա շուշեցի էր (էջ 252): Մեզ համար այդ փաստը նշանակալից էր այն տեսակետից, որ Իբրահիմ խանի ժամանակ Շուշում եղել են ոսկերիչներ:

¹ «Кавказский календарь на 1852г.», Числоустановительный отдел Шуси, № 430-435

² Ընթացիկ, **Երկեր**, հ. 10, Հայպետհրատ, Երևան, էջ 240, 248, 252

Ղարաբաղի խաները դրամահատման իրավունք ունեին, և իրենք հատում էին արծաթե և պղնձե դրամներ (ոսկե դրամների հատման իրավունքը վերապահվում էր միայն շահին):

Թե ինչպիսի ներքին կազմակերպություն է ունեցել Շուշու արհեստավորությունը Ղարաբաղի խաների տիրապետության ժամանակ, դժվար է հաստատ ասել, բայց պետք է ենթադրել, որ արհեստավորների այն համաքարական կազմակերպությունը, որ եղել է Շուշում ցարական կառավարության ժամանակ, մոտավորապես նույն պատկերն է ունեցել, ինչ որ եղել է Ղարաբաղի խանության օրերին:

Ինչպես պարզ երևում է հայկական աղբյուրներից, որոնք հաղորդում են Շուշում բնակչություն հաստատած հայերի կազմի ու զբաղմունքների մասին, դրանք գլխավորապես արհեստներով ու վաճառականությամբ զբաղվողներ էին, դազանչիներ, այսինքն՝ կաթսաներ պատրաստող պղնձագործներ, որ եկել էին Շահկերտ գյուղից և, ինչպես Լեոն է ասում, «նշանավոր էին իրենց ընդունակություններով»¹, կային ազուլիսեցիներ, այսինքն՝ Ազուլիսից գաղթածներ, այն վայրից, որը «Հին Ջուղայից (Ջուլֆայից) հետո ամենախոշոր առևտրական համայնքն է ներկայացնում»², և մեղրեցիներ, որոնք նույնպես հայտնի էին արհեստներով և վաճառականությամբ:

Եվ ահա տեղափոխված հայերը զբաղվում էին արհեստներով և առևտրով, և թեև առևտուրը Ղարաբաղի խանության օրերին չէր կարող հասնել մեծ չափերի, բայց և այնպես նա սկսում է աստիճանաբար ծավալվել, իսկ ռուսական տիրապետության ժամանակ նա այնպիսի չափերի է հասնում, որ ապահովում է առևտրականների գերակշռությունը մնացած հասարակական խավերի նկատմամբ, և Շուշին արդարացի կերպով ստանում է առևտրական կենտրոնի հոչակ³:

¹ Ղարաբաղի խաները ահագին կարողության տեր էին և մեծ եկամուտ էին ստանում իրենց ունեցվածքից: Միրզա Ջամալ Ջիվանշիրը «Ղարաբաղի պատմություն» մեջ Բրբահիմ խանի եկամտունների մասին գրում է հետևյալը. «Հիշում եմ, մի անգամ հաշիվ տեսնելուց պարզվեց, որ խանը այնքան անասուն ու գույքաններ ունի, որքան Ղարաբաղի ամբողջ բնակչությունը միասին վերցրած և նույնիսկ երկու գույզով ավելի, քան նա» (էջ 103): Բրբահիմ խանի մոտ «կային 3-4 հազար գլուխ մատակ ձի և համապատասխան քանակությամբ գտարյուն արտադրողներ, իսկ ոչխարների, կովերի և եզ գոմեշների քանակը այնքան մեծ էր, որ հաշվի չէր ենթարկվում» (էջ 104): Լեո, **Պատմություն հայոց**, հ. 3, էջ 762

² Լեո, «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցի», Թիֆլիս, 1914, գլ. 3 (Շուշվա դալա):

³ «1826թ. ռուս-պարսկական պատերազմից առաջ Շուշին ստացել էր վաճառականական քաղաքի հոչակ», գրում է Լեոն իր նույն աշխատության մեջ («Պատմություն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցի», գլուխ 3 («Շուշվա դալա»))

Այն, ինչ որ մենք ասացինք Ղարաբաղի խանության ժամանակ Շուշում հաստատված առաջին հայ բնակչության մասին, նույնը մասամբ արդարացի է նաև Շուշու մահմեդական բնակչության նկատմամբ: Անշուշտ, արհեստներն ու առևտուրը XVIII դարի երկրորդ կեսին պետք է սկսեին զարգանալ նաև քաղաքի մահմեդական բնակչության մեջ, թեև XVIII դարի վերջերին նրանք մահմեդականների մոտ չէին հասել այնպիսի չափերի, ինչպես հայերի:

Այսպես թե այնպես, Շուշին խանության տիրապետության շրջանում ներկայացնում էր տիպիկ միջնադարյան քաղաք, որտեղ բնակչությունը բաժանվում էր համապատասխան դասերի, որտեղ իշխող էր խաների, բեկերի, աղալարների տիրապետող դասը, այնուհետև հետևում էր հոգևորականների դասը և վերջապես, արհեստավորների և վաճառականների, այսպես կոչված, երրորդ դասը, որն աստիճանաբար կազմակերպվում էր և գործեղանում¹:

XIX դարի ընթացքում արդեն ռուսական տիրապետության ներքո առանձնապես ուժեղանում էին առևտրականները, որոնք իրենց ձեռքն են հավաքում գերիշխանության սանձը, որքան դա հնարավոր էր ցարական ինքնակալության պայմաններում:

Այսպիսով՝ XIX դարի սկզբում Շուշին իրենից ներկայացնում էր միջնադարյան քաղաքի յուրահատուկ արևելյան առանձնատեսակը, որտեղ պահպանվում էին հին դասերի իրավունքներն ու արտոնությունները, բայց միաժամանակ ծնվում և ուժեղանում էին հասարակական նոր խավեր, իսկ քաղաքն աստիճանաբար դառնում էր արհեստի և առևտրի կենտրոն, որը սկսում էր կարևոր դեր խաղալ նույնիսկ Ղարաբաղի խանության սահմաններից դուրս:

զ) Հասարակական կյանքը և տնտեսությունը XIX դարի առաջին կեսին

Երբ XIX դարի սկզբում Արևելյան Անդրկովկասը և դրա հետ նաև Շուշի քաղաքն անցան ռուսական կառավարության կազմի մեջ, այդ հանգամանքը նշանակալից եղավ այն տեսակետից, որ Անդրկովկասում շուտով դադարեցին անվերջ պատերազմական գործողությունները: Ռուսական հզոր

¹ Այստեղ չենք խոսում գյուղացիական աշխատանքներով (հողագործությամբ, անասնապահությամբ և այլն) զբաղվող սակավաթիվ բնակիչների մասին, որոնց հիշատակել ենք վերը, և որոնք Շուշում քաղաքային պայմաններում բազմամարդ լինել չէին կարող

իշխանության ներքո Ղարաբաղում ևս հաստատվեց խաղաղ կյանք, որը բարենպաստ էր երկրի տնտեսական զարգացման համար¹:

Շուշում ռուսական գերիշխանության հաստատումից հետո (1805թ.) միայն մի քանի տարի էր անցել, և մենք տեսնում ենք, որ առևտրական կապիտալը Շուշում այնպիսի խոշոր ուժ է ներկայացնում, որ հայ հասարակական գործիչ և պատմագիր Մեսրոպը Թաղիադյանը նրա մասին հիացմունքով է խոսում: Թաղիադյանը, 1821թ. Եփրեմ կաթողիկոսի հետ գտնվելով Շուշի քաղաքում, պատմում է, որ Շուշում այն ժամանակ բնակվում էին երկու վաճառաշահ տներ, որոնք խոշոր կապիտալների տեր էին և ահագին գործարքներ էին կատարում: Այդ առևտրական տներից մեկը Հախումյանների տունն էր, որը ռուսական կայսրության գանձարանում մոտ մեկ միլիոն ռուբլի փող ուներ և առևտուր էր անում Իրանի, Սիբիրի և Եվրոպայի քաղաքների հետ, ուներ մեծ քանակությամբ գործակատարներ: Երկրորդ վաճառաշահ տունը եղբայրք Չոհրապ և Մեսրոպը Թառումյանների տունն էր, որն արտոնություններ ուներ Կասպից ծովի ձկնորսության և նավագնացության մեջ և ոչ պակաս առևտրական գործեր էր վարում, քան Հախումյանների տունը: Եղբայրք Թառումյաններն իրենց հաշվին Շուշում կառուցել են Ագուլյաց եկեղեցին, թեև իրենք Ղազանչեցվոց ծխին էին պատկանում²:

Թառումյանի մահից հետո նրան թաղում են «մեծ պատվով, ինչպես Արտաշես Արշակունի թագավորին,- գրում է Թաղիադյանը,- հայոց կաթողիկոսի, եպիսկոպոսների և ժողովրդի ահագին բազմության ներկայությամբ»:

Այս ամենը վկայում է, որ վաճառական խավը արդեն իսկ 1821թ. Շուշում այնքան էր ուժեղացել, որ միլիոնավոր կարողությունների տեր էր համարվում, վայելում մեծ պատիվ ու հարգանք և իր գաղափարախոսությունը պատվաստում բնակչության որոշ խավերին: Բնակչության վաճառական խավը, գոնե հայերի մեջ, այնքան էր աճել, որ նրա համար արդեն նեղ էին դարձել ոչ միայն սեփական քաղաքի, այլ նույնիսկ Անդրկովկասի սահ-

¹ Ճիշտ է, 1826-1828թթ. նորից վերսկսվեցին ռուս-պարսկական և ռուս-տաճկական պատերազմները, բայց նրանք ավելի ամրապնդեցին ռուսական զենքի հզորությունը

² Մ. Թաղիադյան, **Ճանապարհորդություն ի Հայս**, Կալկաթա, 1847: Մեսրոպը Թաղիադյանը նկարագրում է Մարկոս Թառումյանի մահը: Սա մահվան մահճի վրա կարգադրում է բերել զանազան մարդկանց պարտամուրհակները, դրանց թվում նաև Էջմիածնի պարտամուրհակը, որը 4000 ռուբլու մուրհակ էր ոսկով, բերել է տալիս նաև երկու քսակ ոսկի, դնում է այդի ոտած ոտի վրա և ասում. «Ով դու մոլորության չաստված, եթե ույժ ունիս, բժշկիր», և այնուհետև պարտամուրհակները վերադարձնում է պարտապաններին, իսկ ոսկին հրամայում է բաժանել աղքատներին

մանները, և Շուշու դրամատերերն իրենց առևտրական գործարքներով արդեն անցել էին Սիբիրի, Իրանի և Եվրոպայի շուկաները¹: Շուշու վաճառականների առևտրական կապիտալը ներդրումներ էր կատարում նորանոր ձեռնարկությունների մեջ՝ ձկնորսական, նավագնացության գործում և այլն:

Հետագայում Շուշու ձեռներեց վաճառականության համար պահանջվում են գործունեության ավելի լայն ասպարեզներ, և նրանցից շատերն իրենց ձեռնարկները տեղափոխում են Անդրկովկասի, Ռուսաստանի և արտասահմանի նորանոր վայրեր, այդ նոր վայրերն են տեղափոխվում և իրենք ու միայն ժամանակ առ ժամանակ, մեծ մասամբ ծերության հասակում, վերադառնում են իրենց հայրենի քաղաքը՝ *«ասպրելու իրենց վերջին օրերը՝ որպես քաղաքի հայրեր ու իշխաններ»*:

Ժամանակի ընթացքում խոշոր առևտրականներն իրենց ընտանիքներով վերջնականապես հեռանում են Շուշուց, բնակություն հաստատում այդ քաղաքից դուրս: Նրանց տեղը բռնում են նոր եկվորները, որոնք գալիս են գյուղերից, արհեստներ սովորում ու գործ սկսում և գնում նույն ճանապարհով, ինչպես և առաջինները: Շուշին յուրահատուկ իջևան էր, որտեղ պատրաստվում էին այն տարրերը, որոնք այնուհետև ցրվում էին Ռուսաստանի և այլ երկրների տարբեր կողմերը: *«Առևտրական դասակարգը Ղարաբաղի ազգաբնակչությանը հաղորդակից էր անում շահի և հարստանալու գաղափարին»*, իսկ առևտրական և արդյունաբերական կենտրոնները դառնում էին հարստանալու ասպարեզ: *«Շարժումը տարերային դարձավ»* և *«միմյանց հետևից սկսեցին գնալ և՛ արհեստավորը, և՛ երկրագործը, և՛ մտավորականը»*: *«Որտեղ հաց, այնտեղ կաց»* այս վաճառականական սկզբունքը ամենից մեծ չափով կատարվեց Ղարաբաղում²: Այս բառերով է նկարագրում պատմաբան Լեոն վաճառական դասակարգի զարգացման և տարաբաշխման պրոցեսը և դրա հետ միասին՝ Շուշու բնակչության այլ հասարակական խմբերի նոր տեղաշարժերը³:

Զձանրանալով Ղարաբաղի հայ բնակչության՝ զանազան երկրներում տարաբաշխման բարդ խնդիրների վրա՝ մատնանշենք, որ այստեղ միանգամայն ճիշտ է նկատվում առևտրական դասակարգի արագ զարգացումը

¹ Լեո, *Պատմություն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցի*, էջ 66 և հետևյալները

² Նույն տեղում

³ Նույն տեղում

Շուշուի հայ բնակչության մեջ և բուրժուական գաղափարախոսության ուժեղ ազդեցությունը բնակչության լայն խավերի վրա:

XIX դարում, անշուշտ, կատարվում է Շուշուի բնակչության և նրա տնտեսության արագ աճը: XIX դարի երկրորդ կեսին Շուշին դառնում է Անդրկովկասի խոշոր քաղաքներից մեկը:

Շուշի քաղաքը, որը դեռևս 1846թ. կոչվում էր Կասպիական մարզի Ղարաբաղի գավառի քաղաք (*«уездный город Карабахского уезда Каспийской области»*), արդեն 1852թ. Կովկասի օրացույցում¹ կոչվում էր Շամախի նահանգի գավառական քաղաք: Իր բնակչության քանակով Շուշին 1852թ. Անդրկովկասի քաղաքների շարքում չորրորդ տեղն էր գրավում՝ զիջելով միայն Թիֆլիսին, Շամախուն և Նուխուն: Շուշին ուներ 12774 բնակիչ, որից 6356-ը՝ տղամարդ, 6418-ը՝ կին: Քաղաքում կային 1846 քարաշեն տուն, 576 խանութ, սալուղիներով իրար հետ կապված 11փողոց, 6 հրապարակ, 4 քարե և 2 փայտե կամուրջ:

Բնակիչներն իրենց կազմով ներկայացնում էին՝ ուղղափառ կրոնի հոգևորականներ՝ 1 հոգի, հայ-լուսավորչական՝ 37 հոգի, կին՝ 38 հոգի, եկեղեցական ծառայողներ՝ 19 հոգի, » 33 հոգի, մուսուլման հոգևորականներ՝ 26 հոգի, » 40 հոգի, ազնվականներ խանական ընտանիքից՝ 16 հոգի, » 22 հոգի, ազնվականներ, բեկեր, չինովնիկներ՝ 10 հոգի, » 8 հոգի, » մելիքներ՝ 10 հոգի » 8 հոգի քաղաքացիական չինովնիկներ՝ 742 հոգի, » 780 հոգի, արքունական գյուղացիներ՝ 3076 հոգի, » 3035 հոգի, կալվածատիրական գյուղացիներ՝ 2381 հոգի, » 2452 հոգի²:

Այսպիսով՝ Շուշուի բնակչության հիմնական զանգվածը պատկանում էր գյուղացիական դասին, բայց այստեղ խոսքը ծագման մասին է: Կոնստանտինովիչը Շուշուի մասին գրած հոդվածում ուղղակի նշում է, որ

¹ *Кавказский календарь на 1853г. стр. 430-435 (Կոնստանտինովիչի հոդվածը)*

²² *Կոնստանտինովիչի՝ Շուշուի բնակչության քանակի մասին բերած թվերի հանրագումարը իր մանրամասնությունների մեջ չի համընկնում: Ստացվում է մի քանի տասնյակ հոգու տարբերություն, որը չի կարող ազդել մեր եզրակացությունների վրա Շուշուի էկոնոմիկայի բնույթի նկատմամբ և բացատրվում է նրանով, որ XIX դարի 50-ական թթ. վիճակագրությունը ստույգ վիճակում չէ: Այսպես, ըստ դասերի, Շուշուի բնակիչների թիվը ստացվում է 6318 տղամարդ, 6426 կին, ընդամենը՝ 12774 հոգի, ըստ կրոնի ստացվում է 6310 տղամարդ, 6421 կին, ընդամենը՝ 12731 հոգի, բացի դրանից՝ մի այլ տեղ Շուշուի բնակչության մշտական քանակը հաշվված է՝ տղամարդիկ՝ 6356 հոգի, կանայք՝ 6418 հոգի, ընդամենը՝ 12774 շունչ*

«Շուշու բնակիչները, հնարավորություն չունենալով զբաղվելու ո՛չ վարուցանքով, ո՛չ այգեգործությամբ, բացառապես նվիրված են արհեստներին ու առևտրին» (էջ 434):

Արհեստների տարածումը Շուշում 1852թ. հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում՝

ատաղձագործներ՝ 7 հոգի,
հյուսներ՝ 42 »,
որմնադիրներ՝ 38 »,
դարբիններ՝ 27 »,
կաշեգործներ՝ 27 »,
դերձակներ՝ 52 »,
գդակագործներ՝ 28 »,
թամբատակ պատրաստողներ՝ 7 »,
փականագործներ՝ 20 »,
պայտառներ՝ 19 »,
պղնձագործներ և կլայեկներ՝ 13 »,
արծաթագործներ՝ 24 »,
ժամագործներ՝ 2 »,
թամբագործներ՝ 44 »,
մաշկակարներ՝ 40 »,
թաղեգործներ՝ 12 »,
սափրիչներ՝ 25 »,
ներկարարներ՝ 15 »,
հացթուխներ՝ 21 »,
շուկաների խոհարարներ՝ 12 »,
տեղական հրուշակագործներ՝ 6 »:

Արհեստների և արհեստավորների ամփոփագրից պարզ երևում է, որ արհեստները Շուշի քաղաքում 1852թ. շատ կարևոր տեղ էին զբաղում, իսկ արհեստավորների քանակը հասնում էր 481 հոգու: Ահա, այստեղից է պարզվում միջնադարյան Շուշի քաղաքի տիպը:

Շուշում լայնորեն զարգացած էին արհեստները, մինչդեռ քաղաքը զուրկ էր խոշոր արդյունաբերական արտադրությունից: *«Շուշին չի կարող պարծենալ իր ֆաբրիկաներով: Շուշու ֆաբրիկաները տարեկան արտադրում են հազար հատից ավելի մետաքսի և կիսամետաքսի կտորներ, որոնք կոչ-*

վում են «դարայի» և «կասաբի» և վաճառվում են տեղում»: «Շուշում կա 4 հատ կաշվեգործական դաբադխանա, 2 աղյուսի գործարան, 3 ներկարան, ֆաբրիկաների և գործարանների համար նյութեր ձեռք են բերում գավառում, իսկ արտադրանքը վաճառում են տեղական բնակիչներին»¹:

Մինչդեռ արդյունաբերական արտադրանքը Շուշում աննշան չափեր է ունեցել: Բնորոշ է, որ Ղարաբաղի ներսում հաղորդակցության ուղիների թույլ զարգացման պատճառով առևտուրն ընթանում էր արտաքին առևտրի ուղիներով: *«Թավրիզից Շուշի են ներմուծում բամբակամանվածքային հյուսվածքներ, մետաքսի կտորեղեն, մահուդ, թավշյա շալեր, դիպակ, (պարջա) Բաղդադից և Բուխարայից սմուշկաններ (նորածին գառան մորթի), ծխախոտ և այլն: Նիժնի Նովգորոդից ներմուծում են մահուդներ, բամբակե և մետաքսե կտորեղեն, փոքր քանակությամբ ձենապակե և ապակե ամանեղեն, երկաթ, երկաթե և պղնձե շինվածքներ, սկյուռի մորթեղեն, ստեռրինի մոմեր, թուղթ և այլն: Թիֆլիսից ներմուծում են շաքար: Իրան արտահանում են հնչեղ դրամ, Ռուսաստան՝ քիչ քանակությամբ մետաքս, աղվեսի և կզաքիսի մորթեղեն: Շուշու բնակիչները, բացառությամբ արհեստավորների և ազնվական բեկերի, զբաղվում են տարբեր տեսակի առևտրով: Կան հարուստ վաճառականներ, գրում է Կոնստանտինովիչը,՝ որոնք շրջանառության մեջ ունեն 100-200 հազար և ավելի ռուբլի արծաթե դրամ: Նրանք տրանզիտային առևտուր են վարում Լայպցիգի, Կոնստանդնուպոլսի և Թավրիզի միջև, և շատերը մետաքսի առևտուր են անում Մոսկվայի հետ»:*

Շուշի քաղաքի բնակչության զբաղմունքների և նրա տնտեսության պատկերը 1852թ., ինչպես տեսնում ենք, շատ ցայտուն է ստացվում: Շուշին XIX դարի կեսերին ներկայանում է մեզ որպես տիպիկ միջնադարյան քաղաք, որտեղ հին արտոնյալ դասակարգերի՝ խաների, բեկերի, ազնվականների և հոգևորականների կողքին լայն զարգացում է ստացել արհեստավորական, տնայնագործական արտադրությունը խոշոր արդյունաբերական ֆաբրիկա-գործարանային արտադրության համարյա լրիվ բացակայության պայմաններում և առևտուրը, որ ստեղծել է հարուստ վաճառականների ուժեղ խումբ և մեծ քանակությամբ մանր առևտրականներ: Խոշոր առևտուրը ստացել է արտաքին առևտրի բնույթ Ռուսաստանի (Մոսկվա, Նիժնի Նովգորոդ և այլ քաղաքներ), Անդրկովկասի (Թիֆլիս) և արտասահմանյան շուկաների (Թավրիզ, Պոլիս, Լայպցիգ) հետ:

¹ Տե՛ս Կոնստանտինովիչի նույն հոդվածը Շուշու մասին

Շուշու վաճառականները, որոնք լայն առևտուր էին անում արտաքին շուկաներում, ընդհանրապես շատ քիչ էին արտահանում այն նյութերից, ինչ արտադրում էր Շուշի քաղաքը կամ Ղարաբաղը, այլ առևտրի մեջ միջնորդի դեր էին խաղում՝ կուտակելով ավելի ու ավելի միջոցներ, որոնք շատ չնչին չափով էին հատկացվում քաղաքի կամ գավառի արտադրության լայնացման գործին:

1852թ. վերաբերյալ տվյալները միանգամայն հաստատում են Մ. Թադիադյանի ասածները Շուշում առևտրական կապիտալի զարգացման մասին, որ վերաբերում են XIX դարի 20-ական թվականներին, թեև Թադիադյանը գուցե և քիչ չափազանցնում է Շուշու խոշոր հայ վաճառականների կապիտալի գումարները՝ հաշվելով այն միլիոններով: Շուշու վաճառականների կուտակած կապիտալը XIX դարի 20-ական թվականներից մինչև նույն դարի հիսունական թվականները հազիվ պակասած լինի և միլիոններից հասած մի քանի հարյուր հազարների, այսինքն՝ այն թվերի, որ բերում է Կոնստանտինոպոլիչը, այլ, ընդհակառակը, պետք է ավելացած լինի և, որ գլխավորն է, խոշոր առևտրականների քանակը, անշուշտ, մինչև XIX դարի կեսերը պետք է ավելացած լինի շնորհիվ այն բարենպաստ պայմանների, որ ստեղծված էին չունևոր բնակչության շահագործման համար ցարական ինքնակալության լծի տակ: Ազգաբնակչության առևտրական և արհեստավորական խավերի մեջ սոցիալական հակասությունները նույնպես աճել էին, մինչդեռ քաղաքի արհեստավորները, ինչպես և մանր վաճառականներն ավելի ու ավելի քայքայվում էին, խոշոր առևտրականները գնալով ավելի էին ուժեղանում՝ իրենց ձեռքը հավաքելով քաղաքը կառավարելու սանձերը և նրա կուլտուրական հիմնարկները:

դ) Շուշու տնտեսությունը և հասարակական կյանքը

XIX դարի երկրորդ կեսին

XIX դարի երկրորդ կեսին Շուշին շարունակում էր մնալ Անդրկովկասի ամենախոշոր քաղաքներից մեկը՝ 80-ական թվականներին իր բնակչությամբ զիջելով միայն Թիֆլիսին և Բաքվին: Շուշին նույնիսկ ավելի բնակիչներ ուներ, քան իր նահանգական կենտրոնը՝ Գանձակը (Ելիզավետպոլը):

Շուշու բնակչության զգալի աճին զուգահեռ՝ XIX դարի երկրորդ կեսին անկասկած տեղի է ունենում նաև նրա տնտեսության աճը: Ծավալվում են շինարարական աշխատանքներ, կառուցվում են նոր ու բարեկեցիկ բնակե-

լի շենքեր, աճում է քաղաքային տնտեսությունը, անց է կացվում կոյուղի: Գնալով ընդարձակվում են քաղաքի առևտրական կապերը: Շուշուց խճուղի է անցկացվում մինչև Եվլախ երկաթուղային կայարանը, հաղորդակցության նոր ճանապարհներով կապվում է Զանգեզուրի, Նախիջևանի և Ղափանի հետ: Շուշու վրայով քարավանային ճանապարհ է անցնում, որով քաղաք են տեղափոխվում Նախիջևանի աղը և Ղափանի պղինձը, քաղաքում ստեղծվում են բազմաթիվ խանութներ և առևտրական տներ:

Ինչպես երևում է Բաքվի արքունական պալատի գործից, քաղաքի առևտրի ընդհանուր ստուգման մատյանի համաձայն (սկսված է 1877թ. դեկտեմբերի 3-ից և վերջացրած 1880թ. ապրիլի 12-ին) Շուշիի առաջին մասում (հայկական թաղամասում) կա 371 առևտրական և արդյունաբերական ձեռնարկություն, իսկ երկրորդ մասում (մահմեդական)՝ 581 ձեռնարկություն, միասին վերցրած՝ 952 առևտրական և արդյունաբերական ձեռնարկություններ¹:

Բացի դրանից՝ Շուշի գավառի Ջրաբերդ (Челябюрт) տեղամասի համար (Челябюртский участок Шушинского уезда) բերված են գործատերերի 28 անուն-ազգանուններ և նրանց ձեռնարկությունների բնույթը:

Այս գործը, ինչպես և Բաքվի արքունական պալատի մի այլ գործ, որ վերաբերում է Շուշու գավառին և սկսված է 1876թ. դեկտեմբերի 15-ին ու վերջացված 1877թ. հունվարի 24-ին՝ ուղղված Շուշու գավառապետի կողմից Բաքվի արքունական պալատին², որոշ պատկերացում է տալիս այն մասին, թե Շուշի քաղաքում որքան առևտրական և արդյունաբերական (ավելի շատ արհեստավորական) ձեռնարկություններ կան՝ մատնանշելով նրանց տերերի անուն-ազգանունները և ձեռնարկությունների բնույթը: Քաղաքի ձեռնարկությունների ցուցակը քիչ թե շատ լրիվ է, ինչ վերաբերում է քաղաքից դուրս գտնվող ձեռնարկություններին, ապա նրանց ցուցակը թերի է: 1877-1880թթ. վերաբերող ցուցակներում խոսվում է միայն

¹ Архив Министерства внутренних дел, отдел исторический, фонд 43, опись 43-1, единица хранения 309 Մահմեդական (երկրորդ) թաղամասում ձեռնարկությունների թիվը ավելի է ստացվում, որովհետև հայկական թաղամասում մենք հանդիպում ենք միայն մի մահմեդական ազգանունի (հ. 336, բաղնիքի տեր), իսկ քաղաքի երկրորդ մասում ձեռնարկատերերի մեջ կան բազմաթիվ հայկական ազգանուններ (հ. 514, 520, 523, 524, 533, 576, 578, 579, 580 և ուրիշներ)

² См. Архив Министерства внутренних дел Азерб. ССР, отдел исторический, фонд 43, отдел I, N 273. Գործում Շուշու 970 ձեռնարկության անուն է բերված, տրված են ձեռնարկությունների տերերի անուն-ազգանունները, համարյա բոլոր անունների մոտ գրված է «շուշեցի» և «Շուշու բնակիչ»: Բայց հարց է ծագում, թե արդյոք բոլոր ձեռնարկությունները գտնվում են քաղաքում, թե նաև Շուշու գավառում

Շուշի գավառի Ջրաբերդ տեղամասի վերաբերյալ, իսկ մյուս տեղամասի նկատմամբ ոչինչ չի ասվում:

Համենայն դեպս՝ մի բան պարզ է, որ 1880թ. Շուշի քաղաքում կային մոտ 950 առևտրական և արդյունաբերական ձեռնարկություններ, իսկ 1876-77թթ.՝ դրանցից մի քիչ ավելի: Ճիշտ է, այս ձեռնարկությունները արհեստավորական-տնայնագործական էին, իսկ առևտրական ձեռնարկությունների մեջ շատերը՝ մանր խանութներ, բայց առևտրական ձեռնարկությունների տերերի մեջ կային նաև խոշոր մանուֆակտուրիստներ, գալանտերիայի առևտրականներ, այլևս չեմ խոսում այն մասին, որ կային նաև գործարանատերեր և ֆաբրիկանտներ:

Շուշին XIX դարում առևտրական բազմաթիվ կապերով կապված էր Ռուսաստանի և արտասահմանյան շուկաների հետ: Առևտրական և արհեստավորական ձեռնարկությունների շարքերը ձգված էին Շուշու հիմնական մագիստրալ գծով՝ Երևանյան փողոցով, դեպի ցած՝ սկսած Վերին դարբասից (գորանցից), փոստի մոտով դեպի Չերքեզենց խանութները, Թոփխանան, Ղափանը, Ղազանչեցոց և Ագուլյաց եկեղեցիները, այնուհետև դեպի քաղաքի մահմեդական մասը՝ Շեյթանբազարը, իսկ այդ շարքերի առանձին ճյուղերն անցնում էին դեպի հայկական թեմական դպրոցը, գնում ցած, անցնում Շուշու քաղաքային դպրոցի մոտով և նորից մտնում մահմեդական թաղամասը: Առևտրական և արհեստավորական 952 ձեռնարկությունները Շուշի քաղաքի համար, անշուշտ, մեծ թիվ է, նույնիսկ եթե նրանց մեջ գերակշռում էին մանր ձեռնարկությունները: Դրանք աշխատում էին ոչ միայն քաղաքի համար, ապրանքները և արհեստավորների արտադրանքը գնում էին Լեռնային և Դաշտային Ղարաբաղի գյուղացիները՝ ներառյալ և Ղարաբաղի քոչվոր անասնապահները, որովհետև ամբողջ Ղարաբաղում չկար մի այլ քաղաք, որն ավելի մեծ արտադրություն կամ վաճառելու ապրանքներ ունենար և կարողանար բավարարել Ղարաբաղի բնակչության սպառողական պահանջները, քան Շուշին: Բացի դրանից՝ հաշվի առնենք և այն հանգամանքը, որ Շուշու ձեռնարկությունների ապրանքները վաճառվում էին նաև Ղարաբաղի սահմաններից դուրս (Չանգեզուրում, Ղափանում և այլուր) և նույնիսկ արտասահմանյան շուկաներում: Ղարաբաղի գյուղերում նույնպես բացվում էին մանուֆակտուրա վաճառող խանութներ, մանավանդ կենտրոնական գյուղերում, որտեղով անցնում էին քոչի ճանապարհները (Աղդամում, Բարդայում, Խաչենում (Առաջածորում), Աղջաբաղիում և շատ այլ կետերում): Այդ վա-

ճառական ձեռնարկություններ բացողը կամ նրանց ապրանքներ մատակարարողը հաճախ շուշեցի առևտրականներ էին:

Միաժամանակ Շուշին դառնում է համեմատաբար խոշոր արդյունաբերական արտադրության, մանավանդ մետաքսագործության կենտրոն: Ճիշտ է, մետաքսի թել քաշող և ոլորող գործարանները մեծ մասամբ տեղավորվում էին ոչ թե բուն Շուշի քաղաքում, այլ Լեռնային Ղարաբաղի հայկական գյուղերում (Խնձրիստանում, Կրկժանում, Քարին տակ գյուղում, Դաշբուլաղում, Մղնախում, Չանախչիում, Ղշլաղում և այլ գյուղերում)¹: Մետաքսագործական արդյունաբերական ձեռնարկությունների տերերը մեծ մասամբ շուշեցի կապիտալիստներն էին (Հարունովները, Ներսեսովները, Տեր-Գրիգորյանները, Տեր-Սկրտչյանները և այլն), ձեռնարկությունների վարչության կենտրոնները գտնվում էին Շուշում: Մեզ հաջողվել է ձեռք բերել 1915թ. Շուշու գավառում եղած մետաքսի թել մանող և թել ոլորող գործարանների պաշտոնական ցուցակը, որ կազմված և ստորագրված է այդ գործարանների ավագ տեսուչների կողմից, որտեղ կան մանրամասն տեղեկություններ 22 այդպիսի գործարանների մասին՝ սկսած 1915թ. հունվարի 1-ից մինչև 1916թ. հունվարի 1-ը²: Նրանց արտադրանքն ուղարկվում էր Շուշի, Մոսկվա, Վարշավա, Մարսել:

Մեր հիշատակած փաստաթղթի տվյալները վերաբերում են 1915թ. Լեռնային Ղարաբաղի մետաքսամանվածքային և մետաքսակարժային գործարաններին, բայց երբ ի նկատի ենք առնում, թե երբ են հիմնվել այդ գործարանները, պարզվում է, որ նրանցից մոտավորապես կեսը հիմնադրված է XIX դարի 80-ական թվականներին, հետևապես այդ մասին տված տեղեկություններն իրավունք են տալիս դատելու, որ սխալ չի լինի այդ տվյալները վերագրել XIX դարի վերջին տարիներին, այսինքն՝ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին, և համարել, որ մետաքսի գործարանները Լեռնային Ղարաբաղում արդեն ամուր հիմքերի վրա էին դրված:

Մեր ասածները հաստատվում են 1893թ. «*Կովկասյան օրացույցում*» տպագրված լրացուցիչ տվյալների շնորհիվ և անմիջապես վերաբերում են

¹ *Հայ գյուղացիության թշվառ վիճակը, բանվորական ուժի էժան, համարյա ձրի օգտագործումը, բանվորական ուժի շահագործման նկատմամբ պետական վերահսկողության բացակայությունը, գյուղերում վառելիքայտի ավելի էժան լինելը, քան թե Շուշի քաղաքում, և ջրի առատությունը գավառում, որ անհրաժեշտ էր մետաքսամանվածքային արդյունաբերության համար, այս բոլորը մետաքսի արդյունաբերությունը քաշում էր դեպի գյուղերը և ոչ թե Շուշի քաղաքը*

² *Архив министерства внутр. дел Азерб. ССР, отдел исторический, фонд 875, опис 1, един. хранение 1, сведения о шелкоматериальных и шелкокрутильных заводах в Шушинском уезде в 1915г. (с 1 янв. 1915г. по 1 янв. 1916г.) по данным старшего фабричного инспектора Елисаветпольской губернии*

բնութագրվող ժամանակաշրջանին¹: Աղյուսակ 2-ը տեղեկություն է տալիս, թե որքան ֆաբրիկա և գործարան կա Գանձակում, Նուխում, Շուշում ու Շուշու գավառում, որքան բանվորներ են այնտեղ աշխատում և ինչ գումարի արտադրանք են տալիս:

Աղյուսակ 2

Քաղաքներ	Ֆաբրիկաների և գործարանների քանակը	Բանվորների քանակը	Արտադրանքի գումարը
Գանձակում	102	220	40960 ռ.
Նուխում	230	1839	526314 ռ.
Շուշում	11	32	10000 ռ.
Շուշու գավառում	74	862	330115 ռ.

Իհարկե, շատ դժվար է երաշխավորել այս թվերի ճիշտ լինելը: Սակայն այստեղ հաստատվում է մի բան. Շուշին XIX դարի վերջին հեռու էր ֆաբրիկա-գործարանային կենտրոն լինելուց, փաստորեն նա առևտրական և արհեստավորական արտադրության կենտրոն էր: Բերված փաստերի հիման վրա դժվար է ասել, թե ինչպիսի ձեռնարկություններ են Շուշու գավառի 74 ֆաբրիկա-գործարանները, բայց կասկածից դուրս է, որ նրանց զգալի քանակը մետաքս մանելու և ոլորելու գործարաններ են: Այդ մասին վկայում է նաև Նուխու գերակշռող տեղը աղյուսակում ձեռնարկությունների, բանվորների քանակի և արտադրանքի գումարի նկատմամբ: Չէ որ Անդրկովկասում XIX դարի երկրորդ կեսին մետաքսագործությունը նշանավոր տեղ էր գրավում, իսկ Նուխին այդ ժամանակ նրա արտադրության ամենանշանավոր կենտրոններից մեկն էր համարվում:

Շուշում նշանավոր էր նաև գորգերի արտադրությունը: Բրոկհաուզի և Եֆրոնի հանրագիտական բառարանում Շուշու մասին մենք կարդում ենք. *«Շուշին Կովկասում գորգագործության ամենախոշոր կենտրոնն է, որի արտադրությունը սպառվում է նահանգի սահմաններից դուրս՝ շատ հեռու, և հասնում է Մոսկվա և Պետերբուրգ: Գորգերի արտադրությունը տնայնագործական է: Գորգագործությամբ զբաղվում են հայերը և մանավանդ՝ թաթարները (կանայք): Կան մի քանի մետաքս մանող գործարաններ: Մե-*

¹ Кавказский календарь на 1883г.

տաքսի և գորգերի աշխույժ առևտուր է գնում, որը համարյա բացառապես գտնվում է տեղի հայերի ձեռքին»¹:

Եթե Բրոկհաուզի և Եֆրոնի հանրագիտական բառարանի ասածները որոշ վերապահությամբ վերագրենք XIX դարի վերջին, մենք այն ժամանակվա Շուշին կարող ենք համարել Անդրկովկասի խոշոր առևտրական կենտրոններից մեկը, որտեղ համեմատաբար թույլ էր զարգացած ֆաբրիկագործարանային արտադրությունը: Նույնիսկ գորգագործությունը, որով, ըստ Բրոկհաուզի և Եֆրոնի բառարանի, Շուշին համարվում է Անդրկովկասի ամենախոշոր կենտրոնը, նույնպես տնայնագործական բնույթ էր կրում:

Առհասարակ XIX դարի վերջին Շուշին չի կորցրել միջնադարյան քաղաքի իր բնույթը: Բնակչության արհեստավորական խավերը դեռևս շարունակում էին պահպանել համքարային կազմակերպության գծերը: Քաղաքից դուրս կազմակերպվող համքարական տոներն ու զբոսանքները դեռևս շարունակվում էին, գոյատևում էր արհեստավորների բաժանումն ըստ համքարությունների, մնում էին միսկյարների, ատաղձագործների, կոշկակարների և այլ համաքարությունները: Համքարության ներսում մնում էին վարպետները, ենթավարպետները և աշակերտները, բայց այս հին կազմակերպությունն աստիճանաբար գնում էր դեպի անկում, և զարգացող կապիտալիզմը քաղաքի «հայրեր» էր դարձրել առևտրականներին, որոնք գերակշռություն էին ստացել քաղաքային վարչության մեջ: Արդեն կապիտալիստական մրցությունը հնձում էր թուլագոր արհեստավորներին և մանր խանութպաններին և ուժեղացնում խոշոր առևտրականների գորությունը: Խոշոր առևտրականների համար քանի գնում, այնքան ավելի նեղ էին թվում հարազատ քաղաքի շրջանակները, և նրանք շարունակում էին գործադրել իրենց ունակությունները և միջոցները նոր ավելի խոշոր ձեռնարկությունների մեջ:

XIX դարի վերջը Շուշի քաղաքի բնակչության և նրա տնտեսության ամենամեծ աճի ժամանակն է, բայց և միաժամանակ դառնում է նրա անկման շրջանի սկիզբը: Քաղաքի բնակչության քանակը XIX դարի վերջից համարյա բոլորովին դադարում է աճել: Չունենալով տնտեսական նախադրյալներ՝ քաղաքը չի դառնում արդյունաբերական կենտրոն: Առևտրական զարգացման ուղիները քաղաքի համար նեղանում են, առևտրական կապերի նոր ուղիներ են հայտնվում, որոնք Շուշին թեքում են իր

¹ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, 1904, книга 79, том 40, стр. 25

կենտրոնական դիրքերից, իսկ վրա հասնող ազգամիջյան ընդհարումներն արագացնում են քաղաքի անկումը՝ հասցնելով նրան աննշան քաղաքի կացության:

ե) Շուշու տնտեսական կյանքը և հասարակական վիճակը XX դարի առաջին երկու տասնամյակում

XX դարի առաջին տասնամյակները Շուշի քաղաքի տնտեսության աստիճանական անկման պատկեր են ներկայացնում: Եթե այդ տարիները Անդրկովկասի քաղաքների, մանավանդ Բաքվի և Թիֆլիսի արագ աճման տարիներ են, ապա Շուշին, ընդհակառակը, աստիճանաբար կորցնում է իր բնակչությունը և Անդրկովկասի մի շարք փոքր քաղաքները՝ Երևանը, Թիֆլիսը, Բաթումը և այլ քաղաքներ, իրենց բնակչությամբ Շուշուց առաջ են անցնում: Հայ-ադրբեջանական արյունոտ ընդհարումները 1905 և 1906 թվականներին, իսկ ավելի ուշ՝ 1914թ., սկսած առաջին համաշխարհային պատերազմը, այնուհետև քաղաքացիական պատերազմը, մուսավաթականների պրովոկացիոն քաղաքականությունը, տաճիկների և իմպերիալիստական պետությունների ինտերվենցիան Ղարաբաղ և հայ բնակչության արյունոտ կոտորածը Շուշի քաղաքում և նրա շրջակայքում չէին կարող քաղաքը չհասցնել լիակատար անկման:

Ակամայից հարց է ծագում՝ ո՞րն է այն հիմնական պատճառը, որ Շուշի քաղաքը հասցրեց անկում ապրող քաղաքների շարքը Լեռնային Ղարաբաղում խորհրդային իշխանության հաստատման նախօրյակին: Արդյո՞ք դրա պատճառը քսաներորդ դարի միայն քաղաքական դեպքերն են և ազգամիջյան կոտորածները, որոնք ոչնչացրին քաղաքի բնակչության զգալի մասը:

Մեր կարծիքով՝ XX դարի սկզբի քաղաքական դեպքերը և ազգային կոտորածները, անշուշտ, խիստ արագացրին Շուշի քաղաքի անկման պրոցեսը, սակայն քաղաքի աստիճանական ու դանդաղ տնտեսական անկման պրոցեսը, համեմատած Անդրկովկասի այլ քաղաքների հետ, կախված էր նաև գուտ տնտեսական պատճառներից:

Իրոք, ի՞նչ ուղղությամբ պետք է ընթանար Շուշու տնտեսական զարգացումը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին: Կարո՞ղ էր արդյոք Շուշին ընթանալ խոշոր արդյունաբերության զարգացման ուղիով. իհարկե, ո՛չ: Դրա համար նա չունեի համապատասխան նախադրյալներ: Նրա աշխարհագրական դիրքը (տարածությամբ խիստ սահմանափակ Լեռնային պլա-

տոյի վրա), որտեղ տեղ չկար ընդարձակվելու ոչ միայն խոշոր արդյունաբերական արտադրության համար, այլև նույնիսկ սովորական բնակարանային շինարարության համար, նրա բարձրությունը ծովի մակերևույթից, որտեղ դժվար է երկաթուղի անցկացնել, որտեղ ջրային ռեսուրսները խիստ սահմանափակ են, այսպիսի պայմաններում Շուշին հազիվ թե կարողանար արդյունաբերական քաղաք դառնալ: Մինչդեռ Անդրկովկասի այլ քաղաքներում արդյունաբերությունը սկսել էր զարգանալ, իսկ նրանցից մի քանիսում (Բաքվում, Թիֆլիսում, Բաթումում)՝ նույնիսկ շատ արագ: Անդրկովկասի շատ քաղաքներին մոտենում էին երկաթուղիները, և նրանց համար ստեղծվում էին ինդուստրացման պայմաններ. XIX դարի 80-ական թթ. կառուցվում է Անդրկովկասի երկաթգիծը, որը միացնում է Բաքուն, Եվլախը, Գանձակը, Թիֆլիսը, Քութայիսը, Բաթումը, իսկ XX դարի սկզբներին երկաթուղին Թիֆլիսը միացնում է նաև Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Նախիջևանի և Ջուֆայի հետ:

Շուշին մնում է երկաթգծերից հեռու: Ամենից մոտ տեղադրված երկաթուղային կայանը՝ Եվլախը, գտնվում էր ավելի քան 100 կմ հեռավորության վրա, իսկ ապրանքները խճուղով Շուշի տեղափոխելը կարելի էր միայն ֆուրգոններով կամ գոմշի սայլերով: Ճիշտ է, Եվլախ երկաթուղային կայանը Շուշու համար մեծ նշանակություն ուներ որպես փոխաբեռնման կետ, որի միջոցով քաղաքը կապվում էր Անդրկովկասի և Ռուսաստանի երկաթուղային այլ կայանների հետ, բայց և այնպես Շուշու տնտեսաաշխարհագրական դիրքը իր հարմարության տեսակետից չէր կարող համեմատվել Անդրկովկասի խոշոր քաղաքների հետ, որոնք անմիջապես գտնվում էին երկաթուղիների վրա:

Այսպիսով՝ Շուշին XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին չէր կարող դառնալ արդյունաբերական քաղաք: Նրա տնտեսաաշխարհագրական դիրքի բոլոր պայմաններն աննպաստ էին դրա համար, նույնիսկ արդյունաբերական ձեռնարկությունները, այսինքն՝ մետաքս մանող և մետաքսի թել ոլորող ֆաբրիկաները (ինչպես այն ժամանակ էին անվանում՝ գործարանները) տեղադրված էին, ինչպես մենք տեսանք, ոչ թե Շուշի քաղաքում, այլ մեծ մասամբ քաղաքից դուրս՝ Լեռնային Ղարաբաղի գյուղերում:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին քաղաքի հետագա զարգացումը չէր կարող ընթանալ հին ճանապարհով, այսինքն՝ առևտրի և արհեստների զարգացման ուղղությամբ, որովհետև այդ հնարավորությունը ևս Շուշի քաղաքի առաջ խիստ սահմանափակված էր: Նախ արհեստավորական

արտադրությունն ապրում էր իր անկման վիճակը, այն դեպքում, երբ Ռուսաստանում սկսել էր զարգանալ ֆաբրիկա-գործարանային խոշոր արտադրությունը: Մյուս կողմից Շուշու, որպես առևտրական կենտրոնի, նշանակությունը, անշուշտ, նույնպես պետք է թուլանար: Չէ՞ որ Շուշին, որ առաջ գտնվում էր հաղորդակցության և առևտրական հիմնական ուղիների վրա, Ղարաբաղում, Ջանգեզուրում, Ղափանում, Նախիջևանում և նշված տարածքի սահմաններում միակ խոշոր առևտրական կենտրոնն էր, այժմ նա աստիճանաբար կորցնում էր իր այդ նշանակությունը: Սկսում էին զարգանալ Դաշտային Ղարաբաղի բնակավայրերը՝ Ադդամը, Բարդան, Կարյազիհը, կառուցվեցին նոր խճուղիներ և սայլուղիներ, որոնք իրար հետ կապեցին Դաշտային Ղարաբաղի գյուղերն ու բնակավայրերը, իսկ այդ հանգամանքը չէր կարող բացասական ազդեցություն չունենալ Շուշու առևտրի զարգացման վրա: Մյուս կողմից, շնորհիվ XX դարի երկաթուղային նոր կառուցումների, Նախիջևանը, Ջուլֆան և Արաքսի հովտի այլ կետերը նոր առևտրական կապեր ստացան և էլք ստեղծեցին դեպի Անդրկովկասի կենտրոնները:

Պարզ է, որ քաղաքի հետագա զարգացման ու աճի հնարավորությունը, նրա կարևոր տնտեսական նշանակության պահպանման ճանապարհը Անդրկովկասում XIX դարի վերջում արդեն զգալի չափով փակված էր: Բայց, իհարկե, Շուշի քաղաքի կատաստրոֆիկ անկումն, անշուշտ, կապված է այն քաղաքական դեպքերի և ազգային կոտորածների հետ, որոնք տեղի ունեցան 1905 և 1906թթ. ամռանը, իսկ հետո՝ 1918-1920թթ.:

Շուշի քաղաքն առաջին ուժեղ հարվածը ստացավ 1905թ. ամռանը (օգոստոսին) հայ-ադրբեջանական ազգային կոտորածների հետևանքով, երբ հրդեհի ենթարկվեց հայկական թաղամասի ստորին հատվածը, որը գտնվում էր Ղազանչեցոց եկեղեցուց և Թոփխանայից ցածր, այրվեցին նաև մի շարք տներ քաղաքի մյուս մասերում: Այս տեղամասում էին գտնվում ամենալավ տներն ու խանութները՝ Թոփխանայից և քաղաքի Ղանթարից սկսած մինչև Ագուլյաց եկեղեցին և ավելի ցած, հրդեհի էր մատնված նաև ադրբեջանական թաղի մի հատված քաղաքի ստորին մասում և մի փոքր ադրբեջանական թաղ քաղաքի վերին, ռուսական գորանոցի մոտ, որտեղ գտնվում էին կաթնավաճառ Նասիրի տունը և մի քանի այլ տներ: Այրվել էր և Խանդամիրյանի թատերական դահլիճը: Քաղաքի այրված մասը հետագայում չի վերակառուցվել, մինչև որ այդ ավերված ու այրված մասին 1920թ. միանում է համարյա ամբողջ ավերված հայկական քաղաքամասը:

1905թ. ազգամիջյան կոտորածներին, 1906թ. ամռանը հետևում են նոր արյունահեղ դեպքեր: Այս կոտորածների հետևանքով Շուշու բնակչության քանակը զգալի չափով պակասում է: Տեղական բուրժուազիան հեռանում է Շուշի քաղաքից և հաստատվում այլ վայրերում, հեռանում է նաև չքավոր բնակչության մի մասը՝ աշխատանք և ապրուստ փնտրելու: Այնուամենայնիվ, Շուշին շարունակում էր մնալ արհեստավորների և վաճառականների քաղաք, բայց վաճառականները դարձել էին մանր վաճառականներ, արհեստավորներն աղքատացել էին, մի խոսքով՝ քաղաքը աղքատիկ էր դարձել, մինչև որ նա ստացավ իր վերջին հարվածը խորհրդային իշխանության հաստատման նախօրյակին՝ 1920թ. մարտի 22-ին:

Շուշի քաղաքի և Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսական կացության մասին որոշ պատկերացում են տալիս այն տվյալները, որ վերաբերում են մետաքսի թել մանող և ոլորող գործարաններին, որ 1915թ. գտնվում էին Լեռնային Ղարաբաղի գյուղերում: Մետաքսի թել մանող և ոլորող ֆաբրիկաների («գործարանների») մասին Շուշու գավառում կազմել ենք հետևյալ ընդհանրացված և որոշ չափով կրճատած աղյուսակը, որի հիմքում դրել ենք Գանձակի նահանգի ավագ տեսչի գեկուցագիրն այդ գործարանների մասին¹.

¹ *Архив Министерства Внутренних дел Аз. ССР, исторический отдел, фонд 975, опись 1, единица хранения 1 "сведения о шелкомотальных и шелкокрутильных заводах в Шушинском уезде с 1-го января 1915г. по 1 января 1916г., составленные старшим фабричным инспектором Елисаветпольской губернии"*

Ըստ կարգի	Գործարանատերերի անուն, ազգանուններ	Որտեղ է գտնվում ձեռնարկը	Հիմնարկման տարեթիվը	Բանվորների քանակը								Վերածված աշխատավարձի 1/1-	Որտեղ է արտահանվում արտադրանքը	Ծանոթություն
				12-15 տարեկանից պակաս		Դեռահասներ 15-17տ.		Չափահաս (ընդամենը)						
				աղջիկ	կին	աղջիկ	կին	տղամ.	կին	տղամ.	կին			
<i>Աղյուսակ 3</i>														
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	Համբարձում Գաբրիելի Հարուկյան ժառանգների հետ (մետաքս մանելու գործարան)	Քոլաթաղ	1907	-	-	2	26	9	62	11	88	7240 ռուբ.	Մոսկվա Մարսել (Եվլախով)	մեկ շոգեկաթաս
2	Գրիգոր Հովհաննեսի Ալավերդյան (մետաքս մանելու գործարան)	Խնձրիստան	1911	-	12	-	16	2	6	2	34	3000	Մոսկվա Մարսել չի արտադրվ. պատճ. պատճ.	»
3	Դանիել Գաբրիելի Հարուկյան (մանելու և ոլորելու գործարան)	Կրկժան	1873	-	-	-	-	31	45	31	45	5411	Մոսկվա Մարսել (Եվլախով)	»
4	Նույնը (մետաքս մանելու և ոլորելու գործ.)	Խանքենդ	1900	-	-	-	-	8	40	8	40	5097 26 կ.	Մոսկ. Մարսել (Եվլախով)	»
5	Նույնը (մետաքսաթել մանելու և ոլոր. գործարան)	Քարին տակ	1880	-	-	-	-	17	60	17	60	2624. 66 կ.	Մոսկվա Մարսել (Եվլախով)	»
6	Նույնը (մետաքսաթել մանելու և ոլորելու գործարան)	Ղարաբուլաղ	1880	-	-	-	-	6	20	6	20	1722 93 կ.	Մոսկվա Մարսել (Եվլախով)	»
7	Նույնը (մետաքսաթել մանելու և ոլորելու գործ.)	Սղնախ	1882	-	-	-	-	6	15	6	15	399 02 կ.	Մոսկ. Մարսել (Եվլախով)	»
8	Նույնը (մետաքսաթել մանելու և ոլորելու գործարան)	Չանախչի	1882	-	-	-	-	8	60	8	60	3356 ռ. 95 կ.	Մոսկ. Մարսել (Եվլախով)	»

9	Բաբաջան Մկրտչի Ղազարյան	Դաշ- բու- լաղ	1905	-	22	-	12	3	11	3	45	2620 ն.	Մոսկ. արտա- սահ. Շուշի	»
10	Դավիթ Սերգեյի Ներսեսով (մետաքս մանելու գործարան)	Խնձրիս- տան	1900	-	12	-	12	2	24	2	48	3200 ն.	Մոսկվա Վարշա- վա Շուշի	»
11	Նույնը (մետաքս մանելու գործարան)	Կիշլա	1890	-	12	-	20	2	24	2	56	3480 ն.	Մոսկվա Շուշի	»
12	Դանիել Սերգեյի Ներսեսով - Դավիթ Սերգեյի Ներսեսովին պատկանող մետաքս մանող գործ. վարիչ	Ղայ- բալի- քենդ	1900 երկ. անգ. հրդ. հ. 1912	-	10	-	15	4	12	4	87	2700 ն.	Մոսկվա Վարշա- վա	»
13	Դանիել Սերգեյի Ներսեսով – մետաքս մանող գործարանի վարիչ	Շուշի- քենդ	1885	-	5	-	12	2	22	2	39	3280 ն.	Մոսկվա Վարշա- վա Շուշի	»
14	Տեր-Գրիկորով Բեգլյար Հակոբի (մետաքս մանող գործարան)	Կայա- րալի	1901	-	15	-	15	4	10	4	40	1231 ն.	Մոսկվա	»
15	Ն. և Ա. Տեր- Մկրտիչներ (մետաքս մանող գործարան)	Զար- դա- նաշեն	1905	-	-	-	-	7	30	7	30	1048 ն. 23 կ.	Մոսկվա Մարսել	»
16	Նույնը (մետաքսաթել մանելու գործարան)	Տող կապ. Շուշու միջո- ցով	-	-	-	-	8	8	30	8	38	3479	Մոսկվա Մարսել	»
17	Նույնը (մետաքսաթել մանելու գործարան)	Թաղ- լար	-	-	-	-	-	8	50	8	50	4341 ն.	Մոսկվա Մարսել	»
18	Համբարձում Գաբրիելի Հարունյան (մետաքսաթել մանող գործ.)	Խնա- ծախ	1892	-	-	2	30	10	76	12	106	16810	Մոսկվա Մարսել	երկու շոգե կաթսա
19	Համբարձում Գաբրիելի Հարունյանի ժառանգները	Բալ- լուջա	1888	-	-	3	48	17	91	20	139	21960	Մոսկվա Մարսել	մեկ շոգե կաթսա
20	Բաբաջան Մկրտչի Ղազարյան (մետաքսաթել մանող գործ.)	Կա- րաքե- թուկ	Հայտ նի չէ գն. է	-	16	-	16	2	8	2	40	2500	Մոսկվա արտա- սահ. Շուշի	»

21	Կոնստանդին Ավետիսի Հովակիմյան (թել մանող գործարան)	Սելդի-շեն	1899	-	15	1	22	2	15	3	52	3700	Մոսկվա և տեղում	»
22	Ալեքսանդր Շամիլի Տեր-Իսրայելյան (վարձակալ. շ. Հարունյանի ժառ. կողմից (մանվածքային գործարան)	Բա-դարա	1901	-	-	2	25	8	70	10	95	1500	Մոսկվա Մարսել	»

1915թ. մետաքսի արդյունաբերության նկատմամբ մեր ներկայացրած այս տվյալներից, որ տալիս է գործարանների տեսուչը Շուշու գավառի մասին, պարզ երևում է, որ մետաքսի արդյունաբերությունը Լեռնային Ղարաբաղում դեռևս խոշոր տեղ է գրավում: Նա ներկայացնում է 22 մետաքսի թել մանող գործարան, որից 6-ն ունեին նաև մետաքսի թել ոլորելու ձեռնարկություններ:

Գործարաններում աշխատող բոլոր բանվորների քանակը հասնում էր 1341 հոգու, որոնցից 1177 հոգի կանայք էին, 164 հոգի՝ տղամարդ: Կանանց աշխատանքն այս գործարաններում պարզապես գերակշռում է, որովհետև նրանց աշխատանքը գործարանատերերի կողմից անհամեմատ ավելի ցածր էր գնահատվում: Բոլորովին աննշան էր անչափահաս և դեռահաս կանանց աշխատանքի վարձատրությունը, ուրեմն և բանվորուհիների թիվն այդ հասակում բավական մեծ քանակ էր կազմում: Գործարաններում աշխատող անչափահաս (12-ին մինչև 15 տարեկանից պակաս հասակ ունեցող) աղջիկների թիվը հավասար էր 119 հոգու, իսկ դեռահաս (15-17 տարեկան) բանվորուհիների թիվը՝ 295 հոգու:

Բոլոր գործարանները, բացառությամբ մեկի (ցուցակում 18), օգտվում էին մեկական շոգեկաթսայով:

Լեռնային Ղարաբաղի 22 գործարաններում աշխատող բանվորների տարեկան աշխատավարձը հասնում էր 112,268 ռուբլու (չհաշված կոպեկները): Շուշու գավառի գործարաններն իրենց արտադրանքը բացառապես արտահանում էին Մոսկվա, Մարսել, Վարշավա կամ արտասահմանյան այլ քաղաքներ, սպառվում էր նաև Շուշիում: Արտասահման ուղարկվող արտադրանքը մեծ մասամբ անցնում էր Եվլախով:

1915թ. վերաբերող մեջբերած տվյալները մնացին Շուշու անցյալ փառքի և գալիքի անկման կենդանի վկայություններ: Վրա էին հասնում Շուշու վերջնական անկման տարիները:

1918-1920թթ. իմպերիալիստական պետությունների և Ադրբեջանի ազգայնական կուսակցությունների դրդումով ու անմիջական մասնակցությամբ արյունալի կոտորածներ են սկսվում Լեռնային Ղարաբաղի առանձին շրջաններում, որոնք վերջանում են 1920թ. մարտի 22-ին Շուշի քաղաքի հայկական մասի լիակատար ավերումով ու հրդեհումով: Դրան հետևում է այն, որ քաղաքը դատարկվում է իր բնակչությունից: Նախ քաղաքից փախչում է հայ բնակչությունը, ապա սկսում են հեռանալ նաև ադրբեջանցիները:

Շուշին դադարում է լինել Ղարաբաղի խոշոր առևտրական և արհեստավորական կենտրոնը, նա շուտով կորցնում է նաև Ղարաբաղի վարչական կենտրոն լինելու իր իրավունքը: Նրա տեղը գրավում է Ստեփանակերտը, որը, շնորհիվ իր մի շարք առավելությունների, 1923թ. դառնում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի վարչական կենտրոնը:

ԳԼՈՒԽ III

ՇՈՒՇՈՒ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐԻՑ

ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Յուրաքանչյուր քաղաքի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային աճի, մասնավորապես նրա զարգացման էտապների և բեկումնային պահերի մասին հաճախ կարելի է դատել նրա բնակչության թվի փոփոխությամբ: Բնակչության դինամիկան, քաղաքի ծագման օրերից սկսած, կարող է միաժամանակ նրա պատմական զարգացման ճիշտ պարբերացման չափանիշ հանդիսանալ:

Դառնալով Շուշի քաղաքին՝ նկատենք, որ միշտ չէ, որ մենք բավարար տվյալներ ունենք այդ քաղաքի բնակչության թվի ու կազմի մասին նրա զարգացման բոլոր էտապներում: Դա առավելապես վերաբերում է Շուշու զարգացման սկզբնական էտապներին, թեև հետագա շրջաններում էլ բնակչության թվին վերաբերող տվյալները հաճախ ստույգ չեն:

Շուշու բնակչության թիվը որոշելու հարցում մեզ համար աղբյուրներ են հանդիսացել.

- 1) հին նշանավոր ճանապարհորդների ցուցումները.
- 2) Շուշում ըստ ընտանիքների կազմած կամերալ ցուցակները, որտեղ նշված են ընտանիքների բոլոր անդամները (посемейные списки).
- 3) 1897թ. համառուսական, 1921, 1926 և 1959թթ. համամիութենական մարդահամարների տվյալները,
- 4) *"Кавказский календарь"* պաշտոնական օրացույցի տվյալները¹,
- 5) առանձին ուսումնասիրություններում հանդիպած թվերը:

Վերոհիշյալ աղբյուրները համարժեք չեն. նրանցում բերվում են հակասական տվյալներ, որոնք ճշգրտման կարիք ունեն: Համենայն դեպս, մեզ հայտնի աղբյուրները որոշ քննադատական մոտեցումով հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու Շուշու բնակչության թվի և ազգային կազմի մասին²:

¹ Այդ օրացույցները հրատարակվել են Թիֆլիսում՝ սկսած XIX դարի 40-ական թթ. մինչև 1916 թվականը, և մեծ մասամբ տալիս են Շուշում կազմված ընտանեկան ցուցակների թվերը

² Այս տեսակետից բնորոշ է «Ազգագրական հանդեսի» առաջին համարում (Թիֆլիս, 1897թ.) լույս տեսած Երվանդ Լալայանի «Վարանդա» աշխատության և Լ. Աթարբեկյանի «Վիճակագրական տեղեկություններ» վերնագիրը կրող հոդվածի այն ցուցումը, որտեղ հեղինակը, նշելով իր աղբյուրները, մասնավորապես 1886թ. ընտանեկան ցուցակների հիման վրա կազմած "Свод статистических данных о населении Закавказья" աղբյուրը, գրում է. «Այս հիմնարկությունների հավաքած նյութերի ձեռնահատությունը վիճակագրության գործում չափազանց կասկածելի է». «նրանց նյութերի վրա հիմնվող մեր տեղեկությունները բնականաբար միայն մոտավորապես ճիշտ են», բայց «այդ թվերը ևս ընդունակ են

Թե որքան բնակչություն է ունեցել Շուշին մինչև Փանահ խանին ենթարկվելը և Ղարաբաղի խանության կենտրոն դառնալը, մեզ հայտնի չէ: Միայն կարելի է ենթադրել, որ նա շատ բնակչություն ունենալ չէր կարող, այլապես այդ մասին այս կամ այն կերպ հայտնի կլիներ:

Փանահ խանի ժամանակ՝ XVIII դարի 50-ական թվականներին, Շուշին դառնում է բերդաքաղաք և խանի բնակության վայրը: Որպես Ղարաբաղի խանության կենտրոն՝ Շուշին արագորեն սկսում է աճել, գնալով ավելանում է նրա բնակչությունը:

Երբ բերդի կառուցումն ավարտելուց մի տարի հետո Իրանի Մահմեդ Հասան խան Ղաջարը (Աղա Մահմեդ շահ Ղաջարի հայրը) հարձակվում է Շուշու վրա, նրա դեմ ընդհանուր ուժերով դուրս են գալիս մահմեդականներն ու հայերը և մեծ վնաս հասցնում նրա բանակին: Մահմեդ Հասան խանը չի էլ կարողանում մոտենալ քաղաքի պարիսպներին և հետ է նահանջում: Պարզ է, որ Շուշին իր կառուցման հենց առաջին օրերից դարձել էր հզոր բերդաքաղաք և չէր կարող առանց զգալի պաշտպանողական ուժերի լինել: Այդ մասին Ջամալ Ջիվանշիրը գրում է, որ Փանահ խանը, հիմնելով Շուշի բերդը, *«այնտեղ է տեղափոխել Շահբուլաղում բնակվող բոլոր ռայյաթներին, նաև ազնվական մարդկանց ընտանիքներին, մելիքներին, ծառայողներին և քեղիտուղաներին (գյուղական տանուտերերին) և նրանց տեղ է հատկացրել բերդի մեջ բնակվելու համար»*¹:

Ղարաբաղի խաները քաղաքի պաշտպանության համար չէին կարող վստահել միայն բերդի անառիկությանը և նորակառույց ամուր պարիսպներին, ուստի ամեն կերպ աշխատում էին ավելացնել քաղաքի բնակչությունը: Ըստ երևույթին, Շուշու հայ բնակչությունը սկզբում կազմում էր պարիսպներ ու շենքեր կառուցող բանվորների և արհեստավորների հիմնական մասը, որոնց շուտով միանում են նաև առևտրով զբաղվողները²:

Մեզ հայտնի է, որ Շուշու նորակառույց բերդի առաջին բնակիչներից էին խանի բարեկամ և հավատարիմ դաշնակից Մելիք-Շահնազարը և նրա

ընդհանուր գծերով ցույց տալ» վիճակագրական մի քանի երևույթների զարգացումը Շուշու գավառում: Նույն համարում Ղազար Տեր-Ղազարյանը, «Տնտեսական դրությունը Վարանդայում» հոդվածում (էջ 77-100), խոսելով «Кавказский календарь»-ի մասին (որի մի քանի համարների վրա նա հենվում է), նույնպես պահանջում է նրանց նկատմամբ քննադատական մոտեցում, ասում է. «Անկարելի է այնտեղից արտագրել թվեր անհոգ մնալով նրանց ճշտության նկատմամբ»

¹ Տե՛ս Мирза Джемал Дживаншир, *"История Карабаха"*, Баку, 1959, стр. 72 и след.

² Մահմեդական բնակչության մեջ գերակշռում էին ռայյաթները, քոչվորությամբ զբաղվողները, նորարները, բեկերը, զինվորական դասը

մարդիկ: Շուտով Շուշի են տեղափոխվում զգալի թվով հայեր նաև Արաքսի շրջանի գյուղերից՝ Նախիջևանի խանության սահմաններից: Դեռևս մինչև Ղարաբաղը ռուսական տիրապետության տակ անցնելը, այսինքն՝ Ղարաբաղի խանության ժամանակշրջանում, Շուշու հայերը բաժանվում էին դազանչեցոց (Շահկերտից եկած), ագուլեաց (Ագուլիսից եկած) և դարաբաղոց (հետագայում Թազա ժամի) եկեղեցական ծխերի: Ըստ Լեոյի՝ այս հայերը Շուշի էին տեղափոխվել՝ բնակվելու բերդի հիմնադրման հենց առաջին տարիներից¹: Մի քանի տասնյակ տարի հետո Շուշում բնակություն են հաստատում նաև մեղրեցիները՝ կազմելով առանձին եկեղեցական համայնք²:

Բացի Շահկերտի, Ագուլիսի և Մեղրու՝ Շուշի գաղթած հայերից՝ քաղաքի բնակչության մեջ հետզհետե աճում էր նաև Ղարաբաղի գյուղերից քաղաք տեղափոխված հայերի թիվը, մանավանդ XIX դարի ընթացքում, երբ Ղարաբաղում հաստատվում է Ռուսաստանի տիրապետությունը: Սակայն որքա՞ն էր Շուշու բնակչությունը XVIII դարի վերջերին, երբ գոյություն ուներ Ղարաբաղի խանությունը, և այդ բնակչության քանի՞ տոկոսն էին կազմում հայերը: Այդ հարցին ճիշտ պատասխանելու համար մենք թեև անմիջական սկզբնաղբյուրներ չունենք, բայց XIX դարի 20-ական թվականներին Շուշում եղած ճանապարհորդների ցուցումները և մի շարք այլ տվյալներ հիմք են տալիս պնդելու, որ Ղարաբաղի խաների տիրապետության օրերին, այսինքն՝ XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին Շուշու մշտական բնակչությունը հասնում էր մի քանի հազարի: Ադրբեջանում կան պատմաբաններ, որոնք հակված են չափազանցնելու Շուշու բնակչության թիվը՝ համարելով 10 հազարից շատ ավելի, համեմատելով այն 16-րդ դարի Շամախի քաղաքի բնակչության հետ³: Սակայն այս պնդումը մենք անհիմն ենք համարում: Խանական տիրապետության տարիներին Շուշու մշտական բնակչության թիվը հազիվ թե հասներ 10 հազարի: Ճիշտ է, պատերազմական իրադարձությունների ժամանակ քաղաքում կարող էր հավաքվել համեմատաբար մեծ բազմություն՝ պաշտպանություն փնտրե-

¹ Լեո, *Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի*, Թիֆլիս, 1914, էջ 61-63

² Այս ծխերի մասին խոսում է XIX դարի 20-ական թթ. նշանավոր պատմագիր Մ. Թադիադյանը իր «Ճանապարհորդություն ի Հայս» գրքի մեջ՝ չհիշատակելով մեղրեցոց եկեղեցին: Ըստ երևույթին մեղրեցիները Թադիադյանի այցելությունից հետո են տեղափոխվել Շուշի

³ Տե՛ս Փ. Алиев, *Города Северного Азербайджана во второй половине 19-го века (диссертационн. работа)*, Баку, 1957, см. Архив института истории АН Азерб. ССР, инв. N 510

լով բերդի ամուր պարիսպների մեջ, բայց մեզ հետաքրքրում է քաղաքի մշտական բնակչությունը:

Պրոֆեսոր Ի. Պետրուշևսկին իր «*Աղբբեջանի խանությունները XVIII դարի երկրորդ կեսին*» հոդվածում գրում է, որ միայն հինգ քաղաքներ՝ Դերբենդը, Ղուբան, Բաքուն, Գանձակը և Շուշին, ունեին յուրաքանչյուրը 5 հազարից մի քիչ ավելի բնակիչ¹: «*Աղբբեջանի պատմության*» մեջ² ասված է, թե Շուշին պաշտպանելու համար հավաքվել էր 15 հազար հոգի, սակայն այս թիվը ևս քաղաքի մշտական բնակչության վկայությունը չէ, մանավանդ, որ նույն գրքի 380-րդ էջում պարզորոշ գրված է, որ «*XVIII դարի վերջին Հյուսիսային Աղբբեջանի և ոչ մի քաղաք 6 հազարից ավելի բնակիչ չունեի*»:

XIX դարի 20-ական թվականներին Շուշու բնակչության մասին որոշ տեղեկություններ են տալիս հայտնի ճանապարհորդներ Մեսրոպ Թաղիադյանը և անգլիացի Գևորգ Կեպպելը: Առաջինը Շուշում եղել է 1821թ. Եփրեմ կաթողիկոսի հետ, այն ժամանակ, երբ Ղարաբաղը փաստորեն արդեն գտնվում էր ռուսական տիրապետության տակ, իսկ Մեհտի խանն էլ դեռ պահպանում էր խանության որոշ արտոնություններ: Թաղիադյանը գրում է, որ Շուշում բնակվում են հայեր և թուրքեր: «*Հայերը Շուշում ունեն երեք եկեղեցի՝ Ագուլեցվոց, Ղարաբաղցվոց և Ղազանչվոց և կազմում են 500 տուն (ծուխ)*³»: Եթե ընդունենք, որ յուրաքանչյուր ծուխ բաղկացած էր մոտավորապես հինգ հոգուց, քաղաքի հայ բնակչության թիվը կկազմեր մոտ 2500 հոգի:

Երկրորդ նշանավոր ճանապարհորդը՝ անգլիացի Գևորգ Կեպպելը, իր գրքում⁴ պնդում է, որ 1824թ., երբ նա եղել է Շուշում, այդ քաղաքում բնակվում էին 2 հազար տուն (այսինքն՝ մոտավորապես 10 հազար հոգի), որոնց 3/4-ը կազմում էին թաթարները: Այսպիսով, Շուշու բնակչությունը XVIII դարի վերջի համեմատությամբ զգալի չափով աճել էր, որ միանգամայն հավանական է ռուսական տիրապետության օրերին, երբ երկրում խաղաղություն էր տիրում:

¹ Տե՛ս *Архив института истории Академии наук Азерб. ССР, Баку, 1958*

² Տե՛ս *История Азербайджана, т. 1, Баку, 1958*

³ Տե՛ս Մեսրոպ Թաղիադյան, *Ճանապարհորդություն ի Հայս, Կալկաթա, 1847, էջ 286*

⁴ Кеппель Г., *Личный рассказ о поездке из Индии в Англию в 1824г. Шуши քաղաքին վերաբերող հատվածի անգլիական բնագրից կատարած ռուսերեն թարգմանությունը տե՛ս Աղբբեջանական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի արխիվում, հ. 878*

Մի այլ պատմական աղբյուրում¹, որ վերաբերում է XIX դարի 30-ական թվականներին և պաշտոնական հրատարակություն է, մենք գտնում ենք Անդրկովկասի մի քանի քաղաքների բնակչությանը վերաբերող հետևյալ թվերը, որոնց համաձայն՝ կարելի է որոշել Շուշու բնակչության թիվը և նրա տեղը Անդրկովկասի այլ խոշոր քաղաքների շարքում.

Աղյուսակ N 4

N	Քաղաքներ	Տների (ծխերի) քանակը	Շնչերի քանակը				
			Հայեր	Վրացիներ	Թուրքեր	Այլ ազգ	Ընդամենը
1	Թիֆլիս	4936	9447	1947	187	-	11581
2	Նուխի	2791	827	-	6558	-	7385
3	Երևան	2750	2148	-	3752	-	5900
4	Շամախի	2233	566	-	5000	-	5566
5	Շուշի	1698	2392	-	2667	-	5059
6	Բաքու (ֆորշտատի հետ)	1358	184	-	3709	-	3893
7	Նախիջևան	1330	988	-	1882	-	2870
8	Ղուբա	645	-	-	1984	-	1984
9	Օրդուբադ	804	84	-	1684	-	1768

Մեր բերած աղյուսակի թվերը բացարձակ ճիշտ համարել չի կարելի, քանի որ կազմված են առանց ստույգ մարդահամարի, վերաբերում են միայն քաղաքաբնակ գլխավոր ազգություններին և այլն, սակայն այս մոտավոր թվերի հիման վրա կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացության.

1. XIX դարի 30-ական թթ. Շուշին իր բնակչության թվով Անդրկովկասի խոշոր քաղաքներից մեկն էր, գրավում էր 5-րդ տեղը Թիֆլիսից, Նուխուց, Երևանից, Շամախուց հետո և զգալի չափով գերազանցում էր Անդրկովկասի մյուս քաղաքներին: Այդ բանը հաստատվում է նաև մյուս աղբյուրներով:

2. Շուշու բնակիչների թիվը պետք է հաշվել ոչ թե 5059 շունչ, այլ դրա կրկնակին, այսինքն՝ մոտավորապես 10 հազար շունչ, որովհետև աղյուսակում նշված են միայն արական սեռին պատկանողները, ինչպես այդ

¹ *Обозрение Российский владений Закавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, т. 4, Санкт-Петербург, 1836, стр. 361-370*

արվում էր այն ժամանակ: Մեր բերած թիվը (10 հազար բնակիչ) համապատասխանում է Շուշու բնակչության մասին Կեպպելի վերոհիշյալ տեղեկանքին:

3. Հայերն այդ շրջանում Շուշու բնակչության փոքրամասնությունն էին կազմում, սակայն մահմեդականների թիվը հայերից այնքան էլ մեծ չէր:

Շուշում բնակվող հայերի թվի մասին տվյալներ է բերում Լեոն իր «Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի պատմության» մեջ՝ Ղարաբաղի կոնսիստորիայի N15 գործի հիման վրա: Ըստ այդ փաստաթղթի՝ Շուշու հայերը ըստ եկեղեցական ծխերի կազմում էին¹.

Աղյուսակ N 5

N	Եկեղեցական ծխեր	Ծխերի թիվը	Շունչ		
			արական	իգական	միասին
1	Ագուլյաց եկեղեցի	447	1304	1174	2478
2	Ղազանչեցոց եկեղեցի	367	1221	1014	2237
3	Մեղրեցոց եկեղեցի	102	241	217	458
	Ընդամենը՝	916	2766	2405	5171

Աղյուսակից երևում է, որ Շուշու հայերը 1840թ. կազմում էին 5171 շունչ: Քաղաքաբնակ մահմեդականների հետ միասին 1840թ. Շուշու բնակչության ընդհանուր թիվը 10 հազարից ավելի պետք է լիներ, որովհետև մահմեդականները դեռևս մեծամասնություն էին կազմում:

1852թ. «Кавказский календарь»-ում բերվում են Անդրկովկասի քաղաքների բնակչության թվին վերաբերող մի շարք տվյալներ, որոնք օգնում են որոշելու Շուշու բնակչության ազգային կազմը և նրա տեղը Անդրկովկասի քաղաքների շարքում².

¹ Տե՛ս Լեոն, *Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի*, էջ 64: Այս ցուցակի թվերի հանրագումարը մեր կազմածն է

² Տե՛ս «Кавказский календарь» на 1852г., статья Константинович, "Шуша", стр. 430-435. Շուշու բնակչության թիվը «Кавказский календарь»-ի 1851թ. տված ցուցակում աննշան չափով տարբերվում է նույն թվականի համարում տպագրված Կոնստանտինովիչի բերած թվերից, որը չի խանգարում ընդհանուր առումով որոշելու Շուշու տեղը մնացած քաղաքների շարքում

N	Ըստ ազգային կազմի ու կրոնի	Բնակիչների թիվը		
		տղամարդ	կին	ընդամենը
1	Հայեր	3133	3232	6355
2	Մահմեդականներ	3175	3196	6371
3	Ուղղափառներ (ռուսներ)	2	3	5
	Ընդամենը՝	6310	6421	12731

Այս թվերից պարզ երևում է, որ Շուշու բնակչությունը 1840 թվականից հետո աճել է՝ հասնելով 12731-ի, իսկ քաղաքում բնակվող հայերի ու մահմեդականների թիվը 1852թ. համարյա հավասարվել էր:

Հետաքրքիր է իր բնակիչների թվով Շուշու գրաված տեղն Անդրկովկասի այլ քաղաքների շարքում, որ երևում է *"Кавказский календарь"*-ի 1852թ. տվյալների հիման վրա մեր կազմած հետևյալ աղյուսակից.

Քաղաքներ	Բնակչության թիվը
Թիֆլիս	34,888
Շամախի	19,558
Նուխի (1854թ.)	17,943
Շուշի	12,774
Երևան	12,603
Ախալցխա	12,374
Դերբենդ	12,216
Ալեքսանդրապոլ	11,280
Գանձակ (1854թ.)	10,938
Ղուբա	9,143
Բաքու	7,431
Նախիջևան	4,889
Քութայիս	2,723

Ինչպես երևում է աղյուսակից, Շուշին 1852թ. եղել է Անդրկովկասի ամենամեծ քաղաքներից մեկը՝ իր բնակչությամբ գրավելով 4-րդ տեղը: Շուշուց ավելի բնակչություն ունեին միայն Թիֆլիսը՝ Անդրկովկասի ամենախոշոր քաղաքը, Շամախին և Նուխին: Շուշին երկու անգամ ավելի բնակիչ ուներ, քան Բաքուն, ավելի մեծ էր, քան Գանձակը, Երևանը, Ախալցխան, Դերբենդը, Ալեքսանդրապոլը, երեք անգամ ավելի, քան Նախիջևանը, իսկ Քուրայիսը Շուշու համեմատությամբ աննշան բնակավայր էր:

Երկու տարի անց Շուշու բնակչության թիվը հասնում էր արդեն 15194 հոգու¹, իսկ 1860թ., համաձայն Շուշում կազմած ընտանեկան ցուցակների, քաղաքում բնակվում էր 17,484 մարդ, որ կազմում էր 2966 ընտանիք (ծուխ): Առաջին (հայկական) քաղաքամասում բնակվում էր 9533 շունչ, իսկ երկրորդում (մահմեդականների)՝ 7951 շունչ, այսինքն՝ առաջինից 1582 հոգով պակաս: Այսպիսով, Շուշու բնակչությունը 6 տարվա ընթացքում ավելացել էր ավելի քան 2 հազար շնչով, իսկ հայերն արդեն կազմում էին քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը²:

1873թ. Շուշում կազմած ընտանեկան ցուցակների համաձայն³ Շուշու բնակչության թիվը հասել էր 22,086-ի, այսինքն՝ 1860թ. համեմատությամբ աճել էր համարյա 5 հազարով: Աննշան չափով տարբերվում է նույն թվականի համարում տպագրված Կոնստանտինովիչի բերած թվերից, որ չի խանգարում ընդհանուր առումով որոշելու Շուշու տեղը մնացած քաղաքների շարքում:

Աղյուսակ N 8

Ըստ ազգությունների	Ծուխ	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը
Հայեր	2,288	6,996	5,480	12,476
Մահմեդականներ	1,483	5,192	4,418	9,610
Ընդամենը	3,771	12,188	9,898	22,086

¹ Տե՛ս «Кавказский календарь» на 1954г.

² Տե՛ս «Камеральное описание города Шуша за 1860г.», Архив министерств. внут. дел. Азерб. ССР, фонд 10, ед. хран. 48, лист 1-1025, ուր տրված են առաջին և երկրորդ քաղաքամասերում բնակվող ընտանիքների անվանական ցուցակները՝ կազմված 1860թ. հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսներին: Այս ցուցակները վավերացված են բազմաթիվ ստորագրություններով: Գրքի մեջ կանանց անունները բերված չեն, ցույց է տրված միայն նրանց թիվը

³ Տե՛ս «Камеральное описание г. Шуши за 1873г.», Архив министерств. внутр. дел Азерб. ССР. фонд 43, опись 1, 9, 13. Այս ընտանեկան ցուցակները կազմված են Շուշում 1873թ., սակայն գրքի մեջ 557 թերթից մինչև 565 թերթը և 939 թերթից մինչև 997 թերթը ավելացված են նոր ընտանիքներ, որոնք բնակություն են հաստատել քաղաքում 1873թ. ցուցակները կազմելուց հետո: Հավելումն ի նկատի առնելով՝ քաղաքի բնակիչների թիվը հասնում էր 24,014 հոգու: Մեր կազմած աղյուսակում հաշվի են առնված միայն 1873թ. հիմնական ցուցակները

Այսպիսով՝ 70-ական թվականներին ևս Շուշու բնակչությունն ուժեղ թափով շարունակում էր աճել, և Շուշին մնում էր Անդրկովկասի մեծ քաղաքների շարքում: Բնակչության ազգային կազմի մեջ ավելի ևս հաստատվում է հայերի մեծամասնությունը:

XIX դարի վերջին տասնամյակներում Շուշում բնակվողների թվի մասին քիչ թե շատ վստահելի տվյալներ մեզ տալիս են 1886թ. կազմված ընտանեկան ցուցակները, որոնց համաձայն՝ քաղաքում բնակվում էր 26,806 հոգի (տղամարդ՝ 15,786, կին՝ 11,020):

Այս թվերը հանդիպում են նաև *"Кавказский календарь"*-ի 1893, 1897, 1896, 1900 թվականների համարներում, հետևապես նաև 1897թ. համառուսական մարդահամարից հետո, ըստ որի՝ Շուշու բնակիչների թիվը հասնում էր 25,656-ի (13,282 տղամարդ, 12,374 կին)¹: Այսպիսով՝ *"Кавказский календарь"*-ը շատ հաճախ էր անդրադառնում 1886թ. ընտանեկան ցուցակների թվերին՝ հաճախ նույն համարներում բերելով նաև 1897թ. համառուսական մարդահամարի թվերը:

Համեմատելով 1886թ. ընտանեկան ցուցակների թվերը Շուշու բնակիչների քանակի մասին 1873թ. ցուցակների հետ՝ նկատում ենք, որ քաղաքի բնակչության աճի տեմպերը զգալի չափով նվազել է. բնակչությունը 13 տարում ավելացել է միայն 4,5 հազարով, իսկ 1897թ. մարդահամարի համեմատությամբ՝ 24 տարում միայն 3,5 հազարով: Սակայն Շուշին XIX դարի վերջերին դեռևս մնում է տարածաշրջանի ամենամեծ քաղաքների շարքում՝ գրավելով երրորդ տեղը Բաքվից ու Գանձակից հետո:

1897թ. համառուսական մարդահամարի համաձայն՝ տարածաշրջանի քաղաքների բնակիչների թվի մասին հետևյալ տվյալներն ունենք.

Աղյուսակ N 9

Բաքու	112,253 բնակիչ
Գանձակ	32,090 »
Շուշի	25,646 »
Նուխի	24,811 »
Շամախի	20,000 »

Այստեղ պարզ երևում է, որ XIX դարի վերջին առանձնապես ուժեղ չափով աճել է Բաքուն՝ որպես բուն զարգացող արդյունաբերական

¹ Նույն թվերն են բերվում *"Брокгауз-Ефрон"* հանրագիտարանի 79-րդ գրքում: Բնակչության 56,5 տոկոսը կազմում են հայերը, 43,2 տոկոսը՝ մահմեդականները

կենտրոն: Շուշուց առաջ է անցել Գանձակը, սակայն Շուշին մնացած քաղաքներից ավելի բնակչություն ունի:

1897թ. համառուսական մարդահամարի տվյալները, ըստ երևույթին, ավելի վստահելի են, և եթե 1886թ. Շուշում կազմած ընտանեկան ցուցակները ստույգ են, ապա դուրս է գալիս, որ Շուշու բնակչությունը 1897թ. 1886-ի համեմատությամբ արդեն պակասել է: Մենք կարծում ենք, որ XIX դարի 90-ական թվականներին Շուշու բնակչությունը կամ պակասել է, կամ նրա աճը դանդաղել է: Հավանական է, որ Շուշու բնակչության թիվը XIX դարի վերջին կամ XX դարի սկզբին 33 հազարից շատ չի ավելացել: Հենվելով Շուշու գավառապետի հաշվետվության վրա, որ ներկայացված է եղել Գանձակի նահանգապետին 1895թ., Երվանդ Լալայանը և Լևոն Աթաբեկյանը «Ազգագրական հանդեսի»¹ Բ գրքում¹ Շուշու բնակիչների թիվը համարում են 33,252 հոգի²: «Кавказский календарь»-ի վերջին համարներում Շուշու բնակչության թվի մասին տվյալները մենք համարում ենք անհիմն ու անհավանական³: Թե ինչ տվյալների վրա են հիմնված այդ չափազանցված թվերը, մեզ հայտնի չէ, բայց ակնհայտ է, որ XIX դարի վերջերից և մասնավորապես XX դարի սկզբից քաղաքի բնակչությունը պետք է հետզհետե պակասեր, որովհետև այդ շրջանում Անդրկովկասում արագորեն աճում էին Բաքուն և Թիֆլիսը, որոնք դեպի իրենց էին քաշում մասնավորապես Շուշու և Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության զգալի մասը: Շուշին կորցնում էր իր դիրքը Անդրկովկասի առևտրական ուղիների կենտրոնում, թուլանում էր նրա կապը նաև արտասահմանյան շուկաների հետ: Առաջ էին գալիս նոր երկաթուղիներ, որոնք դեպի իրենց էին ձգում Անդրկովկասի առևտուրը և արդյունաբերական բեռները, սակայն չէին անցնում Շուշու տարածքով: Ղարաբաղի ներսում, Շուշի-Եվլախ խճուղային գծից բացի, կառուցվում էին նոր ճանապարհներ, որոնք անցնում էին Ղարաբաղի դաշտային մասով: Առաջ են գալիս տնտեսական և առևտրական կենտրոններ (Ադդամը և ուրիշներ), գնալով Շուշին աստիճանաբար կորցնում էր իր գերակշռող տնտեսաաշխարհագրական դիրքը:

¹ Տե՛ս Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս, 1897, էջ 31 և 56

² Մոտավորապես նույն թիվն է տալիս նաև Ա-Դոն իր «Հայ-թուրքական ընդհարումները Կովկասում» գրքում (Երևան, 1907), այն է, որ Շուշում բնակվում էր 33 հազար մարդ, որից հայեր՝ 18 հազար, թուրքեր՝ 14 հազար, այլ ազգություններ՝ հազար

³ Այսպես՝ 1898թ. համարում Շուշու բնակիչների թիվը նշվում է 34.118 մարդ, 1915թ. համարում՝ 39.950, նույն և հաջորդ տարվա համարներում՝ նույնիսկ 42.586

Այս բոլորին 1905-1906թթ. ավելանում են հայ-թուրքական արյունալի ընդհարումները, որոնց հետևանքով Շուշում ոչնչացման ու կրակի է մատնվել հայկական ու թուրքական թաղամասերի զգալի մասը, ավերվել են հարյուրավոր տներ ու խանութներ, սպանվել հարյուրավոր մարդիկ¹:

Այսպիսով՝ տնտեսական ու քաղաքական պայմաններում Շուշու բնակչությունը երբեք չէր կարող ավելանալ և հասնել 39-42 հազարի, ինչպես անհիմն կերպով վկայում են *“Кавказский календарь”*-ի վերը նշված համարներից մի քանիսը, այլ քաղաքը աստիճանաբար պետք է դատարկվեր:

Վերջին հարվածը քաղաքին հասցնում են 1918-1920թթ. դեպքերը՝ թուրքերի մուտքը քաղաք (1918թ.), մուսավաթականների կործանարար քաղաքականությունը, որի հետևանքով երբեմնի ծաղկած և Անդրկովկասի նշանավոր քաղաքներից մեկը վերածվեց կիսաավերակ ու աննշան մի բնակավայրի:

1920թ. ավերումից հետո՝ 1921թ., երբ Ղարաբաղում խորհրդային կարգեր էին հաստատվել, Շուշին ուներ միայն 9223 բնակիչ, իսկ այնուհետև ավելի նվազեց՝ 1923թ.՝ 6965, 1926թ.՝ 5104, 1939թ.՝ 5428, իսկ 1959թ. մարդահամարի համաձայն՝ միայն 6,1 հազար բնակիչ²:

Այսպիսով՝ Շուշու բնակիչների թիվն անընդհատ պակասում էր նույնիսկ խորհրդային իշխանության առաջին տարիների ընթացքում՝ մինչև 1926թ., իսկ այնուհետև՝ մինչև 1959թ., ավելանում է ընդամենը մեկ հազարով: Կոտորածների հետևանքով փոխվում է նաև քաղաքի բնակչության ազգային կազմը. 1926թ. բնակիչների 96 տոկոսը կազմում էին ադրբեջանցիները (4900 հոգի), 1,8 տոկոսը՝ հայերը:

Շուշու բնակչության արագ վերականգնելուն խանգարում էր մի հանգամանք ևս: 1920թ. ավերումից հետո Շուշին դադարում է մնալ որպես գավառական կենտրոն: Ադրբեջանում կազմակերպվում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ, որի կենտրոնը 1923թ. հուլիսի 7-ին հաստատվում է Խանքենդին, որը նույն թվի նոյեմբերի 23-ին ստանում է Ստեփանակերտ անունը:

Ստեփանակերտը շատ առավելություններ ուներ՝ նորակազմ ինքնավար մարզի կենտրոնը դառնալու, քան Շուշին: Նա ծովի մակերևույթի համեմատությամբ ավելի ցածր է տեղադրված (նրա միջին բարձրությունը

¹ Տե՛ս Ա. Ղն, *Հայ-թուրքական ընդհարումները Կովկասում*, Երևան, 1907

² Տե՛ս *“Бакинский рабочий”* օրաթերթի 1959թ. սեպտեմբերի 24-ի համարը

հավասար է 837 մետրի, իսկ Շուշու բարձրությունը հասնում էր 1300-1500 մետրի), Ստեփանակերտը ինքնավար մարզում ավելի կենտրոնական դիրք էր գրավում, նրա հաղորդակցության ուղիներն ավելի հարմար էին, քան բարձրավանդակի գագաթին ընկած Շուշին: Ստեփանակերտը Եվլախ երկաթուղային կայարանին ավելի մոտ էր, և հետագայում այդ քաղաքը երկաթուղի անցկացնելու համար ավելի նպատակահարմար էր: Բացի այս բոլորից, Շուշին, որ մի ժամանակ գտնվում էր հաղորդակցության գլխավոր ուղիների կենտրոնում և կապում էր Ղարաբաղը Զանգեզուրի, Ղափանի, Նախիջևանի և Իրանի հետ, ինչպես ասացինք, XIX դարի վերջերից կորցրել էր իր տնտեսաաշխարհագրական դիրքի այդ առավելությունները: Այս բոլորին պետք է ավելացնել նաև այն, որ Ստեփանակերտը ընդարձակվելու ավելի հարմարություններ ուներ, քան Շուշին, որի տեղանքն անհարթ էր, իսկ տարածությունը՝ սահմանափակ: Այս պատճառներով Ստեփանակերտն արդարացիորեն հաղթահարեց Շուշուն՝ որպես Լեռնային Ղարաբաղի կենտրոն, և իբրև բնակավայր՝ արագորեն զարգացավ՝ դառնալով Ղարաբաղի ամենամեծ քաղաքը՝ խիստ ետ թողնելով Շուշուն: Այդ երևում է հետևյալ թվերից¹.

Աղյուսակ N 10

1855թ. Խանքենդում բնակվում էին 95 հոգի,
1897թ.՝ 1494 հոգի,
1917թ.՝ 1524 հոգի,
1923թ.՝ 2300 հոգի,
1924թ.՝ Ստեփանակերտում բնակվում էր 2465 հոգի,
1926թ.՝ 3189 հոգի,
1933թ.՝ 5463 հոգի,
1939թ.՝ 10548 հոգի,
1956թ.՝ 17430 հոգի,
1959թ.՝ 19600 հոգի:

Այսպիսով, Ստեփանակերտը դառնում է Լեռնային Ղարաբաղի արդյունաբերության, առևտրի, տրանսպորտի ու մշակույթի գլխավոր կենտրոնը: Իսկ Շուշին նախատեսվում էր դարձնել առողջարանային քաղաք:

¹ Թվերը վերցված են «Кавказский календарь»-ից, 1854թ. համառուսական մարդահամարի տվյալներից (1897թ.), խորհրդային վիճակագրական աղյուսակներից և այլն

ԳԼՈՒԽ IV

ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Եթե Շուշին անցյալում, մասնավորապես՝ XVIII և XIX դարերի ընթացքում հանդիսացել է Անդրկովկասի խոշոր քաղաքներից մեկը նրա քաղաքական ու տնտեսական կյանքում, ապա փոքր չի եղել նրա խաղացած դերը XIX դարի հայկական մշակույթի զարգացման մեջ: Դեռևս XIX դարի 20-ական թվականներին Շուշում հիմք է դրվում հայկական տպագրության գործին, որը շարունակվում է մինչև քաղաքի հայկական մասի կործանումը: Շուշում XIX դարում բացվում են մի շարք ուսումնարաններ՝ ռուսերեն, հայերեն և աղբյուրներեն, որոնք վերածվում են խոշոր մշակութային կենտրոնների՝ անդրկովկասյան չափանիշով:

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ՇՈՒՇԻՈՒՄ

Հայկական տպագրությունը սկիզբ է առել դեռևս 1512թ. Վենետիկում, և առաջին մեկուկես տասնյակ տպարանները հիմնվում ու աշխատում էին արտասահմանում:

Անդրկովկասի առաջին հայկական տպարանը հիմնվում է Էջմիածնում՝ 1771թ., այնուհետև հայկական տպարան հիմնում են Ռուսաստանում՝ Անդրկովկասից դուրս (Պետերբուրգում, Նոր Նախիջևանում, Աստրախանում, Մոսկվայում), վերջապես 1823թ. հայկական տպարան հիմնվում է նաև Թիֆլիսում, որից հետո 1828թ.՝ Շուշում: Այսպիսով՝ Շուշում հիմնած տպարանն Անդրկովկասի հայկական տպարաններից երրորդն է՝ Էջմիածնի և Թիֆլիսի տպարաններից հետո:

1822թ. մի խումբ բողոքական միսիոներներ (այսպես կոչված՝ «*Բազելի քարոզչական ընկերությունը*») Պետերբուրգում ռուսական կառավարությունից թույլատրություն են ստանում՝ Շուշում տարածելու իրենց քարոզչական գործունեությունը: Այս ընկերությունն Ավգուստ Դիտրիխտի և Ֆելիցիան Չամբեգայի ղեկավարությամբ ժամանում է Շուշի 1823թ. և այստեղ սկսում ոչ միայն իրենց կրթական-դաստիարակչական, այլև դավանաբանական եռանդուն աշխատանքները: 1827թ. միսիոներները հայ աշակերտների համար բացում են դպրոց, ապա, Մոսկվայից բերել տալով հայերեն նորաձույլ տառեր և տպագրիչ, հիմնում են տպարան, որը սկսում է աշխատել 1828թ.՝ 7-8 տարվա ընթացքում հրատարակելով հայերեն մի շարք գրքեր ու գրքույկներ: Չբավականանալով Շուշում կատարած

հրատարակություններով՝ Բագելի քարոզչական ընկերությունը գրքերի մի մասը տպագրել է տալիս Մոսկվայում՝ Լազարյան ճեմարանի տպարանում¹:

Բագելի միսիոներական ընկերության գործունեությունը Շուշում սկզբում խանդավառությամբ և խրախուսանքով է ընդունվում Եփրեմ կաթողիկոսի կողմից, բայց Հովհաննես Կարբեցու ժամանակ այդ ընկերության գործունեության դեմ դիմադրություն է կազմակերպվում Էջմիածնում, որը տեղիք է տալիս խլրտումների, և հարցը վերջանում է նրանով, որ Կովկասի գլխավոր կառավարիչ Ռոզենի դիմումով և Ռուսաստանի ներքին գործերի մինիստրի գրությամբ միսիոներների գործունեությանը Շուշում վերջ է տրվում: Միսիոներները Շուշում (1836թ.) վաճառում են իրենց ձեռնարկությունները, գույքն ու հեռանում, տպարանն էլ անցնում է Ղարաբաղի թեմի վարչությանը:

Բագելի քարոզչական ընկերությունն իր ուշադրությունը կենտրոնացրել էր համարյա միայն հայերի վրա: Այս ընկերությունը Շուշում և Մոսկվայում տպագրել է 11,679 օրինակ հայերեն, 728 օրինակ պարսկերեն, 147 օրինակ թուրքերեն և 100 օրինակ եբրայերեն գրքեր:

Ինչ վերաբերում է Շուշում հրատարակված հայերեն գրքերին, որոնց օրինակների հետ մենք ծանոթացել ենք Երևանի հանրային և Մատենադարանի գրադարաններում, ստորև տալիս ենք նրանց համառոտ ցանկը: Այս հրատարակությունները մեծ մասամբ կրոնական-քարոզչական բնույթ են կրում, բայց կան նաև աշխարհիկ բովանդակությամբ գրքեր, բառարաններ, քերականական ձեռնարկներ:

1. *Պատմություն Սուրբ Գրոց (թարգմանություն ռուսերենից)*, 44 էջ, Շուշի, 1828թ.:
2. *Ընթերցուածք ի Ս. Գրոց հին կտակարանի (ի պիտոյ վարժարանաց)*, 28 էջ, Շուշի, 1829թ.:
3. *Հավաքումն Աստուածային վկայութեանց*, 184 էջ, Շուշի, 1829թ.:
4. Պողոս Ներսիսեանց Ղարաբաղցի, *Համառոտ հայկական քերականություն*, 30 էջ, Շուշի, 1829թ.:
5. Հովսեփ Արցախեցի, *Համառոտ բառագիրք ի գրաբարե յաշխարհաբարն (ի պիտոյ համբակաց)*, 398 էջ, Շուշի, 1830թ.:
6. *Ժամանակի վերջն (թարգմանություն)*, 46 էջ, Շուշի, 1832թ.:

¹ Տե՛ս Լեո, «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի», Թիֆլիս, 1914, էջ 84 և հետ. Գարեգին Լևոնյան, *Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը*, Երևան, 1946, էջ 231-233

7. *Աւետարանի ճշմարտութեան և գորութեան համար (թարգմանություն),* Շուշի, 1833թ.:

8. Կիւրեղ Երուսաղեմցի, *Ճառ վասն տասն հրամանաց հավատոց,* 46 էջ, Շուշի, 1833թ.:

9. *Ճանապարհորդութիւն առ բարեպաշտ կեանս (թարգմանություն),* 150 էջ, Շուշի, 1833թ.:

10. *Քարոզ ավագ ուրբաթ օրին համար,* Շուշի, 1833թ.:

11. *Մեղքը խաղ անելու բան չէ (թարգմանություն),* 14 էջ, Շուշի, 1833թ.:

12. Չամչեան Միքայել, *Քերականութիւն հայկազեան լեզուի,* 328 էջ, Շուշի, 1833թ.:

13. *Վարդապետութիւն Քրիստոսի խաչին համար,* 77 էջ, Շուշի, 1833թ.:

Ինչպէս երևում է մեր ներկայացրած ցուցակից, վերջիններիս մի մասը փոքրիկ գրքույկներ են, բայց նրանց մեջ կան և այնպիսիները, որոնք 150-ից մինչև 400 էջի են հասնում: Գրքերի մի մասը թարգմանություն է, բայց կան և ինքնուրույն աշխատություններ: Մի շարք հրատարակություններ կատարված են դասավանդմանը ծառայեցնելու նպատակով (ցուցակում՝ N2, 4, 5, 12): Արժեքավոր աշխատություն է Հովսէփ Արցախեցու՝ գրաբարից աշխարհաբար կազմած բառարանը:

Չափազանց բնորոշ է այն հանգամանքը, որ Բագելի քարոզչական ընկերությունն առաջին անգամ գործածության է հանում աշխարհաբար լեզուն. 1834թ. այդ ընկերությունը Մոսկվայում լույս է ընծայում աշխարհաբար լեզվով իրենց թարգմանած ավետարանը:

Ինչպէս ասացինք, Բագելի քարոզչական ընկերության գործունեությունը և հրատարակչական աշխատանքները Շուշում սկզբնական շրջանում ոչ միայն թույլատրվում են, այլ նույնիսկ խրախուսվում լուսավորչական եկեղեցու ներկայացուցիչների կողմից: Այսպէս՝ նրա հրատարակած 2-րդ գրքի (*«Ընթերցուածք ի Սուրբ Գրոց»*) առաջին էջում տպագրված է՝ *«Հրատարկութիւն տեառն Եփրեմի կաթողիկոսի ամենայն հայոց»*, իսկ N6 և N12 գրքերի վերնագրերի տակ ասված է, որ այս գրքերը հրատարակված են *«հրամանաւ տեառն Բաղդասարայ Բշխանի Ջալալեանց»*:

Ինչպէս վերը նշեցինք, 1837թ. Բագելի քարոզչական ընկերության գործունեությանը ռուսական կառավարության կարգադրությամբ վերջ է տրվում Շուշում, և նրանց գույքը վաճառքի հանվում: Ընկերության Շուշու տպարանը գնում է Բաղդասար Միտրոպոլիտը, որը 1836թ.՝ *«Պոլոժենիայից»* հետո հետևյալ տարին, նշանակվել էր Ղարաբաղի առաջնորդ և

կոնսիստորիայի նախագահ: Ղարաբաղի այս հոգևոր վարչության տպարանում տպագրական գործը Շուշում շարունակվում է հետևյալ տարիներին՝ որոշ ընդմիջումներով¹: Այս տպարանի առաջին գործն է Բայրոնի «Շիլլոնյան կալանավորի» տպագրությունը (Շուշի, 1837)՝ Մովսես Զոհրայանի թարգմանությամբ: Այնուհետև այստեղ տպագրվում են Եսայի կաթողիկոս Հասան Ջալալյանի «Պատմություն կամ ինչ-ինչ անցից դիպելոց յաշխարհն Ադվանից» (Շուշի, 1839), Դերժավինի «Աստվածը» (թարգմանություն), Մալլանթյանց Միքայել (ծայրագույն վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցոյ) «Համառոտություն փոքր քերականութեան գրաբար լեզուի հայոց» (առաջին մասն), 86 էջ, Շուշի, 1839թ., Հովսեփ Արցախեցի՝ «Առաջին մաս փիլիսոփայութեան, որ ասի տրամաբանութիւն, Համառոտեալ ի բուն տրամաբանութենէ վարդապետին Կորդոնոյի», 246 էջ, Շուշի, 1840թ., «Մաշտոց», «Տետր այբբենարան», «Կրօնագիտություն» և այլն:

Լեոն իր «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի» գրքում նշում է, որ Բագելի քարոզչական ընկերությունից Ղարաբաղի թեմական առաջնորդի և կոնսիստորիայի իրավասությանն անցած տպարանում Շուշիում հայերեն լեզվով տպվել են հետևյալ գրքերը.

1. «Խորհրդատետր».
2. «Մաղնու» (սինոդի հավանությամբ):
3. «Եփրեմ Խորին»:
4. «Ժամագիրք» (սինոդի հավանությամբ), 1837թ.:
5. Բայրոն, «Շիլլոնյան կալանավորը», 1837թ., Շուշու այդ տպագրությունը չկա, բայց անշուշտ, դա այն է, որ տպագրվել է Զոհրայանի ուսանավորների մեջ, որ կոչվում է «Պարապոյ ժամք»: Տպագրված է Շամախում 1856թ.:
6. Վարդապետ Հովսեփ Տեր-Ավագյան, «Տրամաբանութիւն», 1840թ.:
7. Նույն հեղինակը, «Վահան ուղղափառաց»:
8. Ավագ սարկավագ Գրիգոր Տեր-Ավագյան, «Կրօնագիտություն կամ հոգեվարժություն քրիստոնեական», 1849թ.:
9. Գրիգոր Տեր-Ավագյան, Դերժավին - «Աստված» (թարգմանված հրաշալի գրաբարով):
10. Եսայի կաթողիկոս Հասան Ջալալյան, «Պատմություն կամ հիշատակ ինչ-ինչ անցից դիպելոց յաշխարհն Ադվանից», 1839թ.:

¹ Տպարանը դադարելով, երբեմն վերանորոգվելով՝ աշխատում է մինչև XX դարի 10-ական թթ. (Լեո, «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոցի», Թիֆլիս, 1914, էջ 122)

11. «Մաշտոց», 1840թ.:

12. Սալլանթյանց Միքայել (ծայրագույն վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցի), *«Համառոտություն փոքր քերականության գրաբար լեզուի հայոց»* (առաջին մասն), 86 էջ, 1839-1840թթ.:

13. «Տետր այբբենական»:

Բագելի քարոզչական ընկերությունից Ղարաբաղի թեմական առաջնորդի և կոնսիստորիայի իրավասությանն անցած տպարանը Բաղդասար միտրոպոլիտի կյանքի վերջին տարիներին դադարեցրել էր իր աշխատանքը: Բաղդասար միտրոպոլիտի մահից հետո (1854թ.) Վեհապետյանը փորձում է միջոցներ ժողովել Շուշու ունևորներից Մ. Չամչյանի ընդարձակ քերականությունը տպագրել տալու համար, բայց դա նրան չի հաջողվում, և ինքը ստիպված է լինում այդ կատարել իր հաշվին (1859թ.): Այնուհետև նա դիմում է Մոսկվայում բնակվող հարուստ Հովհաննես Հովնանյանին՝ խնդրելով նվիրել Շուշու տպարանին մի ձեռքի մամուլ և հայերեն տառեր, որ և ստանում է: Տպարանը սկսում է կոչվել *«Տպարան Սրբոյ Էջմիածնի»* և գտնվում է կոնսիստորիայի հսկողության տակ: Այս տպարանում հրատարակվում է Մաթևոս կաթողիկոսի *«Ներածություն աստուծաբանական դիտելաց»* գիրքը (200 էջ, Շուշի, 1863թ.), բայց հետևյալ տարին թեմական դպրոցի հոգաբարձության (հոգաբարձու Համբարձում-բեկ Սարուխանյան) դիմումով Հովհ. Հովնանյանը հաստատում է, որ տպարանը նվիրել է ոչ թե Էջմիածնին, այլ Ղարաբաղի հոգևոր թեմական դպրոցին, և այնուհետև այստեղ 1864թ. հրատարակված գիրքը լույս է տեսնում թեմական դպրոցի տպարանում: Այդ գիրքը գիտության մագիստրոս Կ. Էզյանցի *«Ներքինն կեանք հին Հայաստանի»* նշանավոր աշխատությունն է, որը լույս է տեսել Շուշում 1864թ.: Այն թարգմանված է ռուսերենից Պերճ Պոռոջյանի ձեռքով (որն այն ժամանակ աշխատում էր Շուշու թեմական դպրոցում) և կազմում է 200 էջ: Թարգմանական լեզուն աշխարհաբար է:

1864թ. հետո Շուշում հոգևոր թեմական դպրոցի տպարանը հետզհետե հասնում է քայքայման: Այս տպարանում 1874թ. մեծ դժվարությամբ հաջողվում է տպագրել Խորեն Ստեփանի *«Հայկական աշխարհ»* ամսագրի մի քանի համարները և միայն 80-ական թվականներին, երբ Շուշում նոր հիմնվում են բողոքական Միրզաջան Մահտեսի Յակոբյանցի և Բագրատ Տեր-Սահակյանի տպարանները, նրանց դեմ մրցելու նպատակով թեմական դպրոցի հատկացրած միջոցներով և հանգանակած գումարներով

1885թ. նորից բացվում է «Հոգևոր տեսչություն» տպարանը, որը նշանավոր արտադրանք չի տալիս: Այստեղ տպագրված քիչ թե շատ նշանավոր աշխատություններից մեզ հայտնի են Մանուկ Աբեղյանի «Նմուշները» (բանաստեղծությունների ժողովածու), որի առաջին էջում հանդիպում ենք. «Տպարան հայոց հոգևոր տեսչության», Շուշի, 1888թ., որը 108 էջ է կազմում:

1881թ. Շուշում սկսում է աշխատել Միրզազան Մահտեսի Յակոբյանցի տպարանը, որը XIX դարի վերջում տալիս է բավական եռանդուն տպագրական արտադրություն: Այս տպարանում լույս է տեսնում Բաֆֆու «Խենթ»-ի առաջին հրատարակությունը («Արկածներ վերջին ռուս-թուրքական պատերազմից»), հրատարակիչ՝ Աբել Դավթյան Ապրեսյանց, տպարան Միրզազան Մահտեսի Յակոբյանց, առաջին հրատարակություն, Շուշի, 1881թ., 400 մեծադիր էջ:

Այս տպարանում նույն թվականին տպագրվել են Նիկոլայոս Տեր-Ավետիքյանի ոտանավորները «Քնար խոսնակ» վերնագրով (Շուշի, 1881թ., 36 մեծադիր էջ), որը մասամբ թարգմանություններ են Հայնեից, Պուշկինից, Լերմոնտովից, Գյոթեից, Շիլլերից, Դոբրոյուբովից, իսկ մասամբ ինքնուրույն են (օրինակ՝ «Շուշեցու Հայաստանը», «Շուշեցու իդեալը» (խանութպան դառնալու մասին) և այլն):

1882թ. մայիս ամսին Շուշում լույս է տեսնում «Գործ» գրական, քաղաքական ու ազգային ամսագրի առաջին համարը, որի խմբագիր-հրատարակիչը Սիմեոն Հախումյանն էր: Այնուհետև «Գործի» մնացած համարների հրատարակությունը, 1883թ. սկսած, տեղափոխվում է Թիֆլիս¹, սակայն խմբագրությունը 1883թ. դեռևս մնում է Շուշում, իսկ 1884 թվականին նա էլ է տեղափոխվում Թիֆլիս:

¹ «Գործ» ամսագրի 2-րդ գիրքը, լույս է տեսել Թիֆլիսում 1883թ. ապրիլ ամսին՝ 1 վերնագրի տակ, և բաղկացած է ընդամենը 16 էջից: Այդ համարի ծանոթության մեջ նշված է, որ «Գործի» գրաքննությունը կատարվողության հրամանով տեղափոխված է Թիֆլիս, ուստի մենք ամսագիրը հրատարակում ենք Թիֆլիսում, բայց խմբագրությունը մնում է Շուշում

«Գործի» 3-րդ գրքի (1884թ. հ. 1) խմբագրումն ու հրատարակությունը տեղի են ունենում Թիֆլիսում: Մա «Գործի» երրորդ և վերջին համարն էր, որ բաղկացած էր 96 էջից

«Գործի» 1884թ. հ. 1-ը խմբագրականի մեջ կոչվում է «Գործի» երրորդ հատոր, նշանակում է, որ «Գործի» խմբագրությունը յուրաքանչյուր տարի լույս է ընծայել մեկական գիրք: Պարզ է, որ «Գործը» առանձին հաջողություն չի ունեցել: Վերջին գրքում խմբագիրը գանգատվում է, որ «բաժանորդների թիվը հասնում է 70-ի, դրանցից մեծ մասը՝ անվճար», խմբագրությունը միջոցներ չի ունեցել լրիվ չափով հրատարակելու ամսագիրը, այլ բաց է թողել 1883թ. բարակ հատորներ «Գործի» շարունակության իրավունքը օրենքի առաջ պահպանելու համար: Նույնն էլ արել է 1884թ.՝ հույս ունենալով հետագայում կանոնավոր ամսագրի հրատարակության գործը

1886թ. Շուշում՝ Մ. Մահտեսի Յակոբյանցի տպարանում, լույս է տեսնում Սկայորդու (Լեոյի) «*Նոր ցավ*» գրվածքը (202 էջ):

1894թ. նույն տպարանը լույս է ընծայում Ֆիրդուսու չափածո գրվածքը, որը կոչվում էր «*Ֆիրդուսի՝ Չոհակ-Բյուրասպի Աժդահակ*» (ամբողջ վեպը Շահնամեից), թարգմանեց բնագիր պարսկերենից Սամուել Գյուրգադեանցը (44-22 էջ և ցանկ):

1896թ. Շուշու նույն տպարանում Երվանդ Լալայանի հրատարակությամբ լույս է տեսնում մեր նշանավոր «*Ազգագրական հանդեսի*» Ա գիրքը, որի ազգագրական բաժինը կազմում է 380 մեծադիր էջ, և ուր տրված է Ե. Լալայանի ընդարձակ հոդվածը՝ նվիրված հայ ազգագրության տեսությանը, Լ. Բաբայանի հոդվածը Խոջալուի գերեզմանների մասին, Ռ. Վիրիսովի հոդվածը «*Կովկասի տեղը քաղաքակրթության պատմության մեջ*» (Լ. Բաբայանի թարգմանությամբ), Ե. Լալայանի ընդարձակ աշխատությունը Ջավախքի մասին (էջ 216-371) և մի շարք այլ հոդվածներ: Որպես այդ համարի հավելված՝ գրքին կցված է մարդակազմությանը նվիրված ևս մեկ բաժին (130 էջ): «*Հանդեսին*» կցված են քարտեզներ, ժողովրդական եղանակների ձայնագրության (Կարա-Մուրգայի) և այլն: «*Ազգագրական հանդեսի*» հաջորդ համարների հրատարակությունը Շուշուց տեղափոխվում է Թիֆլիս: Հանդեսի երկրորդ (Բ) գրքում (1897թ.) հրատարակվում է «*Վարանդա*» ընդարձակ աշխատությունը (Ե. Լալայանի խմբագրությամբ և մասնակցությամբ Լ. Աթաբեկյանի, Ղազար Տեր-Ղազարյանի), որը հարուստ ազգագրական նյութ է տալիս Շուշու, նրա գավառի և մասնավորապես՝ Վարանդայի մասին: Այնուհետև «*Ազգագրական հանդեսը*» շարունակում է տպագրվել Թիֆլիսում նույն ծավալով, մոտ մեկուկես տասնյակ տարի, որոնց ընթացքում հրատարակվում են 20-ից ավելի համարներ¹:

Ինչպես երևում է բերած նյութերից, XIX դարի վերջին տասնամյակներում տպագրական գործը Շուշում լայնորեն ծավալվում է: Շուշում աշխատում էին երեք տպարան (հոգևոր վարչության, Մ. Հակոբյանի և Բ. Մահակյանի), որոնք հնարավորություն ունեին տպագրելու բավական խոշոր ու արժեքավոր գրքեր և ամսագրեր: Այստեղ լույս էին տեսնում մեր նշանավոր գրողների և ամսագրերի անդրանիկ հրատարակությունները:

¹ Տե՛ս տեսք 13, էջ 21 և տեսք 14, էջ 8

XIX դարի 90-ական թթ. սկսած՝ հոգևոր վարչության տպարանը փաստորեն դադարեցնում է իր գոյությունը, քայքայ XX դարում հիմնում է մի նոր տպարան՝ Բաբաջանյանի տպարանը: Հրատարակության գործը Շուշում հայերեն շարունակվում է մինչև 1920թ.: Այդ մասին վկայում է ստորև բերած՝ Շուշում հրատարակված թերթերի ցուցակը.

1. «*Գործ*» ամսագիր - խմբագիր-հրատարակիչ՝ Միմեոն Հախումյան, 1882թ. (1-ին հատոր):

2. «*Ազգագրական հանդես*» - խմբագիր-հրատարակիչ՝ Ե. Լալայան, 1896թ. (1-ին հատոր):

3. «*Ղարաբաղ*» - եռօրյա գրական-հասարակական թերթ, խմբագիր-հրատարակիչ՝ Ն. Յարամիշյան, (1911թ. 13 համար, 1912թ. 6 համար. «*Ղարաբաղի*» խմբագիրը 1911-1912թթ. եղել է Միմ. Տեր-Մինասյանը, որի մահից հետո խմբագիր եղել է Ն. Յարամիշյանը):

4. «*Պայքար*» - քաղաքական թերթ, 1914-1917թթ.:

5. «*Փայլակ*» - քաղաքական-հասարակական, սոցիալ-դեմոկրատական շաբաթաթերթ, հրատարակիչ՝ Լ. Վարդապետյան, խմբագիր՝ Խաչիկ Սամվելյան, 1915թ.:

6. «*Ծիածան*» - գրական-գեղարվեստական և քննադատական ամսագիր: Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Մ. Պետրոսյան, 1919թ., տպարան Բաբաջանյանի:

7. «*Ապարաժ*» - քաղաքական-հասարակական և գրական երկշաբաթաթերթ, օրգան հայ հեղափոխական դաշնակցության Շուշվա կոմիտեի, խմբագիր՝ Հայր. Մուսայելյան, 1917-1919թթ., տպարան Բաբաջանյանի:

8. «*Աշխատանք*» - քաղաքական-հասարակական, սոց.-հեղափոխական լրագիր, 1917թ.:

9. «*Ասպարեզ*» - օրգան հայ հեղափոխական դաշնակցության, խմբագիր՝ Հ. Մուսայելյան, 1917թ. (1-9 համար), տպարան Բաբաջանյանի:

10. «*Նեցուկ*» - հասարակական-քաղաքական լրագիր, հրատարակություն ՌՄԴԲԿ Շուշվա կոմիտեի: Խմբագիր՝ Ա. Հովհաննիսյան, 1917թ. (լույս է տեսել ընդամենը 8 համար):

11. «*Արցախ*» - քաղաքական-հասարակական և գրական շաբաթաթերթ: Ազգային խորհրդի օրգան: Խմբագրական կոլեգիա, 1919թ.:

12. «*Ղարաբաղի սուրհանդակ*» - լրագիր, կոալիցիոն կառավարության պաշտոնական հրատարակչություն, միայն 1919թ.:

13. «Նոր կյանք» - հասարակական-քաղաքական օրգան, հրատարակություն սոց.-դեմոկրատական խմբակի, միայն 1919թ.: Տպարան Բաքա-ջանյանի:

14. «Գյուղացիական կոմունա» - օրգան Ղարաբաղի և Զանգեզուրի գյուղացիական առաջին ինտերնացիոնալ համագումարի (հայերեն, ռուսերեն և թուրքերեն), 1921թ. (մեկ կամ երկու համար):

15. «Եռանդ» - հրատարակության թվականն անհայտ է:

1920թ. Շուշու հայկական մասի ավերումից և Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի վարչական կենտրոնը Ստեփանակերտ տեղափոխվելուց հետո հայերեն հրատարակչության գործը Շուշում համարյա բոլորովին դադարում է:

ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸ ՇՈՒՇՈՒՄ (ԴՊՐՈՑՆԵՐ)

Շուշին, XVIII դարից սկսած, եղել է Անդրկովկասի խոշոր կրթական լուսավորչական կենտրոններից մեկը: Նա ունեցել է բազմաթիվ դպրոցներ և մշակութային այլ հաստատություններ, որոնց կատարած դերն անժխտելի է:

Դեռևս Ղարաբաղի խանության ժամանակաշրջանում Շուշում մեշիդներին կից գոյություն ունեին մահմեդական տարրական դպրոցներ: Այդպիսի մի դպրոցում, օրինակ, 1795թ. սովորել է խանական Ղարաբաղի պատմության հեղինակ Միրզա Ադիգյոզալ Բեկ Ղարաբաղցին¹:

Նման կրոնական ծխական դպրոցներ ունեին և հայերը, բայց սկզբում ոչ թե Շուշի քաղաքում, այլ Ղարաբաղի նշանավոր վանքերին կից: Այսպիսի դպրոցներ կային Գանձասարի և Սուրբ Հակոբի, ինչպես նաև Ղարաբաղից դուրս գտնվող Տաթևի և մի շարք այլ վանքերում²:

XIX դարի առաջին տասնամյակների ընթացքում Գանձասարի և Ս. Հակոբի վանքերում որպես վանական ապրում էր Հովսեփ վարդապետ Տեր-Ավագյանը (*Արցախեցի* մականունով), որը հմուտ էր աստվածաբանության, տրամաբանության, ճարտասանության, քերականության մեջ, թողել է մի շարք աշխատություններ, որոնց թվում՝ գրաբարից աշխարհաբար հայերեն բառարանը: Նրա աշակերտներից էր Տաթևի միաբան Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցին, որի մոտ էջմիածնում սովորել է Մեսրոպը

¹ *Мирза Адигезал бек Карабахский, Карабах наме. Баку, 1950*

² Լեո. *Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի*, Թիֆլիս, 1914, էջ 84 և հետևյալները

Թաղիադյանը, իսկ Թիֆլիսում նրան աշակերտել է Ստեփանոս Նազարյանը:

Մ. Թաղիադյանը պատմում է, որ իր՝ Շուշի եղած ժամանակ (1821-22թթ.) «Իմաստասեր», «գիտնական», վարդապետ Հովսեփ վարդապետ Արցախեցուն և Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցուն Շուշու հարուստները բերել էին տվել իրենց տղաներին և աղջիկներին ուսում տալու համար¹:

Բայց Շուշում ուսումնարանների բացման, ինչպես նաև կուլտուրալուսավորչական ու տպագրական գործը մասնավորապես մեծ թափ է ստանում, երբ Շուշի է գալիս Բագելի քարոզչական ընկերությունը (1823թ.): Պակաս եռանդուն չէր այս ընկերության գործունեությունն ուսումնական գործում: 1827թ. հիմնում են ուսումնարան (հայկական մասում՝ մահմեդական թաղամասի սահմանի մոտ), որտեղ ընդունում են գլխավորապես դարաբաղցի 10-18 տարեկան հայ պատանիներին զանազան դասակարգերից՝ աշխատելով, որ ընդունվողները չքավոր լինեն: Այս ուսումնարանը (*Լեմսի շկոլը*) սկզբում մեծ հաջողություն է ունենում, և նրա հիմնադրման երկրորդ տարում աշակերտների թիվը հասնում է 130 հոգու: Դպրոցում սովորում էին հայերեն գրել ու կարդալ, ուսումնասիրում էին Հին և Նոր կտակարանը, թարգմանում գրաբարից աշխարհաբար և ընդհակառակը, սովորեցնում էին նաև թվաբանություն և աշխարհագրություն: «*Լեմսի շկոլում*» դասավանդում էին նաև Հովսեփ վարդապետ Արցախեցին և Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցին: Դպրոցը ժողովրդական բնույթ էր կրում: Բացի կրոնական գրքերից՝ միսիոներների հիմնած տպարանում հրատարակում են հայերեն դասագրքեր, այբբենարան, կազմում են աղյուսակներ, քերականական ձեռնարկներ: Ուսումնարանի սաներից ոմանք սովորում էին նաև ռուսերեն, հունարեն, լատիներեն: Առանձնապես կարևոր է շեշտել, որ միսիոներների դպրոցում և նրանց տպագրած հրատարակություններում գործածության մեջ է մտնում աշխարհաբար ժողովրդական լեզուն, Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի տպարանում հրատարակում են Ավետարանը աշխարհաբար լեզվով, իսկ Շուշում՝ Արցախեցու գրաբարից աշխարհաբար բառարանը:

Միսիոներների ուսումնարանում սովորածները, մասամբ միսիոներների օժանդակությամբ, իրենց հերթին Ղարաբաղում բացում էին փոքրիկ դպրոցներ, որտեղ շարունակում էին իրենց ուսուցիչների գործը:

¹ Մ. Թաղիադյանց, *Ճանապարհորդություն ի Հայս*, Կալկաթա, 1847, էջ 292

Սակայն միսիոներների դպրոցական գործունեությունը Շուշում երկար չի շարունակվում¹: Նրանք 1837թ. թողնում են Շուշին և հեռանում: Սակայն Բազելի քարոզչական ընկերության դպրոցական ութ տարվա գործունեությունը Շուշում բավականին խոր արմատներ է թողնում և ուժեղ չափով նպաստում նրա կուլտուր-կրթական առաջադիմությանը: Միսիոներների սկսած դպրոցական գործունեությունը իր շարունակությունն է գտնում գավառական ռուսական և Շուշու թեմական հայկական ուսումնարանների հիմնադրումով:

Ժամանակագրական կարգով այս երկու դպրոցներից նախ բացվում է Շուշու գավառական դպրոցը: Այն բացվում է XIX դարի 30-ական թվականների սկզբին՝ հավանականորեն 1830 կամ 1831 թվականներին²: Այս դպրոցը պետական էր, որտեղ Անդրկովկասի մնացած գավառական դպրոցների նման դասավանդումը հիմնականում տարվում էր ռուսերենով: Նրա նպատակն էր տարածել ռուսաց լեզուն տեղական բնակչության մեջ: Մեր ձեռքի տակ է գտնվում 1850թ. Շուշու գավառական ուսումնարանի վարիչի (смотритель) հաշվետվությունն ըստ ամիսների (սկսած 1850թ. հունվարից)³, ուղղված Կովկասի ուսումնական շրջանի (округ) արքունական դպրոցների տեսուչին (Շամախի-Դերբենդյան դպրոցների կառավարիչին)³, որից երևում է, որ այդ ուսումնարանն իր հիմնադրումից մոտ 20 տարի հետո իրենից ներկայացնում էր ավելի շուտ տարրական կամ ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոց, կազմված էր երեք դասարաններից, որոնցում 1850թ. հունվարին սովորում են առաջին դասարանում 71 հոգի, երկրորդ դասարանում՝ 33 հոգի, երրորդում՝ 10: Աշակերտների քանակը ամսեամիս 1850թ. մի քանի հոգով ավելանում կամ պակասում է դասարաններում, իսկ նրանց ընդհանուր թիվը հունվարին հավասար էր 114 հոգու, ապրիլին՝ 117, սեպտեմբերին՝ 100, իսկ նոյեմբերին՝ 106 հոգու: Ուսումնարանի մանկավարժական կազմը բաղկացած էր վարիչից, երկու ուսուցչից (Կուզանով և Բոյարդին) և երկու կրոնուսուցչից (Մելքոնյան Ար. և Ալավերդի օղլի), որոնք միաժամանակ ավանդում էին հայերեն և թաթարերեն (татарский):

¹ Մասնավորապես նրանց արգելվում է հայ երիտասարդներին ընդունել իրենց դպրոցը (Լեո, *Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի*, Թիֆլիս, 1914, էջ 95)

² Գավառական անվանյալ պետական դպրոցները 1831թ. սկսեցին բացվել Անդրկովկասի զանազան քաղաքներում, դրանց թվում և Շուշում I. (Լեո, *Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի*, էջ 91-92), իսկ ըստ «История Азербайджана», Баку, 1960, հատ. 2, էջ 90-100, 1830թ.

³ Архив Министерства Внутренних дел Азерб. ССР, фонд 845, опись 1, дело 13, "Дело о ведомостях Шушинского уездного училища в успехах и поведении учеников за 1850"

Աշակերտները, ըստ ազգությունների, կազմում են՝ հայեր՝ 92-82 հոգի (ըստ ամիսների), մուսուլմաններ՝ 17-20 հոգի: Ըստ ծագման (դասերի)՝

Բեկական ծագումով – 34-43 հոգի (ըստ ամիսների)

Հոգևորական – 8-14 » »,

Օբեր-օֆիցերական – 4-7 » »,

Ազատ (մսաֆ) մելիքական – 5-13 » »,

Քաղաքացիների դաս – 42-50 » »,

Չինովնիկ. և անհատներ – 4 » »,

Դպրոցին անհայտ ծագման – 3-5 » »:

Հաշվետվության մեջ ասված է նաև, թե ինչ առարկաներ են անցնում Շուշու գավառական դպրոցում՝ ըստ դասարանների:

1-ին դասարանում անցնում են՝

1. Կրոն (աղոթքներ),
2. Ռուսաց լեզու (ընթերցանություն քրեստոմատիայից և Կոնիլովի առակներից),
3. Թվաբանություն,
4. Հայերեն և թաթարերեն,
5. Գեղագրություն:

2-րդ դասարանում անցնում են՝

1. Կրոն (Հանգանակ հավատո և մահմեդական կրոնի ներածություն (իմամաթի մասին),
2. Ռուսաց լեզու (բացատրականում՝ ընթերցանություն, պատմվածքներ և թարգմանություններ, գոյական անուններ),
3. Թվաբանություն (ամենափոքրերը-կրտսերները՝ անվան թվերի բաժանում, մեծերը՝ կոտորակներ),
4. Աշխարհագրություն (փոքրահասակները՝ ներածություն, մեծերը՝ Ռուսաստանի քաղաքները, գետային գլխավոր սիստեմները),
5. Հայոց լեզու (մինչև գոյական անունների հոլովումը),
6. Թաթարերեն (ընթերցանություն և բացատրական թելադրություն),
7. Գեղագրություն (մաքրագրություն):

3-րդ դասարանում անցնում են՝

1. Կրոն (Հավատո հանգանակ), մահմեդականները՝ նույնը, ինչ որ 2-րդ դասարանում),

2. Ռուսաց լեզու (քերականությունից – տրական հոլով՝ առանց նախդիրի), ընթերցանություն, օրինակներ ըստ կանոնների, պատմվածքներ, գրավոր աշխատանքներ),

3. Թվաբանություն (до перемещения членов краткой пропорции и задачи тройного правила),

4. Աշխարհագրություն (մաթեմատիկական – մեծ շրջանների և երկրագնդի կառուցվածքի մասին),

5. Ընդհանուր պատմություն (ներածություն, Եվրոպա, եգիպտացիներ և պարսիկներ),

6. Ռուսաց պատմություն (առաջին շրջան),

7. Երկրաչափություն (հունվարին չկա),

8. Հայոց լեզու (մինչև գոյականների համաձայնությունը),

9. Թաթարական լեզու (ընթերցանություն թարգմանությամբ, բացատրական թելադրություն),

10. Գեղագրություն¹:

Դատելով ըստ ավանդվող առարկաների՝ պետական գավառական դպրոցներն ունեն յուրահատուկ ծրագրեր, որտեղ հիմնականը լեզուն և թվաբանությունն են, բայց նշանակալի տեղ է բռնում նաև կրոնը: Դպրոցում անցնում են նաև պատմություն և աշխարհագրություն: Ավանդման հիմնական լեզուն ռուսերենն է, բայց այդ դպրոցներում ավանդվում են հայոց և թաթարերեն լեզուներ (հայ և մահմեդական երեխաների համար առանձին-առանձին): Այս տեղական լեզուներով ավանդվում է նաև կրոնը (կրոնուսույցը միաժամանակ և լեզվի դասատու է):

Շուշու մեր նշած գավառական դպրոցը գոյություն է ունեցել մի քանի տասնյակ տարի և զգալի դեր է խաղացել ռուսաց լեզվի տարածման մեջ: Այդ դպրոցի ուսուցիչները թեմական դպրոցի բացման առաջին տարիներին մասամբ լրացրել են թեմական մանկավարժական կազմը: Այսպես, օրինակ, գավառական ուսումնարանի վարիչ հայազգի Մելքոն Խիտրովը XIX դարի 40-ական թվականներին միաժամանակ նշանակվում է թեմականի տեսուչ և, ըստ Լեոյի, թեմականում նոր մանկավարժական կարգեր է մտցնում²:

¹ Այստեղ տալիս ենք հունվար ամսին անցնելիք առարկաների ծրագրերը: Հետևյալ ամիսներին անցնում են նույն առարկաների ծրագրերի շարունակությունը

² Տե՛ս «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի», Թիֆլիս, 1914, էջ 189-203

Շուշու պետական գավառական դպրոցը 70-ական թվականներից վերափոխվում է և դառնում Շուշու պետական քաղաքային դպրոց¹, որը պահպանում է իր գոյությունը մինչև 1920թ.՝ որպես ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոց, և բավականին մեծ դեր է խաղում Շուշում՝ տալով բավական սովոր թվով մտավորական կադրեր: Այս դպրոցում սովորել են գլխավորապես հայեր, որոնք կազմել են աշակերտների մեծամասնությունը²:

Հայկական կուլտուրայի զարգացման տեսակետից Շուշու գավառական (հետագայում քաղաքային) պետական ուսումնարանից անհամեմատ ավելի մեծ դեր է խաղացել Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցը, որը բացվել է Շուշում 1838թ. հունիսի 22-ին և պահպանել է իր գոյությունը մինչև 1920թ. (մինչև Շուշու հայկական թաղամասի ավերումը): Այս դպրոցի գոյության 75-ամյա հոբելյանին է նվիրված մեր նշանավոր պատմաբան Լեոյի 692 էջ կազմող խոշոր աշխատությունը, որը կոչվում է «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի» (1838-1913)՝ հրատարակություն նույն դպրոցի հոգաբարձության (Թիֆլիս, 1914), որը բովանդակալից աշխատություն է՝ կազմված դպրոցի և Ղարաբաղի կոնսիստորիայի արխիվային նյութերի հիման վրա:

Ղարաբաղի թեմական դպրոցը XIX դարում և XX դարի առաջին երկու տասնամյակներում ռուսահայերի 4 հայկական թեմական միջնակարգ դպրոցներից մեկն է: Այդ 4 հայկական միջնակարգ դպրոցներն էին՝ Ներսիսյան դպրոցը Թիֆլիսում, Երևանի թեմական դպրոցը, Նոր Նախիջևանի դպրոցը (Դոնի Ռոստովում) և Շուշու թեմականը³:

Իր գոյության առաջին տարիներին Շուշու թեմական դպրոցը շատ խղճուկ պատկեր էր ներկայացնում: Նա չունեւր միջոցներ, մշտական բյուջե, ուսուցիչները մեծ մասամբ կրոնականներ էին, աշխատում էին առանց վարձատրության: Սակավ էր աշակերտների քանակը, դասարանների

¹ Քաղաքային դպրոցի հիմնադրման տարին համարվում է 1875թ., «Ազգագրական հանդես», 1897, էջ 106, տետր 14, էջ 19

² 1897թ. հայ աշակերտների թիվը դպրոցում հասնում էր 131 հոգու, թաթարներինը՝ 36, ռուսներինը՝ 4: Հայերը մնացած տարիներին նույնպես մեծամասնություն են կազմել: Շուշու քաղաքային դպրոցը, հանձինս իր ուսուցիչների (Յակով Ջեղզենիձե, Սալահ բեկ Ջահրաբ բեկով և Համբարձում Տեր-Եղիազարով), 1891թ. տպագրության է տվել մի շարք հետաքրքիր աշխատություններ Շուշի քաղաքի և նրա տնայնագործության, նաև շերամապահության մասին): Տե՛ս Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. II, Тифлис, 1891, стр. 1-79, "Тор. Шуша" վերնագրի տակ: Տե՛ս նաև նույն գրքի երկրորդ բաժնում, էջ 90-95 "Шелководство в Шушинской уезде"

³ Բացի այս թեմական դպրոցներից՝ ռուսահայերն ունեն նաև Էջմիածնի ճեմարանը, որ համարվում էր բարձրագույն կարգի դպրոց, Թիֆլիսի Հովնանյան և Գայանյան օրիորդաց միջնակարգ դպրոցները, Բարվի Հոհիսիմյան օրիորդաց դպրոցը, որոնց XX դարում միացել է Շուշու Ղուկասյան օրիորդաց միջնակարգ դպրոցը

թիվը, խղճուկ էր ուսման ծրագիրը: Բացման առաջին տարին աշակերտների թիվը քսանից ավելի էր, գոյություն ուներ միայն մի դասարան: Ժամանակի ընթացքում աշակերտների և դասարանների թիվն աստիճանաբար ավելանում է: Ուսուցիչների մի մասին սկսում են աշխատավարձ նշանակել, բայց դպրոցի բյուջեն երկար տարիներ դեռևս անկանոն էր մնում: Աստիճանաբար դպրոցի բյուջեն էլ ավելանում էր¹: 1832թ. դպրոցն արդեն ուներ 65 աշակերտ և 4 ուսուցիչ: 1840թ. դպրոցում ավանդում էին հետևյալ առարկաները՝ 1)աստվածային օրենք, 2)սրբազան պատմություն, 3)հայոց քերականություն, 4)ռուսաց լեզու (ընթերցանություն և քերականություն), 5)պարսկերեն, 6)թվաբանություն և 7)երգեցողություն:

Թեմական դպրոցը 1838թ. մինչև 1860թ. ենթարկվում էր կոնսիստորական կառավարությանը և ուներ երկդասարանյան կազմ, իսկ 1860թ. սկսած՝ նա ստանում է ժողովրդական կառավարություն (կառավարվում է ժողովրդի ընտրած հոգաբարձուների կողմից) և ժողովրդական կառավարության առաջին շրջանում (1860-1889թթ.) ուներ 3-4 դասարանյան կազմ, իսկ 1889թ. հետո ստանում է վեցդասարանյան կազմ, որը և պահպանում է մինչև նրա վերջնական փակումը՝ 1920թ.: Ճիշտ է, «ժողովրդական կառավարության» օրոք էլ շատ հաճախ համառ պայքար էր մղվում հոգևորականների և աշխարհիկ հոգաբարձուների մեջ, հաճախ թեմականի տեսուչներ էին նշանակվում հոգևորական անձինք, թեմական դպրոցի կառավարման գործում հաճախ խառնվում էր Էջմիածինը, բայց ժողովրդական աշխարհիկ կառավարությունն ընտրած հոգաբարձուների միջոցով, որ հաստատվել էր Էջմիածնի կանոնադրությամբ, հիմնականում պահպանվում է՝ սկսած 1860թ.:

1860թ. սկսած՝ թեմական դպրոցի բյուջեն աստիճանաբար կանոնավորվում է, դպրոցը դառնում է միջնակարգ, ավելանում է սովորողների և դասարանների թիվը, թեև ըստ տարիների տեղի էին ունենում որոշ տատանումներ, ինչպես երևում է Լեոյի աշխատության հիման վրա կազմած մեր աղյուսակից².

¹ Թեմի հատկացրած առանձին եկամուտները, կալվածքներից ստացված տարբեր միջոցները դպրոցը չէին ապահովում նույնիսկ հետագա տարիներին, երբ ուսուցիչները երբեք կանոնավոր և ժամանակին աշխատավարձ չէին ստանում, ինչպես որ գոյություն ուներ պետական դպրոցներում

² Տե՛ս Լեոյի հիշյալ աշխատությունը, էջ 181 և հետևյալները

	Աշակերտների քանակը			Դասարանների քանակը	
	Ընդամենը	Նախապատրաստական	Հիմնական դասարան	Նախապատրաստական	Հիմնական
1863	245	131	114	3	2
1871	313	-	-	3	3
1879	334	-	-	1880թ. Մանդինյանի տեսչ. օրով բացվում է 5-րդ մանկավարժ. դասարան	
1888	492			Բացվում է 6-րդ դասարան 1892թ.	
1898	492	-	-	Կային 3 նախապատ., 6 հիմնական, 2 զուգահեռ	
1896	563	-	-	Դպրոցն ուներ ընդամենը 13 դաս.	
1898-99	506	-	-	Դպրոցն ուներ ընդամենը 13 դաս.	

Աղյուսակից երևում է, որ աշակերտների ընդհանուր քանակը զգալի չափով պակասում է եկեղեցական կալվածքների՝ պետության կողմից խլված տարիներին, երբ թեմականը նույնիսկ ժամանակավորապես փակվում է: Համեմատաբար քիչ էր աշակերտության քանակը և դպրոցի գոյության վերջին տարիներին:

Դպրոցի բյուջեն համեմատաբար ապահովվում է դպրոցի 75-ամյա հոբելյանական տարիներին, երբ նա ստանում է խոշոր նվիրաբերումներ¹:

Ինչպես ասացինք, մեծ է եղել Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոցի² կատարած դերն Անդրկովկասի և մանավանդ Շուշու հայկական մշակույթի զարգացման գործում: Իր 82-ամյա գործունեության ընթացքում նա տվել է հազարավոր շրջանավարտներ, որոնք չնչին բացառությամբ են միայն

¹ Տե՛ս Լեոյի հիշյալ աշխատությունը, էջ 629 և հետևյալները

² Շուշու թեմականը կոչվում էր նաև «սեմինարիա», «ձեմարան», իսկ Շանշյանի ժամանակ՝ «Եղիշյան ազգային հոգևոր դպրոց», սակայն հիմնականում «Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոց»: Ուշագրավ է նշել, որ Շուշու թեմականում սովորողների թվում հանդիպում ենք և Անդրկովկասի թաթարների 1868-1869թթ. ցուցակների մեջ՝ Հաջին (արձանագրված է Հաջիյանց) և Կնյազ Ումցին (Շուշու խանի աղջկա որդին): Տե՛ս Լեո, վերը նշված աշխատությունը, էջ 354

հոգևորական պաշտոններ ստանձնել և կրոնավորներ դարձել, այլ իրենց սովոր մեծամասնությամբ դարձել են գավառական դպրոցների դասատուներ և լրացրել հայ մտավորականության շարքերը: Նրանցից շատերը շարունակել են իրենց կրթությունն արտասահմանյան բարձրագույն հաստատություններում¹, ինչպես նաև Ռուսաստանում, դարձել են նշանավոր բժիշկներ, լեզվաբաններ, հասարակագետներ, շատերն ավարտել են Էջմիածնի ճեմարանը և հետագայում նշանավոր դեր են խաղացել հայկական լեզվագիտության և գրականության մեջ, իսկ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո դարձել են Հայաստանի Հանրապետության ակադեմիկոսներ, պրոֆեսորներ և որակյալ մասնագետներ: Հայագետ-գրականագետ Մաղաքյա Պուլուզյանի վերատեսչության ժամանակ (1870-1874թթ.) նրա աշակերտներից հետագայում նշանավոր դարձան Լեոն, Մեմիոն Հախումյանը, Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյանը, Մուրացյանը (Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյան), Արսեն Տերտերյանը, քիմիկոս Հակովբ Հովհաննիսյանը:

Առանձնապես նշանավոր մանկավարժական և ուսուցչական կադրեր է ունեցել Շուշու թեմական դպրոցն իր ավելի քան 80-ամյա գոյության ընթացքում: Բավական է նշել այնպիսի անուններ, ինչպիսիք են Պետրոս Շանշյանը, որը թեմական դպրոցի վերատեսուչ է եղել 1863-1864թթ. և եղել է Շուշում ժամանակի դեմոկրատական շարժման ներշնչողն ու գործիչը և 1864թ. կղերականության ջանքերով ամբողջ ուսուցչական կազմի հետ արձակվել է դպրոցից²:

Շանշյանից և Պ. Պռոշյանից հետո (70-ական և 80-ական թթ.) մենք թեմականի ուսուցչական կազմի մեջ հանդիպում ենք Ղազարոս Աղայանին, Ս. Մանդինյանին (տեսուչ, 1889), Լ. Աթաբեկյանին, Մակար վարդ.

¹ Ուշագրավ է, որ XIX և XX դարերում թեմականցիներին Ռուսաստանի բարձրագույն հաստատություններում չէին ընդունում սովորելու (բացառությամբ՝ պսիխոնեյրոլոգիական և առևտրական բուհերի, որտեղ թեմականցիներն ընդունվում էին), և այդ պատճառով թեմականցիները իրենց բարձրագույն կրթությունը ստանում էին արտասահմանում (մեծ մասամբ՝ Գերմանիայում, Շվեյցարիայում)

² Պետրոս Շանշյանի վերատեսչության օրոք Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցը ստանում է «Եղիշյան հոգևոր ազգային դպրոց» անունը, բայց նրան պաշտոնից ազատելուց հետո հին անունը նորից վերականգնվում է: Ուշագրավ է նաև Շուշու արհեստավորության, ավելի ճիշտ՝ «Հայագզի բնակչաց Շուշի քաղաքի» 47 ստորագրությամբ հոգաբարձությանն ուղղված բողոքը Շանշյանի և մանկավարժական կազմի՝ դպրոցից ազատելու դեմ (Լեո, նշվ. աշխատ., էջ 340): Պետրոս Շանշյանի ժամանակ Շուշում բացվում է Մարիամյան օրիորդաց դպրոցը (1864թ.)՝ Մարիամ Հախումյանի ջանքերով: Այդ գործին մեծ չափով նպաստում է Պ. Շանշյանը, և նոր բացված Մարիամյան դպրոցի ուսումնական մասը, ըստ կանոնադրության, գտնվում էր Եղիշյան ազգային դպրոցի տեսչի հսկողության տակ (Լեո, նշվ. աշխատ., էջ 293-295): Այս դեպքին է նվիրված Պ. Պռոշյանի բրոշյուրը՝ «Տիրամոր Ս. Մարիամի օրիորդաց ուսումնարանի բացվելը» (Շուշի, 1864թ.)

Բարխուդարյանին, Մանուկ Աբեղյանին (որի գրչին է պատկանում Շուշում հրատարակված «Նմուշներ» վերնագրով բանաստեղծությունների ժողովածուն, 1888: 90-ական թվականներին այս դպրոցում տեսչություն էին անում Լևոն Սարգսյանը (1892-94), երգեցողության նշանավոր ուսուցիչ Ստեփան Դեմուրյանը, որ երկար տարիներ՝ մինչև XX դարի առաջին տասնամյակները, դասավանդել է Շուշու թեմականում, հայտնի ազգագրագետ Եր. Լալայանը, գրաբարի դասատու Ասլան Շահնագարյանը, որը երկար տարիներ՝ սկսած 1897թ., դասավանդել է թեմականում, իսկ խորհրդային իշխանության ժամանակ պրոֆեսորի կոչումով աշխատել Երևանում, և ուրիշներ:

XX դարի սկզբներին թեմականն ունեցել է ոչ պակաս ականավոր դասատուներ, ինչպիսին է հայտնի հրապարակախոս, պատմության դասատու Գարեգին Խաժակյանը (սպանվել է տաճիկների ձեռքով Սիամանթոյի, Վարուժանի, Զարգարյանի և ուրիշների հետ 1915թ.), հայտնի լեզվաբան, հետազայում ՀԽՍՀ ակադեմիկոս Հրաչյա Աճառյանը, Արշակ Զիլինգարյանը, Ավետիք Տեր-Պողոսյանը (տեսուչ 1908-10թթ.), Լևոն Թախտաճյանը (բնագետ-գյուղատնտես), Նիկոլ Աղբալյանը, Սպիրիդոն Մելիքյանը (երաժիշտ-դասատու), Հայրապետ Մուսայելյանը, Անուշավան Տեր-Միքայելյանը, Արշակ Տոնյանը և ուրիշներ: 1910-13թթ. տեսչության պաշտոն է վարում բժիշկ Յարամիշյանը, որի ժամանակ թեմականում մտցնում են գյուղատնտեսական գիտելիքների ավանդումը (այն հանձնվում է մասնագետ ուսուցիչ Լևոն Թախտաճյանին):

Խորհրդային իշխանության հաստատման նախօրյակին՝ թեմական դպրոցի գոյության վերջին տարիներին, ուսուցչական կազմի մեջ մենք հանդիպում ենք այնպիսի տեսուչների և ուսուցիչների, ինչպիսիք են Խաչիկ Սամվելյանը (1915-16թթ.), Ալեքսանդր Ծատուրյանը (1916-20թթ.)՝ հայտնի բոլշևիկ, որը սպանվեց 1920թ. գարնանը մուսավաթականների ձեռքով, Արմենակ Ղարաբյոզյանը (բոլշևիկ, Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի առաջին քարտուղար), Արշավիր Քամալյանը և տողերիս հեղինակը (ռուսաց լեզվի և պատմության դասատու թեմականում՝ 1915-20թթ.):

Շուշու թեմական դպրոցն ունեցել է արխիվ, ունեցել է (որոշ տարիների ընթացքում) իր տպարանը, գրադարանը, որը կազմակերպվել էր 1869թ.: Դպրոցական շենքը սկզբում վերցվում էր վարձով, 1871թ. սեպտեմբերի 17-ին դպրոցը տեղափոխվեց Բաղդասար միտրոպոլիտի կառուցած շենքը

(առաջնորդարանը), իսկ 1898թ. թեմականը տեղափոխվում է իր նոր շենքը¹ կառուցված Անդրեաս Խանդամիրյանի՝ օրիորդաց դպրոցի օգտին կտակած փողերով, ուր մնաց մինչև 1920թ., սակայն օրիորդաց (Մարիամյան) դպրոցը տեղափոխվում է առաջնորդարանի (այսինքն՝ թեմականի) շենքը, իսկ թեմականը՝ նոր կառուցված շենքը (*Լեն, նշվ. աշխ., 555*): Թեմական դպրոցի նոր շենքն ուներ ընդարձակ դահլիճ, այն նույնքան մեծ էր, ինչպես և ռեալականի նոր շենքի (Առափելյանի միջոցներով կառուցված) դահլիճը (սրանք ամենամեծ դահլիճներն էին Շուշի քաղաքում, եթե չհաշվենք Խանդամիրյանի դահլիճը, որտեղ թատերական ներկայացումներ էին տրվում մինչև նրա այրվելը 1905 թվականի հայ-թուրքական կոտորածների ժամանակ): Թեմականի դահլիճում հաճախ տեղի էին ունենում դպրոցական հանդեսներ, ներկայացումներ:

Թեմական միջնակարգ դպրոցը, որ Շուշու բոլոր դպրոցների մեջ ամենից հինն էր (եթե չհաշվենք միսիոներների դպրոցը) և ամենից երկարակյացը, մի քանի տարով փակվում է իր գոյության առաջին տարիներին, և ապա 2 տարով եկեղեցական կալվածքների՝ ցարական կառավարության կողմից բռնագրավման ենթարկված տարիներին (1903-1905 թթ.) և նորից վերաբացվում է 1905 թվականի հեղափոխության ժամանակ: Այս դպրոցն ընդհանրապես ծառայել է քաղաքի դեմոկրատական խավերի կրթության գործին, որտեղ սովորողները մեծ մասամբ Շուշու արհեստավորական դասի զավակներն էին, քիչ թվով՝ հոգևորականների զավակները, և աշակերտության կազմով նա խիստ տարբերվում էր Շուշու ռեալականից, որտեղ սովորողներն իրենց սովոր մեծամասնությամբ բեկերի, ազնվականների և վաճառականների զավակներ էին:

Թեմականի աշակերտությունն ակտիվ մասնակցություն է ցույց տվել Ռուսաստանի հեղափոխական շարժմանը, դպրոցական ցույցեր կազմակերպել և 1906 թվականին մի շարք պահանջներ ներկայացրել:

Շուշում աշխատող դպրոցների թվում տեղին է նշել ժամանակագրական կարգով Մարիամյան օրիորդաց դպրոցը, որն ըստ էության ծխական դպրոց էր և իր բազմամյա գոյության ընթացքում կրթել ու դաստիարակել է բազմաթիվ հայ աղջիկների: Նա բացվում է Շուշում, ինչպես վերը նշեցինք, Մարիամ Հախումյանի (հոգաբարձու Համբարձում Հախումյանի կնոջ) նախաձեռնությամբ 1864 թվականի հուլիսի 7-ին: Այս դպրոցը պահպանվել

¹ Սկզբում 3 դասարան, հետո մնացածները

է մինչև 1920թ. և հայ օրիորդների կրթության գործում խաղացել է իր զգալի դերը: Հայկական միջնակարգ օրիորդաց Ղուկասյան դպրոցը բացվում է Շուշում XX դարի 20-ական թվականներին և հազիվ գոյություն է ունենում մի քանի տարի:

1881 թվականին Շուշում բացվում է մի նոր տիպի դպրոց ևս՝ Շուշու ռեալական դպրոցը, որը մոտ 40-ամյա գոյության ընթացքում պակաս դեր չի խաղացել Շուշու մատաղ սերնդի կրթության գործում, քան Ղարաբաղի թեմականը, թեև թեմականի նման երկարամյա կյանք չի ունեցել: Այս դպրոցը պետական դպրոց էր, որտեղ ուսումը տարվում էր ռուսերեն, և սովորում էին հայեր, թաթարներ ու ռուսներ, սակայն սովորողների սովար մեծամասնությունը կազմում էին հայերը: Ի տարբերություն ռուսական գիմնազիաների, որտեղ ուսման գործում գլխավոր դեր էին խաղում դասական և նոր լեզուները (լատիներեն, հունարեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն), ռեալական դպրոցը գլխավորապես ուշադրություն էր դարձնում բնագիտական ու ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների վրա: Այս դպրոցն ավարտողներն իրենց ուսումը մեծ մասամբ շարունակում էին Ռուսաստանի տեխնիկական բուհերում և դառնում ճարտարապետներ, հաղորդակցության ուղիների ինժեներներ և նման տեխնիկական գծով աշխատող մասնագետներ: Ռեալական դպրոցի բացումը Շուշում որոշ վտանգ է սպառնում թեմական դպրոցին, քանի որ նա պետք է դեպի իրեն քաշեր քաղաքում սովորել ցանկացողներին, մանավանդ, որ նա միանգամայն ապահովված էր պետական միջոցներով (կայուն բյուջեով) և ավելի ապահով ու լայն ասպարեզ էր խոստանում այդ դպրոցն ավարտողներին հետագայում ուսումը շարունակելու և լավ պաշտոններ գրավելու համար (նա ապահովում էր ռուսերենին տիրապետելը): Եվ, հիրավի, Շուշու այդ դպրոցում սովորելու ցանկությունը խիստ մեծ էր, մանավանդ ունևոր դասակարգերի կողմից, որոնք ամեն կերպ աշխատում էին իրենց զավակներին մտցնել այդ դպրոցը:

Առհասարակ Կովկասում կային մի քանի պետական գիմնազիաներ ու ռեալական դպրոցներ: Այսպես, 1893թ. Կովկասի ուսումնական օկրուգում կար 8 ռեալական դպրոց¹, իսկ 1898թ., Կովկասի ուսումնական օկրուգի հոգեբարձության հաշվետվության համաձայն, օկրուգում կար 9 ռեալական դպրոց՝ 3494 աշակերտներով, որոնցից Թիֆլիսի ռեալականում՝ 632

¹ *Кавказский календарь на 1893 год*

աշակերտ, Բաքվի ռեալականում՝ 607 աշակերտ, Շուշու ռեալականում՝ 334 աշակերտ, Քութայիսի՝ 241 աշակերտ և այլն¹: Շուշու ռեալականն իր աշակերտների թվով 3-րդ տեղն էր գրավում Կովկասում:

Շուշու ռեալականն ուներ 2 նախապատրաստական և հիմնական դասարան: Աշակերտները 6-րդ դասարանն ավարտելուց հետո ստանում էին հասունության վկայական, իսկ 7-րդ դասարանն ավարտելուց հետո՝ ավարտական վկայական:

Հետաքրքիր է Շուշու ռեալականի աշակերտության ազգային կազմը 1893 և 1898 թթ.².

Աղյուսակ N 12

	Հայեր	Անդրկովկ. թաթարներ	Ռուսներ	Վրացիներ	Այլք	Ընդամենը
1893	223	38	12	--	--	273
1898	262	50	13	3	6	334

Այսպիսով՝ հայերը ռեալականի աշակերտության թվում կազմում են 80 տոկոսից ավելին, թաթարները՝ մոտ 15 տոկոս, և ավելի չնչին է ռուս և վրացի աշակերտների քանակը:

Շուշու ռեալական դպրոցն ուներ վերատեսուչ (директор), տեսուչ (инспектор), կրոնուսույցներ (3 լեզվով) և ուսուցիչներ, որոնք ավանդում էին հետևյալ առարկաները՝ ռուսաց լեզու, մաթեմատիկա, պատմություն, բնագիտություն, աշխարհագրություն, ֆրանսերեն և գերմաներեն, գծագրություն և գեղագրություն, երաժշտություն, երգեցողություն, աղբյուրներեն, ուներ իր դպրոցական բժիշկը և դաստիարակների օգնականը (помощник классных поставников):

1905թ. հեղափոխությունից հետո հայերի (գուցե և թաթարների) համար մտցված էր մայրենի լեզվի դասավանդում, որը կատարում էր կրոնուսույցը (Եղ. Թարխանյան) հայոց պատմության հետ միասին (եկեղեցական պատմության անվան տակ):

Ռեալական դպրոցն ունեցել է նշանավոր ուսուցիչներ (ղիբեկտոր և մաթեմատիկոս Ա. Ն. Իվանով, հնագետ Գումմել³, Միքայել Ղարաբեկյան՝

¹ Кавказский календарь на 1900 год

² Кавказский календарь на указанные годы

³ “Известия Азерб. филиала Ак. Наук за 1938г.”, стр. 77. “Тумель”-ի հղվածը – Раскопки в НКАО в 1938г. և “М. А. Казиев”-ի գիրքը “Азербайджан”. – “Исторические и достопримечательные места”. Баку, 1960

գերմաներեն, Հարութ Մելիքյան՝ ֆիզիկա, ֆրանսերեն և այլն), ոչ պակաս նշանավոր աշակերտներ, որոնք դպրոցն ավարտելուց հետո, հետագայում դարձել են ականավոր հասարակական գործիչներ (Բոգդան Միրզաջան Կնունյանց, Լևոն Աթարբեկյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Հայկ Գյուլիքևիսյան, Մաքո Սահակյան, Սլավա Կասպարյան): 1905թ. հեղափոխության օրերին ռեալականի աշակերտությունը կազմակերպել է բուն աշակերտական ցույցեր և այդ տեսակետից առաջատար դեր խաղացել Շուշու ամբողջ աշակերտության կյանքում, ունեցել է իր ընդհատակյա աշակերտական մամուլը: Մեծ է եղել նաև նրա ակտիվ մասնակցությունը 1917թ. հեղափոխությանը:

Ռեալական դպրոցն ունեցել է համեմատաբար ավելի ընդարձակ բյուջե, համեմատաբար բարեկարգ ֆիզիկայի ու քիմիայի կաբինետներ, ընդարձակ ընդհանուր ու ֆունդամենտալ գրադարան (գլխավորապես ռուսերեն), որտեղ ես՝ գրքի հեղինակս, գրադարանապետի պաշտոն եմ վարել 1918-20 թվականներին: Ընդարձակ դպրոցական դահլիճ կար նոր շենքում (Առափեյանի ծախսով կառուցված), ուր դպրոցը տեղափոխվել էր 1908 թվականին (Մովսես բեկի տնից):

XIX դարի վերջերին Շուշում բացվում է ևս մի դպրոց, որը մեծ դեր է կատարում Շուշու աղջիկների կրթության գործում: Դա ռուսական օրիորդաց Մարինսկու դպրոցն էր, որի բացումը հավանականորեն կատարվել է XIX դարի 90-ական թվականներին: Այս դպրոցը գտնվում էր «Նոր ժամի» («Կանաչ ժամի») թաղամասում՝ թեմական դպրոցի փողոցի վրա, թեմականից քիչ բարձր: Իրենից ներկայացնում էր, իմ կարծիքով, *прогимназии*-ի տիպի դպրոց և իր գոյությունը պահպանել է մինչև 1920 թվականը՝ ունենալով միջին հաշվով 200-300 աշակերտուհի, որոնց մեծ մասը հայուհիներ էին (1898 թվականին 257 աշակերտուհիներից՝ 240 հոգի), և չնչին էր թաթարների թիվը՝ 257-ից՝ 2 հոգի: Կային նաև ռուս աղջիկներ (14 հոգի) և այլք (1 հոգի)¹:

Մենք այստեղ չթվեցինք Շուշում մինչև 1917 թվականը եղած բոլոր դպրոցների անունները, այլ կանգ առանք միայն հայկական և ռուսական գլխավոր դպրոցների վրա: Բացի դրանից՝ Շուշին ունեցել է նաև մի քանի ծխական (տարրական) հայկական դպրոցներ, XX դարի երկրորդ տասնամյակում ունեցել է հայկական միջնակարգ օրիորդաց դպրոցը (Մարիամ-Ղուկասյան դպրոց), որի շենքը ռեալական դպրոցի փողոցի վրա է գտնվում: Դպրոցը հիմնվել է շուշեցի եղբայրք Ղուկասյանների խոշոր

¹ *Кавказский календарь на 1900 год*

նվիրատվության գումարներով¹ Շուշու հայկական մասի ավերումից մի քանի տարի առաջ և ընդամենը մի քանի տարվա կյանք է ունեցել: Այս դպրոցի առաջին տեսուչը Հայրապետ Մուսայեյանն էր, իսկ 1916թ. հետո՝ Ասլան Շահնագարյանը²:

Նախահեղափոխական Շուշին ունեցել է մի շարք այլ դպրոցներ, որոնցից նշանավոր է ռուս-թաթարական դպրոցը: XIX դարի սկզբին ունեցել է նաև երաժշտական դպրոց:

Մեր այստեղ տված տեղեկությունները XIX դարում և XX-րդ դարի սկզբին Շուշում գոյություն ունեցող դպրոցների մասին բավական են՝ գալու այն եզրակացության, որ Շուշին այդ ժամանակաշրջանում եղել է հայկական խոշոր (նաև՝ ռուսական) կրթական-կուլտուրական կենտրոն:

Աղյուսակ N13-ը, որը մենք վերցրել ենք Եր. Լալայանի խմբագրած «Ազգագրական հանդեսի» (1897թ. էջ 102-113) «Վարանդա» վերնագիրը կրող աշխատությունից, որոշ չափով ամփոփի հասկացողություն է տալիս Շուշում այդ թվականին գոյություն ունեցող դպրոցների, ուսուցիչների, աշակերտության սոցիալական ծագման և մի շարք այլ խնդիրների մասին (տալիս ենք աղյուսակը ամբողջովին, բայց առանց գուղական դպրոցներին՝ վերաբերող տվյալների): Աղյուսակի մեջ կան որոշ սխալներ, օրինակ՝ թեմականի հիմնադրումը տված է 1843 թվականը, իսկ մենք աղյուսակը տալիս ենք առանց փոփոխելու:

¹ Տե՛ս Լեո, *Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի*, էջ 633, Թիֆլիս, 1914

² Տե՛ս Հովհաննես Պետրոսյան, *Հայ գիտնականներ, հրապարակախոսներ, ժուռնալիստներ, կենսամատենագիտական ծանոթագրություններով*, Երևան, 1960

Աղյուսակ N 13

	Հիմնարկի տարին	Ուսուցիչ			Սովորողներ				Սովորողներ				Մինչև այժմ ավարտած	Դպր. բյուջեն		
		Դասարաններ	Հանրակրթական դասարաններ	Միջնակարգ կրթությամբ	Հայ	Ռուս	Վրացի	Թուրք	Ազնվական	Հոգևորական	Քաղաքացի	Գյուղացի		Ընդամենը	Մուտք	Ելք
Հայոց թեմական	1843	6	4	12	550	—	—	—	39	45	322	183	550	547	14843	14843
Ռեալական	1881	7	7	16	252	12	5	47	121	8	136	51	316	161	35413	35413
Քաղաքային	1875	3	-	9	131	4	—	36	44	7	21	29	171	354	10399	8326
Թուրքերի	1896	1	—	4	—	—	—	209	53	6	246	4	309	—	2510	2510
Հինգ միդասյան տղայոց. (մասնավոր)	—	—	—	5	276	2	—	13	7	9	275	—	291	—	10000	10000
Բոլորը	—	—	11	46	1209	18	5	305	264	75	1000	267	1637	1062	73165	71092
Օրիորդաց Մարիամյան արքունական ուս.	1894	4	-	10	137	12	1	—	30	8	212	—	250	—	4610	4610
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	—	—	11	56	1346	30	6	305	294	83	1212	267	1887	1062	77775	75702

ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ՇՈՒՇՈՒՄ

Ըստ երևույթին, հայկական թատրոնը Շուշում սկիզբ է առնում XIX դարի վաթսունական թվականներից: Այդ մասին վկայում է հայ նշանավոր ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը, որը գրում է. «Շուշում առաջին հայկական ներկայացումը տեղի է ունեցել դեռ վաթսունական թվականներին, երբ հայրենիք վերադարձած ուսանողները ոչ միայն տղամարդու, այլև կանանց դեր են կատարել: Այնուհետև թեմական դպրոցի ուսուցչական խումբը և շրջիկ դերասանները ներկայացումներ են տվել թեմական դպրոցի դահլիճում»¹:

Երվանդ Լալայանի վկայությունը հաստատում է հայ թատերական արվեստի ներկայացուցիչներից մեկը՝ Գևորգ Չմշկյանը², որը 1865 թվականի հունիս ամսին Սեդրակ Մանդինյանի և Միհրդատ Ամերիկյանի հետ եղել է Շուշում ու տվել մի քանի ներկայացումներ: Գ. Չմշկյանն իր հիշողություններում բավական մանրամասնորեն նկարագրում է այդ ճանապարհորդությունը Թիֆլիսից Գանձակի վրայով Շուշի:

Առանձնապես ուշագրավ է Գ. Չմշկյանի մանրամասն նկարագրությունը Շուշու դիրքի, հաղորդակցության ուղիների (սայլերով, ձիերով, ջորիներով), ճանապարհների վտանգավորության, արտիստներին շուշեցիների կողմից քյանդրբագների կամ ջամբագների տեղ ընդունելու, Շուշու հյուրանոցում (կլուբում, որտեղ սենյակներ էին վարձով տալիս թուղթ խաղալու կամ քեֆ անելու համար) հանդիպման մասին: Չմշկյանի նկարագրությամբ Շուշում տված ներկայացումների մեծ հաջողությանը խիստ նպաստում է Խանքենդից (այժմյան Ստեփանակերտ) ներկայացումների համար զինվորական երաժշտախումբ հրավիրելը, որը ժողովրդի մեջ առաջ է բերում մեծ խանդավառություն: Նշանավոր է և այն հանգամանքը, որ այդ ներկայացումներին հաճախում էին նաև կանայք, որոնց համար հատկացված էին հատուկ նստարաններ: Չմշկյանի՝ երեք հոգուց բաղկացած թատերական խումբը տեղացի երիտասարդների և հանդիսականների եռանդուն մասնակցությամբ 1865թ. ներկայացնում է Սրապիոն Հեքիմյանի «Մամկելը», «Վարդան Մամիկոնյան» ողբերգությունը և տեսարաններ «Շկոլի վարժապետից»: Չմշկյանի խմբի ներկայացումներն ունենում են անսպասելի

¹ Տե՛ս նրա խմբագրությամբ «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1897, Բ գիրք, էջ 106

² Գևորգ Չմշկյան, «Իմ հիշատակարանը», Երևան, 1953, էջ 47-57, որի տեքստը պատրաստել և ծանոթագրել է Մ. Ա. Մելիքսեթյանը

հաջողություն շնորհիվ Շուշվա երիտասարդության՝ արտահայտված մեծ համակրանքի¹:

Չմշկյանի գրքում ուշադրության արժանի են այն տողերը, որտեղ նա գրում է. *«Մենք Ղարաբաղում գտանք համակրություն, միաբան համակրություն, որ այդ համակրության սկզբունքների մեջ կար երկպառակություն: Կային երկու կուսակցություններ՝ շանշիական և սարգսական: Մեկին պատկանում էր հայ պատանեկության ուժը, մյուսին՝ մարդկության հարուստ դասը՝ փառասեր և շահասիրական նպատակին հետևող մարդիկ: Մենք գտանք համակրություն պատանեկության կողմից: Մեզ բավական էր այդ պատանիների համակրությունը, սկսեցինք գործը»:*

Չմշկյանը ճիշտ գնահատական է տալիս այդ կուսակցություններին, և ինքը համակրություն է փնտրում երիտասարդության մեջ: Շուշվա ներկայացումներով Գ. Չմշկյանը, Ամերիկյանը և Սեդրակ Մանդինյանը սկիզբ դրին այնտեղի թատերական կյանքին և պատճառ դարձան, որ Շուշում 1868թ. հատուկ թատերական բեմ շինվի:

Թատերական կյանքը Շուշում սկսվում է Գ. Չմշկյանի ներկայացումներով: Սակայն չի կարելի հաստատորեն պնդել, որ մինչև 1865թ. Գ. Չմշկյանի՝ Շուշում ներկայացումներ տալը Շուշում չեն եղել: Այդ մասին ներկայացումներ ենթադրության հիմք են տալիս ինչպես Երվանդ Լալայանի բերած նկատողությունը, այնպես և Գ. Չմշկյանի հիշողությունները այն մասին, որտեղ Ս. Մանդինյանի երբեմնի ուսանող ընկեր շուշեցի Տեր-Հակոբյանը Չմշկյանին և նրա ընկերներին տանում է հեռու՝ քաղաքից դուրս, և կանգնեցնում մի ահագին քարաշեն շինության առաջ՝ ասելով. *«Ահա մեր թատրոնը»:* Այնուհետև Չմշկյանը նկարագրում է այդ շենքը. *«Մտանք և ի՞նչ տեսանք՝ չորս պատ՝ մեջը փայտյա սյուներ, մի քանի տեղ բաժանված տախտակյա պատերով, առանց հատակի և առանց առաստաղի»:* Ահա այս շենքում էլ Չմշկյանը և իր ընկերները կազմակերպեցին և տվին իրենց առաջին ներկայացումները: Իհարկե, դա կանոնավոր թատերական շենք չէր, բայց արդյո՞ք այստեղ տեղացիները մինչև Չմշկյանի ներկայացումներ տալը չեն տվել ներկայացումներ՝ հաստատապես պնդել չենք կարող, սակայն հավանական ենք համարում, այլապես ինչու Տեր-Հակոբյանն այդ «թատրոն» է անվանում:

¹ Գ. Չմշկյան, *«Իմ հիշատակարանը»*, էջ 51-52

Այսպես թե այնպես, XIX դարի 60-ական թվականներին Շուշում հայերի մեջ արդեն հիմք էր դրվել թատերական գործին, և այնուհետև ներկայացումներ են բեմադրվել թե՛ մասնավոր տներում, թե՛ Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոցում, թե՛ Ն. Խանդամիրյանի հատուկ թատերական շենքում:

1882 թվականի հուլիսի 23-ին Շուշի է գալիս հայ բեմի հռչակավոր արտիստ Պետրոս Ադամյանը և մեծ հաջողությամբ բեմադրում իր ներկայացումները: Նա Շուշի է գալիս Թիֆլիսից «Տարազի» ապագա խմբագիր Տիգրան Նազարյանի խորհրդով՝ Նոր Նախիջևան գնալուց առաջ անցնել Շուշի և այնտեղ հանդես գալ իր երեկոյթներով¹: Տիգրան Նազարյանը, որի հետ Ադամյանը Թիֆլիսում բարեկամական հարաբերության մեջ էր գտնվում, 1881 թվականին հատուկ հանձնարարական նամակ է գրում իր ծնողներին և խնդրում նպաստել Ադամյանին:

Ադամյանը Շուշի գալուց առաջ կանգ է առնում Գանձակում և այնտեղ տալիս է երկու երեկոյթ, որտեղ հատվածներ է արտասանում Շեքսպիրի «Համլետից», Շիլլերի «Ավագակներից» և մի քանի ոտանավոր Ռաֆայել Պատկանյանից, բայց Գանձակում նա հաջողություն չի ունենում:

«Այդ ներկայացումներին տեղի հայությունը փայլել է իր բացակայությամբ», - գրում է Ադամյանը: Սակայն Շուշում Ադամյանի նույն երեկոյթներն անցնում են մեծ հաջողությամբ: Իմանալով հռչակավոր դերասանի գալուստը՝ Շուշուց 27 «գիմնագիստ»², ձի հեծած, գնում են՝ նրան դիմավորելու: Երկյուղ կրելով, որ Շուշում էլ Գանձակի նման հասարակությունը չի հաճախի իր երեկոյթները, Ադամյանը մի նամակում գրում է, որ «ավելի լավ է ավանակների վրա նստած թատրոն գան, միայն թե գան, քան թե իրեն ձիերով դիմավորեն»: Բայց Ադամյանին Շուշում շատ լավ են ընդունում և ցույց են տալիս, որ շուշեցիները ոչ միայն հյուրասեր են, այլև թատերասեր: Ադամյանի տված չորս ներկայացումները մեծ հաջողություն են ունենում:

Ադամյանն իր ներկայացումները բեմադրում է Տիգրան Նազարյանի մորեղբայր Համբարձում աղա Հախումյանի տանը, որտեղ հին, մեծ տան

¹ Տե՛ս Ռուբեն Չարյանի՝ Ադամյանին նվիրված մենագրությունը (Հայպետհրատ, Երևան, 1961, էջ 171-178)

² Շուշում այդ ժամանակ գիմնագիս չկար, այլ կար թեմական դպրոց, իսկ 1881թ. բացված էր ռեալական դպրոցը

վերին հարկում հարմարեցրած էր մի թատերական աղքատիկ բեմ, որը դեռ մնում էր և կառուցված էր Տիգրան Նազարյանի ձեռքով: Ներկայացումները բեմադրում էր նաև կլուբի դահլիճում: Ադամյանի՝ Շուշում տված երեկույթների մասին (հատվածներ «Համլետից», «Ավագակներից» և ոտանավորներ Գամառ-Քաթիպայից) պարբերական մամուլում և առանձին հիշողություններում լույս են տեսնում մի շարք հոդվածներ: Առանձին ոգևորությամբ Ադամյանի ներկայացումների մասին խոսում է Լեոն, որն այն ժամանակ պատանի էր և գտնվում էր հանդիսատեսների մեջ: Նա իր հիշողությունների մեջ պատմում է այն մասին, թե Շուշում ինչպիսի մտավոր շարժում է կենդանացրել Ադամյանը, որը երկու դյուրիչ ուժ ուներ՝ բեմական արվեստ և հայոց լեզու: «Մինչև այժմ էլ թվում է,- գրում է Լեոն,- թե պահել եմ ականջներիս մեջ մեծ արվեստագետի շեշտերն ու հնչյունները»¹:

1916թ. «Հորիզոն»-ի №109-ում Լեոն գրում է. «Այսօր էլ դեռ հիշողությանս մեջ են այն գավառական դեմքերը, որոնց վրա շեքսպիրյան հանճարի հրճվանքն էր դրոշմվել: Ի՛նչ սքանչելի օրեր էին»:

Ադամյանից հետո Շուշում հայկական ներկայացումներ հաճախակի էին տրվում թե՛ տեղական ուժերով, և թե՛ շրջիկ դերասանական խմբերի կողմից, որոնք հանդես էին գալիս իրենց ներկայացումներով գլխավորապես ամառային ամիսներին, երբ Շուշում հավաքվում էին բազմաթիվ «դաշնիկներ»: Թատրոնն այստեղ (Շուշում) կանոնավորվել և իր կրթիչ ազդեցությունն օրավուր ավելացրել է, երբ 1891 թվականին շինվել է Պ. Ն. Խանդամիրյանի թատերական շենքը: «Սա թեև արտաքուստ և կամ ներքուստ ճարտարապետական կամ գեղարվեստական մի առանձին նշանակություն չունի,- գրում է Երվանդ Լալայանը,- սակայն յուր ընդարձակ դահլիճով, բավական հարմարավոր բեմով և երկար ֆոյեներով միանգամայն բավականացուցիչ է Շուշվա պես մի գավառական քաղաքի համար: Ունի նա բավական դեկորացիաներ, մի բավական ճաշակով նկարված վարագույր և այլն»²:

Որքան մեզ հայտնի է, Խանդամիրյանի թատրոնն ունեցել է նաև էլեկտրական լուսավորություն, որ այն ժամանակ Շուշվա նման քաղաքի համար հազվագյուտ երևույթ էր Անդրկովկասում: Այս շենքը շարունակել է իր

¹ Լեոն, «Անցալից», 1925, էջ 33

² «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1897, Բ գիրք, էջ 106

գոյությունը մինչև 1905թ. հայ-թուրքական ընդհարումները, երբ այն հրի է մատնվել:

Այս թատերական շենքում տեղի էին ունենում ժամանակի նշանավոր մի շարք դերասանական խմբերի ներկայացումներ: 1891թ. մինչև 1896թ. այս թատերական շենքում տրվում էր 119 ներկայացում՝ տարեկան միջին թվով 20 ներկայացում: Թատրոնն այդ տարիներին ունենում էր միջին հաշվով տարեկան 4 հազարից մինչև 7 հազար ռուբլի մուտք (ընդամենը 6 տարվա ընթացքում՝ 33.362 ռուբլի): Անշլագի դեպքում թատրոնն ունենում էր 325-350 ռուբլի մուտք¹:

1896 թվականից հետո այս ներկայացումները շարունակվում էին Խանդամիրյանների դահլիճում, իսկ նրա այրվելուց հետո՝ Շուշու թեմական դպրոցի դահլիճում, Շուշվա կլուբի ձմեռային, ապա նաև ամառային շենքում, երբեմն Շուշու ռեալական դպրոցի դահլիճում², մասնավոր՝ տներում (օրինակ՝ Փիփերթանց տանը), որտեղ հաճախ լինում էին աշակերտական կամ ընդհատակյա երեկույթներ և այլն:

Շուշու հայկական մասի ավերումից մի երկու տարի առաջ դասախոսությունների, երեկույթների և ներկայացումների համար օգտագործվում էր Ղուկասյան օրիորդաց դպրոցի դահլիճը, մանավանդ, երբ 1917թ. փետրվարյան հեղափոխությունից առաջ այստեղ բացվում է ժողովրդական համալսարան:

1896 թվականից հետո Շուշում ներկայացումներ են տվել հայ բեմի հռչակավոր արտիստներ Սիրանուշը, Հովհաննես Աբելյանը, Պետրոսյանը, Հովհաննես Զարիֆյանը, Գրիգոր Ավետյանը, Արուս Ոսկանյանը, Օլգա Գուլազյանը և ուրիշներ, որոնք իրենց փայլուն խաղով հիացրել են Շուշու հանդիսատեսներին և կրթել նրանց մտավոր, բարոյական և գեղարվեստական ճաշակը: Շուշի քաղաքում են ծնվել կոմիկական դերերի աննման արտիստ Գրիգոր Ավետյանը, ժողովրդական արտիստ Վաղարշ Վաղարշյանը: Շուշին տվել է նաև Ադրբեջանի թատրոնի երաժշտության մի շարք նշանավոր ներկայացուցիչներ, որոնց մասին հարկ է առանձին խոսել:

¹ Նույն տեղում

² Ռեալական դպրոցի՝ 1908թ. կառուցված շենքը (Առաֆեյանի նվիրաբերած միջոցներով) թեև ուներ շատ լավ ընդարձակ դահլիճ, բայց դպրոցը հազվագյուտ դեպքերում էր այն վարձով տալիս ներկայացումների համար, որովհետև նյութական կարիք չէր գգում, ինչպես թեմական դպրոցը

ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐ, ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆՆԵՐ, ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼ

XIX դարի ընթացքում Շուշին ունեցել է գրադարաններ, ընթերցարաններ, ակումբներ: Դեռևս 1859 թվականին Շուշում հիմնվում է այսպես կոչված *հասարակ գրադարան*, որը գոյություն է ունենում մինչև 1867 թվականը, երբ նա փակվում է: Վարչությունը գրադարանի գույքը նվիրում է Շուշու թեմական դպրոցին: Թեմական դպրոցը ստանում է բավական մեծ թվով հայերեն, ռուսերեն և այլ լեզուներով գրքեր ու պարբերական հրատարակություններ: 1869թ. նոյեմբերի 1-ին Շուշու թեմականում գրադարանի հիմք է դրվում¹: Այս գրադարանը շարունակում է իր գոյությունը մինչև 1920թ. դպրոցական շենքի ավերումը՝ կատարելով իր որոշակի դերը Շուշու ընթերցող հասարակության (գլխավորապես թեմականի աշակերտության և ուսուցչական կազմի) համար:

1889 թվականի մարտի 10-ին բարեգործական ընկերության Շուշու ճյուղը քաղաքում հիմնում է առանձին գրադարան, որն ուներ և ընթերցարան: Այս գրադարան-ընթերցարանը նույնպես աշխատում է տասնյակ տարիներ²:

Բարեգործական ընկերության Շուշու մասնաճյուղի գրադարան-ընթերցարանը ենթարկված էր հայ բարեգործական ընկերության Թիֆլիսի խորհրդին, ուներ 14 կետից բաղկացած կանոնադրություն և 1895թ. ուներ 4000 հայերեն և ռուսերեն գիրք (6000 ռուբլի արժողությամբ): 1889թ. մարտի 10-ից մինչև 1896թ. հունվարի 1-ը (7 տարվա ընթացքում) նրա տարեկան, ամսական և օրական անդամներն օգտվել են 27,620 անգամ (4098 անդամ): Նույն տարվա ընթացքում օգտվողների 85 տոկոսը կազմել են հայեր, 8 տոկոսը՝ ռուսներ, 4 տոկոսը՝ թուրքեր, 3 տոկոսը՝ այլ ազգություններ: Սովորողները կազմում էին հաճախորդների 55 տոկոսը, առևտրականները՝ 25 տոկոսը, աստիճանավորները՝ 10 տոկոսը, ուսուցիչներն ու վարժապետները՝ 7 տոկոսը, արհեստավորները՝ 3 տոկոսը: Կանայք կազմել են հաճախորդների 2 տոկոսը: Ավելի շատ կարդացվել են հայերեն՝ Բաֆֆի, Պոռոյան, Աբովյան, Շիրվանզադե, Ծերենց, Աղայան, Շեքսպիր, Էոժեն Սյու, Դյումա, Ժյուլ Վեռն, Շիլլեր, Պարոնյան, Սունդուկյան, Խրիմյան, Մովիեր, Շահազիզյան, Գամառ-Քաթիպա և Լեո, ռուսերեն՝ Տուրգենև, Տոլստոյ, Ժյուլ

¹ Լեո, «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի», Թիֆլիս, 1914, էջ 353

² Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», 1897, Բ գիրք, 2-րդ տարի, էջ 103-104: Այս գրադարան-ընթերցարանում երկար տարիներ գրադարանապետի պաշտոն է վարել համեստ և անխոնջ աշխատող Պողոս Զաքարյանը, որի ավագ եղբայրը Շուշու մասին իր հիշողություններն է թողել Աշոտ Հովհաննիսյանին

Վեոն, Գոգոլ, Լերմոնտով, Պուշկին, Դիկկենս, Դոստոևսկի, Շպիլգագեն, Գոնչարով, Հյուգո, Գարշին, Ջուլա, Օստրովսկի, Դոդե, Բելինսկի, Բայրոն, Մոլիեր, Շեքսպիր, Շիլլեր, Գյոթե, Սենկևիչ, Չեխով և այլն¹:

Պարբերական հրատարակություններից (ամսագրերից) առավելապես կարդացվել են՝

Հայերեն՝ «Մուրճ», «Փորձ», «Արաքս», «Տարագ», «Հանդես գրական և պատմական»:

Ռուսերեն՝ „Вестник Европы“, „Артист“, „Северный Вестник“, „Русская мысль“, „Книжки недели“, „Мир Божий“, „Русское богатство“:

1896-97 թվականներից հետո բարեգործական ընկերության Շուշու մասնաճյուղի գրադարան-ընթերցարանն ավելի է ծավալում իր աշխատանքը՝ ավելացնելով իր գրքաքանակը, ստացվող հանդեսների և օրաթերթերի թիվն ու ընթերցանությունների քանակը, շարունակելով իր գոյությունը մինչև 1920 թվականը:

Բացի թեմականի և բարեգործական ընկերության գրադարան-ընթերցարաններից՝ XIX դարի վերջից Շուշու գոյություն ունեին ևս մի քանի այլ գրադարան-ընթերցարաններ:

1. *Կլուբի գրադարան-ընթերցարանը* Շուշու քաղաքային վարչության նախ ձմեռային, ապա ամառային (ծաղկանոցի) շենքում, որը բավականին հարուստ էր և որից օգտվում էին թե՛ հայերը, թե՛ ռուսներն ու ադրբեջանցիները:

2. *Շուշու ռեալական դպրոցը*, որը XX դարի սկզբներին ուներ բազմաթիվ գրքեր ռուսերեն և մանավանդ՝ շատ հարուստ ֆունդամենտալ գրադարան:

3. *Շուշու աշակերտական միության գրադարանը*, որ ընդհատակյա գրադարան էր և ստեղծվել էր 1905 թվականի հեղափոխությունից հետո²:

Շուշու գրադարաններ ունեին նաև Շուշու քաղաքային դպրոցը, Մարինսկի դպրոցը, Մարիամյան օրիորդաց դպրոցը, Ղուկասյան օրիորդաց միջնակարգ դպրոցը և այլն: Կային և մի շարք մասնավոր գրադարաններ,

¹ «Ազգագրական հանդես», 1897, էջ 105. Թումյանի ստորագրությամբ գրած հոդվածը գրադարանների մասին

² Այս գրադարանում են աշխատել եմ որպես գրադարանապետ 1907-08թթ.: Աշխատանքն առանց վարձատրության էր՝ հասարակական հիմունքներով: Ես այս գրադարանում (ռեալականի վերնահարկում՝ կտրի տակ) գտա շատ հարուստ գրականություն, մասնավորապես՝ պատմությունից Լավրիս և Ռամբոյի բազմահատոր գրքերը, Պավլով-Սիլվանսկու գիրքը՝ ֆեոդալական շրջանին վերաբերող և շատ ուրիշներ

որոնք պատկանում էին առանձին անձանց, գլխավորապես՝ տեղական ուսուցիչներին:

Այստեղ տեղին է մի քանի խոսք ասել այն մասին, թե որ պարբերական հրատարակություններից էին օգտվում Շուշու բնակիչները մասնավոր կարգով, որ ամսաթերթերին և օրաթերթերին էին նրանք բաժանորդագրվում XIX դարում և ինչ քանակությամբ: Այս հարցին հաստատ պատասխան տալու համար մենք չունենք քիչ թե շատ ճշգրիտ տեղեկություններ, մանավանդ որ ընթերցասեր շուշեցիների համոզմունքները, տրամադրությունները և այս կամ այն թերթերին առաջնություն տալու հակումները տարբեր են եղել և փոփոխական տարբեր ժամանակների և հասարակական տարբեր շարժումների գերակշռության շրջաններում:

Ռուսահայերի առաջին պարբերական հայերեն հրատարակություններն էին՝ 1847-48թթ.՝ «*Кавказ*» ռուսերեն պաշտոնական թերթի հայերեն թարգմանությունները, 1850թ.՝ «*Արարատ*» շաբաթաթերթը (աշխարհաբար և գրաբար), 1858թ.՝ «*Հյուսիսսփայլը*» Մոսկվայում, 1858թ.՝ «*Ճոքաքաղը*», 1858թ.՝ «*Մեղու Հայաստանին*» Թիֆլիսում, 1860թ.՝ «*Կռունկ Հայաստանի*» Թիֆլիսում, 1960թ.՝ «*Մասյաց Աղավնի*» Թեոդոսիայում, 1860թ.՝ «*Ծիածան Հայաստանյաց*», 1861-62թթ.՝ «*Համբավաբեր Ռուսիոյ*», 1863-64թթ.՝ «*Հյուսիս*», 1866-67թթ.՝ «*Վաճառական*», «*Գարուն*», «*Հայկական աշխարհ*»:

«*Հյուսիսսփայլը*» 1858թ. ուներ 262 բաժանորդ (Թիֆլիսում՝ 48, Շամախում՝ 12, Շուշում՝ 1): 1859թ. նա ուներ 350 բաժանորդ (Թիֆլիսում՝ 60, Շամախում՝ 30, Շուշում՝ 24, Երևանում՝ 17): «*Ճոքաքաղը*» 1859թ. ուներ 372 բաժանորդ (Թիֆլիսում՝ 68, Էջմիածնում՝ 22, Շուշում՝ 19, Երևանում՝ 18, Շամախում՝ 16):

«*Մեղու Հայաստանին*» 1861թ. ուներ տպագրական 350 օրինակ, 1866թ.՝ 450 օրինակ, «*Կռունկ Հայոց աշխարհին*» 1862թ.՝ 800 օրինակ, 1865թ.՝ 400 օրինակ, «*Վաճառականը*» 1866թ.՝ 450 օրինակ:

Ովքե՞ր էին «*Հյուսիսսփայլի*» բաժանորդները. մեծ մասամբ հայ վաճառականները: Նա հոգևորական բաժանորդ համարյա չունեին, նկատելի չափով զուրկ էր նաև ազնվական և աստիճանավոր բաժանորդներից: «*Բայց հայ վաճառականությունը նույն եռանդով և նույնպես գերազանց ջերմությամբ նաև հակառակորդ բանակի սպառնողն է*»¹:

¹ Դ. Անանուն, «*Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում*», հատոր առաջին, էջ 313 և հետևյալները

«Ազգագրական հանդես»-ը (1897թ., Բ գիրք, էջ 106) XIX դարի իննսունական թվականների Շուշու բաժանորդների մասին տալիս է հետևյալ թվերը. Շուշում 1894, 1895 և 1896 թվականներին՝ 3 տարվա ընթացքում, միջին հաշվով բաժանորդագրված էին տարեկան «Նոր դարին»՝ 80 հոգի, «Մշակին»՝ 60 հոգի, «Արձագանքին»՝ 32 հոգին, «Տարագին»՝ 18 հոգի, «Մուրճին»՝ 6 հոգի, բոլոր հայերեն հանդեսներին և օրաթերթերին՝ 179 հոգի¹, իսկ բոլոր ռուսերեն թերթերին ու հանդեսներին՝ 470 հոգի:

Այս թվերից հետևում է, որ Շուշում ամենից շատ 1894-96թթ. բաժանորդագրված էին «Նոր դար» օրաթերթին, ապա՝ «Մշակ»-ին:

XX դարի սկզբներից՝ մանավանդ 1905թ. և 1907թ. հեղափոխությունից հետո, շուշեցիների բաժանորդագրման պատկերը, իհարկե, բոլորովին փոխվում է: Առաջ են գալիս առաջադիմական և հեղափոխական նոր թերթեր և հանդեսներ, որոնց բաժանորդների թիվը խիստ ավելանում է:

¹ Տե՛ս «Ազգագրական հանդեսի» 1897թ. 106-րդ էջի աղյուսակը: Այստեղ հայերեն թերթերի հանրագումարը ճիշտ է բերված

ՀԱՅՐԵՆԻ ՏՈՒՆԸ

Տալով «Հայրենի տան» ամբողջ նկարագիրը՝ նպատակս է նախ ցույց տալ մեր հաջորդ սերնդին իր նախնիների ամբողջ կյանքը, նրա աշխատանքը, կենցաղավարությունն ու սովորությունները և, ապա, որ սա մի տիպական նկարագիր է՝ փոքր կամ մեծ չափով, ինչպես մեր գյուղի (Մարտունու շրջան, գ. Մխտորաշեն) յուրաքանչյուր ընտանիքի համար, այնպես էլ Լեռնային Ղարաբաղի այն ժամանակվա բոլոր գյուղերի համար:

1.ԲՆԱԿԱՐԱՆԸ

Այն տունը, որի մեջ ապրում էին ծնողներս ու մյուս հարազատներս, և որի մեջ ծնվել, սնվել ու մեծացել եմ ես, մի փառահեղ, հսկայական շենք էր: Նրա զանազան մասերը բաղկացած էին 2-3 հարկերից ու ընդգրկում էին բազմաթիվ մառաններ, գոմեր, ապակեծածկ գալերեաներ, պատշգամբներ ու լուսավոր, ընդարձակ սենյակներ:

Նա ուներ լայն, ազատ ու ընդարձակ հորիզոն, և երբ մենք նայելու լինեինք այդ հորիզոնի ամենահեռավոր կետից, տունը մեր աչքին կերևար գյուղի կենտրոնում՝ գլխավոր փողոցի վրա, և կնմանվեր մի հիասքանչ ու գեղատեսիլ դղյակի:

Տան արևմտյան կողմից՝ 14-15մ երկարությամբ պարսպի կենտրոնից, բացված է գլխավոր մուտքը՝ դարպասը: Տան հարավային կողմից 40-45մ երկարությամբ կանգնած էր եռահարկ շենքը: Նրա առաջին հարկում, իրար կպած, գտնվում էր վեց սենյակ, որից մեկը արհեստանոցն էր, երկուսը՝ կրպակ, և երկուսն էլ՝ շտեմարան:

Տան երկրորդ և երրորդ հարկերում գտնվում էին մի շարք սենյակներ՝ թվով 10, և մի քանի պատշգամբներ՝ թվով 4: Երրորդ հարկում գտնվող սենյակները բավական բարեկարգ վիճակում էին. հատակներն ու առաստաղները՝ տախտակամած, դռներն ու պատուհանները՝ մեծ-մեծ, սենյակները՝ արևոտ ու լուսավոր, և բոլոր մասերը՝ ներկված: Երրորդ հարկում գտնվում էին երկու ապակեպատ գալերեաներ՝ մոտ 70ք.մ մակերեսով: Երրորդ հարկի սենյակների հյուսիսային կողմից երկայնքով ձգվում էր մի պատշգամբ՝ 15մ երկարությամբ և 3մ լայնությամբ:

Տան արևմտյան կողմից կանգնած էր 25մ երկարությամբ երկհարկանի

մի շենք, որը կազմում էր առաջին շենքի անբաժան մասը: Այս ընդհանուր շենքի երկրորդ մասի առաջին հարկում գտնվում էր 1 գոմ, 2 թաղ («դաշան»), 1 մառան և 2 սենյակ, ընդամենը՝ 6 հատ: Այս բաժնի երկրորդ հարկում կար 2 պատշգամբ՝ ընդամենը 15 մ երկարությամբ, և 3 սենյակ:

Տան հյուսիսային կողմից շինված էր 1 թաղ (սենյակ)՝ մոտ 25մ երկարությամբ: Այդ թաղին զուգահեռ կառուցված էր երկրորդ թաղը՝ 20մ երկարությամբ, որի վրա կառուցված էր 2 սենյակ՝ 15մ երկարությամբ:

Բոլոր հարկերում գտնվող մառանների, գոմերի, պահեստների և սենյակների թիվը, բացի պատշգամբներից, հավասար էր 34-ի: Պատշգամբների ընդհանուր երկարությունը կազմում էր 25մ:

Այս հսկայական շենքը, որը բռնում էր հսկայական տարածություն, որպես մի անբակտելի ամբողջություն, ծածկված էր երկաթե թիթեղով՝ ներկված կարմիր ներկով:

Այս 34 մասից բաղկացած շենքը բաժանվում էր երեք խմբի՝

1. մառան, ամբար, մթերապահեստներ, ընդամենը՝ 13,
2. գոմեր՝ 6,
3. բնակելի սենյակներ, որոնք գտնվում էին երկրորդ և երրորդ հարկերում, ընդամենը՝ 15:

Տան շրջագիծը հավասար էր մոտ 200 մետրի:

Մեր փառահեղ շենքի երկհարկանի մասն ավելի հին ժամանակվա կառուցվածք էր, իսկ շենքի եռահարկ մասը կառուցված էր իմ օրոք, որին ես մանկությանս ժամանակ ակննատես եմ եղել: Այս հսկայական շենքը կառուցված չէր նախօրոք մտածված ու պլանավորված հատակագծով: Նա կառուցվել էր տասնամյակների ընթացքում, և որ ցավալին է, ինչքան որ կառուցվել, մեծ չափով քանդվել էր նախկին կառուցվածքը, և նորից այլ ձև ու տեսք ստրվել շենքին:

Մեր հին շենքին կից կար հինավուրց մի պատ, որը խիստ սևացած էր անընդհատ ու երկար ժամանակ մոմ վառելուց: Դա մեր տոհմային՝ Քյոխվանց հին օջախն էր, որը շատ երկար տարիներ ժողովրդի համար ծառայում էր որպես սրբատեղի, և ամեն օր հասարակությունից գալիս էին, զոհ մատուցում, մոմ վառում, աղոթում:

Համաժողովրդական սովորություն էր՝ նախապապերից ու պապերից մնացած, որ յուրաքանչյուր նորապսակ զույգ, երբ եկեղեցուց դուրս էր գալիս, նվագելով, պարելով ու գոռում-գոչուններով գալիս էր այդ սրբավայրը, ծունկ չոքում, մոմ վառում, համբուրում ու նորից խմբովին գնում

հարսանքատուն: Ընդարձակ բակի անկյունում էր գտնվում թոնրատունը:

Քյոխվանց տունը՝ գյուղի տասնմեկ տոհմերից ամենահինը, ամենահարգված ու սիրված ընտանիքն է եղել, որին կարող էր ապացույց ծառայել Քյոխվանց օջախը՝ ժողովրդի ուխտատեղին:

Իհարկե, այժմ այդ սովորությունը մի քանի տասնյակ տարի է, ինչ վերացել է:

2. ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

Իմ պապենական տոհմը և նրանից առաջացած մեր բազմանդամ ընտանիքը մեր գյուղի ամենահինն էր, ամենաառաջինը և բոլորից բազմանդամը:

Ես իմ պապին չեմ տեսել, միայն մեր մեծերի վկայությամբ ու գյուղամիջում գտնվող աղբյուրի ակունքի գլխաքարի արձանագրությունից երևում է, որ ես մի տարեկան եմ եղել, երբ նա մեռել է՝ թողնելով Ամառնան տատիկիս ինը զավակի հետ՝ վեց տղա և երեք աղջիկ: Նա մեռել է միջին տարիքում, 1863 թ-ին:

Ժամանակակից ծեր գյուղացիներն ու մեր մեծերն այսպես են նրան բնութագրում. պարզ, համեստ, աշխույժ ու կենսուրախ, կիսագրագետ մի քահանա էր՝ բարձր հասակով ու պարթև մորությով: Նա լավ նվագել գիտեր սազի վրա:

Ասում են, որ մի օր գյուղացիներից մեկը նրան կանչում է՝ երեխային մկրտելու: Մի քանի ժամից հետո վերադառնալով՝ ընկնում է անկողին ու մի օրվա ընթացքում մեռնում: Ասում են նաև, որ իբր թե նրան թունավորել են:

Այսպես թե այնպես, Ամառնան տատը մնում է իր որբուկների հետ շատ ողբալի ու ծանր վիճակում: Մակայն նա չի հուսահատվում. նահապետական գեղջուկ կնոջը հատուկ տոկունությամբ, համբերատարությամբ ու ժրջանությամբ կարողանում է հաղթահարել բոլոր դժվարություններն ու խոչընդոտները և վառ պահել իր որբացած բազմանդամ ընտանիքի օջախը:

Այդ որբ ընտանիքն ընդամենը մի տասնամյակի ընթացքում կարողանում է ոտքի կանգնել և հետագայում դառնալ ոչ միայն մեր գյուղի, այլև շրջակա բազմաթիվ գյուղերի բացառիկ բարեկեցիկ ու նախանձելի ընտանիքներից մեկը:

Բոլորից մեծ հորեղբայրս գրել-կարդալ սովորել էր դեռ իր հոր կենդանության ժամանակ: Նա գրագետ էր և քանիցս անգամ Էջմիածնի պատվերով ժողովում էր զանազան հնություններ՝ կավե ամաններ, անոթներ, հին

գրքեր ու այլ իրեր, և տանում ու հանձնում էր թանգարանին:

Երկրորդ հորեղբայրս, ավարտելով Շուշվա Թեմական դպրոցի իր ժամանակակից լրիվ դասընթացը, ձեռնադրվում է քահանա: Նա հետագայում դարձավ Ղարաբաղի աչքի ընկնող առաջադեմ հոգևորականներից մեկը:

Ամառնան տատիկի երրորդ որդին իմ հայրն էր՝ Իսրայելը, որն իր տուկուն ու համառ աշխատանքով և աշխատասիրությամբ միանգամայն տարբերվում էր իր մյուս եղբայրներից:

Բնությունն ունի իր բազմաթիվ անարդարություններն ու հակասությունները: Մի կողմից դաժանորեն պատժել էր այս անզուգական մարդուն՝ զրկելով նրան խոսելու և լսելու կարողությունից, մյուս կողմից էլ առատորեն պարգևատրել բազմաթիվ բարեմասնություններով՝ հոգեկան ու բարոյական ընդունակություններով, բազմաթիվ դրական հատկություններով:

Նա ի ծնե խուլուհամր էր: Ճիշտ է, նա խոսել չգիտեր, լսել չէր կարող, սակայն բնականից օժտված էր խոր դատողությամբ, արագ ըմբռնողությամբ, սուր դիտողությամբ. վերին աստիճանի ընդունակ, հնարագետ, առաքինի ու աշխատանքի մարմնացում: Մեր ընտանիքի բոլոր անդամները կարողանում էին շատ հեշտությամբ, ձեռքերի արագ շարժումներով խոսել ու բացատրվել նրա հետ: Բոլորիս մեջ խիստ զարգացած էր այդ ունակությունը:

Իմ երեք հորաքույրերից մեկը ևս խուլ ու համր էր ի ծնե: Նա նույնպես օժտված էր մեծ ու հարուստ ընդունակություններով:

Չորրորդ հորեղբայրս մի նախանձոտ ու վերին աստիճանի ժլատ, անգութ մարդ էր: Նա, Ճիշտ է, ընտանիքի մեջ առանձին աշխատանք չէր կատարում, բայց և չէր քայքայում ընտանիքը:

Հինգերորդ հորեղբայրս, որին ես չեմ տեսել, ասում են՝ սովորում էր Ամարասի վանքում՝ վանահոր մոտ, որը և մեռնում է այնտեղ երիտասարդ տարիքում:

Վեցերորդ հորեղբայրս ամենից փոքրն էր, որը մի արբեցող ու կատարյալ պատուհաս էր մեր ընտանիքի համար:

Չարմանալի են բնության երևույթները, ինչպես ժողովրդական խոսքն է ասում. «Մի ծառը հարյուր տեսակ պտուղ ունի»:

Մեր այս ընտանիքը, որ իմ մանկության օրոք հասնում էր 35-40 հոգու, մի կատարյալ մեղվանոց էր, որին ղեկավարում էր ու նրա կարիքները հոգում մայր մեղուն՝ Ամառնան տատը:

Այսպիսով, մեր այս բազմանդամ ընտանիքին շունչ ու հոգի տվողը իմ

աննման Ամառնան տատն էր: Սա փոքրիկ մարմնով, գրավիչ դեմքով, սպիտակ մազերով, բարի աչքերով, փոքր-ինչ կորացած մեջքով մի կին էր:

Իմ բոլոր հորեղբայրներն ամուսնացած էին, ինչպես նաև հորաքույրերս: Մեր բնակարանում յուրաքանչյուր եղբայր այն ժամանակ ուներ իր առանձին ննջարանը: Մեր սենյակներից մեկը շատ մեծ էր, որտեղ ժողովում էին բոլորն ու միասին ճաշում, թեյում, զրուցում իրենց առօրյաի մասին:

Մեր ընտանիքի բազմանդամ լինելը լավ էր աչքի զարնվում ձմեռվա իրիկունները, երբ հավաքվում էին այդ մեծ սենյակը, նստոտում երեք, չորս շարքերով:

Այդ սենյակում տեղ բռնելը կատարվում էր որոշ կարգով: Նախ սենյակի վերջին մասում՝ պատի երկարությամբ, փռվում էր մի մեծ կարպետ: Նրա վրայով ձգվում էր երկար գորգը (*«յան գյաբա»*), իսկ գորգի վրայով՝ մի նեղ, բայց երկար ներքնակ (*«յան դոշակ»*):

Բոլորից վերև նստում էր Ամառնան տատը: Նրանից ներքև շարքով, ըստ տարիքի, ծալապատիկ նստում էին նրա որդիները: Սենյակի մյուս կողմում նստում էին հարսներն ու աղջիկները, իսկ վերջիններիս մոտ՝ երեխաները: Բոլորից շուտ ընթրում ու թեյում էին երեխաները ու ցրվում իրենց ննջասենյակները, որից հետո՝ տղամարդիկ, իսկ բոլորից վերջում՝ կանայք:

Ընթրիքն ու թեյը վերջացնելուց հետո սկսում էին խոսել իրենց օրվա կատարած և վաղվա կատարելիք աշխատանքների մասին, որից հետո Ամառնան տատիկից և քահանա հորեղբորիցս որոշ ցուցումներ ստանալուց հետո ցրվում դեպի ննջարանները: Սովորական երևույթ էր այս ընտանիքում երեք-չորս օրորոց լինելը, անպակաս էր տարեկան մեկ-երկու հարսանիքը. մեր աղջիկներից մեկին ճանապարհ էին դնում կամ մի տղայի ամուսնացնում: Բացի դրանից՝ յուրաքանչյուր տարի էլ մեկ-երկու հոգի մեռնում էին:

Ահա Քյոխվանց տոհմի շարունակությունը կազմող Դերունց բազմանդամ ընտանիքը:

3.ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեր բազմանդամ ընտանիքն ուներ բազմաճյուղ մի խոշոր տնտեսություն, որի յուրաքանչյուր ճյուղն ուներ իր կազմակերպիչն ու ղեկավարը: Բոլոր ճյուղերից ստացված եկամուտները մտնում էին մի ընդհանուր շտե-

մարան, որի պատասխանատու ղեկավարը մեր ամենից սիրելի Ամառնան տատն էր իր քահանա որդու հետ, որոնց յուրաքանչյուր խոսքն օրենք էր, իսկ կարգադրությունը՝ պարտադիր բոլորի համար:

Այդ տնտեսության ճյուղերն էին՝ տնայնագործություն, շերամապահություն, բանջարաբուծություն, ոչխարաբուծություն, ջրաղացներ, օղեգործություն, խոզաբուծություն, մեղվաբուծություն, շինարարություն, երկրագործություն և այգեգործություն:

Տնայնագործություն

Ամառնան տատն էր այս ճյուղին շունչ ու ոգի տվողը: Նա օրվա մեծ մասը յուր փայտյա մահճակալի վրա էր իր անբաժան ընկեր ճախարակի հետ և շարունակ թել էր մանում: Նրա ղեկավարությամբ ու հսկողությամբ աշխատում էր երկու ուստայն. գործում էին նրա հարսներն ու աղջիկ թոռները: Նրանք գործում էին գորգեր, կարպետներ, ջվալներ եւ այլ իրեր:

Գետնի վրայով՝ բավական երկար տարածությամբ, հենում էին թելերը եւ գործում զանազան գործվածքներ հագուստի համար: Այդ գործվածքներից պատրաստում էին մեծ մասամբ տղամարդկանց համար զանազան հագուստներ, օրինակ՝ չուխա, անդրավարտիք, փթավա և այլ իրեր:

Մեր ոչխարի հոտից ստանում էինք մեծ քանակությամբ բուրդ: Ահա Ամառնան տատը տարվա մեջ մեկ կամ երկու անգամ գյուղի կանանցից «միջի» (շաբաթօրյակ) էր անում և զգել տալիս այդ բուրդը: Նրանց բոլոր պատրաստած *մալաչները* դարձնում էին պտուտակներ, որոնք կոչվում էին *բուրմա* և դրանցից մեն-մենակ, մեծ հմտությամբ շատ ընտիր թել էր պատրաստում Ամառնան տատը: Այդ ժամանակ շատ դժվար էր գտնվում ներկը, ուստի նա ինքը մեծ վարպետությամբ ու հմտությամբ զանազան բույսերից պատրաստում էր բազմաթիվ տեսակ ներկեր: Օրինակ՝ ընկուզենու կանաչ տերևից և նրա կեղևից ու նոր, դեռ չհասունացած ընկույզի կաղաղից ստանում էր սև գույն: Ճապկի թփի կանաչ ճյուղերից՝ «*գաղի*» հետ, նռան կեղևից նույնպես ստացվում էր սև գույն: Դեղին ծաղկից (*դեղնածաղիկ*) ստանում էր դեղին գույն: Սոխի չոր կեղևից ստանում էր մի տեսակ մուգ կարմրավուն գույն:

Թելը ներկելու գործողությունը կատարում էր հետևյալ կերպ. նա, եթե ցանկանում էր՝ իր թելը սև կամ կարմիր գույն ունենա, վերցնում էր այն բույսերը, որոնցից կարելի էր ստանալ այդ գույները, լցնում էր մեծ կաթսայի մեջ ու եփում կրակի վրա այնքան, մինչև որ դուրս էր գցում գույնը,

որից հետո կաթսայից հանում էր բույսը՝ թողնելով ջուրը: Ջրի հետ խառնելով աղ, շիբ՝ թելը գցում էր մեջը ու դնում կրակի վրա և շարունակում եփելը, որից հետո կաթսան իջեցնելով կրակից՝ սպասում էր մինչև նրա սառչելը, հետո հանում էր թելը և թեժ արևի տակ չորացնելուց հետո լվանում: Այդ գործողությունից հետո ստանում էր ցանկացած գույնի թել:

Ամառնան տատը նուրբ, սքանչելի ճաշակ ուներ: Չնայած, որ նա մի հասարակ գեղջկուհի էր, բայց օժտված էր բնական մեծ ընդունակություններով: Նա, արհեստական կերպով ստանալով զանազան գույներ և թելը ներկելով բազմատեսակ գույներով ու այդ զանազան գույնի թելերը միահյուսելով, ստանում էր հրաշալի, գունագեղ ու ակնապարար գործվածքներ:

Մեր տնտեսության հարստության մի զգալի մասն էին կազմում բազմաթիվ գործվածքների գորգեր, կարպետներ և այլ տեսակի գործվածքներ, որոնք մեր համեստ ու ժրաջան տատի աշխատանքի արդյունքն էին:

Շերամապահություն

Մի հողե հատակով սենյակ ունեինք, որտեղ Ամառնան տատը շերամի որդեր էր պահում և ստանում մեծ քանակությամբ բոժոժ: Այդ բոժոժից պատրաստում էր մետաքսի թել, որը գործադրվում էր մեր տնտեսության մեջ: Նա մետաքսի թելը նույնպես ներկում էր զանազան գույներով ու գործում զանազան կտորներ, որոնցից պատրաստում էր չուխա, անդրավարտիք, ջեջիմ և այլ իրեր:

Գյուղի մոտ գտնվող մեր այգու մի զգալի մասը հատկացված էր *թոխ/սլշարի*, որի թթենու տերևներով կերակրում էին շերամի որդը: Մեծ հանցագործություն էր համարվում շահ թթենու տերևներով շերամի որդի կերակրելը:

Բանջարաբուծություն

Մեր տնտեսության կարևոր ճյուղերից մեկն էր բանջարաբուծությունը:

Տղամարդիկ միայն հերկում էին հողը, իսկ մնացած աշխատանքները կատարում էին կանայք ու աղջիկները, օրինակ՝ սերմը ցանելը, խնամելը, ջրելը, մուլախոտերից ազատ պահելը, բերքը ժողովելը և այլ աշխատանքներ: Այս բոլորը կատարվում էր Ամառնան տատի անմիջական մասնակցությամբ ու ղեկավարությամբ:

Բանջարաբուծությունից ստացվում էին տնտեսության մեջ ամբողջ տա-

րին գործածվող բանջարեղենը, արմատապտուղները և լոբազգի այլ տեսակներ:

Ոչխարաբուծություն

Մեր տնտեսությունն ուներ 120-150 ոչխար, որը գտնվում էր մեծ հորեղբորս՝ Եգոր ապու հսկողության ու խնամքի տակ: Մեծ հովիվը ենթարկվում էր նրան և նրա ցուցմունքով էր շարժվում՝ ուր քշել հոտը, որտեղ արածեցնել, որ աղբյուրից ջուր տալ և կեսօրվա տոթին որտեղ մակաղ անել... Գյուղացիները նրան կոչում էին *«Չորան Գրիգոր»*:

Գյուղական երեխաների ամենասիրելի ու գրավիչ զբաղմունքներից մեկն էր գառների հետ խաղալը, նրանց ետևից վազվզելը և նրանց կերակրելը:

Գարնան անուշ օրերին մեծ հորեղբորս կինը՝ Ղումաշ աճին, իրիկնադեմին իր աղջիկների հետ կավե կճուճները վերցրած, մենք էլ մի փոքր խումբ երեխաներ, նրանց հետևից, գնում էինք գյուղից հեռու, որտեղ նախօրոք բերել էին մեր ոչխարի հոտը, կթելու: Կիթը վերջացնելուց ու կաթը պանրի համար մակարդելուց հետո մոտիկ թմբի վրա գտնվող գառնարածին հորեղբայրս իմաց էր տալիս, որ գառները բաց թողնի: Նրանք, վազելով ու ցատկոտելով դեպի իրենց մայրերը, հրճվանք էին առաջացնում: Գառների մայունը, ոչխարների բառաչր միախառնվելով դառնում էին կատարյալ համերգ:

Մեր երեխաներից յուրաքանչյուրն ուներ իր գառը: Երբ գնում էինք կթելու, մենք ծածուկ մի-մի կտոր հաց էինք դնում մեր գրպաններում՝ այնտեղ մեր գառներին կերակրելու:

Հորեղբայրս գիտեր ոչխարների զանազան հիվանդություններ բուժելը՝ արյուն կտրել, վերքերը բուժել եւ այլն: Նա նույնպես գիտեր խոյերին *կրտել* (ամորձատել) և այլն, և այլն: Նա տարեկան երկու անգամ խուզում էր ոչխարի բուրդը: Նախքան խուզը նա քշում էր հոտը դեպի գետը, լողացնում, մաքրում նրա բուրդը:

Նա ոչխարի կաթից պատրաստում էր երկու տեսակ պանիր՝ աղ դնելու համար և *«մոթալ»* պատրաստելու:

Ջրաղացներ

Մեծ հորեղբայրս միեւնույն ժամանակ աշխատում էր մեր ջրաղացում: Մավաս գյուղացի Սանջանբեկ Դանիելբեկյանից հորեղբայրս գնել էր Քյոնդական գետի վրա գտնվող նրա երկու ջրաղացը, որը մեր գյուղից գտնվում

էր 2-3կմ հեռավորության վրա: Ահա մեծ հորեղբայրս մեր տան շեմքից նստում էր էշը և ճանապարհվում դեպի ջրաղաց: Նա, ստուգելով ջրաղացների դրությունը, պահանջված դեպքում կատարելով որոշ չափով նորոգումներ, թողնում էր այնտեղ ջրաղացպանին մենակ ու նորից նստելով իր էշը՝ ճանապարհվում էր դեպի ոչխարի հոտը:

Նա ջրաղացի լեզուն շատ լավ էր հասկանում և առանց որևէ մեկի օգնության կարողանում էր նորոգել նրա բոլոր թերությունները:

Այդ անդնդախոր ձորում՝ ժայռի մեջ, երկու փոքրիկ պահեստ ուներ, որտեղ թաղված կարասներում պահում էր «շնաղը» ու զանազան խմիչքներ և ուտելիքներ՝ չորացրած ձուկ, օղի, գինի, որ բերում էին ջրաղաց հաճախորդները:

Մեր բազմանդամ ընտանիքին շաբաթական 10-15 փութ այլուրը հազիվ էր բավարարում եւ ամբողջ այլուրը պատրաստում էր հորեղբայրս՝ Եգոր ապին: Իմ բոլոր հորեղբայրներիցս ամենաբազմազավակ ընտանիքը նրանն էր:

Բացի ոչխարի հոտից և ջրաղացից՝ ուրիշ ոչ մի աշխատանքի նա չէր մասնակցում և ամեն առավոտ մի հաց դնելով իր պարկի մեջ՝ նստում էր իր էշը և հեռանում տնից: Ամբողջ օրը թե ինչ էր անում դրսում, ոչ ոք նրանով չէր հետաքրքրվում, և թե մեր տնտեսության մյուս ճյուղերում ինչ էր կատարվում, նրա համար ոչ մի նշանակություն չուներ: Հորեղբայրս, բացի իր անմիջական աշխատանքից, կատարեց մի շատ հրաշալի ու գեղեցիկ գործ, որը նրան անմահացրեց ամբողջ գյուղում: Նա մեր գյուղի ձորերում, որտեղով հոսում են առուները, տնկեց տասնյակներով ընկուզենիներ, և այսօր կարելի է տեսնել բազմաթիվ հսկա ընկուզենիներ, որոնք նրա անունով կոչվում են «Եգոր ապու տնկած ընկուզենիներ»:

Օղեգործություն

Չորրորդ հորեղբայրս՝ Արշակը, ղեկավարում էր օղեգործությունը: Տարին աշխատում էր միայն չորս ամիս՝ մայիսի սկզբից մինչև սեպտեմբերի 10-ը: Նա այդ չորս ամիսը զբաղված էր թութ թափելով, օղի քաշելով և օղու տակառները պաշտպանելով: Դրա համար էլ նրան գյուղում կոչում էին «Ջավոդջի Արշակ»:

Նա տարվա մնացած ամիսներին փակվում էր առանձնասենյակում, թառ էր պատրաստում ու նվազում նրա վրա: Մնացած ամբողջ տնտեսության մեջ նա ոչ մի մասնակցություն չէր ունենում:

Երբ թուրքն սկսում էր սպիտակել, կենդանանում էր «*Տնջրուն տակը*», որտեղ գտնվում էին թթենու այգիները: Գյուղացիներից ոմանք իրենց ամբողջ ընտանիքը, ոմանք էլ իրենց ընտանիքի միմիայն մի մասը փոխադրում էին *Տնջրուն տակը*, որտեղ գտնվում էին նրանց կալերն ու մարագները:

Հայրս էլ լծում էր սայլը և մեր տակառներն ու բոլոր պարագաները փոխադրում մեր «*Շոաբաղը*»:

Գյուղը կամաց-կամաց ամայանում էր: Տներում մնում էին միայն պառավ կանայք:

Սկսվում էր թթի շրջանը («*սեզոնը*»): «*Զավոդչի*» հորեղբայրս պատրաստում էր սպիտակ կտավից երկու վրան («*չադիք*»), որոնցից մեկի տակ գտնվում էին օղի թորելու պարագաները, օղու տակառները, իսկ մյուսի տակ անձրևից ու արևից պաշտպանվում էին աշխատավորները, և այնտեղ էլ քնում էր հորեղբայրս:

Այս աշխատանքում մասնակցում էին մեր բազմանդամ ընտանիքի անդամների մեծ մասը՝ կանայք, աղջկերք, երեխաներն ու տղամարդիկ, բայց դարձյալ աշխատող ձեռքերի կարիք էր զգացվում, ուստի վարձվում էին նաև մի քանի հոգի՝ որպես «*սեզոնային*» աշխատողներ: Ահա տարվա այդ 3-4 ամսում եռում էր կյանքը *Տնջրուն տակի* այգիներում:

Այդտեղ աշխատանքները վերջացնելուց հետո մարդիկ չվում էին գյուղը: Այստեղ կյանքը նորից իր հունի մեջ էր մտնում: Կենդանանում էր գյուղը, իսկ այգիներում, ընդհակառակը, նորից տիրում էր լռությունը:

Խոզաբուծություն

Մեր տնտեսության ճյուղերից մեկն էր խոզաբուծությունը: Մեր գյուղում Միմոն անունով մի հաղթանդամ, քաջ մարդ կար: Մա ահագին քանակությամբ խոզ ուներ, և երկար տարիների փորձը նրան բավականին վարպետ էր դարձրել այդ աշխատանքում: Գյուղում նրան կոչում էին «*խոզաբաժ Միմոն*»:

Մի օր Միմոնը եկավ մեր տուն և հորեղբորս հետ պայմանավորվեց, որ իր ունեցած խոզերի կես արժեքը հորեղբայրս վճարի, և այսպիսով միասին կպահեն խոզը: Այսպիսով, մեր տնտեսության մեջ ավելացավ ևս մի ճյուղ՝ խոզաբուծությունը:

Միմոնը՝ որպես հմուտ խոզաբաժ, տարվա երեք եղանակին գիտեր, թե որտեղ պետք է պահեր: Նա ամռանը պահում էր մեր թթի այգիներում և շարունակ կերակրում էր թթով, իսկ աշնան ժամանակ քշում էր անտառը և

կերակրում կաղինով: Ձմռանը գարին, կորեկը այրուր էին դարձնում և «լակ» պատրաստելով՝ կերակրում-գիրացնում ու մեծ մասը մորթոտում՝ թողնելով մի քանի մերի («մարուն»): Միսը վաճառում էին, մի մասն էլ կարասները լցնում իրենց համար, իսկ ճարպն էլ՝ դարձյալ մի մասը վերցնում էին իրենց, մնացածը հանում շուկա՝ վաճառքի:

Հայրս չէր սիրում ո՛չ խոզին և ո՛չ էլ խոզարածին:

Մեղվաբուծություն

Ես իմ մանկության հասակից տեսել եմ մեր տնտեսության մեջ ճիպոտից գործած 250-300 փեթակ («քթոց»)՝ մեղուններով: Մեր ընտանիքում մեղվաբուծությամբ զբաղվողն Ամառնան տատն էր՝ իր հարսներով ու թոռներով: Սա չափազանց հետաքրքիր աշխատանք էր, որը, սակայն, այն ժամանակ տարվում էր ոչ գիտական հիմունքներով:

Այժմ այն մասին, թե ինչպես է առաջացել մեղվաբուծությունը մեր տնտեսության մեջ: Դա չափազանց հետաքրքրական պատմություն ունի, որը և բերում եմ ստորև:

Մեղվաբուծությունը մեր ընտանիքում շատ վաղուց գոյություն ուներ, դեռ այն ժամանակից, երբ իմ հայրը 15-16 տարեկան երեխա էր և տավարած էր: Հայրս և իր հասակակից մեր ազգական Սողոմոն ամին միշտ միասին հանդ էին գնում ու արածեցնում իրենց անասունները: Մի անգամ էլ, երբ դեռ գարունը նոր էր սկսել, նրանք իրենց անասունները քշում են «Քարին տակ» կոչված պետական անտառը: Նրանք այնտեղ նկատում են, թե ինչպես մի հաստաբուն ծառի շուրջը մեղունները դժվժում են: Նրանք, գննելով ծառը, նկատում են, որ մի փոքրիկ անցքով մեղունները մտնում են բունը և բնից էլ դուրս գալիս: Այդ մասին, երեկոյան վերադառնալով տուն, իմաց են տալիս իրենց ծնողներին:

Իմ պապը՝ տեր Հարությունը, և Սողոմոն ամու մեծ եղբայրը՝ Սահակ ամին, հետևյալ օրը գալիս են՝ ծառը տեսնելու: Նրանք սպասում են մինչև երեկո, երբ մեղունները ժողովվում են բնի մեջ, ծածկում են արկանոցը, ամրացնում բոլոր անցքերը և գիշերը գալիս ու գաղտագողի կտրում են ծառը, կտրտում նրա բոլոր ավելորդ մասերը և հաստ բունը («քիթակը») տեղափոխում գյուղի մոտ գտնվող մեր այգին:

Ահա այդ կոճղը հանդիսանում է մեր մեղվանոցի հիմքը: Մեղունները, ձագ տալով, բազմանում են մի քանի հարյուրի ընդամենը մի քանի տարվա ընթացքում: Տղամարդիկ գործում են ճիպոտից բազմաթիվ քթոցներ, իսկ

կանայք, մոխիրը խառնելով անասունների աղբի հետ, հունցում են ու քսում, ծեփում փեթակները և այդ ձևով պատրաստում մեղունների համար բնակարաններ:

Ամեն օր երկու հոգի՝ մեկը մեր ընտանիքից, մյուսը՝ մեր ազգականի, հսկում էին ու խնամում մեղուններին: Մեղուններն այգում մնում էին գարնան սկզբից մինչև ուշ աշուն, որից հետո տեղափոխում էին մեր առաջին հարկի սենյակներից մեկը՝ ձմեռելու համար:

Ձմեռ է ցուրտ, ձյուն է գալիս: Մարդիկ գործ չունեն անելու, ազատ են աշխատանքից: Ահա կարծես հիշում են մեղուններին: Մեծ հորեղբայրս և Սահակ ամին սկսում են մեղրը հանել (*«կտրել»*) փեթակներից և կլոր-կլոր սպիտակ մեղրահացերը (*«խորխոխները»*) դարսել հատուկ պատրաստած արկղներում՝ մի մասը քաղաք տանելու և վաճառելու համար, իսկ մյուս մասը՝ գործադրելու ընտանիքում:

Մեր և Սահակ ամու երեխաները, շարված սենյակում, պատերին մեջքներս դեմ արած, մի-մի հաց ձեռքներիս, սպասում էինք: Սահակ ամին մեր բոլորի հացի կտորի վրա դնում էր մի-մի կտոր մեղր և ասում.

- Կե՛րեք, ով որ վերջացնի, թող հազի:

10-12 երեխաներ ուտում էինք և սկսում կոկորդներս մաքրել, որով ուզում էինք ամուն իմաց տալ, որ արդեն վերջացրինք ուտելը: Սահակ ամին նորից մի-մի կտոր մեղր էր դնում մեր մնացած հացի կտորի վրա ու ասում.

- Վերջացնողը թող նորից հազի:

Այդ օրը մեզ համար հարսանիք էր. ուտում էինք ու հագում, մինչև որ ինքներս էինք հրաժարվում ուտելուց:

Մեղունները սենյակում ձմեռում էին մինչև գարնան բացվելը: Գարունը բացվելուց մեղունները նորից տեղափոխում էին մեր մոտիկ այգում գտնվող մեղվանոցը, որը հատուկ պատրաստված էր մեղունների համար: Դարձյալ մեր ընտանիքի և Սահակ ամու ընտանիքի կանանց գործն էր մեղուններին հսկելն ու խնամելը: Մեր երկու ընտանիքների փոքրիկ երեխաները համարյա ամբողջ օրն անց էին կացնում այգում՝ մեղունների բզզոցների տակ թավալվելով կանաչ խոտերում:

Շինարարություն

Աշխատանքները այգիներում, կալերում ու բանջարանոցներում համարյա վերջացնում էին: Աշնանացանը որոշ չափով թեթևացել էր: Հորեղբայրներս սկսում էին աշխատել շինարարության վրա: Հայրս, վերջացնելով

աշնանացանը, սկսում էր իր եղբայրների հետ զբաղվել բնակարանային կառուցումներով:

Այդ բազմանդամ ընտանիքը և նրա բազմաքանակ անասունները պաշտպանելու ու պատսպարելու համար ամեն տարի կառուցվում էին մեր բնակարանին կից նոր սենյակներ ու գոմեր: Ամեն օր աշխատում էին մի քանի որմնադիրներ և սևագործ բանվորներ:

Մեր ընտանիքից մի քանի հոգի անտառում կիր էին պատրաստում, ոմանք էլ ավագ ու քար էին կրում և, այսպիսով, ամեն տարի ավելանում էր մեր սենյակների, գոմերի թիվը: Մեր բնակարանը լիովին ընդունում էր ավելի փառահեղ ու հսկայական տեսք:

Երկրագործություն և այգեգործություն

Հայրս էր կազմակերպում ու ղեկավարում այս աշխատանքները: Ընդհանրապես նրա վրա էր ծանրացած մեր ընտանիքի աշխատանքի մեծագույն մասը: Նա էր վար ու ցանքս անողը, այգիները տնկողն ու մշակողը, անասուններին խնամողն ու պաշտպանողը և մեր ընտանիքի վառելիքն ու սննդամթերքները հայթայթողը: Մի խոսքով, առանց նրան մեր ընտանիքը գուցե այն չլիներ, ինչ որ կար:

Անցնում է ձմեռը, վրա է հասնում գարունը: Դաշտերն ու անտառները, այգիներն ու բանջարանոցները կամաց-կամաց ծածկվում են կանաչով ու գույնզգույն ծաղիկներով: Ամենուրեք սկսում է եռալ աշխատանքը: Մեծերը, փոքրերը, կանայք ու տղամարդիկ բոլորն էլ աշխատանք ունեն: Ինչպես գյուղացին է ասում. *«Չոփով փալասին են տալիս ու բանացնում»:*

Ահա այդ ժամանակ մեր տանը մնում էին Ամառնան տատը և մեծ հորեղբորս կինը՝ Ղումաշ աճին, որոնք խնամում էին փոքրիկ երեխաներին, հավերին ու ճտերին, հաց էին թխում, աշխատավորների համար կերակուր էին պատրաստում, որ թե՛ ցերեկը և թե՛ աշխատանքից հոգնած, բեզարած վերադառնալուց հետո կերակրեն նրանց:

Սկսվում էր աշխատանքի եռուն շրջանը: Դաշտային աշխատանքները՝ զարնանացանը և բանջարանոցներում ու այգիներում կատարվող աշխատանքները, տեղի էին ունենում հորս անմիջական մասնակցությամբ ու ղեկավարությամբ: Այդ օրերին հայրս նմանվում էր մի եռանդուն հրամանատարի, որն անդուլ ու անդադար շարունակում էր աշխատանքը բոլոր տեղամասերում. մի օր, բոլորին ժողոված, գնում էր այգիները՝ ծառերի չոր ու անպետք մասերը մաքրելու, մի քանի օր աշխատում էր խաղողի այգի-

ներում, մի քանի օր էլ բանջարանոցներում և այդպես շարունակ՝ առանց հանգստի ու դադարի:

Ուշ գարնանը սկսում էր զբաղվել աշնանային ցանքսերով՝ արտերը մաքրել մոլախոտերից և սկսել գարնանացանը:

Ավելորդ չեմ համարում հիշատակելու իմ մանկության օրերից մնացած մի հիշողություն՝ կապված գարնանային աշխատանքների հետ:

Մայիսյան տաք օրերից մեկն էր: Հայրս մեր ընտանիքի կանանց ու աղջկերանց հետ գնացել էր՝ մեր «Մարդարին տափ» կոչված տեղամասի աշնանացանը մոլախոտերից մաքրելու կամ, ինչպես ասում են, քաղհան անելու: 10-15 կանայք, աղջկերք ու տղաներ շարունակեցին քաղհանը մինչև կեսօր: Արևը խիստ այրում էր:

Հայրս, ետ դառնալով աշխատանքից, սկսեց ժողովել արտի միջից ջոկած մոլախոտերը և պատրաստել մի պատսպարան: Արևը, ճիշտ է, այրում էր, բայց կապույտ երկնակամարը միանգամայն հստակ էր, և ոչ մի կտոր ամպ չէր երևում:

Ղումաշ աճին, որ դեկավարում էր աշխատանքը, դարձավ դեպի հորս և ձեռքերի շարժումներով հարցրեց.

- *Էդ ի՞նչ էս անում:*

Հայրս ձեռքերի նույնպիսի շարժումներով պատասխանեց՝ ձեռքը մեկնելով դեպի հյուսիս.

- *Շուտով խիստ անձրև կլինի կամ կարկուտ, ուստի հարկավոր է պատսպարվելու տեղ ունենալ:*

- *Ի՛նչ աս ապա, բա երկնքումը ամպի կտոր չկա, անձրևը որտեղի՞ց կլինի:*

Բոլորը ծիծաղեցին, որ հայրս ավելորդ նեղություն է քաշում:

Շարունակեցին աշխատանքը, որը տևեց մոտ երկու ժամ, երբ հյուսիսային կողմը գտնվող բարձր սարի ուղղությամբ լավեցին որոտի ձայներ, և մի քիչ հետո այդ կողմից երևացին ամպի մոխրագույն բլուրներ, փայլատակեցին կայծակները, ու սկսեց տեղալ հորդ անձրև, որը գալով փոխվեց հեղեղի: Բոլորն իսկույն տեղավորվեցին պատսպարանում, իսկ մենք՝ երեխաներս, կուչ էինք եկել մեր մայրերի փեշերի տակ: Հայրս երկար ծիծաղեց ու ասաց.

- *Տեսա՞ք, որ անձրև եկավ... Բայց ոչինչ, շուտով կդադարի:*

Եվ ճիշտ որ, հազիվ շարունակվեց կես ժամ: Նորից արեգակը դուրս եկավ ամպերից ու սկսեց տաքացնել, բայց հայրս թույլ չտվեց այլևս արտը մտնել ու առաջարկեց բոլորին տուն գնալ:

Հայրս դեռ բուրբովին չէր վերջացրել իր ասելիքը, երբ հանկարծ նրա հայացքը գամվեց մի կետի: Նա մեզ ցույց տվեց մեզնից 150-200 քայլ հեռավորության վրա, թե ինչպես օդի մեջ մի ուրուր պտույտներ էր գործում և հանկարծ շեշտակի իջնում ցած և իսկույն նորից բարձրանում: Ուրուրի այդ գործողությունը կրկնվեց երեք անգամ: Հայրս իսկույն ոտքի կանգնեց, վերցրեց երկմատինը («յաբա») և վազեց դեպի այն կողմը: Ես նույնպես վազեցի նրա ետևից: Հասանք արտի մոտով անցնող ճանապարհին: Ուրուրը նորից շեշտակի ցած իջավ և իսկույն բարձրացավ: Ի՛նչ տեսանք մենք:

Անձրևից հետո ուղիղ ճանապարհի մեջտեղը մի սուկալի մեծությամբ նախշուն օձ կծկվել էր և իր գլուխը իր մարմնի կծիկի միջից բարձր ցցած՝ պաշտպանվում էր ուրուրից: Հայրս զգուշությամբ մի մեծ, տափակ քար վերցրեց և երկու ձեռքով բարձրացնելով գլխից վերև՝ մեծ թափով ու շեշտակի հարվածեց օձին, որը, շարժվել չկարողանալով, մնաց տափակած: Նա երկմատինի ծայրով մի փոս փորեց և թաղեց:

Մենք վերադարձանք նորից պատասպարանը:

Ղումաշ աճին հարցրեց.

- Ի՛սա սպա, բա դու իմաստո՞ւն էիր, ինչպե՞ս իմացար, որ այնտեղ օձ կա:

Հայրս ծիծաղեց և ձեռքի շարժումներով պատասխանեց.

- Ուրուրը օձերի թշնամին է: Նա որ ցածրանում ու բարձրանում էր, ցանկանում էր իր սուր կտուցով նրան սպանել, իսկ սա պաշտպանվելով միևնույն ժամանակ ուզում էր խայթել թռչունին: Ես այդ իսկույն հասկացա:

- Ի՛սա, դու կատարյալ իմաստունն ես, - ասաց նա ու դարձավ դեպի կանայք, - ա՛խ, Աստված, յանի իսե՞՞ղքան անարդար ես, Իսուն նման իմաստուն, ռաշիդ մարդուն զրկել ես...

Գարնան եղանակին հորս գլխավոր աշխատանքներից էին գարնանացանն ու գարնանացիլը: Հայրս սկզբում կատարում էր գարնանացանը, որը բավականին երկար էր տևում: Գարնան վերջերից սկսվում էր գարնանացիլը, որը տևում էր համարյա մինչև ամառվա կեսը:

Չնայած որ մենք մի գութանի լծկան ունեինք, բայց հայրս մենակ գութան չէր լծում ու ցիլ չէր անում, որովհետև այն ժամանակ Ղարաբաղում գոյություն չունեին երկաթե թեթև գութանը, որպեսզի փոխարինեն Ղարաբաղի փայտե խիստ ծանր գութանին, որը պահանջում էր ութից տասը գույզ եզ ու գումեշ, մանավանդ՝ գարնանացանից հետո, որը բավական երկար էր տևում, լծկանները նիհարած, ուժագուրկ էին դարձած: Այս հանգամանքը

ստիպում էր գյուղացուն խնամքով ու զգույշ վերաբերմունք ունենալ դեպի լծկանները: Այդ իսկ պատճառով նա, ինչպես ասում են, «*հրակաշ*» է դառնում որևէ գյուղացու հետ և աշխատանքը կատարում միացյալ ուժերով:

Ի՞նչ ձևով և ի՞նչ նորմաներով էր կատարվում այդ «*հրակաշությունը*»:

Նահապետական գյուղի ամենալավ, ամենակարևոր սովորություններից մեկն էր «*հրակաշությունը*»: Դա սովորական, միևնույն ժամանակ հրամայական պահանջ էր նրանց համար: Միացյալ աշխատանքի այս ձևը հնարավորություն էր տալիս գյուղական չքավոր տնտեսություններին միահամուռ ուժերով հաղթահարել դժվարություններն ու խոչընդոտները, կատարել իրենց անհրաժեշտ ու հրամայական աշխատանքները և, այսպիսով, բավարարել իրենց տնտեսական կարիքները:

Նահապետական հայ գյուղը, շատ հին ժամանակներից սկսած, կատարում էր նման աշխատանքներ: Այսպիսի աշխատանքները շարունակվեցին նույն ձևով մինչև վերջին ժամանակներս: Նա ուներ իր որոշակի կարգն ու կանոնը, որը և շարունակվեց մինչև մեր օրերը: Հրակաշության մեջ ընդունված էին որոշ չափանիշներ, որոնք ցույց էին տալիս, թե այդ աշխատանքի յուրաքանչյուր մասնակից ինչ աշխատանք պիտի կատարի և ինչ պիտի ստանա իր կատարած աշխատանքի համար:

Օրինակ՝ մի եզ ունեցող գյուղացին հնարավորություն չունեի մենակ վարուցանք անելու, ուստի նա միանում էր մի եզ ունեցող մի համագյուղացու հետ, և միասին կատարում էին աշխատանքները, որոնք տևում էին ամբողջ տարին, մինչև բերքը կժողովեին և յուրաքանչյուրը կստանար իր բաժինը:

Սակայն լինում էր և այլ ձևի «հրակաշություն», որն ավելի բազմանդամ էր լինում և տևում էր կարճ ժամանակամիջոց: Այդպիսի «հրակաշությունը» գլխավորապես տեղի էր ունենում գարնանը, երբ պետք էր ցիլ անել: Այդ աշխատանքը գյուղացու համար խիստ կարևոր էր ու անհրաժեշտ, ինչպես նա է ասում՝ «*Հացը ցիլի մեջն է*», իսկ նրա ամբողջ աշխատանքը կատարվում էր հաց ստանալու համար:

Ահա գարնանացանի ժամանակ «հրակաշության» մասնակցում էին ոչ թե 2-3 տնտեսություններ, այլ ութ, տաս... «*Հրակաշության*» յուրաքանչյուր մասնակից պետք է ունենար աշխատող ձեռքեր, լծկաններ և հողամաս, այլապես այդ երեք տվյալները չունեցողները չէին կարող մասնակցել այդ աշխատանքին:

«*Հրակաշության*» յուրաքանչյուր անդամի աշխատողների քանակը և

նրա բաժին ստանալիք ցիլի չափը որոշելու համար ընդունված էր, որպես օրենք, չափի միավոր, որը հավասար էր «մեկ եզան»:

Եվ այսպիսով, այդ «հրակաշռության» մասնակցող բոլոր աշխատավորները, եզները, գոմեշները և անշունչ իրերը՝ գութան, շղթա և այլն, հաշվում էին իբրև «եզներ»: Օրինակ՝ մեկ գոմեշը հաշվում էին մեկ ու կես «եզ», մեկ եզը՝ մեկ «եզ», մեկ մշակը՝ մեկ ու կես «եզ», մեկ հոտաղը՝ կես «եզ», գութանը՝ մեկ «եզ», նրա յոթ լծատան շղթան՝ կես «եզ» և այլն: Այսպիսով, հաշվելով այդ «հրակաշռության» մեջ մասնակցող բոլոր «եզներին» միավորը, ստացվում էր 25, 30, 35 և այլն «եզներ»՝ միավորներ:

Ենթադրենք «հրակաշռերից» մեկի ներդրումը 8 «եզ» է, մյուսինը՝ 10, մի երրորդինը՝ 15 և այլն. ահա այս բոլոր անդամները ստանում են իրենց աշխատանքին մասնակցած «եզների» քանակի համաձայն ցիլ, որը կատարվում էր նրանց սեփական հողամասում: Գութանն ամբողջ կազմով աշխատում էր բոլոր անդամների սեփական հողամասերում, այսպիսով՝ յուրաքանչյուրը ստանում էր իր աշխատանքի փոխարենը:

Ահա ամեն գարնան իմ հայրն էլ մասնակցում էր այդպիսի «հրակաշռության» ու ստանում 4-5 հա ցիլ:

Վրա է հասնում խոտհարքը

Ինչպես տեսանք, մեր տնտեսությունը մեծ քանակությամբ անասուններ ուներ՝ ոչխարի հոտ, տասնյակներով լծկաններ, կովեր, ձիեր և այլ կենդանիներ: Այդ բոլորին հարկավոր էր կերակրել ամբողջ տարին: Մանավանդ ապահովել ձմեռը, որը մեզ մոտ տևում է 3-4 ամիս, բայց անասուններին պետք էր ապահովել առնվազն վեց ամսով: Այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում նրանք մնում են գոմերում և հնարավորություն չի լինում՝ դաշտ դուրս բերելու: Ահա դրանց կերի գլխավոր ու անհրաժեշտ մասն է կազմում խոտը, որը պետք էր անպատճառ պատրաստել: Այդ աշխատանքը ամբողջապես ծանրացած էր հորս վրա:

Ամենից առաջ նա կարգի էր բերում գնդանն ու մուրճը, որը տարբերվում էր սովորական մուրճերից: Պատրաստում էր գերանդիները և երկմատիները: Մեր ընտանիքի տղամարդկանցից, կանանցից և երեխաներից մոտ 10-12 հոգի դուրս էին գալիս թթենու և այլ այգիները: Նախ մաքրում էին ծառերի տակը խոտից, որ շուտով թուփը պիտի հասունանա, և պիտի սկսեն թափը: Այդտեղից հետո անցնում էին դաշտերը: Տղամարդիկ հարում էին խոտը, իսկ կանայք ու երեխաները հարած խոտը արևի կիզիչ ճառագայթ-

ների տակ չորացնելուց հետո, մի-մի երկմատին ձեռներին, շուռ տալիս և բոլորովին չորացնելուց հետո «լաստիր» դնում:

Երկու օրից հետո այդ լաստիրը ժողովելով, իրար վրա դարսելով՝ կազմում էին փոքրիկ դեզեր, որոնք կոչվում էին «*դոթմա*»: Այդ դոթմաները միառժամանակ մնում էին դաշտում, մինչև որ ազատ ժամանակ կլինի, կտեղափոխեն կալը և այդտեղ կդիզեն, դիզ կդնեն:

Հայրս տեսնելով, որ այդ աշխատանքը, կատարելով մեր ընտանիքի ուժերով, շատ երկար կարող էր տևել, խոտը կարող էր արևի տակ երկար մնալուց փչանալ և, միևնույն ժամանակ շուտով պիտի վրա հասնի հունձը, ստիպված էր լինում շաբաթօրյակ («*միջի*») հրավիրել:

Ավելորդ չեմ համարում մի քանի խոսք ասել միջու հասարակական-տնտեսական նշանակության մասին: Միջին նահապետական գյուղի ամենահին և ընդհանրացած հասարակական աշխատանքային ձև էր, որը շարունակվում էր մինչև վերջին ժամանակներս:

Միջին կոլեկտիվ աշխատանք էր, որ կատարվում էր այս կամ այն տնտեսության մեջ գյուղի բազմաթիվ տնտեսությունների մասնակցությամբ: Դա կազմակերպված մի օժանդակություն էր որևէ տնտեսության համար: Միջին փոխադարձաբար էր բոլորի համար: Այսօրվա միջի հրավիրողը կարող է գնալ մի ուրիշ հարևանի համար եղած միջին մասնակցելու: Դա հասարակական աշխատանք էր, որին մեծ սիրով և ուրախությամբ մասնակցում էր ամբողջ հասարակությունը:

Ահա միջի հրավիրված օրը՝ վաղ առավոտյան, մտնում էին մեր տունը, որտեղ մի-մի բաժակ օղի խմելուց և մի-մի հաց ստանալուց հետո, գերանդիներն ուսերին, ճանապարհվում էին խոտհարքի վայրը:

Սկսվում էր աշխատանքը: Բոլորից առաջ, գերանդին ձեռքին, սահում էր հայրս, իսկ նրա ետևից շարքերով գնում էին մյուսները, սակայն նրանցից շատ քչերն էին կարողանում հասնել նրան: 1-2 ժամ աշխատելուց հետո նրանք հորս խնդրում էին, որ նա ետ դառնա և բթացած գերանդիները սրի: Հայրս հետ էր դառնում, նստում ու գնդանն առաջը դնում և մուրճով սկսում ծեծել (նորոգել-սրել) բթացած գերանդիները:

Այս աշխատանքը պահանջում էր մեծ հմտություն, դա ամեն մարդու գործ չէր: Բավական է մի սխալ հարված, որ փչացնի («*քամի գցի*») գերանդին: Եվ այսպիսով, հայրս, համարյա ամբողջ օրը մեջքից կոացած, մեկ-մեկ սրում էր բոլորի գերանդիները և հանձնում իրենց տերերին:

Դեռ կեսօր չհասած՝ Ամառնան տատը պատրաստում էր ճաշը: Նա մեծ

խուրջինը լցնում էր նոր թխած («թածա») հացով, գցում էշին, երեխաներից մեկին էլ նստեցնում վրեն և մեծ կաթսան էլ, կերակուրով լցրած, տալիս հարսներից մեկին ու ճամփում աշխատանքի վայր:

Միջվորները կեսօրին ճաշելուց հետո հանգստանում էին, որից հետո դարձյալ սկսում էին աշխատանքը:

Երեկոյան դեմ դադարում էր աշխատանքը, հայրս բոլորին նորից առաջնորդում էր տուն, որտեղ ընթրում ու հետո թեյում էին և ցրվում իրենց տները:

Հարած խոտը չորացնելու և դոթմաներ դնելու աշխատանքը կատարում էին կանայք ու երեխաները՝ դարձյալ հորս մասնակցությամբ և անմիջական ղեկավարությամբ: Ահա այսպես վերջացնում էին խոտհարքը՝ պատրաստելով մեր ընտանիքի բազմաթիվ անասունների կերը, որոնց համար ձմեռն այլևս սոսկալի չէր:

Գարնան վերջերից ու ամռան սկզբներից սկսվում էր գյուղական աշխատանքների եռուն շրջանը:

Կարծես աշխատանքները միանգամից էին սկսվում, և մարդիկ չէին իմանում, թե որ մեկն սկսեն և որը թողնեն: Խոտհարքից հետո սկսում էին թուրք թափել, բայց և միննույն ժամանակ հասունանում էին արտերը, առաջին հերթին՝ գարու արտերը: Հայրս վարձում էր 10-15 հնձվոր, որոնք սկսում էին հնձել գարու արտերը: Նա կամաց-կամաց պատրաստում էր կալը, մաքրում, շվաքարանը («չարդախը») պատրաստում, խոտը դիզում վրան, իսկ տակը կարգի բերում իբրև բնակարան ու իր անկողինը տեղափոխում այդտեղ, որ նշանակում էր՝ մինչև կալի վերջը նա այդտեղ պետք է լինի: Այստեղ էին տեղափոխվում նաև 4-5 հոգի, որոնք հորս հետ միասին ու նրա ղեկավարությամբ պետք է աշխատեին կալում:

Հայրս մի օր գնում էր անտառ և բերում մի տեսակ ցախ ու նրանից պատրաստում տասնյակներով ցախավել, որ կալում գործածական ու անհրաժեշտ իրերից մեկն էր:

Կալը պատրաստում էր հետևյալ կարգով. նա մեկ-երկու հոգու հետ սուր քերիչով քերում, մաքրում էր կալը բոլոր տեսակի խոտերից՝ թողնելով միայն սև հողը: Այնուհետև ուղղում, հարթում էր փոքրիկ խորդուբորդությունները: Այդ բոլորից հետո ջուրը բարակ հոսանքով կապում են կալի մեջ, իսկ իրենք, ցախավելները վերցրած, ջուրը հավասար կերպով տարածում են կալի բոլոր մասերում՝ թողնելով, որ հողը ծծի, կշտանա ջրից, որից հետո փռում են դարման և դարմանի վրայով «հաշան անում»

խուրձը ու սկսում կալսել: Այս բոլոր գործողություններից հետո գետինը դառնում է հղկած, պինդ, մաքուր տարածություն, որտեղից և ստանում են մաքուր ցորենը:

Հնձողները հնձում էին արտերը, իսկ դրանց ետևից երկու սայլով խուրձը կրում էին կալը, որտեղ միևնույն ժամանակ կալսում էին:

Ինչպես տեսանք, մեր հսկայական տնտեսության մեջ թթի գործում, կալում, հնձվորները և այլ աշխատողները միասին, կազմում էին աշխատավորների մի մեծ, հսկայական բանակ՝ մոտ 50-60 հոգի. ահա այս բոլորին պետք էր կերակրել: Այդ ծանր ու դժվարին աշխատանքը կատարում էր Ամառնան տատը Ղումաշ աճու հետ, իսկ ընտանիքի մնացած անդամները նույնպես աշխատում էին զանազան տեղամասերում: Տատս ամեն օր մի քանի փութ հաց էր թխում, որի այլուրը հասցնում էր մեծ հորեղբայրս՝ Եգոր ապան, մի ջրաղացից, որը գտնվում էր Քյոնդալան գետի վրա, իսկ թոնրի ցախը և օջախի փայտը հայրս աշնանն էր պատրաստում:

Հունձը շարունակվում էր բավական երկար: Գարու արտերը վերջացնելուց հետո սկսում էին ցորենի արտերը, իսկ կորեկի հունձը կատարվում էր բոլորից հետո՝ ամռան վերջին:

Հայրս ամեն կերպ աշխատում էր իսկույն հնձածը տեղափոխել կալը, որպեսզի չգողանան, անասունները չփչացնեն, կամ անձրևները չգան վրան:

Այսպիսով, ամբողջ խուրձը ժողովելով կալը՝ դիզում էր նրա շուրջը և ծածկում խոտով: Վերջացնելով հունձը՝ խուրձն ամբողջապես կալը տեղափոխելուց հետո այստեղ սկսվում էր եռուն աշխատանք: Չորս-հինգ հոգով, մի քանի զույգ եզներով ու ձիաներով սկսում էին խուրձը ծեծել-կալսել: Խուրձը կալսում էին կամներով, որոնք պատրաստվում էին փայտից: Նրա երկարությունը մոտ 1 կամ 1,5մ էր, իսկ ընդհանուր միջին լայնությունը՝ 60-70սմ: Կամնի առաջին մասը, որտեղից պետք է կապեն եզների լծից կախված շղթայի ծայրը, նեղ էր՝ հազիվ 20-25սմ լայնությամբ, և այդ ծայրը կիսաշրջանաձև կերպով գետնից բարձր էր մոտ 15-20սմ, որը սապատավոր էր, իսկ նրա մեջ՝ տակից, կային անցքեր, որոնց միջով անց էր կացված մի կլոր, բարակ փայտ, որի երկու ծայրերից կապում էին լծկանի հետ միացնող շղթան կամ պարանը: Կամնի շարունակությունը, մինչև վերջ գնալով, աստիճանաբար լայնանում էր, որի լայնությունը հասնում էր մոտավորապես 1մետրի:

Յուրաքանչյուր կամնի հակառակ երեսը շարքերով փորված է 2-3սմ

խորությամբ, 3-4սմ շրջագծերով փոսիկներ, որոնց մեջ ամրացնում էին որձաքարի՝ սուր-սուր ծայրերով կտորներ, որոնց ծայրերը 1սմ չափ մնում էին փայտից դուրս:

Ահա այդ կամնից մի գույգ միացնելով, սապատի միջով անցկացրած փայտից կապելով պարանը կամ շղթան՝ միացնում էին եզների լծան հետ, ու նրա վրա կանգնում էր եզները քշողը: Եթե կարիք էր զգացվում, կամնի վրա ավելացնում էին զանազան ծանրություններ, որպեսզի ավելի լավ փշրի ծղոտն ու հասկերը:

Հայրս խիստ ուշադրություն էր դարձնում դարմանի վրա, որը պետք էր շատ մանրացնել, որպեսզի անասունները ձմռանը լավ ուտեն ու *«կրճանք»* չանեն: Այդ տեսակետից կամնով կալսելը չափազանց նպատակահարմար էր:

Կալում աշխատողները վաղ առավոտյան խուրձը (մոտ 10-12 փնջանք, որ հավասար է 100-120 խուրձի) թափում էին նախօրոք սրբած-մաքրած կալի մեջ: Ցրիվ էին տալիս կամ *«հաշան անում»* խուրձը, որից հետո լծում էին եզներն ու ձիերն ու սկսում կալսել հաշանը: Ամբողջ օրը հայրս դուրս չէր գալիս հաշանի միջից: Գլուխը կապած մի սպիտակ թաշկինակով, հագին մի սպիտակ կտավից կարած շապիկ, տանը գործած կոշտ տապակից պատրաստած մի անդրավարտիք հագին, ոտքերն առանց գուլպաների, տրեխները զցած, երկմատինը, քամելին կամ թիակը ձեռքին՝ արևի տոթակեզ ճառագայթների տակ շարունակում էր իր աշխատանքը՝ հորդորելով, որ եզներն արագ քշեն ու թույլ չտան ուտելու, որովհետև կարող էին հիվանդանալ, կամ կալի ծայրերով փռված հասկերը ներս ժողովել ու հաշանի խորդուբորդությունները շտկել:

Երբ ծղնոտը բավականին մանրացել է, նա հաշանը *«եղում էր»* (ցվցվում էր) երկմատինով, որը կոչվում էր *«յղոլի»*: Նորից ավելի մանրացնելով ծղնոտը՝ նա եղում էր *«քամիչով»*, որը փայտից պատրաստած մի գործիք էր՝ բաղկացած կոթից ու թաթից: Կոթի երկարությունն էր մեկ կամ քիչ ավելի մետր, իսկ թաթը նման էր մարդու ձեռքի դաստակի, որը վերջանում էր հինգ մատներով: Մատների երկարությունն էր 7-8սմ, լայնությունը՝ 2-3սմ: Մատների միջին տարածությունը 1,5-ից 2սմ էր: Ահա այս առարկան կոչվում էր *«քրմելի»*, որով դարմանը քամում էին, զատում ցորենը: Մա այն առավելությունն ունի, որ հաշանի մանրացրած դարմանը հնարավորություն ունի ամբողջովին տակնուվրա անելու: Երբ դարմանն այնքան է մանրացել, որ այլևս քամելու միջոցով չէր կարելի շուռ տալ, այդ դեպքում գոր-

ծաղրվում էր փայտե թիակը: Թիակով դարմանն ամբողջապես շուռ տալով՝ բոլոր մնացած հասկերն ու խոշոր ծղնոտները ընկնում էին դարմանի երեսը, որից հետո կամն իր սուր քարերով, յուր վրա գտնվող ահագին ծանրությամբ, գետնի խիստ ամրությամբ, կարողանում էր ջարդուփշուր անել ու բոլորովին մանրացնել հասկերը և ծղոտը:

Երբ հաշանը դուրս էր գալիս, այսինքն ծղոտն ու հասկերը բոլորովին մանրանում էին, և ցորենը միանգամից զատվում էր հասկերից, արձակում էին եզներն ու ձիերը և կալից դուրս տանում կամներն ու մյուս պարագաները:

Այժմ բոլորը մասնակցում էին աշխատանքին: «Մաղանով» կալի մի կողմն են հավաքում հաշանը և դիզում կալի երկարությամբ՝ քամու հոսանքի հանդեպ: Կանայք ու աղջիկները, մի-մի ցախավել ձեռքներին, սրբում էին կալը, իսկ հայրս, քամիլին ձեռքին, ուղղում էր հաշանի «դիզը», որ հավասար ու միատեսակ լինի «խյանը», որից հետո երկու հոգով քամում էին դարմանը՝ զատելով ցորենը նրանից: Կանայք ցախավելներով սրբում էին ցորենի շեղջը՝ մաքրելով այն:

Երբ վերջանում էր «խյանը», հայրս վերցնում էր փայտե թին ու սկսում «թե տալ», այսինքն՝ ցորենը բոլորովին մաքրել: Այդ գործողությունը կատարում էր հայրս մենակ. նա չէր վստահում մյուսներին, որովհետև նրանք կարող էին անզգուշությամբ ցորենը ուժեղ քամու պատճառով խառնել դարմանի հետ: Կանայք հորս հետ, ցախավելը ձեռքներին, անընդհատ մաքրում էին հասկերից ու դարմանի մնացորդներից:

Երբ վերջանում էր «թե տալը», հայրս միմիայն այդ ժամանակն էր անցնում դեզի տակը և պառկում գորգի վրա՝ հանգստանալու: Կանայք ու աղջիկները սկսում էին «շտարարել»՝ ցորենը և այսպիսով բոլորովին մաքրելով՝ լցնել ջվալները ու սայլերով տեղափոխել տուն:

Քահանա հորեղբայրս, որ կարգի էր բերել շտեմարանը, ընդունում էր բերքը և լցնում տակառներն ու փայտից պատրաստած հսկայական ամբարները: Այդպիսի երկու ամբար ունեինք, որոնցից մեկը տեղավորում էր 160 փուր, իսկ մյուսը՝ 75 փուր: Քահանա հորեղբայրս, մի թամբած ձիու վրա նստած, միշտ շրջում էր. նրան կտեսնեիր թթի այգում, օղու գործարանի մոտ, ջրաղացում, հնձողների մոտ, կալում կամ ոչխարի հոտը ստուգելիս: Նա լինում էր ամեն տեղ, օրվա մեծ մասն անց էր կացնում հա-

¹ Շտարար՝ մի մաղ էր, այն տարբերությամբ, որ սրա ծակոտիներով ընկնում էին ցորենի հատիկները (ծան. հեղ.)

սարակության մեջ: Բազմաթիվ գյուղացիներ բազմաթիվ հարցերով դիմում էին նրան, խորհրդակցում և խնդրում տալ ցուցումներ:

Մեր հասարակությունը նրան շատ էր հարգում, և նա էլ հասարակությունից ոչինչ չէր խնայում: Նա տխրության, դժբախտության, ուրախության բոլոր ժամանակներին նրանց հետ էր, նրանցից անբաժան: Ահա այդ էր պատճառը, որ նա մեծ անուն էր հանել ոչ միայն մեր գյուղում, այլև շրջակա բոլոր գյուղերում, գյուղացիները նրան ճանաչում էին և հարգում, նրա ջանքերով կազմակերպված ընտանիքն էլ օրինակ էր հանդիսանում շրջակա բոլոր գյուղացիների համար:

Դարավոր տանձենին

Մեր կալին կից կար մի հինավուրց տանձենի: Նա մեր երեխաների սիրելին էր, մեր կալի զարդն էր, մեր աշխատավորները նրա հով ու զովում էին հանգստանում: Մա կատարյալ մի հսկա էր և երբ ծաղկում էր, նմանվում էր պճնազարդված մի գեղեցկուհու:

Մեր երեխաներին դեպի կալը գրավողը մեծ մասամբ այս տանձենին էր: Շատ անգամ մենք մնում էինք գիշերներն այստեղ: Քնում էինք կալի մեջտեղը բացօթյա, և դեռ արեգակը դուրս չեկած՝ հայրս արթնացնում էր մեզ, որ գնանք, տանձի *«կաթուկը»* հավաքենք: Երեխաներս վազում էինք և իրար հրելով հավաքում տանձը, որը խիստ հասունացել էր, և լցնում ջվալը. մի մասը ուտում, մի մասը բաժանում հարևաններին և մի մասն էլ՝ չիր կտրում ձմեռվա համար: Այս ծառի պտուղը հետաքրքիր հատկություն ուներ: Այս տանձը ծառից կտրել և ուտել չէր կարելի, որովհետև խիստ դառն էր, իսկ երբ կաթուկ էր տալիս, այնքան քաղցր ու դուրեկան էր լինում, որ չէր կարելի չկշտանալ: Մրա *«կաթուկ տալը»* կատարվում էր շատ դանդաղ և շարունակվում էր հուլիսի մեկից մինչև օգոստոսի վերջը:

Մեր կալի մոտ մի պտղատու այգի ունեինք, որի ամբողջ պտուղը սպառվում էր կալում: Կալին կից կես հեկտար տարածություն հայրս ցանկապատել էր և տնկել ու պատվաստել ազնիվ տեսակի պտղատու ծառերի մատներով, որոնք արդեն պտուղ էին տալիս: Այստեղ կար նաև մի բավական ընդարձակ բանջարանոց, որտեղից ստանում էինք լոբի, սոխ, վարունգ, պոմիդոր և այլ բանջարեղեն:

Կալից 200-300 քայլ հեռավորության վրա էր գտնվում մի պտղատու այգի ու մի բանջարանոց: Ահա այս բոլոր պտուղներն ու բանջարեղենը սպառում էին կալում աշխատողներն ու հնձվորները:

Տնչրուն տակին նույնպես ունեինք մի պտղատու այգի ու մի բանջարանոց: Այստեղի պտուղներն ու բանջարեղենը օգտագործում էին թթի վրա աշխատանք կատարողները: Բացի այս բոլորից՝ անպակաս էին թանը, մածունը և պանիրը: Մանավանդ թանը, որ օգտագործում էին ջրի տեղ, իսկ մածունը՝ ցուրտ ջրով բրդուճ շինում և այսպիսով զովացնում իրենց տոթակեզ մարմինները:

Բրդուճը պատրաստում էին հետևյալ կերպ: Մի կավե մեծ գավաթ լցնում էին կիտով չափ պաղ, թարմ, սառը, աղբյուրից նոր բերված ջրով: Ջրի մեջ էին բրդում փոքր-ինչ չորացած, թոնրով թխած հացը (*«պոռզը»*), վրան ավելացնում են մածուն և տրորում այնքան, մինչև որ ջուրը, հացը և մածունը խառնվում էին բոլորովին: Եթե մածունը քիչ էր լինում, նորից էին ավելացնում: Այդ գործողությունը շարունակվում էր այնքան, մինչև որ ստացվում էր մի թանձր խառնուրդ: Եթե շատ էր թանձրանում, ավելացնում էին ջուր: Շատ անգամ բրդուճի մեջ կտրում էին կանաչ վարունգ կամ սոխ, որից հետո պատրաստ էր բրդուճը:

Հուլիսի վերջերից սկսվում էր սեխի ու ձմերուկի վաճառքը. դաշտային մասերից սայլերով բերում էին սեխ ու ձմերուկ և փոխանակում հացահատիկներով: Հայրս վերցնում էր սայլով ձմերուկ աշխատողների համար և փոխարենը տալիս ցորեն կամ գարի: Բոլոր աշխատողները, մանավանդ երեխաներս, լիովին օգտվում էինք ամեն ինչից:

Մեր կալը ուներ մեր հիասքանչ դարավոր տանձենու տակ մի հսկայական մարագ, որտեղ տեղավորվում էր հազարավոր խուրձերի դարմանը և կերակրում հարյուրավոր անասուններ: Մարագը երբ քիչ էր մնում, որ լցվի, հայրս քշում էր գոմեշները մարագի մեջ, որոնց ծանրության տակ ճզմվում էր դարմանը և ազատվում մարագի համարյա կեսը, որից հետո դարձյալ շարունակում էին դարմանով լցնել: Դարմանը չտեղավորվելով մարագում՝ ավելցուկի մի մասը սայլերով տեղափոխում էին գյուղը և լցնում ազատ մնացած գոմերն ու ամբարները: Իսկ ավելցուկի մի մասն էլ կիտում էին կալում՝ մարագին կից, կազմելով մի մեծ կույտ (*«քոլ»*), որը բռնում էր կալի մոտավորապես մի չորրորդական մասը: *«Քոլն»* արվում էր միմիայն այն ժամանակ, երբ ամբողջ խուրձը ծեծել են, վերջացրել: Ահա մեր խուրձն ամբողջովին վերջացել էր և սպասում էին կորեկի հնձելուն, որի հունձը տեղի պիտի ունենար մի քանի օրից հետո: Հայրս, կատարելով նաև այդ աշխատանքը, կորեկն ուղարկում էր տուն, իսկ նրա դարմանը (*«բալուճը»*) փռում էր մարագի առաջ կուտակած դարմանի *«քոլի»* վրա:

Այսպիսով, վերջացնում էր կալ-կալսիչը: Այնուհետև նա բերում էր երկու սայլ փուշ («*ցաք*») և ցանկապատում ամբողջ մարագն ու նրա առաջ կուտակված դարմանի քոլը:

Աշխատանքը վերջանում էր կալում, բայց հայրս այժմ էլ սկսում էր այլ աշխատանք կատարելը. դաշտերում ու այգիներում թողած խոտի դոթմաները կրում էր կալը: Այլևս չէր կարելի թողնել, որովհետև հնձված էին բոլոր արտերն ու խոտհարքները, և գյուղի անասունները ազատ էին թողնված: Նա խոտի մի մասը դիզում էր գետնի վրա և դեզից մոտ 2 մ հեռավորությամբ քաշում ցանկապատ, որ աշնանը՝ վար ու ցանքսի ժամանակ, գիշերները լծկաններն այդտեղ մնան ու առատորեն կերակրվեն, իսկ մեծ մասը դնում էր չարդախների վրա՝ ձմեռն անասուններին կերակրելու համար:

Այդ աշխատանքը վերջացնելուց հետո լծում էր սայլը և դնում Տնջրու տակը, որտեղ էին գտնվում դատարկ տակառները՝ թափված ծառերի տակ, ու տեղափոխում տուն: Թթի աշխատանքը վաղուց էր վերջացել: Այստեղ էր գտնվում միակ «*գավոդչին*»՝ հորեղբայրս, որ պաշտպանում էր օղիով լիքը տակառները, որ շուտով պիտի գան ու տանեն:

Այս բոլոր աշխատանքներից հետո պետք էր լծկան եզներին ու գումեշներին հանգիստ տալ, որ շուտով պետք է սկսեին աշնանացանը, որպեսզի կարողանային կատարել այդ դժվարին աշխատանքը:

Մեր գյուղից 1,5-2 կմ-ի վրա էր գտնվում պետական անտառը: Հայրս բոլոր եզներն ու գումեշները քշում էր անտառ ու այնտեղ թողնում թե՛ ցերեկ, թե՛ գիշեր՝ ամբողջ մի ամիս: Միայն նա ամեն առավոտ և իրիկուն գնում էր ստուգելու՝ արդյո՞ք բոլորն են այնտեղ և ոչինչ չի՞ պատահել նրանց հետ: Այդպես էին վարվում նաև մեր մյուս գյուղացիները:

Ահա հասնում էր տարվա այն ժամանակը, երբ պտուղները սկսում էին հասունանալ, և հորս աշխատանքի վայրը փոխադրվում էր այգիներ:

Աշխատանքն այգիներում

Հայրս այլևս գործ չունեի կատարելու կալում, իսկ նա պարապ նստել չէր սիրում: Նա տեղափոխվում էր Տնջրուն տակը, որտեղ գտնվում էին խաղողի մեր այգիները: Նա այստեղ մնում էր գիշեր-ցերեկ և հսկում, պաշտպանում խաղողը գողերից ու կենդանիներից:

Մեզ՝ երեխաներիս, հետաքրքրող վայրն այլևս կալը չէր. այդտեղ այլևս չկային մեր փառահեղ տանձենու անուշ կաթուկը, զանազան պտուղներն

ու քանջարեղենը, սեխն ու ձմերուկը: Այժմ մեզ գրավողը խաղողի այգին էր, որտեղ ուտում էինք խաղող, թուզ, դեղձ և այլն:

Ամեն օր մենք խմբովին գնում էինք հորս մոտ, նստում էինք այգու ծայրին, որովհետև նա մեզ թույլ չէր տալիս այգին մտնել, բայց միևնույն ժամանակ մեզնից ոչինչ չէր խնայում: Նա մենակ ինքը գիտեր, թե որ տեսակ խաղողը պիտի ուտել, որ տեսակը թողնել գինու համար, որ տեսակը կարելի է պահել կախանի (*«բանդաղի»*) համար: Նա խաղողը բերում էր ու թափում կանաչ խոտի վրա՝ առաջներս, ու ասում.

- Կերեք, որքան կարող եք:

Այդպես կատարում էր օրական 2-3 անգամ և երեկոյան էլ լցնում փոքրիկ կողովներն ու ձեռքներս տալով՝ ճամփու դնում դեպի տուն:

Նա ցերեկները հանգիստ չէր նստում և կատարում էր զանազան աշխատանքներ, օրինակ՝ մեր այգու ցանկապատի մոտ բուսած ուռենու ծառերից քաղում էր բարակ և ճկուն ճիպոտներ ու գործում զամբյուղ, փոքրիկ կողովներ, ցաքհան էր անում, պատրաստվում էր այգեքաղին, նորոգում հնձանը, փոքրիկ տակառները և կավե ամանները (կարաս, պուլիկ և այլն):

Մեր խաղողի այգու մեջ քար ու կրից պատրաստած մի հնձան կար: Նրա վրա կանգնած էր խոտի դեզը, իսկ ներքևում 2մ լայնությամբ ու երկարությամբ մի տափակ սալաքար կար դրված՝ փոքր-ինչ թեք դիրքով: Այդ քարի վրա դրված էր ճիպոտից գործած մի սալակն (*«թարիջա»*), որը ծածկում էր այդ սալաքարի ամբողջ մակերևույթը: Ահա խաղողը թափում էին այդ ճիպոտից գործվածքի վրա, որտեղ և ճզմում էին: Հնձանի մի պատից բացած էր մի փոքրիկ անցք, որտեղով մաճառը, դուրս թափվելով, լցվում էր այնտեղ գտնվող կարասը:

Հայրս քաղի նախօրյակին իմաց էր տալիս մեր բոլոր բարեկամներին ու հարևաններին, որ գան մասնակցեն: Այդ օրը գյուղացու ամենաքաղցր օրերից մեկն էր: Գալիս էին գլխավորապես կանայք ու երեխաներ՝ յուրաքանչյուրը մի-մի փոքրիկ կողով և մի կապոց ձեռքներին:

Սկսվում էր այգեքաղը. նրանք, սուր-սուր դանակներն ու մկրատները ձեռքներին, անխնա մերկացնում էին որթերը խաղողի ողկույզներից, իսկ կրողները, մեծ-մեծ քթոցները մեջքներին, անընդհատ կրում էին հնձանը:

Հայրս՝ ոտները բորիկ, անդրավարտիքը բարձրացրած մինչև ծնկները, թևերը վեր քաշած մինչև արմունկները, ոտքերով ճզմում էր խաղողը և կարասներն ու տակառները լցնում մաճառով:

Այգեքաղը վերջացնելուց հետո բոլորը նստում էին, ընդհանուր սեղան

բացում, իրենց բերած կապոցներում եղածը շարում սփռոցի վրա, ինչպես նաև օդու շշերը, և թափում զանազան ուտելիքներ և միասին ուրախ ու զվարթ ճաշում:

Երեկոյան դեմ լցնում էին իրենց շշերը մաճառով, կողովները՝ խաղողով, և օրհնելով ու շնորհակալություն հայտնելով հորս՝ վերադառնում իրենց տները:

Երեկոյան հայրս մի քանի բեռ խաղող էր ուղարկում տուն՝ բաժանելու մեր այն հարևաններին ու բարեկամներին, որոնք հնարավորություն չէին ունեցել մասնակցելու այգեքաղին:

Երկու-երեք ձիաներով հատուկ այդ նպատակով պատրաստած փոքրիկ տափակ տակառներով մաճառը տեղափոխում էին գյուղը, իսկ վերջում մի փոքրիկ կարաս լցնելով՝ թաղում այգում, որի տեղը միայն հայրս գիտեր, որպեսզի գարնանը այգում աշխատողները խմեն:

Այգեքաղը վերջացնելուց հետո նա բերում էր 3-4 սայլ փուշ («*gump*») և ցանկապատում այգին ու ինքն էլ տեղափոխվում գյուղը:

Տեղափոխվելով գյուղ՝ նա սկսում էր ցախի ու փայտի հոգս քաշել: Վառելիքով ապահովելու համար 3-4 հոգի գնում էին անտառ և մի քանի օրվա ընթացքում պատրաստում թե՛ թոնրի ցախը և թե՛ վառարանի փայտը ու սայլերով տեղափոխում գյուղ:

Աշուն և աշնանացան

Աշուն էր: Ղարաբաղի գեղեցիկ բնությունն այլ տեսք էր ընդունել: Ծառերն ու թփերը մի կողմից մերկանում էին, մյուս կողմից նրանց վրա մնացած տերևները բազմատեսակ գույներ էին ստանում: Կանաչ խոտը պատել էր այգիները, իսկ նրա երեսով փովում էին ծառերից թափված գույնզգույն տերևները: Գառներն ու հորթերն ազատ էին թողնվել, որոնք արածում էին այգիներում ու բանջարանոցներում: Դաշտերը կամաց-կամաց մերկանում էին: Աշխատանքը միառժամանակ դադարում էր այգիներում ու դաշտերում:

Եզներն ու գոմեշները, մոտ մի ամիս մնալով անտառում, բավականին հանգստացել, թարմացել, առույզացել, գիրացել ու գեղեցկացել էին:

Հայրս սկսում էր այժմ պատրաստվել աշնանացանի համար: Նա դարբնին սրել էր սվել արորի խոփը, նորոգել շղթան և պատրաստում էր արորն ու լծասարքը: Նրա արորը բաղկացած էր հետևյալ մասերից.

1. «Մաճ» (դեկ), որտեղից բռնում է մաճկալը և ղեկավարում արորը:

2. «Կոտրակ». սա արորի հիմնական մասն է, որի ծայրին գցում էին երկաթե սուր խոփը: Կոտրակն ունի երկու պոչ, որտեղ մաճկալը դնում է իր ոտքը և ճնշելով խոփը խրում է հողի մեջ: Կոտրակի կենտրոնական մասից բացած է մի անցք, որի մեջ ամրացված են մաճի և համնի ծայրերը:

3. Երրորդ մասն է «համնը»: Սա մի փայտ է՝ բավական հաստ և ամուր, որի մի ծայրը, ամրանալով կոտրակի անցքի միջև և մոտ կես մետր բարձրանալով կիսաշրջանաձև կերպով, թեքվում է և ընդունում հորիզոնական դիրք, որի երկարությունը հասնում է 1,4 մետրի:

4. Չորրորդ մասը կոչվում է «մասան», որի մի ծայրն ամրացված է համնին և մոտ 1,4 մ երկարությամբ շարունակվելով՝ մյուս ծայրը միացվում է արորի առաջին գույգ լծկանի լծանը: Մասանը ունի անրակի ձև:

Հայրս այս բոլոր մասերից ուներ պատրաստած մեկական, երկուական՝ իբրև պահեստի մասեր, որ երբ աշխատանքի ընթացքում դրանցից որևէ մեկը կոտրվի կամ փչանա, կարողանա իսկույն փոխարինել, և աշխատանքը չտուժի: Նույն ձևով նա պատրաստում էր լծերն ու սամիները և այլն:

Նա գիտեր, թե որքան սերմ պիտի ցանի և ինչպիսի ցորեններ ու գարի:

Ղարաբաղը շատ վաղուց հայտնի էր իր հացահատիկի տեսակներով՝ թե՛ աշնանացանի և թե՛ գարնանացանի:

Աշնանը ցանում էին ամենից առաջ գարի: Ցանում էին ցորեն, որի տեսակներն էին «գարդա», «ղարալչղղ», «սպիտակ ցորեն», «Ղարաբաղ» (սև ցորեն) և «տրղնրգարդա»: Գարնանացանի ժամանակ ցանում էին գարնան դարի («կրոնրկարի»), գարունքվա ցորեն («կրոնանե»), հաճար և կորեկ:

Ահա այս բոլորի սերմերը հայրս պատրաստում էր մեծ մասամբ ամռանը, երբ խուրճը դեռ կալում էր գտնվում: Նա սերմերը պատրաստում էր երեք ձևով:

1. Նա, երբ խուրճը կրում էր կալը, իր ընտիր արտերի ընտիր խուրճից ջոկում էր ընտիր հասկերը և փնջեր կազմում: Այնուհետև փռում էր կարպետներ, կտրտում էր յուրաքանչյուր հասկի ծայրից և կոթունի ծայրից՝ թողնելով հասկի միայն կենտրոնական մասը: Այդ մասը ծեծելով և մաքրելով՝ ցորենը պահում էր իբրև սերմ:

2. Այդ սերմն աշնանը ցանում էր գարնանացիլում, և երբ բուսնում, հասունանում էր, հնձում էր և առանձին ծեծելով, կալսելով՝ ամբողջովին պահում էր իբրև սերմ:

3. Նա լավ ծանոթ էր մեր դաշտերին և երբ տեսնում էր մի լավ արտ, տանում էր իր ցորենից մի քանի փութ ու փոխանակում արտատիրոջ հետ

և դարձյալ ցանում որպէս սերմ:

Հայրս լծկաններով, ցելով, գործիքներով ու վարուցանքի զանազան պարագաներով, սերմերով կազմ ու պատրաստ սպասում էր անձրևի, որ գետինը փափկի: Մեզ մոտ ցանքսն առհասարակ կատարվում էր առանց ռոտզման, ուստի բոլորն էլ սպասում էին ցանկալի անձրևին:

Վերջապէս գալիս էր անձրևը, հողը փափկում էր և սրտատրոփ սպասում սերմին:

Իմ հիշողության մեջ անջնջելի է մնացել, և այսօր էլ ինձ թվում է, որ դա երեկ էր՝ այն գիշերը, որին հաջորդող առավոտյան առաջին անգամ պետք է դուրս գային դաշտ՝ աշնանացանն սկսելու:

Ամառնան տատն ամբողջ օրը չէր հանգստացել: Նա իր հարսների հետ նոր հաց էր թխել, գաթա ու կաթնահունց պատրաստել: Նա պատրաստել էր և սերմը: Հայրս այդ գիշեր առաջին անգամ լծկաններին երկու անգամ կերակրեց՝ ախտոները լցնելով խոտով ու դարմանով: Մեծ հորեղբայրս մի ոչխար մորթեց և երեկոյան մի մեծ դազան լցնելով՝ կորկոտ գցեց ու կաթսան դրեց թոնրի մեջ:

Երկրորդ արբորականչին՝ գիշերվա քնի ամենաքաղցր ժամանակը, Ամառնան տատը զարթնեցրեց թե՛ մեծերին և թե՛ փոքրերին: Հայրս նորից գնաց ախտո՝ լծկան անասուններին նորից կերակրելու, որից հետո կորկոտի կաթսան թոնրից հանեց ու սենյակ բերեց: Բոլորը նստեցին շարքերով, փռեցին սփռոցները, գաթաներն ու կաթնահունցները շարեցին սփռոցների վրա: Գինու և օդու շշերը սեղանի վրա բռնեցին իրենց պատվավոր տեղերը: Ամառնան տատը, ափսեները լցնելով կորկոտով, բաժանեց սեղանակիցներին:

Մեծ հորեղբայրս՝ Եգոր ապան, կարգադրեց բաժակները լցնել, որից հետո ասաց.

- Բոլորից մեծը տարիքով ես եմ, իսկ պաշտոնով՝ աղերն ա, բայց խնդրում եմ, որ աղերը հիշի, մենք էլ խմենք և ուտենք:

Աղերը, վերցնելով բաժակն, ասաց.

- Առաջին բաժակը տանք մեր մորը, որ նա հիշի:

Ամառնան տատը վերցրեց բաժակը ու ասաց.

- Ապրեք, որ դուք իմ պատիվը պահում եք, Աստված էլ ձեր պատիվը պահի: Ձեր հայրը մեռնելիս բռնեց ձեռքս ու հազիվհազ ասաց. «Ամա՛ռնան, Աստված ռազի չկացավ, որ ես քեզ հետ շարունակեմ իմ ճանապարհը, և ես քեզ մենակ եմ թողնում՝ թողնելով ինը երեխաներ: Նամուսով եղիր, իմ օջա-

խը շեն ու վարքար պահիր,- վերջումն էլ ավելացրեց, «Ամա՛ռնան, իմ երեխաների մեջ ամենից խեղճը, որին Աստված գրկել է, Բարայելն է, նրան ձեր աչքի լույսի պես պահպանեցեք,- ու ձեռքիցս բռնելով ասաց,- իմ մեղքը քո վիզը, եթե ասածներս մոռանաս»: Այն սև օրվանից անցել են տարիներ: Նամուս ու դեյրաթ եմ արել, գիշերը ցերեկ եմ արել, հազար նեղություններ եմ քաշել... Փառք Աստծո, մեր գյուղում իմ տնից մեծ տուն չկա, իմ երեխաներից շատ երեխաներ չկան... Ասես դոշուն լինի... Օրհնում եմ ձեզ, որդիք, նամուս ու դեյրաթ արեք, որ դուշմանի ոտքի տակ չընկնեք:

Վերջում առաջարկեց.

- Խմեցե՛ք ադորը կենացը, որ խելոք կառավարիչ լինի. այսքանին կառավարողը մի գուլթանի ուժ պիտի ունենա և բոլորիդ մտքովն ու սրտովը լինի...

Բոլորը խմեցին ադորը կենացը:

Տերտերն առաջարկեց խմել իրենց սիրելի մոր կենացը: Կատարվեց առաջարկը:

Տերտերը վերցրեց բաժակը և սկսեց.

- Վաղը վար ենք սկսում. բարի սհաթին, բարի աստղին լինի... Մինը հազար դառնա:

Այնուհետև մեկ-մեկ խմեցին բոլոր եղբայրների կենացը՝ նրանց ընտանիքներով:

Վերջացավ ճաշը: Ամառնան տատը կարգադրեց, որ երեխաները նորից պառկեն քնելու, իսկ մեծերը պատրաստվեցին աշխատանքի դուրս գալու:

Սկսվեց աշնանացանը:

Ամեն օր՝ վաղ առավոտյան, սերմով լիքը մեծ խուրջինը ձգում էին էշի վրա, երկու արորի եզ ու գումեշ լծկաններ առաջներն արած՝ հայրս իր փոքրիկ եղբոր ու երկու հոտաղների հետ միասին գնում էր դաշտը: Հաճախ էր լինում, որ ես էլ, նստելով էշի վրա, նրանց հետ գնում էի վարատեղ: Իմ պարտականությունն էր, որ մոտիկ առվակից փոքրիկ կուլայով նրանց համար ջուր բերեի, ավելորդ լծկաններին հետևեի, կաշաղակներին ու ագռավներին քշեի, որ «կորեից»¹ սերմը չհավաքեն: Մի խոսքով՝ անեի այն ամենը, ինչ որ փոքրիկ ուժերս թույլ կտային: Շատ էի ցանկանում, որ արորի վերջին գույգ լծկան եզները ես քշեմ կամ «հոտաղ կենամ», բայց հայրս թույլ չէր

¹ Կորեն՝ այն հողամասն է, որ մշակը հողը հերկելու ժամանակ ծրում՝ առանձնացնում է ընդհանուր հողամասից և սերմում: Այդ սերմած հողամասը երբ հերկում վերջացնում է, նորից է «կորե գալիս», այսինքն՝ էլի գատում ընդհանուր հողամասից և դարձյալ սերմում (ծան. հեղ.)

տալիս՝ պատասխանելով, որ ես դեռ փոքր եմ և լծանի վրա նստել չեմ կարող վայր կընկնեմ, և եզներն ինձ *կկոխտան*, սակայն ես համառում էի ու շարունակում խնդրել, որ թույլ տա: Վերջապես նա զիջեց իմ թախանձանքներին:

Հոտադից ստանալով նրա ճիպոտը՝ բարձրացա լուծը, սակայն երբ եզները շարժվեցին, իսկույն գլուխկոնձի տվեցի ակոսի մեջ: Ես, իսկույն վեր կենալով, նորից բարձրացա լուծը, բայց կրկին գլորվեցի: Այնուհետև ինչքան աշխատում էի վայր չընկնել, չէր հաջողվում:

Հայրս, տեսնելով իմ չարչարանքը, մոտեցավ ինձ և սիրալիք կերպով ինձ հասկացրեց, որ ես դեռ փոքր եմ, բայց նա այնպես կանի, որ վաղը ես կնստեմ լծանը և վայր չեմ ընկնի:

Շառագունել էր ամբողջ դեմքս: Ես ինձ բոլորի առաջ խայտառակված էի զգում: Արեգակը դեռ մայր չմտած՝ դադարեց աշխատանքը: Եզներն արձակեցին, արորն ու լծերը թողին հերկի մեջ, իսկ խոփերն ու շղթաները թաքցրին ակոսների մեջ, սերմի դատարկ խուրջինը գցեցին էջի վրա, և ես նստեցի: Հայրս թողեց լծկանները ցանկապատած խոտի դեզի վրա, փակեց նրա մուտքը, ու տուն գնացինք:

Մայրս թույլ չտվեց այլևս հորս հետ վարատեղ գնամ. ինչպես երևում էր, լսել էր այդ օրվա իմ չարչարանքի մասին:

Մոտ մի շաբաթից հետո ես նորից գնացի վարատեղ: Սկսվեց աշխատանքը: Կեսօրին մոտ հայրս տարավ ինձ դեպի առաջնաքարշ եզները: Նա լծից մոտիկ շղթայի մի օղակից կախել էր ճիպոտից պատրաստած մի օղակ, իսկ լծան հարթ մակերեսույթը ծակել ու նրա վրա ամրացրել էր իրարից մի նստատեղի հեռավորության վրա երկու փոքրիկ, 15-20 սմ երկարությամբ փայտեր: Նա ինձ բարձրացրեց և նստեցրեց լծան վրա՝ այդ երկու փայտի մեջտեղը, ոտքիս մեկը դրավ ճիպոտից պատրաստած շղթայի վրա գտնվող օղակի մեջ՝ մի ձեռքս տալով ճիպոտը, իսկ մյուս ձեռքով բռնել տվավ լծան վրա ամրացրած փայտիկը:

Այդ բոլորից հետո հայրս բռնեց արորի մաճը, եւ եզներն առաջ շարժվեցին: Ես վայր չընկա. *օհ, ի՛նչ ուրախություն*: Այդ ձևով շարունակեցի մի քանի օր հոտաղ կենալ, որից հետո ես սովորեցի ազատ կերպով նստել լծան վրա ու քշել եզները:

Ղարաբաղում սովորական երևույթ էր վարատեղը տանել խաղող, տանձ, խնձոր, զկեռ և զանազան այլ պտուղներ ու փոխանակել ցորենով կամ գարիով:

Երկու-երեք անգամ մեր վարատեղը եկան մարդիկ՝ կողովները ձիու վրա դրած՝ լիքը խաղող ու պտուղներ: Հայրս ամեն անգամ հանում էր արորի խոփը և, դնելով կշեռքի մի նժարում, իսկ մյուս նժարը լցնելով խաղողով, տանձ ու խնձորով՝ կշռում: Տալիս էր մի կշիռ ցորեն, փոխարենն ստանում երկու կշիռ խաղող:

Հինգ-վեց հոգով նստում էինք, ուտում, իսկ մի մասն էլ երեկոյան տանում տուն: Երբ վարատեղը գյուղից հեռացավ, հայրս այլևս թույլ չտվեց ինձ իրենց հետ գնալ դաշտ:

Սովորաբար մեզ մոտ վարը սկսվում էր սեպտեմբերի 10-15-ը և շարունակվում մինչև նոյեմբերի 10-15-ը: Այդ ժամանակամիջոցում հայրս երկու արորով կարողանում էր վերջացնել ամբողջ աշնանացանը:

Արդեն ուշ աշուն էր, վրա էին հասնում ցրտերը, դադարում աշխատանքներն ամենուրեք: Հայրս պատրաստում էր գոմերը. նորոգում կովերի, հորթերի, լծկանների, ձիաների ու մնացած կենդանիների տեղերը՝ գատելով իրարից: Պատրաստում էր անասունների կապերը և նրանց ախոռները:

Ձմեռ էր: Բոլոր անասունները մտնում էին գոմերը: Օրական 2 անգամ հայրս մարագից անասունների համար կեր էր բերում՝ հարդ ու խոտ, և երկու անգամ էլ անասունները քշում աղբյուրը՝ ջրելու:

4. ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ ԿԱՊՎԱԾ ՄԵՐ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՀԵՏ

Ձմեռային հանգիստ

Ծանր, դժվարին ու եռուն աշխատանքներին հաջորդում էին հանգստյան և ուրախության օրերը: Իսկական հանգստյան օրեր թե՛ մարդկանց համար և թե՛ անասունների: Իսկ իմ անգուգական հոր համար չկար կամ բոլորովին աննշան էր այդ հանգստությունը:

Այո՛, ձմեռը մեծ ցնծության ու անսպառ ուրախության օրեր էին միայն այն տնտեսությունների համար, որոնք կարողացել էին ժամանակին իրենց ու իրենց անասուններին ապահովել բնակարանով, սննդով, գոմերով ու կերով, մի խոսքով՝ ամեն ինչով: Սակայն այդպիսիների թիվը մեր գյուղում չափազանց սակավ էր, և մեր տնտեսությունն այդ բախտավոր սակավներիցն էր, որ առաջնակարգ տեղ էր բռնում գյուղում՝ շնորհիվ իմ ժրաջան, քրտնաջան ու իսկական աշխատանքի հերոս հորը:

Այսպիսով՝ սկսվում է գյուղացու հանգստյան, ուրախությունների և հար-

սանիքների շրջանը: Յուրաքանչյուր տնտեսություն, իր կարողության համաձայն, պատրաստել էր ձմռան համար պաշար՝ թթվեղեն, քաղցրեղեն, խմիչքներ և այլ ուտելիքներ: Ահա ձմռան այս ազատ օրերին նրանք սկսում էին վայելել իրենց նախօրոք պատրաստած բարիքները:

Ես, երբ դեռ փոքր էի, հորս մեր տանը շատ քիչ էի տեսնում: Երեկոները, երբ նա հանդից տուն էր վերադառնում, ես արդեն քնած էի լինում, իսկ առավոտները, երբ նա տնից դուրս էր գնում, ես դարձյալ քնած էի լինում և նրան չէի տեսնում: Շատ անգամ ես մորս հարցնում էի.

- Ա՛ճի, բա Բսա ապան ո՞ր է:

Մայրս պատասխանում էր.

- *Գնացել է մարագը՝ անասունների համար դարման բերելու կամ գնացել է անտառը փայտ բերելու:*

Ձմռանը՝ առավոտները, ես դեռ անկողնումս շատ անգամ տեսնում էի՝ հայրս դաշտից վերադարձավ՝ ամբողջովին ձյունով ծածկված, բեխերից ու հոնքերից սառցե կտորներ կախված, մեջքին մի շալակ չոր փայտ կամ ուսին մի մեծ չոր ձյուղ: Նա շատ անգամ էլ գալիս էր՝ իր շալակին մի նապաստակ կամ աղվես և կամ մի քանի սպանված թռչուն ձեռքին բռնած:

Նա հմուտ որսկան էր և շատ լավ գիտեր, թե նապաստակներն ու աղվեսները մեր այգիների կամ դաշտերի ո՞ր նեղ անցքերով ու ցանկապատերով են ելումուտ անում, և հենց այդ անցքերումն էլ լարում էր թակարդները:

Սովորական բան էր նրա համար շաբաթական մեկ-երկու աղվես կամ նապաստակ որսալը: Նրանից անբաժան էր իր երկփողանի որսորդական հրացանը, և շատ դիպուկ էլ կրակում էր:

Հայրս ձմեռվա իր ազատ ժամերին մի բռնցքաչափ փայտի կտորից, որի երկարությունը մոտ 10-12 սմ էր, իսկ հաստությունը՝ 5-6, պատրաստում էր ծիտ որսալու համար մի տեսակ թակարդ, որը Ղարաբաղի բարբառում կոչվում է «չարթմա», որը ձմեռվա ամբողջ եղանակին մեր գյուղի բոլոր երեխաների սիրելի ու գրավիչ խաղալիքն էր: Այդ փոքրիկ փայտի կտոր-թակարդը այն հմայիչ ուժն ուներ, որ երեխաները, անուշադրության մատնելով իրենց սառած մատներն ու ոտները, ամբողջ օրը կույզ եկած իրենց կալերի ու մարագների պատսպարաններում, սրտատրոփ սպասում էին, որ ահա շուտով իրենց «չարթման» ծիտ պիտի որսա:

Մեր բոլոր հարևանները, մի-մի կտոր փայտ ձեռքներին, գալիս էին հորս մոտ ու խնդրում.

- Ի՛սա, մեր երեխի համար մի չարթմա շինիր քո պատրաստած ըլլերով:

Հայրս շատ հմտորեն ոչխարի աղիքներից պատրաստում էր չափազանց բարակ ու նուրբ թել, որը կոչվում էր «ըլլեր»: Հայրս ոչ ոքի չէր մերժում ու մեծ բավականություն էր զգում, որ կարողանում էր կատարել իր հարևանների ու բարեկամների խնդիրը:

Այսպիսով, նա երեխաների համար պատրաստում էր զանազան խաղալիքներ՝ «չարթմա», «բուլդի», «ճոռան», «դոռան» և այլ խաղալիքներ:

Մեր և մեր շրջակա գյուղերում գտնվող թմբկահարները գալիս էին ու խնդրում հորս.

- Բսս, մեր նաղարայի (թմբուկի) համար կոպալներ պատրաստի:

Նա ոչ ոքի չէր մերժում և հոնի փայտից կեռ-կեռ ու նախշուն քթերով «կոպալներ» էր պատրաստում:

Գյուղի պառավ կանայք խնդրում էին և ձեռքի շարժումներով հասկացնում.

- Բ'սս, քեզ մատաղ, մեզ համար շերեփի, գդալ, կլոլակի թակ պատրաստիր: Իսկ նա էլ այդ կանանց նույնպես ձեռքի շարժումներով հասկացնում էր, որ գնան տանձենու փայտ բերեն, որից միայն կարելի էր պատրաստել այդ իրերը՝ ըստ իմ հոր հասկացողության:

Շատ եմ տեսել, որ ջահել տղաները գալիս էին հորս մոտ ու խնդրում.

- Բ'սս ապա, առ էս գոմեշի աշ տված կաշին ու քթերը կըռ-կըռ տրեխարա:

Հայրս, քթի տակ ծիծաղելով, ասում էր.

- Կգաս երեք օրից հետո և կբերես քթերը գույնզգույն թելերով նախշած, կարմիր ներկած տրիխատաններ, որ հագնես ու գնաս նշանածիդ մոտ և ցույց տաս տրեխները:

Այս և նման աշխատանքներ հայրս մեծ մասամբ կատարում էր ձմռանը, երբ նա ազատ էր լինում:

Նա վերին աստիճանի հյուրասեր ու ընկերասեր մարդ էր: Մեր տունը միշտ լիքն էր լինում հյուրերով, և հայրս, չնայած որ նա ընդհանրապես չէր սիրում խմելը, հյուրերի համար միշտ ունենում էր առատ գինի և օղի, որոնցից չէր խնայում:

Առաջին անգամ հորս հետ

Ես հազիվ վեց տարեկան էի: Իմ մանկական հիշողության մեջ մինչև օրս էլ վառ ու պայծառ է մնացել այդ օրը, և ես ցանկանում եմ նկարագրել, թե ինչպես առաջին անգամ հորս հետ վաղ առավոտյան ճանապարհվեցի դեպի մեր այգիներն ու դաշտերը:

Հայրս ամեն օր վաղ առավոտյան կամ ուշ երեկոյան շրջում էր այգիներն ու ցանքսերը, ստուգում՝ տավարածները հո չէ՞ն վնասել:

Մի գարնանային պայծառ ու տաք առավոտ էր: Հայրս, իր սովորության համաձայն, պատրաստվել էր տնից դուրս գալու, երբ ես զարթնելով սկսեցի լաց լինել: Նա մոտեցավ անկողնիս ու ձեռքի շարժումներով հարցրեց իմ լացի պատճառը: Ես նույնպես ձեռքի շարժումներով հասկացրի նրան, որ ես էլ եմ ուզում իր հետ գնալ: Նա ցանկացավ ինձ համոզել, որ մնամ տանը, որովհետև դեռ մույթ է, ինքը հեռու տեղ է գնալու, որ ես փոքր եմ և կհոգնեմ, բայց ես համառում էի և շարունակում լացս:

Ամառնան տատը, որ մահճակալի վրա՝ իր անկողնում, պառկած էր, միջամտելով ասաց.

- Ի՛սա, երեխեն տար քեզ հետ, խայթրը մի՛ կոտորիր:

Հայրս հրացանը ցած դրեց, նստեց իր մոր մահճակալի ծայրին և ասաց.

- Ղե, շուտ վեր կաց, շորերդ հագիր, արդեն ուշ է:

Ընդհատելով լացս՝ իսկույն անկողնից դուրս ցատկեցի, մորս օգնությանը շորերս հագա, գոմեշի կաշվից պատրաստած, աշ տված, կեռ-կեռ քթերով, կարմիր տրիսատաններով տրեխներս, որ հորս պատրաստածն էին, հագա, նախշուն կոպալով մահակս, որ դարձյալ հայրս էր պատրաստել, ձեռքս առա, գառան մորթուց կարած (հայրս էր կարել) փափախը գլխիս դրի, գույնզգույն ուլունքներով ու բազմերանգ թելերով զարդարված փոքրիկ «չանթաս» ձգեցի վիզս, Ամառնան տատը մի կտոր հաց ու պանիր դրեց չանթիս մեջ, և հորս հետ միասին դուրս եկանք մեր տնից:

Արևելքը շառագունել էր, շուտով սարի ետևից արեգակը դուրս պիտի գար, երբ մենք ցածրացանք դեպի գյուղից քիչ ներքև գտնվող մեր այգին:

Նոր էինք մտել այգին և անցնում էինք ծառուղիների միջով, հայրս՝ առջևից, իսկ ես՝ նրա հետևից, երբ նա, հանկարծ կանգ առնելով, ձեռքի նշանով հասկացրեց ինձ, որ կանգնեմ: Ես կանգ առա, իսկ ինքը, մի քանի քայլ առաջ գնալով, կանգնեց և հրացանի փողն ուղղեց դեպի վերև: Հրացանը պայթեց, և ծառի ճյուղից դեղնականաչ կրծքով մի նախշուն թռչուն ցած ընկավ: Հայրս վերցրեց և ինձ տվեց... Օ՛հ, ի՛նչ ուրախություն...

Հայրս շարունակեց իր ճանապարհը, և ես նրան հետևեցի:

Բավական հեռացել էինք գյուղից և շուտով այգուց դուրս պիտի գայինք, երբ նա հրացանի ծայրով շարժեց հողը, և նրա տակից պայթելով դուրս ցատկեց մի թակարդ: Նա վերցրեց թակարդը և դրեց մի թփի մեջ, ու մենք դուրս եկանք այգուց և մտանք մի քանի քայլի վրա գտնվող երիտասարդ

թփուտներով հարուստ մի փոքրիկ անտառակ:

Հայրս գնում էր՝ մի ձեռքին բռնած հրացանը, իսկ մյուս ձեռքին ցաքատը, իսկ ես հետևում էի նրան՝ սպանված թռչունը ձեռքիս: Թփուտների միջով անցնելիս կարծես հայրս գնում էր վաղուց պատրաստած մի արահետով, որի երկու կողմից բացազատ անցքերը ծածկված էին ցախով: Հայրս գնալիս աչքերը գետնից չէր վերցնում. կարծես կորստի էր ման գալիս: Մոտ 10-15 քայլ անցնելուց հետո նա կանգ առավ մի բարձր թփի առջև: Ձեռքի հրացանն ու ցաքատը մի կողմ դնելով՝ չոքեց այդ թփի տակ՝ գետնի վրա: Ես միայն տեսա, որ հայրս թեքվեց, և նրա թևը համարյա մինչև ուսը կորավ հողի մեջ, ու մի երկու բույսից հետո նա նորից բարձրացավ՝ հանելով գետնի տակից... Օ՛հ, ի՞նչ տեսա... Նա ձեռքին բռնած ուներ մի կենդանի նախշուն կաքավ... Իմ զարմանքն ու ուրախությունը սահման չունեին: Նա պինդ կապեց ոտները և տվեց ինձ:

Որտեղի՞ց և ինչպե՞ս ընկավ իմ հոր ձեռքը այդ գեղեցիկ թռչունը:

Մենք վերադարձանք տուն: Հայրս դարձյալ գնում էր առջևից, իսկ ես՝ նրա հետևից՝ երկու ձեռքիս բռնած երկու թռչուն՝ մեկը սպանված, իսկ մյուսը՝ կենդանի:

Մեր երեխաները որքա՛ն ուրախացան, իսկ ես այդ օրվա հերոսն էի:

Մի քանի տարի հետո մի անգամ ես հիշեցրի հորս եւ խնդրեցի բացատրել, թե որտեղից և ինչպես գետնի տակից հանեց այդ կաքավը, և նա ինձ բացատրեց.

- Կաքավը հանգիստ վիճակում սովորաբար չի թռչում, այլ ման է գալիս ուստոստելով: Այն թփերի մեջի արահետը ես էի պատրաստել՝ կտրտելով զանազան ճյուղեր ու թփեր, և փակել արահետի միջի անցքերը ու նրա երկարությամբ թափել հացահատիկներ ու հացի փշրանքներ, իսկ արահետի վերջում՝ թփի տակ, փորել 45-50 սմ երկարությամբ մի փոս: Փոսի բերանին ամրացրել էի մի փոքրիկ փայտյա շրջանակ («չարչվա»), որի վրա ձիու պոչի մազերով իբրև «պետլա» ամրացրել չափազանց բարակ, տախտակյա երկու դոնակ: Դոնակների կառուցվածքն այնպես էր, որ չնչին ծանրությունից նրանք իսկույն բացվում են դեպի փոսի ներսը, իսկ նրանցից ծանրությունն ընկնելուց անմիջապես դոնակները, նորից բարձրանալով, ընդունում են իրենց նախկին դիրքը: Փակվելով դոնակները ծածկում են փոսի բերանը: Դոնակները դեպի վերն չեն բացվում:

Կաքավը, ուստոստելով ու ժողովելով հատիկներն ու հացի փշրանքները, կամաց-կամաց մոտենում է փոսին, որը վարպետորեն քողարկված է տե-

րններով, և վրան թափված են առատ հատիկներ: Կաքավը, հասնելով փոսին և տեսնելով թափված հատիկները, ցատկում է երկու ոտքով նրա վրա՝ հատիկները ժողովելու նպատակով, բայց նրա ծանրությունից բացվում են դռները դեպի փոսի ներսը, կաքավը գլորվում է փոսի մեջ: Ծանրությունն ընկնելով դռնակներից՝ նրանք նորից բարձրանալով բռնում են իրենց նախկին դիրքը: Կաքավը ցատկում է դեպի վերև՝ խփվելով դռնակներին, սակայն դռնակները դեպի վերև չեն բացվում, և կաքավը մնում է փոսի մեջ բանտարկված:

Ահա վերոհիշյալ կազմությունն ու ձևն ուներ մեր նկարագրած թակարդը, որը ոչ մի տեղ գործածական չէր, և ոչ ոք գաղափար չունեի այդ մասին, իսկ իմ հայրն այդպիսի թակարդներ մի քանի տեղ ուներ: Ահա այդ ձևի թակարդը կոչվում է «*ծղաղակ*»:

Իմ կարծիքով Ղարաբաղի բարբառով կոչվող «ծղաղակը» «ծուղակ» բառն է: «*Շղաղակ*» բառը Ղարաբաղում գործ է ածվում և հետևյալ իմաստով: Օրինակ, երբ մի մարդ մի անմտածված ու խախուտ գործ է բռնում կամ անպետք մի բան պատրաստում, նրան ասում են. «*Ա՛րա, ծղաղակ ես սարել*», այսինքն՝ դա բան չէ, որ դու սարել ես կամ շինել ես...

Տուն հասնելով՝ հայրս տանիքից ցած բերեց իր ձեռքով պատրաստած վանդակը («*ղափաչա*»), որի մեջ երեք հատ կաքավ կար, և այնտեղ բաց թողեց չորրորդ կաքավը:

Տարվա մեջ երկու անգամ՝ Նոր տարվա և Զատիկի թաթախման երեկոները, հայրս բռնած կաքավներից մեկը մորթում էր և կրակի վրա աղաջրով խորովում՝ առանց կտրտելու: Նա մի գավաթ աղաջուր էր դնում մոտը, կաքավն ամբողջությամբ անց էր կացնում շամփուրի վրա և բռնում կրակի վրա: Երբ սկսում էր խորովել, նա աղաջուր էր ցանում կաքավի վրա և նորից բռնում կրակի վրա... Այդպես շարունակում էր այնքան, մինչև ամբողջ կաքավը կարմրում էր: Նոր տարվա կամ Զատիկի երեկոյան, երբ մեր բազմանդամ ընտանիքը, բոլորած սեղանի շուրջը, պետք է սկսեին ուտել, հայրս բերում էր շամփուրը և դնում իր մոր ձեռքին, իսկ վերջինս տալիս էր յուր քահանա որդուն, որը մեր ընտանիքի ընդհանուր ղեկավարն էր: Հորեղբայրս, ստանալով մոր ձեռքից կաքավը, մի մեծ ափսեի մեջ կտրտում էր մանր մասերի և բաժանում մեր ընտանիքի բոլոր անդամներին:

Մի առավոտ մեր բակում լսեցի հրացանի պայթյուն: Բոլորս դուրս վազեցինք: Մեր մեծ բրդոտ շունը թավալվում էր գետնին: Նա բարձրացել էր կտուրը և ջարդելով վանդակը՝ կերել մի կաքավ, իսկ մնացածներն էլ թռել էին:

Աղայի չորանոցը և իմ հայրը

Մենք «Մայի խուրթ» կոչված դաշտում 3-4 հա տարածությամբ մի կորեկի արտ ունեինք, որը մեր կալից երևում էր և գտնվում էր 1 կմ հեռավորության վրա: Մի անգամ՝ իր սովորական աշխատանքի ժամանակ, հայրս, հանկարծ կանգ առնելով, ձեռքը դրավ ճակատին և սկսեց նայել դեպի կորեկի արտը և միևնույն ժամանակ խիստ ջղայնացած՝ բարձր ձայն հանել: Մենք նույնպես նայեցինք դեպի կորեկի արտը և ի՞նչ տեսանք՝ մեր բեկի ոչխարի հոտն ամբողջովին գտնվում էր կորեկի մեջ, իսկ հովիվը չէր երևում:

Հայրս ինչքան ձայնը բարձրացրեց, ինչքան բղավեց, չերևաց հովիվը, իսկ ոչխարները շարունակում էին իրենց ավերածությունը:

Աղայի հովվի անունն էր Ասադ: Նրան ճանաչում էր ամբողջ գյուղը՝ որպես մի քաջ ու անվեհեր երիտասարդ. ո՞վ կհամարձակվեր մոտենալ այդ աժդահային, մանավանդ, որ աղայի հովիվն էր: Օր չէր պատահում, որ նա որևէ գյուղացու չձեռեր և նրա խոտհարքը, այգին կամ արտը չփչացներ: Նա մեր գյուղի պատուհասն էր:

Հայրս, առանց գուլպաների, տրեխներով, երկմատինը ձեռքն առնելով, համարյա վազելով ցածրացավ դեպի կորեկի արտը: Ես նույնպես վազեցի նրա ետևից: Ճիշտ է, վազում էի հորս ետևից, բայց սաստիկ վախենում էի, որ Ասադը կարող է ձեռել հորս:

Մինչև մի քանի րոպեն մենք կանգ առանք «Մայի խուրթի» սահմանակից փոքրիկ սարի գլխին, որտեղից մոտ հարյուր քայլի վրա էր գտնվում կորեկի արտը, և ամբողջապես հասունացած դեղին արտը փոված էր մեր աչքի առջև, ու աղայի ամբողջ հոտը, ցրված արտի մեջ, ավերում էր: Ասադը կանգնել էր մի բավական բարձր քարի վրա, իր դագանակի ծայրը դեմ էր տվել թևի տակը, մի ոտը ձգել էր մյուս ոտքով, սրինգը դրել բերնին, կարծես կատարյալ արձան լիներ, ու նվագում էր, իսկ իրենից մի քանի քայլ հեռավորության վրա ոչխարներն իրենց գործն էին տեսնում: Նրա աջ կողմում ետևի ոտների վրա պպգել էր նրա կատաղի գամփոը:

Հայրս ձեռքով նշան տվավ, որ ես տեղիցս չշարժվեմ: Ես գամվեցի տեղս՝ դողդողալով: Ավելի սարսափեցի, երբ զգացի, որ կարող է հորս նա սպանել՝ մանավանդ տեսնելով նրա մեծ, բրդոտ, ահարկու գամփոին, որ իմ աչքում մի վիշապ էր երևում:

Հայրս զգույշ քայլերով մոտեցավ նրան, կռացավ, գետնից մի մեծ քար վերցրեց. երբ նա հանգիստ շարունակում էր նվագելը, հարվածեց հետևից նրա երկու թիակների մեջտեղին այնպիսի ուժգնությամբ, որ Ասադը ցած

գլորվեց իր բարձրությունից գոռալով. «Վա, լալա, օլղու...»:

Սակայն նա իսկույն ցատկեց տեղից, դագանակը վերցնելով՝ խոյացավ դեպի հայրս: Երբ Ասաղը գլորվեց, նրա գամփռը կատաղի ուսայունով ցատկեց դեպի հայրս, բայց, երկմատինը կպչելով շան գլխին, կաղկանձելով փախավ: Շան ողբալի կաղկանձն ավելի կատաղեցրեց Ասաղին: Նա հորս վրա բերեց իր դագանակը, բայց հայրս պաշտպանվեց և երկմատինով հարվածեց նրա ձեռքին: Ձեռքից վայր ընկավ դագանակը, որից հետո նա սկսեց փախչել իր շան ետևից:

Կորեկից դուրս քշեցինք ոչխարի հոտը և բերինք մեր կալը:

Դեռ նոր էինք հոտը կալը հասցրել, բայց արդեն աղայի հովվին ծեծելու, հոտը քշելու լուրը հասել էր գյուղը և աղային:

Աղան իսկույն իր ծառա Անտոնին ուղարկեց և պահանջեց բաց թողնել հոտը: Հայրս, որ դեռ նոր էր նստել կալի շվաքարանում, և դեռ քրտինքը չէր ցամաքել, տեսնելով Անտոնին՝ իսկույն վեր կացավ տեղից, վերցնելով երկմատինը և օդում շարժելով հասկացրեց նրան, որ անմիջապես հեռանա:

Անտոնը հեռվից ձեռքի շարժումներով իմաց տվեց հորս, որ տերտերը գտնվում է աղայի մոտ, և իրեն նա է ուղարկել: Հայրս պատասխանեց, որ *«Տերտերի միրուքը ես կքանդեմ, իոկ դու իսկույն հեռացիր այստեղից»:*

Անտոնը լուռ ու մունջ ետ դարձավ ու գնաց: Հազիվ էր անցել մի ժամ, որ ծերունի գնդապետ-աղան զինվորական խունացած հագուստով, լայն կարմիր երիզով անդրավարտիքով ու զինվորական, կարմիր երիզով հին գլխարկով, խոշոր հատիկներով տերոդորմյան ձեռքին, տեր հոր հետ գրուցելով՝ եկավ մեր կալը:

Նրանց հետևում էր ստրկական, խոնարհ քայլերով Անտոնը: Աղան մտեցավ հորս, ձեռքը մեկնեց ու բռնեց հորս ձեռքը: Նա շատ սիրալիք ձեռքի շարժումներով հարցրեց հորս առողջության մասին, որից հետո ոչխարների հասցրած վնասի մասին: Հայրս, գլուխը խոնարհեցնելով՝ ի նշան շնորհակալության, միննույն ժամանակ իր բողոքը հայտնեց աղային՝ նրան հասկացնելով, որ՝ *«Կոներս կտրատելով վարել եմ, քրտինք եմ թափել, որ այսօր բերքը հավաքեմ, իսկ քո հովիվը փչացնում է իմ աշխատանքը...»:* Նա վերջում ձեռքը մեկնեց դեպի կորեկի արտը ու հետո ցույց տվավ իր մեջքը, որով ուզում էր ասել՝ *«մեջքս կոտրել եմ նրա համար...»:*

Աղան լուռ կանգնել էր ու մին նայում էր հորս զայրացած դեմքին, մին տեր հոր երեսին, և վերջապես թափահարելով հորս ձեռքը և ձեռքը դնելով նրա ուսին, որ միայն սպիտակ կտավից կարած շապիկով էր, այն էլ քրտին-

քով պատած՝ ասաց.

- *Ես կպատժեմ նրան և նման բան այլևս չի կրկնվի:*

Տերտերն ամբողջ ժամանակ լուռ էր:

Աղայի այդպիսի վերաբերմունքը հորս մեղմացրեց, և նա Անտոնին ասաց.

- *Հոտը քշի՛ր:*

Եվ ինքն էլ սկսեց մի կողմից օգնել Անտոնին:

Աղան ու տերտերը նորից հետ դառան ու զրուցելով կամաց-կամաց գնացին դեպի մեր թթի այգին:

Ոսկի

Ոսկին մեր փոքրիկ երեխաների սիրելին էր, մեր ընտանիքից անբաժան. գաղթական, անտուն, անտեր ու որբ Ոսկին մեր ծնողների հարազատն էր՝ Ամառնան տատիկի սիրելի աղջիկը:

Միբելի Ոսկի, իմ մանկական հոգում դու այնքան ուժեղ ես տպավորվել, որ չնայած անցել է մոտ հիստուն տարի, քո բրոնզե առնական դեմքը, քո ուժեղ ու զիլ ձայնը, քո անկեղծ ու հարազատ փայփայանքներն իմ հիշողության մեջ մինչև օրս էլ մնացել են վառ ու պայծառ, անջնջելի, կարծես ես քեզ երեկ եմ տեսել...

Դու *«հերիք որդյակ»*-ներով, *«բամբ որոտան»*-ներով ու քո անուշ փայփայանքներով իմ մեջ ազնվագույն զգացմունքներ պատվաստեցիր... Ես երախտապարտ եմ քեզ և հետևապես լռությամբ անցնել մոտովդ անկարող եմ:

Ո՞վ էր Ոսկին:

Ես հազիվ 7-8 տարեկան էի, երբ մեր գյուղն էին գալիս համարյա խմբերով, ոտաբոբիկ ու մերկ, երեխաների կոներից բռնած, ցնցոտիների մեջ փաթաթված կանայք, մի-մի պարկ ուսներին ձգած տղամարդիկ ու շրջում տները, ողորմություն խնդրում: Ամեն օր մի քանի մուրացկաններ էին մտնում մեր բակը ու «բաժին» խնդրում:

Ամառնան տատը, լսելով նրանց ձայնը, իսկույն վեր էր կենում ճախարակի տակից, վերցնում պղնձի մեր մեծ բաղյան և լցնելով այլուրով կամ ցորենով՝ դատարկում նրանց քսակներում՝ ասելով. *«Տարեք, այ դադար-գյուն ընկած դժբախտ մարդիկ... Թող Աստված էլ նրանց դադարգյուն զցի... Տարեք, ո՞վ է իմանում, բալքամ մի օր էլ մենք ենք ձեր օրն ընկնում...»:*

Շատ էր պատահում, որ մուրթը վրա հասնելով՝ նրանք գիշերում էին մեր

տանը: Պատահում էին և այնպիսիները, որոնք ողորմություն չէին խնդրում, այլ գալիս էին և օրերով մնում մեր տանը՝ որպես պատվավոր հյուրեր: Մեր տան դռները բոլոր օտարականների, հալածվածների, հյուրերի առաջ միշտ բաց էին: Շատ քիչ էր պատահում, որ մի օր մեր տանը մի որևէ կողմնակի մարդ չգիշերեր:

Ո՞վ կհամարձակվեր նրանց չընդունել... Դա մեր օջախի համար խիստ անպատվություն կլիներ...

Եթե մեր ընտանիքի անդամներից մեկը թույլ կտար վատ վերաբերմունք դեպի հյուրերից որևէ մեկը, Ամառնան տատն իսկույն տեղից վեր կկենար և սուր հայացք ձգելով նրա վրա՝ կասեր. «*Ղոնաղն Աստծունն է, իմ տունն էլ Աստծու տունն է...*»:

Ահա այդ ժամանակներն էր, երբ մի օր էլ մեր տունը եկավ բրոնզե դեմքով, արծվային հայացքով, սև շորերով միջին տարիքի մի կին՝ հագին տրեխներ, ձեռքին մի փայտ (շներից պաշտպանվելու համար): Նա, կանգ առնելով մեր մեծ դարպասի առջև, խրոխտ ու համարձակ ձայնով հարցրեց բակում խաղացող երեխաներիս.

- *Տեր Հովհաննեսի տունն ա՞յս է...*

Մեր պատասխանը ստանալուց հետո նա ներս մտավ, իսկ մենք մեր շներին պահեցինք, մինչև նա բարձրացավ սանդուղքներով երրորդ հարկի պատշգամբը:

Հորեղբայրս, դուրս գալով իր առանձնասենյակից, հարգանքով ընդունեց այդ կնոջը: Նա գիշերեց մեր տանը:

Երեկոյան մեր ընտանիքի բոլոր անդամները նստել էին իրենց սովորության համաձայն մեծ սենյակում: Սենյակի վերևում՝ արթոռի վրա, սեղանի առաջ, նստած էր հորեղբայրս նորեկ հյուրի հետ, և երկար գրուցում էին: Նրա պատմածից այնքանը հասկացա ես, որ նա փախել է կոտորածից: Բռլորը լուռ լսում էին նրան, միայն Ամառնան տատը մեկ-մեկ ընդհատում էր նրան՝ տալով զանազան հարցեր:

Նրա տված պատասխաններից միայն այսքանն էմ հիշում.

- *Բա... Ձեր տանը պես ես էլ եմ ունեցել տուն... Քրդերը սպանեցին ամուսնուս, տունս թալանեցին, իսկ ես փախա... Մայրիկ ջան, իմ դարդը շատ է...*

Խեղճ կինը չկարողացավ շարունակել՝ փղձկաց... Ամառնան տատը, կարծես փոշմանելով իր տված հարցից, սկսեց նրան մխիթարել.

- *Ո՛սկի, աղջիկս, սիրտդ մի նեղացրու. հես է, էս տունը քո տունն է, մնա մեզ մոտ, այստեղ ապրիր մեզ հետ, դու կլինես իմ որդիներից մեկը:*

Հորեղբայրներս ամեն մեկն էլ մի կողմից սկսեցին մխիթարել այդ թշվառ կնոջը և նորից շարունակել իրենց զրույցը:

Ոսկին այդ օրվանից դարձավ մեր ընտանիքի անբաժան անդամներից մեկը, մեր սիրելին ու հարազատը: Նա օրերով մնում էր մեր տանը, դարձյալ գնում ու մի քանի օրից հետո կրկին գալիս:

Իսկ թե ուր էր գնում և ինչի, ես ոչինչ չէի հասկանում: Նա այդ տարին մեզ սովորեցրեց «*Հերիք, որոյա՛կ*» ազգային երգը:

Ոսկին Ամարասա վանքում

Վարդավառի տոնն էր: Ամառնան տատը պատրաստություն էր տեսնում: Թե՛ կովերից եւ թե՛ ոչխարներից ստացված մի քանի օրվա կաթը քամում, մածուն էր դարձնում Ամարաս տանելու համար, որտեղ խիստ տոթ է լինում: Պատրաստում էին թարմ պանիր և թխում հաց, գաթա ու կաթնահունց: Հայրս պատարաստում էր սայլերի վրա շվաքարան ճիպոտներից, որպեսզի ճամփին տոթը երեխաներին չնեղի:

Վարդավառի տոնը Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության ամենասիրած տոներից մեկն էր: Մեր ամբողջ շրջանը գնում էր այնտեղ՝ տոնելու իր համաժողովրդական տոնը: Այդ օրը՝ կեսօրից քիչ անց, հայրս լծեց եզները, սայլերի հատակները ծածկեց գորգերով ու ներքնակներով: Հացով ու այլ ուտելիքներով լցրած խուրջիները տեղավորեց մի սայլում՝ այդտեղ դնելով նաև մի փոքրիկ տակառ՝ գինով լիքը, ու մի ոչխար:

Ամառնան տատը երեխաների հետ միասին տեղավորվեցին մի սայլում, իսկ մնացածները՝ մյուս սայլում:

Ինչպիսի՛ հրճվանք էր երեխաներիս համար: Ճանապարհի ամբողջ երկարությամբ փոշին բարձրացել էր. ամբողջ ճանապարհը բռնված էր ուխտավորներով, որոնք նույնպես սայլերով, գրաստներով ու իրենց մատաղացու ոչխարներով առաջ էին շարժվում: Գլխավոր ճանապարհն էին լցվում գետի վտակների պես զանազան շրջաններից եկող ուխտավորների խմբերը իրենց պատրաստությամբ:

Մեր ընտանիքը երեկոյան դեմ կանգ առավ վանքի մուտքի մոտ: Քահանա հորեղբայրս վաղուց էր եկել և տեղ բռնել վանքի պարսպի ներսում թե՛ մեզ համար և թե՛ անասունների: Վանքի պարսպի ներսը բաժանված էր երկու մասի. մի փոքր մասը անասունների համար, որ առանձնացված է, իսկ մնացած տարածությունում, որի կենտրոնում կառուցված է վանքը՝ պարսպի մեջ գտնվող բազմաթիվ խուցերով, տեղավորվեցին ուխտավոր-

ները, և որովհետև գիշերը խիստ տոթ էր, ուխտավորներն անցկացրին բացօթյա:

Մեր ընտանիքը տեղավորվեց պարսպի ներսում՝ վանքի արևմտյան պատի մոտ:

Ուխտավորների հոսանքը շարունակվում էր, իսկ վանքի պարսպի ներսի տարածությունն արդեն լցվել էր. շատերը ստիպված էին տեղ բռնել վանքից դուրս՝ թթենիների տակ:

Փռեցին գորգերն ու ներքնակները և նստեցին հանգստանալու: Վանքի բակում 3-4 տեղ նվագում էին հայ ու թուրք նվագողները և ամբոխը, խոնված նվագախմբերի շուրջը, պարում էր ու զվարճանում: Վառվեցին բազմաթիվ ճրագներ ու խարույկներ: Ուխտ էին եկել նաև բազմաթիվ թուրք ընտանիքներ:

Մույժն արդեն վրա էր հասել. Ամառնան տատը կարգադրեց երեխաներին կերակրել ու քնեցնել: Երեխաներիս բաժանեցին գաթա, կաթնահունց, և ուտելուց հետո պառկեցինք քնելու, որպեսզի առավոտյան կարողանանք շուտ վեր կենալ:

Թե որքան քնեցի, շատն ու քիչը չգիտեմ, միայն մի ուժեղ ձայնից ես արթնացա: Մեր ընտանիքի մոտով անցնում էին մի խումբ երիտասարդներ՝ բարձր ու բամբ, ուժեղ ձայնով երգելով: Խմբի առջևից գնում էր մի կին՝ չափ տալով: Նա հանել էր իր կարճ վերնաշորը (*«ժակետ»*), փաթաթել ու տվել խողովակի ձև և բռնած ձեռքին՝ կատարում էր զանազան շարժումներ, կարծես երաժշտական խմբի ղեկավար լիներ: Երգողներն ունեին երկար մազեր, գլուխները բաց, պսպղուն կոճակներով, կոկարդներով ու փայլուն ուսադիրներով, և երգում էին *«Հերիք, որդյակը»*:

Ես իսկույն ոտքի թռա ու միացա նրանց խմբին, որոնք պտտվում էին վանքի շուրջը: Ես նույնպես սկսեցի երգել:

Ես անգիտակցաբար մոտեցա այդ կնոջը, որն իսկույն բռնեց ձեռքիցս և կարծես քաշ տվավ իր ետևից: Խումբը որքան լավ էր երգում, որքան դյուրթիչ, երբ հասնում էր այն տեղը, որ ասում է՝ *«մեր բահերն էլ կանեն անոնց շան սատակ»*, այդ կինը բարձրացնում էր իր ձեռքին բռնած շորը, ուժգնությամբ թափահարում օդի մեջ և զիլ-ուժեղ ձայնով շարունակում երգը: Մի քանի անգամ վանքի շուրջը երգելով՝ պտտվելուց հետո խումբը ցրվեց:

Այդ հերոսուհին մեր ընտանիքի սիրելի Ոսկին էր: Նա ինձ մայրական քնքշանքով համբուրեց և ասաց.

- Ո՛ւր են ձերոնք:

Նա ինձ հետ եկավ, մերոնք ընդունեցին նրան որպես հարազատի: Նա փաթաթվեց Ամառնան տատիկին ու գիշերը մնաց մեզ մոտ:

Մենք՝ երեխաներս, որքան ուրախ էինք, որ նա մեզ մոտ էր և մեզ հետ... Մեզնից քիչ չէին ուրախ նաև մեր ընտանիքի մյուս անդամները, իսկ Ամառնան տատը հրճվում էր նրան տեսնելուց, և նա էլ ավելի շատ սիրում էր Ամառնան տատիկին:

Հետևյալ օրը՝ վաղ առավոտյան, վանքի բակից դուրս եկանք և տեղ բռնեցինք մի թթենու տակ: Հայրս, առաջն ընկած, ես էլ, մի փոքրիկ ճիպոտ ձեռքիս, ոչխարը երեք անգամ պտտեցրինք վանքի շուրջը: Ամառնան տատը, վանքից վերադառնալով, յուր գոտկից հանեց մի փոքրիկ փաթեթ և բաց անելով՝ միջի օրհնած աղը թափեց մի տափակ քարի վրա. ոչխարն սկսեց լիզել աղը, որից հետո հայրս մորթեց և մորթազերծ արավ:

Մի քանի տեղ կրակ վառեցին, կաթասները դրին կրակին և սկսեցին կերակուրներ եփել:

Պատարագը վերջացել էր, այգիներում՝ ծառերի տակ, հազարավոր ընտանիքներ ճաշի պատրաստություններ էին տեսնում, մորթոտվում էին հարյուրավոր ոչխարներ ու աքաղաղներ: Աքաղաղները բերել էին նրանք, ովքեր միջոցներ չունեին ոչխար գնելու:

Վանքի վանահոր կողմից նշանակված մի քանի հոգի շրջում էին ուխտավորների մեջ և ժողովում մորթոտված ոչխարների մորթիներն ու հերիները: Վանահորը մորթիներ ու հերիներ տալը ընդհանուր սահմանված կարգ էր, որից ոչ ոք խուսափել չէր կարող, և պարտադիր էր բոլորի համար:

Այժմ նվազողները դուրս էին եկել վանքի բակից և տեղ բռնել թթենիների տակ՝ հասարակության մեջ: Զուռնա-դիուլի ձայնից թնդում էր վանքի շրջակայքը: Պարում էին բոլորը: Պարերին մասնակցում էին թե՛ փոքրահասակները և թե՛ մեծահասակները, թե՛ տղամարդիկ և թե՛ կանայք, ջահել տղաներն ու աղջիկները: Պարում էին մեկ-մեկ, պարում էին շարքերով, խմբերով: Կյանքը եռում էր: Ձգել էին երկար սփռոցներ և բոլորել սփռոցների շուրջը: Խմում էին, ուտում, ուտում էին և խմում: Այդ օրը դրանց միակ գործն էր պարել, ուտել-խմել և մոռանալ թեկուզ մի քանի ժամով իրենց չարքաշ վիճակը, իրենց դառն ու տանջալի կյանքը:

Շատերն արդեն հարբել էին:

Այդտեղ էր գտնվում նաև ոստիկանապետը՝ 3-4 «ստրաժնիկներով»: Դրանք եկել էին իբր թե կարգ պաշտպանելու, սակայն ժամանակակից մեր

հասարակությունը դրանց կարիքը չէր զգում: Դրանք նույնպես մասնակցում էին այդ օրվա տոնի ուրախությանը:

Այդ ընդհանուր ուրախությունը շարունակվում է համարյա ամբողջ օրը:

Իրիկնադեմին, երբ անցնում է տոթը, և փչում մեղմ զեփյուռը, կամաց-կամաց ժողովում են իրենց իրերը, լծում են սայլերն ու ճանապարհվում դեպի իրենց գյուղերը:

Այդ ամբողջ օրը մեր սիրելի Ոսկին նույնպես մեզ հետ էր և մասնակից մեր ընտանիքի ուրախությանը:

Երբ մենք տեղավորվեցինք մեր սայլերում և ցանկանում էինք ճանապարհվել դեպի գյուղը, Ոսկին համբուրեց փոքրիկներին, փարվեց Ամառնան տատիկի պարանոցին, և համբուրվեցին: Բոլորին *«մնաք բարյավ»* ասելով՝ բաժանվեց մեզանից: Նա մեզ հետ չեկավ, բայց թե ուր գնաց, չգիտենք:

Սեպտեմբերից մենք երեքով սկսեցինք սովորել քաղաքում: Ձմեռային արձակուրդներին եկանք գյուղը: Երբ մտանք մեր սենյակը, տեսանք թիթեղյա վառարանը խիստ կարմրած, իսկ սեղանի շուրջը նստած էին հորեղբայրս և մեր բոլորիս սիրելի Ոսկին: Նա բոլորից շուտ բարձրացավ տեղից, մեզ գրկելով մայրական քնքշությամբ, համբուրելով ասաց.

-Բալաներս եկել են, բալաներս եկել են:

Նա մի քանի օր մնաց մեզ մոտ: Նա այս անգամ էլ մեզ սովորեցրեց *«Բամբ որոտանը»*: Նորից գնաց. նա գնաց այս անգամ ընդմիշտ...

Տարիներ շարունակ ինձ զբաղեցրել է այն միտքը, թե այդ հերոսուհին ինչ եղավ և ուր գնաց:

Նա սովորական գաղթական կանանցից չէր, որոնք շրջում էին գյուղերը և մի կտոր հաց խնդրում: Որտե՞ղ էր լինում նա, ինչն՞վ էր զբաղվում նա, ո՞վ էր նա և ի՞նչ էր ներկայացնում իրենից... Ի՞նչ գործ ունեւր ուսանողական խմբի հետ Ամարասում... Ո՞ր գնաց, ի՞նչ եղավ... Ահա հարցեր, որոնք տարիներ շարունակ հանդիսացել են իմ մտքի զբաղմունքի նյութ, սակայն ոչ մի եզրակացության գալ չեմ կարողացել:

Եվ իմ ծերության հասակում էլ նա մնում է ինձ համար որպես մի առեղծված, առասպելական դյուցազնուհի, որը ներշնչել է ինձ ամենաազնիվ, վառ ու պայծառ զգացմունքներ, զգացմունքներ, որոնք մնացել են իմ դառն ու տառապանքներով հարուստ կյանքի մեջ մխիթարական և իբրև

լուսատու աստղ, որը հանդիսացել է իմ չարքաշ ու տանջանքներով լի կյանքի ուղեցույցը:

Միրելի Ոսկի, ես համոզված եմ, որ դու այլևս չկաս... կենդանի չես... Հանգիստ քո նշխարքներին, ո՛վ իմ հեքիաթային հերոսուհի:

Մեր մեծերի վերաբերմունքը դեպի փոքրերը

Աշխատանքը եռում էր ամենուրեք: Մեր ընտանիքի բոլոր անդամներն աշխատում էին այգիներում, բանջարանոցներում, դաշտերում և այլ տեղամասերում: Տանը մնում էին փոքրիկ երեխաները և Ամառնան տատը իր մեծ հարսի՝ Ղումաշ աճու հետ: Նրանք խնամում էին երեխաներին և հաց թխում, կերակուր պատրաստում բոլոր աշխատողների համար:

Հաց թխելիս ամեն անգամ փոքրիկ երեխաներս հավաքվում էինք մեր սիրելի տատիկի շուրջը և կախվելով նրա արխալուղի փեշերից՝ խնդրում. «Մե՛ծ այա, մրգ համար բլիթ թխե... Բիշի (գաթա) ենք ուզում»:

Մեծ այան (Ամառնան տատը) իսկույն կարգադրում էր իր հարս Ղումաշ աճուն, որ պուլիկից յուղ հանի ու «հասը» պատրաստի, իսկ ինքը, գոտկից կախած բանալին ձեռքն առնելով և մոտենալով իր պահարանին, դուռը բանալով, հանում էր մի քանի կտոր շաքար ու տալիս Ղումաշ աճուն՝ ասելով. «Ա՛ն, զգիր հասի մեջ, որ քաղցր լինի»: Մենք էլ տեսնելով, որ տատիկը կատարեց մեր խնդիրը, նրան հանգիստ թողնելով՝ գնում էինք խաղալու: Մի-երկու ժամից հետո նա կանչում էր մեզ և յուրաքանչյուրիս տալիս մի-մի բլիթ:

Հետևյալ անգամ, երբ դարձյալ հաց էին թխում, մենք նորից խմբվում էինք Ամառնան տատիկի շուրջը ու նորից խնդրում, որ մեզ համար էլի բլիթ թխի, բայց նա պատասխանում էր, որ այս անգամ մեզ «եղածու» (ձվածեղ) է տալու, բլիթն անցյալ անգամն է տվել:

Նա ամեն անգամ ամենայն բարեխղճությամբ կատարում էր խոստումը միայն տղա թոռնիկների նկատմամբ: Նա ուներ նաև 5-6 թոռնիկ աղջիկներ, որոնց համար ոչինչ չէր անում: Եվ երբ տղաները, բլիթները ձեռքներիս, վազվզում էինք սենյակներում, աղջիկ թոռնիկները, քաշված մի-մի անկյուն, մեր ձեռքի բլիթներին էին նայում: Նա անարդար վերաբերմունք էր ցույց տալիս դեպի աղջիկ թոռնիկները, իսկ տղաներիս ամեն մի ցանկություն կատարում էր:

Ղումաշ աճին, նեղացած Ամառնան տատիկից, ասում էր. «Ա՛ճի, բա նրանք էլ երեխաներ են, չէ՞, խե՞ղ պես ես անում»: Տատիկը պատասխա-

նում էր. «Աղջկերանց ճակատը պինդ է լինում, նրանց հարկավոր չէ: Աղջիկ է, նրանցից ոչինչ չի պակասի: Համ էլ բա չե՞ս լսել Աթաքն (տատիկի սկետուրը) ինչ է ասել՝ տղա-տղա, ոսկե ջուղա, աղջիկ-աղջիկ, շան քարճիկ»:

Մեր տան բակում մի մեծ թթենի կար, որի ճյուղերը փովել էին մեր պատշգամբի առաջ: Հազարավոր ծտեր թափվում էին թթենու ճյուղերին և հասած թթերը կտցահարում: Երեխաներս նորից շրջապատում էինք Ամառնան տատիկին ու խնդրում, որ մեզ համար ծիտ որսա:

Ամառնան տատը մի քանի բուռ կորեկ էր թափում պատշգամբին կից սենյակում՝ թողնելով սենյակի դուռը բաց: Ծտերը խմբերով թափվում էին սենյակը և կտցահարում հատակի վրա փոված կորեկը: Նա իսկույն փակում էր սենյակի դուռը, որսում բոլոր ծտերին, փետրահան անում ու մաքրում: Մի մասը մեզ էր տալիս, իսկ մնացածն ուղարկում կալն ու «զավոդը»: Ամեն շաբաթ կրկնվում էր այս գործողությունը: Ծտերից աղջկերքը դարձյալ բաժին չէին ստանում:

Առհասարակ, մեր ընտանիքի բոլոր մեծերը դեպի աղջիկները միշտ անարդար վերաբերմունք էին ցուցաբերում:

Մեծ հորեղբայրս՝ Եգոր ապան, որն ուներ հինգ աղջիկ և երեք տղա, մեծ խտրություն էր դնում նրանց մեջ: Շատ խիստ ու կոպիտ էր վարվում աղջկերանց հետ: Նրանք չէին կարող քիչ բարձր խոսել, համարձակ ու ազատ շարժվել, իսկ տղաները կարող էին ամեն ինչ անել՝ ծեծել աղջկերանց, խաղալ, վազվզել և այլն: Նա, առանց հաշվի նստելու նրանց ցանկությունների հետ, փոքր հասակում ամուսնացրեց իր բոլոր աղջկերանց: Եգոր ապան աղջկերանց վերաբերմամբ մի չափազանց բնորոշ արտահայտություն ուներ. «Եթե աղջիկը ճանապարհ գնալիս հանկարծ նրա մեջքին խփես փափախող, և նա վայր չընկնի, նշանակում է նրա ամուսնանալու ժամանակն է»:

Տեղն եմ համարում հիշատակելու մի հետաքրքիր դեպք:

Մենք՝ երեք հոգի տղաներ, սովորում էինք քահանա հորեղբորս մոտ: Մի ձմեռային օր մենք երեքով՝ մի-մի ռուսերեն գիրք ձեռքներին, տաք վառարանից քիչ հեռու՝ սենյակի մի անկյունում, դաս էինք սովորում, իսկ մեզ մոտ կանգնած հորեղբորս աղջիկը՝ մեծ-մեծ աչքերով, լայն երեսով, թմբլիկ Անուշը, լսում էր մեզ: Նա այնքան ընդունակ էր, որ իսկույն անգիր էր ասում մեր կարդացածը: Մեր դասագրքում տպված էր «*нашли?*», «*видели?*» և այլն, իսկ մենք առանց հասկանալու այդ բառերի իմաստը, թուրքա-կորեն կրկնում էինք՝ «*նաշլի, վիդիլի, վիդիլի, վիդիլի...*»:

Անուշը, կրկնելով՝ «վիդիլի, վիդիլի, վիդիլի», մոտեցավ վառարանի մոտ նստած հորը՝ Եգոր ապուն, և հարցրեց.

- Ե՛գոր ապա, ի՞նչ է նշանակում նաշլի, վիդիլի, վիդիլի, վիդիլի:

Եգոր ապան, խիստ վրդովվելով, բայց արտաքուստ ձևացնելով հանգիստ, ասաց իր աղջկան.

- Նորից ասա, մի տեսնեմ,- և նայելով աղջկա երեսին՝ միևնույն ժամանակ գաղտագողի իր ձեռքը մեկնեց դեպի վառարանի տակը և բռնեց այնտեղ գտնվող երկաթե ունեկիքը («մաշան»):

Անուշը նորից կրկնեց՝ նաշլի, վիդիլի, վիդիլի, վիդիլի...

Անուշը դեռ չէր վերջացրել, երբ Եգոր ապան իսկույն դուրս հանեց ձեռքը վառարանի տակից ու երկաթե ունեկիքով շրմփացրեց Անուշի կրծքին, ասելով.

- «Նաշլի, վիդիլի» էդ է նշանակում:

Խեղճ երեխան կծկվեց, արցունքներն սկսեցին հոսել, ասկայն առանց ձայն հանելու:

- Հիմա դու էնքան ես համարձակ դարձել, որ ուզում ես ռուսերեն սովորե՞լ,- ու մի քանի հայհոյանք տվեց ռուսերեն սովորող աղջկերանց հասցեին:

Ահա նման գռեհիկ ու անարդար վերաբերմունք, որ բխում էր ժամանակի հետամնաց ու տգետ հասկացողությունից: Նման վերաբերմունքը դեպի աղջիկ երեխաները այդ ժամանակ համատարած էր ողջ հասարակության բոլոր ընտանիքներում:

Ուսման դրությունը մեր ընտանիքում

Մեր ընտանիքն ամբողջ գյուղում միակն էր, որ ուներ գրագետ մարդիկ: Չորս հորեղբայրներս գրել-կարդալ գիտեին, իսկ իմ հայրը գրել գիտեր միայն երեք տառ՝ Ի-Ս-Ա, այսինքն՝ իր անունը՝ Իսա:

Ամբողջ գյուղը խարխափում էր խավարի մեջ: Երբ մենք դարձանք 8-9 տարեկան, մեզ համար բոլորովին այլ կյանք սկսվեց:

Քահանա հորեղբայրս հատուկ ուշադրություն էր դարձնում երեք եղբայրների իրար հասակակից երեխաների վրա, որոնցից մեկն իրենն էր, մյուսը՝ մեծ հորեղբորս և երրորդը ես էի: Նա մեզ երեքիս էլ հազցնում էր միատեսակ՝ միևնույն կտորից, միատեսակ ոտնամաններ ու գլխարկներ և այլն: Նա մեզ իրարից չէր ջոկում և ոչ մի խտրություն չէր դնում իր որդու և մյուսների մեջ:

Բոլորիս հագուստները ձևում էր ինքը, և կարում էր նրա կինը՝ մեր Ագուլին, կարծես երեքս էլ նրա հարազատ երեխաները լինեինք:

Մեր գյուղում դպրոց չկար: Տեր հոր մոտ երկու հոգի՝ 16-18 տարեկաններ, սովորում էին և նրա հետ էլ գնում էին եկեղեցի ու «*փոխ*» ասում: Նրանց դասագրքերը ժամագիրքն էր:

Մի երեկո հորեղբայրս, վերադառնալով քաղաքից, մի մեծ խուրջին դրեց Ամառնան տատիկի առաջ: Ամառնան տատիկը խուրջինից մի կապոց հանեց և ասաց.

- Ահա թե ինչ է բերել ձեզ համար:

Օ՛հ, ի՛նչ ուրախություն... Նա մեզ համար բերել էր պատկերազարդ գրքեր, գրիչներ, գրչամաններ, թանաքամաններ, մատիտներ, ռետիններ և տետրեր՝ յուրաքանչյուր տեսակից երեքական օրինակ: Հորեղբայրս, այդ բոլորը բաժանելով մեզ, ասաց.

- Բավական է որքան պարսպ ման էք եկել, այժմ էլ պետք է սովորեք:

Մայրենի լեզվի մեր դասագիրքն ուներ հրաշալի նկարներ, ու որքան էինք ուրախանում, երբ թերթում էինք նրա էջերը: Այնտեղ մենք տեսնում էինք զանազան կենդանիների նկարներ... Գյուղի երեխա և գիրք, տետր ու այլ պարագաներ: Ոչինչ չտեսած և հանկարծ նկարազարդ գիրք՝ նրա ձեռքին... Մանկական հոգին ինչպիսի հրճվանք կզգա... Դա կհասկանան միայն այն երեխաները, որոնք առաջին անգամն են տեսնում նման իրեր: Հորեղբայրս սկսեց պարսպել մեզ հետ:

Մինչև օրս հիշողությանս մեջ թարմ է մնացել այն դեպքը, երբ առաջին անգամ գրիչը վերցրի ձեռքս և ցանկացա գրել: Կարծես այսօր լինի: Հորեղբայրս տվել էր մի-մի գծանի տետր, առաջին էջում՝ յուրաքանչյուր տողի սկզբին, տվել էր մի օրինակ *Աա, Բբ, Գգ, Դդ*, և ահա ամբողջ էջը մենք պետք է ընդօրինակելով լրացնեինք: Ես չկարողացա ընդօրինակել և սկսեցի խազմզել, մանավանդ, որ չէի կարողանում գրիչը բռնել: Դեռ այդ բավական չէր, երբ թանաքը կաթեց թղթի վրա, ցանկացա մաքրել՝ ծոողականը դնելով վրան: Թափված թանաքը թեկուզ ծծվեց, բայց ավելի մեծ տարածություն բռնեց բիծը, և ցանկանալով բոլորովին մաքրել՝ թրջեցի մատս ու քսեցի բծին: Մի քանի անգամ մատով տրորելուց հետո թերթը ծակվեց, և այսպիսով կատարյալ դարձավ իմ անշնորհքությունը:

Հետևյալ օրը հորեղբայրս պահանջեց կատարած աշխատանքները: Մեծ հորեղբորս տղան շատ լավ էր կատարել այդ աշխատանքը: Տերտերը գովեց նրան: Հերթը հասավ ինձ: Նա, տեսնելով իմ կատարած աշխատանքը,

իսկույն պատռեց թերթիկը, շարտեց տետրը և զայրանալով ինձ վրա՝ հրամայեց «*աչքի առաջից կորչել*», որ ինձ չտեսնի:

Ես լաց եղա: Ամառնան տատը, տեսնելով իր որդու վերաբերմունքը, բարկացավ նրա վրա և սկսեց ինձ փայփայել ու սիրտ տալ.

- *Ղու բոլորիցն էլ լավ ես սովորելու, լաց մի լինի:*

Երկու-երեք օրից հետո ինձ հետ պատահեց երկրորդ դժբախտությունը: Մեր տան մոտ գտնվող այգում մի գոմ ունեինք, գոմի առաջ մի փոքրիկ աղբյուր կար, իսկ աղբյուրի մոտ՝ մի ջրավազան: Ջրավազանի չորս կողմը պատած էր վարդի թփերով: Գարնան ժամանակ այդ թփերը ծածկվում էին կարմիր ու սպիտակ վարդերով: Ջրավազանի մոտ էր գտնվում նաև մեր մեղվանոցը:

Մի օր այդ աղբյուրից ջուր խմեցի և, մոռանալով մայրենի լեզվի դասագիրքս թողեցի այդտեղ, իսկ ես մտա գոմը՝ մորս մոտ, որը կթում էր կովը: Մի քիչ անցնելուց հետո հիշեցի, որ գիրքս թողել եմ աղբյուրի մոտ, ու դուրս վազեցի գոմից: Մեր կովի մեծ հորթը ծամում էր գրքիս թերթերը: Մնացի առանց գրքի: Ես խիստ վախենում էի հորեղբորիցս և չգիտեի, թե ինչ պատասխան պիտի տամ: Ամառնան տատն այս անգամ ևս ինձ ազատեց այդ դրությունից: Չգիտեմ՝ նա որտեղից տվավ մի գիրք: Շատ հետո իմացա, որ դա իր փոքր տղայի դասագիրքն էր, որը փախել էր դպրոցից և այլևս չէր սովորում:

Ամբողջ գյուղը տեսնում էր, որ մենք գրել-կարդալ ենք սովորում: Գալիս էին հորեղբորս խնդրում, որ իրենց երեխաներին էլ գրաձանաչություն սովորեցնի: Մինչև անգամ գալիս էին հարևան Հերհեր, Բլբլաք և Մավաս գյուղերից: Հորեղբայրս սիրով ընդունում էր և առաջարկում, որ գնեն դասագրքեր ու գրենական պիտույքներ:

Հորեղբայրս երեք գյուղի (Բլբլաք, Մավաս և Սխտորաշեն) քահանա էր և չէր կարողանում միշտ օրվա միևնույն ժամին պարապել մեզ հետ, ուստի մեր պարապմունքը նա հարմարեցնում էր իր ազատ ժամերի հետ, և շատ էր պատահում, որ 1-2 օրով պարապմունք չէինք անում: Ժողովվել էին թվով 10-12 երեխաներ: Մենք խաղում էինք մինչև նրա գալը: Երբ ստուգում էր, և մենք մեր դասերը չէինք իմանում, նա մեզ երեքիս փակում էր իր առանձնասենյակում և բանալին վերցնում՝ մեզ թողնելով առանց ճաշի (*«без обеда»*): Այդ դեպքում մենք այնտեղ ևս շարունակում էինք մեր կիսատ թողած խաղը: Նա, մի քանի ժամից հետո վերադառնալով, ստուգում էր նորից, բայց ե՞րբ ենք սովորել... Խիստ բարկանում էր, մի լավ ծեծում ու

նորից բանտարկում:

Պատահում էր, որ մեզնից մեկն ազատվում էր. այդ դեպքում ազատված ընկերը հետևում էր տերտերին, և հենց որ նա մի քիչ հեռանում էր, իսկույն տաշտից ծածուկ վերցնում էր հացը և բերում պատուհանի երկաթե ցանցի (*«փանջարա»*) միջով կտոր- կտոր տալիս *«բանտարկյալներին»*:

Նա բոլորովին ի նկատի չէր առնում, որ երեխաները կարող են բնական պահանջ ունենալ: Շատ էր պատահում, որ մենք բաց էինք անում պատուհանը և երկաթե ցանցի միջով, առանց մտածելու ու քաշվելու, բավարարություն տալիս մեր բնական պահանջին: Այս ձևով շարունակեցինք մեր գրաճանաչությունը երեք տարի, որից հետո հորեղբայրս մեզ տարավ Շուշի և մտցրեց Թեմական դպրոցը:

Երկպառակտություն և քայքայում

Մեր կիսանահապետական ընտանիքը շարունակում էր իր սովորական, միապաղաղ առօրյան: Երկու-երեք սերունդ միասին, հաշտ ու համերաշխ շարունակում էին իրենց կյանքը: Այդ դրությունը տևեց մի քանի տասնյակ տարիներ: Սակայն, ըստ բնական օրենքի, այդ տնտեսաձևը շարունակել ընդմիջտ անհնար ու անկարելի բան էր:

Մեր ընտանիքը հասել էր իր զարգացման գագաթնակետին, որտեղից և սկսեց կամաց-կամաց գլորվել:

Իմ *«զավոդչի»* հորեղբայրը հանդիսացավ մեր ընտանիքի քայքայման սաղմը:

Սա նույնպես ամուսնացել էր, բայց դեռ երեխա չուներ, և տեսնելով մյուս եղբայրների բազմանդամ ընտանիքները, որոնց վրա արվում էին խոշոր ծախսեր, չէր կարողանում հաշտվել այդ մտքի հետ, որ ոչ մի խտրություն չպետք է դնել, և բոլոր անդամներն էլ պետք է օգտվեն իրենց կարիքի համաձայն: Նրա համար անտանելի էր մանավանդ այն հանգամանքը, որ յուրաքանչյուր տարի ինքը՝ *«զավոդչի»* հորեղբայրը, *«զավոդից»* մի քանի հազար ռուբլի իր ձեռքով հանձնում էր իր քահանա եղբորը և *«նայում նրա ձեռքին»*:

Նա առաջին անգամ առաջ քաշեց մեր ընտանիքում բոլորովին գոյություն չունեցած *«հավասար իրավունքի»* սկզբունքը: Նա ասում էր իր քահանա եղբորը, որ ոչ մի դեպքում չի համաձայնի, որ իր և իր կնոջ հագուստները քահանան հոգա, ինչպես նա անում է մյուս եղբայրների նկատմամբ:

- *Ես պետք է իմանամ,-* ասում է նա,- *թե մեր ընտանիքը որքան «մուտք*

ու էլք» է ունենում, այլապես ես ձեզ հետ ապրել չեմ կարող:

Քահանա հորեղբայրս պատասխանում է, որ ընտանիքի ղեկավարը մեկը կլինի, ընտանիքի կարիքների մասին մտածողն ու բավարարողը դարձյալ մեկը կլինի.

- Ես քեզ երբեք հաշիվ չեմ տա և քեզնից ոչինչ չեմ հարցնի: Մինչև այսօր ինչպես կառավարել եմ, այնպես էլ պիտի շարունակեմ, իսկ եթե դու համաձայն չես և չես ուզում մեզ հետ հաշտ ու համերաշխ ապրել, փառք Աստծո, ա՛յ շենքի մյուս ծայրի երկրորդ հարկում երկու սենյակը քեզ իր խոհանոցով, պատշգամբով և տակը գտնվող գոմով ու ամբարով, կարող ես առանձնանալ:

Մյուս եղբայրները ոչինչ չէին խոսում և նույնիսկ չէին էլ ուզում լսել այդ մասին: Այսպիսով, առանձնացավ «զավոդչի» հորեղբայրս, բայց այդ երկուսի մեջ չդադարեց պայքարը, որը գնալով ավելի այլանդակ ձևեր էր ստանում:

«*Չավոդչի*» հորեղբայրս ամեն միջոցի դիմեց՝ համոզելու իմ հորը, որ նա միանա իր հետ և բաժանվի մյուսներից, սակայն հայրս մերժեց նրան՝ ասելով.

- Ես չեմ բաժանվի, գուցե հետագայում իմ որդին բաժանվի: Այդպիսով, մյուս չորս եղբայրները սկսեցին միասին ապրել, իսկ բոլորից փոքր հորեղբայրս շարունակում էր իր ավերածությունը ընտանիքի մեջ:

1907թ. մահացավ մեր ամբողջ ընտանիքի հիմքը, նրա փառավոր զարդը՝ մեր բոլորիս սիրելի Ամառնան տատիկը՝ թողնելով ամբողջ ընտանիքը սգի մեջ: Մի քանի տարի հետո մեռավ նաև մեր սիրելի և հարգելի, աննման Ագուլին (Նանագյուլը)՝ քահանա հորեղբորս կինը: Խարխիլվեց մեր ընտանիքի հսկա շենքը: Հորեղբայրներս միառժամանակ շարունակեցին ապրել միասին, սակայն այլևս նախկին սիրալիր ու համերաշխ կյանքը բացակայում էր: Մի կողմից էլ նոր սերունդը չենթարկվեց նախկին տրադիցիաներին, և վերջն էլ բոլորը բաժանվեցին իրարից դժգոհ:

Հորս, որպես բոլորից թույլի ու խեղճի, իր հարազատ եղբայրները զրկեցին:

Ահա այսպես տխուր ու անմխիթար վախճան ունեցավ նախկին հպարտ ու բախտավոր ընտանիքը: Բոլորն էլ բաժանվեցին իրարից դժգոհ: Նախկին նահապետական բազմանդամ ընտանիքը՝ իր վարքով ու բարքով, հին կենցաղով ու սովորություններով, տեղի տվավ հասարակական նոր ձևով, նոր նիստ ու կացով կենցաղավարության առաջ: Իմ հորեղբայրները, իմ սիրելի

հայրը, որի նմանը հազվագյուտ էր մեր կյանքում, բոլորն էլ մեռան:

Եթե որևէ մեկը այսօր այցելի մեր գյուղի հինավուրց գերեզմանոցը, որը 2-3 տասնամյակներ առաջ պճնագարդված մի այգեստան էր, որտեղ յուրաքանչյուր գյուղացի փայփայում էր իր անցյալների սրբազան շիրիմներն ու նրանց հուշարձանները՝ ծառագարդելով նրանց չորս կողմը, այսօր՝ այս տողերը գրելու ժամանակ, այդ անցյալի դրախտավայրն իրենից ներկայացնում է մի մացառներով պատած ապառաժ, ամայի անապատ, որտեղ դարավոր հուշարձաններից շատերը չկան, շատերը ջարդված են և շատերն էլ գլորած: Չկան նաև այն բազմաթիվ սաղարթախիտ ծառերը, որոնց շվաքում մեր նախնիների դամբարաններն այցելողները հանգստացել են իրենց սիրելիների գերեզմանների մոտ: Մի ոճրագործ ձեռք ոչնչացրել է ամեն ինչ՝ չխնայելով մինչև անգամ անշունչ հուշարձանները: Կատարվել է իսկական բարբարոսություն:

Ես դողդոջուն քայլերով մոտեցա այդ սոսկալի անապատում գտնվող իմ նախնիների դամբարաններին, որտեղ տեսա, որպես մենավոր սգվորներ, իմ պապի և քահանա հորեղբորս գերեզմանաքարերը:

«Մորա տակ գտանին մասունք տեր Հարություն քահանա Կիսիբեկյանի և տիրուհու Ամառնանի՝ 1893 ամի»:

Միանգամայն ճիշտ է, որ իմ պապը վախճանվել է 1893թ., բայց իմ լավ տատիկը վախճանվել է 1907թ., թեկուզ հուշարձանի վրա քանդակված է երկուսի համար միևնույն թվականը:

Անցնում եմ երկրորդ հուշարձանին. *«Մա է շիրիմ տեր Հովհաննես քահանա Կիսիբեկյանցին և տիրուհի Նանագյուլին. վախճանվեցավ 1910 ամի»:*

Այստեղ ես պետք է հիշեմ, որ, ճիշտ է, տիրուհին վախճանվել է 1910 թ. Շուշիում, որտեղ մեզ խնամում էր, և մենք սովորում էինք: Դիակը տեղափոխելով գյուղը՝ թաղեցին այստեղ: Նրա գերեզմանը քար ու կրով թաղ տված մի փոքրիկ բնակարան է, որտեղ դրվեց նրա դագաղը:

Քահանա հորեղբայրս մեռավ 1927թ., և մենք բացինք թաղից մի անցք և դագաղը դրինք իր կնոջ դագաղի կողքին և փակեցինք անցքը:

Մեծ հորեղբայրս, իմ հայրը ու *«գավողչի»* հորեղբայրս թաղված են գյուղի մոտ գտնվող նոր կառուցված գերեզմանոցում՝ իրար կողքի, մեծ տանձենուց 6-7 քայլ դեպի արևմուտք՝ առանց հուշարձանի: Նրանք բոլորը կարծես գոյություն չեն ունեցել: Նրանք այլևս չկան: Կան միայն նրանց անշուք դամբարանները:

Իմ հոր մահը

Ցանկանալով եզրափակել *«Հայրենի տունը»*, մի քանի խոսք ևս իմ հոր մահվան մասին:

1917թ. սեպտեմբերի 1-ից ես պաշտոնավարել սկսեցի Շուշի՝ Մեղրեցոց ծխական դպրոցում՝ որպես ավագ ուսուցիչ: Ժամանակ առ ժամանակ գնում էի գյուղը՝ ծնողներիս տեսության: Նոյեմբերին հայրս եկավ: Նա բավական մաշված էր: Բժշկական քննությունը ցույց տվեց, որ նա լուրջ հիվանդ է, և ընդունեցին հիվանդանոցում, որտեղ նա մնաց վեց ամիս: Հիվանդանոցից դուրս գրելիս բժիշկը խստիվ պատվիրեց *«պաշտպանել դիետա»*:

- *Նրան պետք է կերակրեք կաթնամթերքներով, կանաչեղենով*, - ասաց բժիշկը և արգելեց նույնիսկ թթվեղենն ու միսը:

Հիվանդանոցն ուներ հրաշալի պարտեզ՝ եվրոպական ընտիր տունկերով: Հայրս ինձ ասաց.

- *Բժշկից իրավունք ստաց, մի քանի «մատ» վերցնեմ՝ իմ պարտեզում պատվաստելու համար*:

Ավագ բժշկից թույլտվություն ստանալով՝ նա կտրեց մի քանի տեսակ տանձենու և խնձորենու մատներ:

Ես հորս շատ խնդրեցի՝ մնա ինձ մոտ գոնե մեկ ամիս ևս, և մենք միասին ամբողջ ընտանիքով կտեղափոխվենք գյուղը՝ ամառն այնտեղ անցկացնելու: Նա ինձ մերժեց՝ ասելով, որ ինքը այժմ կգնա, իսկ մենք՝ հետո:

Մայիսի վերջին տեղափոխվեցի գյուղը: Հայրս ահագին աշխատանք էր կատարել. մի երկու տեղ բանջարանոց արել, խնամել էր ցանքսերը, սակայն այդ բոլորի փոխարեն ինքը բոլորովին ուժագուրկ էր դարձել, և խախտելով դիետան՝ նորից բորբոքվել էր հիվանդությունը: Խոր ցավ ու կսկիծ զգացի, բայց արդեն ուշ էր... Ամեն ինչ վերջացել էր:

Ես նրան խնդրեցի, որ գնանք քաղաք՝ բժշկի մոտ: Բայց նա կտրուկ մերժեց՝ ասելով. *«Ես ընդամենը երեք օր եմ ապրելու, իզուր ո՛չ քեզ տանջիր, ո՛չ ինձ»*:

Ես ուշադրություն չդարձրի, և երկար խնդրելուց ու աղաչելուց հետո նա համաձայնվեց ինձ հետ: Մենք ճանապարհիվեցինք քաղաք: Նրան նորից ընդունեցին հիվանդանոցում: Երբ ցանկանում էի վերադառնալ գյուղ, բժիշկն ինձ ասաց, թե՝ *«Այսօր գյուղ գնալդ հետաձգիր, կարող ես վաղը գնալ»*: Ես ստիպված եղա կատարելու բժշկի կարգադրությունը: Այդ նույն երեկոյան հիվանդանոցի ծառան, գալով բնակարանս, ինձ հայտնեց, որ բժիշկը կանչում է: Ես իսկույն ներկայացա նրան, որն ինձ ասաց.

- Հայրդ հոգեվարքի մեջ է, գնա և տես:

Ես մինչ այդ չէի կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, որ ես կարող եմ գրկվել այդպիսի մի ազնիվ հարազատից, այն էլ այդ հասակում, սակայն լսելով բժշկի խոսքը՝ «հայրդ հոգեվարքի մեջ է», կարծես մի ռուս պայթեց ու տակնուվրա արավ իմ ամբողջ հոգեկան աշխարհը: Դեռ հորս չտեսած՝ սկսեցին հոսել արցունքներս:

Նա, բացած իր մթազնած աչքերը, կարծես որոնում էր մեկին և տեսնելով ինձ՝ հայացքը գամեց դեմքիս: Արցունքները ցայտեցին նրա աչքերից եւ սառեցին չորացած դեմքին:

Ես մոտեցա նրան, բռնեցի ձեռքը. սառն էր, ինչպես ձյունը... Ես ինձ գսպել չկարողացա, դառն արցունք էի թափում, համբուրում ձեռքերն ու դեմքը:

Հետևիցս մեկն ինձ ետ քաշեց և ասաց.

- Տո, գժվե՞լ էս, ինչ է, չե՞ս տեսնում, թե նա ինչպես է տանջվում, եւ մի կողմից էլ դու ես կրկնապատկում նրա տանջանքը:

Դա իմ ընկերներից մեկն էր, որ հիվանդանոցում էր գտնվում:

Հայրս ավանդեց իր հոգին: Ես խղճի խայթ էի զգում. ինչո՞ւ ես նրան չլսեցի, չե՞ որ նա շատ էր խնդրում իրեն հանգիստ թողնել և իզուր չտանջել... Կարծես թե նա գիտեր՝ ինչ պետք է պատահի իր հետ. գոնե նա շրջապատված կլիներ իր հարազատներով, իր հարկի տակ...

Ընկերս ինձ սիրտ էր տալիս եւ ասում.

-Արդեն ժամը հինգն է, շուտով մուտք վրա կհասնի, ի՞նչ ես մտածում, ե՞րբ պիտի թաղես և որտե՞ղ...

-Պետք է տեղափոխեմ գյուղը,- պատասխանեցի ես:

- Հեռո՞ւ է գյուղը,- հարցրեց նա:

-25-30 կիլոմետր,- պատասխանեցի ես:

- Բա գիշերը մենակ ո՞նց պիտի տեղափոխես: Օգնող ընկեր, բարեկամ ունե՞ս:

- Ոչ ոք չունեմ... Ես մենակ եմ,- պատասխանեցի:

- Գիտես՝ ամառ է, ինչ անելու ես, գիշերը պետք է անես,- ասաց նա քիչ լռելուց հետո: - Մի բան ասեմ, ինձ լսիր՝ արի վաղը թաղենք այստեղ:

-Այդ չի կարող լինել... Ինչ ուզում է լինի, գիշերս կտեղափոխեմ գյուղը:

Նա, տեսնելով իմ հաստատ որոշումը, այլևս չխոսեց: Եկեղեցիների գանգերը դողանջում էին. ուշացնել չէր կարելի: Ես պետք է գնեի դագաղ եւ տեսնեի այլ պատրաստություններ, բայց այդ բոլորի համար հարկավոր էր

փող, բայց ես միանգամայն գուրկ էի:

Ես որոշեցի դիմել մեր հոգաբարձության նախագահին (Նիկ. Զուրաբյանին), որը քաղաքի ամենահարուստ վաճառականն էր: Ես դեռ չէի ստացել մարտ, ապրիլ, մայիս, հունիս ամիսների աշխատավարձը եւ հույս ունեի գոնե ստանալ այնքան, որ կբավարարի իմ կարիքը:

Այդ տակառաձև, ուռած փորով, կլոր դեմքով ու կարմիր երեսով մարդը, լսելով իմ խնդիրքը, սառն ու դանդաղ չրիկացնելով տերոդորմյայի խոշոր հատիկները, պատասխանեց.

- Աստված հոգին լուսավորի, բաց կոպեկ չունենք... Կաստումը կոպեկ չկա...

Լուռ ու մունջ դուրս եկա: Ես, խորասուզված դառն մտքերի մեջ, բարձրանում էի շուկայից դեպի իմ բնակարանը և երբ հասել էի շուկայի ծայրին, լսեցի հետևյալ խոսքերը.

- Էս ի՞նչ է պատահել, «բարի իրիկուն» էլ չի ասում...

Գլուխս բարձրացրի և տեսա մանրավաճառ Ներսեսին, որի հետ Թեմական դպրոցի տարրական դասարաններում սովորել էի:

- Հը, ինչո՞ւ ես այդպես տխուր:

Ես պատմեցի եղելությունը և միևնույն ժամանակ հայտնեցի՝ որտեղից եմ գալիս:

Նա խիստ զայրացավ՝ ասելով.

- Էն սրիկան դեռ ձեր փողերով պետք է առևտուր անի... Թո՛ւհ, գազա՛ն, գազանի ծնունդ...

Այնուհետև նա դարձավ դեպի ինձ և հարցրեց, թե ինչքան է հարկավոր: Ես լուռ էի, ոչինչ չէի ասում:

Նա հանեց իր արկղից հարյուր ռուբլի եւ համարյա ուժով կոխեց գրպանս:

Որքա՛ն նվաստացում... Ինչպիսի՛ սոսկալի դրություն... Բայց ի՞նչ պիտի անեի...

Գնելով մի քանի անհրաժեշտ իրեր և դագաղը, տալով մի մշակի՝ ճանապարհվեցի դեպի հիվանդանոցը: Ճանապարհին ինձ պատահեց իմ սիրելի ընկեր Գրիգոր Ներսեսյանի փոքր եղբայրը՝ Եղիշեն, որն իմանալով եղելությունը՝ ասաց.

- Ես քեզ մենակ չեմ թողնի, գիշերս միասին կտեղափոխենք գյուղը:

Սա հազիվ 16-17 տարեկան լինեք: Խնդրեցի, որ չգա, բայց նա անդրդվելի մնաց: Դագաղը թողնելով հիվանդանոցում՝ միասին վերադարձանք շուկա:

Մեր կողմից շատ ձիաներ կային, բոլորն էլ հրաժարվում էին: Ղարաբաղում մի հավատ կար, որ դիակը տեղափոխող ձին ինքը պիտի սատկի... Էլ ո՞ր գյուղացին կարող էր համաձայնել:

Շատ-շատերից մերժում ստանալով՝ վերջում հանդիպեցի Ներքին Թաղավարդ գյուղացի մի պատանու, որը համաձայնեց ձին տալու, միայն այն պայմանով, որ ինքը ձիուն չի մոտենալու: Ես համաձայնեցի, և երեքովս միասին եկանք հիվանդանոց:

Հիվանդանոցում միայն հերթապահ բժիշկն էր, որ կարգադրեց հորս դիակն ինձ հանձնել:

Մութ էր արդեն: Քարեբախտաբար լուսնյակ գիշեր էր. սա միակ մխիթարականն էր, որ անդնդախոր ձորերում չէի կորցնի ճանապարհը, և որոշ չափով հեշտ կլիներ գնալը:

Ես այդ ժամանակ քսան և հինգ տարեկան էի՝ միանգամայն անփորձ ու տհաս: Ես կյանքումս ոչ մի անգամ նման դրության մեջ չէի եղել, սակայն իմ ուղեղովն անգամ չէր անցնում ոչ դժգոհել և ոչ էլ ուժերս թերագնահատել: Ես համոզված էի՝ առավոտյան, դեռ արեգակը դուրս չեկած, տանը պիտի լինեմ:

Այդ ժամանակ Ղարաբաղում խիստ լարված էին հայ-թուրքական հարաբերությունները: Քաղաքի ներքևի գլխավոր մուտքը՝ դարպասը, հայերի առաջ փակ էր: Հայերը քաղաք էին գալիս կամ քաղաքից դուրս գնում վերին դարպասով: Գիշերները երկու կողմից՝ թե՛ հայերի և թե՛ թուրքերի, դիրքեր էին պահում:

Ուրեմն մենք պետք է քաղաքից դուրս գայինք վերին դարպասով, ցածրանայինք Քարին տակը, այստեղից էլ բարձրանայինք Մղնախը և այդտեղից շարունակեինք մեր ճանապարհը՝ այսպիսով կրկնապատկելով մեր ճանապարհը: Այս ճանապարհով ճանապարհորդել գիշերը և այն էլ դիակ տեղափոխել՝ նշանակում է բարձրանալ Գողգոթա:

Դագաղը ամրացնելով ձիու մեջքին՝ ճանապարհ ընկանք:

Զիապանս մոտ չէր գալիս: Եղիշեն, բռնած ձիու կապը, գնում էր առջևից, իսկ ես, բռնած դագաղից, քայլում էի ձիու հետ: Մինչև *Պուլուր թումբը* հասնելը կոներս արդեն խիստ հոգնել էին. դագաղը ձիու մեջքին չէր մնում, նա ընկնում էր այս կա՛մ այն կողմը, կա՛մ դեպի առաջ, կա՛մ դեպի ետ, և այդ ծանրությունը ես պահում էի համարյա կոներքիս վրա:

Հասնելով «*Չաստավը*»՝ կանգնեցրի ձին: Առաջարկեցի, որ Եղիշեն և ձիապանը հեռու կանգնեն, իսկ ես գրկեցի դագաղը, ցած բերի ձիուց և

սկսեցի դիակը կանոնավորել դագաղի մեջ, որպեսզի չշարժվի, և նորից կափարիչը ամրացնելով՝ ուզում էի գրկել ու դնել ձիու վրա, երբ հանկարծ *Պուլտր թումբի* դիրքապահակները ձայն տվին.

- *Ուլքե՛ր եք դուք և ի՞նչ եք անում այդտեղ:*

Լսելով իմ ձայնը՝ հրացանը ձեռին դեպի մեզ վազեց մի երիտասարդ: Դուրս եկավ իմ լավ ընկերներից մեկը՝ Իվան Հասրաթյանը: Նա օգնեց, և դիակը ամրացրինք ձիու մեջքին, բայց զուր ջանքեր էին:

- *Բա էղբան անփորձ բան կանե՞ն, ինչո՞ւ երկու ջվալ դարման չես բեռնել և դագաղը ձգել մեջքը, բա սա ո՞նց պիտի տանես:*

- *Խելքս չի կտրել,-* պատասխանեցի ես:

Զառիվայրն ու զառիվերը հոգիս հանեցին. էլ ջուր չէի ասում, քար, քուլ, ցեխ, մի խոսքով, որտեղ ձին էր կոխում, այնտեղ էլ ես: Սոսկալի տանջանք էր, և այդպես շարունակվեց մինչև լույս: Երբ արեգակը յուր ճառագայթները սփռեց հասուն արտերի վրա, և հնձվորները, վերցրած իրենց մանգաղները, գյուղից դուրս էին գալիս, մենք մտանք գյուղը: Անցել էինք մոտ 35-40 կմ ճամփա:

Հորս թաղեցինք մեր պարտեզում: Նրա գերեզմանի չորս կողմը զարդարեցի վարդով, մանուշակով, մեխակով և այլ ծաղիկներով: Գարնան ժամանակ բուրում էր հոտը: Հետագայում հորս գերեզմանի չորս կողմը շարվեցին մի քանի տասնյակ «*Դադան բլատի*» գույնզգույն փեթակներ: Այդ գերեզմանի մոտ կառուցվեց մի բնակարան:

Հորս գերեզմանը մնաց այդտեղ 1918թ. հունիսի 18-ից մինչև 1936թ. հուլիսի 18-ը: Ուղիղ 18 տարի:

Որոշ հանգամանքներից ստիպված՝ 1936թ. հուլիսի 18-ին բացի հորս գերեզմանը և նրա աճյունը ժողովելով մի փոքրիկ դագաղի մեջ՝ տեղափոխեցի ժողովրդական գերեզմանոցը: Մեծ հորեղբայրս, որ այդ ժամանակ 92 տարեկան ծերունի էր, երբ հորս նոր դագաղը իջեցնում էինք իր նոր դամբարանը, գլխարկը վերցրած՝ բարձր ձայնով կանչեց.

- *Ա՛յ ախպեր, ա՛յ բախտավոր ախպեր, 18 տարուց հետո նորից լույս աշխարհ դուրս եկար: Ես որ մեռնեմ, այտուհետև էլ դարդ չունեմ, որ իմ գերեզմանը պիտի լինի քո գերեզմանի կողքին... Ա՛յ բախտավոր ախպեր...*

Այսօր էլ այդ գերեզմանոցը այցելողը կտեսնի մեծ տանձենուց 6-7 քայլ հեռավորության վրա երեք դամբարան, երեքի գլխավերևը՝ մի-մի թուփ: Ներքին դամբարանի վրա մի մեծ սալ քար կա գցված՝ առանց որևէ արձանագրության (ժամանակավոր). դա իմ հոր՝ Իսրայելի գերեզմանն է, նրա-

նից 2-3 քայլ վերև մեծ հորեղբորս՝ Եգոր ապու գերեզմանն է, իսկ 1-2 քայլ հեռավորության վրա հորեղբայր Արշակի գերեզմանն է:

Ծանոթություն

1949թ. հունիսի 14-ին՝ զիջերվա ժամը երեքին, ես, կինս և 80 տարեկան զառամյալ մայրս աքսորվեցինք Ալթայ: Այդ տարին հայության մասսայական աքսորի տարին էր, երբ Հայաստանից, Վրաստանից ու Ադրբեջանից և այլ վայրերից 120-130 հազար հայություն Ալթայ շարտվեց:

Մենք այնտեղ տառապեցինք յոթ տարի, որտեղ և իր մահկանացուն կնքեց 83 տարեկանում մայրս, և դիակը մնաց այնտեղ: Ալթայից վերադառնալով Երևան, որոշ չափով շունչ քաշելով՝ խղճիս վրա ծանրացած բեռը որոշեցի թոթափել և իմ ծնողների հիշատակը կորստից փրկել: Ահա գնալով Սխտորաշեն (Լեռնային Ղարաբաղ)՝ հորս դամբարանի վրա կանգնեցրի մի հուշարձան, որի վրա արձանագրվեց.

«Այս է հուշարձան Բարայել Տեր-Հարությունի (1862-1918) և յուր կողակից Անուշ Բեգլարի Կիսիբեկյանների (1870-1953)»:

Հուշարձանն ունի 1մ 22սմ երկարություն, 80սմ բարձրություն և 42սմ լայնություն:

Հուշարձանը ձևավորված է գեղարվեստորեն:

Մորս մարմինը մնաց Ալթայի Շիպունովո կայարանի գերեզմանատանը: Մայրս մեռավ 1953թ. օգոստոսի 4-ին:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Վերջացնելով *«Հայրենի տան»* կյանքի ամբողջ նկարագիրը՝ եզրափակում եմ մի քանի տողով:

Անցել է մոտ հիսուն տարի: Այժմ ցանկալի է իմանալ, թե նա այսօր ինչ է ներկայացնում իրենից:

Մենք գիտենք, որ եղբայրները բաժանվեցին իրարից, և դրանց անշարժ գույքը քիչ հետո անցավ կոլխոզին:

Այսպիսով, մեր հայրական տունը կոլխոզին հանձնեց.

1. Մի տուն՝ բաղկացած 36 բնակարաններից, երկու-երեք հարկանի:
2. Չորս խաղողի այգի՝ ընդամենը 8 հա տարածությամբ:
3. Թթենու այգիներ՝ թվով 1000-1100 տունկով:
4. Զանազան տեսակ պտղատու ծառեր՝ թվով 250 - 300 հատ:
5. Երկու ջրաղաց:

Այժմ տեսնենք, թե այդ ամենից ինչ է մնացել:

1. Նախկին հիասքանչ, գեղեցիկ շենքից մնացել են միմիայն ավերակների կույտեր:

2. Հազարավոր թթենիներից այսօր կանգուն են մի քանի տասնյակ կիսաչոր ու անխնամ թթենիներ:

3. Հարյուրավոր պտղատու ծառերից այժմ ոչ մեկը չկա:

4. Խաղողի այգիներից նույնպես ոչինչ չի մնացել:

5. Ջրաղացների ավերակներն են միայն մնում:

Եվ այսպես, աշխատասեր ու ազնիվ ձգտումների տեր, անսպառ եռանդով, ստեղծագործական ընդունակություններով ու ձեռներեցությամբ օժտված աշխատավորների՝ տասնյակ տարիների քրտնաջան աշխատանքով ձեռք բերված բարիքները՝ բոլորն ի չիք են դարձել:

Չափազանց կարևոր է իմանալ այդ ընտանիքի բնակիչների դրությունը: Մի քանի խոսք ևս այդ մասին:

Ինչպես գիտենք, իմ հայրական ընտանիքը բաղկացած էր 35-40 հոգուց, որի անդամներն ապրում էին ու աշխատում միասին, ինչպես ասում են՝ «Մեկը բոլորի համար, բոլորը՝ մեկի», և այդպես շարունակել են իրենց կյանքը մի քանի սերունդներ, որոնց աշխատանքի պտուղներն են վերոհիշյալ բարիքները:

Բարեբախտաբար, այդ ժրաջան ընտանիքն ավելի աճեց ու բազմացավ:

Ամուսնացան 15 աղջիկները և 13 տղաները: Այսպիսով, սկզբում եղած 28 ընտանիքը մի քանի տարուց հետո կրկնապատկվեց:

Այժմ այդ բոլոր ընտանիքները ցրված են Սովետական Միության զանազան տեղերում՝ Երևանում, Բաքվում, Ստեփանակերտում, Մոսկվայում, Անդրկասպյան երկրներում, և մի քանի ընտանիք էլ՝ հայրենի գյուղում:

Դրանք բոլորն էլ ապահովված են թե՛ աշխատանքով և թե՛ սեփական կամ պետական բնակարաններով:

Դրանց բոլոր չափահաս անդամները կատարում են պետական-հասարակական օգտակար աշխատանքներ ու հանդիսանում մեր հայրենիքի արժանավոր ու պիտանի քաղաքացիներ, որոնց կյանքի գլխավոր նպատակն է աշխատանքն ու աշխատասիրությունը:

Փա՛ռք ստեղծարար ու շինարար, քրտնաջան ու ազնիվ աշխատավորին:

Հազար փա՛ռք աշխատավորին ու նրա աշխատանքի ազնիվ պաշտպանին:

Անե՛ծք ու արգահատա՛նք բոլոր նրանց, որոնք թունավորում են աշխատավորների կյանքն ու ոտնահարում նրանց ազնիվ աշխատանքը:

ՀԱՅՐԵՆԻ ԳՅՈՒՂԸ

1. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ, ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԶԲԱՂՄՈՒՆՔԸ

Այժմյան Լեռնային Ղարաբաղի Մարտունու շրջանը պատմական Վարանդա գավառի մի մասն է: Նրա արևելյան կողմն է գտնվում Մավաս կոչված սարը, որի Հարավային ալիքաձև ստորոտների վրա տարածվում է իմ հայրենի գյուղը՝ Մխտորաշենը:

Նրա դիրքը խիստ խորդուբորդ է. արևմտյան, հյուսիսային և արևելյան կողմերից շրջապատված է բարձր սարերով, իսկ հարավային կողմից՝ ցածրադիր դաշտերով ու ձորերով:

Հին գյուղի դիրքն այս նոր գյուղի դիրքից 200-300մ ցածր է:

Արևմտյան սահմանով՝ հյուսիսից հարավ-արևմուտք, ընկած է մի հսկայական քարանձավ, որի երկարությունն ուղիղ գծով 190մ է, լայնությունը՝ 30մ, իսկ բարձրությունը՝ 40մ, և ունի միմիայն երկու անցք՝ երկու ծայրերից²: Գյուղի կենտրոնական մասում՝ հյուսիսից հարավ, ընկած է մի խոր ու լայն ձոր, որը կոչվում է «Չխրծակեն ձոր», իսկ գյուղի արևելյան կողմից՝ դարձյալ հյուսիսից հարավ, ընկած է մի ձորակ, որը կոչվում է «Գիտեն ձոր»:

Անձրևների ժամանակ բարձր սարերից հոսում են մեծ քանակությամբ ջրեր և լցվում այս ձորակը՝ որոշ դեպքերում գյուղացիներին վնասներ պատճառելով:

Գյուղի դիրքը զառիվայր է և բնակչության համար չափազանց անհարմար:

¹ ա) Այս «Հուշերը» շարունակվում են առայժմ մինչև 1920թ.

բ) Այստեղ, բացի «Հուշերից», տրվում են մի շարք տեղեկություններ, որոնք վերաբերում են հայրենի գյուղի պատմական անցյալին, տնտեսական դրությանը և բնական ու աշխարհագրական պայմաններին:

գ) Գրվածքի վերջում, որպես հավելված, տրվում են որոշ տեղեկություններ Մավաս և Բլբլաք հարևան գյուղերի մասին, որոնք շաղկապված են իրենց հասարակական ու տնտեսական կյանքով հայրենի գյուղի հետ (ծան. հեղ.)

² Մեր գյուղացիներն այդ քարանձավից շատ անգամ են գտել պղնձե զանազան առարկաներ, որպիսի հանգամանքը մեզ բերում է այն եզրակացության, որ հին ժամանակներում այդ քարանձավը ծառայել է որպես թաքստոց կամ պատսպարան

Իմ հիշողության մեջ դեռ թարմ է հետևյալ դեպքը՝ կապված այդ քարանձավի հետ: 1905թ., երբ ես դեռ փոքր էի, թուրքերը հարձակվել էին մեր հարևան Սոս գյուղի վրա, և ամբողջ օրը շարունակվում էր կռիվը: Մեր հասարակությունն իր ունեցվածքով պատսպարվել էր այդ քարանձավում: Մի քանի մարդիկ պաշտպանում էին քարանձավի երկու մուտքերը, իսկ մնացած զինվորությունը գնացել էր օգնության: Վաղ առավոտյան կանայք դուրս էին գալիս քարանձավից, ցածրանում գյուղը, հաց թխում, կերակուր եփում և նորից բարձրանում քարանձավը: Գիշերները խստիվ արգելվում էր ճրագ կամ կրակ վառելը: Ամբողջ գիշերը մնում էին կծկված, ականջները՝ ձայնի, սրտերն ահ ու դողի մեջ (ծան. հեղ.)

Ժամանակի անապահով դրությունը մարդկանց ստիպել է բնակվելու այնպիսի վայրերում, որոնք պաշտպանված լինեն բնական ամրություններով:

Գյուղն ունի լեռնային առողջարար կլիմա: Այստեղ ձմեռը լինում է մեղմ, ամառը՝ հով ու գով, գարունը՝ աննման գեղեցիկ, իսկ աշունը՝ թեկուզ որոշ չափով անձրևային ու մառախլապատ, սակայն խիստ դուրեկան:

Գյուղի ամբողջ տարածքը բաղկացած է դաշտավայրերից, լեռնային արոտատեղերից ու ձորերից, որոնց լանջերը պատած են խիտ թփերով ու ծառերով: Նա հարուստ է բուսականությամբ, և մեծ տարածություններ պատած են այգիներով:

Մխտորաշենը բաղկացած էր 260-280 տնից, և 1915թ. մարդահամարի տվյալներով գյուղն ուներ մոտ 900 շունչ: Բնակիչները բացառապես հայեր են, դրանք զբաղվում են երկրագործությամբ, այգեգործությամբ, բանջարաբուծությամբ և անասնապահությամբ:

Այստեղ հարկ կա նշելու, որ Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության մի զգալի մասը զբաղվում է արհեստներով: Համարյա բոլոր ընտանիքներից 1-2 հոգի աշխատում են օտարության մեջ՝ Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններից դուրս, որովհետև երկիրը չի կարողանում բավարարել բոլորին սակավահողության պատճառով:

Գյուղացիների մի մասն էլ, ապրելով գյուղում, գյուղատնտեսական աշխատանքները վերջանալուց հետո՝ ուշ աշնանը և ձմռանը, զբաղվում են արհեստներով՝ որպես օժանդակ եկամուտի աղբյուր:

Շնորհիվ Բեջանի արգավանդ հովտի՝ ցորենի և գարու մշակությունն առաջնակարգ տեղ է զբաղում: Ցորենիցը նշանավոր են «*Ձարդա*» և «*Ղարաղլչղ*» կոչվող տեսակները:

Մխտորաշենի հասարակության ապրուստի հիմնական աղբյուրներից մեկը օղեգործությունն էր: Թթենու մշակությունը խիստ կարևոր աշխատանք էր համարվում այստեղ: Գյուղն ուներ հարյուրավոր հեկտար թթենու այգիներ:

Ցարական իշխանության օրոք յուրաքանչյուր տարի պետությանն էր հանձնվում հազարավոր դույլերով օղի, այդքան էլ գործադրում էին իրենց կարիքների համար: Թթից ամեն մի տնտեսություն պատրաստում էր դոշափ և չորացնում բազմաթիվ փութերով թուրթ:

Գյուղի յուրաքանչյուր տնտեսություն՝ փոքր թե մեծ, տարածությամբ ունեին իրենց թթենու այգիները, շատ տնտեսություններ իրենց թթենու այ-

գիներին կից ունեին խաղողի այգիներ, որտեղ կային, բացի խաղողից, նաև պտղատու զանազան տեսակի ծառեր՝ այսպիսով ապահովելով նաև իրենց պտղի պահանջունքը:

Գյուղացիներից շատերը, թեկուզ չափազանց հասարակ ձևով, զբաղվում էին նաև շերամապահությամբ: Նրանք իրենց տան թթենու այգուն կից տնկած ունեին «*ճրռ*» թթենիներ, որոնց տերևներով կերակրում էին շերամի որդը: «*Շահ*» թթենու տերևի գործադրումն այդ նպատակով հանցագործություն էին համարում: Մխտորաշենի հասարակությունը զբաղվում էր նաև բանջարաբուծությամբ: Բանջարեղեններից առաջնակարգ տեղ էին գրավում լոբազգիները և սոխը: Այդտեղ գետնախնձոր չէին ցանում:

1905թ. Հայոց բարեգործական ընկերությունը մեր գյուղ ուղարկեց մեծ քանակությամբ գետնախնձորի սերմացու, որը բաժանվեց գյուղացիներին՝ ցանելու համար: Այդ ժամանակից սկսած՝ գետնախնձոր ցանելը սովորություն դարձավ և առաջնակարգ տեղ գրավեց մեր բանջարանոցում:

Գյուղը, հարուստ լինելով արոտատեղերով, զբաղվում էր նաև անասնապահությամբ: Գյուղացիներից շատերն ունեին ձի և կով: Կային շատ տնտեսություններ, որոնք ունեին մի քանի կով:

Այն գյուղացիները, որոնք հնարավորություն չունեին կով ունենալու, պահում էին մի քանի ոչխար կամ մի քանի այծ և այս ձևով լուծում իրենց «*թացանի*» հարցը:

Մխտորաշենը, համեմատած իր հարևան Մավաս, Բլբլաք, Խերխան, Ծովատեղ, Հերհեր, Սարուշեն գյուղերի հետ, առատ ջուր ունի: Նա ունի մի գետ և մի շարք աղբյուրներ:

Գետը կոչվում է *Քյոնդալյան*, որի վրա աշխատում են մի քանի ջրաղացներ: Նա հոսում է *Բեջանի* արգավանդ հովտով, որը տնտեսական խոշոր նշանակություն ունի: Թեկուզ այստեղ ցանքսերն անջրդի են, սակայն կան հարյուրավոր հեկտար այգիներ ու բանջարանոցային հողամասեր, որոնք ոռոգվում են այս գետի ջրով: Գետն ունի մի տեսակ ձուկ՝ թեկուզ մանր, բայց խիստ դուրեկան ու համով:

Գյուղի նշանավոր աղբյուրներն են՝ «*Գյուղամիջի*», «*Ղրրբուլախի*», «*Տնջրուն*», «*Տիկյան*», «*Հոռուն*», «*Նաղարա*», «*Քոսուն*», «*Կարմիր*», «*Հաչա*» եւ այլն:

Գյուղամիջի աղբյուրը բավական հորդառատ ջուր ունի, որով ոռոգվում են տասնյակ հեկտար այգիներ ու բանջարանոցներ: Սակայն աղբյուրի ջուրը բավական պակասել է, որովհետեւ նախկին խիտ անտառներով հարուստ սարերը, որոնք աղբյուրի համար հանդիսացել էին որպես ջրային

ավագաններ, այժմ լերկ տարածություններ են:

Գյուղամիջի աղբյուրը կառուցված է սրբատաշ քարերից: Նա բաղկացած է ակունքից և երկու նավից:

Ակունքը մի ամբողջական քարից է, որի կենտրոնում շրջանաձև կերպով փորված է մոտ 3-4 սմ խորությամբ, և այդտեղից կիսախողովակաձև անցքով ջուրը թափվում է նավը, որը ակունքից ցածր է 65 սմ:

Երկու նավի երկարությունը միասին 4մ 40սմ է. նավերի խորությունը՝ 50 սմ, իսկ լայնությունը՝ 75 սմ. ակունքի կից նավը միացած է մոտ 8-10 սմ լայնությամբ մի անցքով՝ երկրորդ նավին: Մարդիկ ջուր են խմում կամ վերցնում ակունքից, անասունները ջուր են խմում ակունքի կից նավից, իսկ շորեր ու զանազան իրեր լվանում են երկրորդ նավում: Ջուրը նավերից դուրս է թափվում մի ընդհանուր անցքով:

Ակունքի գլխավերևը կանգնած մեծ ճակատաքարի վրա, որի երկարությունն ու լայնությունը մոտավորապես 1մ է, արձանագրված է.

«1893 ԱԻ - ՌՅԽԲ»

Կառուցի Աղբյուր ի յիշտկ հոգո իմոյ Տեր Յարություն Կեսիբեկյանց»

Վերոհիշյալ թվականը և արձանագրությունը, ավելի պարզ արտահայտված այսպես կլինի.

«1893 ամի-ՌՅԽԲ»՝ 1000 + 300 + 40 + 2 = 1342 թ., դրան ավելացրած՝ 551 = 1893 ամի:

«Կառուցի աղբյուրս ի հիշատակ հոգո իմո Տեր Հարություն Կեսիբեկյանց»:

Տնջրուն աղբյուրը, որը համանուն պատմական, հինավուրց Տնջրի ծառից 17մ հեռավորության վրա է գտնվում, կառուցված է սրբատաշ, խոշոր քարերից և ունի երեք ակունք ու մի ընդհանուր նավ: Նավի երկարությունը 10մ է, խորությունը՝ 65սմ, իսկ լայնությունը՝ 1մ: Երեք ակունքի մեջտեղը՝ մի խոշոր քարի վրա, արձանագրված է. *«Կառուցաք աղբյուրս Տեր Հովհաննես Կեսիբեկյան, Ներսես Մուսայանց, Մանաս Գասպարյան»*, բայց չի հիշատակված կառուցման թվականը:

Ըստ ծերունիների վկայության՝ աղբյուրը կառուցվել է 1898թ.:

Տասնյակ տարիներ առաջ աղբյուրի երեք ակունքներն էլ գործում էին, իսկ այժմ գործում է միայն մեկը:

Ջրի պակասելու գլխավոր պատճառը աղբյուրից բարձր գտնվող տարածությունների մերկացումն է, որոնք մի ժամանակ պատված էին խիտ ծառերով ու առատ բուսականությամբ:

Այդ հիասքանչ աղբյուրից ներքև, որ գաղիվայր տարածություններ են՝ պատած թթենու ու այլ տեսակի այգիներով ու բանջարանոցային հողամասերով, բոլորը ոռոգվում են Տնջրուն աղբյուրի ջրով: Նա է բոլորին շունչ ու կենդանություն տվողը:

Աղբյուրի մոտ գտնվող հինավուրց տնջրու բազմամյա գոյությունը նույնպես պայմանավորված է այդ ջրով:

Գյուղն ունի նաև մի շարք աղբյուրներ, որոնք արդեն հիշատակված են և գտնվում են Սխտորաշենի տերիտորիայի զանազան մասերում:

2.2 ԱՅՐԵՆԻ ԳՅՈՒՂԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՎԱՅՐԵՐԸ

Այժմյան Սխտորաշենի բնակիչների նախնիների բնակավայրը գտնվում է այժմյան գյուղից մոտ 2 կմ հեռավորության վրա՝ դեպի արևելք:

Այդ բնակավայրը, ըստ պատմական տվյալների, մոտ երեք դար է, որ հիմնադրվել է:

Այժմ չափազանց հետաքրքիր է իմանալ, թե նրանք ինչու թողին իրենց բնակավայրը, որտեղ բավական երկար ժամանակ ապրել էին, հարմարություններ էին ստեղծել, և նրանց նոր բնակավայրը ինչու կոչվեց Սխտորաշեն:

Ինչպես Լեռնային Ղարաբաղի համարյա բոլոր գյուղերի անուններն ու ծագումը չեն ստուգաբանված, այնպես էլ չի ուսումնասիրված ու պարզաբանված «Սխտորաշեն» բառի ծագումը:

Եթե տվյալ բառի իմաստից ելնելով՝ կռահենք, որ այդտեղ սխտորի առատ մշակություն է եղել, որի պատճառով էլ կոչվել է Սխտորաշեն, դա ճիշտ չի լինի, քանի որ սխտորի ցանը այդտեղ չնչին է լինում՝ համեմատած հարեւան գյուղերի հետ:

Այդ ուղղությամբ որոնումներ կատարելով, բազմաթիվ ծերունիների հարցնելով՝ հանդիպեցի մի ավանդության, որի մասին շատերն էին պատմում:

Ավելորդ չեմ համարում արձանագրելու այդ ավանդությունը նույնությամբ:

Այժմյան Սխտորաշենի հասարակության նախնիները, իրենց բնակավայրում ապահով չզգալով եւ միշտ ենթարկվելով ավազակների հարձակումներին, որոնում են մի ավելի ապահով վայր: Այդ ցանկալի վայրը գտնում են իրենց բնակավայրից դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ մոտ 2 կմ

հեռավորության վրա: Այս վայրն իր դիրքով ավելի բարձր է, ավելի անառիկ, անտառածածկ ու ապահովված սառնորակ ջրով, սակայն այդ վայրում ապրում էր մի շեյխ (թուրք հոգևորական), որը մեծ կարողության տեր էր ու մեծ հարմարություններ էր ստեղծել իր ապրուստի համար: Բացի դրանից՝ նրա շրջակայքում ապրում էին թուրքեր՝ իրենց առաջնորդ սարդարով:

Սարդարը, այդ տեղամասը վաճառելով նրանց, հրամայում է շեյխին ազատել այդ տարածությունը, քոչել այդտեղից: Նա հրամայում է՝ «Շեյխ դուրսըն», որ նշանակում է՝ *Շեյխը ոտքի կանգնի՝ հեռանա:*

Ավանդությունն ասում է. շեյխը տեղափոխվում է Սխտորաշենից 5-6 կմ հեռավորության վրա գտնվող անտառածածկ սարը և նրա լանջին հաստատում իր բնակավայրը, որտեղ և կոչվեց Շեյխեր:

Շեյխերը Լեռնային Ղարաբաղի Վարանդայի այժմյան Մարտունու շրջանի գյուղերից մեկն է:

Ըստ ավանդության՝ ահա այդ «Շեյխ դուրսն» բառն է, որ ժամանակի ընթացքում աղավաղվելով՝ դարձել է Սխտորաշեն:

Թե որքանով է ճիշտ նման բացատրությունը, դժվար է որևէ բան ասել, միայն ճշմարտություն է այն հանգամանքը, որ այդ վայրում ապրում էին թուրքեր: Այդ կարելի է ապացուցել այդտեղ գտնվող հողամասերի պատմական հին անուններով, որոնք այսօր էլ գործածական են. օրինակ՝ *Ղարադաղլու, Զառչան տափ, Գյուլաջեղեր, Յուրդ, Սարդարեն տափ* և այլն: Ճշմարտություն է նաև այն, որ թուրքը երբեք Սխտորաշեն չի ասում, այլ «Շեյխդուրսըն»: Եթե մի հայ հարցնի մի թուրքի, թե այս ինչ գյուղ է, նա կպատասխանի՝ *Շեյխդուրսըն* և ոչ թե *Սխտորաշեն*, կամ նրան հարցնի, թե «Ո՞ր ես գնում», նա կպատասխանի՝ «*Ես գնում եմ Շեյխդուրսըն*», կամ մի թուրք հարցնի մի սխտորաշենցու՝ «*Ո՞ր տեղացի ես*», նա կպատասխանի՝ «*Շեյխդուրսընլիան*», և ոչ թե սխտորաշենացի եմ: Ահա թե ինչպիսի բացատրություն է տրվում «*Սխտորաշեն*» բառի ծագման ու այդ գյուղի հիմնադրման մասին:

Նոր բնակավայրում հաստատվելով՝ իրենց հին բնակավայրը դառնում է նրանց բինաները, որտեղ, բացի բինաներից, գտնվում էին նաև նրանց այգիները: Այդ այգիներում այսօր էլ կիսաավերակ վիճակում գտնվում է մի եկեղեցի, որի մուտքի սրբատաշ, նկարագարող հսկայական քարի վրա արձանագրված է եկեղեցու կառուցման թվականը՝ ՌՃՁ, այսինքն՝ 1180, և եթե ավելացնելու լինենք դրա վրա 551 հայկական թվականը, ներկա ժամանակով կստացվի 1731թ., որը ցույց կտա՝ եկեղեցու կառուցումից մինչև այժմ

անցել է 213 տարի: Պետք է նկատի ունենալ և այն, որ եկեղեցին կառուցվել է գյուղի հիմնադրումից բավական ուշ:

Այդ ապացուցելու համար բերենք հետևյալ ավանդությունը, որի մասին նույնպես վկայում են շատ ծերունիներ:

Հնում Վարանդայի գյուղերից շատ քչերը եկեղեցի ունեին: Կիրակի և տոն օրերին մարդիկ գյուղերից խմբերով գնում էին Ամարասի վանքը՝ աղոթելու, և երեկոները նորից վերադառնում իրենց գյուղերը:

Այդ ժամանակ Ամարասի վանքի տերն ու տնօրենն էր Ավետարանոց կամ Չանախչի գյուղացի Մելիք-Շահնագարյան տոհմից Սարի բաբա անունով մեկը, որը մեծ հեղինակություն էր վայելում շրջակա գյուղերի հասարակությունների մեջ: Նա նախատում է Գեսի բեկին, որ նա, այդքան տարածությունն անցնելով, գնում է Ամարաս՝ աղոթելու, այնինչ նա կարող է իր գյուղում եկեղեցի կառուցել: Գեսիբեկը, վերադառնալով գյուղ, հենց իր միջոցներով սկսում է կառուցել եկեղեցին: Եկեղեցու ներսում՝ ձախակողմյան խորանի պատի վրա, կա հետևյալ արձանագրությունը.

«ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍԲ ԵԳԵՂԵՑԻՍ ԳԻՍՈՒՆԵԻ ԻԻՐ ԾՆՈՂԱՅՆ ՀԱՅՐԻՍ ՈՂԱՆԵՆ, ՄԱՅՐԻՍ ԱՂԻԽԱՆԵՆ, ԿՈՂԱԿԻՑՆ ԻՍ ՄԱՐՈՒՆ ՏԵՐ ԲՈՂՈՍԻՆ: ՕՎ ՈՐ ԿԱՐՂԱՅ ՄԵԿ ԲԵՐԱՆ ՈՂՈՐՄԵԱՅ ԱՍԻ»:

Դռան գլխաքարի վրա գտնվող արձանագրությունից երևում է, որ եկեղեցին կառուցվել է 1731 թվին, իսկ եկեղեցու ներսը գտնվող արձանագրությունից պարզվում է, որ կառուցողն է Գիսունին՝ իր ծնողների ու իր կնոջ հիշատակը հավերժացնելու նպատակով: Մխտորաշենի հին գերեզմանատանը, որն այդ տեղից մոտ է, կա մամուռածածկ մի փոքրիկ գերեզմանաքար, որի վրա արձանագրված է՝ *«Վարանդու քլիդ Գեսիբեկ»:* Գեսիբեկը հավանական է, որ Գիսունեն է, որն իր ժամանակին հայտնի է եղել իր հարստությամբ ու բազմանդամ ընտանիքով: Այսօր էլ *«Վարանդու քլիդ Գիսեբեկ»* դարձվածքը մեծահասակ գյուղացիների բերնում հոլովվում է:

Եկեղեցու դռանը կից՝ պատի մոտ, կա մի գերեզման, որտեղ թաղված է մի վանական՝ Կոստանդին վարդապետը: Ժողովուրդը կոչում է *«Քոթան վարդապետ»:* Այս գերեզմանի հետ կապված է մի սնտիապաշտություն, որը կարևոր էմ համարում հիշատակել:

Երբ երկար ժամանակ անձրև չի լինում, լինում է խիստ երաշտ, այդ գերեզմանի վրա ջուր են ածում, իսկ երբ երկար ժամանակ անձրև է լինում, գերեզմանի վրա կրակ են վառում:

Մի քանի անգամ պատահել է, որ հայրս, թողնելով վարը, լծկան եզները ինձ հանձնելով, ջրի կուլան վերցրած, գնացել է՝ ջուր ածելու վարդապետի գերեզմանի վրա, որ անձրև գա:

Այս եկեղեցու շրջակայքում հսկայական տարածություններ բռնված են թթենու բազմաթիվ այգիներով, որոնց գոյությունը պայմանավորված է Տնչրուն աղբյուրով:

Տնչրին մի հազվագյուտ գարդ է այդ տարածության մեջ: Նա ունի 5 խոշոր և 3 փոքր ճյուղեր, որոնք հսկայական տարածություն են բռնում: Մրանց հովանու տակ ամառվա շոգին ու տոթին զովանում են թե՛ մարդիկ և թե՛ գյուղի ամբողջ նախիրը:

Այդ ծառի բունը (փչակը) մի մեծ բնակարան է:

Դրսից 1) շրջագիծը՝ գետնի երեսով = 25մ,

2) շրջագիծը՝ հաշված գետնից 1մ բարձրությամբ = 20մ,

3) բնի շրջագիծը՝ հաշված ամենավերին մասով = 13մ:

Ներսից 1) բնի կամ փչակի շրջագիծը = 23մ,

2) փչակի լայնությունը՝ հաշված մուտքից դեպի հակադիր կողմը = $5\frac{1}{2}$ մ,

3) հակադիր կողմից լայնությունը չափած = $4\frac{1}{2}$ մ (փչակի ներսի ամբողջ մակարդակը = 22 քառ. մ),

4) բարձրությունը հատակից մինչև ճյուղավորման կետն ուղիղ գծով = $4\frac{1}{2}$ մ:

Ճյուղերի հաստությունը կամ շրջագծերը.

1) երկու ճյուղ՝ յուրաքանչյուրի շրջագիծը = 2 մ,

2) մի ճյուղ՝ շրջագիծը = 3 մ,

3) մի ճյուղ՝ շրջագիծը = 5 մ,

4) 1մ 60սմ լայնությամբ փչակի վրա մի խոշոր ճյուղ կտրված է մի բարբարոսի ձեռքով:

Փչակի մուտքը հավասար է 1մ 70 սմ:

Պատանեկական տարիքում բազմաթիվ անգամ, նստած ձիու վրա, մտել եմ Տնչրու բնի մեջ ու դուրս եկել:

1911թ. Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Զավեն եպիսկոպոսը, հայտնի նկարիչ Արշակ Ֆետվաճյանը և ակնավոր գրող Վրթանես Փափազյանը Վարդավառի տոնին Ամարասի վանքից վերադառնալիս մի խումբ մարդկանց հետ նկարվել են՝ նստած այդ հիասքանչ ծառի հոյակապ բնի վրա:

Նկարողն էր ինքը՝ Վրթանես Փափազյանը:

Այդ ժամանակ ես Ղարաբաղի թեմական դպրոցի V (VII) դասարանի ա-

շակերտ էի, իսկ Փափագյանն իմ ուսուցիչն էր: Այդ խմբի հետ ես էլ նկարվեցի, որի նկարից մի օրինակ էլ գտնվում է ինձ մոտ:

Այդ պատմական, հինավուրց ծառի հետ կապված են մի քանի սնտոխապաշտություններ:

Նախ՝ ծառը հասարակության կողմից ընդունված էր որպես «սուրբ»: Գյուղում սովորություն էր այդ ծառի վրա երդվելը, օրինակ՝ *«Էն Տնջրին վկա է, որ ես սուտ չեմ խոսում»*, կամ՝ *«Էն Տնջրին թող իմ տունը քանդի, եթե ես եմ արել կամ խաբում եմ»*:

Այդ ծառի տակ կարելի էր տեսնել թափված չոր ճյուղեր, եւ ոչ ոք չէր մոտենա հավաքելու, որովհետև դրանով սրբապղծություն կատարած կլինեին: Ահա նման հանգամանքի շնորհիվ ծառը մնացել է անձեռնմխելի, թե չէ վաղուց ոչնչացած կլինեին, ինչպես ոչնչացել են նրա մոտ գտնվող շատ հինավուրց ծառեր, ու այդ գեղատեսիլ վայրը փոխվել է կատարյալ անպատի:

Փորձելով ոչնչացնել նաև այդ հսկային՝ գյուղի կոլխոզի նախագահը, որը բարոյագուրկ, այլասերված, անգրագետ ու տգետ մի անձնավորություն էր, ցանկացավ ցույց տալ, որ «Սուրբը» ոչ մի գորություն չունի. հրամայեց վերջ տալ այդ հիասքանչ, բնական ու պատմական հսկայի կյանքին: Բարեբախտաբար, գտնվեցին մարդիկ, որոնք կարողացան սանձահարել սանձազերծ եղած ճիվաղ տականքին: Դժբախտաբար, բնից արդեն կտրել էին 1մ 60 սմ լայնությամբ՝ վրան էլ մի մեծ ճյուղ:

Տնջրու շուրջը կային նույնպես դարավոր մի քանի ընկուզենիներ և այլ ծառեր, որոնք կարծես շուրջպար էին բռնած՝ գովաբանելու հսկային: Դա մի սքանչելի տեսարան էր: Ահա այդ բոլոր ծառերը ոչնչացան, և Տնջրին մնաց մեն-մենակ, կարծես սգավոր:

Հասարակությունը ծառի փչակում մոմ էր վառում ու շատ անգամ էլ զոհ մատուցում: Տարեկան մի անգամ՝ զարնանը, գյուղի ծերունիներն ու պառավ կանայք գյուղից ժողովում էին կաթ, կորկոտ, բրինձ և այլ մթերքներ և Տնջրու ակնապարար ու սաղարթախիտ հովանու տակ հսկայական կաթսայի մեջ կերակուր (կաթնով ճաշ) եփում ու այդտեղով անցնող ժողովրդական ճանապարհով անց ու դարձ անող ճանապարհորդներին բաժանում:

1912թ. Պետերբուրգից (Լենինգրադից) Ղարաբաղ էին եկել մի քանի հնախույզներ՝ ուսումնասիրելու տեղի հնությունները: Նրանք մեր գյուղն էլ եկան և տեսան այդ ծառը, չափեցին, գրեցին ու գնացին: Մի որոշ ժամանակից հետո տեղեկություն ստացվեց, որ որոշել են պաշտպանել ծառը՝ ճյու-

դերը շրթայակապ անել, որպեսզի քամիները ճղակտոր չանեն, փչակը լցնել հողով և շուրջը պատ քաշել: Սակայն այդ գեղեցիկ որոշումը մնաց թղթի վրա: Ինչպես երևում է, պատերազմը խանգարեց:

Տասնյակ տարիներ առաջ այդ ծառի մասին գրվել է Երվանդ Լալայանի *«Ազգագրական հանդեսում»*:

Այդ հազվագյուտ ծառի ուսումնասիրությամբ մինչև օրս ոչ ոք չի զբաղվել, չնայած որ շատ ականավոր մարդիկ տեսել են ու լուռ ու մունջ հեռացել:

Ես շատ եմ լսել թե՛ մեր և թե՛ շրջակա գյուղերի ծերունիներից, որ իրենք այդ ծառը տեսել են նույն դրությամբ, ինչպես որ այսօր է: Այդ բուռից պարզ երևում է, որ նա գոյություն է ունեցել մեր գյուղի հիմնադրումից շատ ու շատ առաջ:

Չափազանց կարևոր է գիտականորեն ուսումնասիրել, որոշել նրա տարիքը, խնամել ու աչքի լույսի պես պահպանել այդ հրաշալի գանձը և փրկել նրան ընդմիջտ կորուստից՝ պաշտպանելով զանազան պատահարներից ու բարոյագուրկ բախտախնդիրների ստոր քմահաճույքներից, հակառակ պարագայում՝ բավական չէ, որ մենք կզրկվենք նման սքանչելի հարստությունից, ամենայն իրավամբ կարժանանանք նաև մեծ նախատինքի:

Տնջրուց 50-60 քայլ դեպի արևմուտք՝ դեպի գյուղը տանող ճանապարհի վրա, գտնվում է մի ժայռի բեկոր՝ փոքր-ինչ սեղանաձև, որը կոչվում է *«Կածակ տված խաչ»*:

Մի քանի տասնյակ տարիներ առաջ այդ *«Խաչի»* շուրջը մի գեղատեսիլ վայր էր՝ զարդարված բազմամյա ծառերով: Ծառերը չկան այժմ, իսկ տեղը դարձել է մի անհյուրընկալ վայր: Այս *«Խաչը»* գտնվում է մեծ ճանապարհի վրա: Ճանապարհորդները կանգ էին առնում այդ հինավուրց ծառերի հովանու տակ և հանգիստ տալիս թե՛ իրենց խոնջացած մարմիններին և թե՛ բեռնած գրաստներին:

Յուրաքանչյուր անցորդ, առանց սեռի ու տարիքի խտրության, կանգ էր առնում այդ սեղանաձև ժայռի կտորի առջև, որը ծածկված է բուռնցքաչափ քարերով, քարերից մի հաս ձգում գետնին ու գետնից մի ուրիշ քարի կտոր վերցնում ու դնում սեղանի վրա, որից հետո համբուրում քարը, մոմ վառում և շատ անգամ էլ աքաղաղ գոհում ու ոտները և գլուխը կախում մոտիկ գտնվող թփից:

Թե այս արարողությունը ինչ երևույթի հետ է կապված, այդ մասին ես անգոր եմ որևէ կերպ բացատրություն տալու:

3. ՀԱՅԳԵՆԻ ԳՅՈՒՂԻ ՆԱԽԿԻՆ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

Այժմ հետաքրքիր է իմանալ, թե ինչպես է առաջացել այժմյան Մխտորաշենի նախկին գյուղը, ովքեր են եղել նրա բնակիչները և որտեղից են եկել:

Այս հարցերին պատասխանելու համար դարձյալ դիմենք ավանդությունը:

Մխտորաշենի բնակիչների նախնիների բնակավայրում ապրում էր մի-միայն մի ընտանիք. դա Գիսունեի կամ Գեսիբեկի նախապապի ընտանիքն է եղել, որն այստեղ ապրում էր մենակ, իսկ թե նա որտեղից էր եկել, այդ մասին ավանդությունը ոչինչ չի ասում:

Ահա Գեսիբեկի նախապապի հրավերով զանազան վայրերից գալիս է ինն ընտանիք ու բնակություն հաստատում այստեղ, որից ժամանակի ընթացքում առաջանում է ամբողջ գյուղը:

Այդ ինն ընտանիքից առաջանում է 9 տոհմ, հետագայում՝ 9 ազգ:

Ահա դրանք.

1. Գեսունք կամ Քյոխվանք
2. Պողոսանք կամ Սազկապանք
3. Սահականք
4. Շահվերդանք
5. Բախտամանք
6. Դադունք
7. Մականք
8. Դավիթանք
9. Դալլաքանք

Ըստ ծերունիների վկայության՝ դրանք եկել են Զանգեզուրի Տեղ գյուղից, Նուխուց, Շիրվանից, Չանախչուց, Տողից, Օխճիից և այլ տեղերից:

Հետագայում Ղարադաղից մեր գյուղն էր գաղթել մի ընտանիք, որը բազմանալով դարձել էր չորս ընտանիք: Այս ընտանիքներից յուրաքանչյուրը կապվել էր գյուղի որևէ ընտանիքի հետ և օգտվում էր նրա տնտեսությունից՝ հիմնականում մնալով որպես ընչազուրկ, սևագործ բանվոր:

Վերոհիշյալ 9 ազգերի նախնիները, ապրելով միասին մի բնակավայրում, որը պատած է եղել խիտ անտառներով, սկսել են կտրտել (*«խմահար տալ»*) և ազատ տարածություններն օգտագործել:

Մրանց մեջ Գեսանու հայր Օհանը՝ բոլորից ուժեղ ցեղի ավագը՝ բազմանդամ ընտանիքի տեր, բազմաթիվ աշխատող ձեռքերով, կարողացել է տիրապետել ավելի մեծ տարածությունների և ձեռք բերել որոշ հեղինակու-

թյուն: Այդ հեղինակությունն աճում է առավել ևս նրա որդի Գեսունիի օրոք, որը հետագայում հավանական է՝ կոչվեց Գեսիբեկ, իսկ այդ բառը հետագայում աղավաղվելով դարձավ Կիսիբեկ: Հետագայում նրանք, նոր բնակավայր ընտրելով այժմյա գյուղի տեղը, իրենց նախկին բնակավայրերը դառնում են բինաներ, որտեղ մնում են վար ու ցանքի հետ կապված մարդիկ, իսկ ընտանիքների մնացած անդամները տեղափոխվում են գյուղը:

Ամռան ու աշնան ամիսներին կենդանանում են բինաները: Երբ վերջանում են թուրթը, խաղողը, բանջարանոցներն ու բերքը, տեղափոխվում է գյուղը, կյանքը մեռնում է այդտեղ, իսկ ձմռանը բինաների փոխարեն կյանքը եռում է գյուղում:

4. ԱԶԱՏ ՍԽՏՈՐԱՇԵՆԸ ԴԱՌՆՈՒՄ Է ԲԵԿԱԿԱՆ

Ցարական կառավարությունը, տիրապետելով Անդրկովկասին, ամեն կերպ աշխատում է ամրացնել իր դիրքերը: Նա իր բարձրաստիճան զինվորականներին ու հավատարիմ մարդկանց շնորհում է «ազնվական», «բեկական» կոչումներ: Նվիրում է նրանց ազարակներ, անտառներ, ամբողջ գյուղեր ու շրջաններ, որոնք դառնում են որդուց-որդի նրանց սեփականությունը. նախկին, նահապետական կյանքով ապրող, ոչ ոքից կախում չունեցող ազատ Սխտորաշենը դառնում է Ավետարանոց կամ Չանախչի գյուղացի Մելիք-Շահնագարյանների շառավիղից մեկի՝ Ջումշուղ աղայի սեփականությունը:

Նա՝ որպես տեր ու տնօրեն, քանդում է գյուղին կից գտնվող գյուղացիների կալերն ու մարագները ու նրանց տեղը կառուցել տալիս ռուս կալվածատերերի ոճով ու ճաշակով իր ժամանակի հոյակապ շենքերից մեկը:

Տուժած գյուղացիները դիմում են դատարան, դատը տեղի է ունենում Գյանջայում (այժմյան Կիրովաբադում): Դատարանը մեղադրում է բեկին եւ առաջարկում կա՛մ համաձայնության գալ նրանց հետ, կա՛մ բռնագրաված հողամասերը վերադարձնել իրենց տերերին:

Բեկն ու բողոքող գյուղացիները համաձայնության են գալիս: Նա գյուղի տերիտորիայի արևմտյան մասից մոտ 80հա հողամաս տալիս է նրանց՝ որպես նրանց սեփականություն, և սրանք այլևս չեն ճանաչում բեկերի գոյությունը:

Այսպիսով, գյուղացիների մի փոքրիկ մասը դառնում է կայսրական՝ տուրքերը մտցնելով պետական գանձարանը, իսկ գյուղի մեծագույն մասը, զրկվելով սեփական հողից, դառնում է բեկական՝ իր տուրքերը վճարելով

բեկին: Նա տալիս է իր վար ու ցանքից, այգիներից, բանջարանոցներից «*բահրա*»՝ եկամուտի մեկ հինգերորդական մասը, և ձրիաբար ու հարկադրաբար կատարում զանազան աշխատանքներ, որոնք կոչվում են «*բե-գառ*»:

Ջումշուդ աղայի որդի գնդապետ Գրիգոր աղան շարունակում է իր հոր կիսատ թողած գործը: Նա բնակարանի լայնարձակ բակում կառուցում է ջրավազան և մոտ 400-500մ հեռավորությունից կավե խողովակներով («*թունգու*») ջուր է բերում բակը, որը լցվում է ջրավազանը, որտեղ լողում են աղայի սագերն ու բադերը:

Բնակարանի հարավային կողմից՝ պատշգամբի երկարությամբ, իրար գուգահեռ ընկած են 2-3 ածուներ՝ վարդի թփերով լցված:

Բնակարանին կից՝ աջ կողմից, 35-40մ երկարությամբ կառուցում է պահեստներ, իսկ դրա հանդիպակաց կողմից՝ բնակարանին կից, կառուցում է 35-40մ երկարությամբ գոմեր:

Նա իր բնակարանը շրջապատում է ընտիր տեսակի պտղատու տունկերով, խաղողի որթերով և բազմատեսակ վարդի թփերով: Պարտեզի ցանկապատն այնքան էր բարձր, որ դրսից չէր երևում պարտեզը: Բնակարանի մոտ գտնվող ազատ տարածությունը թույլ չէր տրվում գյուղացիներին օգտագործելու: Այնտեղ արածում էին միմիայն աղայի գառները, հորթերը և ձիաները:

Աղայի տանը կից մոտ 5հա հողամասը զատված էր ցանկապատով. այն հրաշալի պտղատու այգի էր՝ կազմված ընտիր ու ազնիվ տեսակի տունկերից:

Ամռան տոթին, երբ երեխաներս բերում էինք մեր գառները՝ Ղըրբուլախի աղբյուրից ջուր տալու և նրա ընկուզենիների հովանու տակ զովացնելու («*մագաշ*»), մենք գնում էինք այդ պարտեզի ցանկապատի մոտ կանգնում և դրսից կանչում.

- *Մարգիս ապեր, մեզ գյուլ (վարդ) տուր...*

Մարգիս ապերը աղայի կառավարիչն էր («*դարդան*»)՝ մոտ 55-60 տարեկան, բամբ ձայնով մի հաղթանդամ մարդ:

Նա, լսելով մեր ձայնը, քաղում էր վարդը և ցանկապատի վրայով շարտում դեպի մեզ՝ ասելով՝ «*Լակոտներ, հավաքեցեք և փախեք, աղան գալիս ա*»:

Մենք, ժողովելով վարդը, իսկույն վազում էինք և մերկանալով լողանում սառը ջրում:

Գրիգոր աղան չբավականացավ այդքանով: Նա Քյոնդալան գետի վրա կառուցել տվեց երկու ջրաղաց և ջրաղացներին կից ընդարձակ հարթությունից մի քանի հեկտար տարածության վրա տնկել տվեց թթենիներ: Հետագայում այդ այգին տարեկան մի քանի հազար դույլ օղի էր տալիս:

Այսօր Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի առաջին սպիրտի գործարանը կառուցված է այդ այգում, և նրա թթի պաշարի մեծագույն մասը տալիս է այդ այգին, որին կից է գտնվում Լեռնային Ղարաբաղի երկրորդ ավանը՝ Կարմիր շուկան, որ հիմնադրված է սովետական իշխանության օրոք և ունի մի քանի հազար հայ բնակիչ:

Գրիգոր աղան, չբավականանալով այդքանով, կազմակերպեց բազմաձյուղ մի տնտեսություն:

1. Նա ուներ ոչխարի հոտ՝ 150-200 հատ. հոտը պահում ու խնամում էր մի երիտասարդ՝ 28-30 տարեկան թուրք հովիվ, որի անունն էր Ասադ:

Ասադն ուներ մի գամփռ, որը նրա հավատարիմ ու անբաժան ընկերն էր: Ասադը ոչ ոքից չէր քաշվում, որտեղ լավ այգի, ցանքս կամ խոտառատ տեղ կար, նրա հոտն այնտեղ էր: Այդ ապօրինի քայլերը նա կատարում էր՝ նախ օգտագործելով աղայի հովանավորությունը և ապա՝ իր ֆիզիկական ուժը:

Ասադը բնակվում էր աղայի տանը:

2. Աղան ուներ մի քանի ձի, որոնց խնամողն էր մի լեհ երիտասարդ, որի անունն էր Անտոն: Անտոնը գնդապետի հետ եկել էր Վարշավայից, որտեղ եղել էր գնդապետի անձնական ծառայողը (*«դենշիկը»*): Անտոնը հագնում էր *«չերքեզկա»*՝ գոտկից կախած սուրը, և աղայից միշտ անբաժան էր: Նա մեր գյուղում ամուսնացավ մի հայ աղջկա հետ և ունեցավ որդիներ:

Սա ևս իր ընտանիքով ապրում էր աղայի տանը:

3. Աղան ուներ կովեր. խնամում էին մեր գյուղացիները:

4. Նա ուներ մի թուրք խոհարար, որի անունն էր Ալլահվերան: Սրա կինը՝ Բահարը, և երկու որդիները՝ Ասկինդարն ու Վալին, մեր հասարակության անբաժան անդամներն էին, և ոչ ոք խտրություն չէր դնում, ու ապրում էին որպես հարազատներ:

Բահարին շատ էին սիրում մեր գյուղի կանայք, իսկ երեխաները միշտ մեզ հետ էին. միասին զբոսնում էինք այգիներում ու դաշտերում և խաղում գյուղամիջում: Ալլահվերանն իր ընտանիքով նույնպես ապրում էր աղայի տանը:

Ահա աղայի այս հսկայական տնտեսության մեջ աշխատում ու ապրում էին 25-30 հոգի՝ հովիվ, գառնարած, նախրապան, ձիապան, կթողներ և այլն:

Գրիգոր աղան ունեւր մի ընդհանուր կառավարիչ, որը կոչվում էր «*դար-դա*»: Ընդհանրապէս դարդան լինում էր աչքաբաց ու խորամանկ գյուղացի-ներից մեկը: Աղայից հետո դարդան էր, որ օգտվում էր աղայի բոլոր իրա-վունքներից: Նրա կարգադրութունը պարտադիր էր բոլորի համար: Ճիշտն ասած, իսկական աղան դարդան էր, որից և կախված էր հենց և նույն աղան:

Ահա նախկին ազատ գյուղացին, որ իր սեփական հողն ունեւր, ոչ ոքից կախում չունեւր, այժմ դառնում է հողագուրկ և ստիպված բեկից բահրայով վերցնում է հողը՝ վճարելով իր եկամուտի մեկ հինգերորդական մասը:

Բեկի կառավարիչը՝ դարդան, ղեկավարում էր նրա շարժական և անշարժ ունեցվածքը: Նրա իրավունքի տակ էին գտնվում անասունները, ջրաղացներն ու այգիները և աղայի սեփական ամբողջ հողամասերը: Նա էր գյուղացիներին բաժանում հողը, նա էր ժողովում զանազան տուրքեր ու ղեկավարում պարտադիր աշխատանքները, որ գյուղացիները կատարում էին ձրիաբար:

Գյուղացին առանց դարդայի թույլտվության չէր կարող որևէ հողամաս ցանել, մշակել, իսկ հողամաս ստանալու համար «*ճրագլուխով*» պէտք էր դարդային տեսնել, որպէսզի իր ցանկացած հողամասն ստանա, հակառակ դեպքում «բանը գլուխ չէր գա»:

Լավ ու արգավանդ հողամասերը ստանում էին այն գյուղացիները, որոնք գյուղում կշիռ ունեին, ազդեցիկ էին և կարողանում էին դարդային լավ «վարձատրել»՝ նրան տալով «*չաղ պատառ*»:

Գալիս է ամառը: Արտերը սկսում են հնձել: Դաշտերը լցվում են խուր-ձով: Գյուղացիներն իրավունք չունեին այդ խուրձերը տեղափոխելու, մինչև որ դարդայից թույլտվութուն չստանային, մինչև որ նա չհաշվեր խուրձերը, չվերցներ իր բաժին բահրան և այդ բաժինը չտեղափոխեր գյուղը, որտեղ գտնվում էր աղայի կալը:

Բեկի բաժին խուրձը տեղափոխելուց հետո գյուղացիները պարտավոր էին իրենց անասուններով ծեծել այդ խուրձը, ցորենը տեղափոխել աղայի շտեմարանը, իսկ հարդը՝ մարագը: Այս բոլոր աշխատանքները կատար-վում էին դարդայի անմիջական ղեկավարությամբ ու ձրիաբար:

Գյուղի շուրջը տարածված մի քանի տասնյակ հեկտար բանջարանոց-ներն ու այգիները ամռան շոգերին ռոռովում են գյուղի մեջ գտնվող միակ աղբյուրով:

Ահա գարնան վերջերից սկսած՝ այդ ջրի օգտագործումը կանոնավորելու

նպատակով ջուրը «սրա են գցում», այսինքն հերթ են գցում, և բոլոր տնտեսություններն օգտվում են այդ ջրից՝ հերթով ռոռգելով իրենց բանջարանոցները: Ահա շաբաթվա յոթ օրից հինգ օրը ջուրը գտնվում էր 300 տնտեսության իրավունքին, երկու օրը գտնվում էր մենակ բեկի բանջարանոցում ու պարտեզում: Աղայի տնտեսության ռոռգման աշխատանքը ևս գտնվում էր դարդայի անմիջական հսկողության տակ:

Աղան իր ընտանիքով ապրում էր քաղաքում: Մայիսի 20-25-ին նա իր ամբողջ ընտանիքով քաղաքից տեղափոխվում էր գյուղը: Նախօրոք դարդան կարգի էր բերում աղայի բնակարանը՝ սպիտակեցնում, մաքրում սենյակները: Այժմ աղայի բնակարանն այլ տեսք ու կյանք էր ստանում: Աղան ժամանակ չունեի գրադվելու իր տնտեսության գործերով:

Բարձրաստիճան ու պատվարժան հյուրերի շարանները շատ կանոնավոր կերպով հաջորդում էին իրար: Աղան նրանց հետ հունիսի սկզբից մինչև սեպտեմբերի 20-25-ը խիստ զբաղված էր «քեփերով» ու զվարճություններով, իսկ աղայի պառավ աղջիկ-պարոնը զբաղված էր բոլորովին այլ գործերով:

Նրա աշխատանքը կատարվում էր երկու ուղղությամբ՝ գյուղացիներից ժողովել այն ամենը, ինչ որ պետք էին այդ օրը թե՛ հյուրերին կերակրելու և թե՛ իրենց, և ապա ձմեռվա համար կամաց-կամաց պաշար պատրաստել: Աղջիկ-պարոնն այդ նպատակով իր շուրջն էր խմբում գյուղացիներից իրեն հավատարիմ կանանց ու նրանց միջոցով կատարում այն ամենը, ինչ որ հաճելի էր իրեն:

Նրանք պատրաստում էին ձմեռվա պաշար՝ թթվեղեն, չորացնում անուշահոտ ու անուշահամ բանջարեղեններ, զանազան տեսակի քաղցրավենիք՝ հոնի, մոշի, կեռասի, բալի և այլն: Չորացնում էին ընտիր տեսակի պտուղներից, պատրաստում կորկոտ, այլուր և այլ մթերքներ:

Աղջիկ-պարոնը շատ լավ գիտեր, որ գյուղացիներն իրենից կախված են և ստիպված են ենթարկվել իր քնահաճույքներին, ուստի նա, առանց քաշվելու, օգտագործում էր այդ հանգամանքը:

Աղջիկ-պարոնը գյուղացիների չքավորության ու չարքաշության պատճառը համարում էր հենց իրենց՝ գյուղացիներին: Նա միշտ գործ էր անում հետևյալ արտահայտությունը. «Մի օր ութ-ուրթ էք անում, ուրթ օր էլ փաթուրթ», այսինքն՝ որ նրանք խնայողություն չեն անում ու տնտեսվարություն չգիտեն:

Իհարկե, աղջիկ-պարոնի այդ արտահայտությունը ոչ մի ճշմարտություն

չէր պարունակում իր մեջ. նա մեղքն իրենից ձգում էր: Գյուղի այդ կացությունը արդյունք էր ժամանակի հասարակական անիրավ ու անարդար կարգերի: Պետական տուրքերը, կոռն ու բեգարը, հողագրկությունը, վաշխատությունը, բազմաթիվ ձրիակերների կերակրելը, ահա այս ամենը քայքայել էին գյուղը. նրա հաշվին ապրում էին բազմաթիվ ձրիակերներ, իսկ ինքը մնում էր մերկ ու քաղցած:

Անցնում է ամառը, վրա է հասնում աշունը, գյուղը կամաց-կամաց կորցնում է իր հրապուրիչ պատկերը. սկսվում են անձրևային ու թուխպ օրերը, մերկանում է բնությունը: Աղան 3-4 ամիս գյուղում մնալուց հետո իր ամբողջ ընտանիքով, ամբողջ տարվա պաշարով չվում է նորից քաղաք՝ ամեն ինչ հանձնելով իր հավատարիմ դարդային՝ իսկական բեկին:

Գրիգոր աղայի դարդան՝ Դավաքանց Սարգիսը, կարողացավ կարճ ժամանակամիջոցում կառուցել երկհարկանի տուն՝ բաղկացած 3-4 սենյակից՝ պատշգամբներով, և տանիքն էլ ծածկեց թիթեղով՝ կարմիր ներկած: Կովերը, ձիաները, գութանն իր լծկաններով՝ բոլորը կանգնեցին դարդայի դռանը:

Այդ բոլորը տեսնում էին թե՛ գյուղացիներ եւ թե՛ աղան: Աղան, իհարկե, համոզված էր, որ իր կառավարիչն այդ ամենն իր միջոցներից է տնտեսել, ինչպես ասում են՝ «գողը գողից գողացավ», բայց նա նույնիսկ մի հասարակ ակնարկ անգամ չէր անում Սարգսին այդ մասին:

Գյուղացիներից շատերը գնում էին աղայի մոտ և չարախոսում դարդայի մասին: Աղան բոլորին էլ ուշադիր լսում էր և ոչ ոքի ոչինչ չէր պատասխանում: Մեր գյուղի գորբաներից մեկն էր Կյուքունց Նիկոլայը, որն ամեն կերպ աշխատում էր աղայի աչքում վարկաբեկ անել Սարգսին:

Սա անվերջ բամբասում էր Սարգսին, վերջապես աղան մի օր հարցնում է.

- Նիկոլայ, հը՛, ո՞նց անեմ, որ լավ լինի:

Նիկոլայը մի քիչ լեզուն ծամծմելուց հետո հայտնում է այն միտքը, որ եթե աղայի դարդան ինքը լիներ, այդպես անազնիվ չէր վարվի: Աղան, իր քթի տակ ժպտալով, պատասխանում է.

- Գիտե՞ս ինչ կա, Նիկոլայ, ես շատ լավ գիտեմ, որ Սարգիսն իր հարստությունը ինձնից է գողացել, որ նա երկհարկանի տուն չէր կարող կառուցել, եթե իմ դարդան չլիներ: Այդ ամենը ես շատ լավ գիտեմ, և եթե ես նրան հեռացնեմ ու փոխարենը նշանակեմ քեզ, նույնպես և քեզ համար պետք է երկհարկանի տուն կառուցեմ, կովեր առնեմ, հարստացնեմ, իսկ այդ բոլորն ինձ համար շատ ծանր կլինի: Սարգիսն արդեն կշտացել է, նա

այսուհետև քիչ կուտի, քիչ կգողանա, իսկ դու դեռ սոված ես, սովածին կշտացնելն ավելի դժվար է, քան կուշտին կերակրելը:

Նիկոլայն այլևս ասելիք չուներ:

Չնայած Գրիգոր աղան և նրա հայրը կարողացան գյուղացիներից զավթել, բացի ցանքսային տարածություններից, նաև այգիները, տնամերձ հողամասերը, սակայն գյուղացիության և աղայի հետնորդների միջև դարձյալ շարունակվեց խուլ պայքար:

Բեկը գյուղացիների մեջ տանում էր *«բաժանիր, որ տիրես»* քաղաքակա՛նությունը: Նա, գյուղացիության մի մասին գրավելով իր կողմը, լարում էր մյուս մասի դեմ: Սրանք կարիք եղած դեպքում հանդես էին գալիս սուտ վկայություններով, գրպարտություններով և ամեն կերպ աշխատում ապացուցել իրենց նվիրվածությունն ու հավատարմությունն աղային, սակայն հենց նույն գյուղացիների կողմից այդպիսիներն անպատիժ չէին մնում:

Կարևոր էմ համարում նման մի դեպք նկարագրել:

Գյուղից մի խումբ մարդիկ դիմում են դատարան՝ բողոքելով բեկի դեմ, որ բեկը գրկել է նրանց: Դատավարության ժամանակ մի քանի գյուղացիներ կեղծ վկայություն են տալիս հոգուտ բեկի: Դրանց առաջնորդն է լինում գյուղի նշանավոր տոհմերից մեկի ավագը՝ Բախտամը, որի անունով էլ կոչվում է այդ տոհմը Բախտամանք:

Դատավարությունից մի քանի օր հետո Գեսիբեկի հաջորդներից մեկի տատը իր հարազատների օգնությամբ Բախտամին կենդանի ձգում են օղու կաթսայի տակը՝ քուլաշի մեջ: Ինչպես ժողովուրդն է ասում՝ *«Բախտամը կոճի է դառնում»:*

Երկար կանգ առնելով բեկի և գյուղացիների փոխհարաբերության վրա և ցույց տալով այդ ժամանակվա գյուղացիների իրավական ու տնտեսական ծանր վիճակը՝ նպատակս էր նաև տալ այդ աշխատավոր գյուղացու հաշվին ապրող ու նրանով իր գոյությունը պաշտպանող բեկերի ամբողջ պատկերը:

Գրիգոր աղայի ամբողջ կյանքը գյուղում պատկերելուց հետո տալիս էմ նաև Կոստանդին աղայի կյանքը, որը նույնպես մեր գյուղի բեկն էր: Այս երկու անձնավորություններն իրար հակապատկեր էին իրենց ամբողջ էությանբ: Կոստանդին աղան՝ Մելիք-Շահնազարյան տոհմից, Գրիգոր աղայի

ազգակից էր: Ժողովուրդը սրան անվանում էր «Կոստան աղա»: Մխտորաշենի հողերի մի մասը պատկանում էր սրան: Մա ևս ուներ իր դարդան, որը Մխտորաշենի «հայտնի» մարդկանցից մեկն էր՝ Արզուման քյոխվան, մի հաղթանդամ, թավ ու երկար բեխերով, բամբ ձայնով մի ածղահա, որի ձեռքին խաղալիք էր հենց ինքը՝ բեկը:

Գրիգոր աղան որքան ձեռներեց էր, ինքնուրույն, ստեղծագործական մեծ ուժի տեր, Կոստան աղան, ընդհակառակը, ամեն ինչից զուրկ ու թուլամորթ մի անձնավորություն էր: Նրա թուլամորթությունը հասնում էր այն աստիճանի, որ իր կնոջը զսպելու համար օգնության էր կանչում Արզուման քյոխվային: Քանիցս մենք՝ երեխաներս, ականատես ենք եղել, թե ինչպես օրը ցերեկով, մարդկանց աչքի առջև աղայի կնոջը քաշ էր տալիս բակը և ճիպոտով ծեծում նրան, իսկ աղան, կանգնած պատշգամբի վրա, այնտեղից վրացերեն պատասխանում էր կնոջ վրացերեն հայեռանքներին ու Արզուման քյոխվային կարգադրում, որ «լավ ծեծի», իսկ Արզուման քյոխվան, լսելով աղայի կարգադրությունը, մի ձեռքով բռնած խեղճ կնոջ վզից, իսկ մյուս ձեռքով՝ երկար ճիպոտը, անդադար հարվածում էր նրա մեջքին ու մարմնի այլ մասերին:

Մա իր ընտանիքով ապրում էր Թբիլիսում: Յուրաքանչյուր տարի՝ մայիսի վերջին, գալիս էր գյուղը: Նա սեփական բնակարան չուներ, ապրում էր մեր շենքի երկրորդ հարկում և ամեն տարի միշտ իջնում էր այդտեղ: Մա նույնպես ուներ իր մշտական խոհարարն ու աղախինը: Կոստան աղան, իր ընտանիքով 3-4 ամիս ապրելով գյուղում, այդ ժամանակամիջոցում պատրաստում էր իր ամբողջ տարվա պաշարը: Մա ոչ մի տնտեսություն չկազմակերպեց Գրիգոր աղայի պես: Մա ինչ որ ստացավ հասարակությունից, վատնեց Թբիլիսիում և ոչինչ չթողեց գյուղում, իսկ Գրիգոր աղայից մնաց խոշոր ժառանգություն, որը Մխտորաշենի այսօրվա հասարակության սեփականությունն է:

Բեկերի տարած քաղաքականությունը գյուղում առաջ բերեց գյուղացիության մեջ չափազանց խոշոր բացասական երևույթներ՝ փոխադարձ ատելություն, թայփայականություն, կաշառակերություն, ռիսակալություն և այլն:

Այդ դրությունը շարունակվեց մինչև 1905թ.: Վրա հասավ հեղափոխությունը. թեկուզ նա բոլորովին չարբեց, չտարավ կալվածատիրական կարգերը, բայց խիստ խարխլեց նրա հիմքերն ու հասցրեց մահաբեր հարված:

1905 թվից՝ հեղափոխությունից հետո, Մխտորաշենը միանգամայն փոխեց իր դեմքը: Նա ստացավ թարմ հոսանք՝ նոր գաղափարներով ու հաս-

կացողություններով. գյուղը թափ տվեց իրենից դարավոր փոշին, թարմացավ ու աշխուժացավ: Գյուղից չված երիտասարդության մեծամասնությունը նորից վերադարձավ գյուղ:

Խավար էր ու տզետ գյուղը: Բոլորը խաբում էին նրան ու կողոպտում. ծեծում էին նրան վաշխառուն ու տանուտերը, պրիստավն ու ստրաժնիկը, աղան ու դարդան, և այդ բոլորի ոտնահարումները նա տանում էր լուռ ու մունջ:

Սակայն 1905թ. հեղափոխությունը բացեց նրա աչքերը, ցնցեց նրան, և նա խոր, դարավոր քնից զարթնեց ու գոտեպնդվեց և ելավ նոր ու հզոր պայքարի:

Նախկին հլու-հնազանդ գյուղացու հոգեբանությունը միանգամայն փոխվեց: Նրա համար հանդուրժելի չէին այլևս նախկին վայրագ արարքները: Չկային այլևս Գրիգոր ու Կոստան աղաները՝ իրենց կարգ ու կանոնով, անդառնալիորեն չբացել էին: Միայն պետք է հիշել, որ Գրիգոր աղայի հակապատկերը ներկայացնող որդին բարձրագույն կրթությամբ մի գյուղատնտես էր, մեր շրջանում նշանավոր հասարակական գործիչ, իր ժամանակի լուսավոր ու առաջադեմ գաղափարների ջատագով: Նա նույնիսկ ընտրված էր Ղարաբաղի թեմի հայկական միջնակարգ դպրոցի հոգաբարձության անդամ:

Գրիգոր աղայի որդին՝ Ջումշուղ բեկ Մելիք-Շահնագարյանը, լիկվիդացիայի ենթարկեց իր հոր բազմաճյուղ տնտեսությունը և հրաժարվեց իր ժառանգական իրավունքներից և ընդմիջտ թողնելով գյուղը՝ տեղափոխվեց քաղաք ու սկսեց այնտեղ աշխատել ու ապրել սեփական աշխատանքով:

5. ՀԱՅՐԵՆԻ ԳՅՈՒՂԻ ԴՊՐՈՑԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

1910 թ. հոկտեմբերի 1-ին իմ հայրենի գյուղն առաջին անգամ դպրոց տեսավ: Այդ համատարած խավարում վառվեց մի վտիտ մոմ, որն սկսեց իր աղոտ լույսը սփռել այդ աղքատ ու տզետ միջավայրում:

Համատարած էր անգրագիտությունը:

1910թ. հուլիս ամսում մեր գյուղը եկավ Ղարաբաղի թեմի հայկական եկեղեցական ծխական դպրոցների տեսուչ Ստեփան Տեր-Ավետիքյանը: Նա Գյանջայի (այժմյան՝ Կիրովաբադ) շրջանի Բանանց գյուղացի էր՝ մեծ պատրաստակալության տեր, Պետական դումայի պատգամավոր, եռանդուն ու ազդեցիկ մի անձնավորություն:

Նա գյուղական ընդհանուր ժողովում կանգ առավ դպրոցի նշանակու-

թյան մասին ու կոչ արավ բացել դպրոց, երեխաներին կրթել ու դաստիարակել և պաշտպանել մայրենի լեզուն ու մայրենի գրականությունը:

Այդ այն ժամանակ էր, երբ հայ ժողովրդի առաջավոր մտավորականության առաջնորդությամբ ամբողջ հայ ժողովուրդը ոտքի էր կանգնել՝ պաշտպանելու իր մայրենի լեզուն, գիրն ու գրականությունը ցարական միահեծանության հալածանքներից ու ասիմիլատորական նկրտումներից:

Ժողովականները սիրով ընդունեցին տեսչի առաջարկը և հենց այդ ժողովում էլ ընտրեցին նոր բացվելիք դպրոցի հոգաբարձական կազմը՝ բաղկացած հինգ հոգուց.

1. Գյուղի քահանա թեմականավարտ Տեր Հովհաննես Կիսիբեկյան,

2. Գյուղատնտեսական բարձրագույն կրթությամբ Ջումշուղ բեկ Մելիք-Շահնագարյան,

3. Առաքել Բաբայան՝ արհեստավոր,

4. Սամսոն Ղահրամյան՝ գյուղացի,

5. Արզուման Գասպարյան՝ գյուղացի:

Հովհաննես քահանա Կիսիբեկյանն ընտրվեց հոգաբարձության նախագահ:

Հոգաբարձուներից առաջին երկուսը ժամանակի առաջադեմ հայացքների տեր անձնավորություններ էին:

Համագյուղացի Սիմեոն Գասպարյանը, որը մի արհեստավոր էր և ուներ Շուշիում սեփական բնակարան, ժողովում հանդես գալով՝ հայտարարեց, որ գյուղում գտնվող իր տունը ձրիաբար հատկացնում է հասարակությանը՝ օգտագործելու որպես դպրոցական շենք:

Նրա տունը գյուղի նշանավոր շենքերից մեկն էր՝ երկհարկանի, վերին հարկը բաղկացած էր երկու լուսավոր սենյակներից, մի միջանցքից և մի լայն պատշգամբից: Մենյակների հատակներն ու առաստաղները տախտակամած էին, ունեին մեծ-մեծ դռներ ու լուսամուտներ: Տան կտուրը ծածկված էր թիթեղով: Նա խոնավ չէր ու շատ հարմար էր դպրոցի համար:

Նույն գյուղացիներ Հարություն Մելքոնյանը և Առաքել Բաբայանը, որ շնորհալի վարպետներ էին, ժողովում հանդես գալով՝ հանձն առան դպրոցի նստարանները ձրիաբար պատրաստել: Ժողովականները բավական երկար կանգ առան դպրոցի նյութական միջոցների վրա: Նրանք որոշեցին ուսուցչին տալ տարեկան 350-400ռ. աշխատավարձ, բնակարան ու վանելիք:

Աշակերտները պետք է վճարեին թոշակ:

Այդ ժամանակ բոլոր դպրոցների համար ընդհանուր կարգ էր սահմանված: Աշակերտությունը բաժանվում էր երեք մասի.

1. Լիաթոշակներ՝ տարեկան 6 ռուբլի,
2. Կիսաթոշակներ՝ տարեկան 3 ռուբլի,
3. Ձրիավարձներ:

1910թ. ես և իմ ընկերները սովորում էինք Շուշիի Թեմական դպրոցում և ապրում Ղազարյան Ավագի բնակարանում:

Ավագի որդիներից մեկը՝ Գրիգոր Ղազարյանն, այդ տարին ավարտել էր Ղարաբաղի Թեմական դպրոցը, որին մենք լավ ճանաչում էինք: Մենք գրեցինք մեր հորեղբորը, որը մեր գյուղի դպրոցի հոգաբարձության նախագահն էր, խնդրելով Գրիգորին հրավիրել որպես մեր նորաբաց դպրոցի ուսուցիչ: Հորեղբայրս դիմեց Թեմական դպրոցների տեսչին՝ խնդրելով Գրիգոր Ղազարյանին նշանակել ուսուցիչ մեր դպրոցում:

Ահա 1910 թ. հոկտեմբերի 1-ին Գրիգոր Ղազարյանը եկավ մեր գյուղը իբրև ուսուցիչ:

Տեսուչը գրում էր.

- Մխտորաշենի դպրոցի հոգաբարձության նախագահ Տեր Հովհաննես Կիսիբեկյանին

Գրիգոր Ավագի Ղազարյանը նշանակվում է Ձեր խնամքին հանձնված դպրոցի դասատու 1910/11 ուսումնական տարում՝ տարեկան երեք հարյուր հիսուն (350ռ.) ռուբլի ռոճիկով:

*Ռոք պարտավոր էք ուսուցչին ապահովել բնակարանով և վառելիքով:
Ղար. Թեմ. դպր. տեսուչ՝ Ստեփան Տեր-Ավետիքյան*

1910թ. օգոստոսի 20-ին, Շուշի:

Դպրոցն արդեն պատրաստ ուներ աշակերտական քսան նստարան: Հոգաբարձությունը Շուշի պատվիրել էր մի գրատախտակ, որն իր հետ բերել էր ուսուցիչը:

Առաջին տարին դպրոցն ընդգրկեց երեսուն և վեց երկսեռ երեխաներ:

Երիտասարդ, նորավարտ Գրիգոր Ղազարյանը դուրս եկավ վերին աստիճանի բարեխիղճ, պատրաստված, եռանդուն ու իր գործին նվիրված մի անձնավորություն: Նա երեք ուսումնական տարի պաշտոնավարեց այդ դպրոցում և երեք տարին էլ ապրեց միննույն ընտանիքում՝ որպես այդ բազմանդամ ընտանիքի հարազատ զավակներից մեկը:

Գրիգոր Ղազարյանը գյուղում հսկայական աշխատանք կատարեց և հասարակության մեջ մեծ հարգանք ու հեղինակություն վաստակեց:

1910թ. Թեմական դպրոցի աշակերտ էի: Ես սկսեցի գրքեր ժողովել մեր դպրոցի գրադարանը կազմակերպելու նպատակով: Վրթանես Փափազյանը, որ ուսուցիչ էր Թեմական դպրոցում, տվավ ինձ 210 հատ մեծ մասամբ մանկական գրքեր:

Գրիգոր Ղազարյանը իր և հոգաբարձության կողմից թերթի միջոցով շնորհակալություն հայտնեց Փափազյանին:

Այդ երեք տարվա ընթացքում մեծ գործ կատարվեց: Գյուղում զնգում էր հայկական ժողովրդական երգը, գրագիտությունը բավական տարածվել էր, գյուղում սովորական երևույթներից էին ներկայացումներն ու տոնական հանդեսները:

Այդ տարիների ընթացքում բազմաթիվ երեխաներ սովորեցին ու դաստիարակվեցին բարեխիղճ ուսուցչի մոտ: Այդ երեխաներից շատ-շատերը, շնորհիվ իրենց առանձնահատուկ ընդունակությունների, կարճ ժամանակում գրաճանաչ դարձան:

Տգիտության ու խավարի ճանկերից հասարակության ազատագրման գործում պատվավոր ու շնորհալի գործ կատարեց ժողովրդական դպրոցի ուսուցիչը:

Խիստ ծանր էր նրա աշխատանքը. նրա գործը մենակ երեխաներին գրաճանաչ դարձնելը չէր: Նա պետք է դաստիարակեր, սովորեցներ նաև ամբողջ հասարակությանը, որովհետև այդ ժամանակները ուսուցիչը, մանավանդ գյուղական միջավայրում, միակ գրագետ ու բանիմաց անձնավորությունն էր, որին ամեն մի խնդրով դիմում էին: Ահա այսպիսի պայմաններում ուսուցիչը խիստ պատասխանատու ու միևնույն ժամանակ պատվավոր գործ պետք է կատարեր, եթե նա իր կոչման բարձրության վրա էր գտնվում: Այս բոլորից պարզ է, որ ուսուցչական կադրերը կանգնած էին մեծ ու պատասխանատու պարտականությունների առջև:

Այժմ մի քանի խոսք այդ ժամանակվա ուսուցչական կադրերի մասին:

Հայկական դպրոցների ուսուցչական կադրերի խնդիրը ժամանակի ամենադժվարին ու կարևորագույն խնդիրներից մեկն էր: Այդ ժամանակվա մեր մի քանի միջնակարգ դպրոցները բարձրագույն կրթությամբ ուսուցիչներով ապահովվելը նույնիսկ հնարավոր չէր: Միջնակարգ կրթությամբ բազմաթիվ ուսուցիչներ աշխատում էին միջնակարգ դպրոցներում, ո՞ր մնաց, որ ծխական տարրական դպրոցները կարողանային ապահովել պատրաստված կանոնավոր կադրերով:

Ծխական տարրական (I-IV) և յոթնամյա (V-VII) հայկական դպրոցների

ուսուցիչների մեծագույն մասը չունեն նույնիսկ լրիվ միջնակարգ կրթություն, իսկ եղած միջնակարգ կրթության տեր ուսուցիչների մեծագույն մասը թեմականավարտներ էին: Այսպիսով, մեր լուսավորության աղբյուրները թեմական դպրոցներն էին, որտեղից դուրս էր գալիս մեր ժողովրդական դպրոցների ուսուցիչների մեծ մասը:

Հայկական ամենօրյա թերթերում այն ժամանակ դուք միշտ կհանդիպեիք հայտարարությունների դպրոցների հոգաբարձությունից, որով հրավիրում էին թեմականավարտ ուսուցիչների, իսկ նույն դպրոցների ավագ ուսուցիչների՝ թեմականավարտներ՝ առնվազն երեք տարվա փորձառությամբ:

Ահա այսպիսի պայմաններում մեր դպրոցը բախտ ունեցավ հենց առաջին տարին ունենալու թեմականավարտ ուսուցիչ, այն էլ Գր. Ղազարյանի պես գործին նվիրված ու բարեխիղճ մի անձնավորություն:

Հայրենի գյուղը, որը բաղկացած էր մոտ երեք հարյուր տնտեսությունից, համարյա զուրկ էր գրագետ մարդկանցից:

Միակ մարդը, որ ուներ միջնակարգ կրթություն, գյուղի քահանան էր. այդ ևս պետք է համարել մխիթարական երևույթ, որովհետև մեր շրջակա գյուղերի համարյա բոլոր քահանաները կիսագրագետ մարդիկ էին և տարված քելեխով ու կրոնական մոլեռանդությամբ, այնինչ մեր քահանան դեմ էր այդ բոլոր տեսակի անօգուտ պաշտամունքներին և մինչև մեր գյուղում դպրոց բանալը տարիներ շարունակ գրաճանաչություն էր սովորեցնում երեխաներին առանց որևէ վարձի:

Հայրենի գյուղը բռնեց ուսման ու առաջադիմության ուղին: Նա այլևս չէր խարխափում խավարի մեջ: Նրա կյանքի ուղին արդեն պարզ ու որոշ էր:

Գրիգոր աղայի և Կոստան աղայի Մխտորաշենն անդառնալիորեն անցել էր պատմության գիրկը: Չկային այլևս Գրիգոր աղան ու Կոստան աղան, աղջիկ-պարոնն ու դարդան, պրիստավն ու ստրաժնիկը, քյոխվեն ու գզիրը:

Անեացել էին Խոսին ու Մոսին, Ճատին ու Խաչին, որոնք միշտ, պարկերը կոնատակներին, վիզները ճկած, կանգնած աղայի դռան՝ որպես մուրացիկներ, վախվախելով ցորեն կամ գարի էին խնդրում իրենց քաղցած երեխաների ֆիզիկական գոյությունը պաշտպանելու համար: Անցել էին նաև այն տխուր ու թշվառ ժամանակները:

Մխտորաշենի հասարակությունն իր հոգեբանությամբ ու աշխարհայացողությամբ էլ նախկինը չէր: Նրա առաջ ծառացել էին բոլորովին նոր գաղափարներ ու նոր խնդիրներ, որոնց նվաճումների համար նա գոտե-

պնդվել էր և ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորության հետ ելել պայքարի՝ ընդդեմ խավարի ու տգիտության, ընդդեմ իրեն շահագործողների, հանուն բարեկեցիկ, կուլտուրական ու ազատ կյանքի:

Ինչպես հիշատակել եմ հուշերիս սկզբում, հայրենի գյուղի մասին գրում եմ մինչև 1920թ. մայիս ամիսը և սրանով վերջացնում առաջին մասը:

Որպես հավելված՝ հայրենի գյուղի մասին գրած այս հուշերի վերջում տալիս եմ նրա կյանքի էջերից մի թշվառ դեպք:

ՍՈՎԸ ՀԱՅՐԵՆԻ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Այս մասին ես մանրամասն կանգ եմ առել 1918 թ. մասին իմ գրած հուշերում՝ «Սովը Լեռնային Ղարաբաղում» վերտառությամբ:

1918թ. գարնանն էր: Դաժան սովն իր ճանկերի մեջ էր առել ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղը: Հաց չկար: Մարդիկ դարձել էին մսակեր ու խոտաճարակ: Այդ սոսկալի թշվառության մեծ բաժինն ընկել էր իմ հայրենի գյուղին՝ Սիստրաշենին: Նա շատ տառապեց: Ընդամենը 2-3 ամսվա ընթացքում հողին հանձնվեց երկու հարյուր քսան և վեց հոգի: Տիֆը, համաճարակ դարձած, հնձում էր անխնա, կային այնպիսի ընտանիքներ, որոնցից մեռան 3-4 հոգի: Ո՛չ բժիշկ կար, ո՛չ էլ դեղ և ոչ մի օգնություն որևէ տեղից: Մարդիկ հանձնված էին դաժան ճակատագրին: Օրը ցերեկով տասնյակներով, բացբաց աչքերով մեռնում էին, իսկ կենդանի մնացածների մեծագույն մասը՝ ուռած մարմնով, ընկած էր իրենց պատերի տակ՝ տաքացնելով իրենց խղճուկ մարմիններն արևի թույլ ճառագայթներով: Կենդանի մնացածները չէին հասցնում ժամանակին մեռածներին թաղել:

Գյուղի գերեզմանատունը գյուղից 2 կմ-ից ավելի հեռավորության վրա էր գտնվում: Մարդիկ ուժ չունեին մեռածներին տեղափոխելու այնտեղ ու հարկադրված եղան թողնել իրենց պապերից մնացած հինավուրց գերեզմանատունը և հիմք դնել նոր գերեզմանոցի՝ հենց գյուղին կից:

Այդ ժամանակ ես շրջում էի գյուղերը և տեղերում տեղական միջոցներով կազմակերպում օգնություն սովյալներին: Այդ խնդրում բավական պատվավոր դեր կատարեցին իմ հայրենի գյուղի ունևորները՝ իրենց վերջին պատամբ կիսելով չունևորների հետ:

Ես Ղարաբաղի «Ապառաժ» թերթում մի ընդարձակ հոդված գրեցի՝ նկարագրելով հայրենի գյուղի թշվառ վիճակը, կոչ անելով օտարության մեջ գտնվող հայրենակիցներին՝ օգնության հասնելու իրենց թշվառ եղբայրներին:

Վրա հասավ ամառը:

Սոսկալի տառապանքներից ու գրկանքներից հետո հայրենի գյուղն առատ բերք ստացավ:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Մավաս և Բլբլաք

Մավասն ու Բլբլաքը, որպես Մխտորաշենի հարևան գյուղեր, իրենց անցյալով ու առօրյայով ոչնչով չեն տարբերվում նրանից:

Մավասը մոտ մի կիլոմետր դեպի հյուսիս է գտնվում Մխտորաշենից: Նա իր դիրքով ուղիղ գծով մոտ 400-500մ բարձր է նրանից: Բլբլաքը գտնվում է Մխտորաշենի այգիներին կից և նրանից իր դիրքով ցածր է մոտ 200-250մ:

Մավասն ավելի վաղ է հիմնադրվել, քան Բլբլաքը:

Մավասն ունի 40 տնտեսություն, իսկ Բլբլաքը՝ 25: Նա իր աշխարհագրական դիրքով չի զիջում Շուշվա դիրքի բարձրությանը:

Մավասն անցյալում եղել է նրանից 10-15կմ հեռավորության վրա գտնվող Ամարասի հինավուրց պատմական վանքի միաբանության ամառանոցը: Վանքի դիրքը լինելով շատ ցածր և ամառվա եղանակին խիստ տաք՝ նրա միաբանությունը փոխադրվել է Մավաս ու այնտեղ անցկացրել ամառը:

Մավաս սարի ամենաբարձր գագաթին գտնվում է Երից մանկանց հինավուրց ու ավերակ վանքը: Այդ բարձրության դեմ հանդիման՝ մոտ 200մ հեռավորության վրա է գտնվում Մավաս սարի երկրորդ գագաթը, որն ավելի բարձր է:

Ղարաբաղցի մի ականավոր բժիշկ պատմեց, որ մի հայտնի հարուստ, նույնպես ղարաբաղցի, ծրագրել էր այդ սարի գագաթին սանատորիա կառուցել թոքախտավորների համար, սակայն վաղահաս մահը խանգարել էր նրան կատարելու իր ցանկությունը:

Բլբլաքը, համարյա կից լինելով Բեջանի հովտին, նպաստավոր պայմանների շնորհիվ զբաղվում է երկրագործությամբ, իսկ Մավասը գուրկ է միանգամայն նման հարմարությունից:

Մավասը 3-4կմ դեպի հարավ՝ Քյոնդալան գետի մոտ, Թասկիտ կոչված վայրում, ունի որոշ քանակությամբ հողամասեր, որտեղ գյուղացիները

գրադվում են վար ու ցանքով, այգեգործությամբ ու բանջարաբուծությամբ:

Թե՛ Մավասը և թե՛ Բլբլաքը միանգամայն զուրկ են ջրից, հասարակ խմելու ջուր անգամ բավարար քանակությամբ չունեն:

Մավաս գյուղի հիմնական բնակիչները Դանիելբեկյաններն էին, և Մավասի հողամասերի մեծագույն մասը պատկանում էր նրանց: Նրանք ունեին խոշոր տնտեսություններ ու բարեկարգ բնակարաններ: Քյոնդալան գետի վրա կառուցել էին 6-8 ջրաղացներ, և շրջակա բազմաթիվ գյուղերի բնակիչներն այնտեղ էին իրենց ցորենը կամ գարին այլուր դարձնում: Դանիելբեկյաններն այժմ գյուղում գոյություն չունեն, իսկ նրանց երբեմնի հույակապ տների ավերակների ու փլատակների կույտերն են միայն մնացել:

Բլբլաք գյուղի բնակիչները համարյա Ջաքարյաններն են (*Ջքրանք*), ուրոնք հողի, վարուցանքսի հետ կապված մարդիկ են:

Բլբլաքը ոչ մի պատմական հուշարձան չունի, սակայն Մավասը որոշ բան ունի: Մավասում գտնվող Երից մանկանց վանքը, որ տեղական ժողովրդի բարբառում կոչվում է «*Իրիք մանկունք*», այսօր ավերակ է, որը մի ժամանակ որոշ չափով պատմական արժեք ներկայացնող վայր էր:

Նույնիսկ Մավասի հասարակության խոսակցական լեզուն խիստ տարբերվում է Մխտորաշենի, Բլբլաքի և դրանց մոտ գտնվող այլ գյուղերի ժողովուրդների լեզուներից և ավելի բարձր կուլտուրա ունի ու մոտ է մեր գրական լեզվին, քան մյուս գյուղերի խոսակցական լեզուն: Գլխավորն ու զարմանալին այն է, որ այդքան իրար մոտ գտնվող գյուղերից խիստ տարբերվում է նա: Իմ կարծիքով, դա պետք է բացատրել գլխավորապես այն հանգամանքով, որ ամեն տարի 2-4 ամիս այդտեղ ապրել են գրագետ մարդիկ՝ Ամարասի միաբանության ներկայացուցիչները:

1903-1905թթ., երբ ես դեռ 11-12 տարեկան երեխա էի և սովորում էի Շուշիի՝ Ղարաբաղի Թեմական դպրոցում, բազմաթիվ անգամ տեսել եմ Մավաս գյուղացի Սանջանբեկ Դանիելբեկյանին, որը գալիս էր Շուշի՝ իր հետ բերելով եկեղեցական գրքեր՝ գրված հաստ, կոշտ ու կոպիտ թղթի վրա, գլխազրերով, և Ներքին Թաղավարդ գյուղացի բողոքական, վաճառական Բալասան Ղարաբեկյանի միջոցով վաճառում ինչ-որ օտար մարդկանց: Ես շատ եմ թերթել այդ գրքերը, սակայն ոչինչ չեմ հասկացել, որովհետև ես այդ ժամանակ դեռ 2-րդ, 3-րդ բաժանմունքի երեխա էի, միայն տեսնում էի, թե ինչպես շատ մեծատառեր իրենցից ներկայացնում էին մի-մի նկար կենդանիների կամ բույսերի և սովորական թղթի վրա չէին գրված:

Հետագայում ես հասկացա, որ դրանք ձեռագրեր էին՝ մագաղաթի վրա

գրված, և վաճառում էին օտարերկրյա միսիոներներին, որոնք հսկայական գումարներ էին ծախսում այդ նպատակով: Ահա թե ինչպես այստեղից բավական թանկարժեք պատմական հիշատակարաններ են չքացել զանազան մարդկանց միջոցով:

Ես նորից բարձրացա Մավաս սարի գագաթը, որտեղ գտնվում էր Երից մանկանց հին մատուռը:

Ես այդ բարձրության վրա եղել էի ուղիղ քսան և հինգ տարի առաջ և նրա ավերակ պատի վրա թողել էի մի փոքրիկ արձանագրություն, որը նույնությամբ մնում էր:

Փլատակ վանքի կամարներից մեկը դեռ կանգուն էր:

Ես շատ որոնեցի՝ գտնելու որևէ գրվածք վանքի բեկորների վրա, սակայն իզուր անցան իմ որոնումները:

Ավերակ մատուռի մուտքի առաջ՝ կիսով չափ հողածածկ, կար երկու գերեզման՝ արձանագրված միևնույն թվականով:

Այդ գերեզմանների վրա արձանագրված է.

«Այս է տապան ՍՄԷՕՆ ՀԱԲԵՂԱԶՆԻ, որ է որդի ԱՆՏՕՆԻՆ ՌՄԾԴ թվին:

ԱՄՏ ԱՍՈՅ Բ-ին»:

Թվականը կարելի է արտահայտել հետևյալ կերպ, որը կստացվի նրա իսկական թվականը.

$\Gamma = 1000, \text{Մ} = 200, \text{Ծ} = 50, \text{Դ} = 4, 1000 + 200 + 50 + 4 = 1254$ թվին, $+ 551 = 1805$ թ., մարտ ամսի 2-ին:

Այդ մատուռից մի քանի քայլ ներքև է գտնվում Մավաս գյուղի գերեզմանատունը, որտեղ կան պատմական արժեք ներկայացնող մի քանի դամբարաններ, համարյա բոլորի հուշարձանները ջարդված են:

Ես այստեղ տեսա մի հետաքրքիր գերեզման ու մոտեցա նրան:

Սրա հողաթումբը դեռ թարմ էր՝ վրան կանգնեցված մի հոյակապ արձան, չորս կողմն էլ ճիպոտով ցանկապատած:

Հուշարձանը բաղկացած էր երկու մասից՝ երկու տարբեր ու հին գերեզմանաքարերի կտորներից՝ իրար վրա հարմարեցնելով կազմած մի ամբողջություն: Նրանց՝ իրար հակադիր երեսների վրա կան իրար հետ ոչ մի առնչություն չունեցող արձանագրություններ՝ անկապ ու անիմաստ, որոնք նույնպես չեն վերաբերում տվյալ ննջեցյալին:

Հետագայում կառուցվել է գյուղի կենտրոնում մի փոքրիկ եկեղեցի՝ անվանվելով Երից մանկանց: Այս եկեղեցին երկար տարիներ շարունակ փո-

խարհին և Երից մանկանց հին վանքին:

Դռան գլխաքարի վրա կա հետևյալ արձանագրությունը.

«ԿԱՄԱՎՆ ԱՅ Ի ՈՂՈՐ ՆՈՐԻՆ ԵՍ ՔԱԼՕ ԿԻՆ ՅՈՎՍԵՓ ԲԵԿԻ ՄԵԼԻՔ ՇԱՀԴԵՅ ԿԱՌՈՒՑԻ ՉՍՈՒՐԲ ՅԵՐԻՅ ՄԱՆԿԱՆՑ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՄԻ ԱՍԳԵՂՑ՝ ՅԱՐԴԱՐԻ ՎԱՍՏԱԿՈՅ ԻՍՈՅ:

Ուստի խնդրեմ զընթերցողացդ յիշել միով ԱՕ ողորմեսցի իւ ի 1856 ՄԻ»:

Այդ եկեղեցին կանգուն էր:

Սա կառուցված է սրբատաշ քարերից՝ երկու հոյակապ կամարներով:

Բավական երկար ժամանակից հետո ես նորից բարձրացա այդ գյուղը. եկեղեցին դեռ կանգուն էր՝ բացի սեղանի հետևի պատի մի մասից:

Իմ հարցին, թե ինչու պատի մի մասը քանդված է, պատասխանեցին՝ 1932թ. փորձել են քանդել, բայց հանդիպել են մեծ դժվարության չափազանց ամուր լինելու պատճառով և ստիպված գործադրել են դինամիտ ու պայթեցրել միմիայն այդ մասը ու թողել իրենց մտադրությունը:

Մարդ այս ամենը տեսնելուց կամա թե ակամա խորասուզվում է դառն մտածությունների մեջ: Ինչո՞ւ անուշադրության պետք է մատնվեն մեր պատմական հուշարձանները, և ինչո՞ւ չպետք է սանձահարվեն զանազան բախտախնդիրներ, որոնց ձեռքով ոչնչանում են:

Չափազանց ցավալի է, որ այս ուղղությամբ ոչ ոք չի մտածում՝ փրկելու այդ ամենը կորստից:

ՇՈՒՇԻ

Ես ցանկանում եմ այս փոքրիկ ակնարկով ընթերցողին իրագեկ դարձնել, թե մինչև փետրվարյան հեղափոխությունն իրենից ինչ էր ներկայացնում Լեոնային Ղարաբաղը՝ իր կենտրոն Շուշի քաղաքով:

Շուշին, ինչպես ղարաբաղցին է անվանում՝ «Շուշվա դալան», բազմաթիվ տարիների փառահեղ, կուլտուրական կյանք ունեցող այդ դրախտավայրը հանդիսացել է Լեոնային Ղարաբաղի կենտրոն-մայրաքաղաքը, նրա գլխավոր զարկերակը, նրա վարչական, մտավոր ու կուլտուրական կենտրոնը, նրա հրաշալի ու անգուգական զարդը:

Այդ վայրը մոտ գտնվելով Շոշու գյուղին, անցյալում ծառայել է նրան որպես արոտատեղի, ու այնտեղ են գտնվել նրա բինաները:

Պատմական տվյալները վկայում են, որ Վարանդայի Մելիք Շահնագարյանը, դավաճանելով Ղարաբաղի հայ ժողովրդին՝ Փանահ խանի պես ռիսերիմ թշնամու հետ դաշնակցելով ու աջակցելով նրան, տեղ տվավ այդ բարձունքի վրա՝ կառուցելու Շուշվա բերդը:

Մելիք Շահնագարն իր այդ քայլով Ղարաբաղի հայ ժողովրդի հանդեպ կատարեց սոսկալի ոճրագործություն, որի համար պատմությունը նրա սև ձակատին դավաճանի անուն դրոշմեց, և մեր սերունդները, նրան հիշելով, միշտ անիծում են և կանիծեն որպես հայրենիքի դավաճանի, որի պատճառով օձը բուն դրեց Ղարաբաղի սրտում:

Շուշին ամրության տեսակետից խոցելի էր միայն արևելյան կողմից: Նրանք այդտեղ էլ կառուցեցին բերդը՝ շրջապատելով թե՛ բերդը և թե՛ քաղաքը պարիսպներով ու բուրգերով: Թե՛ բերդը և թե՛ պարիսպները կառուցել են Մելիք Շահնագարն ու Փանահ խանը միասին՝ հայ վարպետների ու բանվորների ձեռքով:

Շուշին գտնվում է խորդուբորդ մի լանջի վրա, որը արևելյան ստորին ծայրամասից՝ ներքին դարպասից, աստիճանաբար բարձրանալով՝ հասնում է նրա արևմտյան ծայրամասի բարձրագույն գագաթին՝ Քերծին գլխին, որը ներքին դարպասից բարձր է մոտ 300-350մ:

Քաղաքի հարավային, արևմտյան և հյուսիս-արևելյան կողմերը շրջապատված են լեռներով և անդնդախոր ձորերով և անխոցելի են:

Հարավ-արևելյան (Սանգարի) կողմից շրջապատված պարիսպները և բուրգերը, որոնք այսօր ծվատված հսկայի տեսք ունեն, հանդիսանում են որպես վաղուց անցած տխուր օրերի դժբախտ հուշարձաններ:

Փանահ խանը, իր ձեռքով հիմք դնելով բերդին, իր հրամանով բերդը կոչեց «Փանահաբադ», սակայն շուտով կորավ այդ տիպի անունը և կոչվեց «Շուշվա դավա»¹:

Բերդի հիմնադրումը կատարվեց 1752-1754թթ.: Այսպիսով՝ Շուշին դարձավ Ղարաբաղում մելիքական կազմակերպության գերեզման²:

Ընդհանուր «Ղարաբաղի աստղագետ» իր վիպակում ասում է. «Շուշին պտուղ էր հայ մելիքների անմիաբանության և կործանեց առաջ ու առաջ հայ մելիքներին»³:

Այսպես թե այնպես, Շուշվա բերդը և նրա պարիսպները Լեռնային Ղարաբաղի հայ ժողովրդի դարավոր տառապանքների ու հերոսական սխրանքների և նրա գլխով անցած հինավուրց փոթորիկների լուռ ու համր վկաներն են, որոնք նրա պատմական անցյալն ավելի են հետաքրքրական դարձնում:

Շուշին գտնվում է այն գլխավոր ճանապարհի վրա, որով պատմական Սյունիքը կապվում է պատմական Արցախի հետ: Այդ կետն իր բնական դիրքով բարձր է ծովի մակերևույթից 1500մ:

Նրա կլիման մեղմ է և առողջարար. ամառը՝ հով ու գով, աշունն ու գարունն՝ աննման, իսկ ձմեռը՝ համեմատաբար ցուրտ ու երկար: Ձմռանը փոդոցները պատվում էին սառույցով, մարդիկ սահնակներով զբոսնում էին, իսկ ջահել տղաներն էլ սողում էին սառույցների վրայով:

Քաղաքը խորասուզված էր պտղատու այգիների ու պարտեզների մեջ, որտեղ աճում էր փարթամ բուսականություն, որը հարուստ էր անուշահոտ ու անուշահամ պտուղներով: Այդտեղ աճում էին բոլոր տեսակի պտուղները, բացի խաղողից: Այստեղի պտուղներից հայտնի էին ձմեռային տանձր, սերկևիլը, խնձորը, սալորը և այլն:

Շուշին իր սկզբնական շրջանում շատ նեղություն էր կրում ջրի սակավության պատճառով: Քաղաքի հայկական մասում կար ընդամենը երեք աղբյուր, այն էլ սակավաջուր. աղբյուրներից մեկը գտնվում էր վերին դարպասի մոտ՝ զորանոցին կից, երկրորդ աղբյուրը գտնվում էր քաղաքի կենտրոնական մասում, որը կոչվում էր «Մեյրանանց աղբյուր»: Երրորդը գտնվում էր թուրքական սահմանում և կոչվում էր «Խանին աղջկա աղբյուր»:

¹ Լեո, *Հայոց պատմություն*, 3-րդ մաս, էջ 758 (ծան. հեղ.)

² Լեո, էջ 959 (ծան. հեղ.)

³ Պլատոն Զուբով, «Ղարաբաղի աստղագետը», Թիֆլիս, 1882, թարգմ. ռուսերենից՝ տե՛ս Ընդհանուր, 1964, էջ 622 (ծան. հեղ.)

Ձմեռվա ցուրտ օրերին այդ աղբյուրները սառչում էին և հասարակությունն ստիպված էր լինում գործածել հորերի ջուրը, որով Շուշին հարուստ էր, կամ գործածել ձյունի ջուր:

Շուշվա բնակիչ, ամբողջ հասարակությանը հայտնի ու նրա կողմից հարգված Թամիրանց Թաթոսը, որը մեծ հարստության տեր էր, քաղաքից դուրս կառուցել է տալիս կավե խողովակներ՝ «թունգա», պատրաստող մի գործարան և այդ թունգաներով քաղաքից մոտ 15-17 կմ հեռավորության վրա գտնվող առողջարար ու սառնորակ ջուրը բերում քաղաք: Այդ ջուրը մինչև քաղաք բերելը խմելու ջուր էին մատակարարում հատուկ մարդիկ, որոնք կոչվում էին «ջրկիրներ» կամ «սուչիներ»: Նրանք ջուր էին բերում քաղաքից դուրս գտնվող սառնորակ, քաղցրահամ աղբյուրներից՝ Ղարաբուլաղից, իսկ լվացքի ու կենցաղային զանազան կարիքների համար՝ իրենց բակերում գտնվող ջրհորներից: Հասարակությունը լվացքի ու գլուխ լվանալու ջուրը գործ էր ածում բացառապես այդ ջրերից:

Ջրկիրները կամ «սուչիները» ունեին 1-2 էշ, որոնց վրա էին բարձում երկու փոքրիկ, կլոր և տափակ տակառներ, որոնք տեղավորում էին 1-2 կուժ ջուր: Այդ տակառների կլոր կողմերի վրա ամրացրած են մի փոքրիկ շղթայի երկու ծայրերը, իսկ շղթայի կենտրոնից՝ մի օղակ: Տակառները ջրով լցնելով և բարձելով էշին՝ կեռը ձգում են օղակը և, այդպիսով, առանց որևէ պարանի քշում էշը:

Այդ ջրկիրներից նշանավոր էր Գյանջում անունով մի մարդ, որն ուներ սեփական 3-4 էշ, որոնցով ամբողջ ժամանակ ջուր էր բերում գլխավորապես քաղաքի մեծամեծ ընտանիքների համար:

Քաղաքը լուսավորելու խնդիրը մեծ չափով զբաղեցրել է նրա առաջավոր մարդկանց: Տներում վառում էին նավթի ճրագներ. իսկ փողոցները լուսավորում էին լապտերներով, մի քանի տեղ գործ էին ածում նաև գազի լապտերներ: Կային հատուկ վարձու մարդիկ, որոնք, փայտե փոքրիկ սանդուղքները վերցրած, շրջում էին փողոցները և ամեն օր լապտերները լցնում նավթով ու մաքրում ապակիները:

Մինչև 1905թ. հայ-թրքական ընդհարումները Շուշի քաղաքացի Յուզբաշյան Մոսես-բեկը բերում է Քարինտակ գյուղում գտնվող Հարունանց Դանիելի մետաքսի գործարանից էլեկտրական լույս և իր ու իր մի քանի հարուստ հարևանների տներն ու Ագուլյաց եկեղեցու թաղում թուրքաց սահմանակից մի քանի փողոցներ լուսավորում: 1905թ. հայ-թրքական

կոնիվների պատճառով այրվում է քաղաքի բարեկարգ այդ թաղամասը, և փչանում է նաև էլեկտրական լույսը:

Վերջին ժամանակները քաղաքային ինքնավարությունը պատրաստվում էր էլեկտրական լույս անցկացնելու, սակայն այդ գեղեցիկ նախաձեռնությունը մնաց անկատար քաղաքի ավերման պատճառով:

Շուշին շատ վաղուց ուներ իր կոյուղին, երբ այն ժամանակ Անդրկովկասի քաղաքացիներից շատերը չունեին:

1.ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՈՍՔ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԻ ԵՎ ՏՐԱՆՍՊՈՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

Քաղաքն իր շրջակայքի հետ հարաբերության մեջ էր գտնվում երեք ճանապարհներով:

ա) Միակ խճուղին, որ թուրքական մասից սկիզբ է առնում և անցնում հայկական հին գերեզմանատան միջով և այդ բարձրությունից ոլորապտույտ կերպով իջնում մոտ 7-8 կմ, հասնում է «Մազի կամուրջին», որտեղից շարունակելով՝ Խաչենի և Ասկերանի բերդի միջով հասնում է Ադղամ: Շուշին այս խճուղու միջոցով էր կապվում Եվլախ կայարանի հետ, որը կոչվում էր Շուշի-Եվլախ խճուղի:

բ) Երկրորդ ճանապարհն սկիզբ է առնում քաղաքի ներքին դարպասից և աստիճանաբար ցածրանալով մոտ 7-8 կմ հասնում գետին և մտնում պատմական Վարանդայի շրջանը:

գ) Երրորդ ճանապարհն էլ սկիզբ է առնում քաղաքի վերին դարպասից և կամուրջի նման անցնում դեպի արևմուտք՝ Թթու ջուրը, Ղարաղշլաղ հայկական գյուղը և այնտեղից էլ՝ դեպի Գորիս և կոչվում էր Շուշի-Գորիս խճուղի:

1900-ական թթ. սկսած՝ Շուշվա առաջավոր մարդիկ աշխատել են Շուշին կապել Եվլախ կայարանի հետ երկաթուղագծով:

1907-1908 թթ. Շուշի քաղաքի հայտնի հարուստ Սարուխանյանն սկսեց կառուցել այդ գիծը: Նա վերջացրեց հողային աշխատանքները: Կառուցեց կամուրջները և որ պետք է անցկացնեք երկաթագիծը, սկսեցին երկրում տեղի ունենալ այնպիսի դեպքեր, որոնք հնարավորություն չտվին վերջացնելու կառուցումը ու, այսպիսով, չհաջողվեց քաղաքը կապելի երկաթուղագծով կայարանի հետ:

Ղարաբաղը, բավական հեռու գտնվելով Եվլախ կայարանից և չունենալով կազմակերպված, կանոնավոր փոխադրական միջոցներ, մեծ դժվարություններ էր կրում:

Շուշուց կամ շրջաններից կայարան, կամ կայարաններից Շուշի ծանրություններ փոխադրելը կատարվում էր եզների ու գումեշների սայլերով կամ փուրգոններով, իսկ մարդկանց տեղափոխելը կատարվում էր գլխավորապես փուրգոններով և դիլիջաններով, իսկ փոխադրվողների մի չնչին մասը միայն հնարավորություն ուներ ֆայտոնով փոխադրվելու, որովհետև մեծ գումարներ էին պահանջվում: Տրանսպորտը գլխավորապես մասնավոր մարդկանց սեփականությունն էր:

Բացի դրանից՝ կային երկու ակցիոներական տրանսպորտային ընկերություններ.

1.С.П.Б. страхован. общество «Надежда»,

2.Страхован. общество «Россия»:

Այս ընկերությունները ստանում էին բեռներ ու հանձնում իրենց տերերին:

Այս ընկերությունները Շուշուց տեղափոխում էին ծանրություններ, իրեր, մարդկանց՝ Եվլախ կայարանը:

Եվլախից Շուշի տեղափոխությունը կատարվում էր Ներսես Մարգարի Մելիք-Փաշայանի տրանսպորտային հիմնարկի միջոցով, որը գտնվում էր Եվլախ կայարանում, սակայն այս փոխադրական բոլոր միջոցներն անբավարար ու անկանոն էին:

2.ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շուշվա հայոց եկեղեցիների անուններով բնորոշվում է նրա բնակիչների զանազան վայրերից գաղթած լինելը Շուշի:

Նրանք գաղթել են Հին Նախիջևան գավառի Ղազանչի գյուղից, Ագուլխից և Մեղրու շրջաններից: Գալով Շուշի՝ կազմում են իրենց թաղերը ու կառուցում իրենց եկեղեցիները:

Ագուլխից մի մեծ հատված, ազատվելով կոտորածից, գաղթում է Շուշի:

Ագուլխեցիներն ու ղազանչեցիները կազմել են Շուշվա նախնական ազգաբնակչությունը:

Հետագայում Ղարաբաղի զանազան շրջաններից էլ գալիս են և այդ թաղերում բնակություն հաստատում: Բացի դրանից, շատերը կազմում են առանձին թաղ, որը կոչվում էր «Ներքին թաղ»: Նրանք նույնպես կառուցել են եկեղեցի, որը կոչվել է «Աստվածածնա եկեղեցի»: Նա ունեցել է նաև ուխտատեղի, որը կոչվել է «Քամու խաչ»:

Ներքին թաղի բնակիչները, խիստ նեղվելով իրենց հարևան թուրքերից, 1840թ. թողնում են իրենց ամբողջ թաղը, եկեղեցին, Քամու խաչ սրբավայրը և գերեզմանատունը ու տեղափոխվում, քաղաքի հյուսիսային կողմը գտնվող Բարձունքի վրա բնակություն հաստատում, շինում նոր եկեղեցի, որը կոչում են «Թագա ժամ», իսկ թաղը՝ «Վարին թաղ»:

Բացի այդ թաղերից, քաղաքն ուներ ևս մի թաղ, որը կոչվում էր «Մեղրեցոց թաղ»: Սա ուներ եկեղեցի՝ կառուցված փայտից, բայց հետագայում կառուցեցին քարից ու կրից:

Պատմական տվյալների համաձայն՝ Ագուլյաց եկեղեցին ուներ 447 ծուխ, Ղազանչեցոցը՝ 367 ծուխ, իսկ Մեղրեցոց եկեղեցին՝ 102 ծուխ:

Վերոհիշյալ թվերը վերաբերվում են միայն դրսից գաղթածներին:

Գաղթածները, ապրելով Ղարաբաղում տեղական բնակիչների հետ, ենթարկվում են նրանց ազդեցությանը, կորցնում իրենց բարբառները և կենցաղային առանձնահատկությունները:

Բացի վերոհիշյալ պատմական տվյալներից, ժողովուրդը մեզ պատմում է մի ավանդություն, որ իբր թե Փանահ խանը, ցանկանալով քաղաքում ունենալ առևտրական և արհեստավորական բնակիչներ, դիմում է Նախիջևանի խանին՝ խնդրելով տեղի հայ բնակիչներին առաջարկել և աջակցել Շուշի տեղափոխվելու: Նախիջևանի խանը իբր թե ընդառաջելով Փանահ խանին, առաջարկում է հայերին, որ ովքեր ցանկանում են, կարող են տեղափոխվել Շուշի:

Շուշվա հիմնական բնակիչներն են հայերը և թուրքերը, բացի դրանից ապրում էին նաև ռուսներ, քրդեր, թաթարներ, պարսիկներ և այլն:

Շուշին, ըստ «Կավկասկի կալենդարի» 1914թ. տվյալների, ունեցել է ընդամենը 42 568 շունչ, որը, ըստ ազգությունների, արտահայտվել է հետևյալ կերպ.

1. Հայեր՝ 22416 շունչ
 2. Թուրքեր՝ 18865 շունչ
 3. Ռուսներ՝ 1188 շունչ
 4. Այլք՝ 99 շունչ
- Ընդամենը՝ 42568 շունչ

Չնայած ամբողջ քաղաքը գտնվում էր միննույն բնության ծոցում, սակայն իրենց արտաքին տեսքով, կուլտուրականությամբ, շինարարությամբ ու հոյակապությամբ խիստ տարբերվում էին իրարից:

Բազմաթիվ տասնամյակների ընթացքում այդ երկու հարևան ժողովուրդները հանդես են եկել իրենց ստեղծագործական ընդունակություններով՝ կուտակելով խոշոր հարստություն՝ թողնելով իրենց հետագա սերունդներին որպես անգնահատելի ժառանգություն:

Հայերը բնակվում էին քաղաքի արևմտյան, հյուսիսային և հյուսիսարևելյան մասերում, իսկ թուրքերը՝ արևելյան և հարավային մասում:

Այդ երկու քաղաքամասերը սահմանազատված էին:

3. ԶԲԱՂՄՈՒՆՔԸ

Շուշվա հայ բնակչությունն զբաղվում էր տնայնագործությամբ, արհեստներով, առևտրով՝ վաճառականությամբ, և հիմնարկներում աշխատելով: Արհեստավորներն զբաղվում էին կոշկակարությամբ, դերձակությամբ (ասիական և եվրոպական), ժամագործությամբ, ատաղձագործությամբ, թիթեղագործությամբ, ոսկերչությամբ, հյուսնությամբ և այլն:

Կային բազմաթիվ կոշկարարներ, որոնք մեծ մասամբ կարում էին չմուշկներ՝ թե՛ կանանց և թե՛ տղամարդկանց համար:

Այստեղ առաջնակարգ տեղ էր բռնում առևտուրը: Խոշոր առևտրականներին կից՝ կային նաև բազմաթիվ մանրավաճառներ, որոնք հասարակությանը մատակարարում էին արդյունաբերական ապրանքներ ու կենսական անհրաժեշտ զանազան մթերքներ. սրանց էր թողնված ասպարեզն ամբողջապես:

Շուշում առևտուրն ամբողջովին գտնվում էր հայերի ձեռքին: Խոշոր առևտրականներն ստանում էին արդյունաբերական ապրանքները Ռուսաստանից և Լեհաստանի կենտրոնական քաղաքների ֆաբրիկաներից, օրինակ՝ Մոսկվա և Լոձ: Շուշվա թուրք վաճառականները, ինչպես և առանց բացառության Զանգեզուրի և Ղափանի վաճառականները, բոլորն էլ Շուշվա հայ խոշոր վաճառականների կլիենտներն էին. նրանցից ստանում էին մանուֆակտուրա և վաճառում իրենց շրջաններում:

Շուշվա խոշոր վաճառականներից հայտնի էին «Մյունիք» և «Պատիվ» ընկերությունները, Մկրտչյան և Բաբայան եղբայրները, Մելքում Խաչատրյանը, Զախար Մասկյանը, Իսախանյանը, եղբայր Եսայանները, Վարանցովը, եղբայր Ղազարյանները և այլք, կարելի է տասնյակներով թվել:

Այստեղ էր գտնվում «Զինգերի» գործակալությունը, որը հասարակությանը տալիս էր «Զինգեր» կոչված կարի մեքենաներ:

Այսպիսով, Շուշին խոշոր առևտրական կենտրոն էր:

Շուշվա, ընդհանրապես Ղարաբաղի արհեստավորությունը, շատ հայտնի էր իր շինարարական աշխատանքներով: Անդրկովկասի և Անդրկասպյան երկրների շինարարության մեծ մասը կատարվում էր Ղարաբաղի արհեստավորների ձեռքով: Քաղաքի ծայրամասերում պահում էին մեծ քանակությամբ անասուններ ու թռչուններ և այսպես, քաղաքի բնակչությանը մատակարարում որոշ չափով կենսամթերքներ:

4. ՇՈՒՇՎԱ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՇԵՐՏԱՎՈՐՈՒՄԸ

Կային շատ քաղաքացիներ, որոնք ապրում էին ռենտայով՝ անաշխատ եկամուտով: Նրանք իրենց դրամագլուխները տալիս էին տոկոսներով, բնակարանները վարձով և այլն:

Դրանք նախկին խոշոր, մեծաքանակ առևտրով զբաղվող մարդիկ էին, որոնք կապ ունեին պարսկական, ռուսական և եվրոպական շուկաների հետ: Սրանք, դիզելով մեծ կարողություն, իրենց ծերության հասակում ապրում էին Շուշիում:

Երկրորդ կարգի մարդիկ էին մեծաքանակ (оптови́й) առևտրականները, որոնք, կապ ունենալով ֆիրմաների հետ, ապրանքներ էին ստանում և մատակարարում թե՛ քաղաքում և թե՛ Շուշվա, Զանգեզուրի, Խաչենի, Զիվանշիրի շրջաններում՝ ունենալով, միևնույն ժամանակ, իրենց մանրածախ խանութները: Կային մանրածախս առևտրականներ, որոնք դարձյալ, կապ ունենալով Մոսկվայի և Լոձի գործարանների հետ, ստանում էին ապրանքներ և վաճառում իրենց խանութներում:

Կային մեծ քանակությամբ մրգավաճառներ, որոնք վաճառում էին թե՛ տեղական և թե՛ Պարսկաստանից ստացած չոր մրգեր: Քաղաքն ուներ մեծ քանակությամբ արհեստավորներ, որոնք ունեին իրենց համքարությունները, որոնցից յուրաքանչյուրը ուներ, ըստ իր արհեստի, իր դրոշակը, ներքին կանոնադրությունը և այլն:

Առանձնապես աչքի էր ընկնում պղնձագործների համքարությունը:

Կային ջրկիրներ, մշակներ և սևագործ բանվորներ:

Քաղաքի թոփխանայում կային բազմաթիվ բեռնակիրներ («համբալներ»), որոնք սպասում էին քաղաքացիների ծանրոցները տեղափոխելու համար և ստանում իրենց վարձը: Սրանք մեծ մասամբ պարսկահպատակներ էին Ղարաբաղից՝ հայեր և պարսիկներ:

5. ՇՈՒՇՎԱ ՇՈՒԿԱՆ

Շուշին ունեւ ճոխ ու հարուստ շուկա, որը ողողվում էր հեռու ու մոտիկ, հայ ու թուրք գյուղացիության բերած գյուղատնտեսական և այլ տեսակի մթերքներով:

Քաղաք էին բերում հացահատիկներ, այլուր, միս, կաթնամթերքներ, խմիչքներ, թռչուններ, կենդանիներ, վառելիք, բանջարեղեն, պտուղներ, բուրդ, բամբակ և այլն:

Շուշվա բնակչությունն իր նիստ ու կացով, իր կենցաղավարությամբ հայաշատ քաղաքների շարքում ուրույն ու բացառիկ տեղ էր գրավում: Շուշեցի հայ ընտանիքը, համաձայն նրա նախնիների սովորության, ունևոր թե չքավոր, յուրաքանչյուրն իր միջոցների համաձայն, օգոստոսից մինչև հոկտեմբեր աշխատում էր ամբողջ տարվա իր պաշարը պատրաստել: Նա իր տանը պետք է ունենար այն ամենը, ինչ գործադրվում էր իր տնտեսության մեջ:

Նա յուրաքանչյուր տարվա սկզբին պատրաստում էր ամբողջ տարվա համար ա) վառելիք, բ) սննդամթերքներ և գ) հագուստ: Այժմ կանգ առնենք դրանց վրա առանձին-առանձին:

6. ՎԱՌԵԼԻՔ, ՄՆՆԴԱՄԹԵՐՔՆԵՐ ԵՎ ՀԱԳՈՒՍՏ

Վառելիք

Շուշվա բնակիչ հայը պետք է պատրաստեր երկու տեսակ փայտ՝ վառարանի և օջախի:

ա) Վառարանի փայտը գնվում էր սայլերով, որ քաղաք էին բերում Ջրաբերդի ու Խաչենի անտառներից և կտրտելով դարսում պահեստում: Կային շատ տանտիրուհիներ, որոնք հաշվում էին փայտի կտորները և հաշվում ձմեռվա օրերը՝ հոկտեմբերի 15-ից մինչև ապրիլի 15-ը և այդ ձևով իմանում մոտավորապես, թե քանի կտոր փայտ կգործադրվի այդ ժամանակամիջոցում և ըստ այնմ էլ՝ ձմեռվա պաշարը հոգում:

Կային մարդիկ, որոնք գույգ-գույգ շրջում էին տները՝ վերցրած իրենց հետ փայտ կտրտելու համար հատուկ պատրաստած հաստոց: Նրանք իրենց աշխատանքի վարձն ստանում էին փողով:

բ) Օջախի համար գործադրվելիք փայտը լինում էր բարակ, և գնում էին բեռներով, որ քաղաք էին բերում մեծ մասամբ Շուշվա մոտ գտնվող Ղայբալու, Քարինտակ, Սղնախ և այլ գյուղերից: Բացի օջախի փայտից, գնում էին նաև ածուխ, որ բերում էին գլխավորապես Թաղլար և Տումի գյուղերից:

Մենդամթերքներ

1) Հաց

Շուշեցի հայի հացը լավաշն էր: Նա գործադրում էր միշտ ամենօրյա ճաշին և ընթրիքին, իսկ առավոտները՝ նախաճաշին, ուտում էր թարմ մատնաքաշը, որ առավոտյան գնում էր հացի փուռերից:

Կարևոր էմ համարում ավելացնել, որ Ղարաբաղի ժողովրդի գործածական հացը լավաշը չէր, այլ թոնրով թխած կլոր հացը:

Շուշվա բնակչության մեծ մասը՝ որպես դրսից եկածներ, որոնց գործածական հացը լավաշն է եղել, այստեղ էլ պահպանել են լավաշի գործածությունը:

Շուշվա հայ բնակչության մեծագույն մասը տարեկան երկու անգամ լավաշ էր թխում՝ մոտավորապես հոկտեմբերին և փետրվարին, յուրաքանչյուր անգամ 10, 15, 20 փութ՝ նայած նրա ընտանիքի մեծությանն ու կարողությանը:

Ղարաբաղի այլուրի հետ խառնում էին Ռուսաստանի այլուր և թխում լավաշ: Լավաշը, տեղն ու տեղը չորացնելով, դարսում էին տանիքում՝ հատուկ պաստրաստած տեղ և ծածկում շորով, որ կոչվում էր «ջեջիմ» կամ «մեզար»: Յուրաքանչյուր օր տանտիկիներ երեկոյան վերցնում էր լավաշից, թրջում գոլ ջրում և փաթաթում շորի մեջ, հետո մկրատով կտրտելով՝ դարսում «ղազանի» (պղնձի) մեջ, որտեղ նա կարծես թարմանում էր:

2) Յուղ և պանիր

Շուշեցի հայը երկու տեսակ յուղ պետք է ունենար՝ կովի և ոչխարի հալած դմակը, իսկ հմուտ տանտիկիներ գիտեր, թե երբ և որ տեսակ կերակրի մեջ պետք է գործադրվի դրանցից յուրանքանչյուրը: Նա պետք է որոշ չափով ունենար նաև ձեթ: Այդ ժամանակ, բացի կտվիատի ձեթից, Ղարաբաղի ժողովուրդը ոչ մի գաղափար չուներ մյուս տեսակների մասին:

Նա պատրաստում էր նաև երկու տեսակ պանիր՝ մոթալի և կտորներով աղ դրած:

Քաղաքի կենտրոնական մասում՝ Ղազանչեցոց եկեղեցուն կից փոքրիկ հրապարակում էր գտնվում քաղաքի միակ «ղափանը», որտեղ գյուղացիք բերում էին այլուր, ցորեն, գարի ու կշռելով վաճառում քաղաքացիներին, շան անգամ էլ գնում էին ընտիր ցորեն և աղում քաղաքի ալրաղացում ու այսպիսով թխում լավաշ հաց:

3) Որպես պաշար ձևեղվա համար պատրաստում էին կորկոտ (ձավար) երկու տեսակ՝ ծեծած և աղած: Ծեծած կորկոտը պատրաստում էին հետևյալ կերպ. նախ ընտիր ու մաքուր ցորենից վերցնում էր յուրաքանչյուր ընտանիք իր կարիքի չափով: Յուրաքանչյուր եկեղեցու գավթի կից փոքրիկ սենյակում հարմարանք էր ստեղծված՝ ցորենը ծեծելու և կորկոտ պատրաստելու համար: Այդ հարմարանքը Ղարաբաղի բարբառով կոչվում էր «դինգ»: յուրաքանչյուր քաղաքացի կորկոտ աղալու համար տանում էր իր ցորենը և «դինգով քաշել տալիս»:

Յուրաքանչյուր ընտանիք, նայած նրա մեծությանը, կարողության ու պահանջին, գնում էր և բրինձ: Շուշեցու ընտանիքում ավելի հարգի էր «Ալքուլա» կոչված բրինձը:

Աշնանը նա գնում էր մեծ քանակությամբ սոխ, գետնախնձոր («կարտոշկա»), ճակնդեղ, գազար և այլն:

4) Պտուղներ

Ղարաբաղը հարուստ է բազմատեսակ պտուղներով: Աշնանը գնում են մեծ քանակությամբ տանձ, խնձոր, նուռ, սերկևիլ, խաղող և այլն, մառանում պատրաստում կախաններ և մաս-մաս գործածում տարվա ընթացքում:

Դուք հաճախ կհանդիպեիք Ղարաբաղի երեք փեշանի այսաններին, որոնք հիվանդներին այցելելիս կհանեին իրենց արխալուղի գրպաններից զանազան պտուղներ և տալով նրան՝ ասում. «Առ, քեզ մատաղ, տղապետ ա, առ կեր, վեր սըրտդ հվանա...»:

5) Թթվեղեն և կանաչեղեն

Շուշեցու սննդի կարևոր մասն էին կազմում թթվեղենն ու կանաչեղենը: Հոնը, մոշը, սալորը եփում էին (խաշ են տալիս) և ապա չորացնում կամ դրանցից պատրաստում լավաշա ու տարվա ընթացքում գործածում կերակուրների մեջ որպես համեմունք:

Կերակուրների մեջ կամ ճաշի ժամանակ գործածում էին նաև բազմատեսակ կանաչեղեն՝ զանազան ձևերով: Այսպես՝ օրինակ.

ա) Կանաչեղեն կամ բանջարեղեն, որ թթու էին դնում, օրինակ՝ կաղամբ, պոմիդոր, բիբար, վարունգ, սոխ, սխտոր, կնազոխ, սիբեխ և այլն:

բ) Կանաչեղեն, որ գործադրում էին չորացրած վիճակում իբրև համեմ, օրինակ՝ կինձ, նանա, ռեհան, սամիթ, բիբար, թարխուն և այլն:

զ) Բույսեր, որ կանաչ վիճակում հյուսում էին, չորացնելով թողնում ձմռանը գործածելու իբրև կերակուր, օրինակ՝ շեպ, ավելուկ, կոմզուկ, բանջար և այլն:

դ) Մի քանի տեսակ կանաչեղեն, որ գործածում էին թարմ վիճակում՝ եփած կամ տապակած, օրինակ՝ փիփերթ, աղցան, տակ, ավելուկ, շեպ, ծնեփուկ, խնջլոգ, դանդուր, սպանաղ և այլն:

ե) Կանաչեղեն, որ գործածում էին ամեն օր՝ ճաշի ժամանակ, թարմ վիճակում, օրինակ՝ կինձ, կոտեմ, թարխուն, նանա, բողկ, սոխ, ռեհան, քյարավուզ, բանջար, բիբար և այլն:

զ) Գարնանը քաղում են ճոճռուկ, թալ, տակ, սավզի, եղինջ, նանա, թրթնջուկ, կզոփու, պառավի պորտ, շրեշ և այլն, մանր կտրտում, ապա խառնում մանր կտրտած սոխ, բիբար, ձեթ, մաս-մաս դնում պատրաստված խմորի գնդի մեջ, թխում սաջի վրա: Այն կոչվում է «ժընգալով» հաց կամ «կոտոպ»:

Շուշին տարվա բոլոր եղանակներին ունենում էր թարմ կանաչեղեն, որը մատակարարում էր քաղաքին մոտ գտնվող Դաշուշենը, որին ժողովուրդն անվանում էր «մատաղ ուտող» դաշուշենացիք: Սակայն հետագայում միանգամայն փոխվում է դրությունը:

Այս գյուղացիները կառուցում են ջերմոցներ և զարկ տալիս կանաչեղենի մշակությանը: Քաղաքի բնակչությանը կանաչեղեն մատակարարելով՝ մեծ հարստություն են ձեռք բերում և կառուցում գեղեցիկ բնակարաններ ու փոխում իրենց կենցաղը: Կաղամբ, թարխուն և վարունգ՝ մեծ քանակությամբ, նույնպես մատակարարում էին Ղայբալու և Քարինտակ գյուղերը, բացի կանաչեղենից մատակարարում էին նաև կաթ, մածուն, թուրթ՝ քթոցներով (ճվարաններով):

Քաղաքին մոտ է գտնվում նաև Շուշու գյուղը, որը քաղաքին տալիս է դարման, ցաք (փուշ)՝ ցանկապատների համար: Համարյա ամեն օր շուշեցիներին շուկայում կարելի էր տեսնել էշերը բարձած դարմանով և ցաքով: Ի միջի այլոց, այս գյուղը տվել է մի շարք անվանի մարդկանց, օրինակ՝ անվանի հայ գրականագետ Արսեն Տերտերյանին, երաժշտագետ Ալեքսանդր Միրզոյանին և այլն:

6) Քաղցրավենիք և մուրաբաներ

Շուշեցի հայի սեղանի մի պատվավոր մասն էլ կազմում էին քաղցրավենիքներն ու մուրաբաները: Հմուտ տանտիկիները ժամանակին պատրաստում էին հոնի, սերկևիլի, ընկույզի, մոշի, բալի և այլ տեսակի պտուղ-

ներից քաղցրավենիքներ և մուրաբաներ, որ գործածում էին տոն ու նշանավոր օրերին, ուրախ ժամանցների, մոտիկ բարեկամ ու պատվավոր հյուրերին հյուրասիրելիս:

7) Կերակուրները

Մասնավորապես Շուշին հայտնի էր իր բազմատեսակ անուշահամ, անուշահոտ ու սննդարար կերակուրներով: Հայտնի էին նրա կորկոտը, դոլման, քյուֆթան, կլոլակը, բոզբաշն ու հարիսան կամ բանջարը, խաշիլն ու քըլընգյոշը, Ղարաբաղի խորովածը, և Ղարաբաղի երեք փեշանի այսանները կամ տանտիկինները կերակուրներն ավելի դուրալի ու ախորժելի դարձնելու համար նրանց մեջ ավելացնում էին զանազան համեմներ, պտուղներ և թթվեղեն:

Հագուստ

Այն, ինչ որ ասացինք վառելիքի և սննդամթերքի պատրաստություններ տեսնելու մասին, նույնը չենք կարող ասել հագուստի վերաբերյալ:

Քաղաքի բարձր և միջին խավերը հագնում էին մեծ մասամբ եվրոպական տարազով և ունեին հագուստներ՝ տոն, կիրակի, հասարակական վայրերում գտնվելու ժամանակ հագնելու հատուկ հագուստ, իսկ սովորական, առանձին կյանքում և աշխատանքի ժամանակ՝ այլ հագուստ, իսկ ստորին և չքավոր խավերը միայն մի հագուստ ունեին, այն էլ շատերի մոտ հին ու կարկատած:

Քաղաքում ընդհանրապես հագնում էին եվրոպական տարազ, իսկ մի զգալի մասը դեռ շարունակում էր գործածել տեղական տարազ:

7. ՊԵՏԱԿԱՆ-ՎԱՐՉԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պետական-վարչական ու հասարակական հիմնարկություններ

Քաղաքի գլխավոր ու ավելի կարևոր հիմնարկները հայկական մասում էին գտնվում:

Այստեղ էին գտնվում փոստն ու հեռագրատունը, գանձարանն ու դատարանը, զորանոցն ու զինվորական հիվանդանոցը (госпиталь), քաղաքի բաղնիքը, որը փոստից 50-60 քայլ դեպի ցածր էր գտնվում և պատկանում էր քաղաքացի Ղահրամանյանին: Այն բաղկացած էր ընդհանուր լողարանից և առանձին համարներից:

Ամեն օր՝ ժամը 12-ին, սուլում էր բաղնիքի շշակը՝ ազդարարելով հասարակությանը, որ նա գործում է:

Ընդհանրապես օրվա ժամերի և ժամանակի մասին միշտ՝ գիշեր թե ցերեկ, Ագուլյաց և Ռուսաց եկեղեցիների զանգերով հաղորդում էին հասարակությանը:

Այստեղ էին գտնվում ոստիկանատունը, քաղաքային խորհուրդն ու գավառական հիմնարկությունները, Ղարաբաղի հայոց թեմի առաջնորդարանը, ձմեռային ու ամառային ակումբները, հոյակառույց ու վերասլաց եկեղեցիները, մինչև անգամ նշանավոր փողոցները, օրինակ՝ Լոռիս-Մելիքյան, Տեր-Ղուկասյան, Ղափան-Մեյդան, զորանոցի, առաջնորդարանի և այլն: Քաղաքի միակ գեղեցիկ, ընդարձակ զբոսավայրն էլ էր այստեղ գտնվում:

Լոռիս-Մելիքյան փողոցի վրա էր գտնվում քաղաքի միակ հյուրանոցը, որը նույնպես մասնավոր սեփականություն էր:

Հայկական մասում էր գտնվում ամբողջ Ղարաբաղի միակ հիվանդանոցը, որը զետեղված էր եղբայր Ժամհարյանների երեք հարկանի փառահեղ շենքում: Հիվանդանոցը պահպանվում էր նույն Ժամհարյանների միջոցներով: Շենքին կից գտնվում էր հիասքանչ ու ընդարձակ այգին:

Հիվանդանոցի կազմը բաղկացած էր 5-6 բժշկից և 10-12 բուժքույրերից ու այլ ծառայողներից: Հիվանդանոցին կից էր գտնվում բուժկետը (амбулатория), որը մշտական, ձրիաբար ցույց էր տալիս հասարակությանը բուժօգնություն: Հիվանդանոցում բուժումը կատարվում էր նույնպես ձրիաբար:

Հիվանդանոցն ուներ 100-150 մահճակալ: Ղարաբաղի բոլոր շրջաններից հիվանդներին բերում էին այստեղ, որտեղ թեթև հիվանդները, ստանալով բժշկական օգնություն, վերադառնում էին իրենց բնակավայրերը, իսկ ծանր հիվանդները տեղավորվում էին հիվանդանոցում: Այստեղ կար երեք դեղատուն:

Շուշվա բնակչության ամենամեծ բժիշկը նրա առողջարար կլիման էր, սառնորակ ջուրը, մաքուր ու հարուստ բնությունը և առողջարար օդը:

Մեծահասակ բնակչության 70-80% իր կյանքում չէր տեսել ո՛չ բժիշկ, ո՛չ հիվանդանոց և ո՛չ էլ գործածել որևէ դեղ: Այդ բոլորին փոխարինել են Շուշվա հիասքանչ ու չբեղազարդ բնությունն ու առողջարար կլիման:

Չնայած այդ բոլորին՝ չգիտեմ ինչով բացատրել, որ Շուշին զգալի թվով ուներ հոգեկան հիվանդներ, որոնք թափառում էին քաղաքի փողոցներում՝

նոտաբոքիկ, գլխաբաց, համարյա մերկ, և չկար որևէ պետական կամ հասարակական կազմակերպություն, որ կարողանար ամոքել այդ թշվառների վիճակը: Մա Շուշվա խոշոր բացն էր:

Հոգեկան հիվանդներն օրը ցերեկով շրջում էին փողոցներով, նրանց հետքից խմբված տասնյակներով երեխաներ, «այ... հույ» կանչելով, վազում էին՝ քարեր շաքտելով:

Հոգեկան հիվանդների մեջ կային այնպիսի կատաղիները, որոնցից երեխաները սարսափում էին ու նրանց հանդիպելիս իսկույն փախչում, իսկ նրանք, տասնյակներով քարեր գրկած, հարձակվում էին՝ սարսափահար անելով նույնիսկ մեծահասակներին: Կային այնպիսի հոգեկան հիվանդներ, որոնց հարազատները թույլ չէին տալիս փողոց դուրս գալ, նրանք մնում էին տանը՝ առանձնացված մի սենյակում՝ կապած ոտքերով ու ձեռքերով:

Շուշվա հոգեկան հիվանդներից մի քանիսին ճանաչում էր հասարակության մեծ մասը, օրինակ՝ Հարությունը, որը հայտնի էր «Ատան» անունով, Ամին, պարոն Իվանը կամ Միլիոնչունց Իվանը, Պըլ Ստեփանը և ուրիշներ: Ատանը կամ Հարությունն արհեստով դերձակ էր, նա ամուսնացած չէր և ապրում էր իր մոր հետ: Մա լուռ ու մունջ շրջում էր փողոցները և քարերը ժողովելով՝ կիտում փողոցի անկյուններում:

Ասում էին, որ նրա հիվանդությունը ժառանգական էր. նրա այդ հիվանդագին վիճակը շարունակվում էր ամիսներ, և փողոցներից տուն չէր դառնում, իսկ երբ ուշքի էր գալիս, ողբալով ասում էր. «Տեսնես աշխարհումս ինձնից դժբախտ մարդ կա՞, թե՞ միայն ես եմ»:

Հիվանդագին դրությամբ, գիշեր թե ցերեկ նոտաբոքիկ ու գլխաբաց, շրջում էր փողոցները, և լուսնյակ գիշերներին լսվում էր նրա մելամաղձոտ ու ողբացող «բայաթիները». նրա ձայնը լսողներից շատերն արցունք էին թափում:

Կուլտուրական հիմնարկություններ

Շուշին ուներ երկու ակումբ՝ ձմեռային, որը գտնվում էր քաղաքի կենտրոնում, և ամառային, որը գտնվում էր քաղաքի արևմտյան մասում գտնվող զբոսավայրի մի անկյունում: Ակումբն ուներ իր հրաշագեղ ծաղկանոցը: Այստեղ մի քանի ամիս կյանքը ետում էր: Դժբախտաբար քաղաքի աշխատավորությունը շատ քիչ էր օգտվում:

Ամռանն Անդրկովկասի գանազան քաղաքներից գալիս էին դերասանական խմբեր, որոնք սքանչելի քաղաքն ավելի էին գրավիչ դարձնում:

Նրա հով ու գով, առողջարար կլիմայի, գեղեցիկ բնության ու գովարար ջրի շնորհիվ քաղաքն ամռան ամիսներին բոլորովին այլ տեսք ու կյանք էր ստանում:

Մայիսի սկզբներին կռունկների շարանների պես Անդրկովկասի և Միջին Ասիայի գանազան վայրերից այստեղ էր գալիս մեծ բազմություն, որի շնորհիվ քաղաքի եռն ու գեռը ավելի էր բազմապատկվում:

Չնայած որ Շուշին երկաթուղու կայարանից 100 կմ-ից ավելի հեռու էր գտնվում, որ միանգամայն զուրկ էր կանոնավոր փոխադրական միջոցներից և կայարանից տեղափոխվելը կապված էր մեծ դժվարությունների ու անախորժությունների հետ, այնուամենայնիվ մարդիկ հանձն էին առնում այդ ամենը, միայն թե իրենց հանգիստն անցկացնեն նրա սքանչելի ծոցում:

Քաղաքի միակ զբոսավայրը, որը գտնվում էր նրա արևմտյան՝ ամենաբարձր վայրում, ամռան ամիսներին նրա գեղատեսիլ լանջի վրա բազմաթիվ սեղաններ էին բացվում՝ ինքնատեղերով ու գանազան ըմպելիքներով, որտեղ քաղաքացիները հանգստանում էին և ուրախ ժամանցներ ունենում:

Նախկինում անդրկովկասյան քաղաքներից Շուշին միակն է եղել, որ ունեցել է հատուկ թատրոնական շենք՝ Խանդամիրյանի թատրոնը: Նրա բեմի վրա խաղացել են մեր ժողովրդի լավագույն դերասաններ Ադամյանը, Սիրանույշը, Գալֆայանը, Ռշտունին, Ավետյանը և ուրիշները:

Շուշիում եղել է Հայոց բարեգործական ընկերության գրադարան՝ 100 հազարից ավելի ընտիր գրքերով: Գրադարանին կից կար նաև ընթերցարան, որը հասարակության ամենալայն շրջաններից մեծ քանակով հաճախորդներ ուներ:

Բացի դրանից, միջնակարգ դպրոցներին կից և քաղաքային խորհրդում կային նույնպես գրադարաններ: Շուշիում կար երկու տպարան (Տեր-Մահակյանի և Բաբաջանյանի), որտեղ տպագրվում էին թերթեր և լույս ընծայվում գրքեր:

Նախկինում Թեմական դպրոցը նույնպես ուներ տպարան, որը վերջին ժամանակներում անգործության էր մատնված՝ շատ մասեր փչացած լինելու պատճառով:

Քաղաքն ուներ մի քանի գրախանութներ:

Ղարաբաղի միակ մանկատունը, որտեղ պատասպարվել էին մոտ 100 երեխաներ, որոնցից 70 հոգի տաճկահայ երեխաներ էին, գտնվում էր քաղաքի հայկական մասում:

Այստեղ գտնվում էր երկու մանկապարտեզ՝ ուսուցիչ Քրիստափոր Փիրիջանյանի՝ ռուսաց լեզվով, որտեղից երեխաները փոխադրվում էին ռուսական դպրոցները, և Գրիգոր Գյուրջյանի՝ հայոց լեզվով, որտեղից երեխաները գնում էին հայկական դպրոցները:

Այստեղ կար նաև կար ու ձևի երկու դպրոց՝ Նվարդ Փիրումյանի և Գայանե Աթաբեկյանի: Այդտեղ դասատուներ էին Նվարդն ու Գայանեն:

Թեկուզ ոչ մասսայական բնույթ կրող, Լոռի-Մելիքյան փողոցում՝ Աթաբեկյանի շենքում էր գտնվում կինոն, որը նույնպես մասնավոր սեփականություն էր:

Դպրոցներ

Շուշվա հայկական մասում կային մի շարք դպրոցներ՝ տարրական, յոթնամյա և միջնակարգ: Այդ դպրոցները բաժանվում էին երկու խմբի. ա) պետական դպրոցներ, որտեղ դասավանդումը տարվում էր ռուսաց լեզվով, և բ) հայկական դպրոցները, որոնք պաշտպանվում էին ժողովրդի միջոցներով, դասավանդումը կատարվում մայրենի լեզվով, և ղեկավարությունը, թեկուզ անվանական կերպով, գտնվում էր հոգևորականության ձեռքին:

ա) Պետական դպրոցներ

1. Քաղաքային դպրոց (городское училище). սա ուներ երեք բաժանմունք և չորս դասարան, ընդամենը յոթ տարվա դասընթացը: Այստեղ սովորում էր մոտավորապես 300-350 աշակերտ: Մա գուտ տղայոց դպրոց էր:

2. Ռուսական Մարիամյան դպրոց կամ պրոգիմնագիա. բաղկացած էր 3 բաժանմունքից և 3 դասարանից՝ ընդամենը 6 տարվա դասընթացը: Այստեղ սովորում էին միմիայն աղջիկները՝ մոտ 230-250 հոգի:

3. Ռուսական ռեալական դպրոց, որը բաղկացած էր 2 բաժանմունքից և 7 դասարանից՝ 9 տարվա դասընթացով: Այստեղ սովորում էին մոտավորապես 600-700 աշակերտ: Մինչև 1907թ. դպրոցը սեփական շենք չուներ և գետեղված էր Լոռի-Մելիքյան փողոցի վրա՝ «Մարդուն» հյուրանոցի դեմ ու դեմ գտնվող Աթաբեկյանների տանը: 1908թ. դպրոցը տեղափոխվեց իր նորակառույց, հոյակապ շենքը, որը գտնվում է քաղաքի արևմտյան մասում՝ զբոսավայրին կից:

Այս շենքը կառուցեցին եղբայրներ Առաֆելյանները, որոնք շուշեցի էին և նավթարդյունաբերող: Քաղաքն ավերվելուց շենքը մնացել է անվնաս: Բացի այդ դպրոցներից, կային նաև 3 տարրական դպրոցներ, որտեղ սովորում էին տղաներն ու աղջիկները միասին, մոտավորապես 200 աշակերտ-աշակերտուհիներ և 2 ուսուցիչ: Տարրական դպրոցում անցնում էին կրոն՝ հայոց լեզվով:

Ռուսական դպրոցներում սովորում էին բոլոր ազգությունների երեխաները: Այդ դպրոցների աշակերտության 85-90%-ը հայ երեխաներ էին: Այդ դպրոցներում տրվում էին հատուկ ժամեր՝ անցնելու հայ երեխաների հետ կրոն. ժամերն օգտագործում էին սովորելու նաև մայրենի լեզուն:

Կրոնի ավանդումը պարտադիր էր բոլոր հայ երեխաների համար, և ժամերը մտցված էին դպրոցի ընդհանուր դասացուցակի մեջ և հրավիրված մայրենի լեզուն տիրապետող մարդկանց. օրինակ՝ Ռեալական դպրոցում ուսուցիչ էր ճեմարանավարտ Եղիշե քահանա Թարխանյանը, իսկ քաղաքային դպրոցում՝ Տեր-Մուշեղ Վարդապետյանը՝ թեմականավարտ:

բ) Հայկական դպրոցներ

1. Մարիամյան օրիորդաց դպրոց. սա բաղկացած էր 3 բաժանմունքից և 4 դասարանից, ընդամենը 7 տարվա դասընթացք, որտեղ սովորում էին 350-400 աշակերտ-աշակերտուհիներ:

Այստեղ առաջին, երկրորդ և երրորդ բաժանմունքներում սովորում էին և տղաները, իսկ չորրորդ բաժանմունքից կամ առաջին դասարանից տղաները տեղափոխվում էին Թեմական դպրոցը:

Մարիամյան օրիորդաց հայոց դպրոցը զետեղված էր Ղարաբաղի թեմի առաջնորդարանին կից գտնվող եռահարկ շենքում:

2. Ղարաբաղի հայոց Թեմական՝ պատմական միջնակարգ դպրոցը: Սա բաղկացած էր 1 բաժանմունքից և 7 դասարանից, որտեղ սովորում էին միմիայն տղաները՝ 400-500 հոգի: Այդ դպրոցը գտնվում էր Լոռի-Մելիքյան փողոցի վրա, որտեղ գտնվում էին իրար շատ մոտ Ղարաբաղի թեմի կոնսիստորիան, առաջնորդարանը և Մարիամյան օրիորդաց դպրոցը:

3. Մարիամ Ղուկասյան օրիորդաց գիմնազիան բաղկացած էր 8 դասարանից, որտեղ սովորում էին 450-500 աշակերտներ: Այդ դպրոցը զետեղված էր նույն Ղուկասյանների կամ Քարհանանց տան մի մաս՝ նորակառույց շենքում, որի առաջ տարածված էր ընդարձակ, պտղատու մի այգի:

Թե՛ Ղուկասյան օրիորդաց գիմնազիան և թե՛ Թեմական դպրոցն ունենին մանկավարժական թեքում, որոնց նպատակն էր Ղարաբաղի տարրական դպրոցների համար պատրաստել մանկավարժական կադրեր:

Բացի այդ դպրոցներից՝ կային նաև տարրական երկսեռ ծխական դպրոցներ:

ա) Ագուլյաց եկեղեցական ծխական դպրոց. սա բաղկացած էր 2 բաժանմունքից՝ 2 ուսուցչով, որտեղ սովորում էին 150-200 երեխաներ: Դպրոցը գտնվում էր Ագուլյաց եկեղեցու բակում:

բ) Կանաչ ժամի կամ Վերին թաղի եկեղեցական ծխական դպրոցը, որը նույն եկեղեցու բակում ուներ սեփական շենք: 1903-1910թթ. այս շենքում կար ռուսական տարրական դպրոց, որը փակվեց, և տեղը բացվեց հայկական դպրոց:

Այս դպրոցն ուներ 3 բաժանմունք՝ 7 ուսուցչով, որտեղ սովորում էին 250-280 աշակերտ-աշակերտուհիներ:

գ) Մեղրեցոց եկեղեցական ծխական երկսեռ դպրոց, որը Մեղրեցոց եկեղեցու բակում ուներ դպրոցական երկհարկանի մի գեղեցիկ շենք և ուներ երեք բաժանմունք՝ չորս ուսուցչով, որտեղ սովորում էին 280-300 երկսեռ երեխաներ: Հայկական դպրոցները, թեկուզ ձևականորեն կոչվում էին «եկեղեցական», «հոգևոր», ոչնչով չէին փոխում նրանց բովանդակությունը: Այդ դպրոցները հայ ժողովրդի ազգային դպրոցներն էին, որոնց ղեկավարությունը գտնվում էր ժողովրդի ձեռքին և պահպանվում նրանց ժողոված գումարներով ու զանազան եկամուտներով:

Ահա պետական և հայկական բոլոր այն դպրոցները, որոնք գտնվում էին հայկական քաղաքամասում:

Մի քանի խոսք Շուշվա և ամբողջ Ղարաբաղի ինտելիգենցիայի մասին:

Ղարաբաղն ինտելիգենցիայի մի հսկայական բանակ ուներ, որը թե՛ քանակով և թե՛ որակով շատ բարձր էր շատ քաղաքների ինտելիգենցիայից:

Ղարաբաղի երիտասարդներից (թե՛ արական և թե՛ իգական) մեծ քանակությամբ բարձրագույն կրթություն էին ստանում ոչ միայն Ռուսաստանի բարձրագույն հիմնարկներում, այլև արտասահմանյան երկրներում՝ Գերմանիայում, Շվեյցարիայում, Ֆրանսիայում և այլն:

Կուլտուրայի տեսակետից Շուշին բացառիկ ու ինքնուրույն տեղ էր գրավում մյուս քաղաքների համեմատությամբ:

Ինչ մնում է Շուշվա աղբբեջանական քաղաքի մասին ընդհանրապես և մասնավորապես՝ նրա պետական և ազգային դպրոցների, կուլտուրկրթական կազմակերպությունների և հիմնարկների մասին, ոչինչ ասել չեմ կարող, որովհետև ծանոթ չեմ և չունեմ բազմակողմանի տեղեկություններ:

Միայն ընդհանուր գծերով կարելի է նշել, որ հայկական քաղաքամասն անհամեմատ ավելի բարեկարգ վիճակում էր գտնվում ու կուլտուրապես ավելի բարձր մակարդակի վրա էր, քան Շուշվա աղբբեջանական քաղաքամասը:

8. ՍՈՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կարևոր եմ համարում թվելու մի շարք սովորություններ, որոնք տեղ են գտել այդ ժողովրդի կենցաղում:

Շուշվա ամբողջ հայ բնակչությունը բաժանված էր Ագուլյաց, Ղազանչեցոց, Կանաչ ժամի, Մեղրեցոց եկեղեցիներ և Կուսանաց անապատի (վանքի) վրա: Յուրաքանչյուր եկեղեցի ուներ 4-5 քահանա, իսկ Կուսանաց անապատում կար միայն մի քահանա և 6-7 կին (կույսեր):

Կիրակի և տոն օրերին ժողովուրդը գնում էր եկեղեցի, աղոթում ու մոմ վառում: Քաղաքի ուխտատեղիներից ամենանշանավորն էր «Սուրբ Սարիբեկը», որը գտնվում էր քաղաքի մոտ գտնվող Դաշուշենում: Զատկին, Վարդավառին ու այլ նշանավոր տոներին քաղաքի հայ բնակչությունը խմբերով գնում էր այդտեղ ու զոհեր մատուցում, որոնցից լի ու լի օգտվում էր այդ գյուղի բնակչությունը, որի համար էլ Ղարաբաղի բնակիչները ասում են «Մատաղ ուտող դաշուշենացիք»:

Քաղաքի բնակիչները, բացի անհատական կերպով զոհ մատուցելուց, մատուցում էին նաև ամբողջ թաղերով: Նշանավոր տոներին, տարվա մեջ մի անգամ, զոհ էին մատուցում. թաղերով փող էին ժողովում իրենց ծխերից, գնում էին ոչխարներ, թխում էին լավաշ հաց և եկեղեցիների բակերում մորթոտում ոչխարներ, կրակ վառում, եփում միսը, և մեծ-մեծ գնդերով փաթաթում լավաշների մեջ ու բաժանում իրենց ծխերին:

Կային բնակչության կենցաղի մեջ մտած սովորություններ, օրինակ՝ երբ պետք է տեղի ունենար որևէ ամուսնություն, ամուսնացողների ծնողները դիմում էին զանազան տղամարդկանց կամ կանանց՝ խնդրելով աջակցել, որոնք լավ էին ճանաչում թե՛ աղջկերանց և թե՛ տղաներին:

Այսպես, օրինակ, կար մի մրգավաճառ, որի խանութը գտնվում էր ձմեռային ակումբի առաջին հարկում, բանուկ փողոցի վրա գտնվող մի

փոքրիկ սենյակում, որի անունն էր «Ուզուն Գրիգոր», որը միջին տարիքի և շատ երկար հասակի տեր մարդ էր:

Ուզուն Գրիգորը քաղաքի հայտնի տների հետ մոտիկ ծանոթություն ուներ և ճանաչում էր նրանց աղջիկներին:

Նրա խանութի առջևով՝ բանուկ փողոցով անց ու դարձ անող աղջիկները չէին վրիպում նրա աչքից, և նա ամեն անգամ կավիճով նշանակում էր դռան վրա աղջկա ազգանունը և նրա առաջ ուղղահայաց նշանակում մի գիծ՝ այնքան անգամ, որքան նա կանգներ խանութի առջևով: Այս նշանակումները նա կատարում էր բոլոր այն աղջիկների վերաբերյալ, որոնք ամուրի էին ու անցնում էին նրա խանութի առջևով:

Ուզուն Գրիգորը մեծ համբավ ուներ քաղաքացիների շրջանում «որպես լավ աղջիկ ճանաչող», ուստի միշտ դիմում էին նրա կարծիքն իմանալու որևէ աղջկա մասին: Նա իսկույն նայում էր դռան վրա կատարած իր նշումներին՝ հաշվելով, թե տվյալ աղջիկը քանի անգամ է անցել այդտեղով և ըստ այնմ հայտնում իր «հեղինակավոր» կարծիքն աղ աղջկա մասին՝ դրական կամ բացասական:

Հարսանիքների ժամանակ ընդունված երևույթ էր «կանչը»: Հարսանիքը տևում էր 3-4 օր: Վերջին օրը ճաշելուց հետո թմբկահարը, իր թմբուկը վերցրած, մոտենում էր թամադային և թմբուկը դնելով սփռոցի վրա՝ նրա առաջ, և ինքը չոքելով թմբուկի մոտ՝ իր փայտե կոպալներով դռոացնում է, որ նշանակում էր, թե սեղանակիցների ուշադրությունն է հրավիրում, որից հետո նա բարձր ձայնով դիմում էր բոլորին:

- Ա՛յ ժողովուրդ, էս ա 3-4 օր ա, մենք այստեղ քեֆ ենք անում, մեր հարսանքատերը շեն կենա, նրա օջախը վարքար լինի, նրա տունը լիքը մնա և մենք էլ միշտ էլ ուրախության գանք այս տունը: Ա՛յ ժողովուրդ, խոսքն առաջ պատկանում է այս տանը մոտիկ ու հարազատ բարեկամներին. թող նրանք մոտենան և մեր թագավորին ու թագուհուն շնորհավորեն:

Այս հայտարարությունց հետո մեկ-մեկ մոտենում են և յուրաքանչյուրը թմբուկի վրա է դնում որոշ գումար: Լինում են և այնպիսիները, որոնք, բացի փողից, տալիս են որևէ նվեր՝ խալաթ, օրինակ՝ թաշկինակ, շորացու և այլն: Երբ մեկը դրամը դնում էր թմբուկի վրա, թմբկահարը բարձր ձայնով հայտարարում էր.

- Ա՛յ ժողովուրդ, եկավ մեր փեսայի հորեղբայրը և տվավ Նիկոլայի մի ոսկի հինգանոց, շեն կենա, շեն կենա...

Սեղանակիցները ձայնակցում են թմբկահարին՝ շատ շեն կենա...

Մոտենում է մի ուրիշը:

- Ա՛յ ժողովուրդ, եկավ խաչեղբայրը և տվավ Նիկոլայի ոսկե մի տասանոց, շատ շեն կենա, իրան օջախն էլ վարքար մնա,- հայտարարում է թմբկահարը, որին ձայնակցում են սեղանակիցները՝ շեն կենա, տոնը վարքար լինի...

Եվ այդպես բոլոր սեղանակիցները՝ սկսած ամենամոտիկից, գալիս են բոլորը և որոշ գումար տալիս, իսկ թմբկահարը շարունակում է իր հայտարարությունները:

Երբ վերջանում է նվիրատվությունը, թամադան նրա մոտ նստած, գյուղում հարգված մի քանիսի հետ հաշվում է փողերը և հանձնում հարսանքատիրոջը, իսկ թմբկահարը հայտարարում է ժողոված դրամի գումարը:

Այս գործողությունը կոչվում էր «կանչ»:

Առաջին հայացքից այնպես է թվում, թե հարսանիքատերը իր հյուրերից վերցնում է նրանց վրա ծախսած իր գումարը, սակայն եթե խորը քննենք, մենք կգանք այն եզրակացության, որ «կանչը» հասարակական և տնտեսական հսկայական նշանակություն ունեցող երևույթ էր: Այս ձևով հասարակությունն օգնության էր հասնում հարսանքատիրոջը: Այս օգնությունը կատարվում էր փոխարինաբար, և այդ ժողովված գումարը համարվում էր փոխարինաբար տրված, որը նույնպես նրանց հարսանիքներին պետք է ներկայանար և մասնակցեր «կանչին»՝ վճարելով իրեն տրված գումարը: Այս սովորությունը կատարվում էր նրանց հարսանիքներին: Չնայած Ղարաբաղի գյուղերում շարունակվում էր այս սովորությունը, սակայն քաղաքում վերջին տարիներում մոռացության էր տրվել:

Այժմ էլ մի այլ սովորության մասին, որ տեղի էր ունենում նրանց դժբախտության ժամանակ: Կային հատուկ լավկան կանայք, որոնք հրավիրվում էին մահվան դեպքերում՝ երգելու: Մեր թաղում կար մի միջին տարիքի, բավական գեղեցիկ, հայկական տարագով, ճակատին երկու շարք ոսկի դրամներ շարած մի կին, որին կոչում էին Եվա բաջի: Եվա բաջին միշտ մահվան դեպքերում հրավիրվում էր զանազան տեղերից. գալով ննջեցյալի վրա բարձր ձայնով սուգ էր ասում, իսկ մնացած կանայք ձայնակցում էին նրան:

Համարյա ամեն օր Եվա բաջին հրավիրվում էր քաղաքի զանազան մասերից:

Կային բազմաթիվ սովորություններ, որոնք տեղի էին ունենում հասարակության կենցաղում՝ իրենց առօրյա կյանքում: Բավականանանք այս մի քանի օրինակներով:

9. ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՅ ԵՎ ԹՈՒՐՔ ԺՈՂՈՎՈՒՐՂՆԵՐԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆՑՅԱԼՈՒՄ

Ղարաբաղի երկու հիմնական բնակիչները՝ հայերը և թուրքերը, իրենց կենցաղավարությամբ շատ դեպքերում նմանվում էին իրար ու շատ դեպքերում էլ տարբերվում իրարից:

Անառարկելի է այն փաստը, որ նրանք իրենց կենցաղային բնագավառում շատ բան ունեն իրարից ընդօրինակած:

Դրանց փոխհարաբերություններն անցյալում եղել են խիստ մտերմական և մինչև անգամ բարեկամական: Այսպես, օրինակ, յուրաքանչյուր մի աղբրեջանցի ունեցել է մի հայ «քիրվա» կամ «աշնա» և յուրաքանչյուր մի հայ ունեցել է իր աղբրեջանցի «քիրվան» կամ «աշնան», որոնք փոխադարձաբար պաշտպանել են սերտ, համերաշխ ու մտերմական հարաբերություններ:

Աղբրեջանցի «քիրվան» առանց քաշվելու միշտ գնում էր իր հայ «քիրվայի» տունը, մանավանդ ամռան ու աշնան ամիսներին, և նրանից ստանում թարմ բանջարեղեն, պտուղներ և այլ մթերքներ, որոնցից նա միանգամայն զուրկ էր, և առհասարակ բաժին ստանում այն ամենից, ինչ որ ուներ իր հայ «քիրվան»: Յուր հերթին էլ հայ «քիրվան» էր գնում իր թուրք «քիրվայի» տունը և նրանից ստանում յուղ, պանիր, բուրդ և այլն: Սրանք միշտ իրար մոտ էին լինում թե՛ տխրության և թե՛ ուրախության օրերին ու հարազատների նման ցավակցում, օգնում իրար, կամ ուրախանում իրար հետ միասին:

Դրանք հարսանիքներին կամ մկրտության ժամանակ շատ անգամ կնքահոր դեր էին կատարում՝ կանգնելով որպես խաչեղբայր, գրկելով նորածին երեխաներին որպես կնքահայր: Մինչև այժմ էլ արմատացած սովորություն է մեզ մոտ, երբ մի որևէ մարդու երեխաներ շարունակ մեռնում են, նա իր նոր ծնված երեխայի անունը դնում է աղբրեջանցու անուն, օրինակ՝ Ալավերդի, Ասադ, Հասան, Բահար, Գյուլլարա, Հաշիմ և այլն...

Այսպես շատ երկար տարիներ շարունակել են նրանք իրենց խաղաղ ու համերաշխ կյանքը կողք կողքի: Սակայն անցան այդ երանելի ու բաղձալի օրերը, և հաջորդեցին դժբախտաբար դառն ու վշտալի օրեր: Անիրավ ու

բռնակալ ցարական կառավարությունը 1905թ. թունավորեց այս երկու բարեկամների խաղաղ կյանքը, և ատելության կրքերն այն աստիճանին բորբոքվեցին, որ մի քանի անգամ քաղաքի լավագույն մասերը և շատ գյուղեր հրի ու սրի ճարակ դարձան:

1920թ. Ադրբեջանում բուն դրած տաճկական ազենտուրայի գործակալների պատճառով Շուշվա հայկական մասը մոխրակույտերի վերածվեց, և բազմաթիվ տասնամյակների ընթացքում դառն զրկանքներով կուտակված աշխատանքների անգուզական արդյունքները հոգս ցնդեցին:

Չկան այլևս այն հսկայական հարստությունը և այն բազմաթիվ խոշորագույն կուլտուրական նվաճումները, որոնք ձեռք էին բերվել հայ ժողովրդի լավագույն զավակների տոկուն, համառ ու քրտնաջան աշխատանքով:

Այդ անցյալի փառավոր ստեղծագործության արդյունքների փոխարեն այսօր մնացել են միմիայն ծվեն-ծվեն եղած սարսափեցուցիչ ավերակների ու փլատակների զարհուրելի կույտեր, որոնք այժմ հանդիսանում են որպես նրա փառավոր, սքանչելի անցյալի տխուր ու վշտալի հուշարձաններ...

Շուշի՛, որդիներիդ մի խոշոր մասը սրախողխող եղավ ավերակներիդ մեջ, մի մասն էլ, պանդխտության ցուպը ձեռն առած, չվեց դեպի օտար երկրներ:

Ճմլում ու տակն ու վրա է լինում քո անցյալ կյանքով սնուցած ու մեծացած մարդու հոգեկան աշխարհը... Շուշի...

Ղարաբաղ... Բազմաթիվ որդիներիդ են ոգևորվել քո դյուրիչ բնությամբ, քո պանծալի հերոսների անմոռաց սխրագործություններով և քո ժրաջան որդիների քրտնաթոր աշխատանքով կառուցված հեքիաթային քաղաք Շուշիով:

Իմ մանկության, պատանեկության ու երիտասարդության օրրան, որքան հարազատ ես և որքան դյուրիչ... երախտապարտ եմ քեզ... ուր էլ լինեմ, ինչպիսի դառնացած վիճակում, և քանի կբաբախի սիրտս, դու միշտ կմնաս իմ հոգում վառ ու պայծառ, և մինչև կյանքիս վերջը կմնամ որպես քո հավատարիմ զավակ, իմ անէացած Շուշի, իմ վշտացած Ղարաբաղ:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂ

1. ԱԶԳԱՐՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Համաձայն 1915թ. «Кавказский календарь»-ի 1914թ. տվյալների՝ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության կազմը հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում.

Շրջաններ	Հայեր	Թուրքեր	Ռուսներ	Այլ ազգի	Ընդամենը
Դիզակ	19237	567	-	-	19804
Ջրաբերդ	23286	1402	268	48	24997
Խաչեն և Վարանդա	78821	11823	3464	-	94107
Գյուլիստան	39093	13708	8674	2337 (քրդ.)	63812
Շուշի	22416	18865	1188	99	42568
Ընդամենը	182853	46364	13587	2337	245288
%	74,5	18,9	5,6	1,0	100%

Ահա թե ինչպիսի պատկեր էր ներկայացնում Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչությունը 1914թ.:

2. ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեռնային Ղարաբաղի աշխարհագրական պայմանները, կլիման և նրա մակերևույթի ռելիեֆը բազմազան են: Նա ունի բարձրաբերձ լեռներ, անդնդախոր ձորեր, մարգագետիններ, սարահարթեր, բարձրավանդակներ, հովիտներ և այլն:

Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդն այս պայմանների համապատասխան կազմակերպել է իր տնտեսությունը: Նա զբաղվում էր անասնապահությամբ, երկրագործությամբ, մեղվաբուծությամբ, այգեգործությամբ, շերամապահությամբ: Առաջնակարգ տեղ էր գրավում թթենու մշակություն-

նը: Ղարաբաղի հայ ժողովրդի տնտեսության մեջ մեծ տեղ էր բռնում թուփը: Նրանից պատրաստում էին օղի, սպիրտ, դոշաբ («բաքմազ») և չորացնում էին: Յուրաքանչյուր տարի հարյուր հազարավոր դույլեր օղի էր ստացվում թփից:

Լեռնային Ղարաբաղի բարձր շրջաններից սկիզբ են առնում մի քանի գետեր, որոնք հասնում են Ադրբեջանի դաշտերը և ոռոգում այդտեղ գտնվող ցանքերն ու այգիները:

Ղարաբաղը հայտնի էր իր ցորենի «Ջարդա», «Ղարաղըլչըղ» տեսակներով ու նրա հացը, ինչպես օրինակ՝ Ճարտարի և Մարտակերտի, հայտնի էին նույնիսկ Ղարաբաղից դուրս:

Առաջնակարգ տեղ էր գրավում շերամապահությունը: Շերամի որդը կերակրում էին «ճըռ» թթենու տերևներով: Շահ թթենու տերևներով կերակրելը անթույլատրելի էր համարվում:

Բոժոժը մշակելու համար կային մի շարք մետաքսագործարաններ: Այդ գործարանները երկու տեսակ էին. ա) մետաքսաթել պատրաստելու գործարան (шелкомотальный) և բ) մետաքսանման գործարան (шелкпрядильный):

Այժմ մոտավորապես թվենք այդ գործարանները, թե որ գյուղերում էին գտնվում և ովքեր էին դրանց տերերը.

ա) Մետաքսաթել պատրաստող գործարաններ

Ահարոնյան Դանիել (Հարունանց Դանիելը). ուներ հետևյալ գործարանները՝ Քարինտակ, Սղնախ, Չանախչի, Ղարաբուլաղ, Կարկաժան, Խանքենդի գյուղերում:

Եղբայրք Տեր-Մկրտչյաններ. Տոդ, Թաղլար գյուղերում:

Ահարոնյան Համբարձում. Խանաձախ, Քոլատակ, Բալլուջա գյուղերում:

Ղազարյան Բաբաջան. Բադարա գյուղում, Դաշբուլաղ, Հիլիս գյուղերում:

Շահնազարյան Գրիգոր. Ծակոռի գյուղում:

Ներսիսյան Դավիթ. Շոշու գյուղում:

Հովակիմյան Կոստանդ. Մեյդիշեն գյուղում:

Բաբայան և Քամալյան. Գիշի գյուղում:

Ընդամենը՝ 18 գործարան:

բ) Մետաքսանման գործարաններ ունեին.

Ահարոնյան Դանիել (Հարունանց Դանիել). Քարին տակ, Սղնախ, Չանախչի, Ղարաբուլաղ, Կարկաժան, Խանքենդի գյուղերում:

Ահարոնյան Համբարձում. Բալլուջա, Խնածախ, Քոլաստակ գյուղերում:

Դավիթ Ներսիսյան. Ղայբալու, Խնձորեստան, Ղշլաղ գյուղերում:

Սարուխանյան Եղիշե. Վանք գյուղում:

Ալեքսան Հովակիմյան. Վանք գյուղում:

Եղբայրք Հայրապետյաններ և Իվան Զախարյան. Առաքյուլ գյուղում:

Շահնագարյան Գրիգոր. Շուշի:

Ընդամենը՝ 17 գործարան:

Այսպիսով, Ղարաբաղն ունեցել է այդ 2 տեսակ գործարաններից 35 հատ, սակայն այս թիվը և վերոհիշյալ տվյալները մոտավոր են, ուստի և ոչ լրիվ: Այս գործարանների հումքի (բոժոժի) մի մասը մատակարարել են թուրքական շրջանները:

Յուրաքանչյուր գործարանում աշխատել են 60-70 հազար բանվորներ, ուրեմն այդ գործարաններն ունեցել են 3-4 հազար բանվորներ:

Այժմ մի քանի խոսք նրա ջրաղացների մասին: Փոքր ի շատե աչքի ընկնող գետերի վրա կառուցված են բազմաթիվ ջրաղացներ:

Շատ գյուղերում կային այրաղացներ, որոնք գործում էին նավթով:

Օրինակ՝ այդպիսի այրաղացներ կային Գյունե Ճարտար գյուղում՝ 2-ը, Գիշի գյուղում՝ նույնպես 2-ը:

Այդ բոլոր այրաղացներն ու ջրաղացները պատկանում էին մասնավոր մարդկանց:

3. ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՂԵՎԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեռնային Ղարաբաղի հայ ժողովուրդն ուներ մի շարք կրոնական, հասարակական, կուլտուրական հիմնարկություններ ու կազմակերպություններ, որոնց ղեկավարման գործն, ըստ ցարական օրենսդրության («Պոլոժենիե»), վերապահվում էր հայ ժողովրդին և նրա հոգևոր իշխանության: Ղարաբաղի թեմի մեջ մտնում էին, բացի Վարանդայի, Դիզակի, Խաչենի, Ջրաբերդի և Գյուլիստանի շրջաններից, նաև Նուխու, Շամախու և Գեոկչայի շրջանները:

Ղարաբաղի աշխատավորությունն իր թեմի ազգային բոլոր տեսակի հաստատությունների, նրանց շարժական ու անշարժ կայք ու գույքի պահպանման ու ղեկավարման համար ընտրում էր թեմական խորհուրդ:

Խորհրդի պատգամավորների ընտրությունները կատարվում էին ըստ շրջանների, որոնք ուղարկվում էին թեմի կենտրոնը՝ Շուշի: Այդտեղ պատգամավորների ընդհանուր ժողովում ընտրվում էր թեմական խորհուրդ՝ 3 տարի ժամկետով:

Թեմական խորհրդի նախագահը, համաձայն օրենքի, լինում էր հոգևոր իշխանության ներկայացուցիչը՝ թեմի հոգևոր առաջնորդը՝ նշանակված Էջմիածնի հոգևոր իշխանության կողմից: Թեմի առաջնորդը միևնույն ժամանակ կոնսիստորիայի ղեկավարն էր:

Թեմական խորհուրդը միակ իրավագոր մարմինն էր, որին էլ հանձնվում է թեմի եկեղեցիների, վանքերի ազգային, շարժական թե անշարժ ունեցվածքը, դպրոցների գույքերի և այգիների անտառների պահպանման ու ղեկավարման ամբողջ գործը:

Թեմական խորհուրդն այդ նպատակով ընտրում էր մի քանի մարմիններ: Նա ընտրում էր թեմական, միջնակարգ դպրոցի հոգաբարձական կազմը՝ նրան հանձնելով դպրոցի պահպանման գործը, որի համար նա պատասխանատու էր թեմական խորհրդի առաջ:

Հոգաբարձությունը նշանակում էր դպրոցի տեսչին, որը պետք է ունենար բարձրագույն կրթություն և երեք տարվա մանկավարժական փորձություն ու նրան հանձնում դպրոցի կրթական-ուսումնական-դաստիարակչական միջոցների հայթայթման ու բարեկարգման խնդիրները: Տեսչին էր վերապահվում ուսուցչական կազմը հրավիրելու իրավունքը:

Ուսուցչական կազմն իր աշխատանքների համար պատասխանատու էր միմիայն տեսչին, իսկ վերջինս դպրոցի ամբողջ աշխատանքների համար՝ հոգաբարձությանը:

Ղարաբաղի թեմի եկեղեցական-ծխական դպրոցների կրթական, ուսումնա-դաստիարակչական մեթոդական աշխատանքները ղեկավարելու համար նշանակվում էր թեմական դպրոցների տեսուչ: Բոլոր ուսուցիչների նշանակումներն ու նրանց աշխատանքներին հետևողն ու ղեկավարողը այդ դպրոցների տեսուչն էր:

Թեմի հոգևոր առաջնորդի՝ որպես թեմական խորհրդի նախագահի, կարգադրությամբ տեղի էին ունենում եկեղեցիների երիցփոխների ու ծխական դպրոցների հոգաբարձական մարմինների ընտրությունները:

Ընդհանրապես երիցփոխները, գյուղերում և թե քաղաքում, ընտրվում էին փոքրիշատե գրագետ ու բանիմաց անձնավորություններ, որոնց խնամքին էր հանձնվում եկեղեցու ամբողջ ունեցվածքը, նրա բարեկարգ-

ման գործն ու նյութական միջոցների պահպանումը: Երիցփոխների ընտրությունների ժամանակ շահագրգռվածությունն երևան չէր գալիս, սակայն այլ պատկեր էին ներկայացնում հոգաբարձական ընտրությունները, մանավանդ քաղաքում, շրջանների կենտրոններում ու խոշոր գյուղերում: Այդ վայրերում ընտրություններն անցնում էին պայքարի բովով:

Գյուղերում հոգաբարձուներ էին ընտրվում սովորաբար քահանաներն ու գյուղի ազդեցիկները: Այլ էր քաղաքում: Այստեղ պաշտպանվում էին ընտրության բոլոր ձևական կողմերը:

Թեմի առաջնորդի գիտությամբ ու համաձայնությամբ նշանակվում էին ընտրությունների ժամկետները, և հաճախ ընտրությունների ժամանակ ներկա էր լինում նրա ներկայացուցիչը: Այդ ընտրությունների ժամանակ հանդես էին գալիս քաղաքական հոսանքներն ու զանազան խմբակցությունները:

Նման ձևով տեղի էին ունենում Շուշվա և ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղի հայկական տարրական, յոթնամյա և միջնակարգ դպրոցների հոգաբարձական ընտրությունները: Գլխավորապես ընտրվում էին ժողովրդի առաջավոր մարդիկ:

Այդ ժամանակ ցարական իշխանությունն ամեն կերպ աշխատում էր, դիմելով զանազան զարտուղի միջոցների, ոչնչացնել հայկական կուլտուրայի ու լուսավորության օջախները:

Նա բաց էր անում Ղարաբաղի բոլոր շրջաններում պետական դպրոցներ և աշխատում փակել հայկական դպրոցները: Սակայն այնքան էլ հեշտությամբ չէր իրագործվում, որովհետև հայ ժողովրդի առաջավոր ինտելիգենցիան՝ միացած գյուղացիության հետ, հակահարված տալով, ամենուրեք բացում էր իր ազգային դպրոցներն ու կուլտուրական հիմնարկները:

Լեռնային Ղարաբաղի բոլոր շրջաններում գործում էին բազմաթիվ դպրոցներ, որոնք մայրենի գիրն ու գրականությունն էին սովորեցնում հայ երեխաներին, նրանց սրտերում վառ պահում հայրենիքի սերը:

Լեռնային Ղարաբաղն ու նրա կենտրոն Շուշին ունեին դպրոցական, կուլտուր-կրթական հիմնարկների մի խոշոր ցանց, դրանց մի մասը՝ սեփական շենքերով, ինտելիգենցիայի մի հսկայական բանակ, որը, միևնույն ժամանակ, ղեկավարում ու տոն էր տալիս ազգային, քաղաքական, կուլտուրական ու հասարակական բոլոր տեսակի աշխատանքներին:

4. ԵԶՐԱՓՈՒՄ

Վերոհիշյալ համառոտ ակնարկով ես վերջացնում եմ Լեոնային Ղարաբաղի և նրա կենտրոն Շուշուն վերաբերող տվյալները, որոնք վերաբերում են փետրվարյան հեղափոխությանը նախորդող ժամանակաշրջանին:

Թե որքանով է ինձ հաջողվել տալ այդ ժամանակաշրջանի Ղարաբաղի հայ ժողովրդի կյանքը՝ նրա կենցաղը, հասարակական ու քաղաքական գործունեությունը, ժողովրդի տնտեսական վիճակը, կուլտուր-կրթական հիմնարկների պատկերն ու գործունեությունը, թողնում եմ ընթերցողի գնահատականին:

Պետք է ասել, որ Ղարաբաղի և Շուշու կյանքի վերաբերյալ մեր այս հիշողություններով մենք երբեք հավակնություն չենք ունեցել տալու այդ չափազանց բազմակողմանի հարուստ կյանքի լիակատար պատկերը, այլ հնարավորություն տալու այդ շրջանի ու քաղաքի անցյալ կյանքին անձանոթ ընթերցողին՝ որոշ չափով գաղափար կազմելու, թե Լեոնային Ղարաբաղում ապրող հայ ժողովուրդն ինչ էր ներկայացնում իրենից:

Ահա թե Լեոնային Ղարաբաղն ու նրա կենտրոն Շուշին ինչպիսի վիճակում էին գտնվում, երբ տեղի ունեցան 1917-1920 թթ. ծանր ժամանակների իրադարձությունները, որոնք ճակատագրական վախճան ունեցան ոչ միայն Շուշվա հայ բնակչության, այլև ընդհանրապես Ղարաբաղի ողջ հայության համար:

Մատենաշարի առաջին հատորի (*Արցախի ժողովրդագիտությունը. Ազգագրություն, Հատոր 1(1), Ստեփանակերտ, 2019*)
բովանդակությունը

<i>Երկու խումբ</i>	3
<i>Ներածություն</i>	6
Լալայան Ե. <i>Վարանդա. Նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար</i>	50
Константинович <i>Шуши</i>	238
Григоров Н. <i>Село Саров Елисаветпольской губернии Джеванширского уезда</i>	244
Давидбеков И. <i>Село Гадрут Елисаветпольской губернии, Джебраильского уезда</i>	251
Израелов Г. <i>Домашнее воспитание армян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии</i>	279
Израелов Г. <i>Описание минерального источника Истису (Теплый ключ), Елисаветпольской губернии, Джеванширского уезда</i>	280
Погосов М. <i>Тамерлан по рассказам джеванширских армян</i>	282
<i>Промысловья занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья</i>	285
Зедгенидзе Я., Захраб-беков С., Тер-Егиазаров А. <i>Город Шуши</i>	285
Ибрагимбеков Б. <i>Шушинский уезд: Агдамское общество</i>	338
Погосов М. <i>Шушинский уезд: селение Тут Шушинский уезд. Селение Мухренес</i>	343

Израелов Г. <i>Джеванширский уезд. Селение Касапет</i>	345
Давидбеков И. <i>Джебраильский уезд. Село Гадрут</i>	350
<i>Описание кавказского шелководства (Джеванширский уезд, Шушинский уезд, Джебраильский уезд)</i>	352
Израелов Г., <i>Село Касапет Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии</i>	368
Мелик-Шахназаров Е. <i>Из древностей селения Ченахчи (Елисаветпольской губернии Шушинского уезда)</i>	379
Джейранов О. <i>Селение Чайкенд Елисаветпольского уезда той же губернии</i>	383
Осипов Г. <i>Селение Даш-Алты, Шушинского уезда, Елисаветпольской губернии</i>	409
Деконский А. <i>Экономический быт государственных крестьян в Шушинской и Джебраильской уездах Елисаветпольской губернии</i>	431
Хан-Агов А. <i>Экономический быт государственных крестьян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии</i>	568
Зелинский С. <i>Материалы по народной медицине у армян Ахалкалакского уезда Тифлисской губернии и Шушинского и Зангезурского уездов Елисаветпольской губернии</i>	644
Заварян С. <i>Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 гг.</i>	668

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Երկու խումբ</i>	3
Լիսիցյան Ստ. <i>Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (Ազգագրական ակնարկ)</i>	5
Лисициан С. <i>К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам)</i>	149
Кочарян Г. <i>Нагорный Карабах</i>	159
Петрушевский И. <i>О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха</i>	243
Петров В. <i>Этноботаника Нагорного Карабаха</i>	286
Սեյրան Գ. <i>Ղարաբաղի տնտեսական կյանքը և նրա հեռանկարները (Տնտեսական աշխարհագրություն)</i>	388
Բարսե (Բարսեղյան)Ս. <i>Լեռնային Ղարաբաղ (Երկրագիտական համառոտ ձեռնարկ)</i>	461
Տեր-Գապարյան Ռ. <i>Շուշի քաղաքը</i>	538
Վիսիբեկյան Ա. <i>Հուշեր</i>	631

ԱՐՑԱԽԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՏՈՐ 2(2)

*Աշխատասիրությամբ և ընդհանուր խմբագրությամբ ք.գ.թ., դոցենտ,
ԼՂՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Ա. Յու. Սարգսյանի*

Համակարգչային

շարվածքը՝ Լիլյա Գրիգորյանի

Մարիաննա Սարգսյանի

Արիադնա Ստեփանյանի

Աննա Քոչարյանի

Տեխնիկական

խմբագիր՝ Լիլյա Գրիգորյան

Ծավալը՝ 47.125 տպ. մանուկ:
Տպաքանակ՝ 150

ԷԴԻՏ ՊՐԻՆՏ
Երևան, Բումանյան 12
հեռ.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

EDIT PRINT
12 Toumanyán str., Yerevan
Tel.: (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am